

908

9

ग्रन्थनामः-

कर्तृनामः-

विषयः-

अथ

“निर्णयसिन्धुः”

कमलाकरभट्टः

धर्मशास्त्रम्

Nirnaya Sindhu

Kamalakara Bhatta .

Mss. Catlg. P-34

S. No. 23

104

1

4/0

१ श्रीगणेशायनमः	२ मंगलविशेषः कृत्यच	६ मंडवतविशेषः	१० स्त्रीणां व्रतविधिः
१ अथ निर्णयसिंघातुक्रम	४ रात्रौ स्नानादि०	८ पक्षनिर्णयः	व्रतसंकल्पविधिः
१ शिकारिभ्यः	४ जम्बूद्वीपसंक्रमणं	८ तिथिनिर्णयः	व्रतारंभकालः
१ अथ प्रथमपरिच्छेदस्य०	४ चोदमासः	८ वेधस्वरूपं	विष्टिनिर्णयः
१ मंगलाचरणं	४ तेषां व्यवस्था०	८ युग्मवाक्यादिव्यवस्था	खंडतिथिनिर्णयः
१ अष्टनिर्णयः	४ मलमासस्वरूपं०	८ एकभक्तनिर्णयः	व्रतेनियमाः
१ अष्टमेदाः	४ क्षयमासः	८ नक्तनिर्णयः	११ महस्यमोजने०
२ अयननिर्णयः	४ तदागमनकालः	८ प्रदोषस्वरूपं	व्रतोद्यापनविशेषः
२ ऋतुनिर्णयः	४ मलमासेकार्यकार्यं	८ अयाचितनिर्णयः	क्षाराः
२ मासनिर्णयः	४ मलेवार्षिकश्चादनिर्ण०	८ नक्षत्रव्रतकालः	व्रतत्यागिप्रायश्चित्तं
२ संक्रांतिनिर्णयः	४ मलमासेवर्ज्यानि	८ व्रतपरिभाषा	१२ स्त्रीव्रतेषु विशेषः
२ संक्रांतिदानानि	४ शुक्रगुरुवारस्तादिनिर्ण०	८ व्रताधिकारिणः	स्तवकादौ व्रतनिर्णयः
२ तत्रोपवासश्चादि०	४ बाल्यादिपरिमाणं		

१२ क्षताशोचनिर्णयः	१४ गौरीचतुर्थनिर्णयः	१६ विद्वादशस्युपवासेप्रा०	१८ व्रतमानि
१२ रजस्वलादिव्रतविधिः	१४ पंचमीनिर्णयः	१६ उदयवेधः	तत्रप्रायश्चित्तानि
१२ प्रतिनिधिद्विवारः	१४ षष्ठीनिर्णयः	१६ कपालवेधः	२० एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ
१२ व्रतादिसंनिपातेनि०	१४ सप्तमीनिर्णयः	१६ वेदवेकादशीनिर्णयः	अव्रतघ्नानि
१२ प्रतिपदादितिथिनि०	१४ अष्टमीनिर्णयः	१६ स्मार्तकादशीनिर्णयः	संकल्पविधिः
१२ तिथिषु वर्ज्यान्मुक्ता०	१४ नवमीनिर्णयः	१६ हेमादिभेदेकादशीनि०	एकादशीनियमः
१२ द्वितीया निर्णयः	१४ दशमीनिर्णयः	१६ दशम्यत्यं०	द्वादश्याः विधिः
१२ तृतीया निर्णयः	१४ एकादशीनिर्णयः	१६ व्रताधिकारिणः	द्वादश्यां वर्ज्यानि
१४ चतुर्थनिर्णयः	१४ नित्यकाम्यविधिः	१६ उपवासाशक्तौ०	२१ स्तवके व्रतविधिः
१४ नागचतुर्थनिर्णयः	१४ अशक्तौ व्रतभक्ष्यं०	१६ व्रताकरणेच०	रजोदशनिव्रतविधिः
१४ संकष्टचतुर्थनिर्णयः	१४ दशमीवेधः	१६ काम्यव्रतविधिः	अष्टौ महाद्वादश्याः
	१४ अरुणादयवेधः		

२१ अल्पद्वादश्याविधिः
संकटेजलपारणा०
२२ द्वादशीनिर्णयः
त्रयोदशीनिर्णयः
चतुर्दशीनिर्णयः
पूर्णिमानिर्णयः
अमावास्यानिर्णयः
इष्टिकालः
अमायांमार्गविशेषः
कातीयानामिष्टिका०
खर्विकास्वरूपं०

२३ चंद्रदर्शनयोगनिर्णयः
शेषपर्वणिविशेषः
२४ अन्यांमणीयानि०
मलमासशुक्रास्तादि०
विद्यतिनिर्णयः
पशुकालः
सोमकालः
आधानकालः
२५ सोमाधानेविशेषः
श्राद्धअमानि०
कातीयानांपिंडपित०

२६ आपस्तंबानांपिंडपित०
२७ आश्वलायनानांपिंडपि०
व्यतिषंगविचारः
खंडपर्वनिर्णयः
आहिताग्नेःपिंडपित०
पितृयज्ञाकरणेप्राय०
२८ निरग्नेर्दर्शननिर्णयः
दर्शिवार्षिकप्राप्तौ
अनुपनीतेअमाश्राद्ध०
श्राद्धातिक्रमेप्राय०
सायिकानिरग्नेकस्वरूपं०

२९ ग्रहणनिर्णयः
वैधनिर्णयः
ग्रस्तास्तेविशेषः
३० वैधकालिभोजनप्राय०
ग्रहणेउपवासः
ग्रहणेस्नानकालः
ग्रहणेतीर्थविशेषाः
३१ ग्रहणेश्राद्धविधिः
ग्रहणेआशोचेश्राद्ध०
रजस्वलायाःग्रहणं०
३२ ग्रहणवार्षिकप्राप्तौ०

७ अथवेशारवः मेषसंक्रमः वेशारवस्तानम् तीर्थनामाज्ञाने तत्रदानानि उद्यापनम् अक्षयतृतीयाश्राद्धं अत्रगंगास्तानम् दानविशेषः रात्रिभाजनप्रायश्चित् श्राद्धाकारणप्रायः	७ समुद्रस्नानम् परशुरामजयंती सप्तम्यांगंगोत्पत्तिः बोधवतारश्च १० द्वादश्यायोगविशेषः नृसिंहजयंती पूर्णमास्यादानानि इतिवेशारवः ११ अथज्येष्ठमासः दृषसंक्रांतिः देवगलंतिका	११ तृतीयायोरमाव्रतं दशहरादशमीशु १२ ज्येष्ठशुक्लैकादशी सावित्रीव्रतम् तिलदानम् मन्वादिश्च इतिज्येष्ठः अथाषाढमासः मिथुनसंक्रांतिः १२ रथात्मवः १३ स्कंदपष्ठी	१३ मन्वादिः द्वादश्यापारणाविधिः विदुशयनोत्सवः चतुर्मास्यव्रतारंभः १४ व्रतग्रहणप्रकारः शाकादिव्रतम् १५ आमिषाणि हविष्याणि व्रतसमाप्तौदानानि १६ तप्तमुद्राधारणम् कोकिलाव्रतम्
--	--	---	--

१६ व्यासप्रज्ञाच शिवशयनात्मवः इत्याषाढः अथश्रावणमासः कर्कसंक्रांतिः १७ कशरवंदनिषधः नदीनारजोदाषः महानद्यः कृपादोजोदाषः शुक्लतृतीयामधुसवारथा चतुर्थी नागपंचमीव्रतम्	१८ द्वादश्यादीधव्रतं विष्णुपवित्रारोपणं १९ चतुर्दशी उपाकर्मविचारः २२ उत्सर्जम् २३ रक्षाबंधनम् हयग्रीवात्पत्तिः श्रवणाकर्म अश्वत्थशयनव्रतम् इतिश्रावणः अथभाद्रपदमासः २४ सिंहसंक्रांतिः	२४ सिंहोपसंवशान्तिः कज्जलाव्रतंरुद्रतृतीय वज्रलाव्रतंरुद्रचतुर्थी गोः प्रजादिच हलपष्ठीरुद्र २४ शीतलाव्रतंरुद्रपक्षे ज भाद्रमीव्रतंरुद्र २५ पारणानिर्णयः तत्रप्रतिमापूजा २६ प्रतिमासकक्षाष्टम्यां अमायाकुशग्रहणं हरिवालिकाव्रतंशु	२६ सिद्धिविनायकव्रतं चंद्रदर्शननिषेधश्च २७ ऋषिपंचमी सूर्यपष्ठी अमुकाभरणव्रतम् दुर्वाष्टमीव्रतम् अगस्त्योदये ज्येष्ठाष्टमीव्रतम् २९ द्वादश्यापारणम् विष्णुपरिवृतश्च ध्वजोत्थानं श्रवणोद्वाहरी
--	--	---	---

टिपअ-क-३
४

३२	वामनावतारव्रतच	३६	नदादिषु पिंडनिषेधः	३८	मन्यस्तजीवितकस्य	४०	माध्यावर्षश्राद्धम्
३३	दुःखव्रतविचार-	३७	सन्यासिनां सकृन्महालये	३९	श्राद्धपिंडनिषेधः	४१	महालक्ष्मीव्रतम्
	अनंतचतुर्दशी		पक्षे श्राद्धकरणे गौणाक-		मंकल्पविधिश्च		अन्यष्टकाश्राद्धम्
	अगस्त्यार्घ्यः		आमश्राद्धनिषेधः		श्राद्धो गतर्पणं महालये		अविधवानवमीतत्रैव
३४	पौर्णमास्यां श्राद्धं	३८	श्राद्धदेवताः		मलमासे श्राद्धनिषेधः		अधिकारिणाश्च
३५	इति भाद्रपदः ६		पार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्था		पित्रोर्मृतोपथमाह्वे		अनुपनीतस्याधिका०
	अथाश्वयुजमासः ७		कर्तुः श्राद्धांशकौ-		नित्यकाम्यमिदं	४९	अन्नसुवासिनीभोज-
	कन्यासंक्रमे-		एकोद्दिष्टस्वरूप-		महालयातिक्रमे प्राय-		अशक्तावनुकल्पः
	महालयश्राद्धं		एकोद्दिष्टपार्वणयोस्तत्र		भरणीश्राद्धं		श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तं
३६	विधवायाः श्राद्धवि-		अन्नपाणिहोमः		कपिलाषष्ठीव्रतं		सन्यासिनोद्वादश्यावि-
	सकृन्महालयोत्तेयि-		विश्वेदेवोधुगिलोचनौ		चंद्रषष्ठीव्रतम्		त्रयोदशीश्राद्धविधिः

समः
४

[illegible]

५४ पारणस्तकपासो-
रजस्वलायाः पारणे-
देवीविसर्जनं
विजयादशमी
५५ तत्रशमीपूजा
पौर्णमास्यालक्ष्मीपूजा
आश्वयुजीकर्म
आग्रयण
अकरणपायश्चि-
इत्याश्विनः ६
अथकार्तिकमासः

५६ तुलामंक्रांतिः
कार्तिकस्तानादि-
तुलसीकाष्ठमालाधारणं
पुष्पाणिचपूजा-
धात्रीवनेपिंडदानादि-
द्विदलव्रतं
५७ कृष्णादिव्रतम्
भक्षधान्यवर्ज्यशाकाः
अकाशदीपः
करकचतुयउरुहूप-
कृष्णादश्यांगोवत्सप-

५८ नीराजनं
यमदीपः
तेलाभयंगश्चतुर्दश्यां-
५९ प्रदोषेदीपदानम्
माषपत्रशाकभोजनं
यमतर्पणं
भीष्मतर्पणं
अमायाप्रातरभयंगः
पंचत्वग्दकरस्तानम्
अत्रदिवाभोजननिषेधः
५९ अलक्ष्मी निःसारणम्
गोश्रीउत्तंशुक्र-

५९ बलेः पूजा
५९ दूतविविः
गोवर्धनपूजा-
६० मार्गपालीबंधनम्
यमद्वितीया-
शुक्लनवमीयुगादिः
विष्णुत्रिरात्रम्
भीष्मपंचकव्रतम्
६१ द्वादश्यांपारणम्

६१ दवांथापनं-
चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः
बोधिनीविधिः
मन्वादिः शुक्र-
वैकुण्ठचतुर्दशी-
कार्तिकोद्यापनं-
६१ महाकार्तिकी
६२ मत्स्यावतारः
त्रिपुरासवः
वृषात्सर्गः

६२ कार्तिकेयदर्शनम्
इति कार्तिकः
अथमार्गशीर्षमासः
कालाष्टमीमार्गकृष्ण-
नागपूजाशुक्र-
चंपा पंथी
स्कंदपथी
पिशुनचविमोचनपात्रा
दत्तात्रेयोत्पतिः
६३ अष्टकाश्राद्धम्

६३ अशक्तौल्लुकाः
मार्गादिरविवारपुव्रतं
इतिमार्गशीर्षः
अथपुष्यमासः
धनुसंक्रमः
उत्सर्जनम्
मन्वादिः
अर्धोदययोगः
महोदययोगः
६४ इतिपौषः

६४ अथमाघमासः
माघस्नानम्
अधिकारिणः
जयागस्तानफलम्
अहस्तानम्
६५ माघस्नानेनियमाः
दानानिचोते
उद्यौपनम्
मकरसंक्रांतिः
६६ संक्रांतौदानविधिः

अ. क्र. द्वि. प. २
६६

६६ यमतर्पणमूकचतुर्दश चतुर्थशु-तिलसंज्ञा कुंदचतुर्थमाघशु श्रीपंचमीशु रथसप्तमीविधिः दानविशेषः मन्वादिः भीष्माष्टमीशु भीमद्वादशीशु	६७ पूर्णिमा महामाघी कृष्णाष्टमीअष्टका सीतापूजाकृ शिवरात्रिः पारणा मासशिवरात्रिः युगादिः अमायायोगविशेषः	६८ इतिमाघः अथफाल्गुनमासः होलिका तत्रभद्रानिषेधः भद्रामुखं तत्रचंद्रग्रहेहोलिक होलिकापूजामंत्रः मन्वादिः विष्णोर्दोकारोहः	६९ चैत्रकृष्णवसंतो त्सवः तत्रैवविशेषः होलिकावंदनम् चूतकुसुमप्राशनं मन्वादिश्रौ० ३० इतिद्वितीयपरिच्छे दः ७१॥२१॥ ७१॥
---	--	--	---

रामः
६

७१ अस्यांविमक्तयोः पृथक्कृति अजविंडतिषेधः अखमलमासे त्रयोदश्यादिश्रादानांतं चतुर्दशीश्रादंशस्त्रहतस्य अमागजछाया होहित्रप्रतिपदुडं तत्रविचारश्च नवरात्रंआश्विजशुक्ले प्रतिपदादिनि ७४ एकरात्रपक्षः	७२ उपवासादिः देवीपूजारात्रौ प्रतिपदिदेवप्रतियोगे कलशस्थापनरात्रिनिषेधः पूजाविधिः कुमारीपूजातत्रलक्षणं वदपारायणम् चंडीपाठविधिः तिथिङ्गासंपूजा स्वस्याशक्तौपूजा मौल्यादिदोषानास्ति	७३ साध्वस्यअश्वपूजा प्रतिपदादिपुपूजाविशे मध्येआशौचपाने रजस्वछायाः स्त्रीणांतांबुलादि उपांगललितावतंशु सरस्वतीस्थापने षष्ठ्यादिपुपूजा पत्रिपूजादि देवीत्रिरात्रम् देवीपूजादि सप्तमीपूजा	७४ महाष्टमी नवमीच पुत्रवतउपवासनिषेधः लोहाभिसारिकवि छत्रचामरादिमंत्राः महानवमी तत्रबलिहोमादि होमद्रव्यमंत्रादि बलिप्रकारः शतचंडीविधिः सहस्रचंडी नवरात्रपारणा
---	--	--	---

२२	दुग्धपानम् कर्णवेधः ताबूलमक्षणम् निष्क्रमणम् उपवेशनम् अन्नप्राशनम् अद्वर्तः कटिरुजबंधः अथचोलम् मातरिगर्भिण्यांचोलम् मंडनोत्तरमुदने सोदरयोरकावे०	२७	आशौचनिर्णयः पंचशिखादि स्त्रीश्रद्धयोःशिखा चोलमोजनेप्रायश्चित्तम् विद्यारंभः धनुर्विद्या अनुपनीतस्य शौचं० उपनयनं उपनयनगोणकालः उपनयनेजन्ममासादिव० उपनयनेगुरुबले नैमित्तिकानध्यायाः	३९	मीनचैवप्रशंसा गव्यग्रहादि ज्येष्ठमासादिविचारः सोपपदाः प्रदोषस्वरूपम् अक्षय्यतृतीया पुनरुपनयने उपनयनेनक्षत्राणि शारवाधियाः जातः संध्यागर्जशांतिः उपनयनेधिकारिणः षंडादीनामुपनयनं	२४	कुंडगोलकादिरुपनयनम् गायत्र्युपदेशः सिखाविधिः संस्कारलोपप्रायश्चित्तम् युगपत्संस्कारेनांदी उपनयनाग्निः उपनयनेमध्याह्नसंध्या ब्रह्मयज्ञारंभः ब्रह्मचारिधर्माः ब्रह्मचारिमंखलाः ब्रह्मचारिदंडाः ब्रह्मचारिअजिनानि
----	--	----	---	----	---	----	---

३६	ब्रह्मचारियज्ञोपवीतविधिः ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ब्रह्मचारिस्त्रीसंगे उपवीतनाशः पुनरुपनयनम् स्त्रीणामुपनयनम् अनध्यायाः प्रदोषः सहानास्यादिव्रतलोपप्रा- समावर्तनम् समावर्तस्यपूर्वाशौचंनि०	४२	स्नातकव्रतानि छुरिकाबंधः विवाहाः सापिंड्यनिर्णयः मातुलकन्यापरिग्रहः सापलमातामहसापिंड्यं त्रिगोत्रांतरिते दत्तकसापिंड्यं गोत्रप्रवरनिर्णयः द्विगोत्राः मानगोत्रनिर्णयः	५७	सगोत्राविवाहेप्रायश्चित्तम् कन्या विवाहेकालः कन्यागुर्वर्कबलं निषिध्यकालः बृहस्पतिशांतिः कन्यादालक्रमः परिकीयकन्यादानेवि० पविवाहेमासादि० ज्येष्ठज्यादि० दशदोषाः अतिचारगुणो०	६३	अकालवृष्ट्यादि० भूकंपादौ० कन्यावेधव्ययोगे० कुंभविवाहः अश्वयुजविवाहः विह्वलमूर्तिविवाहः प्रतिकूलादि० मातरिरजसि० एकक्रियानिर्णयः विवाहमध्येश्राद्धं० दक्षोमासिकापकर्षः
----	---	----	---	----	---	----	--

अ.क.नि.सि.३६०

सोदरयोर्विवाहः
सपत्नीजयोर्विवाहः
यमयोर्विवाहः
विवाहमध्येकन्यारजसि०
६८ क्रतुमतीविवाहः
क्रतुप्रायश्चित्तं०
पेशाचविवाहः
गंधर्वादिविवाहः
६९ कन्यापहारे०
आशौचविवाहः
आरंभोत्तरमाशौचं०

७० आशौचः, न्तादिषु०
धर्मार्थविवाहकरणे०
कन्यागृहेभोजनेप्रायः
स्त्रियासहभोजनं
विवाहनक्षत्राणि
७१ विवाहेमंडपादि
तेलवेदिकादि०
विवाहवेदिषु
मृदाहरणम्
वरस्य० वाग्दानविधिः
७२ वाग्दत्तयावरमृतौ

वाग्दानोत्तरवरदेशोत्तरगम
अनेकेषुवरपुवाग्दाने
७३ आद्यविवाहेनादी०
लग्नघटीस्थापनं
मधुपर्कः
७४ कन्यादानविधिः
गृहप्रवेशनीयहोमः
ओपासनारंभकालः
देवकोथापनं०
विवाहमध्येऽनंतरं कन्या
७५ कन्यायाः प्रथमचेजादौ

पित्रादिगृहवासि०
वधूप्रवेशवर्षनियमः०
७६ प्रतिशुक्रादि०
द्विरागमनेकालः
७७ पुनर्विवाहस्तत्राग्निकालश्च
तृतीयाविवाहनिषेधः
अर्कविवाहः
७८ आधानंतन्मक्षत्राणि
७९ अग्निहोत्रहोमकालः
आवसथ्याधानं
परिवत्तादिविचारः

रामः
८

१ अथतृतीयपरिच्छेदः
१ प्रथमरजोदर्शनेतिथ्यादि
२ रजोदर्शनशान्तिः
३ ग्रहणेरजोदर्शने
रजोदर्शनेनियमाः
प्रथमतोः पूर्वस्त्रीसंगे
४ क्रतुगमनेतिथ्यादि
आधादौस्त्रीसंगे
५ क्रतुयोगपक्षेगमने
६ क्रतौअगमनेविधिः
गर्भाधानाकरणप्रा
७ रजोर्जोदर्शनादौ

अकालेरजोदर्शः
रजस्यनिवृत्तौ०
रजजेरजासि०
रजस्वल्योः स्पर्शः०
रजस्वालायाश्चंडालस्पर्शः०
८ रज० नैमित्तिकस्नानं
रज० स्नानम्
रज० स्नानम्
आतुरस्नानम्
पुंसवनं
६ सीमंतः
१० सीमंतातिक्रमेप्रायः०

सीमंतभोजनप्रायश्चित्त
गर्भिणीतसतिधर्माः
११ सतीग्रहप्रवेशः
जातकर्म०
१२ अशौचमध्येकर्तव्यं
मृदादिलक्षणं
जन्मनिदुष्टकालाः
१३ गंडांतास्तत्रदानानि
आश्लेषाफलं
१४ मूलफलम्
मूलवृक्षः
विशाखाफलम्

१५ व्यतीपातजनने०
रुद्रचतुर्दशीजनने०
एकक्षजनने०
ग्रहणजननादौशान्तिः
१६ उर्ध्वदंतजननेशान्तिः
त्रिकशान्तिः
१७ षष्ठीपूजा
१८ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः
१९ यमयोः सस्कारक्रमः
स्तनिकारस्नानम्
नामकर्म
२१ दालाराहः

८०	परिवेत्ताअपवादः अग्निहोत्राधिकारः	८६	प्रतिमाश्रुदस्यायधिका प्रतिमाभेदादि०	९०२	केशवादिमूर्तश्चालक्षणां०	९०६	शय्या०
८१	श्रुदसंस्काराः	८७	लिंगभेदागृहेऽनर्थाः	९०३	लिंगप्रतिष्ठा	९०७	शिवनिर्माल्यमक्षणप्रा०
८२	अथश्रुदकालाः जलाशयस्यकालः कूपदेशाः उत्सर्गविधिः	८८	लिंगेपंचस्त्रीनिर्णयः	९०४	मूर्तिप्रासादभेदेन०	९०८	कविष्ठिवनिर्माल्यग्रहणं
८३	वृक्षारोपणम् मूर्तिप्रतिष्ठा० प्रतिष्ठानक्षत्राणि	८९	शालग्रामाश्रुदानधि०	९०५	तुलसीग्रहणम्	९०९	शस्त्रधारणे०
८४	प्रतिमानाधिकारिणः	९०	पार्थिवपूजाविपुंड्रम्	९०६	पुष्पादेःपर्युषितत्वम्	९१०	स्वामिसेवाकालः
		९१	रुद्राक्षधारणादि०	९०७	शिवनिर्माल्यं	९११	गजाधारोहणम्
		९२	शिवेमहास्तानम्	९०८	कविकालः	९१२	नित्यारंभः
			विद्मोमहास्त्रीनम्	९०९	धान्यवपनादि०	९१३	राजदर्शनम्
			पंचामृतप्रेमाणम्	९१०	नववस्त्रधारणेकालः	९१४	क्रयविक्रयोवस्त्रं०
			पंचायतनस्थापनम्	९११	अलंकारवल्यादिधारणेकालः	९१५	संतुबंधनकालः
				९१२	स्त्रीकर्मकालः	९१६	पशुकृत्यं

१००	गजदंतछेदः निक्षेपकालः ऋणमोक्षः नष्टवस्तुविना राजमुद्रा० नौकाकृत्यं० शयनासनाभोगाः शमश्रुकर्म० १००	१००	होमेआहुतिपातः तत्रशांतिः ज्वरोत्पत्तीशांतिः मेघनकालाः आरोग्यस्तानम् ११०	११०	दंतधावनकालाः आमलकरुनानम् तैलनिषेधः १११	१११	गृहारंभकालः ११२	११२	तृणकाष्ठागारयोः० ११३	११३	नूतनगृहप्रवेशः ११४	११४	अथकलिवर्ज्यानि इति ७ ११५	११५	अथश्राधनिर्णयः श्राधक्षणं० ११६	११६	श्राद्धभेदाः श्राद्धदेशाः गयाश्राद्धम्० गयाशिरःप्रमाणम्० सप्तगोत्राणि० ११७	११७	श्राद्धनिषिद्धदेशाः परिग्रहश्राद्धं० ११८	११८	श्राद्धकालाः ११९	११९	नवान्नश्राद्धं० शेखपद्मकादियोगः प्रतिकल्पपक्षश्राद्धं० व्यतीपातेश्राद्धं० तिथिविशेषेश्राद्धफलं० १२०	१२०	नक्षत्रेश्राद्धं० श्राद्धाधिकारिणः अनुपनीतस्य० अधिकारिविशेषणश्रा० १२१	१२१	ब्रह्मचारीश्राद्धं० अविमक्तानांश्राद्धं०
-----	---	-----	--	-----	---	-----	--------------------	-----	-------------------------	-----	-----------------------	-----	--------------------------------	-----	--------------------------------------	-----	---	-----	--	-----	---------------------	-----	--	-----	---	-----	---

१७५ दीपपात्रादिदानम्
आछादनानि०
स्त्रीश्राद्धे०
यज्ञोपवीतेदेयानि०
स्त्रीश्राद्धे लंकाः
१७६ कार्पासवस्त्रनिषेधः
कडुमैलादिदानम्
विश्वेकांडं अर्घ्यार्घ्यं०
१७७ अर्घ्यसव्यापसव्यं०
१७८ अर्घ्यपात्ररूपनं०
१७९ भोजनपात्रासादनं०
मंडलानिपात्राणां०

१८० कदलीपत्रनिर्णयः०
अग्नौकरणम्०
१८१ पाणिहोमः
जलेऽजेकर्णे०
१८२ होमेषश्राद्धे०
आपस्तंबानामग्नौकरणं
१८३ परिवेषणं०
१८४ परिवेषणं पात्राणां०
अंगुष्ठनिवेशनं०
१८५ अपोशनं०
चित्राङ्कतिः
अभिष्ववणं०

१८६ भोजनेनियमाः
विषाणागुदस्त्रावे०
विप्रवर्तने०
१८७ तृप्तिप्रश्ने०
विकिरं०
हस्तप्रक्षालनं०
पिंडदानं०
उत्तरापोशनं०
१८८ पिंडप्रमाणं०
पित्रादिनामाज्ञाने०
मात्रादीनापिंडदेशः पश्चि
दुर्धर्मपादि०

१८९ उच्छिष्टपात्रचालनम्
पिंडप्रवाहणम्
विप्रविसर्जनं०
१९० पिंडप्रतिपत्तिः
पिंडोपघाते०
पिंडदाने निषिद्धकालः
उच्छिष्टोदासनं०
श्राद्धदिने वैश्वदेवः
१९१ नित्यश्राद्धं
रात्रौ श्राद्धम्
श्राद्धशेषभोजननिषेधः

१९२ इति पार्वणश्राद्धं०
श्राद्धानुकल्पः०
दर्शवदुश्राद्धं०
अग्नौश्राद्धं०
आमश्राद्धं०
१९३ हेमश्राद्धसंकल्पश्राद्धं०
आमश्राद्धं ऊहः
सर्वासाविः नुकल्पः
१९४ श्राद्धमुक्तौ प्रायश्चित्तं०
क्षयाहश्राद्धं०
एकोद्दिष्टपार्वणविचारः
१९५ क्षयाहद्वये०

१९६ दर्शक्षयाहः०
शुद्धिश्राद्धं०
क्षयाहज्ञाने०
श्राद्धविधौ०
१९७ आशौचे श्राद्धपाते०
श्राद्धमध्ये आशौचे पाते०
भार्यारजोदर्शने०
२०० अन्वारोहणे तत्र०
२०१ सुवासिनी भोजनं०
श्राद्धसंपाते निर्णयः०
श्राद्धो गतर्पणं०
२०२ तिलतर्पणनिषेधः

२०३ वृद्धिश्राद्धं०
तत्राधिकारिणः
जीवत्पितृकस्य वृद्धिश्राद्धं०
२०४ इति कर्तव्यता०
जीवत्पितृकश्राद्धं०
जीवत्पितामहश्राद्धं०
२०५ विमक्ता विमक्तनिर्णयः
नीर्यश्राद्धं०
वपनादिच ६
२०६ अश्राद्धं
श्राद्धशौचं

२०७ स्तिकाया विशेषः
कन्याप्रसवे पितुः
मृताशौचं
२०८ अदंतमृते०
सदंतमृते०
कृतचूडे मृते०
२०९ कन्यामृतौ०
अनुपनीते विशेषः
२१० अनुपनीते पिंडविधिः
स्त्रीणां पिंडदानविकल्पः
२११ अनृद्धश्राद्धो विशेषः

२२१ जात्याशौचं
२२२ चतुर्वर्णेषु दशाहादि
२२३ दत्तकीतपुत्रे सपिंडत्वे
२२४ व्यभिचारिण्यामृतौ पुत्र
२२५ ऊढकन्याप्रसवमरणे
पित्रोर्मरणे कन्यायाः
मातामहादिमृतौ
२२६ स्वगृहे मृतौ
२२७ क्रियाकर्तुर्दशाहादि
पुंड्रमृते आशौचं
दंष्ट्रिभिर्मृते आशौचं

२२८ शवस्यर्श आशौचं
निर्दोराशौचं
शवालंकरणे
ब्रह्मचारिकर्तव्यनिषेधः
२२९ समोत्कृष्टानुगमने
हीनवर्णस्य दशाहादौ
हीनयाजने प्रायश्चित्तं
शौदने आशौचं
आशौच्यन्नमक्षणे
२३० दासाशौचं
दास्याविशेषः

दासमेदाः
रात्रौ जननमरणे
२३१ अतिकांताशौचं
२३२ देशांतरे अतिकांताशौचं
२३३ देशांतरलक्षणं
देशांतरे पित्रोर्मृतौ
देशां सपत्नमातृमृतौ
आशौचसंपाते
२३४ दशमेद्वि आशौचांतराणां
रात्रिशेष आशौचांतराणां
२३५ पित्राशौचमध्येमावाशौचं

अन्वारोहणविशेषः
२३६ आशौचापवादः पंचच
ब्रह्मचार्यादीनामाशौचं
२३७ कर्मण्याशौचाभावः
२३८ श्रौतकर्मणि विशेषः
गृह्याग्निहोमे आशौचं
२३९ आशौचसंध्यादि
ग्रहणे श्राद्ध आशौचाभावः
२४० इत्येवाशौचाभावः
मृतदोषः
आत्मघातिनाम्

रामः
११

१३१ दत्तकस्य आशौचनिर्णयः
१३२ मूल्यक्रीतानां आशौचं
१३३ जारजानां आशौचं
धर्मार्थ आशौचगोप्यां
१३४ स्त्रीशूद्रयोः आशौचविधिः
१३५ आशौचपितरः विशेषतः
१३६ आशौचान्तररूपपितृणां
१३७ विश्वदेवाः आशौचविशेषाः
१३८ विप्रः आशौच उत्तमः
१४० आशौच मध्यमः
१४१ विप्रः आशौच वर्ज्यः

१४४ गयाविशेषविशेषः
१४५ विप्रनिमंत्रणम्
विप्रसंख्या
१४६ विप्रमावे
१४७ कर्तृभोक्तृनियमाः
१४८ आशौचवस्तुनि
कुशाः श्राद्धं
हविः श्राद्धं
१४९ मांसमधुविचारः
१५० क्षीरादि
१५१ वर्ज्यद्रव्याणि
१५२ श्राद्धजलं

१५२ श्राद्धातिल्लादिकुतुपाः
श्राद्धदेशे वर्ज्यानि
१५३ श्राद्धादिनक्त्यम्
श्राद्धपाकारं सः
१५४ पाकसांडादि
पाकाग्निः
१५५ श्राद्धोपक्रमः
१५६ ऊर्ध्वपुंड्रादि
१५७ श्राद्धारंभकालः
श्राद्धपरिभाषा
१५८ गोत्रनामाज्ञाने

१५९ मंत्रोहविचारः
१६० पाद्यमंडलादि
१६१ आसनानिनीची
१६२ देवार्घ्याः
अर्घ्यपात्रं
१६३ विश्वदेवनामाज्ञाने
गंधाः
१६४ धारणच
पुष्पाणि
तुलशीनिषेधः
१६५ धूपः
दीपाः

२५५	वर्षादिनाग्निनाशे पत्नीमरणे०	२५६	प्रतपिंडविधिः असंस्कृतानां चरुपात्रं०	२५७	आशौचांत्यदिनकृत्यं दशनेदिनेवपनं० एकादशाहः	२५८	उदकुंभदानम्० दीपदानम्० मासिकानि०
२५६	अपत्नीकस्याधानं विधुरादेरग्निः	२५७	अवयवपिंडाः दशाहमध्येदर्शपाते०	२५८	एकोद्दिष्टधर्माः अग्नावकोद्दिष्टं० दृषोत्सर्गः	२५९	त्रिपुष्करलक्षणम्० षोडशश्राद्धानि० ऊनमासिकानि०
२५७	साम्नःपात्रन्यासादि० अग्निनाशेनरंतद्देहलाभे	२५८	अस्त्रिसंचयनं० तीर्थेअस्त्रिक्षेपः	२५९	पददानं० स्त्रीपुविशेषः शय्यादानम्०	२६०	एककालेषोडशश्राद्दवि० अनुमासिकानि० दंडामासिकार्पकर्मः
२५८	दंपत्योरेकदामृतो०	२५९	नवश्राद्धानि० नवश्राद्धाविधौ०				
२५९	उदकदानविधिः आशौचेनियमाः	२६०					

अन्वारूढसहस्रविंशतिः सपिंडनेभर्तृभार्ययोरेकएवपिंडः
तिपक्षेपृथक्पिंडइतिपक्षे

२६०	सपिंडीकरणम्० तत्राधिकारी०	२६१	स्त्रीसपिंडनैविशेषः कोकिलमतानु सारिणाम्०	२६२	शमशानेज्जीवत्पुन रागमने० ब्रह्मचारिमृतो०	२६३	उदक्याऽन्वारोहणे० विधवाधर्माः सन्यासग्रहणम्०
२६१	निरग्नेसपिंडीकरणं०	२६२	अपुत्राणांसपिंडनं०	२६३	कुष्ठिमृतो०	२६४	अष्टौश्राद्धानि०
२६२	सपिंडीकरणनक्षत्रा०	२६३	यतिमृतेतुपार्वणं०	२६४	रजस्वलामृतो०	२६५	निरग्नेःसन्यासः विरजाहोमादि०
२६३	वर्षातेसपिंडीकरणं०	२६४	प्रेथमांष्ट्रनिषिद्धानि०	२६५	स्तृतिकामृतो०	२६६	यतिधर्माः यतिभिक्षा
२६४	संवत्सरविमोक्षश्राद्धं०	२६५	तैर्द्विधिः पित्रोर्मृतो०	२६६	गर्भिणीमृतो०	२६७	यतिसंस्कारः
२६५	गोत्रजादेःसपिंडनो धिकारः	२६६	पंचकमृतो०	२६७	अन्वारोहणे०		
२६६	व्युत्क्रममृतोसपिंडनं०	२६७	त्रिपादक्षमृतो०	२६८	सहगमनेविधिः चितिभ्रष्टस्त्रियाःप्रायः		

अन्वारूढसहस्रविंशतिः सपिंडनेभर्तृभार्ययोरेकएवपिंडः
च दशापिंडानेदिवससंख्या
च

अ.क्र.नि.सि.३
१३

इति श्री निर्णयसिंधो
रनुक्रमणिकासमाप्ता
ग्रंथसंख्या २४०

शके ११३० वर्षे विम
वनामसंवत्सरे उत्तरा
यणेशीर्षर्तौ ज्येष्ठमा
सिंहपक्षे चतुर्थ्या
मंदवासरे तद्दिने समाप्तः॥

शुभं हयात् ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

रामः
१३

२४१ आहिताग्नेविशेषः
प्रमादमरणे०
२४२ सर्पहतेविशेषः
दुर्मरणेदानानि
वैधमरणेनदोषः
२४३ तीर्थमरणे०
२४४ सहगमनविधिः
कलौगमननिषेधः
२४५ पतितानांविशेषः

आत्मद्यातप्रायश्चित्तं
२४६ नारायणबलिः
पतितोदकविधिः
२४७ नारायणबलिप्रयोगः
२४८ सर्पहतेनागदानम्
२४९ युद्धमृतादौ०
सत्यासिमृतौ०
यतीनांनारायणबलिः
२५० कृतजीवछाडिमृतौ०
आहिताग्नेप्रापितमृते०

अनग्नेप्रापितमृते०
२५१ तद्वातीनाकर्णनेच०
तिथ्यज्ञानेच०
पर्णशरदाहः
प्रेतसंस्कारकालः
२५२ निषिद्धकालदाहेदानानि
अमृतस्यदाहादौ०
तत्स्त्रीसहगमने०
सर्पसंस्कारविधिः
घटस्फोटविधिः

२५३ पतितसंग्रहविधिः
अंत्यक्रियाविधिः
तत्राधिकारिणः
धर्मपुत्रः
२५४ मोक्षधेन्वादिदशदानानि०
दुर्मरणेप्रायश्चित्तं०
रात्रौदाहनिषेधः
२५५ वपननिर्णयः
सामेर्मृतौविशेषः
प्रेताधानं०

लोचनेन मेषसंक्रांत्या समाप्ता वास्या कलत्रं चैत्रमिति लक्षणान्मेषसंक्रांति सौरश्चैत्र इति वदन्ति। तन्ना मेषसंक्रमेयदादर्शद्वयं तदा वैशारवस्ये
 बाधिमासत्वात् पूर्वभावी मीनः शुद्धश्चैत्रः। सौरमासप्रसंगात् संक्रांतिनिर्णय उच्यते। तत्र पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात् पुण्यकालघटिकास्त
 षोडशोतिसामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः। विशेषस्तु च्यते। अत्र मासकाः संग्रहश्लोकाः। प्रागृध्वोदशपूर्वतः षोडशानि सप्तदशपराः पूर्वतः त्रिंशत् षोड
 शपूर्वतोऽथ परतः पूर्वाः पराः स्युर्दश॥ पूर्वाः षोडशानि चोत्तराः क्रतुभुवः पश्चात्तव वेदाः पुनः पूर्वाः षोडशानि चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेधादितः १ अस्यार्थः।
 मेषप्रागृध्वोदशघटिकाः पुण्यकालः। वृषे पूर्वाः षोडशानि ध्रुवपराः षोडशानि। कर्के पूर्वा त्रिंशत्। सिंहपूर्वाः षोडशानि। कन्यायां पराः षोडशानि। तुलायां
 प्रागृध्वोदशानि। वृश्चिके पूर्वाः षोडशानि। धनुषि पराः षोडशानि। मकरे पराः षोडशानि। इदं च हेमाद्रिमतोक्तं। माधवमतस्तत्र पराविंशतिः पुण्याः। कुं
 भे पूर्वाः षोडशानि। मीने पराः षोडशानि। याप्युत्तराः पुण्यतमामयत्कासायं भवेत्सायदिसापि पूर्वा। पूर्वा तु योक्तायदिसा विभाते साप्युत्तरा
 त्रिनिषेधतः स्यात्। अर्वाः उनिशीथाद्यादि संक्रमः स्यात् पूर्वोद्दि पुण्यं परतः परेद्दि। आसनयामद्वयमेव पुण्यं निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात्।
 कर्के प्रषप्येवमिति ध्रुवाचे हेमाद्रिस्मरिश्च तथा परार्कः। शषः प्रदोषे यदि वार्धरात्रे परेद्दि पुण्यत्वं कर्कटश्चेत्। प्रभातकाले यदि वानिशी
 थे पूर्वोद्दि पुण्यं सिति माधवार्थः। अत्र मूलवचनानि माधवा परार्कहेमाद्र्यादिषु दृष्टव्यानि। सर्वास्तु संक्रांतिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानक
 उक्तः। विश्वामित्रः। मेषसंक्रमणे भानो मेषदानं महाफलं। वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च। वस्त्रानपामदानानि मिथुने विहितानि तु घृ
 तधनुः प्रदानं च कर्कटोपि विशिष्यते। सप्तवर्षे च दानसिंहपि विहितं सदा। कन्या प्रवेशवस्त्राणां वेश्मना दानमेव च। तुला प्रवेशे तिलानां गो
 रसानामपीष्टदे। अन्नकीचलिते भानो दीपदानं महाफलं। अन्नकी वृश्चिकः। धनुः प्रवेशे वस्त्राणां पानानां च महाफलं। शषप्रवेशे दारुणां द

॥अथ निर्णयसिंधोः प्रथमपरिच्छेदस्य प्रारंभः श्रीः॥

श्रीमहागणपतये नमः॥ श्रीविजयादुर्गाय नमः॥ निर्विघ्नमस्तु॥ ॐ कारुण्येकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तं॥ विश्वामित्रान्ववायत्रततिसमालंब
शास्त्रिने वंदे १ लक्ष्मीसहायंकल्पद्रुतलंजितगोकुलं॥ बर्हीपीडंघनश्याममहःकिंचिदुपास्महे २ वेदार्थधर्मरक्षायमायामानुषरूपिणं॥
वितामहं हरिं वंदे भद्रनारायणाक्षयं ३ यत्पादसंस्मृतिः सर्वमंगलप्रतिभूर्मता॥ तान् भद्ररामकृष्णरव्यान् श्रीतातनरणां नमः ४ सर्वकल्या
पासंदोहनिदानं यत्पदद्वयं॥ घुनदी सौंदरी मंवाभुमारव्या नौमिसादरं ५ बिंदुमाधवपादाञ्जरोलंबीकृतविग्रहं॥ ज्यायां संभ्रातरं भद्रदिवाकर
मुपास्महे ६ हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्यगालोच्य तत्त्वमथ तीर्थकृतां परेषां॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराख्यः कालेयधामतिविनि
र्णयमातनोति ७ संतियद्यपि विद्वांसस्तन्निबंधाश्च कोटिशः॥ तथाप्यमुष्य वेदगंधी केचिद्विज्ञातुमीशते ८ तत्र संक्षेपतः कालः षोढा।
अबोयनमृत्तुर्मासः पक्षोदिवस इति। तत्राबोमाधवमते पंचधा। सावनः सौरश्चाद्रो नाक्षत्रो बार्हस्पत्य इति। गुरोर्मध्यमराशिभोगेन बार्हस्प
त्यः। सवज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धः। हेमाद्रिस्त्वं स योर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगातिश्र एव विधा आह। तत्र वक्ष्यमाणैः सावनादिद्वादशमासेस्तत्तद्वं। म
लमासनुसतिषष्टिदिनात्मक एकोमास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धं। तथा च व्यासः। षष्प्यातुदिवसेर्मासः कथितो बार्हस्पत्येति। तत्र चाद्रो
बः षष्टिभेदः। तदाहनारदः। प्रभवाविभवः शुक्लः प्रमोदोयप्रजापतिः। अंगिराः श्रीसुरवोभावोयुवाधातातथेव च। ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्र
मोवृषः। चित्रभानुः सभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः। सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः बवरः। नंदनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखो। हेमलंबी वि
लंबी च विकारी शार्वरीप्लवः। शुभकृष्णभनः क्रोधी विश्वावस्तु पराभवो। अंबंगः कीलकः सोम्यः साधारणविरोधिकृतः। परिधावी प्रमाथी च आ

श्रीरामः
१

नंदोराक्षसोनलः। पिंगलः कालयुक्ताक्षीसिद्धार्थश्चैरोद्रुर्मती। दुंदुभीरुधिरोज्जारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः। इति। यद्यपि ज्योतिषे गुरोर्मध्यमरा
शिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता तथापि प्रभवादीनां चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे इति माधवोक्तेः। तेन
चांद्रप्रभवादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते। बार्हस्पत्यस्तु माघादौ। तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबंधे ब्रह्मसिद्धेति। व्यावहारिकसंज्ञायं कालः स्मृत्यादिकर्म
कायो ज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवोवानमदोतरे। आर्षिषेणः। स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चांद्रसंवत्सरं सदा। नान्यं यस्माद्दत्तसरोदौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तितेति।
॥ अयं नंतु सौरचतुर्थात्मकः। सौरचतुर्जितयं प्रदिष्टमयनमिति दीपिकोक्तेः। तद्विधिं। दक्षिणायनं चेति। कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणां। मकरं। अनयोर्वि
नियोगमाह मदनरत्ने सत्यजतः। देवतारामवाप्यादिप्रहृतिषोदद्वयं रवेरवो। दक्षिणाशामुरवे कुर्वन्तत्फलमवाप्नुयात्। वेरवानसः। मातृभेर
ववाराहनारसिंहजिविक्रमाः। महिषासुरहं च्यश्च स्थाप्या वेदक्षिणायेनो वेशब्दोऽप्यर्थः। न तु दक्षिणायने एवेति नियमः। पूर्ववन्ने दक्षिणायने निषि
द्धाया देवप्रतिष्ठायाः देवविशेषप्रतिप्रसवमात्रात्। रत्नमालायां गृहप्रवेशादिदिवप्रतिष्ठाविवाहचोत्तमं भूषणं सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं
अहितं तत्तत्तुल्यं दक्षिणे चेति। अस्यापवादः काशीरवंडो सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तु तारायणं। सदा महोदयश्चास्तु काश्यानिवसतां सतां।
॥ इत्ययं। कृतुर्मासिद्ध्यात्मा। मलमासतु मासद्वयात्मक एकोमासस्तेन मासद्वयात्मकत्वमविरुद्धं। सहे ६ धा। चांद्रः सौरश्च। चैत्रारंभावसं
तादिश्चांद्रः। मीनारंभो मेषारंभो वसोरः। मीनमेषयोर्मेषयोर्वावसंत इति बोधायनोक्तेः। अनयोर्विनियोगमाह त्रिकोणमंडनः। श्रोतस्मान्नोक्ते
यः सर्वाः कुर्याच्चांद्रमस्तुषु। तदभावे तु सौरचतुर्जित्योर्वावेदमंतं। साद्विधोऽपि षोढा। वसंतोग्रीष्मो वर्षाः शरद्वर्षः। शिशिर इति। इत्युक्तं।
मासश्चतुर्थी। सावनः सौरश्चाद्रो नाक्षत्र इति। त्रिशदिनः सावनः। अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यवधिः सौरः। अत्र केचित्। हेमाद्रिमाधवकालादर्शद्या

हर्यधिर्विष्णुपदं न युक्मिथुनं। अत्र च पिंडराहितं श्राद्धं कुर्यात्। तथा चापराहे मास्यो अयनद्वितये श्राद्धं विष्णुवद्वितये तथा संक्रांतिषु
 च सर्वस्वपिंडनिर्वापणादते इति। श्राद्धश्रुतपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि ततः प्रभृति संक्रांतावुपरागादिपर्वसु। त्रिपिंडमाचरेच्छाद्
 नेकोद्दिष्टं मृताहनीतिमात्म्यात्तेर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एवेत्याह। तन्ना। अस्पृश्यानुवादकत्वेन पिंडविधायकत्वात्। पिंडोऽप्युक्तिः। अन्यथे
 कपदेऽपि उवादे त्रित्वविधोऽववषट्कर्तुः प्रथमभक्षइति वद्वैरुपपत्तेः। मंगलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबंधेनारदः। त्याज्याः सूर्यस्य संक्रां
 तेः पूर्वतः परतस्तथा विवाहादिषु कार्येषु नाद्र्यः षोडशो षोडश। एतत्पुण्यकालोपलक्षणं। भानोः संक्रांतिभोगश्च कुलिकश्चार्धयामिक इति ज्यो
 तिः प्रकाशे वर्ज्येषु परिगणनात्। अयनव्यातिरिक्तास्तदशस्त संक्रांतिपुरात्रोऽस्नानश्राद्धादिनकार्यं। आद्रि संक्रमणे पुण्यमहः कृतं प्रकीर्तितं। रा
 त्रोऽसंक्रमणे भानोर्दिनार्धस्नानदानयोः। अर्धराधादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया। ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्तरहृयां पूर्वे चोर्ध्वरात्रेतु यदा
 संक्रमते रविः। प्रादुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटाविति वृद्धवसिष्ठादिवचनेन हः पुण्यत्वे तत्पारात्रो संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रिया। पूर्वस्मा
 त्परतोऽपि प्रसासन्नस्य तत्फलमिति वसिष्ठवचनाच्चायां श्राद्धोऽस्नानादिनिषेधमतीते। यानितु विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाकृतजन्मसु। तथा
 परागपातावदोऽस्नाने दाने निशाशुभेति। प्रादुर्दिनसंक्रांतिविवाहास्तयवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्यात्निशिकाम्यजत्रेषु चेत्यादीनि विष्णुगोभि
 लादिवचनानि तानि मकरकर्कसंक्रांतिविषयाणि। सुक्तामकरकर्कटाविति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदासत्वादिति ह मादिमाधवादयोः। वस्तु
 तस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादेरेव पर्युदासात्मककर्कटयोरपि स्नानदानं परेहनीत्यादिभिरहः पुण्यत्वेऽहः पुण्यत्वानुपपत्त्या

कल्परात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरात्रिविना बाधा सर्वसंक्रांतिपुरात्रावनुष्ठानविकल्पः। स्वदेशाचारानुवृत्तिश्च तद्विधुक्तपंथाः। अयनयोस्तु व
 क्तव्या विशेषाः श्रावणे माघे च वक्ष्यते। ज्योतिर्निबंधे गर्गः। संक्रांध्यं यधरनक्षत्रं त्रिकं षट् पुनः पुनः। पंथाभोगे व्यथावत्त्रहानिश्च विपुलधनो
 यस्य जन्मर्हमासाद्य रविसंक्रमणं भवत। तन्मासाभ्यंतरे तस्य वैरकेशधनक्षयाः। इति तगरसरोरुहपत्रे रजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्ते। स्नान
 जन्मर्हगते रविसंक्रमणे नृपांशुभदं हेमाद्रिः। आद्रिचेद्रात्रियुग्मस्याद्रात्रौ चेद्वासरद्वयं। संक्रांतिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु। यत्तु
 गोडाः। संक्रांत्यां पक्षयोरते द्वादश्यां श्राद्धवासरे। सायं संध्यां कुर्वत कुर्वश्च पितृहा भवेदितिकर्मापदेशिन्यां व्यासोक्तेः सायं पुण्यकाले
 संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलं। अन्यत्र बद्धवक्तव्यं विस्तरभीत्या नोच्यते। इति संक्रांतिनिर्णयः। पक्षयुगज्ज्वां मासः। सहेधा। शुक्ला
 दिमांतः। कृष्णादिः पूर्णिमांतश्च। तथा चात्रिकां उमंडनः। चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधेः कृष्णादिशभेदेन तद्यवस्था माह। कृष्
 पक्षादिकं मासं नांगीकुर्वति केचन। येषां कुंतिनतेषामपीष्टो विंध्यस्य दक्षिणे इति। विंध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरतो द्वयोरभ्यनुज्ञा
 गम्यते। तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः। कृष्णादिर्गोणः। शास्त्रेषु चेत्तु शुक्लप्रतिपदे वचांद्रसंवत्सरारंभोक्तेः। तदुक्तं दीपिकायां। चांद्रो बोमधुशुक्ल
 प्रतिपदारंभइति। नहि ये कृष्णादिमन्यंते तेषां वत्सरारंभमिद्व्यते। अतः शुक्लादिर्मुख्यः। कृष्णादिनामलमासा संभवाच्च। चंद्रस्य सर्वनक्षत्रभो
 गेन नाक्षत्रमासः। सावनादीनां व्यवस्था क्ता हेमाद्रिब्रह्मसिद्धांते। अमावास्यापरिक्रि नो मासः स्याद्वा लणस्य तु। संक्रांतिपोर्णमासीभ्यां तथे
 व नृपवेश्ययोः। अत्र ब्राह्मणादीनां वचनांतरेण यत्र कर्मविशेषे वसंते ब्राह्मणो ग्नीनादधीतेत्यादिव मास उक्तस्तत्र दर्शांति त्वमात्रं नियम्यते न तु
 सर्वकर्मसु दर्शांति एवेति वृष्ट्या धर्मसोरभेदीयादिनिधननियमवद्धिधा लाघवात्। त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः सावनादीनां

द्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेतिगुस्वरणाः। ज्योतिर्गर्गः। सौरोमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आदिकेपितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते।
 ऋष्यशृंगः। विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते। पार्वणेत्यष्टकाश्राद्धं चांद्रमिष्टं तथादिके। स्मृत्यंतरे। एकादिसुविवाहादौ ऋणादौ सौर
 सावनौ। ज्योतिर्गर्गः। आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा। सावनेनैव कर्तव्या श्राद्धाणां चाप्युपासना। विष्णुधर्मे। नक्षत्रसत्राप्यय
 नानि चंदोर्मसेन कुर्याद्गणनात्मकेनेति ब्राह्मे। तिथिकृत्तये च कृष्णादिं व्रतेश्च कृष्णादिमेव च। विवाहादौ तु सौरादिमासं कृत्तये विनिर्दिशेत्। अ
 धमलमासः। तत्रैकः संक्रांतिरहितः सितादिश्चांद्रो मासो मलमासः। एकसंक्रांतिरहितमसंक्रांतिं त्वेन संक्रांतिद्वयत्वेन च भवतीति मल
 मासो द्वेधा। अधिकमासः क्षयमासश्चेति। तदुक्तं काठकृद्ये। यस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। मलमासः सविहेयो मासः स्या
 तु त्रयोदशेति। सत्यव्रतोपि। राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेतादिवाकरः। नाधिमासो भवेत्तस्य मलमासस्तु कवलमिति। अधिकमासस्य काल
 नियममाह वासिष्ठः। द्वात्रिंशद्भिर्मितैर्मसैर्दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्के पापतत्प्राधिकमासक इति। एतच्च सावनादिमानेन संभ
 वार्थं न तु नियमार्थः। अन्यथा षोडशदिनाधिक द्वात्रिंशत्मासानंतरं कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादिव भंगापत्तेः। तेन च नाधिककाले मलमा
 समीपात्तपिन दोषः। अत एवोक्तमाधवीये। मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति। क्षयस्यापि ज्योतिःशास्त्रे असंक्रांतिमासो धिमासः स्फुटं स्यादिसं
 क्रान्तिमासः क्षयारब्धः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्यधिमासद्वयं च। एकः क्षयात्पूर्वं परतश्चैक इत्यधिमासद्व
 यं भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषमाह नावालिः। मासद्वयेऽर्द्धमध्ये तु संक्रांतिर्न्यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इति।
 उत्तर एव कालाधिक्यं न पूर्वास्मिन्नित्यर्थः। यत्तु ब्रह्मसिद्धांते। चैत्रादूर्वाऽर्द्धमासः परतस्त्वधिको भवेदिति। तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रां

श्रीरामः

४

नमग्नेस्तथैव च। कुंभप्रवेशे दानं तु गवामंबुतृणास्य च। मीनप्रवेशे स्नानानां मालानामपि चोत्तममिति। अत्रोपवासमाह हेमा
 द्रावापस्तंबः। अयनो विषुवत्तत्रैव त्रिंशत्तमो पविर्तो नरः। स्नात्वा यस्त्वं च ये ज्ञानुं सर्वकामफलं लभेत्। अशक्तो तु वृद्धवा सिष्ठः। अयने सं
 क्रमे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। अत्रोपवासः संक्रांतिदिने दानादितु पुण्यकालदिने इत्या
 चार्यचूडामणिः। विधिलाघवात्पुण्यकालदिने एवो भयमिति वृद्धाः। इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयां। आदित्यहनि संक्रांतौ ग्रह
 णे चंद्रसूर्ययोः। उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथेति जैमिनि वचनात्। अत्र श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे। श्राद्धं संक्रम
 णभानोः प्रशस्तं पृथिवीपते। अपराकेऽपि विष्णुः। आदित्यसंक्रमणं विशेषेणायनद्वयं जन्मभूम्युदयश्च। एतां स्तु श्राद्धकालान्वेकाम्यानाह प्र
 जापतिरिति। द्वादशादिदिनैर्वा गयनां शप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तुमयनग्रहणं। अन्यथा संक्रमेण सिद्धिरयनग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपराकः। हेमा
 द्रावापि गालवः। अयनां शकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत्। मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रांतिकाले स्फुटं विष्णुपदादय इ
 ति। अयनां शान्युतिरूपे संक्रांतिकाले विष्णुपदादयः प्रवर्तते तेन तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि कुर्यादिति स एव व्याचरव्यो। तत्र मेषायनं वृषायन
 मित्यादि सर्वत्र ज्ञेयां माधवीये नावालिः। संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेषु यने तथा। अयने विंशतिः पूर्वमकरे विंशतिः परेति। मकरायने पूर्व
 विंशति घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रांतौ तु पश्चाद्विंशतिः पुण्याः। अन्यत्रायने तत्संक्रांतिवदित्यर्थः। विष्णुपदादिस्वरूपं वदीपिकायामुक्तं। ह
 र्यधिरवर्षसिंहचक्रकदंष्ट्रकूर्यैः स्य संक्रमः कन्यामीनधनुर्नयुक्चषडशीत्यास्यंतुलामेषयोः। प्रोक्तं तद्विषुवत्तमेषां यनमुदक्काटिके दक्षिणमिति

तकर्मचारोगेशांतिरलभ्येवयोगेश्राद्धं व्रताचिवाप्रायश्चित्तं निमित्तस्यवशात्पूर्वपरत्रच। अबोदकुंभमन्वादिमहालययुगादि
षु। श्राद्धं दर्शप्यहरहः श्राद्धमृनादिमासिकं। मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाबिकं। श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेषु युगादिषु। म
न्वादिषु च यद्दानं दानं दानं दिनं च यत्। तिलगोभूरिष्यानां संधोपासनयोः क्रिया। पूर्वहोमश्चाद्ययपासाग्नेरिष्टिश्च पूर्वाणि। नि
त्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं। स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापयवर्जनं। तर्पणं वा निमित्तस्य निमित्तत्वाद्भयत्रवेति। एते
पुंसवसीमंतौ। एतच्च गर्भाधानाद्यन्तप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणं। तदुक्तं दीपिकायां। गर्भाधानमुरवंचचोत्तविधितः प्राज्ञातयागं
विना कृच्छ्राद्ययपांगजेदुपुरतश्छाया मघानंगयोः। तीर्थे दुक्षययोश्चापि अमधिके मास्ये वमाद्याचरेदिति। अलभ्ययोगेऽर्धोदयप
श्चादौ काम्यान्पिब्रतादीनिकार्याणीत्यर्थः। पूर्वपरत्रमलेषु चेत्यर्थः। महालयशब्देन मघात्रयोदशयुक्त्येति माधवः। दर्शश्राद्धं म
लेपिकायां। यत्तु कृष्णशृंगः। संवत्सरातिरेकेण मासोयः स्यान्मलिम्लुचः। तस्मिंश्च योदशे श्राद्धं न कुर्यादिदु संक्षय इति तत्काम्यदर्शश्रा
द्धविषयः। काम्यं नैव कदाचनेति वचनात्। दर्शच काम्यं श्राद्धं कन्या कन्यावेदिनश्चेत्यादिनायाज्ञवल्क्येनोक्तं। नित्यं तु मलेपिभवयेव।
दर्शप्यहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरांगोभूरितिलहिरप्यानां मासेपि स्यान्मलिम्लुचेति मात्स्योक्तं रितिहमाद्रादयः। दिवोदासीयेपि। अ
निंदुरिंदुपर्णाचहरिवारो बुधाष्टमी। नाधिमासे परित्याज्याः सीमंतानाशने विशिरोरिति। अनिंदुदर्शः। द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमिति
त्वपराकं। तत्र यदि हि तं कर्म उत्तरे मासिकारयेदित्युक्तेः। पश्यातु दिवसे रिति शुद्धमासकरणे पिशास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मलेन कार्यमि
ति प्राचीनगोताः श्रुलपाणिश्च। संवत्सरप्रदीपेपि। एकराशिष्ठिते सूर्ये यदा दर्शहयं भवेत्। दर्शश्राद्धं तदा दोस्यान्तपरत्रमलिम्लुचे। अ

त्रापि प्राग्वद्यवस्था। यद्यपि कालादर्शे सर्ववर्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं तथापि हेमाद्रिमाधवापराकीदिमतास्तथमवर्षिकं त्रयोदशे मलमासे
द्वितीयाद्यादिकं तु शुद्धमासे एव कार्यं। असंक्रांते पिकर्तव्यमाबिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति हारीतोक्तं। आबिकं प्र
थमं यत्स्यात्तत्कुर्वतमलिम्लुचे। चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वत पुनराबिकमिति स्मृत्यंतरोक्तेश्च। पुनराबिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासे ज्ञाते च
तुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः। संग्रहेपि। मलिम्लुचे मासि मृतस्य पुंसां त्रयोदशे मासि प्रथमाबिकं स्यात्। मध्येऽधिमासेपि मृतस्य तद्वदंसेधि
मासे द्वादशे मासकेव। यत्तु सत्यत्र तः। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्भूतेहानि। मलमासेन तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति तद्वितीयादिवार्षि
कविषयः। आबिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वतमलिम्लुचे इति पूर्वोक्तवचनात्। यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाद्या
दिकं कार्यं। यत्र त्वधिक मध्ये द्वादशमासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाबिकमिति निष्कर्षः। तेनाद्वितीयादिशुद्धमा
से एव। पृथ्वीचंद्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैव। मलमासमृतानां तु यदा सरवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यं। यथाह पैठीनसिः।
मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचनेति। यत्तु वृद्धवसिष्ठः। श्राद्धीयाह निसंप्राप्ते अधिमासो
भवेद्यदि। मासद्वयोपि कुर्वत श्राद्धमेवं न मुह्यति। यच्च व्यासः। उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चाभयोरिति तन्मासिकादिविषयं। यो
गादिकमासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं। मन्वादिकं तैथिकं तु कुर्यान्मासद्वयोपि वेति स्मृतिचंद्रिकोक्तं। तैथिकं तीर्थश्राद्धं। तच्च मासद्वये
पिकार्यमिति त्रिष्ठलीसेतोभट्टाः। केचित्तु प्रतिमासं मृतानां च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं मन्वादौ च युगादौ च तन्मासो रभयोरपीति मरीचिवच

नातु वर्षे वर्षे तु यच्छास्त्रं मातापित्रोर्मृतैर्हनिमासद्वयेपितृकुर्याद्वाघस्यवचनं यथेति गालवोक्तेः। प्रत्यादिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः। तत्तुच्छा
प्रतिमासं मृताहेक्रियमाणं मासिकं। प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मरीचिकवचनसोमदत्तनरत्ने व्याख्यानात्। गालवीयस्य च मा
सद्वयात्मके क्षयमासे इति माधवेन व्याख्यानात्। यच्च केचिदुक्तं प्रथमादिकं मासद्वये कार्यं। आदिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्यात्तमालिमुत्वे। त्र
योदशे च संप्राप्ते कुर्यात् पुनरादिकमिति यमोक्तेरिति तदभिहितं। पुनरादिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे तीते चतुर्दशे कुर्यात्। अन्यथा सं
वत्सरं न वर्द्धत श्राद्धं तत्र मृतोऽहनीति पौनस्यविरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रोदये च। एतेन न वर्द्धत न छिंद्याच्छुद्धिपिकुर्यादेवेत्यनेन भद्रव्या
ख्यामानाभावात्परास्ता। पूर्वव्याख्यायां तु हारीतीयप्रथमग्रहणमेव मानं। यदपि निर्णयामृतं पूर्वोक्तकालाद्विचनान्मलमासे श्राद्धदिनस्य वं
ध्यत्वनिरासार्थं पित्रुदेशेन ब्राह्मणानभोजयित्वा शुद्धमासे संपिंडं श्राद्धं कुर्यात्। पिंडवर्ज्यमसंक्रांते संक्रांते। तौ पिंडसंयुतं। प्रतिसंवत्सरं श्राद्ध
मेवं मासद्वयेपि चेति वृद्धपराशरोक्तेरिति तदपि चिंत्यं। पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभावाच्च अधिकमासविषयत्वात्। तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तं। तदाह स
त्यव्रतः। एक एव यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः। मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासोपिशस्यत इति। मासद्वयगतं पूर्वसंक्रांतगतं क्षयगतं च। मलमासे
क्षयमासे। अपिशब्दाच्च पूर्वोधिमासे चेति हेमाद्रिः। दीपिकापि। तत्रावसंग्यधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचना
कुर्याद्द्वयोः कोविदइति। कालादर्शोपेतद्विषय एवेत्यलंबद्वना। मलमासे वृज्या न्युक्तानि कालादर्शं। अनित्यमानि मितं वदानं च महदा
दिकं। अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरक्षणादेवाराधनडागादिप्रातिष्ठाभोजिबंधनं। आश्रमस्वीकृतिः कामे वृषात्सर्गश्च निष्क्रमः। राजा
भिषेकः प्रथमश्रुडाकर्मत्रतानि च। अन्नप्राशनमारभोगृहाणां च प्रवेशनं। स्नानं विवाहो नामानि पञ्च देवमहोत्सवः। प्रतारं भसमाप्ती

श्रीरामः

६

तद्वये पूर्वो। नाधिकः किंतु परइत्यर्थः। मन्त्रज्योतिःसिद्धांतो। धटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धान्विनि। मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमासो वि
धीयत इति तद्वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वतुलाकन्यागते सूर्ये क्षयात् पूर्वकालाधिक्यनिषेधार्थं न त्वधिकमात्रस्या। दशानां का
लानुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित्। न पुंसकत्वं भवतीत्येषास्त्रविनिश्चयइति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविराधात्। मलमासेऽष्टकादिनि
षधानुपपत्तेश्च। मकरे वाथ कुंभे चेति दृष्टांतार्थं प्राप्यभावात्। क्षयस्यागमनकालउक्तः सिद्धांतशिरोमणो। गतोऽप्यदिनं दैर्मितेश
ककालातिथी। शैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यः। गुजाग्रसिभूमिस्तथाप्रायशोयंकुवेदं दुर्वर्षः क्वचिज्जो कुभिश्चेति। अध्ययश्चत्वारः ४ अइ
यः सप्त ७ नंदाः नव ९ एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४ तेर्मिते वर्षे कश्चित् क्षयमासः पूर्वजातइत्यर्थः। तिथयः १५ ईशाः ११ एकत्र १११५ एवमि
तेयाते कश्चिद्विष्यतीत्यर्थः। अंग ६ अक्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२५६ गजाः ८ अइयः ७ अग्नयः ३ भूमिः १ एकत्र १२७८ कुंभे वा ४३ दुः १ एकत्र १४१ मा
वः ९ कुंभे १९ एकत्र १९ एतेर्मिते वर्षे कश्चिद्विष्यतीत्यर्थः। अत्र मलमासे कार्यो कार्यनिरूप्यते। तत्र जावालिनेत्यनेन मितिके कुर्याच्छास्त्रं कुर्या
न्मालिमुत्वे। तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदा चनेति। अयं च काम्यनिषेधः आरंभसमाप्तिविषयः। असूर्यानामये मासान्तेषु मम संमतः। व्रता
नांचैव यज्ञानामारंभश्च समापनमिति तेनैवोक्तत्वात्। असूर्या अधिकमासा इत्यर्थः। तत्र मंडलं तपते रवेरिति वचनात्। कारीयादिः काम्य
स्यत्वारंभसमाप्ती भवत एवेत्यादिरन्यत्र विस्तरः। काठकगृधेपि। मलेऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यानेन मितिके। क्रियामिति। तानि नैमित्तिका
निदीपिकाया मुक्तानि। यनैमित्तिकमग्निनष्टनुगताग्न्याधानमर्चास्त्वा संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्राक्तं प्रातिष्ठादिकमिति। गत्यं
तरयुतं तु सोमादिहेयमेव। तत्र कर्मन्यायुक्तानि कालादर्शं। द्वादशाहसंपिंडांतं कर्मग्रहणा। जन्मनोः। सीमंते पुंसवे श्राद्धं द्वावेतौ जा

शुभोतिशुभलेशस्तौयतस्तावुपचीयमानौ। वसिष्ठः। अतिचारगतेजीवेवर्जयेत्तदनंतरं। ब्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासराणां वा
 ल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांतौ। राविणासक्तिरन्येषां ग्रहाणामस्तु उच्यते। ततोवाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितमिति। **बाल्यादिप**
 रिमाणं च वृत्तशते। बालः शुक्रोदिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चादद्वात्रितयमुदितः पक्षमैर्द्राक्रमेण। जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्ये शिशु
 तौ वृद्धो प्रोक्तोदिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रं। पश्चिमतउदये दशदिनानि बालः। अस्ते पंचदिनादे निवृद्धः। पूर्वतो दिनत्रयं बालः। पक्षं च वृद्ध इत्यर्थः।
 जीवो गुरुः। अन्यत्र लन्यथोक्तं। प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पंच सप्तस्रदिनं शिशुः। विपरीतं तु वृद्धत्वं तद्देवगुरोरपीति। एषां च पक्षाणां व्यवस्था
 माह मिहिरः। बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्धके पिवा। ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदादुतापदीति। देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः। शुक्रो
 गुरुः प्राक् पश्चादुदितः बालो विंध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रं। वंगेषु ह्येतेषु च पट्च पंचशेषा देशे त्रिदिनं वदंतीति। अस्तादेव पवादः काशीरवंते। नग्र
 हास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये। त्रिस्थली सेतो वायवीये। गोदावर्यंगेयायां च श्रीशैले ग्रहणादयो। सुरासुरगुरुणां च मोक्षो दोषो न विद्यते।
 ग्रहणादये तानि मितकुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्यर्थः। **तदाह त्रिस्थली सेतोलल्लः। उपल्लुवशीतलभानुभान्वोरधोदये वै कपिलारव्यपक्ष्याः।** स्त
 रासुरे ज्यास्तमये पितृर्धन्यात्राविधिः संक्रमणे पितृस्त इत्यलंबदुना। **मलमासं च व्रतविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्रे। अधिमासे तु संप्राप्ते**
 गुडसर्पिर्धृतानि च। त्रयस्त्रिंशदूपानि दत्तव्यानि दिने दिने। सा ज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम। अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः। उ
 दिश्या पूपदानेन पृथ्वी दानफलं लभेत्। त्रयस्त्रिंशदूपानि कांस्यपात्रे निधाय च। सधृतं साहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत्। विष्णुरूपी सहस्रांशः

सर्वपापप्रणाशनः। अपूपान्नप्रदानेन ममपापं व्यपोह तु। नारायणजगद्धीजभास्करप्रतिरूपका व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिकर्षयायस्यहस्ते
 गदाचक्रे गजो यस्य वाहनं। शंखः कर्तले यस्य समे विष्णुः प्रसीदतु। कलाकाष्ठादिरूपेणानि मेघघटिकादिना। यो वंचयति भूतानि तस्मै क
 लात्मने नमः। कुरुक्षेत्रमये देशः कालः पूर्वाह्निर्जो हरिः। पृथ्वी सममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम। मलानां च विशुद्धार्थं पापप्रशमनाय च। पुत्रपो
 त्राभिवृद्धार्थं तव दास्यामि भास्कर। मंत्रेणानेन यो दद्यात्त्रयस्त्रिंशदूपकान्। प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदं इति। **इति क**
मलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ मलमासनिर्णयः। पक्षनिर्णयस्तु देवेश्वरव्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पितृव्यो विशिष्यते इति माधवेनोक्तः॥
॥ अथातिथिनिर्णयः। तत्रतिथिर्ह्यधा। शुद्धाविज्ञात्वादिनेतिथ्यंतरं संबंधरहिता शुद्धा। तद्रहिता विज्ञा। तत्र शुद्धायामसंदेहाद्विज्ञानि
पश्यते। तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पौर्णमासीः। पक्षद्वये पितृथयस्तिथिपूर्वतथा उत्तरां। त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यते सामान्योयां विधिः
स्मृत इति। हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोप्युक्तः। उदिते देवतं भानोपि त्र्यं चास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्तत्रिरुहूर्तसातिथिर्ह्येकव्ययोरिति विष्णु
धर्मोक्तेः। द्विमुहूर्तं चानुकल्पः। द्विमुहूर्तोपि कर्तव्यायातिथिर्द्विगामिनीति दक्षेणापिशब्दोक्तः। अयं वेधः प्रातरेवा। सायंतु त्रिमुहूर्तं वेध एवा। यातिथि
समनुप्राप्य यास्तं पात्रिनीपातिः। सातिथिस्तदिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तव्याभवेदिति वस्कां दोक्तेः दीपिकापि। त्रिमुहूर्तं गतु सकला सायेति। यानि तु व्रता
पवासस्नानादौ घटिकापि या भवेति। उदये सातिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पेटके इत्यादीनि स्कांदादिवचनानि तानि वैश्वानराधिकरणन्यायेना वयव
स्तुत्या त्रिमुहूर्तं प्रशंसापराणि। तिथिविशेषवेधविशेषः स्कादे। नागोद्वाहशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा। भूतोद्वाहशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा।
थिमिति। अयं चोपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते। इति वेधः। तत्र सर्वातिथिर्दहः कर्मकालव्यापिनी सेवया ह्या। कर्मणो यस्य यः

कालस्तकालव्यापिनीतिथिः। तथा कर्मणि कुर्वतद्रासवृद्धीनकारणमिति विष्णुधर्मोक्तेः। दिनद्वयेतद्व्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वायुगमवा
 व्याप्तिर्णयः। तस्य पूर्वाबाधेनोपपत्तेः। अन्यच्च कर्मकालस्य प्राधान्याच्च। युग्मवाक्यं तु निगमः। युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्यावेकदेशयोः।
 रुद्रेणाद्वाद्दशयुक्ताचतुर्दश्याचतुर्णिमा। प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्ममहाभाफलं। एतद्व्यस्तमहादोषं हतिपुण्यं पुराकृतमिति। अत्र रं धाताः
 शब्दाः द्वितीयादिनवम्यंततिथिवाचकाः। रुद्रः एकादशी। द्वितीया तृतीया चतुर्था। अत्र द्वितीयायुतेति सप्तयुग्मानि स्युर्ध्वः। इदं च शुक्लपक्षे अमाप्र
 तिपद्युगमस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादितीति केचित्। तत्तु अमाप्रतिपद्युग्मात् शुक्लपक्षलिङ्गात् लक्षद्वयपरमिदं। तत्तद्विशेषवाक्येः कृत्स्नेतिथिवि
 शेषः। पोद्यत इति। दशमीतुक्तापुराणसमुच्चये। संपूर्णे दशमीकार्या मिश्रिता पूर्वयाथवेति। संपूर्णेशुक्लपक्षे। त्रयोदशीतुक्तामृतुनाका
 त्रयोदशीतुक्तायाद्वाद्दशीसहितामुने इति। कृत्स्नपक्षे वापस्तंबः। प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युता। चतुर्थसंतयुतायाचसा
 तृतीयाफलप्रदा। पंचमीच प्रकर्तव्या षष्ठायुक्तातुनारद। कृत्स्नपक्षे। षष्ठीचैव कृत्स्नपक्षे चतुर्दशी। पूर्वावेदाप्रकर्तव्या परविज्ञानकुत्रवि
 त्। दशमीच प्रकर्तव्या सद्गुर्द्विजसत्तम। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृत्स्नपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेषां संयुता इति। यत्तु व्या
 घ्रः। स्वर्वादर्पस्थथा हिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं। स्वर्वदर्पे परो पूज्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति। स्वर्वः साम्यादपोवृद्धिः। तयोः परा हिंसा
 क्षयः। तत्र पूर्वस्यार्थः। तत्र पूर्वस्यार्थः। एतच्छब्दास्तद्विषयं। द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु। एकोद्विष्टादिदृष्ट्यादौ द्रासवृद्ध्यादि
 चादनेति व्यासोक्तेः। नियमादिषु ब्रतदानादिदेवकर्मसु। एकोद्विष्टादितिथेर्वृद्ध्यादावित्यर्थः। कर्मकाले व्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकाल
 गेव व्याहृत्य। कर्मोपक्रमकालगातुकृतिभिर्ग्राह्या न युग्मादर इति दीपिकाक्तेः। यानितुयांतिथिसमनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा

श्रीरामः

चकाम्याकाम्यं च पाप्मनां। प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्। उपा कर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनापणं। अवरोहश्चैव मंतः सर्पाणां बलिरष्टकाः।
 ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं। दुर्गे इच्छापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वाज्रिणः। पूर्वत्र प्रतिविज्ञानि परत्रान्यच्च देविकमिति। अत्र मूलवच
 नानि हेमाद्रिमाधवादिषु हेयानि। दिवोदासीयेपि। यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च। मलमासेन कुर्वतद्रासवृद्धीनकारणमिति विष्णुधर्मोक्तेः। अयं
 निर्णयः क्षयमासे पिज्ञेयः। राविसंक्रमहीने यो वर्ज्या वर्ज्यविधिः स्मृतः। स एव तु द्विसंक्रांते मलमासे पुदीरित इति काठक गृह्योक्तेः। क्षय
 मासमृतानां प्रत्याधिके विशेषो हेमाद्रौ। तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्धे तथोत्तरः। मासाविति बुधैश्चिंत्यो क्षयमासस्य मध्यगो। आधिक
 वृद्ध्यापने पिज्ञेयः। यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं तच्छुक्लपक्षे रस्तादिषु पिज्ञेयं। तदा हबृहस्पतिः। बाले वायुदिवा वृद्धे शुक्रे वा स्तंगते गुरौ। मलमास
 इवेतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति। अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुक्लः स्युर्नष्टमार्गवे। मलमासे प्यना वृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्। आवृत्ततीर्थदोषाभाव
 मात्रं न तु फलमिति वाचस्पतिमिश्रः। तन्ना असति बाधकफलहेतुत्वापत्तेः। लल्लोपि। नीचस्थे वक्रसंस्थे याति चरणगते बालवृद्धास्तंगे वा सन्या
 सो देवयात्रा ब्रतनिषेधाविधिः कर्णवेधस्तदीक्षा। मौंजीबंधांगनानां प्रतियमनविधिर्वास्तु देवप्रतिष्ठा कर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिंशत्पतिगुरोसि
 हराशिष्ठिते चेति। दीक्षायागदीक्षा। नत्वागमदीक्षा। तथा। उद्यानचूडात्रतबंधदीक्षा विवाहयात्रा च वधूप्रवेशः। तडागकूपत्रिंशत्पतिष्ठा वृ
 हस्पतोसिंहगतेन कुर्यात्। दिवोदासीये। गुर्वादित्ये गुरोसिंहेन वृद्धे शुक्रे मलिच्छुवे। गृहकर्मत्रे तं यात्रां मनसापि नाविंतयेत्। अस्यापवादस्त
 त्रैव ब्राह्मे। मुनेन चोपवासश्च गौतम्यासिंहगे गुरौ। कन्यागते तु कृष्णायान्तु तं तीरवासिनां। तथा। आद्यासागौतमीगंगा द्वितीया जाद्रवी स्मृता।
 सर्वतीर्थफलं स्नानाद्गौतम्यासिंहगे गुरौ। संहिताप्रदीपः। स्यात्समरात्रं गुरुशुक्रयोश्च बालत्वमद्गां दशकं च वाध्यं। वृद्धे सिते ज्येव

पुनश्च

सविषयं। अतएव देवतः। आहिताग्निरनुं श्व ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्रंत एवा सिद्धांति नैषां सिद्धिरनुश्रुतां। एकादश्यादौ तु वचनाद्भव
तीति वक्ष्यामः। श्रुदस्याप्यधिकारः। श्रुदो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्भर्ममर्हति। वेदमंत्रस्वधा स्वाहा वषट्कारादिभिर्विनेति व्यासोक्तेः। प्राच्या
स्तु वैश्यश्च श्रुदोऽर्हिरात्राधिकोपवासनिषेधः। वैत्र्याः श्रुदश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यत इति। चतुर्थ
भक्तक्षपणं वैश्ये श्रुदे विधीयते। त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिरिति हेमाद्रौ वचनात्। यावदुक्तनिषेधइत्येके। प्रकरणान्महातपोवि
षय इति युक्तं। तत्तु निश्चलमिति। यत्तु स्कांदे। नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न ब्रतं नोप्युपोषणां। भर्तृशुश्रूषये वैतां लोका निष्ठान ब्रजंति हि। ब
देवभ्या यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्तृष्यर्चनं सा क्रिया च। तस्यार्धं वैसाफलं नान्यचित्तानारीभुंक्ते भर्तृशुश्रूषये वा आदित्यपुराणे। नारीखल्वनु
ज्ञाता भर्त्रा वापि स्तनवा। विफलं तद्भवेत्तस्यायत्करोत्यौर्ध्वदेहिकमिति। और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं। तद्भर्तृननुज्ञाविषयं। भार्यापस्य मतेनैव
ब्रतादीनाम्बरत्सदेति कात्यायनोक्तेः। अत्र विशेषो हरिवंशे। स्नानं च कार्यं शिरस्ततः फलमवाप्नुयात्। स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पूतिं विहा
ययेत्सती। तथा गृहीत्वौदुंबरं पात्रं सकुरांसा क्षतं तथा। गोशृंगदक्षिणां सिन्धुप्रगृहीयाच्च तज्जलं। औदुंबरं ताम्रमयां ततो भर्तुः सती दद्या
त्स्नातस्य प्रयतस्य च। आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलं। उपवासेषु कर्तव्यं मतोद्भूतकेषु चेति। सर्वप्रसङ्गसंकल्पविधिश्च भारते।
गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमधो मुखः। उपवासं तु गृहीयाद्यद्वासं कल्पयेद्बुधः। हस्तेनैवैयर्थः। अथ ब्रतारंभकालः। मदनरत्ने गार्ग्यः।
अस्तगेव गुरोः शुक्रे बाल्ये वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारंभं ब्रतानां नैव कार्यत। रत्नमालायां। सोमसोम्यगुरुशुक्रवासरः सर्वकर्मसु भवं
तिसिद्धिदाः। भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव रविलुक्मसिद्धति। तथा। विरुद्धसंज्ञा इह येन योगस्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः। सर्वे धृतिस्तु

नि.सिं.प्र.प.
१०

तिपातनामासर्वोपरिष्ठः परिघस्यचाक्षीतिस्त्रस्तयोगेप्रथमेसवज्जेव्याघातसंज्ञेनवपंचश्रुलेगंडेतिगंडेचषडेवनाञ्जः शुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाः। संग्रहे। कृष्णदिशयोः पूर्वसप्तमिभूतयोरधः। शुक्लवेदेशयोः पूर्वमद्रागव्यसूपर्णयोः। श्रीपतिः। नसिद्धिमायातिकृतनविष्ठाविष्ठा रिघातादिकमत्रासिद्धं व्यवहारसमुच्चये। दशम्यामष्टम्याप्रथमघटिकापंचकपरं हरिद्युः सप्तम्याद्विदशघटिकोत्तत्रिघटिकं। तृतीयाका यारवयमघटिकाभ्यः परभवं शुभं विष्टेः पुच्छं विवतिथिचतुर्थ्यास्तविमं। तत्रेव। सर्पिणीतुसितेपक्षेकृष्णेवतुष्टिचि। सर्पिण्यास्तुमुखं त्पाज्यं वृश्चिष्माः पुच्छमेव चामाधवीये। विष्टिर्यदाहनितिथेरपरार्धजातापूर्वार्धजानिश्चिभूतातुतदान्चपुच्छं। ब्रह्मयामले। दिनप्रदायदारा त्रोरत्रिभद्रायदादिवा। नत्याज्याशुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः। श्रीपतिः। षट्पौष्कतोद्वा दशशांकराच्च पौरंदराद्वा निनवक्रमेणा पूर्वार्धमध्या परभागयुंजिचिरंतनज्योतिषिकैः स्मृतानि। व्रतारंभविशेषोमदनरत्नेसेष्यव्रतेनोक्तः। उदयस्थातिथिर्योहिनभवेदिनमध्यमाक। सा खंडानव्रतानां स्यादरभश्चसमापनमिति। देवलः। अभुक्ताप्रातराहारस्नात्वान्म्यसमाहितः। सूर्यायदेवताभ्यश्चनिवेद्यव्रतमाचरेत्। मद नरत्नेभविष्ये। क्षमासत्यं दयादानं शौचमिंद्रियनिग्रहः। देवपूजाग्निहवनंसंतोषोस्तेयमार्जवं। सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्योदशधास्मृतः। अग्निहोमस्तदेवत्योव्याहृतिहोमोवेतिवर्धमानः। यत्तु तं नोक्तं सर्वपदमेव तत्पुण्योक्तप्रकृतव्रतपरं। व्रतांतरेतुविज्यंतरसत्वेहोमो न्यथान। अतएवकादश्यां विष्टानां होमानांतरणमिति। तन्न। जपोहोमश्चेतिवक्ष्यमाणेकवाक्यत्वेनास्यकाम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात्। तत्तु साप्तदशस्यप शुभित्रिविंशदिप्रकरणेनेवतत्तद्विशेषहोमविधिभिरस्योपसंहारइति। विष्णुधर्मैः। तज्जप्यजपनंध्यानंतत्कथाश्रवणादिकं। तद्वर्चनंचत नामकीर्तनश्रवणादयः। उपवासकृतमेतेगुणाः प्रोक्तामनीषिभिः। कौर्मैः। बहिर्गोमांसजान्मूतिंपतितंचरजस्वलां। नस्पृशेन्नाभिभाषेतनक्ष

श्रीरामः
१०

सातिथिः सकलाहेयादानाध्ययनकर्मास्त्रियादीनि तानि त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली। अथैकभक्तं। तत्कालः पात्रो। मध्याह्न्यापिनीग्राह्याएकभक्तैसदातिथिरिति। मध्याह्न्यपंचधाभक्तदिनतृतीयांशः। तेनयद्यापिद्वादशदंडानंतरंप्राप्यतेतथापिदिनाध समयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्। एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्यादिवेवहीतिस्कांदोक्तः। षोडशसप्तदशादिदंडामुख्यः कालः। दीपिकायां। मध्याह्न्यात्पदलेत्रिभागदिवसेस्यादेकभक्तमिति। ततः सूर्यास्तपर्यंतंगोणाः। दिवैवहीत्यस्यवेयर्थोपत्तेः। तत्परत्वात्। अत्रपूर्वद्युर्व्याप्तिः परेद्युस्तनवेद्युर्व्याप्तिस्तदभावांशव्याप्तिस्तत्रापिसाम्यं वेपम्यंचेतिषट्पक्षाः। तत्राद्ययोरसंदेहएव। तृतीयेतुपूर्वदिगोणामुख्यव्याप्तेः सत्वात्पूर्वेतिमाधवः। युग्मवाक्यान्निर्णयइतिहमाद्रिः। चतुर्थपक्षपूर्वव। गोणकालव्याप्तेः सत्वात्। वेपम्येणांशव्याप्तौयाधिका साग्राह्या। साम्येपूर्वा। अयंतुस्वतंत्रैकभक्तेनिर्णयः। अन्यांगेउपवासप्रातिनिधोतदनुसारेणनिर्णयः। अथनक्तं। तच्चदिनान शनपूर्वैरात्रिभोजनं। तत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदेतिवत्सोक्तः। प्रदोषस्तु। त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगतेसति। नक्तंतत्रतुर्कर्ममितिशास्त्रविनिश्चयइतिमदनरत्नेव्यासोक्तः। तत्रापित्रिदंडोदतरंकार्यं। सायंसंध्या घटिकाअस्ताउपरिभास्वतइतिस्कांदोक्तैर्दंडत्रयस्यसंध्यात्वात्तत्रचत्वारिमानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत्। आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायं चचतुर्थकमितिमार्कंडेयेनभोजननिषेधात्। मुहूर्तानंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहमन्येगणाधिपतिमाधवीयेभविष्योक्तेश्चांगोडास्तु प्रदोषस्तमयाह्वंघटिद्वकाद्वयमिष्यतेइतिवत्सोक्तः प्रदोषः। संध्याचक्षिराज्याः संधौमुहूर्तः। अर्धास्तमयासंध्या व्यक्तीभूतानतास्कायावत्। तेजःपरिहानिवशाद्भानोरुर्ध्वधरयावदिति वराहोक्तेरित्याहुः। तन्न। अस्यसंध्यावंदनानध्यायादिपरत्वात्। अ

वसर्वकर्मसुदक्षिणा॥ सर्वत्रतुमयोदिसाभूमिर्गोवोथकांचनं॥ बैजवापः॥ शिवनेत्रोद्भवयस्माद्भजतंपितृवल्लभां॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु व
र्जयेत्॥ देवीपुराणे॥ ब्रतेचतीर्थेऽध्ययनेश्राद्धेपिचविशेषतः॥ परान्नभोजनादिविषयान्तस्य तत्फलं॥ पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निपुराणे॥ नित्यस्नान
योमिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः॥ क्षारंक्षौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत्॥ **क्षारस्तु तत्रैवाक्तः॥** तिलमुद्रादुते शिब्यं सस्ये गोधूमकैः
वै॥ धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैवैवै॥ स्निग्धान्यं तथा पपयं मूलं क्षारगणः स्मृतः॥ **गोधूममांस्तु तत्रैव प्रतिप्रसवः॥** श्रीहिषाक्षिकमु
द्राश्च कलापः सतिलपयः॥ श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या ब्रतेहिताः॥ कृष्णोडालाबुवातीकपालं कीज्यास्त्रिकास्त्यजेत्॥ चतुर्भक्ष्यं सक्तुकणाः श
कंदधिघृतं मधु॥ श्यामाकाः शालिनीवारायावकं मूलं तंडुलं॥ हविष्यव्रतनक्तादावाग्निकार्यादिकेहितं॥ मधुमांसं विहायान्यद्रुते वाहितमीरे
तेमिति॥ शमीधान्यं माषादि॥ पालंकी मध्यदेशोपाई इति प्रतिष्ठा॥ ज्योत्स्निकाकोशातकी॥ मिताक्षरायांगोऽतमः॥ चतुर्भक्ष्यं सक्तुकणायाम
कशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवीष्युत्तरेत्तरप्रशस्तानि पयोदधिघृतं च गव्यमिति॥ अन्येच विशेषाः॥ एकादशीचातुर्मास्यादिप्रक
रणे वक्ष्यते॥ **गृहीतव्रतस्यागंतुमदनरत्नेच्छा गतेयः॥** पूर्वव्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत्कामुमाहितः॥ जीवन्भवति चांडालो मृतः श्वावाभिजायते
॥ **तत्रमायश्चित्तमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निगुरुपुराणयोः॥** क्रोधा लमादाहोभाद्वा ब्रतमंगो भवेद्यदि॥ दिनत्रयं न भुंजीत मुंडं न शिरसो थवेति प्राय
श्चित्ताम्नानादतिक्रांतव्रतानुष्ठाननास्तीति गम्यते॥ अतिक्रांतमपि ब्रतं कार्यमेवेति शूलपाणिः॥ एतच्च शक्तविषयं॥ **अशक्तेस्तु कालहेमाद्रौ**
पुराणांतरे॥ उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत्॥ तावद्दनादिवा दद्यात्तु श्चेद्दिगुणं तथा॥ भुक्तः कृतभोजनः॥ ब्राह्मणभोजनं विनेति शेषः॥
भुक्तस्य वाद्दिगुणं दद्यात्॥ सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्॥ कुर्याद्वा दशसंख्याकान्यथा शक्त्या तुरो नरइति॥ शुद्धितत्वे मात्स्ये॥ उ
पवासेषु शक्तानां नक्तं भोजने भिष्यते॥ मदनरत्ने वायवीये॥ इव्यदा तोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं॥ तथा परार्कदेवकः॥ ब्रह्मचर्यं तथा

शौचं सत्यमाभिषर्जनं॥ ब्रतेघेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः॥ मात्स्ये॥ तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकं॥ वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं
तत्परं नृपा॥ अन्येच नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः॥ **अथस्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते॥** हेमाद्रौ ब्रतकांडे गारुडे॥ गंधालंकारतांबूलपुष्पमाला
नुलेपनं॥ उपवासेन दुष्पंतिदंतधावनमंजनमिति॥ इदं च सभर्तृकोपवासविषयं॥ अंजनं च सतांबूलं कुंकुमं रक्तवाससी॥ धारयेत्सोपवासापि अ
वेधव्यकरं यतः॥ विधवायातिमार्गेण कुमारीवायदृकयेति तत्रैव भविष्योक्ते॥ तथा विष्णुधर्मे॥ सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाथस्त्ववासिनी॥ धारये
द्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च॥ विधवाश्च कृवसनमेकमेव हि धारयेत्॥ मनुरपि॥ पुष्पांलंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनं॥ उपवासेन दुष्पं
तिदंतधावनमंजनं॥ मदनरत्ने व्यासः॥ दंतधावनपुष्पादि ब्रतेषु स्यान् दुष्पतीति॥ यद्यपि दिसवोपवासविषयं प्रतीयते तथापि शिशुचारासो
भाग्याद्यर्थं क्रियमाणं न वरात्रिरात्राद्युपवासविषयमेव॥ नत्वेकादश्यादिविषयं॥ असक्तजलपानाश्च सक्ततांबूलचूर्णेणात्॥ उपवासः प्र
पश्येत्तदिवास्वापात्रमेधुनादित्य परार्कदेवलेन तन्निषधात्॥ नवास्पृशु विषयत्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां तांबूलादिप्राप्नोतीति वाच्यं॥ तांबू
लादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन वेपरीत्यस्यापि सक्तवचत्वात्॥ यत्तु हरिवंशे॥ अंजनं रोचनं चैव गंधान्त्सु मनसस्तथा॥ ब्रतेचैवोपवासे
न नित्यमेव विवर्जयेत्॥ शिरसोभ्यंजनं सोम्यं नैव मेतत्प्रशस्यते॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृतेति॥ तत्तु तत्रैवाक्तं पुण्यकव्रतविष
यं॥ नतु सर्वत्र॥ पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं॥ तत्रैव॥ अशुभ्रपातो रोषश्च कलहस्य कतिस्तथा॥ उपवासाद्भूतोद्वापि सद्योभ्रंशयति स्त्रियं॥
स्त्रियमित्युक्तं पल्लवः॥ मदनरत्ने शिवधर्मे॥ दानं ब्रतानि नियमाज्ञानंध्यानं दुर्तं जपः॥ यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधि तस्य वृथा भवेत्॥ **अथस्तुतका**
दोषनिर्णयः॥ तत्र शावस्त्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निबंधेषु स्पष्टे वा॥ गोडास्तु क्षताशौचादावपितामाहुः॥ जानूध्वं क्षतजे जाते नित्यं

कर्मनवाचरेतानेमितिकंच तदधः स्ववद्रक्तो नवाचरेतलोहिते च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मेधुने धूमोद्गारे तथा वांतौ नित्यकर्मणि संत्यजेता प्रवेधु
 क्लृप्तजीर्णे च नैव भुक्तापि किंचन। कर्मकुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा तिका लिका पुराणात्। वस्तुतस्तु पूर्वदेवी प्रजोपक्रमान्मात्रविषयत्वम
 स्थितियुक्तं प्रतीमः। तथा हेमाद्रौ पादौ गर्भिणी स्मृतिका दिश्वकुमारी वाथरोगिणी॥ यदाऽशुद्धो तदान्येन कारयेत्त्रयता स्वयमिति पुंसोप्येकप
 विधिः। किं गस्यानिवक्षितत्वात्। तेन यस्मिंश्च त्रते यत्पूजाद्युक्ततदन्येन कारयेत्। शारीरनियमान्स्वयंकुर्यादिति हेमाद्रिर्व्याचरव्यो। नव्रतिनां
 त्रतेऽतिविष्णुत्वेऽप्यारंभस्तु न भवत्येव। शुद्धितत्वे विष्णुः बहुकालिक संकल्पो गृहीतश्च पुराणदि। सूतके मृतके चैव त्रतं तत्रैव दुष्यति। एतत्का
 म्यपरं। नित्यं त्वरानारब्धमापि कार्यमिति गोडाः। मदनरत्ने। पूर्वसंकल्पितं यच्च त्रतं स्तुतियुक्तं त्रतं। तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवाजितमिति।
 माधवीयकौर्मै। काम्योपवासप्रकांते त्वंतरामृतसूतके। तत्र काम्यत्रतं कुर्यादित्यर्चनाविवाजितमिति। एतेन सांगेऽधिकाराद्वा तांगदेवपूजा
 दिकार्यमिति वर्धमानोक्तिः परास्ता। प्रारब्धपूजादिकार्यमेव। नवरात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः। एवं जस्रलापि। यत्तु सत्यत्रतः। प्रारब्धदीर्घ
 तपसां नारीणां यद्रजो भवेत्। न तत्रापि त्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परं। तदुक्तं मदनरत्ने मात्स्ये। अंतरा तु
 रजोयोगे पूजामन्येन कारयेदिति। प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पृथगिति। भार्यापत्यत्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतं। असामर्थ्ये परस्ता
 म्प्रां त्रतभंगो न जायते। स्कांदेपि। पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीः भ्रातरं तथा। एषामभाव एवायं ब्राह्मणं वानियो जयेत्। कात्यायनः। पितृमातृ
 भ्रातृपतिगुर्वर्धनं विशेषतः। उपवासं प्रकुर्वीत। उपवासं शतगुणं लभेत्। मातामहादीनुद्दिश्य चैकादश्यामुपोषणं। कृते तत्तु फलं विप्रैः समग्रं
 समवाप्नुयुः। मदनरत्ने प्रभासरवते। भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सरवापिता। यात्रायां धर्मकार्येषु जायते प्रतिहस्तकाः। एभिः कृतं महा

श्रीरामः

१२

त्रतवासेरे। पृथ्वी चंद्रोदये अग्निपुराणे। स्नात्वा त्रतवता सर्वत्रतेषु त्रतमूर्तये। पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वैभूतिशायिना। जपो होमश्च सामा
 न्यं त्रतां ते दानमेव वा। चतुर्विंशद्वादशवापं च वा त्रय एव वा। विप्रभोज्याय धारां कृत्वा तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां। अत्र विप्रा इति पुंल्लिङ्गानिर्देशात्पु
 मांस एव भोज्याः। न तु स्त्रियः। एवं सहस्रभोजनादावपि। विरूपे कशेषस्य प्रमाणांतरं विनाऽयुक्तत्वात्। अत एव द्वयो र्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्।
 बहुभ्यो यजमानेभ्य इत्यादौ विरूपे कशेषायोगात्पत्यभिप्रायं द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवतीत्युक्तमाचार्यैः। पार्थसारथिना च। एतेनैकस्य
 ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं परास्तं। बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनाच्च भावादित्यन्यत्र विस्तरः। श्रद्धस्य प्रतिष्ठादिवा द्विप्रद्वारा व्या
 हति होम इति वर्धमानः। त्रतमूर्तयो त्रतदेवता प्रतिमाः। प्रतिमा स्वरूपं च मदनरत्ने भाविष्ये। अनुक्तद्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमानुपासो वणा
 राजतीताम्नी वृक्षजामार्तिकं तथा। चित्रजापि मूले रवो ध्यानं जपितानुरूपतः। आमाषात्पलपर्यंतं कर्तव्या शाठ्यं वर्जितं। तत्रैव ब्राह्मणे आज्यं
 इव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः। मंत्रानुक्तो समस्तव्याहतिरूपो मंत्रः। प्रजापतिश्च देवतैकल्यतरुः॥
 वर्धमानधृतदेवीपुराणे। होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टादिकं भवेत्। अष्टाविंशतिर्योवायथा प्राप्तिविधीयते। मदनरत्ने। अनुक्तसंख्यायत्र स्यात्कृत
 मष्टोत्तरं स्मृतं। वर्धमानधृतवृक्षशातातपः। उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनं। कुर्यात्तेनास्यसगुण उपवासो भिजायते। त्रतो द्यापनानुक्तो
 तु पृथ्वी चंद्रोदयेन दिपुराणे। कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितं। उद्यापनं विनायनु तद्व्रतं निष्फलं भवेत्। यदि वा द्यापनं नोक्तं त्रतानुगुणतश्च
 रत्विजानुसारतो दद्यादनुक्तो द्यापने त्रतो। गाश्चैव कांचनं दद्यात्तस्य परिपूर्तये। अशक्तो तु नावदीयो। सर्वेषामप्यलभेतु यथोक्तकरणं विना।
 विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं त्रतस्य परिपूर्तये। वृथा विप्रवचोयस्तु गृह्णाति मनुजः शुभं। अदत्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं श्रवं। भारते। वेदोपनिषदे चै

येषु भक्ष्यं किं चित्कल्पयेदिति वचनात्किं चित्कल्पयेत्पवासः कार्यः चांद्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं कार्यमेव चांद्रायणस्य काम्य
त्वेन नित्यबाधकत्वात्। अबाधेन गत्यसंभवाच्च। एकादश्यामेकांतरोपवासादिपारणाया जलपारणादिकृत्वोपवसेत्। आपोवा अशितमन
शितं चेति श्रुतेः। एवं द्वादश्यां मासोपवासश्चाह प्रदोषादिषु रथेयं। एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलाबलं स्वयमूह्यमिति दिक्। इति कमला
करभट्टकृते निर्णयसिद्धौ परिभाषा समाप्ता॥ अथ प्रतिपदादिनिर्णयः। तत्र शुक्लप्रतिपदा पराह व्यापित्वे पूर्व्याया युग्मवाक्यात्
प्रतिपत्संभ्रवी कार्याया भवेदा पराहिकीति स्कांदोक्तेः। शुक्लास्यात्यतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सा पराह भवेदिति दीपिकोक्तेः। अपरा
हृष्वपंचधा भक्ते दिने चतुर्थी भागः। तदभावे सायाद्रव्यापिनी ग्राह्या। तदभावे तु सायाद्रव्यापिनी परिगृह्यतामिति माधवोक्तेः। कृ
ष्णा तु पराहृष्णात्तरताखिलेति दीपिकोक्तेः। कृष्णापि पूर्वैवेत्यनंतभट्टः। सर्वतिथिषु वज्र्या युक्तानि मुहूर्तदीपिकायां। कृष्णा
उंब्रहती ० फलानिलवणं वज्र्या तिलाम्लं तथा तेलं चामलं केदिवं प्रवसता शीर्षं कपालां त्रके। निष्पावांश्च मसरिकान् फलमथो वृं ताकसं
हं मधु दूतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेव माषोऽशः। शीर्षं नाळिकेरं। कपालं अलांबु। आं त्रं पटोलं। १५ पालः। कृष्णा उंब्रहती क्षारं
मूलकं पनसं फलं। धात्री शिरः कपालां त्रं नरवचमं तिलानि च। क्षरकर्मि गनां सेवां प्रतिपत्त्यभूतिर्यजेत्। नरवंशिबी। चर्ममसरि
काः। द्वितीया तु कृष्णा पूर्वाशुक्लान्तरतिहेमादिः। कृष्णा द्वितीयादिमा पूर्वाह्न्यादिसासिता तु परतः सर्वतिदीपिकोक्तेः। माधवा
नंतभट्टमतस्तु सर्वापि द्वितीया परा। तथान्वमाधवः। पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा। सा द्वितीया परा पोष्या पूर्वविद्धाततो न्य
थेति। तृतीया तु सर्वमतेरं भाव्यतिरिक्ता परेवा। तेन युग्मवाक्यं रंभात्रताविषयं। रंभा रव्यां कर्जयित्वा तु तृतीया द्विजसत्तमा अ

येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ब्रह्मवेवर्त्तत। गोरीज्रते तु विशेषमाह माधवः। मुहूर्तमात्रसवे पिदिने गोरीज्रतं परे। शु
द्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति। चतुर्थीपि सर्वमते गणेशज्रतातिरिक्ता परेवा युग्मवाक्यात्। एकादशी तथा षष्ठी
अमावास्या चतुर्थीका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वपासंत युता इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेः। नागचतुर्थी तु मध्याह्न
व्यापिनी पंचमी युता च ग्राह्येति निर्णयाम्। ते माधवीये चोक्तं। युगं मध्यं दिने यजत्रो पोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पंचम्या
पूजयेत्प्रयत्नानरः। विषाणितस्य नश्यंति न तानि संति पन्नगा इति माधवीये देवलोक्तेः। युगं चतुर्थी। पूर्वत्र मध्याह्न्यात्तौ पूर्वा अ
न्यपक्षेषु परेवा पंचम्यां पूजोक्तेः। गणेशज्रतं तु तृतीया युतेवा। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलं प्रदा। कर्त्तव्या ज्रतिभिर्व
त्सगणनाथस्तुतोषिणीति हेमाद्रौ ब्रह्मवेवर्त्तत। माधवीये तु गणेशज्रते मध्याह्न्या व्यापिनी मुख्या। चतुर्थी गणनाथस्य मा
तृविद्धा प्रशस्यते। मध्याह्न्या व्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परहनीति बृहस्पतिवचनात्। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नुपे
तितत्कल्पेभिधानाच्च। तेन परदिने सत्त्वे परा। अन्यथा पूर्वैस्तुक्तं। वस्तुतस्तु यत्र भाद्रपदशुक्लचतुर्थीदौ गणेशज्रतविशेषे मध्याह्ने
पूजोक्ता तद्विषयाण्येव प्रागुक्तवचनानि। न तु सार्वत्रिकाणि। संकष्टचतुर्थीदौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः। तेन सर्वत्र ग
णेशज्रते पूर्वैवेति सिद्धं। संकष्टचतुर्थी तु चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये सत्त्वे मातृयोगस्य सत्त्वात् पूर्वैवेति केचित्। अन्ये तु
दिने मुहूर्तत्रयादिरूपस्य तृतीया योगस्याभावात् सरदिने माधवोक्तं मध्याह्न्या व्यापिनी सत्त्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्या चक्षते। चंद्रोदये
यदानस्याद्यदि वापि दिनद्वये। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या चतुर्थी संकष्टज्रते। दिनद्वयेपि वर्त्तत चतुर्थी याविधूदये। परेव ज्रतिभिः

सूर्यागपानाथपरायणोरिति धर्मवृत्तौ वचनाच्च परेत्याचक्षते। दिनद्वये तदभावे तु परेव। गौरीव्रते तु पूर्वैव। गणेशगौरी बहुलाव्यतिरि-
क्ताः प्रकीर्तिताः चतुर्थः पंचमीविष्णो देवतांतरयोगत इति मदनरत्ने ब्रजवैवर्तित। पंचमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वैव। चतुर्थसंयु-
ता कार्या पंचमी परयानतु। देवैर्कर्मणि पित्र्यं च शुक्रपक्षे तथा सिते इति हारीतोक्तः। हेमाद्रिमते तु कृष्णपूर्वा सिता परा। कृष्णपू-
र्वयुता सिता परयुता स्यात्पंचमीति दीपिकोक्तः। वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासाविषया। प्रतिपत्पंचमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा।
नवमी दशमी चैव नोपेक्ष्याः परसंयुता इति ब्रजवैवर्तित। यत्तु पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता तु नारदेत्यापस्तंबीयतत्त्वं द्रव्यत परास्कांदोप-
वासस्वीकार्या पंचमी परसंयुतेति वाक्यशेषादिति माधवः। नागपूजाविषयमित्यनेन भट्टनिर्णयामृतदयः। चमस्तुक्कारित्वं ताम-
णोच। पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठी समन्विता। तस्यां तु तुषिता नागा इतरास्तु चतुर्थिकेति। तेन नागपूजादोपरेव। यत्तु मदनरत्न-
दिवोदासीययोः। श्रावणपंचम्यतिरिक्ता पूर्वैरुक्तं। श्रावणपंचमी शुक्ला संक्रान्ता नागपंचमी। तां परित्यज्य पंचम्यश्चतुर्थी साहिता हिता इति
संग्रहोक्तः। गणेशस्कंदयोगाभ्यां क्रमानागः शुभाशुभः। मित्रामित्रे तयोः पत्रे नागानामारबुद्धिणा वितिषट्त्रिंशन्मता। च श्रावणपंचम्य-
तिरिक्तायाः पंचम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयं। पत्रे वाहने। षष्ठी सर्वमते स्कंदव्रतातिरिक्ता परेव। शुभवाक्यानां नागवि-
ज्ञानकर्तव्या षष्ठी चैव कदाचनेति स्कांदाच्च। निर्णयामृते। षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चंद्रशुभालिनः। योगोयं पञ्चकोनामसूर्यकोटिग्रहे-
समः। सप्तमी पूर्वैव। शुभवाक्यात्। षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तातसर्वदेति स्कांदाच्च। अष्टमी तु सर्वमते कृष्णपूर्वा सिता परा।
व्रतमात्रे। अष्टमी कृष्णपूर्वा शुक्लाष्टमी परेति माधवोक्तः। परयुक्ता शुक्लाष्टमी पूर्वयुक्ता कृष्णेति दीपिकोक्तश्च। शिवशक्त्युत्सवे तु कृष्णपुनराप-

देवि स्वयमेव कृतं भवेत्। तत्रैव वायवीये स्कांदे। स्वयंकर्तुमशक्तश्चेत्कारयितुं पुरोधसना। इदं च सर्ववर्णसाधारणं। अविशेषात्। यत्तु कश्चिन्म-
हाक्ष आह। श्रुदस्य ब्राह्मणादिरेव प्रातिनिधिर्युक्तो न श्रुदः। जपस्तपस्तीर्थसंवा प्रज्यामत्रसाधनं। विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फल-
मिति मरीचिवचनादिति तत्तुक्तं। प्रज्यादीनां श्रुदः संभवो द्विषये प्रायदर्शनादिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगोचरत्वात्। यदपि उपवासोत्र-
तं होमस्तीर्थस्नानजपादिकमिति पूर्वार्थे पाठस्तदापि स एव दाषः। स्त्रीश्रुदपतनानिषडिति माधवी केजपनिषेधात्। ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः-
कुर्यात्कर्म किंचन। स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र चेतिकाल हेमाद्रौ मरीचिवचनाच्च। वस्तुतस्तु संपूर्णता वाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्र-
तिनिधेः कावर्तयलं। अत्र विशेषमाह त्रिकां उमडनः। काम्ये प्रातिनिधिर्नास्ति नित्येनेमिचित्के चरः। काम्येषु पञ्चमाहृद्वैके चित्यातिनिधिं वि-
दुः। न स्यात्प्रातिनिधिर्न स्वामिदेवाग्निकर्मस्तु। स देशकालयोनास्ति नारणोरग्निरेतसः। नापि प्रातिनिधौ तव्यं निषिद्धं वस्तु कर्तव्यं। हिर-
ण्यके शिस्तत्रापि। न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रातिनिधिर्विद्यते। अथ व्रतादिसानिपा-
ते निर्णयः। तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेणानुष्ठेयं। अविरोधात्। यत्र तु न के कर्मत्वादेव विरोधस्तत्र प्रथम्यामेकभक्तं कार्य-
नेकतु परेद्युस्तत्तिथोगोणकालकालैर्यो समकालीन विरुद्धव्रतादौ त्वेकं स्वयंकृत्वाऽन्यद्वार्यादिना कार्ययेदिति माधवः। यत्र तु शिवरात्र्या-
देतिथिमध्ये पारणायाः। क्रोधो जननं प्राप्तं। भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च प्रायणं वरेत इति तन्निषे-
धश्च तत्र पारणायावेधत्वादेव भोजनं। निषेधस्करागप्राप्तभोजनविषयः। एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रमणादौ रवौ संकृष्टतुर्थ्यं विरात्रोभो-
जनं यत्र त्वष्टम्योर्दिवाभुजिनिषेधः संक्रमणवरात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः। यद्यपि पुत्रिण उपवासो निषिद्धस्तथापि उपवासनि-

स्पृष्टशुक्लायामेव त्रतं नित्यं न कृष्णायाम्। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोः शुभयोः पितृवन्स्यति धर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीति देवलो-
के। न चानेन निषेधपालनमेव वनस्य यतिविषये उपसंक्रियते न तु ब्रतमिति वाच्यं। अस्मपर्युदासेन ब्रतविधिपरत्वात्। अन्यथा पु-
र्वोक्ताग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या विरोधः स्यात्। निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्ष-
या उपसंहारायोगात्। अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च। तस्मादनेन सर्वेषामेकादशी ब्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्य यति-
विषये उपसंहारान्न गृहस्थस्य कृष्णायाम् नित्यं ब्रतप्राप्तिः। कथं तर्हि संक्रांत्यामुपवासं च कृत्वा दशैवासेन चंद्रसूर्यग्रहे चै-
व न कुर्यात्पुत्रवांश्च गृहीति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषधः प्राप्यभावादिति चेत्। श्रूयतां। शयनीबोधिनीमध्ये या कृत्वा दशैवा-
सेन चैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृत्वा कदाचनेति पात्रे। गृहस्थस्य आषाढीकार्तिकी मध्यस्थाय कृत्वा विविहिता सा पुत्रवतो-
निषिध्यते। अन्यकृष्णायाम् तु न विधिः। सर्वविधीनां वनस्य यतिषु उपसंहारात् न निषेधः। प्राप्यभावात्। शयन्यादिवाक्यं
त्वपुत्रगृहिगोचरे नैवमित्यनंतमदृष्टमात्रादियथाः दीपिकापि। असिता तु शयनीबोधांतरस्थाप्यथानंतरस्यात्मात्मजिनोप-
तिमदनरत्ने भविष्येति। यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थैः कर्तव्या भोगसंतानवर्धिनी। मुमुक्षुभि-
स्तथा कृष्णानते तेनोपदर्शितेति निषेधपालनं काम्यं ब्रतं च सर्वकृष्णायाम् सर्वगृहिणां भवत्येव। पुत्रवांश्च सभायैश्च बंधु-

मुक्तस्तथैव च। उभयोः पक्षयोः काम्यं ब्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति नारदोक्तेः। एतच्च सर्वकालादर्शे उक्तं। विधवाया वनस्य यतिश्चैकादशी द्वयोः उ-
पवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः। भुजेर्निषेधः कृष्णायाम् सिद्धिस्तस्य ततो ब्रते इति। प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णापिनित्या। नि-
त्यं भाक्तिसमायुक्तेर्नैव विष्णुपरायणैः। पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं। स पुत्रश्च स पुत्रश्च स जनो भक्तिसंयुतः। एकादश्यामुपवसे-
त्पक्षयोः शुभयोः पीति नारदोक्तेरित्याहुः। पुत्रशब्दश्चापत्यमानत्रवचनः। नारायणवृत्तौ। पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यत्रापत्यमात्रव-
चित्वाक्तेः। जनयद्दुपुत्राणीति मंत्रलिङ्गात्। पौत्रीमाह तामहस्तेनेति मन्त्रेः। पुत्र्या अपत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्योऽकिपोत्रेय इत्यापत्तेः। पु-
मान् पुत्रो जायते इति च। उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः। उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकृत्येत। न दुष्यत्पुनरुपवासेन उपवा-
सफलं लभेत। भक्ष्यं च तत्रैवोक्तं। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुचाज्यं। यत्पंचगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रो-
त्तरमुत्तरं चेत्यलं। तत्र दशैमी बोधोद्देशः। अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति। आद्यो गारुडः। दशमी शेषसंयुक्तोऽयदि स्यादरुणोद-
यः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तदिनेकादशी ब्रतमिति। अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कांदे। उदयाह्वाकृतस्रस्तु घटिका अरुणोदय इ-
ति। यदपि उदयाह्वाग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृहीति गारुडसौरधर्मादिवचनं। यच्च भविष्ये। अ-
दित्यादयवलायाः प्राहुः शुद्धं हविष्यान्विना। एकादशी तु संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तितेति तदप्युपसंहारन्यायेन दंडं चतुष्टयपरमेव।
हमाद्राव्यं च। यत्तु ब्रह्मवैवर्ते। चतस्रा घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागो ब्रवेधो दीनां किलोदितः। अरुणोदयवे-

नि० सि० प्र० प
१६

धः स्यात्साधुतु घटिकात्रयं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासं दर्शनाद्देवः महावेधो पितत्रैव दृश्यते उर्को न दृश्यते तुरीयस्तत्र विहितो योगः
सूर्योदये बुधैरिति तदप्यवयवद्वारा अरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च अत्यस्तदयवेधः तथान्येपि हेमाद्रौ
माधवीये च गारुडे उदयात्त्राकुत्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा संदिग्धेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाक्षिभिः उदयात्त्रा अहर्ते न व्या
पिन्येकादशी यादा संयुक्तेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मवृद्धये हेमाद्रौ रात्रेरत्योष्टमभागोप्यरुणोदय उक्तः निशः प्रांते तु यामार्धे देववादि
त्रवादने सारस्वतानध्यायने चारुणोदय उच्यते इति स्मृतैः अत्रैके एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्तद्वयेन क्रोडीकारा निशः प्रांते इति वच
नाच्च रात्रिमानवशात्साधुत्रिदं उदयोने के अरुणोदयास्तदा हेमाद्रिः सार्धे घटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटिका मानरात्रिविष
या महतरारात्रिस्तुरात्रीरपेक्ष्य च तस्यो घटिका इत्युक्तमिष्टीत्याहुः तन्न अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः न च मुहूर्तद्वयमर्थः
दं उदयेकमुहूर्तादिवधानां तथाप्यनुपपत्तेः न हितेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं वास्ति मुहूर्तद्वयस्य यामार्धस्य च तस्यो घटि
का इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः न च साधुतु घटिकात्रयमित्यनेनापि तदापत्तिः शङ्क्या तेन च तुर्दं उवेधस्यैवोक्तेः चतुर्दं उवेध
दशमी सत्वे हि वेधस्तदर्थः द्विघटिकादौ तदयोगाच्च यत्तु मतं कियता रुणोदयवेध इत्यपेक्षायां सार्धे घटिकात्रयनियमारुणोदये
ध्वं घटिकातो न्यूनदशमी सत्वेन दोष इति तत्तुल्यं द्विदं उदावापितदापत्तेः दशमी शेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः नेवोपोष्यं वैष्णवेन
तद्दिनेकादशी व्रतमिति गारुडे भविष्ये च योगमात्रनिषेधात् नारदीये पालववेधेपि विप्रैर्दशम्येकादशीत्यजेत् स्मराया

श्रीरामः
१६

क्षद्वयेषु तत्रैव शिवशक्तिमहोत्सवे इति माधवोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये यदा यदा सितारुम्यां बुधवारो भवेत् क्वचित् तदा तदा हि साया
ह्या एकभक्ताशनेनृपः संध्याकाले तथा चैत्रप्रसूते च जनादेन बुधाष्टमी न कर्तव्या इति पुण्यपुराकृतं नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्म
वाक्यात् न कुर्यान्नवमी तातदशम्या तु कदाचनेति कस्मादात्र दशमी तु पूर्वा परावेति हेमाद्रिः कृष्णापूर्वात्तराश्रुकादशम्ये वयवस्थि
तेति माधवः वस्तुतस्तु मुख्या नवमी युतेव ग्राह्या दशमी तु प्रकर्तव्या स दुर्गा द्विजसत्तमेत्यापस्तंबोक्तेः यत्तु संपूर्णा दशमी कार्या
पूर्वया परयाथ वेत्यंगिरसोक्तं तन्नवमी युक्ता लाभे औदयिकी ग्राह्येत्येवं नेयं अथैकादशी तत्रैकादश्युपवासो द्वेधा निषे
धपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च तत्राद्यः न शंखेनपि वेत्तोयं नरवादत्कूर्मसूक्तैः एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति कोर्मदे
वलाद्युक्तः अग्निपुराणेपि गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति न चावपर्युदासे
न व्रतविधिः तदेतु व्रतादिशब्दाभावात् व्रतरूपस्तु ब्रह्मवेवर्ते प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि दशम्यामुपवासस्य प्र
कुर्याद्वैष्णवं व्रतमिति इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यं वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्यादेकादशी व्रतमिति शिवधर्मोक्तेः वैष्णवो वा
थ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेदिति सौरपुराणाच्च सोपि द्वेधा नित्यः काम्यश्च उपोष्येकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति गा
रुडोक्तेः पक्षपक्षे च निकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेः श्रुतित्यता यदीदं द्विष्टुसायुज्यं श्रियं संप्रतिमात्मनः एकाद
श्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति कोर्मदिषु फलश्रुतेः श्रुतकाम्यता उभयेकादशी व्रतं च गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यं गृहस्थः

द्यस्तयस्य दीक्षास्ति वेष्टुवी। विष्टुर्विंशतिवारः सविंशतिवर्षवत्तदिति। अन्येषामतिप्रसक्तेरव्यभिचारो हेष्टुवदीक्षावत्त्वमे
व वेष्टुवत्वमिति। यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वेष्टुवत्वं न तु पुत्रादेः। तथापि स्वपारपर्यप्रसिद्धमेव वेष्टुवत्वं स्मार्त्तत्वं
च मन्यते वृद्धाः। तत्त्वसागरे भविष्ये। यथा शुक्ला तथा कृष्णयथा कृष्णा तथा तत्रा। तुल्यते मन्यते यस्तु सविंशतिवर्षवत्तदिति। के
चित्तु दशम्यां नवमी वेधमपित्यजंति तत्र मूलं मृग्यं। **उदयवेधस्तु परिशेषात्स्मार्त्तगोचरः। तदाह माधवः। अरुणोदयवेध**
सुवेधः सूर्योदयतथा। उक्तौ द्वादशीवेधो वेष्टुवस्मार्त्तयोः क्रमात्। हेमाद्रिस्तु केषां चिदध्वरात्रे विदशमीवेधमाह। अध्वरात्रे
तु केषां चिदशम्यावेध इष्यते। कपालवेध इत्यादुराचार्या ये हरिप्रिया इति ब्रह्म वेवर्त्तति। के सुतिकन्यायेनारुणोदयवेधस्ये
वेयं स्मृतिरिति तु माधवः। यस्तु दिक्पंचदशभिस्तथेति वेधः स उपवासातिरिक्तविषय इति माधवः। सर्वप्रकारवेधोऽयमुप
वासस्य दूषकः। साध्वंसप्तमुहूर्त्तस्तु योगाय बाधते तत्र तमिति निगमादित्यलं। तत्र माधवमते वेष्टुवे ररुणोदयविज्ञाया
ज्या। यदा त्वेकादश्ये व शुद्धा सती वर्धते द्वादशी वा भयं वा तदा परोपोष्या। एकादशी व द्वादशी वाधिका च स ज्यतां दिनां पू
र्वग्राह्यं तत्तरस्यादिति वेष्टुवनिर्णया इति माधवोक्तेः। स्मार्त्तस्तु सूर्योदयविज्ञाया ज्या। यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते द्वाद
शी त्वसमान्युना वा तदा गृहस्थेः पूर्वायतिभिरुत्तराकार्या। प्रथमे ह नि संपूर्णा व्याप्यो होरा त्रसंयुता। द्वादश्यां स्वतथा तातदृश्य
ते पुनरेव न। पूर्वाकार्या गृहस्थेऽयतिभिश्चोत्तराविभो इति स्कां दोक्तेः। वर्धमानोऽप्येवमाह। उभयवृद्धौ तु शुद्धा विज्ञा वा

सर्वेषां परे वा संपूर्णे कादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा। सर्वैरेवोत्तराकार्या परतो द्वादशीयदीति नारदोक्तेः। द्वादशी मात्र वृद्धौ तु शुद्धायां पू
र्ववानचेदेकादशीविज्ञो द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्येकादशीयत्र यदीह त्वरमं पदमिति नारदोक्तेः। द्वादशी मात्र वृद्धौ तु शुद्धा विज्ञेव्यव
स्थिता। शुद्धा पूर्वात्तरा विज्ञा स्मार्त्तनिर्णय ईदृश इति माधवोक्तेः। मदनरत्नेषे वां यत्तु विज्ञाप्य विज्ञा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत्
अविज्ञापित्व विज्ञा स्यात्परतो द्वादशीयदीति हेमाद्रौ पाद्मवचनं तदेकादश्या वृद्धौ हेयं। तदुक्तं माधवेन। एकादशी द्वादशी च य
भयं वर्धते यदा तदा पूर्वादिनं त्याज्यं स्मार्त्तग्राह्यं परं दिनमिति विज्ञेयं कादश्यां द्वादशी मात्र वृद्धौ च सर्वेषां परे वा तत्रैवेकादशी मा
त्र वृद्धौ गृहिणः पूर्वायते उत्तरा पूर्वात्तपाश्र्मेः। एकादशी विज्ञा च वृद्धे कृष्णे विशेषतः उत्तरांतु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही
ति प्रवेतसोक्तेः। एतच्छुद्धा विज्ञा तुल्यमिति माधवः। त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंच न। उपोष्येकादशी तत्र दशमी मिश्रिता पिवेति
स्कांदात्। अविज्ञानि निषिद्धे च न लभ्यंते दिनानि तु। मुहूर्त्तैः पंचभिर्विज्ञा ग्राह्ये वेकादशी तिथिरिति कृष्णशृंगोक्तं च मुहूर्त्त पंचक म
रुणोदयमाख्यं हेयं। अन्यथोत्तरादि एकादश्यभावा संभवा। तद्यदि हेमाद्रिणा। शुद्धसमा शुद्धन्यूना वाधिका द्वादशिका च स
र्वेषां परे वेष्टुवत्वं तदपि वेष्टुवविषयं। स्मार्त्तानां तु पूर्ववेत्यविरोधः। हेमाद्रिमते तु न्यते। तत्र। शुद्धा विज्ञा द्वयी नंदात्रे धान्यूनसमा
धिकः। षट्प्रकारा पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिके रित्यष्टादशैकादशी भेदाः। तत्र शुद्धाधिकान्यूनद्वादशीका शुद्धाधिकसमष्टद
शिका च सकामैः पूर्वादिनैः कामैरुत्तराकार्या। शुद्धन्यूना शुद्धाधिक शुद्धसमा विज्ञन्यूना विज्ञसमा वाधिका द्वादशिका च सर्वेषां परे वा।

प्रथमेहनि संपूर्णति पूर्वोक्त किं गात ऊन द्वादशिकायां तद्विष्णुजीतिकामे रूप वा सन्या ह्यं कार्यं संपूर्णकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा लु
प्यते द्वादशीतस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्येति तिथी तत्र विष्णुजीणनतत्पररिति वद्ववसिषोक्तः शुद्धन्यूनाशुद्धाधिकाशुद्धसमा
विद्धन्यूनाविद्धसमाविद्धाधिका चैतरेषां परैर्वतिहेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा संपूर्णकादशीयत्र ति पूर्वोक्तः अन्यापूर्वी शु
द्धायादासमाहीनासमाहीनाधिकोत्तरा एकादशीमुपवसे नशुद्धावेच्छवैरपीति स्कांदतः शुद्धा एकादशी उत्तरा द्वादशी न च द्वाद
शीविष्णुविति नारदोक्तेश्चायत्तु अविष्णुपि च विष्णुस्यादिति पाद्यंतु तन्मुद्राधिकपरः यत्तु संपूर्णकादशीत्याज्या परतो द्वादशीयादि
उपोष्याद्वादशी शुद्धाद्वादश्यामेव पारणमित्यादिते ह्येव परः स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तं विद्धन्यूनासमद्वादशिकालु मुमुक्षुणां पु
त्रवतां च परा अन्येषां पूर्वी पुत्रवतोऽपि पूर्वति मदनरत्ने विद्धन्यूना न्यूना द्वादशिका चैव सर्वैः कार्ये ति हेमाद्रिः मुमुक्षुणां परान्य
ेषां पूर्वति मदनरत्ने विद्धसमासमद्वादशिको न द्वादशिका च मुमुक्षुभिः परान्येषां पूर्वी कार्यः दशमीमिश्रिता पूर्वी द्वादशीयादिकुप्य
ते शुद्धैव द्वादशी राजनुपोष्या मोक्षकांक्षिभिरिति त्यासोक्तः मोक्षकांक्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैः सर्वत्रैकादशीकार्याद्वादशीमिश्रि
तानरे प्रातर्भवतु वामावायतो नित्यमुपोषणमिति पाद्योक्तः विष्णुधिका समद्वादशिका अधिकद्वादशिका चैव सर्वेषां पूर्वैः पारणाहेन
लभ्येत द्वादशिकलयापि चेत तदानीं दशमी विष्णुपुपोष्ये कादशीतिथिर्नरतिरुष्यशृंगोक्तेश्च माधवमते त्वनृगहिणां पूर्वीयतेरुत्त
रा विष्णुधिका न्यूना द्वादशिकामोक्षपापक्षया विष्णुजीतिकामे पराकार्या गृहस्तेन तु नक्तं कार्यं एकादशीद्वादशी चरात्रिशेषे

श्रीरामः

१८

विंदुनास्पृष्टं गंगां भद्रं वनिर्मलं स्कांदेऽपि कलाकाष्ठादिगत्येव दृश्यते दशमीविभो एकादश्यां न कर्तव्यं तत्र राजन्मदाचनेति माधवो
प्याह सोयंकलादिवेधोरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समान इति निगमपि सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषक इति अतएव माधवेना
रुणोदयाद्यदंडेऽल्पदशमीस्पर्शसंपृक्ता कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा मुद्रुत्तव्याप्तो संयुक्ता उदयसंकीर्णेत्युक्ता अरुणोदयवेधोकायां द्वा
मीयादिसंगता संपृक्ते कादशीतातु मोहिने दत्तवान् अभुरिति गोभिलाद्युक्ते पूर्वोक्तगारुडेश्वरसामान्यतो विशेषतश्चारुणोदयवेधो
निषिद्धः यत्तु अष्टमभागा रूणोदय इति हेमाद्रिणोक्तं यच्च महत्तरारात्रिरिति तत्परमतं स्वयमेव दूषितं अंत्येषुक्तं वेधतारतम्यं च दो
षतारतम्यादुपपद्यत इति दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते तच्चोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे अरुणोदयादिवा मोहात्कुर्वन्ने
कादशीनरः दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् कृच्छ्रपादनरश्चीर्त्वा गान्धर्वात्सवत्सकां स्तवर्णस्यार्धकंदेयं तिलद्रोणास
मान्वितं विष्णुतरंतरे वा ब्राह्मणान्नभोजयेत् त्रिशङ्गान्दद्यात्सवत्सकां धरणस्यार्धकंदेयं तिलद्रोणमथापि वेति अत्र वेधतारत
म्याद्यवस्थेति हेमाद्रिः निशः प्रांतं तदपि दोषाधिक्यार्थमेव तस्माच्चतुर्थोऽटिकात्मक एवारुणोदय इति सिद्धं तेन षट्पञ्चाशदंजानं
तरं दशमी प्रवेशे रूणोदयवेध उक्तो भवति अंत्योऽपि तत्रैव कपवेनेत्तः उदयोपरिविष्णुतु दशम्ये कादशीयादि दानवैभ्यः प्रीणोनाथ
दत्तवान्पाकशासन इति स्मृत्यंतरेऽपि दशम्याः प्रांतमादाय यदादेति दिवाकरः तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभास्कराय चिति तत्रारुणोदय
वेधो वेच्छवविषयः तद्वत्स्वपुर्वेच्छवग्रहणात् तत्स्वरूपं तु माधवीये स्कांदे परमापदमापन्नो हर्षवासमुपस्थिते नैकादशीयजे

प्रागुक्तं। उपवासासामर्थ्यं तु मार्कंडेयकौर्मयोः। एकभक्तेन न तेन तथैवायान्वितेन च। उपवासेन दानेन न निर्वृत्तिरिति को भवेदिति। अत्रे
 कभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेदित्येकभक्तादिषूपवासशब्दस्तद्धर्माः। तदेतत्प्रयुक्ताः सर्वधर्माः संकल्पमंत्रे चैकभक्ता
 दिपदेनोहः कार्य इति मदनरत्ने। तथा। असामर्थ्यं प्रतिनिधिना कार्येदित्येकं प्राक्। व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्या
 यनः। अर्के पर्वद्वये रात्रौ च तुर्हश्यष्टमीदिवा। एकादश्यामहोरात्रं भुक्ता चोदयणं चरेदिति। अथ कात्यायनव्रताविधिः। लघुनार
 दीये। दशम्यादिमहीपालत्रे दिनं परि वर्जयेत्। गंधतांबूलपुष्पादिस्त्रीसंभोगं महायशाः। तत्र दशम्यां विधिः कौर्म्ये। कां स्य मां संम
 सृतांश्च नृणां कान्कोदूरं वृकानां। शाकं मधुपरा न च स जेदुपवसांस्त्रियं। तथा। शाकं मां संमसृतांश्च पुनर्भोजनं मेथुने। द्यूतम
 तंबुपानं च दशम्यां वृक्षवस्त्यजेत्। मदनरत्ने नारदीये। अक्षारलवणाः सर्वहविष्यान्निषो विषा अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगमव
 र्जिताः। व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः। असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात्। उपवासः प्रणश्येत्तदिवा स्वापात्रमेथुनात्।।
 अशक्तो तु मदनरत्ने देवलः। अत्यये च। बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति। अत्यये कष्टे। विष्कुरहस्ये। गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं च
 नुलेपनं। व्रतस्थावर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतं। एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयामृते स्तु गृहे। स्तु न हि सकयोः सरयं कृत्वा स्तु
 न्यं बहिसरं। प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेनामशतत्रयं। मिथ्यावादे दिवा स्वापे बुभुक्षो बुनिषेवणे। अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टौ
 तं श्रुतिः। ७३ नमो नारायणायैत्यष्टाक्षरः। तत्रैव पठेत्तीनसिः। तांबूलचर्वणं स्त्रीसंभोगं सनिषेवणे। व्रतलोपो न चैत्कु

यां कृष्णवज्रजि वर्जनमिति। संभोगोक्तु कालादन्यत्रा रेतः सेकात्कामभोगभूतेन्यत्रक्षयः स्मृत इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ वसि
 ष्ठः। उपवासे तथा श्राद्धेन कुर्यादंतधावनं। दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमं कुलं। काष्ठग्रहणान्मृक्षोष्टाद्यनिषेध इति हेमाद्रिः।
 विष्कुरहस्ये। श्राद्धोपवासदिवसे रवादि त्वा दंतधावनं। गायत्र्या शतसंपूतमंबुप्राश्य विशुध्यति। निर्णयामृते व्यासः। वर्जयेत्पार
 णमां संव्रतां हे पौषधं सदेति। एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह। उपवासे यदानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भ
 वेत्। उपवासंतदा कुर्यादाप्रायपितृसेवितं। मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशीयादि। अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोपितृसे
 वितमिति। हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेष्वप्येवं। एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यमिति वदंतः परास्ताः। किंच। महालयैः स
 पक्षः सकलैः पूज्यः श्राद्धोऽशकं प्रतीतिश्रुतं षोडशत्वं। कौषेकादश्यां च मन्वादि श्राद्धं क्षयात्परिहृतं न च तत्पक्षैकादश्यां विहि
 तं श्राद्धं बाधितमेव स्यात्। यदपि स्मृतिचंद्रिका स्तु पठंति। अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्देतुं रेव च। मज्जांति पितरस्तस्य नरकेश
 श्वतीः समा इति तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वेधं श्राद्धं गोचरवतां महत्साहसमित्यलं। योपि अकृतश्राद्धं निचयजल
 पिउं विना कृता इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धं निषेधः समातापितृभिन्नविषयः। पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात्। निचयः प्र
 तिग्रहः। अव्रतघ्नान्याह मदनरत्ने देवलः। सर्वभूतमयं व्याधिः प्रसादो गुरुशासनं। अव्रतघ्नानि पठ्यंते स कदेतानि शास्त्रतः।
 स्कां देपि। अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं। इदं चातिसंकष्टविषयं। लघुनारदीयेपि।

अनुक्तो नृपां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं भवेच्छेषानलेव भोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधैः स्मृतमिति। अस्यापवादः। शयने च मनुष्याने मत्पार्श्वपरिवर्तने। नरो मूलफलाहारी हृदि शल्पे ममार्पयेत्। एतेन विरोधिना निर्णयाः सर्वव्रतेषु हेयाः। तत्रैकादश्यां संकल्पः। गृहीत्वौदुंबरपात्रं वारिपूर्णमुत्तमुरवः। उपवासं तु गृहीयाद्यद्वाचार्ये बधारयेदिति माधवीये वाराहोक्तेः। मंत्रस्तु विष्णुः। एकादश्यां निराहारः स्तिवाहमपरैः हनिं भोक्ष्यामि पुंडुरीकाक्षशरणं मे भवान्युतेति। शैवादीनां तु हमाद्रौ शैवपुराणे। सावित्र्या पथवानाम्ना संकल्पं तु समाचरेत्। शिवादि गायत्र्यो यजुर्वेदप्रसिद्धाः वाराहः। इत्युच्चार्य ततो विद्वान्युष्मां जलमथार्पयेत्। ततस्तज्जलं पिबेत्। अष्टाक्षरेण मंत्रेणात्रिंशत्तेनाभिमंत्रितं। उपवासफलं त्रेष्कः। पिबेत्पात्रगतं। जलमिति कात्यायनोक्तेः। मध्यरात्रे उदये वा दशमी वधे रात्रौ संकल्प इति माधवः। दशम्याः संग्रहणेन अर्धरात्रात्परेण तु वर्जयेच्चतुरो मासा संकल्पात्तनयोस्तदा विज्ञापवासेन भस्मदिनं त्यक्त्वा समाहितः। स रात्रौ संप्रजयेद्विष्णुं संकल्पं च तदाचरेदिति नारदीयोक्तेः। तत्रैव पूजामभिधाया देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो ब्रती। द्वादश्यां निवेदनं मंत्रोक्तः कात्यायनेन। अज्ञानं तिमिरांतधस्य व्रतेनानेन केशवा प्रसीदस्तु तुरयो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भवेति। नारदीये। ब्राह्मणान् भोजयेत्कृत्वा दद्याद्देदक्षिणां ततः स्कांदे। कृत्वा चैवोपवासं तु योश्चातिद्वादशीदिने। नैवेद्या तु लसीमि अहत्याकोटि विनाशनं। द्वादश्यां च बर्ज्या न्याह बहस्पतिः। दिवानिद्रापरान्तं च पुनर्भोजनं मेधुने। क्षौद्रं कांस्यामिषं तैले द्वादश्यामष्टवर्जयेत्। परान्नस्य कविदपवादः स्मर्यते। श्वशुरानं गुरोरनं मातुलानंतथेव च। भ्रातृ

श्रीरामः

२०

त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वत्तपुत्रपौत्रसमान्वित इति कौर्मदिनक्षये उपवासनिषेधात्। दशम्येकादशी विज्ञाद्वादशी च क्षयंगता। क्षीणा सा द्वादशी हेयानक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति वृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्वत्रोपवासः। एकादश्याः शुद्धं नृत्वं शुद्धसमत्वं वा द्वादश्याः न्यूनसमत्वयोरैकादश्यामुपवासः। यानि तु दशम्यनुगता हंति द्वादशद्वादशी फलं। धर्मापत्यधनायुषित्रयोदश्यां तु पारणमिति कौर्मदीनि दशमी वधत्रयोदशी पारणमोर्निषेधकानि तानि विहितं भिन्नपराणि। अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था च करहेया। यत्तु कालहेमाद्रौ। बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति मार्कंडेयोक्तेः। देवकः। संदिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशी समुपोषयेत्। तथा। विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं। पारणं च त्रयोदश्यामाह्वयं मामकी मुने इति पाप्मोक्तेश्च। वधसंदेहे ज्योतिर्विदो विप्रतिपत्तौ वा पराकार्ये त्यक्तं। तद्वैष्णवविषयमित्यलं ब्रूना। अथात्रोपयुक्तं किं विदुष्यते। तत्र दशम्यामैकादशी योगे दशमी मध्ये एव भोजनं कार्यं। एकादश्यां न भुंजतेति तस्या एव निमित्तत्वात्। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति देवलोक्तेश्च। कविस्तु एकादशी व्रतांगत्वेन पूर्वद्वारे कभक्तविधानाद्विधिस्थे च निषेधानवकाशात् न काव्यव्रतांगे भोजननिषेधः प्रवर्तते। तेनैकादशी मध्ये पि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः। अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः। अष्टवर्षाधिको मर्त्या द्वादशीति न्यूनवत्परः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयो रूभयोरपीति। भविष्ये। ब्रह्मचारी च नारी च शुक्रमेव सदा गृहीतव्यं यत्तु विष्णुः। पत्न्यो जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आमुष्मं हरते भर्तुर्न रक्तं चैव गच्छतीति तद्वर्जं न तु तद्वा विषयमिति

नी। एताः पापक्षयसुक्तिकाम उपवसेत्। अत्रमूलं हेमाद्रौ हेयं। एकादशीद्वादशयोरेकत्वे तत्रेणोपवासः। पार्थिव्ये तु शक्तस्योपवासद्वयं।
एकादशीमुपोष्येवद्वादशसमुपोष्येदिति विष्णुरहस्यात्। अशक्तो तु द्वादश्यामेव। एवमेकादशीत्येकाद्वादशीसमुपोष्येत्।
पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवोक्तं। यदा त्वत्पाद्वादशी तदोक्तं मातये। यदा भवति अल्पापि द्वादशी पारणा
दिने। उष्णः काले ह्यं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा। नारदीयेपि। अल्पायामपि विप्रेन्द्रद्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्ये दानहोमा
दिसंयुता इति। संकरे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं। अद्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषहृदिति। संकरे त्रयोदशी श्राद्धे प्रदोषत्रतोये।
अत्र केचिदाहुः। अपकर्षवाक्या न्यनाहिताग्निविषयाणि। अग्निहोत्रादीनां श्रोतानां श्रोतत्वेनापकर्षयोगादिति। द्वादश्यां च प्र
थमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं। द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवास्परसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्पर इति निर्णयामृते मदन
रत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित्संगिरन्ते। यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यं। सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवाहिपा
रणोतिवचनादिति। अस्मदुरवस्तु। बहूनां कर्मकालानां विनाकारणं बाधापत्तेः। प्रागुक्तवचनैश्चात्पद्वादश्यामेवापकर्षविधाना
दपराह एव कार्यं। प्रातःशब्दस्तु सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिबोदितमिति वदपराह वाचित्तेषु पपन्नः। न च वाक्यवैयर्थ्यं। पु
नर्भोजनसायंपारणानिवृत्त्यर्थं। त्वत्तस्येत्याहुः। प्रमादेनैकादश्युपवासातिक्रमेऽपरोक्षे वा शोहे। एकादशी विष्णुतावेद्वादशी परतः
स्थिता। उपोष्याद्वादशी तत्र यदि कृत्यं परमं पदमिति। केचित्तु विष्णुना चेदिति पठितं। अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वत्र तेषु बोद्धव्याः। अ

न्ये च नवरात्रे वक्ष्यंत इति दिक्। इति श्रीरामकृष्णदास्यजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंहावेकादशीनिर्णयः। द्वादशी तु पूर्ववत्पुण्य
वाक्यात्। द्वादशी तु प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो इति स्फोटाच्च। त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्लापूर्वा कृष्णोत्तरा। त्रयोदशतिथिः पूर्वः सि
तोधासितः पश्चादिति दीपिकोक्तः। शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी तिमाधवाच्च। चतुर्दशी तु सर्वमते कृष्णापूर्वा शुक्लोत्त
रा। उपवासे तु ह्यपि परेति मदनरत्ने। पौर्णमास्यमावास्या तु सावित्रीव्रतं विना परे आहो। भूतविघ्नकर्तव्ये दर्शपूर्णकृदा च न।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवेवर्त्तत। अमायां योगविशेषः। पराके राता तपः। अमावास्या भवेद्द्वारो यद
भूमिस्तस्य वै। जादूवी स्नानमात्रेण गोसहस्रफलं कथ्यते। अमावास्यामवारेणारवि वारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुव
त्सदृशं फलं। तत्रैव व्यासः। सिनीवाली कुडूवा पियदिसो मदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वै मोनिना कृतं। हेमाद्रौ बृहन्मनुः। श्र
वणाश्विनिष्ठाद्रिनागदेवतमस्तके। यद्यमारवि वारेण व्यतीपातः स उच्यते। नागदेवतमश्लेषा। मस्तको मृगशिरः। प्रथमपाद इत्य
न्याः सन् सर्वेषां। अथैकालः। गोभिलः। पक्षांता उपवसत्वाः पक्षादयोभियष्टव्या इति। उपवासोऽन्वाधानं। तत्र मध्याह्न
तत्पूर्ववापर्वप्रतिपत्तं धौतदिने यागः। पूर्वाह्णं वाथ मध्याह्नं यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्यतत्र पूर्वद्युस्तदहर्योग इष्यत इति लोका
क्षिवचनात्। अत्र बद्धेधाविभागः। आवर्तनात्तु पूर्वाह्णे पराहस्ततः परं। मध्याह्नस्तयोः सौंदर्यदावर्तनमुच्यते इति मदन
रत्ने वचनात्। मध्याह्नार्द्धसंधो माधवमते परं द्वायागः। अपराह्णं वारात्रौ यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्यतस्मिन्नाहनिश्वोभूते या
ग इष्यते इति तेनैवोक्तं। हेमाद्रिस्तु पराह संधो वपि परदिने प्रतिपन्नतुर्थी शोचं द्रोदये च सति द्वितीयादिष्वप्यंतक्षये सति

पूर्वद्युर्गोऽपर्वणोऽशो द्वितीये तु यष्ट्यं तु द्विजातिभिः। द्वितीया सहितं यस्मादृषयं त्याज्यं तदा यना इति। द्वितीये त्वितिके मुक्तिकन्यायेन नृप्यां
 परं। तुरीये त्वितिश्रुलपाणो पाठः स्पष्टार्थ एव। तथा। भूतापंचदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी। चरुरिष्टिरमायास्या इतकव्यादिकी क्रियेति
 बोधायनवचनाच्चेत्प्रविवाहः। मदनरत्नेऽपि। चतुर्दशी चतुर्थ्यामा अमावास्या न दृश्यते। श्वोभूते प्रतिपन्ने तस्यात्पूर्वा तत्रैव फारयेदिति। यत्तु
 माधवः। यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा। न काप्यन्वाहितिः। केतुसदा संधिदिने हिसेत्याह। यच्च कालादर्शेष्युक्तं। आवर्तना
 दधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने। परे द्युरिष्टिरित्याहुः। विधावाजसनेयिन इति। यच्च मदनरत्ने। मध्यं दिनात्स्योदहनी हयस्मिन् प्राक्पर्वणः संधि
 रित्यंतृतीया। सारवाविका वाजसनेयि मत्स्या तस्यामुषोष्पाधपरे द्युरिष्टिरिति। एतत्पौर्णमासी परमिति तत्रैव। आवर्तनोर्ध्वमर्वागस्त
 द्वात्रौ वा समासे द्वे। मध्याहादर्वस्समाप्ता तृतीयेत्यर्थः। तत्कर्कभाष्ये श्रीमदनंतभाष्यादिसकलतत्त्वा रवीयग्रंथविरोधाद्भूतानादरा
 द्वापेक्षया। पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः। संधिश्चेत्संगवाद्धर्ध्वप्राक्पर्वणवर्तनाद्वे। सापौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्का लविधौ
 नरैः। अमायां विशेषमाह बोधायनः। द्वितीया त्रिमुहूर्तान्तेत्यतिपुष्ट्या पराहिकी। अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्। कात्या
 यनश्चायजनीयो द्विसोमश्चेद्वा रूप्यां दिशि दृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्द्वेत्वादं उदद्याद्विजातय इति। एतच्च बोधायनवाजसनेयि विषया
 तेत्तिरीयश्रुतौ तु चंद्रदर्शनेऽपि याग उक्तः। एषावेकमनानामेष्टिर्यो मभ्यं जान न्यश्चोच्चंद्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके धुके भवतीति।
 श्रुतं तरेऽपि। यदहः पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदेति तदह्यं जनिमां लोकान्भ्युदेतीति। मदनरत्नेऽप्येवं। आपस्तंबभाष्यार्थसंग्रहेऽप्येवं। अतः पक्षद्व
 यस्य स्वस्वस्त्वाद्यवस्थेति तत्त्वं। दृष्यं त्याज्यं तदा यना इति तु पूर्वाह्णसंधिविषयमिति माधवः। शेषपर्वणीष्टो विशेषमाह माधवः।

दे प्रारामः
२२

यथा तदुत्राणां परान्नैव दोषकृदिति हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे। पौरोहित्ये वर्तमानः सदायस्तस्य गृहस्थान्तमपि न दोषकृदित्यनंतमदुः।
 हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे। पुनर्भोजनमध्याह्नोभार आयासमैश्वर्ये। उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पंचमी। स्कांदे। परान्नं कांस्यं तांबूलं लो
 भं वितथभाषणं। वर्जयेदिति शेषः। विष्णुधर्मैः। असंभाष्यान्संभाष्य तुलस्य तसिकादलो आमलक्याः फले वापि पारणे प्राश्य श्रुज
 ति। बृहन्नारदीये। रजस्वला च चांडालं महापातकिनं तथा। स्मृतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रक्तं को जेदिकं। ब्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येवं
 धनिमुत्तमः। अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवेदमातरं। एतद्भूतं स्तुतं केपिकार्यं। स्तुतं केभूतं केवापि न त्याज्यं द्वादशी ब्रतमिति विष्णु
 क्तेः। तत्रत्य कंदानादि स्तुतं कांते कार्यं। स्तुतं कांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं। दानं दत्त्वा विधानेन ब्रतस्य फलमश्नुत इति मातृ
 क्तेः। रजोदर्शनेऽपि कार्यं। एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्य पीति पुलस्त्योक्तेः। यदा द्वादश्यां श्रवणं क्षतं द्वादश्यां मध्ये कादशीत्य
 क्ता तत्रैवोपवासः कार्यः। शुक्ला वायदिवा कृष्णा द्वादशी श्रवणात्विता। तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति नारदीयोक्तेः।
 एते च नियमाः काम्यब्रते नियताः। नित्यब्रते सति संभवे कार्यः। शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणमिति कात्यायनोक्तेः। अ
 शक्तेस्तु माधवीये ब्रह्मवैवर्ते। इति विज्ञाय कुर्वता वश्यमेकादशी ब्रतं विशेषानियमांस्तो होरात्रं भुजिवर्जित इति। अथाष्टोम
 हा द्वादश्यः। तत्र श्रुजाधिकैकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा। द्वादश्ये व श्रुजाधिका वर्धते चेत्सा वंजुली। वासरत्रयस्य रिनी
 त्रिस्पृशा। अत्र पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी। पुष्यर्क्षयुता जया। श्रवणयुता विजया। पुनर्वसुयुता जयंती। रोहिणी युता पापनाशि

न्येवेति निर्णय इति। **अत्र विशेषमाह** त्रिकां डमंडनः कात्यायनश्च। आवर्तनात् आग्न्यादिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः तदे
व्यागः परतो यदि स्यात् तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परे द्युरिति। धूर्तस्वाम्यादयोप्येवमाहुः। यदीह्येति सांगाया विकृतेः पर्वकालत्वादाव
र्तनात् प्रसंधो संधिभित्तो यजेतेति। प्रकृतेः प्रतिपदिसमाप्तिनियमात्। प्रकृत्यनंतरं प्रतिपदिविकृत्ययोगात् पूर्वधुर्विकृतिरित्युक्तं
तंत्रलेपार्थसारथिना। यद्यपि प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमते स्यादित्यापस्तंबेनोक्तं तथापि हेतुवादेन श्रुतिमूलत्वाभावाद्गंगासमभिव्या
हारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः। **आग्रयणतु विशेषं वक्ष्यामः।** अन्वारंभणीया तु चतुर्दश्यां कार्येति हिरण्यकेशि वृत्तो मा
तृदत्तियो। अन्येषां पर्वण्येव। **पशो सोमे च कालांतरमप्याह** बोधायनः। आमावास्या नवाहविषेष्टानक्षत्रेवेति। शुक्लपक्षकृतिकादि
विशारवांतेषु देवनक्षत्रे धितिकेशवस्वामी व्याख्येयौ। चातुर्मास्येषु पिद्वा दशाहयथाप्रयोगपक्षयोर्नक्षत्रेष्वारंभः। यावज्जीवसांव
त्सरप्रयोगयोस्तु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वारंभः। **पशो तु विशेषमाह** कात्यायनः। अर्धोदक्लभवातिनियतं पर्वसंधिः परस्तात् कृत्वा तस्मि
न् नहानितु पशुं सद्य एव हवा। आरभ्याथ प्रकृतिरप्येव पर्वसंधिः पुस्तैरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात् पशुः सद्य एव। अधिका
रपशुस्तृग्वीषो मीयेण सवनीयेन वा समानतंत्रो वा कार्य इति त्रिकां डमंडनः। **सोमेत्वाहापस्तंबः।** अमावास्यायां दीक्षायजनी
येवाऽमावास्यायां यजनीये वास्त्यमहः पौर्णमास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वास्त्यमह इति। कात्यायनस्तत्रेपि।
पूर्वपक्षस्य प्रथमेऽहनि दीक्षेत दृष्टवानक्षत्रयोगमिति। पूर्वपक्षः शुक्लपक्षः। नक्षत्रयोगे वेत्ययमर्थः। चैत्र्यादि पूर्णिमायाश्चित्रादि
नक्षत्रयोगे दीक्षेतेति। **आधानं तु पर्वणि नक्षत्रेषु क्तं।** तत्र पर्व नक्तं गार्हपत्यमादधातीत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यं। दिनद्वयेतत्त्वे

परं ग्राह्यं संकल्पस्य पर्वणि लाभात्। पूर्वदिने नक्षत्रयोगे तदेव ग्राह्यं। यत्र त्रीणि सन्निपतितान्युत्तुर्नक्षत्रं च पर्वतत्समं च विप्रतिषेधेऽनुत्तुर्नक्ष
त्रं च बलीय इति हिरण्यकेशि सूत्रात्। ऋतुर्वसंतं ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादि। रेणुकारिकायां तु माघादिपंचमासेषु श्रावणे वा श्रिनेत
था। मार्गशीर्षे तथैव शुक्लपक्षे आधानं मध्यकारयोदित्युक्तं। अत्र मूलं मृग्यं। **आधानं नक्षत्राणि त्वापस्तंबसूत्रे।** कृतिकारौहिणी मृगशी
र्ष पुनर्वसु पुष्य पूर्वोत्तरा पूर्वाषाढा उत्तराषाढा हस्त वित्रा विशारवानुराधा श्रवणोत्तराभाद्रपदा इति। **सोमपूर्वाधाने विशेषमाह** अपस्तं
बः। सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तुं सूर्येन नक्षत्रमिति। अत्र प्रकरणादधानकालबाधः। तेन सोमस्य वसंतकालतान बाध्यत इति सूत्र
स्तवृत्तौ नारायण वृत्तौ चोक्तं। तंत्रलेपार्थिके च। ते वा एते उभयेऽपहते पाप्मनो ऋतवः। एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनो पहंता यदेवैतं
दावनय इउपनमेदथादधीते स चोत्तरायण रूपं देवदक्षिणायन रूपं च पित्र्यमित्यभयमुत्तुत्रयं। सोमाधाने शतपथविशिष्यविहितं
देकवाक्यतया शारवांतरेपि। नक्तं सूर्येदित्यत्रयः सोमकालबाध एव। आधानकालबाधस्य यदेवैतं श्रद्धे पनमेत्तदादधीते सस्यां शारवायां
वाक्यांतरेण सिद्धत्वात् सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तं। धूर्तस्वामी तु सोमस्यापिय ऋतुस्तस्यापि न सूर्येदिति लिखनादुभयकाल बा
धं मन्यते। श्रीरामांडारस्तु कालांतरविधानं वा सर्वकालानां दरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान्। तत्राद्ये कृतिकादिकालांतरस्य यथाधानेव
संताद्य बाधेन विधानं तथा सोमेप्युदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालो नादेश इति कंदो गस्तत्रोक्तोदगयनाच्चाधेन सोमाभिसंधिरूप
कालांतरविधानादुदगयनं त्वपेक्ष्यत इत्युक्तं। द्वितीयपक्षे तु यदेवैतं यज्ञउपनमेदिति सर्वकालानां दरो उक्त इति भरद्वाजस्तत्रात्सर्वशब्दस्य च
विश्वजित्सर्व इति वद्वयोरप्रयोगात्सर्वकालबाध इति। तेन दक्षिणायने पि भवतीत्युक्तं षडगुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तंत्रलेपे षट्स्वपि
ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक्। **श्राद्धे त्वमावास्यात्रेधाविभक्तदिनतृतीयां श्रेयो पराह** भागस्तद्वापिनी साग्नि केया ह्या। पिंडो नवाह

यकं श्राद्धं क्षीणो राजनिशस्यते वासरस्य तृतीयं शोनातिसंध्या समीपत इति कात्यायनोक्तेः। दर्शश्राद्धं तु यत्नोक्तं पार्वणं तस्य कीर्तिता अपराह
पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यत इति शातातपोक्तेः। दिनद्वये तत्र सत्वे सर्वा पराह व्यापी दर्शे ग्राह्यः। यद्युभये द्युरेष विहितः सर्वा पराह स्थित इ
ति दीपिकोक्तेः। यत्तु काष्ठीजिनैः। भूतविद्या ममावास्या मोहाद रुजतो पिवा। श्राद्धकर्मणिये कुर्युस्तेषामासुः प्रहीयत इति तदपराह चतुर्दशी
विधपरमिति श्राद्धे मादिः। अपराह व्यापि परमिति माधवः। दिनद्वये पराह व्याप्ता वंशतो व्याप्तौ च दिनद्वये पूर्वतिहेमादिः। यदा चतुर्दशी
सामंतुरीयमनुप्रयत्त। अमावास्या क्षीयमाणा तदेव श्राद्धमिष्यत इति कात्यायनोक्तेः। चतुर्दश्याश्चतुर्थ्यामंदर्शः पूर्यते। चतुर्दशीयामत्रयस्या
रुदित्यर्थः। क्षीयमाणा परदिने पराह व्यापिनीनेत्यर्थः। व्यतिरेकमाह। वर्धमानाममावास्या लक्षये ह परे ह नि। यामां स्त्रीनाधिकान्वापि पितृयज्ञ
स्तते भवेत्। ततः श्राद्धं। दिनद्वये पराह व्याप्ता दौ द्वितीये विवृद्धो च हारीतः। त्रिमुहूर्तान् च कर्तव्या पूर्वाखर्वा च बह्वर्चः। कुहूरध्वजुभिः कार्या य
थेष्टं सामगीतिभिः। त्रिमुहूर्तभावे तु पूर्वनेत्यर्थः। पिंडपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्योगादिना पूर्वद्युः कार्यः। पूर्वांगत्वात् पिंडपितृयज्ञ इति तत्स
त्रात्। व्याख्यातं चैतत्कीचार्थः। पूर्व एव दर्शं पिंडपितृयज्ञो न पश्चात्। कुतः अंगत्वात्। तथा च श्रुतिः। तस्मात्पूर्वद्युः पितृभ्यः क्रियत उत्तरम
हर्दवान्यजंत इति। पूर्वद्युः पितृभ्या यज्ञं निष्पृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति च तेन तन्मते गत्वमेवासौ। तदुक्तं। अंगं वा समभि व्याहारादि
ति। तेन कर्क मते चतुर्दशी युक्तदर्शं पिंडपितृयज्ञ इति। श्रीमदनंतभाष्ये तु परे द्युरिह स्तुतं। अत्र द्वाप्याचारो दृश्यते। आपस्तंबानां तु प
रदिने मुहूर्तमपि दर्शं सत्वे तत्रैव पिंडपितृयज्ञः। तदाहापस्तंबः। अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यंति तदहः पिंडपितृयज्ञं कुरुते इति। अस्य
रुद्रदत्तीया व्याख्या। पिंडेर्दुक्तः पितृयज्ञः पिंडपितृयज्ञः। सबर्कमीतरं न तु दर्शशेषः। यथावक्ष्यति। पितृयज्ञः स्वकालविधानादनंगस्या
दिति। तं च यदहश्चंद्रमसं न पश्यंति पंचदश्यां प्रतिपदिवा तदहः कुरुते। यदहस्तयोः संधिस्तदहस्यर्थ इति। श्रीरामांउरोप्याह। पिंडपि

श्री यशेश्वरः
२४

ये गार्ग्यः प्रतिपद्यप्रविष्टायां यद्विचेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमेः। गृह्याग्नेर्नयिनियम इति मदनपारिजातः।
एवं पर्वत्यां शः प्रतिपदश्च त्रयोः शयाग काल उक्तः। क्वचित्प्रतिपत्तुयं शोपियागः। संधिर्यद्यपराहस्याद्यागं प्रातः परे ह नि। कुर्वाणः प्र
तिपद्वागे चतुर्थे पिंडपितृयज्ञे शातातपोक्तेः। एतत्पूर्णिमा परमिति मदनरत्ने। पर्वणि प्रतिपदः क्षस्येये वृद्धे श्राद्धं प्रक्षिप्य संधिर्ह्येकः
तदाह माधवः। वृद्धिः प्रतिपदो यास्तितदर्थं पर्वणि क्षिपेत्। क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णयतां सदेति। कात्यायनोपि। परे द्विघटिका
न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः। तदर्थं कृत्वा पूर्वास्मिन् द्वा सवृद्धी प्रकल्पयेदिति। एवं स्मार्त्तस्थाली पाके पिडेयं। तत्रेष्टिस्थाली पाकावाधा
न गृहप्रवेशनीय होमानंतरं भाविन्यां षोडशमास्यां प्रारंभणीयो। न तु दर्शः। यद्यारंभे मलमास षोडशमास शुक्रास्तादि भवति तदाप्या
रंभः कार्यः। यानि तु उपरागोधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि। तथामलमासश्चैवोषेनाचारं भणामिष्यते। गुरुभार्गवयोर्मोक्षे चंद्रस्य
ग्रहोत्पत्तेरिति संग्रहवचनानि तानि आकस्यादिनाः तिक्रांतशुद्धकालप्रारंभविषयाणि। नाम कर्म च दर्शं हि यथा कालं समाचरेत्। अति
पाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभेद इति अपराकैर्गर्गवचनादिति प्रयोगपारिजाते। उक्तं चैतत्प्रयोगरत्ने भट्टैः। कालादर्शं तु नाम कर्म
च जातेष्टिभमिति पाठः। यादृकास्तु आधानानंतरं षोडशमासी चेन्मलमासः। तस्यामारंभणीयादी न कुर्वत कदाचनेति त्रिकांशमंडनव
चनां शुद्धकाल एव विभ्राष्टिष्टि कृत्वा रंभं कुर्यादित्याहुः। कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेपि। आरंभं दर्शं पूर्णं प्यारंभे होत्रस्य वादिमं। प्रतिष्ठाः पंच
कूर्माद्याः मलमासे विवर्जयेदिति। अथ विकृतिः। तत्रापस्तंबः। यदीष्ट्यायदि पशुना यदि सामेन यजेत सोमावास्यायां षोडशमास्यां
ति। अत्र षोडशमास्यमावास्या शब्दाभ्यां तदसंक्षणा गृह्यते। तेन तद्व्यहारात्त्रे इत्यर्थमाहरामांउरोप्याह। माधवोपि। इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्व

दितिहेमाद्रौ च न पिंडपितृयज्ञपरमुक्तं प्रयोगपारिजाते। अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णैरवं देवादर्शे आहुत्यतिषंगे पाकार्यः। व्यतिषंगे नामो
भयोः सहानुष्ठानं। एतच्च स्थालीपाकनसहपिंडार्थमुच्यते। तत्रैव तिसृषु वृत्तिकृतोक्तं। एवं उपर्वणितु केचिदाहुः। पूर्वदिने पिंडपितृयज्ञव्यतिषंगेण
आहुं कृत्वा परेदिने केवलः पितृयज्ञः कार्यः। वृत्तिकृता आन्वष्टयं च पूर्वधुर्मासिमास्यथपार्वणं। काम्यमाभ्युदयसम्यामकोदिसुमथासुम
मिहदाहस्यपूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुच्यते। साग्नेयकरणमित्युक्ते दर्शे आहुं स्थालीपाको नियत इति गम्यते। स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति
पूर्वदिने व्यतिषंगः सिद्धः। प्रयोगपारिजाते तु वार्षिक आहुं देरपि व्यतिषंग उक्तः। किमु तर्हि आहुस्य। न्याया विदस्त्वाहुः। सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्ण
पूर्णदर्शविषयत्वात् एवं उपर्वणि पूर्वदिने केवल आहुं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः। अत एवोक्तं वृत्तिकृता। नाना पूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते
सर्व आहुषु प्रसंगादिति। प्रयोगपारिजाते किरप्येतादृश्ये वा पूर्वदिने च आहुः। साग्नेयमेव न पाणिहोमः। चतुर्धाद्येषु साग्नेयानां वद्वो होमो वि
धीयते। पित्र्य ब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्षु पीतिपरिशिष्टे नियमात्। न च लौकिकाग्नेयपकस्य कथं गृह्याग्नेयहोमः। नान्याग्नेयपकमन्याग्ने
युज्यादिति निषेधात्। मैवं आहुस्य गृह्यत्वेन स्मार्ताग्नेयपचनाग्नेयवाक्यत्वात्। तस्मात्पूर्वधुः केवलं आहुं न व्यतिषंगः। इदमेव च युक्तं।
अनाहिताग्निना तु सर्वाधानि नाऽर्धाधानि मावा संपूर्णैरवं देवादर्शे दिक्षिपाग्नेयपृथगेव पितृयज्ञः कार्यः। न तु दर्शे आहु व्यतिषंगेणेति वि
सरभीते विरमामः। संपूर्णदर्शे च विशेषमाह लौगाक्षिः। पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्नेयकः। पिंडयज्ञे ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यं कंबुध
इति। पक्षांतं कर्म न्वाधानं। अन्वाहार्यं कं दर्शे आहुं। अयमेव साग्नेयजश्वपितृकस्य पिंडपितृयज्ञकालो हेयः। तस्यापि कात्यायनेन होमा
तमनारंभो वेत्याम्नानात्। पिंडपितृयज्ञकरणे प्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीयेकत्यायनः। पितृयज्ञात्पयस्यैव वैश्वदेवा स्येपि च।

भोजने पतितान्नस्य च रुच्यं श्वानरो भवेदित्यलं प्रकृतमनुसरामः। निरग्निकादिभिस्त्वमावास्या उपराह व्याप्त्यलं भेदकुतुपकालव्यापि
नीयाह्या। भूतविद्याप्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापि वा। पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्गृह्या कुतुपकालिकीति हारीतोक्ते। इदं च निरग्निकादिवि
षयं। सिनीवाली द्विजैश्च कार्या साग्नेयकैः पितृकर्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्नि कैं द्विजैरिति लौगाक्षिवचनात्। अत्र साग्नेयरोपा
सनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तं। कुतुपश्चापराह व्याप्त्यलं भेदनुकल्पः। अपराह व्याप्त्यलं व्याप्य पीयदिदर्शे स्तिथिष्ये। आहितान्नैः सिनीवा
ली निरग्न्याः कुहू मतेति जावालिवचनाभावेऽविधानात्। तेन साग्नेयानां निरग्नीनां वा उपराह व्यापिन्येव मुख्या। तिथिसाम्यवृद्धिष्येः समव्या
प्तौ रवर्वादिना निर्णयः। वैषम्ये अधिका। दिनद्वये उपराह व्याप्त्यलं कुतुपव्यापिनीति माधवः। इमं देवयुक्तं। इमाद्रादिमते कुतुपव्यापिन्येव नि
रग्न्यादेर्मुख्या। सिनीवाली दृष्टवन्दा। तथान्वव्यासः। दृष्टवन्दा सिनीवाली नष्टवन्दा कुहूः स्मृतेति। पूर्वदिने परदिने एव वा तद्व्यापित्वे सेवयाह्या।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनीयाह्या। दिनद्वयेऽशतः समव्याप्तौ तिथिष्ये पूर्वावृद्धौ साम्ये च परा। तिथिष्ये सिनीवाली तिथि
वृद्धौ कुहूः स्मृता। साम्येपि च कुहूः इत्यावदवेदांगवेदिभिरिति प्रचेतो वचनात्। दिनद्वये संपूर्णं कुतुपं पव्याप्तिस्तु तिथिवृद्धावेव भवतीत्य
नंतरवचनात्परेवेति। कुतुपस्तु। अह्ने मुहूर्ता विहेया दशपंचचसर्वदा। तत्राह मोमुहूर्तीयः सकालः कुतुपः स्मृत इति मातृपाकः।
तुलादानपितृदेवप्रीत्यर्थोपवसादोतु पराग्राह्यसम्यत्र विस्तरः। दर्शे च मासिक वार्षिकादि आहु प्राप्ते कालादर्शे विशेष उक्तः। दर्शस्य च
हकुंभस्य दर्शमासिकयोरापि। नित्यस्य वादिकस्यापि दार्शिकादिकयो रपीत्युक्ता। संपाते देवताभेदाद्वाहु युग्मसमावरेत्। निमित्तानिय
तिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणादिति। अत्र क्रमानिर्णयदीप उक्तः। नष्टवन्देयदाकाले क्षयाद्दिवसा भवेत्। वैश्वदेवं क्षय आहुं कुर्यात्प्रागदर्शकर्म

पः। अमाश्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात्। श्राद्धशूलपाणो। अमावास्यास्य कृष्णपक्षपंचदशीषु चेत्पक्षम्या एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु प
र्वेषु। श्राद्धसाधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं। भार्याविरहितोपेतत्प्रवासस्थोपि नित्यशः। श्रद्धोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति मा
त्स्याक्तेः। अमाश्राद्धं लिङ्गमेवायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने। न्यषुवाचं जपे मंत्रं शतवारं दिने दिने। अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेतित
त्। अत्र पूर्वोक्तसाग्निकपदेन आहिताग्निः स्मात्ताग्निमांश्च गृह्यते। विहिताग्निकादिश्च निरग्निकः। तथा च हेमाद्रिर्गौकरणाप्रकरणे। साग्निरग्ना
वनाग्निस्तद्विजपाणावथाश्रुवा। कुर्यादग्नेः क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितमिति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य यस्त्वस्वीकृतोपासनतया समुत्ति
न्नाग्नितया भार्याविधुरतया वा। ग्निरहितस्तस्य द्विजपाणोजलादौ वा होम इति व्याचक्षे। मदनपारे जातेष्वेवं। इदमेव साग्निकानग्निक्त्स
रूपं सर्वत्र ज्ञेयं। अथ ग्रहणं निश्चयते। तत्र चंद्रग्रहणे यस्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुंजीत। सूर्यग्रहे तु प्रहरत्रयं न भुंजी
त। सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामत्रयं। चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्वात्तु चतुरे विनेति माधवीये वृद्धगोतमोक्तेः। ग्रहणं तु भवेदिदं। प्रथमादधि
यामतः भुंजीतावत्तेनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादध इति मार्कंडेयोक्तेः। अधिऊर्ध्वं ननु चंद्रग्रहे यामत्रयं न भुंजीत। सूर्यग्रहे तु सूर्यग्रहे
योदयात्प्राक् भोजनाप्राप्तेः। मैवं। वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात्। चंद्रग्रहे विशेषमाह माधवी
या वृद्धवसिष्ठः। ग्रस्तोदये विधोः पूर्वनाहर्भोजनमाचरेत् इति। द्वयोर्ग्रस्तास्तु माधवीये व्यासः। अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्टापर इह
नाति। विष्णुधर्मपि। अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रग्रहोदयदि। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति। अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्तो
मदनरत्ने गार्ग्यः। संध्याकाले यदारादुर्गसतेशशिभास्करो। तदहर्नैव भुंजीतरात्रावपि कदाचन। सायं संध्यायां सूर्यस्य ग्रस्तास्तो पूर्वदि

श्रीरामः
२६

तु यस्तत्पर्वसंधिदिने पितृयज्ञः शतपथश्रुतिरपि। यदेवैष न पुरस्तात् न पश्चाद् दृश्येत् पितृभ्यो ददा
तीति। पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद् चंद्रो न दृश्यत एवेत्यर्थः। सत्याषाढोपि। पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तृपोष्य श्रवो भूते यजते इत्याह।
हेमाद्रिस्तु अमावास्याशब्दस्थिति वचन एव। पूर्वोक्ता पस्तंबसूत्रे यदुक्तं न पश्यंतीति तत्र क्षयो भिन्नतः। तेन चंद्रक्षयदिने पितृयज्ञः अ
तश्च तु देश्यां चंद्रस्य क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शे पितृयज्ञः। पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चेद्भक्षये ग्निमानिति मनूक्तेः। यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति
चंद्रमास्तक्षयापेक्षया ज्ञेयं। क्षीणो राजनिचेत्यपीति यदुक्तं दृश्यमाने पितृयज्ञं तु देश्यपेक्षयेति च कात्यायनोक्तेः। दृश्यमानेप्येक इति
गोभिलोक्तेः। यस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते। अपराह्ने क्षयस्तस्यां पिंडानां कारणं भ्रवमिति हारीतोक्तेः। चंद्रक्षयका
लश्चोक्तः कात्यायनेन। अष्टमं शेषं च तु देश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्यास्य अष्टमं शेषं तु पुनः क्लृप्तं भवेदणुरिति। तेन पूर्वद्युरेव पितृय
ज्ञ इत्युच्यते। कर्काचार्येणपि। अपराह्ने पिंडं पितृयज्ञश्चंद्रादर्शने। अमावास्यायामिति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तेः। तस्मि
न्क्षणे ददातीति श्रुतेः। अतस्तन्मते च तु देशीयुक्तदर्शे पितृयज्ञे सति परदिने या गोर्थास्ति। तदेतत्सर्वं क्लृप्तमपि हेमाद्रिकर्कोद्वि
रमानमापस्तंबेन भूपगमात्कातीयबोधायनादिविषयं। आश्वलायनानामपि शेषपूर्वपिंडं पितृयज्ञः। तथा वस्तुनं अ
मावास्यायामपराह्णं पिंडं पितृयज्ञ इति। अत्र नारायणवृत्तिः। अमावास्याशब्दः प्रतिपत्त्येव देश्याः संधिवचनोपि अत्रापराह्णशब्दस
मन्वयात्तद्वत्पराह्णं तस्यापराह्णं च तु देश्ये भागे पिंडं पितृयज्ञः कार्यं औपवसथ्ये यजनीये वाहनि। यदा तु हारात्रसंध्याति
थिसंधिः स्यात्तदापवसथ्य एवाहनि क्रियते इति। अतएव मुहूर्तमप्यमावास्याप्रतिपद्यपि चंद्रवेत्। तदन्ते मक्षयज्ञं पर्वशेषं तु पर्व

क्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति जैमिनि वचनात्। यदा तुरवेऽस्तास्तदा पुत्रिणा प्रहरद्व
 यं हित्वा बालादिकं जनेन तपवासः। सायाह्ने ग्रहणं च तस्यादिति पूर्वोक्तमार्कंडेय वचनात्। सायाह्नसंगवेऽश्वीया-कारदे संग
 वाद्धः मध्याह्ने परतोऽश्वीया-नोपवासो रविग्रहे इति स्मृतेऽश्वेति हेमाद्रिः। शारदा पराहः। माधवमतं तु पुत्रिणा पितृोपवास
 एव। अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात्। उपवासनिषेधस्तत्र तत्तुपोपवासपरः कृष्णकाद
 शीनिषेधवदिति। मदनरत्ने प्येवं। इहमेव च युक्तं। वर्धमानस्तु अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति शातातपीयाग्रे सूर्या चंद्रमसो लोकान
 क्षयान्न्यातिमानव इति फलश्रुतेः। मुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः। न त्वयं निषेध इत्याहुः तन्न। अत्र ब्रतत्वेऽपि प्रागुक्तविष्णुधर्मे नि
 षेधावश्यं भावात्। तथा व्यासः। रविग्रहः सूर्यवारे सोमसोमग्रहस्तथा। चूडामणिरितिरव्यातस्तत्र दत्तमनेतकं। वारेष्वन्येषु यत्पु
 ष्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणोऽस्मृतं। अत्र चाद्यंतयाः स्नानं कुर्यात्। ग्रहमाने भवेत्स्नानं ग्रसे
 होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तोऽस्नानं विधीयते इति हेमाद्रौ वचनात्। स्नानं स्यादुपरागादो मध्ये होमः सूरार्चनमिति ब्रह्मवे
 र्त्ताच्चा। सर्वेषामेव वर्णानां स्नानं करं दर्शने। सवेतं च भवेत्स्नानं सूतकानां च वर्जयेदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। सवेतं च मुक्तिस्तो
 नपरमिति मदनरत्ने उक्तं। भार्गवा च नदीपिकायां चतुर्विंशतिमते। मुक्तोऽयस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणं सूतके। स सूतकी भवेत्तावदा
 वत्स्यादपरे ग्रहः। इदं च स्नानममंत्रकं कार्यमिति स्मृतिरत्नावल्यां। तत्र तीर्थविशेषो भारते। गंगा स्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसू

र्ययोः। महानदीषु चान्यास्तु स्नानं कुर्याद्यथाविधि। महानदीषु पिमासविशेषे काश्चिद्वेष्टाः। प्रयागं देविकारे वासनिहत्या च वारणां सरस्वती
 चंद्रभागा कौशिकी तापिका तथा। सिंधुर्गंडिके कान्वेव सरयूः कार्तिकादितः। मूलहेमाद्रौ स्पष्टं। व्यासः। इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्देशगुणं ततः
 गंगा तोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्देशः। गवां कोटि सहस्रं स्त्रेयत्फलं लभते नरः। तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। असंभवे तु मा
 ध्वयेशं रकः। वापी कूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नद्देवराते सरसी पृच्छतां बुनि उच्छादकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अ
 ततारतम्यमाह मार्कंडेयः। शीतमुच्छादकात् पुण्यं मपारक्यं परादकात्। भूमिश्च मुच्छतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं। ततोऽपि सारसं पुण्यं त
 तः पुण्यं नदीजलां तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यं बुपावनं। ततस्ततोऽपि गंगां बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽपि बुधिरिति। उच्छादकमातुर
 विषयां तथा। गोवदावरी महापुण्या चंद्रराहुसमन्विते। सूर्येन राहुणा ग्रस्तं तमो भूते महामुने। नर्मदा तोयं संपर्शितं त
 कृत्वा भवति हि। पृथ्वी चंद्रोदयप्रभासरवौ। गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही। संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं ल
 भ्यते नरैः। तदिदं ग्रहणं। भो धो स्नानाद्भवति षड्गुणं। तत्रैव सौरपुराणे स्नानं समुद्रे उपक्रम्य। दानानि यानि लोकेषु वि
 कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्तो दिवाकरे। स्नानासंभवे स्मरणं वा कार्यं। गंगा कनखलं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा।
 दृष्ट्वा सर्वा घनाशनं। स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सोत्रामणो लभेत। स्नात्वा वाजिभरं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः। रविचंद्रौ
 परागे च अयने चोत्तरे तथेति मार्कंडेयोक्तेः। अत्र आह माहर्ष्यशृंगः। चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु आहं विधिवदाचरेत्। तेने

वसकलापृथ्वीदत्ताविप्रस्यवेकरोभारतोसर्वस्वेनापिकर्तव्यंश्राद्धंवेरादुदर्शने। अकुर्वाणस्तुनास्तिव्याप्तंकेगोरिवसीदध्वताविष्कारा
दुदर्शनदत्तंहिश्राद्धमाचंद्रतारकं। इदंमामनेनहेम्नावाकार्येनत्वनेन। आपदानमोतीर्थेनचंद्रसूर्यग्रहतथा। आमश्राद्धंप्रकुर्वत
हमश्राद्धमथापिवतिशातातपोक्तेः। रितिहेमाद्रिमाधवादयः। अपराकस्तुएतद्विजानांपाकाभावेद्रष्टव्यंतीर्थश्राद्धवत्। पाकाभा
वेद्विजातीनामामश्राद्धंविधीयतइतिसुमंतूक्तेः। संहिकेयोयदासूर्यग्रसतेपर्वसंधिषु। गकोजेयातुसाप्रोक्तातस्यांश्राद्धंप्रकल्पयेद्वि
द्युतेनभोजयेद्विप्रान्धृतंभूमौसमुत्सृजेदितिवायवीयोक्तेः। श्वेत्पाहा। विज्ञानेश्वरोप्याह। ग्रहणश्राद्धंभोक्तुर्दोषोदातुस्त्वभ्युदयइति।
स्तुतकेमृतकेभुंक्तेगृहीतेशशिभास्करे। कायायांहस्तिनश्वेवनभयः। पुरुषोभवेदित्यापस्त्वनेनभोजननिषेधाच्च। अयंचनिषेधःश्राद्ध
भोक्तुः। हस्तिकायास्तहचर्यात्। अत्रग्रहणनिमित्तश्राद्धेनैवामासंकांत्यादिनिमित्तकानांसिद्धिः। दार्शिकालभ्ययोरपीतिकाका
दर्शोक्तेः। अत्राशौचमध्येपिस्नानश्राद्धातेकार्यमेव। स्तुतकेमृतकेचैवनदोषोरादुदर्शने। तावेदवत्तवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यतेइति
माधवीयेवृक्षवासिष्ठोक्तेः। स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रस्तुतकेइतिव्याघ्रपादाक्तेः। कालादर्शअंगिराः। सर्ववर्णाःस्तुतकेपिमृ
तकेरादुदर्शने। स्नात्वाश्राद्धंप्रकुर्वन्दानंशाक्यविवर्जितंमदनपारिजातेष्वेवं। तेनस्नानमात्रंप्रकुर्वतदानश्राद्धविवर्जितमिति
तन्निर्मूलकंवदंतोगोडाः परास्ताः। इयंचशुद्धिरविशेषान्मंत्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया। मदनरत्नेष्वेवं। रजस्व
कायास्तुभार्गवार्चनदीपिकायांसूर्योदयनिबन्धे। नस्तुतकादिदोषोस्तिग्रहेहोमजपादिषु। ग्रस्तेस्नायादुदक्यापितीर्थादुद्धृतवा

रात्रौचनभोक्तव्यं प्रातःसंध्यायांचंद्रस्यग्रस्तास्तेपूर्वरात्रावुत्तरेद्विचनभोक्तव्यमित्यर्थः। चंद्रग्रस्तास्तेउत्तरदिनेसंध्याहोमादौनदोषात्
राहोशना। ग्रस्तेचास्तंगतेत्विंदोहात्तामुत्तयवधारणं। स्नाह्नहोमादिकंकार्यंभुंजीतंहृदयेपुनः। एतदनाहिताग्निविषयं। अपराह्ण
तोपायनीयमश्रीरन्नितिकात्यायनोक्तेर्ब्रतस्यश्रौतत्वेनविहितत्वेनप्रबलत्वात्। अद्भिर्ब्रतंकुर्यादितिनिर्णयदीपः। रागप्राप्तभोजनेका
लनियमोयं। तेनज्वरादाविवनभोजनमितिकर्तुंनुसारिणः। बालवृद्धातुराणांतुग्रहयामात्पूर्वमेकयामोनिषिद्धः। सायाह्नेग्रहण
वित्यादपराह्णभोजनं। अपराह्णमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवे। भुंजीतसंगवेचैत्यान्नपूर्वभोजनक्रियेतिमार्कंडेयोक्तेः। इदंचवाकादिविषयः।
बालवृद्धातुरेर्विनेतिपूर्वोक्तेः। वेधकाकैयहणेचपक्ष्मनंत्याज्यं। सर्वेषामेववर्णानांस्तुतकरादुदर्शने। स्नात्वाकर्माणिप्रकुर्वतश्रुतमन
विवर्जयेदितिहेमाद्रोषट्त्रिंशत्तत्वात्। श्रुतमितितदंतरितस्योपलक्षणां। नवश्राद्धेषुयाक्षिष्टंग्रहपूर्युषितंचयत्। इतिमिताक्षरायांच
चनात्। भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिर्निबन्धेचमेधातिथिः। आरनालंपयस्तक्रंदधिस्रैहाज्यपाक्तं। मणिकस्रैतदकंचैवनदुष्येदादुस्त
तके। मन्वर्थमुक्तावल्यां। अन्नंपक्ष्मिहत्याज्यंस्नानंसवसनंगृहे। वारितकारनालादितिलेदधेर्नदुष्यतीति। जलेस्वदोषाणांविषयः।
ग्रहणितंजलपीत्वापादरुक्षसमान्वरेदितितत्रैवचतुर्विंशतिमत्तं। न्यजलस्यदोषोक्तेः। वेधकाकैयहणेवाभोजनेप्रायश्चित्तमुक्तं
माधवीयेकात्यायनेन। चंद्रसूर्यग्रहेभुक्ताप्राजापत्येनशुद्धाति। तस्मिन्नेवदिनेभुक्तात्रिरात्रेणवशुद्धातीति। ग्रहणेचत्रिरात्रमे
करात्रंवापवासःश्रेयोर्थिनोकार्यः। एकरात्रमुपोष्येवस्नात्वादत्वाचशक्तितः। कंचुकादिवसर्पस्यनिवृत्तिःपापकोशतः। त्रिरात्रंसमुपो
ष्येवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः। स्नात्वादत्वाचविधिवन्योदतेब्रजणासहातिहेमाद्रौलैगाक्तेः। इदंचपुन्यातिरिक्तविषयः। आदित्येऽह्निस

त्रदीक्षां प्रकुर्वीषो मासर्क्षादीन् शोधयेत्। अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यं। सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्। सूर्यग्रहणकालेन समोनान्यः कदाचनानमासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति तत्रैव कालोत्तरवचनात्। चंद्रग्रहणतुयादीक्षायादीक्षाव्रतचारिणां। व्रतस्थस्य च यादीक्षादारिद्र्यसप्तजन्मस्थिति तत्रैव योगिनीतंत्रे निषेधाच्च। **ग्रहणं च जन्मराश्यादो** निषिध्यं। तदुक्तं ज्योतिषे। त्रिषट्दशयोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवींद्रोः। द्विसप्तनंदेषु पुमध्यमस्यां केपेधनिष्ठं कथं तं मुनींद्रैरिति। आयः एकादश। नैराः नव। श्रुः पंच। पृथ्वी चंद्रोदये मदनरत्ने च गर्गः। जन्मसप्तारिः फांकदशमस्थे निशाकरे। दृष्टे रिष्टप्रदो राहुर्जन्मक्षेत्रे निधने पिवा। रिः फं दृष्टां अंकाः नव। निधनं सप्तमतारा। पृथ्वी चंद्रोदये विष्णुधर्मे। यन्नक्षत्रगतो राहुर्जन्मस तेशशिभास्करो। तज्जातानां भवेत्पीडा येनराः शांतिवर्जिताः। तत्रैव पुराणांतरे। सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगो धवामृतिः। तस्य दानं च होमं च देवा र्वन जपो तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छांतिर्भविष्यति। स्वर्गे निवाधपिष्टन कृत्वा सर्पस्य च कृतिः। ब्राह्मणाय दत्तस्य न रोगाश्च तत्कृतः। जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते। जन्मजं दशमे कोनं विंशतारा इति केचित्। सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः। अद्भुतसागरे भार्गवः। यस्य राज्ञस्य न सत्स्वर्गानुरूपरज्यतो राज्ञ्यभंगं सहृन्नाशं मरणं वा त्रिनिर्दिशेत्। राज्ञस्य नक्षत्रं अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातं। भार्गवा र्वनदीपिकायां ज्योतिःसागरे। सोवर्णकार्ये नागं पलेनाथपलार्थतः। तदर्थे न तदर्थे न फणायां मोक्षिकं न्यसेत्। तत्र पात्रे नि

धायाथ घृतपूर्णविशेषतः। कां स्येवाकांतिलोहेवान्यस्य दद्यात्सदक्षिणां। चंद्रग्रहेतुरोपस्य बिंबं दद्यात्सदक्षिणां। नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे बिंबं च हेमजं। तुरंगरथगोभूमिति लसपिश्च कांचनं। कालविवेके पि। सूवर्णानिर्मितं नागं सतिलं कां स्य भाजनं। सदक्षिणां सवस्त्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। सोवर्णं राजतं वापि बिंबं कृत्वा स्वशक्तितः। उपरागभवकेशलिदेवि प्रायकल्पयेत्। मंत्रस्तु। तमो मय महाभीम सोम सूर्या विमर्देन। हेमताराप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव। विधुं तु दनमस्तुभ्यं सिंहिकानंदनाच्युत। दानेनानेन नागस्य रक्षमां वेधजाड्यात्। **अत्र शांतिरप्युक्ता** हेमाद्रौ मातस्य। यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः। स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वितां। चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवान् वनं। संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमात्म्यावुहं लेपनेः। पूर्वमेवोपरागस्य समानी योषधादिकं। स्थापयेच्चतुरः कुंभान् व्रणावलिना न्वितान्। गजाश्च रथ्यावल्मीकसंगमाद्दुदगो कुलात्। राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत्। पंचगव्यं पंचरत्नं पंचतुल्यं च पल्लवान्। रोचनं पद्मकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनं। शुक्लिस्फटिकतीर्थं विवृतं सर्षपगुगुलान्। मधुकंदं देवदारुं चाविष्णुकांतां शतावरं। बलांच सहदेवी च निशाद्वितयमेव च। गजदंतं कुंकुमं च तथा वेशि रचंदनं। एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभेषां वा हये स्फुरान्। सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदानदाः। आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः। यो सोवज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः। सहस्रनयनश्चंद्रो ग्रहपीडां व्यपोह तु। मुरव्यः सर्वभूतानां सप्ता र्वरमितद्युतिः। चंद्रोपरागसंभूता मग्निः पीडां यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मी महिषवाहनः। यमश्चंद्रोपरागोऽथां ग्रहपी०। रक्षोगणाधिपः साक्षान्तीलं जनसमप्रभः। खड्गस्तोतिर्भीमश्च ग्रहपी०। नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः। सज्जलाधिपतिर्देवो ग्रहपी०। प्राणरूपो हिलोकानां सदा कृष्णमृग

प्रियः वायुश्चंद्रो परागोऽथाग्रहपीनयोऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः चंद्रोऽपरागकलुषंधनदोत्रव्यपोहतायोसाविंदुध
 रोदेवः पिनाकी वृषवाहनः चंद्रोऽपरागपापानिसनाशयलुशंकरः त्रैलोक्ययानिभूतानिष्ठावरणिचराणिच। ब्रह्मविष्णुर्कुरुद्रा
 श्वदहं तुमपातकं। एवमावाहयेद्वा मंत्रैरेभिश्च वारुणैः। एतानेव तथा मंत्रान्स्वर्णपट्टं विष्णुं वयेत्। ताम्रपट्टं धवाकिरव्यनववस्त्रं तथै
 व च। मस्तके यजमानस्य निदध्यास्तं द्विजोत्तमाः। कलशान्द्रव्यं संयुक्तानानारूपसमन्वितानां गृहीत्वा स्नापयेद्गुरुं भद्रपीठोपरि स्थि
 तं। पूर्वैरेव तु मंत्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमाः। अभिषेकं ततः कुर्यान्मंत्रैर्वारुणस्त्रैः। आचार्यं पूजयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत्। आचार्यं द
 क्षिणां दद्याद्दोहानं च स्वशक्तितः। होमं चापि प्रकुर्वत्तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा। दानं च शक्तितो दद्याद्घृदिक्षुं दत्तमोहितं। सूर्यग्रहे सूर्यनाम युक्त
 मंत्रांश्च कीर्तयेत्। अनेन विधिना यस्तु ग्रहणं स्नानमाचरेत्। न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते। इति ग्रहणशान्तिः। भार्गवा च
 न दीपिकायां ब्रह्मसिद्धांते। सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं रवस्त्वं तैलांबुदर्पणैः। ग्रहणं युर्विणी जातु न पश्येत्पटं विना। तथा। मंगलकृत्येषु वेधावि
 शेषो हेमाद्रौ। त्रयोदश्यादितो वज्र्यं दिनानां नवकं क्रवं। मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। प्रकारांतरं तत्रैवोक्तं। द्वादश्यादित्तितीयां तो वि
 धं दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादिकः सोरेव तु र्थ्यं तः प्रकीर्तितः। इदं च पूर्णग्रासे। ग्रहं वंडग्रहे तयोरिति तत्रैवोक्तं। इदं च ग्रस्तास्तोत्रिदिनपूर्व
 मिति नारदेन ग्रस्तास्तो विशेषोक्तेर्यस्तास्तभिन्नग्रहणपरं। ज्योतिर्निबंधे न्यवनः। ग्रहणोऽप्यतमं स्याज्ज्यमंगलेषु क्रतुत्रयां यावच्चराविण
 भुक्ता मुक्तं भंडं धकां च वत। अन्यानि चाग्नेयादि मंडलानि तत्फलवर्णविकारादिकलं च देवदेव्यो ज्ञेयं। पुरश्चरणं चंद्रिकायां। चंद्रस
 री परागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं जपे मंत्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणं। तर्पणस्य दशांशे नमा

रिणेति। अत्र स्नानेनैव मितिके प्राप्तेनारीयदिरजस्वला। पात्रांतरिततो येन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेदित्यादिर्मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः
 तथा ग्रहणं रात्रावपि श्राद्धादिकार्यं। ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषु च। दाननैमित्तिकं हेयं रात्रावपि तदिष्यते इत्यपरा
 व्यासोक्तेः। चंद्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते इति देवलोक्तेः। यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चंद्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्र
 हस्तदा स्नानादिनकार्यं। सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वत्तदद्याद्दानं न च क्वचिदिति षट्त्रिंशत्प्रमाणेन।
 ग्रहणादिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगचारिजाते गोभिलः। दर्शविग्रहपित्रोः प्रत्याब्धिकमुपस्थितं। अनेनोसंभवे हेमाकु
 र्यो दामेन वा स्मृतइति। अत्र दर्शविपितृकृतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चंद्रग्रहणपि सपिंडादि वार्षिकमन्नादिना त
 दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्याख्यातं। पृथ्वीचंद्रो द्येयेवं। तेन यानि आमश्राद्धं प्रकुर्वत्तमाससंवत्सरादृते इति। अने
 नेवाब्धिकं कुर्यात्हेमावामेन न क्वचिदिति मरीचिकोगाक्ष्यादिवचना नितानि ग्रहणादिना तिरिक्तविषयाणि। निर्णयामृतये
 वं। यानि तु ग्रहणात्तु द्वितीये द्विरजोदोषानुपचमे। तथा। ग्रस्ताद्येयदा चंद्रग्रहस्तत्समुपस्थितं। तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्य
 बंधतु परहाने। तथा। ग्रस्तावेवास्तमानं तुरवी दूपां प्रुतो यदि। प्रत्यब्धतु तदा कार्यं परे। हन्येव सर्वदा। चंद्रसूर्यो परागे च तथा
 श्राद्धं परहनीत्यादीनि वचना नितानि महानिबंधेषु क्वाप्यनुपलभानिर्मूलानि। प्रत्यक् पूर्वोक्तनिबंधेषु तदिने एव श्राद्धं मु
 क्तमित्यलं। ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतं शमगोपालाद्या गमदीक्षोक्ता शिवोर्चनचंद्रिकायां ज्ञानार्णवे। मंत्राद्यां रंभणं कुर्या
 द्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। ग्रहणाद्वापि देवशिकारुः सप्तदिनावधीति। रत्नसागरे। सत्तीर्थे। केविधुग्रासे तत्तु दामनपर्वणि। मं

पुण्ययोग्यत्वं प्रयत्नानपनेयवाक्ष्यज्ञानप्रतिबंधकराहिसांतेनमेघकृतेयोग्यताभावान्नस्नानादीतिनिर्णयामतेत्येवं तदेतत्तुल्यं यदि
 वाक्ष्यज्ञाननिमित्तस्यात्तदासूर्यग्रहोयदारात्रोदिवाचंद्र्यहस्तथा। तत्रस्नानंनकुर्वतदद्यादानंननकुर्वदितिवाक्यं व्यर्थं स्यात्। वाक्ष्य
 ज्ञानभावेनप्राप्त्यभावान्तत्पूर्वकत्वाच्चनिषेधस्यानवेदग्रस्तास्तपरंरविचंद्रयोरस्तानंतरंरात्रिदिवाग्रहत्वादितिवाक्यं। तत्रपदस्यग्रहप
 रत्वेऽधिकरणत्वायोगानिमित्तपरत्वेचतद्गृहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः। अथतत्रेतिरात्रिदिनेउच्येतेसावैश्वदेवीतिवज्जुष
 भूतेअपि। तन्ना। तादृशमंत्रालिंगाभावात्। तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणेवा। न्यग्रमुक्तस्नानाद्याभावापत्तेश्च। किंच। नक्षे तोद्यंतमादित्यं नास्ते
 यंतंकरन्वन। नोपरस्तेनवारिष्ठंनमध्यंनभसोगतमितिमनुबन्वनंवाक्येत्। दृष्टेरिष्टप्रदेरादुरित्यादिचानवात्रविहितेदर्शनेनिषेधा
 प्रवृत्तिवत्पर्युद्सनीयतापिनमुक्तेतिवाक्यं। दर्शनस्यानुवादनविधेयत्वाभावात्। एतच्चाग्रवक्ष्यामः। नत्वेवाविरुद्धेनिकद्वयापत्तेः। अ
 स्तसकृद्दर्शनिविधानेनसंकोचइतिचेत्। मुक्तिंदष्टाततः स्नायादितिमुक्तिस्नानेपिवाक्ष्यज्ञानस्यनिमित्तत्वापत्तेः। अस्तुकिंचनछिन्न
 मितिवेत्। ग्रस्तास्तेतयोः परेद्युरदयेदष्टाभ्यवहरेकुचिरितिमाधवीयेष्टगुणादर्शनोत्तरंभोजनविधानादंधस्यपूर्ववेधकालइव
 यावद्दर्शनंभोजननिषेधापत्तेः। मध्येऽधीभूतस्यसुतरांयावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसंगश्च। अथात्रलोपतयातत्रज्ञानमात्रंविद
 श्येतत्पूर्वमापिनिर्लज्जेनस्वीक्रियतां। एतेनयत्केनचिदुक्तं। स्पर्शस्नानंमुक्तिस्नानंनवयस्यदर्शनंतेनैवकार्यंनान्येन। स्नाप्रत्ययेनसमा
 नकर्तृकत्वावगतेरितितन्निरस्तं। कातर्हितस्यगतिः। दृशेरुद्दिश्यविशेषणत्वाद्गृहेकत्ववदविवक्षयार्थतःसिद्धज्ञानमात्रानुवादे
 सर्वंस्फुटं। अंगुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यावादर्शनस्यार्थवत्त्वं। नचोक्तयोग्यतापिसाध्वी। दर्शनोत्तरंमेघकृतेयोग्यताभावापत्त्या

ज्ञानाद्याभावापत्तेः। तेनतद्रेवावच्छेदेनज्योतिःशास्त्रावेद्यतामेवयोग्यता। किंच। रजसोदर्शनेनारीत्रिरात्रमभुविर्भवेदित्यत्रार्थ
 धस्त्रीणांमात्रोच्चाभावप्रसंगः। यत्तुवर्धमानेनोक्तं। ज्ञानोत्तरंह्यधिकारो नज्ञानकाले। स्नानकालेज्ञानाभावात्। एवंदर्शनोत्तरं
 मुक्तिपर्यंतमस्यैवयोग्यतेतितदपिप्रतिज्ञानमात्रं। किंच। ग्रस्तास्तेतयोः परेद्युरदयेदष्टाभ्यवहरेकुचिरित्यादिवाक्यवैयर्थ्याप
 त्तेः। वाक्ष्यज्ञानान्यथानुपपत्त्येवार्थादुदयेस्नानासिद्धेः। अस्तुसकृद्दर्शनिविधानेसंकोचइतिचेत्। ननुमुक्तिस्नानेशास्त्रीयमे
 वज्ञाननिमित्तंनवाक्ष्यं। चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यात्तस्मिन्नहनिपूर्वतः। राहोर्विमुक्तिंविश्रयस्नात्वाकुर्वतभोजनमितिदृग्गतमेन
 विज्ञायेतिज्ञानमात्रोक्तेः। यत्तुमुक्तिंदष्टातुभोक्तव्यंस्नानंकृत्वाततः परमिति तदपिज्ञानमात्रपरं। मेघमालादिदोषेणयादिमुक्ति
 र्नदृश्यते। आकलय्यतुतंकालंस्नात्वा भुंजीतवाग्यतइतिगोडनिबंधेवचनात्। मेवं। अज्ञातस्यनिमित्तत्वाभावेननिमित्तमहि
 मेवज्ञानलाभेवाक्यवैयर्थ्यात्। ग्रस्तास्तेपितदापत्तेश्च। किंच। दर्शनंपुंसोविशेषणमुपलक्षणात्। नाद्यः। दर्शनावच्छिन्नेकालेस्ना
 नतुकादाहनादेर्वाधात्। दर्शनविकेदेकतमपिस्नानादिनग्रहणानिमित्तंस्यात्। नास्त्यः। यावद्दर्शनोत्तरंइति यावत्सर्ववैयर्थ्यप्रस
 त्तस्यान्वयाविचार्यतः। दर्शितस्तुश्रूयतइतिवैषम्यं। कथंतर्हिज्ञानलभ्यते। संक्रांतोस्नायादिति वदर्थीदित्येवहि। अश्रुतत्वाद
 वनोद्देश्यविशेषणाविवक्षाकृतोवाक्यभेदोपि। अस्तुतर्हिदृष्टग्रहणानिमित्तमितिचेत्। ग्रस्तास्तेऽस्नानापत्तेः। विशिष्टो

देशे वाक्यभेदात् तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् नानायावदर्थनिर्णयने इति वचनेन तन्निषेधात् तव त्वन्यग्रह इव ग्रस्तास्तोपि स्यातां किं
दर्शनस्य विधिरनुवादो वा आद्ये ग्रहणो देशेन दर्शनविधिः उत्तरेन दर्शनविधिः उत स्नानो देशेन दर्शनविधिः नानाग्रहणो
देशेन स्नानविधानदर्शनविधाने च वाक्यभेदात् एतेन द्वितीयोपि परास्तः न तृतीयः स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वा
त् अन्यथा सोमवमनादौ प्रसंजनविधिः केन वार्येत अथ नानावाक्येषु क्वचिदर्शनविशिष्टस्नानविधिः क्वचिच्च प्राप्तदर्शनं निमित्ती
कृत्य स्नानमात्रविधिः तच्च स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदंगदर्शनप्राप्तिः तस्योच्च निमित्तस्य तस्मान्नित्यन्योन्याश्रयात् एवं दर्शनवि
धौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदंगदर्शनविधिः एवमधिकारे प्रयोजकत्वेन योज्यं स्कार्थपूर्वकालत्वाविधौ
चास्त्येव वाक्यभेदः अन्यथा हि स्नानोत्तरमपि दर्शनमंगं स्यात् न द्वितीयः तत्रापि दर्शनग्रहणो निर्मितत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनो वृत्तौ
नेमिस्तिकावृत्तिप्रसंगात् दर्शनविशिष्टग्रहस्य च विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः न च हविरार्तिविद्भिर्निमित्तमिति वाच्यं अ
र्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वेन मेघाद्यान्तरपितृत्वापत्तेर्नेमित्तकत्वं भंगाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वं इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वेन क्वचित्
तिः तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वाद्नादेश्यग्रहपरत्वाद्वा हा नस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तं तेन मेघाद्यान्तःधादीनां च स्नानो
दिसवत्येव त्वलं वेदबाह्ये संलापेन इति ग्रहणनिर्णयः अथ समुद्रस्नानं आश्वलायनः समुद्रे पर्वकः स्नायादमायां च
विशेषतः पापैर्विमुच्यते सर्वमायां स्नानमाचरेत् भृगुभौमादिने स्नानं नित्यमेव विजयेत् भारते अश्वत्थसागरोत्तरे यौनस्पृष्ट
यो कदाचन अश्वत्थमंदवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् पृथ्वी वंद्यो दये स्कांदे पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सारितां पतिः कदाचिद

श्रीरामः

३२

र्जनं कथितं किला तत्रैव देवतासंख्यात्वात्मानं प्रपूज्य चानमो तं मंत्रमुच्चार्य तदंते देवताभिधां द्वितीयां तामहंपश्चादभिषिं
चाम्यनेन तु तोयैरंजलिना सिद्धैरभिषिं चेतस्वमूर्धनि मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् जनपात्री पूर्वको होमस्तर्पण
चाभिषेचनं भूदेवपूजनं पंचप्रकारोक्तपुरःक्रिया तथा होमाशक्तौ जपं कुर्यात् होमसंख्या चतुर्गुणं एवं कृते तु मंत्रस्य जायते
सिद्धिरुत्तमा ग्रहणप्रसंगात् कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुच्यते तत्रास्मिन्मृतौ प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत्
तथापि मनसः शुद्धे प्रायश्चित्तं समाचरेत् तत्तत्कुरुक्षेत्रं कुर्याद्देवदेवसमन्वितं सत्रेण वा यजेताथ जपे द्वाकक्षसप्तकं वापीकू
पतडागादि रवननैर्विस्तृजेन्नमिति एतच्च यज्जहितेनार्जयंति कर्मणा ब्राह्मणाधनं तस्योत्सर्गेण शुद्धं तिदानेन तपसे वचेति
मनूक्तेरुत्सर्गात्तरं ज्ञेयमिति रिक्ता ग्रहणात्तरितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य हेतुगुण्यं भवतीति शिष्टाः पठन्ति बलघुं ब्रह्मवेवर्त्तं दातव्य
मिति नोकाश्यावक्तव्यं कुत्रचित् क्वचित् अहो अत्रात्र मतिक्रम्य तदानीं द्विगुणं भवेत् दशोत्तरं पर्वकस्याः तं चंद्रग्रहभवेत् सर्व
ग्रहे सहस्रं तन्मरणा नंतकं स्मृतमिति अत्रमूलं चिंत्यं अत्र केचिद्वाङ्मनसा आहुः ग्रहणस्य निमित्तत्वेन तान्निश्वस्य प्रयो
जकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना ज्ञातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेः स्नानं दानं ततः श्राद्धमनंतं राहुदर्शने वंद्यसूर्यापरागतुयावदर्श
नगोचर इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशि प्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वं अन्यथा दर्शोलक्षणा स्यात् तेन मेघाद्या
न्तःधादीनां जन्मसंप्राप्त्यादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादेनाधिकार इति कल्पतरुस्य ह दर्शनशब्देन वाक्षुषज्ञानं गृह्यते
न हानमात्रं अज्ञातस्य निमित्तत्वात् संभवान्निमित्तत्वमहिमैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदव्यर्थोपपत्तेः तेन वाक्षुषधीयोग्यः पुष्पः कालः

वपर्यंतं यत्किंचित्सन्धराचरं मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छति ॥ इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसरित्तुराम
 कृष्णभट्टात्मजद्विजयभट्टाज्यकर्मकाकृष्णभट्टकृते निर्णयसिंधौ प्रथमः परिच्छेदः ॥ श्रीसवितस्त्यनारायणार्पणमस्तु ॥
 शके १७३० विभवसंवत्सरस्य पोषण्मासप्रतिपदि रविवासरौ नरगुंद्यामे इदं प्रथमपरिच्छेदपुस्तकं मणेरिकरोपाक्षसुब्रह्मण्य
 सरिणोऽधोपेश्वरोपाक्षानंतयज्वस्तसखारामसरिणा लिखितं समाप्तं ॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु ॥ श्रीः

॥६॥ इतिप्रथमःपरिच्छेदःसमाप्तः॥

श्रीरामः

३४

तथा

पिनैवात्रस्नानं कुर्यादपर्वणि। अस्यापवादस्तत्रैवप्रभासरवंडे। पर्वकालेन संप्राप्तेन दीनां च समागमे। सेतुबंधे तथा सिंधौ तीर्थेषु
 न्येषु संयतः। एवमादिषु सर्वेषु मेध्यो न्येतुस्तत्कर्मणि। स्मृत्यर्थसारेपि। सर्वत्रोदधिस्नानं दर्शकार्यं। देवतासमीपे तीर्थे सरः सरिन्
 यादिसंगमे च सर्वदा कार्यमिति। विनामंत्रं विना पर्वक्षरकर्म विना नरेः। कुराग्रेणापि देवेशिनस्त्रय्यो महोदधिः। तथा। न काल
 नियमः सेतो समुद्रस्नानकर्मणि। तद्विधिश्च तत्रैव। पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयं करे। पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रक
 ल्पतामिति पाषाणं प्रक्षिप्य। विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशांपते। सान्निध्यं कुरुदेवेश सागरलवणां भसि। नमस्तु विश्वगुप्ता
 य नमो विष्णो अपांपते। नमोजलधिरूपाय नदीनां पतये नमः। समस्तजगदाधारशंखचक्रगदाधर। देवदेहि ममानुसो तव तीर्थ
 निषेवणे। त्रितत्वात्मकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिं। सान्निध्यं कुरुदेवेश सागरलवणां भसि। आग्निश्च योनिरखिला च देहो
 रतो धाविष्णु रमृतस्य नाभिः। एतज्जपन्त्यां उवसत्यवाक्यं ततो वगाहेतपतिं नदीनां। इति भारतोक्तमंत्रान्यतित्वा विधिवत्स्नात्वा।
 सर्वरत्नो भवान् श्रीमां सर्वरत्ना करोयतः। सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाणां धर्ममहोदधे इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत्। प्राच्यां दिशि वसुग्रीवं द
 क्षिणे नीलमेव च। तथा मेदं प्रतीच्यां च औदीच्यां द्विविदं तथा। मध्ये लक्ष्मणरामौ च सीतां चैवांगदं तथा। विभीषणं हनूमंतं स्ना
 त्वा स्मृत्वा ततर्पयेत्। यथा कृतं पृथ्वी चंद्रोदये स्कांदे। पिप्पलादं विकपवं च कृतांतं जीवकेश्वरं। वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमाप
 तिं। वाल्मीकिं नारदं च बालखिल्यास्तथैव च। नलं नीलंगवाक्षं च गवयं गंधमादनं। जांबवंतं हनूमंतं सुग्रीवं च अंगदं तथा। मेदं च
 द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा। रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीं। एतां स्मृत्यर्पयेद्दिह जलमध्ये विशेषतः। आब्रह्मस्तं

श्रीमहागणपतये नमः। श्रीविजयादुर्गायै नमः। अथ संवत्सरप्रतिपदमारभ्य तिथि कृत्ये च कृष्णादिं ब्रतेशु कृद्वादि
मेव न। विवाहादौ वसोरादिमासं कृत्या विनिर्दिशेदिति ब्राह्मणाय शौनुस्त्यातिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते। तत्र
मीनसंक्रांतौ पश्चात् त्रयोदशघटिकाः पुण्यकालः। रात्रौ तु निशीथायाः परतश्च संक्रमपूर्वोत्तरदिनार्धेषु पुण्यं निशीथे तु दि
नर्धयं पुण्यमिति सामान्यनिर्णयादवसेयं। अथातिथिनिर्णयः। तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदिवत्सरारंभः। तत्रोदयि
की ग्राह्या। चैत्रमासि जगद्गुप्ताससर्जप्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सतीति हेमाद्रौ ब्राह्मणेऽहनि। दिनद्वये तद्या सावव्या
प्तो वा पूर्ववत्। तदुक्तं ज्योतिर्विबं धे। चैत्रसितप्रतिपदियो वारो केदये सवर्षशः। उदयद्वितये पूर्वो नोदययुगले पि पूर्वः स्यात्। तस्मा
च्चैत्रसितादेरुदयाद्गानोः प्रवृत्तिरब्दादेरिति। चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्वेत्। तद्विब्रज्जः कृत्वा सोपवासस्तु प्रजनं
संवत्सरमवाप्नोति सोरव्यानि भृगुनंदनेति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः। वत्सरादौ वसंतादौ बालिराज्ये तथैव च। पूर्वविद्धे वकर्त्तव्या प्रतिपत्
वेदबुधैरिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। यदा तु चैत्रमलमासो भवति तदा देवकार्यस्य तत्र निषिद्धत्वाद्भुजमासिसंवत्सरारंभः कार्य इति
केचिदाहुः। निष्कर्त्तव्यं। शुक्लादेर्मलमासस्य सोतर्भवति चोत्तरइत्यादिवचनादग्रिमवर्षातिः पातामलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्ला
स्तादा विवमलमासे एव कार्य इति वयं प्रलीनः। ननु शुक्लास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदंतरस्या संभवात्तन्मध्य एवानुष्ठानं। मलमासे तु शु
द्धप्रतिपदंतरस्य संभवाद्भुजैव वत्सरारंभो मुक्त इति चेत्। आतोसि नहि प्रतिपदंतरसत्वं प्रयोजकं। हिः करणापत्तेर्वर्षद्वयापत्तेश्च।

अपि तु वत्सरारंभः। स तु मलमासे पीत्युक्तं प्राक्। नहि शुक्लादिर्मलमासः पूर्ववर्षे तर्भवतीति ब्रह्मणारपि सुवचं। अत्र तैलाभ्यंगो नियः
वत्सरादौ वसंतादौ बालिराज्ये तथैव च। तैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। अस्यामेव नवरात्रारंभः। त
दुक्तं मार्कंडेयपुराणे। शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकीति तत्र पर्युतैव ग्राह्या। अमायुक्तानकर्त्तव्या प्रतिपच्च उकार्चने
मुहूर्तमात्राकर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्वितेति देवीपुराणात्। तिस्रो ह्येताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनंदन। कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रमा
सि वभारतेति हेमाद्रौ ब्राह्मणेऽहनि। पराः पर्युताः। अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शरद्वरात्रे वक्ष्यते। अत्र प्रपादानमुक्तमपरा
भविष्ये। अतीते फाल्गुने मासे प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे। पुण्ये द्विविधे प्रकथिते प्रपादानं समासभेदित्यपक्रम्य ततश्चोत्सर्जयेद्दिह मंत्रेणानेन
मानवः। प्रपेयं सर्वसामान्याद्भूतेभ्यः प्रतिपादिता। अस्याः प्रदानासितरस्तुप्यंतु हि पितामहाः। अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतु
ष्टयमिति। तथा। प्रपादा तु मशक्तेन विशेषाद्भर्ममीश्वरना। प्रसहं धर्मघटो वस्त्रसंवैष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः
सुशुविः। तत्र मंत्रः। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात्सकलाममसंतु मनोरथाः। अनेन विधिना यस्तु धर्मकु
भंप्रयुक्ति। प्रपादानफलं सोपि प्राप्नोतीह न संशय इति। चैत्रशुक्लतीयायां गौरीमीश्वरयुतां संपूज्य दालोत्सवं कुर्यात्। तदुक्तं नि
र्णयामृतदेवीपुराणे। तृतीयायां यजेद्देवी शंकरेण समन्विता। कुंकुमायुक्तं कर्पूरमणि वस्त्रसंगंधकैः। स्त्रगंधधूपदीपैश्च दमनेन विशि
षतः। ओदालयेत्ततो वत्साशिवो मातुष्यं संदीत। अत्र चतुर्थः पुता ग्राह्या। मुहूर्तमात्रस्त्वेपि दिने गौरीव्रतं परे इति माधवोक्तेः। अत्रैव
सोभाग्यशानेयव्रतमुक्तमास्या। वसंतमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये। सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रस्तु वंशभिरिति। अ

त्रापिपरयुतेव। इयं च मन्वादिरेपि। अत्रैव प्रसंगात्सर्वमन्वादिनिर्णयउच्यते। ताश्चेत्तादीपिकायां। तिथ्यग्नीनतिथिस्तिथ्यश्च
 कृष्णेभोनलोग्रहः। तिथ्यर्कोनशिवोभोमातिथिर्मन्वादयोमधोरिति। तिथिः पूर्णिमा। अग्निस्तृतीया। नेतिवेशारवेनास्ति। अश्वि
 शमी। कृष्णेभः कृष्णाष्टमी। अनलस्तृतीया। ग्रहेनमीवो अर्कोद्वादशी। शिवएकादशी। अश्वि सप्तमी। मधोश्चेत्रादारभ्यतामन्वादयइत्यर्थः।
 अत्रमूलवचनानिहमाश्यादेर्यानि। एताश्चमन्वादयोहेमाद्रिमतेषु कृष्णपक्षस्थाः पोवाहिकाः। कृष्णपक्षस्था अपराहिकाः। कात्यायनाः। पूर्वा
 कृतुसदाश्याः। शुक्लामनुयुगादयः। देवेकर्मणिर्पपन्नेन कृष्णेवैवापराहिका इति गारुडवचनात्। अथोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पू
 र्वाहिकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराहिकाः कास्तु बडुले इति दीपिकोक्तेः। कालादर्शत्वं पराह्यापि त्वं मन्वादिषुक्तं। तत्प्रयुक्तमिति यु
 गादिनिर्णयेवक्ष्यामः। अत्र च श्राद्धमुक्तं मात्स्ये। कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। ह्यनानिद्विसाससं पितृणां तृप्तिदं
 वेदिति। मन्वादिश्राद्धं मलमाससति मासद्वयेपि कार्यं। मन्वादि कृतं तैत्तिरीयं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः। अत्र च पिंडर
 हितं श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं कालादर्शे। विषुवायनसंक्रांति मन्वादिषु युगादिषु। विहाय पिंडं निर्वपेत् सर्वं श्राद्धं समाचरेत्। इति। मन्वादिश्रा
 द्धं वनित्या। अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात्। तदुक्तं मृग्विधाने। तं भुवः प्रातिमंत्रं च शतवारं जले जपेत्। मन्वादयो यदान् नृणाः कुरुते नैव वा
 पिय इति। एवेयत्र प्रायश्चित्तवीर्यादिदर्शनं तानि षष्ठवति श्राद्धानि नित्यानि। तानि तु। अमायुगमनुक्रांति धृतिपातमहालयाः।
 अन्वष्टक्यं च पूर्वद्युः षष्ठवत्यः प्रकीर्तिता इत्युक्तानि। चकारादष्टकाग्रहणं। चैत्रशुक्लतृतीये वसत्यजयंती। अत्रैव प्रसंगा
 द्दशावतारजयंत्यो निर्णयंते। तत्र पुराणसमुच्चयो मत्स्यो भूतु त भुग्दिने मधुसिते कूर्मो विद्यो माधवे वाराहो गिरिजास्तने

ठयीः कुंभीपाकेषु घोरेषु पञ्चतेनात्र संशयः। तथा अकृत्वा रामनवमी व्रतं सर्वव्रतोत्तमं। व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागभवेत्। प्रा
त्तश्रीरामनवमी दिने मय्या विमुठधीः। उपोषणं न कुरुते कुंभीपाकेषु पञ्चते। अत्र केचित्तदुपासकानामेव दं व्रतं नित्यं। न त्वन्येषामिमां दुः।
अन्ये तु अकरणे दोषश्रवणात् तस्मात्सर्वोत्तमना सर्वैः कार्यं नवमी व्रतमिति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वेषां
नित्यं। अन्यथा जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकानामेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः। अत्र विशेषो हेमाद्रवगस्त्यसंहितायां। आ
चार्यैर्वैवसंपूज्यवृणुयात्प्राथम्ये निशि। श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये हं द्विजोत्तम। भक्त्या चार्यो भवप्रीतः श्रीरामो सितमेव च। तथा।
स्वर्गहेतोत्तरे देशे दानस्यो ज्वलमंडपः। शंखचक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतो गुरुमहार्जुः। बाणे श्वदक्षिणे समलंकृतः। गदारवद्वारं
देशे वपश्चिमे सुविपश्चितं। पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कोवैरसमलंकृतः। मध्ये हस्तचतुष्पादं वेदिकायुक्तमायतं। ततः संकल्पयेद्देवरा
ममेव स्मरन्मुने। अस्यां रामनवम्यां च रामाराधानतत्परः। उपोष्याष्टम्यामेषु पूजयित्वा यथाविधि। इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्र
यत्नेतः। श्रीरामप्रीतयेदास्ये रामभक्त्या यधीमते। प्रीतो रामो हरत्वाश्रुपापानि सुबद्धनिमे। अनेकजन्मसां सिद्धान्यभ्यस्तानि महानि च। तत्
स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः। निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामां कस्थितजानकीं। विभ्रतीं दक्षिणकरे शानमुद्रां महामुने। वामेनाधः करे
पादादेवीं मालिङ्ग्य संस्थितां। सिंहासने राजते पलद्वयविनिर्मिता। तथा। अशक्तो यमहाभागस्तद्वित्तानुसारतः। पलेनार्धतदर्धार्धतद
र्धार्धेन वामुने। सोवर्णराजतं वापि कारयेद्द्रघुनंदनं। पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ च तच्छक्रावुभौ। चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत्। दक्षि
णांतं गेदशरथं पुत्रावेक्षणतत्परः। मातुरं कृतं राममीदृणीलसमप्रभं। पंचामृतस्नानपूर्वं संपूज्य विधिवत्ततः। कोशल्यामंत्रस्तु राम

श्रीरामः

४

भसि यद्भूते सिते माधवे। सिंहे भाद्रपदे सिति हरिते थौ श्रीवामनो माधवे रामो गोरिति थावतः परममद्रामो नवम्यां मधोः। कल्लोष्टम्यां
नभसि सितपरे च। श्विने मद्राम्या बुद्धः कल्की नभसि समभ्रुकुषां क्रमेण। अद्रामध्यवामनो रामरामो मत्स्यः कोऽश्वपराकृतिविभा
गः। कूर्मः सिंहा बोद्धः कल्की च सायं कल्लोरात्रो कालसाम्येन पूर्वति। केचित्तु स्फुरान्श्लोका न्यवर्तंति। यथा। चैत्रे तु शुक्लपंचम्यां भग
वान्मीनरूपधृक्। ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः। चैत्रे कल्लनवम्यां तु हरिर्वीराहरूपधृक्। नारसिंहे च तु दश्यां वैशारवशु
क्लपक्षके। मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो हरिः। राधे शुक्लतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्। चैत्रे शुक्लनवम्यां तु रामो दशरथा
मजः। नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रो भवद्वरिः। श्रावणे बद्रुक्लष्टम्यां कल्लो भूल्लो कल्लोरक्षकः। ज्येष्ठे शुक्लद्वितीयायां बोद्धः कल्की
भविष्यतीति। कोकणास्तु वाराहपुराणस्थलेन वाक्यानि पठंति। आषाढशुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ। जयंती म
त्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणं। नभो मासितृतीयायां हरिः कमठरूपधृक्। नभस्य शुक्लपंचम्यां वाराहस्य जयंती। वैशा
खे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत। वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुर्दृष्टः। मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः। चैत्रे न
वम्यां रामो भूः। कोशल्यायां परः पुमान्। श्रावणे बद्रुक्लष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः। पौषशुक्लतुलसप्तम्यां कुर्याद्वोऽस्य पूजनं।
माघशुक्लतृतीयायां कल्किः पूजनं हरेः। प्रातः प्रातस्तमध्याह्ने सायं सायं तथा निशि। मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायं प्रातरुक्तमा
दिति। तदत्र समूलत्वे निर्णये सति कल्पभेदेन व्यवस्थादृष्टव्या। चैत्रशुक्लप्रतिपदि चंद्रवारं प्रथमं। मास्यो बभूव दंडानो द्वादशा
नां तु मध्यके। ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां धातुर्ऋक्षे बुधे दिने। चतुर्णां दंडकानां हि कूर्मरूपधरो हरिः। माघशुक्लतुलसप्तम्यां रवौ वशि

५
 शुक्लदाश्यां दमनोत्सवः द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः बोधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सर इति रामार्चनचंद्रिकोक्तः।
 अर्जुनप्रतमभौदोलाश्रावणे तंतुपूजनं चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो ब्रजस्य धइति तत्रैव पाश्र्ववचनाच्च। शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
 कार्यं तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु वदन्त्यादेर्दमनारोपणमिति तत्रैवोक्तः। तिथयस्तु वदन्ति विरिचो गिरिजागणेशः कृष्णविशारदो दिनक
 महेशः। दुर्गांतको विश्वहरिः स्मरश्च शर्वः शशीवेति तिथीषु पूज्या इत्युक्ताः। अथागमोक्तदीक्षावतो दमनारोपणविधिः रामार्चन
 चंद्रिकोक्तः। तत्रैकादश्यां क्रियालोपविधातार्थं यत्तया विहितं प्रभो। नमो विघ्नोभवेदत्र कुरुनाथरयां मयि। सर्वथा सर्वदा विघ्नोभ
 मत्वं परमागतिः। उपवासेन त्वां देवतोषयामि जगत्पते। कामक्रोदादयो ये ते न मे स्युर्भतघातकाः। अद्य प्रभृति देवेश यावद्वेशेषिकं
 दिनं। तावद् दक्षात्तया कार्यं सर्वस्यास्य जगत्पते। इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पंचगव्येन प्रोक्ष्य वारिणा प्रक्षाल्या शोकमूलं देवताये वा।
 अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन। शोकहर्ति हर मे नित्यमानंदं जनयस्व मे इत्यशोकं। तद्व्यादिकालपर्यंतः कालरूपो महाबलः
 कलते चैव यः सर्वतस्मै कालात्मने नम इति कालं। वसंताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय। सहस्रमुख संवासकामरूप नमो स्तुते इति वसं
 ता। कामभस्मसमुद्भूतरतिबाष्पपरिहृत। ऋषिगंधर्वदिवादिविमाहक नमो स्तुते इति दमनं वसं पूज्य। नमो स्तुते च बाणाहजगदाह्ला
 दकारिणे। मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते इति दमनमुत्थाय ॐ कामाय नम इति संपूज्य निशायां देवाये पंचवर्णेश्वरं देवेन वाऽष्ट
 लंकृत्वा बहिश्चतुरस्रतद्बहिर्वर्तुलत्रयंतद्बहिर्लंकृतचतुरस्रचक्रत्वा तत्र कुंभं संस्थाप्य परिदमनं पूजयित्वा पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मी
 पतेः प्रभोः। दमनत्वमिहागच्छ सा नित्यं कुरुते नमः। ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः ॐ ह्रीं रत्ये नम इत्यावाह्यदिक्षु पूर्वादितः स्मरं शरीराय नमः। अ

नंगा य० मन्मथाय० कामाय० ह्रीं वसंत सरवाय० स्मराय० इक्ष्वापाय० पुष्पास्त्राय नम इति पूजयित्वा ॐ तत्स रूपाय विद्महे कामदेवा
 यधीमहि। तन्नो नगः प्रचोदयादित्यष्टोत्तरशतं संमंत्र्य पूजयित्वा ॐ ह्रीं नम इति पुष्पांजलिं दत्वा। नमो स्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादका
 रिणे। मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते इति नत्वा। आभंजितो ह्यसि देवेश पुराणा पुरुषोत्तम। प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु
 केशव। क्षीरोदधि महानागशय्यावास्थितविग्रह। प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यो भवते नमः। निवेद्या म्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभं। सर्वथा सर्व
 दा विघ्नो नमस्ते स्तु प्रसीद मे। इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पांजलिं दत्वा अस्त्रेण चक्रमंत्रेण वारक्षां कुर्यात्। ततः प्रातर्नित्यं पूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य
 हवीं गंधाक्षतयुतं दमनमादाय मंत्रं पठित्वा। देवदेव जगन्नाथ वांछितार्थप्रदायक। हृदि स्थान् पूरयेः कामान्मम कामेश्वरी प्रिया। इदं दमनकं देवगु
 हाणमहं नुग्रहात्। इमांसां वत्सरी पूजां भगवन्परिपूरय। इति मंत्रांते पुनर्मूलमंत्रेण दत्त्वा समर्पयेत्। ततो गदेवताभ्यः स्वस्वमंत्रेण दत्त्वा प्रा
 र्थयेत्। मणिविदुममालाभिर्मंदारकुसुमादिभिः। इयं सा वत्सरी पूजा तवा स्तु गरुडध्वज। वनमालां यथाविष्ठाः कौस्तुभं सततं हृदि। तद्
 दमनकीमालां पूजां च हृदये बह। जानता जानता वापि न कृतं यत्तवा र्वनं। तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते। जितं ते पुं उरी काक्षन
 मस्ते विश्वभावन। नमस्ते स्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज। मंत्रहीनमिति च संप्रार्थ्य पंचोपचारैः पुनः संपूज्य नीराज्य पारयदिति। दीक्षार
 हितानां तु नान्येव समर्पणं। अत्र च द्वादशी मंत्रं त्रीकृत्य पारणा हो ग्राह्यं। पारणा हेन लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्। तदा त्रयोदशी ग्राह्या
 पवित्रदमनारोपण इति तत्रैवोक्तः। गोपतापिकाल उक्तस्तत्रैव। हरौ न दमनारोपः स्यान्मधोविघ्नतो यदि। वेशारवश्रावणो वापि तत्तिथौ स्या
 तदर्पणं श्रावणावधि शुक्लां कर्तव्यमिति नारदः इति पाठांतरं। इदं च मूलमासेन कार्यं। उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनारोपणमिति का
 लादर्शमलमासवर्ज्येषु परिगणनात्। उपाकर्मात्सर्वं च कर्तव्यं पूर्वोत्सवं तथा। उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वतन्निष्फलं भवेदिति माधवी

येप्रजापतिवचनात् श्रुक्तास्तोदोतुकार्यमेव। पूर्वीक्तवचनात् उपाकर्मात्सर्जनं पवित्रमनार्पणं। ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनं। कुर्या
 कुक्कस्य च श्रुगुरोर्भोऽपि विनिश्चय इति ज्योतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनात्। इति दमनारोपः। चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनंगव्रतं। हेमाद्रौ
 भविष्ये। चैत्रोत्सवे सकललोकमनोनिवासिकामं त्रयोदशतिथौ च वसंतयुक्तं। पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोथयोषितो भाग्यरूपसूतसौ
 रव्ययुतः सदा स्यात्। तत्र सा पूर्वाग्राह्या। त्रयोदशतिथिः पूर्वः सित इति दीपिकोक्तेः। चैत्रशुक्लचतुर्दशी पूर्वाग्राह्या। मधोः श्रावणमासस्य शु
 क्राया तु चतुर्दशी। सारात्रि व्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति हेमाद्रौ बोधायनोक्तेः। परा पूर्वा ह्नागामिनीति वा पाठः। अत्र केचिद्यथा
 श्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति। निशि भ्रमंति भूतानि शक्तयः शूल मृद्यतः। अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति ब्रह्मवेवतीति। हेमाद्रिमाध
 वादिलिरवनमप्येवं। संप्रदायविदस्त्वोक्तः। चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो इति स्कांदमुत्सर्गः। तदपवादश्च तृतीयेकादशीपि
 शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति नारदीयवचनं। तदपवादश्च मधोः श्रावणमासस्येति। तत्रापवादभावे पुनरु
 त्सर्गस्थितिरिति न्यायेन पूर्वविज्ञेयग्राह्येति सिध्यति। ब्रह्मवेवती तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति। तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयवेधे पूर्वाऽ
 न्यथोत्तरेति। चैत्रपूर्णिमा सामान्या निर्णयात्परेव। अत्र विशेषो निर्णयाम् तद्विस्तृष्टम्। चैत्री चित्रायुता चेत्यान्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदा
 नेन सौभाग्यमाप्नोतीति। तथा कल्पतरो ब्राह्मे। मंदेवार्कगुरोर्वापि वारेष्वेतेषु चैत्रिका। तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेदिति। अत्र
 सर्वदेवानां दमनपूजा कृता तत्रैव वायवीये। संवत्सरकृता चोयाः साफल्यारिखिलान्कुरान् दमने च नोयेच्चैव्या विशेषेण सदा शिवमिति। अ
 तस्वीयतिथ्या समुच्चय इति केचित्। स्वीयतिथावकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ये। दीक्षिततदितरविषयत्वेन व्यवस्थेत्परे। इयं मन्वादि

श्रीरामः

६

स्य जननी चासिरामरूपमिदं जगत्। अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातनमोस्तुते। नमो दशरथायेति पूजयेत्पितरंततः। अत्र दशावरणपंचा
 वरणादिपूजाऽन्यत्र कुर्यात्। अशोककुसुमयुक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः। दशाननवधा धाय धर्मसंस्थापनाय च। राक्षसानां विनाशाय दद्यात्
 नां निधनाय। परित्रापाय साधूनां जातोरामः स्वयं हरिः। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो नद्यं पुष्पांजलिं पुनर्दत्वा यामेयामे प्र
 पूजयेत्। दिवं विधिबत्कृत् सारात्रौ जागरणं ततः। ततः प्रातः समुत्थाय स्नानं संध्यादिकाः क्रियाः। समाप्य विधिवद्ग्रामं पूजयेद्विधिवन्मु
 ने। ततो होमं वज्रकुवशतमूलमंत्रेण मंत्रवित्। पूर्वीक्तपञ्चकुंजे वा स्थंडिले वा समाहितः। लोकिकाग्नेर्विधानेन शतमष्टोत्तरततः। सा
 ज्येन पायसेनैव स्मरन्नाममनन्यधीः। ततो भक्त्या सुसंतोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने। ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मंत्रमुदीरयेत्। इमां स्वर्ण
 मयीं रामप्रतिमां समलंकृतां। चित्रवस्त्रयुगलं च नारामो हं राघवायते। श्रीरामप्रीयते दास्ये तुष्टो भवतु राघवः। इति दत्त्वा विधानेन
 दद्याद्दक्षिणां भुवं। ब्रह्महत्यादिपापभ्यामुच्यते नात्र संशयः। इति। इयं मलमासेन कार्या। सृजतमप्यजसं स्यान्नोपवासः कृतो म
 वेदिति। न कुर्यात् मलमासे तु महादानं व्रतानि चेति माधवीयसंग्रहवचनात्। न नुरामनवमी व्रतस्य नित्यत्वादेकादशीव मलमासेपि क
 र्तव्यता स्यादिति चेत्। अत्र ब्रूमः। नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः। किंतु एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोः सभयोरपीत्यादिनिषेधस्य मलमा
 सेपि पालनीयत्वात् कृत्स्नैकोदश्यां पुत्रवद्धिण इवार्थादुपवासः प्रसज्यते। न त्विह तथैति व्रतत्वेन प्राप्तिर्विज्ञेया। सान्चनिषिद्धस्य
 प्रसंगः। स्पष्टमासविशेषारब्धाविहितं व्रजयेन्मले इति निषेधात्। एवं मासस्यावोदावपि बोध्यं। इति रामनवमी। चैत्रशु
 क्लैकादश्यां दालोत्सव उक्तो ब्राह्मे। चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्या तु वैष्णवैः। आंतरोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महासर्वेश इति। चैत्र

र्थविशेषोपितत्रैवोक्तः। मेषसंक्रमणेभानोर्माधवेमासियत्नतः। महानद्यां नदीतीर्थेन देसरसिनिर्झरो देवरवाते तथा स्नायाद्यथा प्रा-
 तेजलाजशयः। दीर्घिका कूपवापीषु नियतात्मा हरिस्मरानिति। संकल्पे च तृतीर्थनामग्राह्यः। अज्ञाने तु विष्णुतीर्थमिति वदेत्। य-
 दानुयायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः। तत्रैकस्त्रारण्यं कार्यं विष्णुतीर्थमिति। तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशय-
 इति तत्रैवोक्ते। तथान्योपि विशेषस्तत्रैव पाप्मः। तुलसी कृष्णगौरारण्या तयाभ्यर्च्य मधुद्विषं। विशेषेण तु वेशारवेन रोनायरो णो-
 भवेत्। माधवं सकलमासं तुलस्यायोर्चयेत्तरः। त्रिसंध्यं मधुहंतारं नास्ति तस्य पुनर्भवः। तथा। प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माध-
 वप्रियां योश्च मूलमासं चेतो येन बुद्धना सदा। कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः। पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्स वराचरं। योश्च मूलमर्च-
 ये देवमुदकेन समंततः। कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः। कुंडयष्टतो गां तु स्नात्वा पिप्य लतर्पणं। कृत्वा गोविंदमभ्यर्च्य न दुर्गति-
 मवाप्नुयात्। तथा। एकभक्तमथोनक्तमया चितमतां दितः। माधवे मासियः कुर्यात्प्रभते सर्वमीप्सितं। वेशारवे विधिना स्नानं देवनद्या-
 दि के बहिः। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः। व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदन पूजनं। अपि जन्म सहस्रोऽप्यपापं दहति दारुणं। मदनरत्ने-
 स्कां दे। **प्रपाकः**। यो वेशारवे देवे देया गलं तिका। उपान द्वां जनं कुत्रं सुक्ष्मवासां सिचंदनं। जलपात्राणि दद्यात्तथा पुष्पगुहाणि च। पा-
 नकानि च वित्राणि द्वाक्षारं भाफलानि च। तिथितत्वे। ददाति यो हि मेषां दसक्तु न बुधटा चितान्। पितृनुदिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्य-
 ते। वेशारवे मोघं पूर्णं संभोज्यं वै द्विजन्मने। ददाति कुरराजं द्रुसयाति परमो गार्तकः। एवं संपूर्णस्नानां शक्तौ ग्रहं वा स्नायात्। तदुक्तं त-
 त्रैव पाप्मः। त्रयोदश्यां च तु दश्यां वेशारव्यां च दिनत्रयं। अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोपि वा। प्रातः स्नातः स नियमः सर्वपापैः प्रमु-

च्यत इति। यदा तु वेशारवो मूलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वये स्नानं तन्नियमाश्च कर्तव्याः। मासोपवासचांद्राय-
 णादितु मूलमासे एव समापयेत्। तदुक्तं दीपिकायां। नियतत्रिंशद्दिनं स्नात्वा भूमे मास्यारभ्य समापयेत्तमर्चने मासोपवासव्रतमिति॥
 अत्र दानविशेष उक्तोऽपरा के वामनपुराणे। गंधाश्च माल्यानि तथा वेशारवे सुकभीणि च। दद्यात्तद्विजमुख्येभ्यो मधुसूदन तुष्टये। एवं स्ना-
 ने कृते तस्याद्यापनं कार्यं। तदुक्तं तत्रैव। मासमेवं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले। एकादश्यां च द्वादश्यां पोर्णमास्यां तथा पिवा। उपोष्य नि-
 यतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः। मंडपं कारयेद्दो कलशं तत्र विन्यसेत्। निष्कृण्वान दर्धेन तदधीधेन वा पुनः। शक्त्या वा कारयेद्वं सौवर्णं ल-
 क्षणा चितं। लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेद्दसने बुधः। भूषणे श्रद्धेन पुष्पैर्द्विपने वेद्यसंवेयः। एवं संपूज्य विधिवद्वात्रो जागरणं चरेत्। श्रवो भूते कृत-
 मे त्रोथ ग्रहवेद्यां ग्रहान् पूजयेत्। होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः। तिलाज्येन यवे वा पिसर्वे वा पिस शक्तिः। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टो-
 त्रं तु वा। प्रतद्विष्णुरनेनैव इदं विष्णुरनेन वा। व्रतसंपूर्तिं सिद्धार्थं धेनुमेकां पयस्विनीं। पादुका पादहो कुरु गुरुव्यजनं तथा। शय्यां सोपस्करां-
 दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा। ब्रह्मणो भोजया त्रिंशत्तेभ्यो दद्याद्दक्षिणां। कलशं जलसंपूर्णं स्तेभ्यो दद्याद्यवांस्तथा। एवं कृते माधवस्य उ-
 द्यापनं विधौ शुभं। फलमाप्नोति सकलं विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्। एतावत्स शक्तौ तत्रैवोक्तं। वेशारव्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान् दशः। क-
 सरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति। कुरमन्नविशेषः। अथाग्नेोपाचयेदन्नं तिलमिश्रं तु कारयेत्। तदन्नं कुरं प्रोक्तं। कुरं तत्रैव देवताः।
 वेशारवश्च तृतीया अक्षयतृतीया च्यते। सा पूर्वार्द्धव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्याहो परे वा। तदुक्तं निर्णयामृतने नारदीये यो वेशारवे-
 पुरुषं पशुं तृतीयारोहिणीयुता। दुर्लभा बुधवारं सोमं नापियुता तथा। रोहिणी बुधयुक्ता पिपूर्वविद्वा विवर्जिता। भक्त्या कृतापि मां धातः

पुण्यं हंति पुरा कृतं गोरी विनायकोपेतारोहिणी बंधसंयुता विनापि रोहिणी योगात्पुण्यकोटिप्रदासदेति। इयं युगादिरपि सा चोक्तारत्न
मालायां माघे पंचदशी कृष्णानभस्य च त्रयोदशी। तृतीयामाधवेशुक्लानवम्यूर्जयुगादय इति। यत्तु गे० ३॥ माघस्य पूर्णिमायां तु चारकलि
युगं स्मृतमिति ब्रालोक्तेः। वेशारवमासस्य च यातृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे। नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे
इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषंगे पि पूर्वा नुरोधात्पौर्णमास्ये वहेया। द्वे शुक्ले इत्यादिकं तु निर्मूलमित्याहुः। तन्न। दर्शे तु माघमास
स्य प्रवृत्तं द्वापरं युगमिति भविष्यविरोधात्। एतेन ब्रालानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शुक्लपाणिः परास्तः। तेन कल्पभेदाच्च व
स्थितितत्त्वं। एतेन कार्तिकेन वमी शुक्लमाघमासं च पूर्णिमेति बृहन्नारदीयव्याख्यातं। निर्मूलत्वात्किन्नरदीयाज्ञानकृता। अत्र श्राद्धमुक्तं सा
त्वे। कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। ह्यन्यनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिर्भवति। भारतेपि। यामन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु
मानवः। स्नात्वा दुत्वा च दत्वा च जह्वानत फलं लभति। श्राद्धे पि पूर्वाह्न्यापि नीग्राह्या। पूर्वाह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्लामनुयुगादयः। देवकर्म
णि पि अत्र कृष्णचैवापराह्निका इति पाश्चात्तेः। द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादीकवयो विदुः। शुक्ले पौर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके इति। स्मृत्यर्थ
हमाद्रो नारदीयवचनाच्च। दीपिकापि। अधो मन्वादि युगादिकर्म तिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुल इति। स्मृत्यर्थ
सारेपि। युगादि मन्वादि श्राद्धेषु शुक्ले उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षे। पराह्न्यापि नीति। दिवा दासीये गोभिलः। वेशारवस्य तृती
यायः पूर्वाह्निं करोति वै। हव्यं देवान गृह्णति कव्यं च पितरस्तथेति। गोविंदार्णवे चैवं। तेनैव पूर्वाह्न्यापिनी। दिनद्वये तत्तत्परे वेति धर्मत
त्तविदो हेमाद्र्यादयः। अनंतभट्टस्तु। सर्वे धृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। संमुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृता इत्याह। दानादा

श्रीरामः

८

पि सा च पूर्वमुक्ता। चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणिको संजुको योगो गौडेषु प्रसिद्धः। तदुक्तं वाचस्पति कृतौ श्रुलपाणौ च स्कांदे वारुणेन स
मायुक्ता मधो कृष्णत्रयोदशी। गंगायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणं तेः समा। शनिवारसमायुक्ता सामहा वारुणी स्मृता। गंगायां यदि लभ्येत कोटि
सूर्यग्रहे समा। शुभयोगसमायुक्ता शनो शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुदरे। तत्रैव ज्योतिषे। चैत्रासिते वारुणकक्षयु
क्ता त्रयोदशी सूर्यस्तस्य वारे। योगेषु भे सामहती महत्या गंगाजले उर्कं ग्रहकोटितुल्येति। त्रिस्तुली सेतो ब्रह्मांडपुराणेपि। वारुणे न समा
युक्ता मधो कृष्णत्रयोदशी। गंगायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहेः समति। कल्पतरो ब्रालेपि। मधो कृष्णत्रयोदश्यां शनो शतभिषा यदि। वारुणीति
समाख्याता शुभे तु महती स्मृता। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः। पृथ्वीचंद्रोदये पुलस्त्यः। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां स्नायाच्छिवसन्निधौ। न प्रेत
तमवाप्नोति गंगायां तु विशेषत इति। गौडेस्ते तदेव शुक्लचतुर्दश्यामित्येवैवलीयत्वेन पठन्ति। अत्र प्रवर्गा ग्राह्या। कृष्णपक्षत्वात्। इति श्री
रामकृष्णभट्टसूत्रिनुकमलाकरभट्टकृतकालनिर्णयसिंधौ चैत्रमासः। मेषसंक्रमे प्रागपरादशघटिकाः पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रात
रुक्ते। अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये पाद्ये। तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्चापि तृपणं। दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनप्रजनां मा
धवे मासिकुवर्तमधुसूदनतुष्टिदं। अथ वेशारवस्नानं। तत्र पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः। तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं वि
धीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति सौरमास उक्तः। अन्यत्पक्षे ह्यमुक्तं तत्रैव पाद्ये। मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्या
मुपोषितः। पंचदश्यां च भोवीरमेषसंक्रमणतु वा। वेशारवस्नानं नियमं ब्रालणानामनुज्ञया। मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्व
कं। तत्र मंत्रः। वेशारवं सकलमासमेषसंक्रमणं रवेः प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः। मधुहेतुः प्रसादेन ब्रालणानामनुज्ञ
हात् निर्विघ्नमस्तमे पुण्यं वेशारवस्नानमन्वहं। माधवे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन। प्रातः स्नानेन मेनाथ फलदो भवपापहन्ति। ती

सरेतुमन्वादिषु युगादिषु अभिस्वरूपं मंत्रं च जपेदशनपातके इति। अपरार्कयमः। कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च दास्यं सन्नादिसहि
तं तेषां लोकामहोदया इति। वेशारवमलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्या। तथा च हेमाद्रौ क्रष्णशुभः। दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ध्वपियुगादिषु।
उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्येतादिषु वृषादित इति। एतद्दशहरादिकं वृषादिसंक्रमणेषु इष्टं। कन्या चंद्रे वृषावित्यादिना सौरमासे कुरित्यर्थः।
कालादर्शेऽपि। अब्दे कुंभमन्वादिमहालययुगादिषु ति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च। महालयशब्देन मघात्रयोर्दशयुग्यत इति भाध
वः स्मृतिचंद्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तं। योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं। मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि चेति। अप
रपक्षः कृष्णपक्षः। ननु महालयः तस्य तत्र निषेधात्। मदनरत्नेऽपि मरीचिः। प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरां मन्वादे च युगादौ च तन्मा
सासुभयोरपीति। प्रतिसंवत्सरां क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचरव्यो। अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने। नयस्य
द्यावामंत्रं च शतवारं तदा जपेत्। युगादयो यदान्यूनाः कुरुते नैव चापिय इति। अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये सौरपुराणे।
युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवत् वृषादधौ। गोसहस्रे प्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हियत्। तत्फलं लभते मर्त्ये भूमिदानस्य च ध्रुवमिति। अयं निर्ण
यः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः। इति युगादिनिर्णयः। इयमेव परशुरामजयंती। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं भार्गवाचार्यनदीपिका
यां स्फादभाविष्ययाः। वेशारवस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ। निशायाः प्रथमे या मेरुमारव्यः सम्यह रिरिः। स्वोच्चगेः षडग्रहे र्युक्ते मिथुने रा
हु संस्थिते। रेणुकायास्तु योगर्भादवतीर्णा हरिः स्वयमिति। दिनद्वये तद्याप्ता वंशतः समव्याप्तौ च परा। अन्यथा पूर्ववत्। तदुक्तं तत्रैव भाविष्यश्रु
क्ता तृतीया वेशारवशुक्रपक्षे पोष्यादिनद्वये। निशायां पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विकेति। वेशारवशुक्रसप्तम्यां गंगोत्पत्तिः। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रो

द्वये ब्राह्मणे वेशारवशुक्रसप्तम्यां जङ्गना जाद्वी पुरा। क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात्। तां तत्र प्रजयेद्वी गंगा गगनमेव
लामिति। अत्रादिष्टा चारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्याप्ता वव्याप्ता वेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा। युग्मे वा व्यात। वेशारवशु
क्रद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे। पंचाननस्य गुरुभूमिपुत्रो मेघरायः स्याद्यदि शुक्रपक्षे। पाशाभिधाना कस्मैण यु
क्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः। अस्मिंस्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापं स्फुरत्वमिंद्रत्वमनामयत्वं मर्त्याधिपत्वं ल
भते मनुष्य इति। पंचाननः सिंहः। पाशाभिधाना तिथिर्दृष्टी। करभो हस्तः। वेशारवशुक्रचतुर्दशी नृसिंहजयंती। सा प्रदोषव्या
पिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे। वेशारवशुक्रपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे। मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनं। वर्षे वर्षे
तु कर्तव्यं मेमसतुष्टिकारणमिति। दिनद्वये तद्याप्ता वंशतः समव्याप्तौ च परा। विषमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती। दिनद्वये षण्यव्याप्तौ प
रा। परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्वात् पूर्वदिने च तदभावात्। यत्तु ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमके जले इत्युपक्रम्य परिधाय ततो वा
सा व्रतकर्म समाप्ते दितितत्रैवोक्तं तत्संकल्परूपं व्रतोपक्रमविषयं। नत्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति श्रमितव्यं। पूर्वोक्तवचन
विरोधात्। वेशारवस्य चतुर्दश्यां सोमवारे। निलक्षके। अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजा इति टो उरानंदे स्फां दात्। कर्मः सिं
हा बोद्धव्यः। चखायमिति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्च। केचित्तु हेमाद्रिवेशारवमध्याह्नव्यापिनी माहुः। इयमेव योगविशेषे
णातिप्रशस्ता। तदुक्तं तत्रैव। स्वाती नक्षत्रयोगे च शनिवारे तु यद्दत्तं। सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे कुर्यात्तथा। पुंसां सौभाग्ययो

गनलभ्यते देवयोगतः तथा एभिर्योगैर्विनापि स्थानादिनं पापनाशनं तथा सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्रुतो मद्रुतेऽस्तु विशेषे
ण कर्तव्यं मत्परायणे तथा सिंहः स्वर्णमयो देवो मम संतोषकारकः तथा विज्ञायमादिनं यस्तु लघयेत्यापहृतरः सयातिनरकं घोरं य
वच्छंदिवाकरो इदं संयोगपृथक् कन्यायेन नित्यं काम्यं च अथात्र विशेषः मध्याह्ने तिलामलकस्नानं कृत्वा नृसिंहदेवदेवेशतवज
न्यादिने शुभे उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितमिति मंत्रेण संकल्पं कृत्वा चार्यवृत्तासायं काले हेमी तु तत्र मम मूर्तिः स्थाप्या ल
क्ष्म्यास्तथैव च पलेन वातर्धेन तर्धार्धेन वा पुनः यथाशक्ति तथा कुर्याद्विज्ञातव्यं विवर्जितं इत्थं नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णसिं
हं च कलशोपरि संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः संपूज्य नृसिंहां न्युत देवेश लक्ष्मीकांत जगत्पते अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः सु
मनोरथा इत्याचार्याय दत्त्वा मङ्गशेयेन राजा जाता ये जनिष्यातिन्वापरे तांस्त्वमुत्तरदेवेश दुःसहाद्भवसागवात पातकार्णवमगतस्य व्याधि
दुःखांबुवारिभिः तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःखं गतस्य मे करवत्तं वनं देहि शेषशायि जगत्पते श्रीनृसिंहरमाकांत भक्तानां भयनाश
नक्षीरांबुधिति वासिस्त्वं च रूपेण जनादेन व्रतेनानेन देवेश भुक्तिमुक्तिप्रदो भवेति प्रार्थयेदिति संक्षेपः वेशारवोर्णमास्यां
विशेषोऽपरोक्तं जाबालिः श्रुतान्नुदकुंभं च वेशारव्यां च विशेषतः निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाभ्युयात् सुवर्णतिलयुक्तेऽस्तु
ब्राह्मणान्सप्तपुत्रवातर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां च पोहतीति कुंभदानमंत्रस्त्वक्षयतृतीयाप्रकरणे उक्तः भविष्यपि वेशारवीका
र्तिकीमाषीतिथयो तीव्रजिजताः स्नानदानविहीनास्तान्नेयाः पाउनेदना अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यं तथा च विष्णुः कृष्ण
जिते तिलान् कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिषी ददाति यस्तु विप्राय सर्वतरति उद्धृतमिति इति श्रीनारायणभट्टस्तुतारामकृष्ण

श्रीरामः
१०

विति आह संग्रहः उपवासस्तत्रैव वक्ष्यते मार्कंडेयः शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विज्ञातव्यं कृष्णपक्षेऽपरोह्ने हिरोहिणं तु न लंघयेत्तारो
हिणो न वमामुद्धर्तः अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णकार्यमिति श्रुतं पाणिनेः निर्णयान्तादयस्तु कालादर्शेऽपि श्राद्धमापराह्णिकमुक्तं
एषमन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णय इत्थं कृष्णशुक्लैर्यादिवचनं विष्णुपूजनादिविषयं श्राद्धेत्वा पराह्णिक्यवेति व्यवस्था जगदुः
सयं पूर्वीक्तानेकवचो विरोधात् पूर्वाह्णे देविकं कुर्यादित्यादिवचनादेव सिद्धं च न वेयमर्थान् स्वार्थं द्यविलासितमात्रमित्यपेक्षणीया
किंच कालादर्शोक्तिरन्यत्र मूलावचो मूलावा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यापि श्राद्धविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्णिक्यापि वचनेन न तस्य बा
धादानां स्यात् अतिदेशादेवापराह्णिकप्राप्तेर्वचनवेयमर्थः अप्राप्तेः शास्त्रमर्थवीदितिन्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथंचिच्छ्राद्धं जाप्यं न स
माधित्वा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन साव्यवस्थापनीयेति दिक् अत्र विशेषो हेमाद्रौ भवविष्ये वेशारवस्तुक्लपक्षे तु त
तीयायां तथैव च गंगातोयनरः स्नात्वा मुन्यते सर्वाकिल्बिषेः तस्यां कार्यं यदेहमोयेवेर्विष्णुं समर्चयेत् यवान् दद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः
प्राशयेद्यवानिति अत्र दानीं विशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य उदकुंभान्सकनकान्सान्नांसर्वरसेः सह यवगोधूमचणकान्सकुंद
ध्यादन्तथा श्रेष्ठिकं सर्वमेवात्र सस्यदाने प्रशस्यते इति देवीपुराणेऽपि तृतीयायां तु वेशारवरोहिण्यर्क्षे प्रपूज्य तु उदकुंभप्रदानेन शि
वलोके महीयते मंत्रस्त एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः अस्य प्रदानात् पुण्यं तु पितरोऽपि तामहाः गंधोदकतिलैर्मिश्रसानं
कुंभं फलान्वितं पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपात्तुं इति अत्र च पित्रहितं श्राद्धं कुर्यात् अयने हितये श्राद्धं विष्णुवद्विजय
तथा युगादिषु च सर्वास्तपि उनिर्वापणादते इति हेमाद्रौ पालस्त्यवचनात् अत्र रात्रिभाजने प्राप्य श्रित्तमृग्विधाने रात्रौ भुंक्तेव

सर्पिश्च वै जले। सक्तुपिंडान्गुडपिंडान् दद्याच्च दशसंख्यायां। ततो गंगा तटे रम्ये हेमनारौ प्येण वा तथा। गंगायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वस्त्यपि
 णी। संस्थाप्य पूजयेद्देवी तद्वत्कामे मृदापि वा। अथ तत्राप्यशक्तश्चेत्किं वै विधिः। वक्ष्यमाणेन मंत्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः। नाराय
 णं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा। भगीरथं च नृपतिं हिमवतं नगेश्वरं। गंधपुष्पादिभिः सम्यग्यथा शक्तिं प्रपूजयेत्। दशप्रस्थां स्तिला
 न् दद्याद्दशविप्रभ्य एव च। दशप्रस्थान्यवान् दद्याद्दशसंख्यागवां तथा। प्रस्थः षोडशपलानि। पलं तु मुष्टिमात्रं पलं स्मृतमिति महार्णवे उक्तं। मत्स्य
 कृष्णमंडुकमकरादिजले च रान्। कारयित्वा यथा शक्तिश्चर्षेन्नरजतेन वा। तद्वत्कामेपि मयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः। गंगायां प्रक्षिपेद्य
 दीपांश्चैव प्रवाहयेत्। पुष्पाद्यैः पूजयेद्गंगां मंत्रेणानेन भाक्तिः। ॐ नमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गंगायै नमो नमः। इति मंत्रं तु यो मर्त्य
 दिने तस्मिन् दिवा निशां जपेत्सं नु सहस्राणि दशधर्मफलं लभेत्। काशीखंडे त्वन्यो मंत्र उक्तः। नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः दश
 हरायै पदमिति गंगायै मंत्र एष वै। स्वाहा तः प्रणवादिश्च भवेद्दिशाक्षरो मनुः। पूजादानं जपो होमो नैव मनुना स्मृत इति। अत्र गंगास्तो
 त्रपाठं मपि दशवारं कुर्यात्। तदुक्तं भविष्ये। तस्माद्दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः। यः पठेद्दशकृत्वस्तु ददरेद्रो वापि वाक्ष्मः। सोऽपि तत्क
 लमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नत इति। इदं स्तोत्रं च प्रतिपदादि दशमीपर्यंतं दिनवद्विसंख्याया पठनीयमिति शिष्टाः। अत्र सर्वोपविस्तरः स्तोत्रो
 दिव भट्टकृतत्रिस्तुली सेतोरवधेयं। विस्तरभीतस्तु न लिख्यते। एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखंडे। एवं कृत्वा विधानेन वित्तं उशाक्यविवर्जितः।
 उपावासी वक्ष्यमाणे देशपापैः प्रमुच्यते। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणिलीयते इति च। **अस्यां सेतुबंधरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वाद्दि**
शेषेण पूजाकार्या। तदुक्तं स्कांदे सेतुमाहात्म्ये। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गगनं देवती पाते कन्या चंद्रेष्वेवौ। दशयोगे सेतु

मध्ये लिंगरूपधरं हरं रामो वै स्थापयामास शिवलिंगमनुत्तममिति। **इति दशहरा। ज्येष्ठशुक्ले काशी निर्जला। तत्र निर्जलमुपोष्य वि**
प्रभ्योऽलकुंभान् दद्यादिति निर्णयामृतं उक्तं। मदनरत्ने स्कांदेपि। ज्येष्ठमासि नृपश्चेष्टया शुक्ले काशी शुभा। निर्जलं समुपोष्या त्रज
लकुंभां सशर्करान्। प्रदाय विप्रमुख्यभ्यो मोदते विष्णुः सान्निध्यो। ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्री व्रतं। तदुक्तं स्कांदे भविष्ययोः।
ज्येष्ठमासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनी मुखे इत्युपक्रम्य। व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवा रात्रौ स्थिरा भवेदित्यंते प्युपसंहृतं। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे पू
र्णिमायां तथा व्रतं। चोर्णपुरा महाभक्त्या कथितं ते मयानुपति। दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियंते। एतच्चामो वास्यायामप्युक्तं निर्णयामृतं भ
विष्ये। अमाया च तथा ज्येष्ठवरमूले महासती। त्रिरात्रोपोषितानारी विधिना नेन पूजयेत्। मदनरत्ने त्विदं वाक्यं पंचदश्यां तथा ज्येष्ठे इति
पठित्वा ज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तं। तथा। अशक्ते तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रियः। अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणमिति तत्तु
पाश्चात्या आद्रियंते। हेमाद्रिसमयोद्योतादिषु तु भाद्रपदपूर्णिमाया मुक्तं। तत्तु नेदानीं प्रचरति। गोडास्तु। मेवे वा वृषभे वापि सावित्री
ता विनिर्दिशेत्। ज्येष्ठशुक्ले चतुर्दश्यां सावित्री मर्चयंतियाः। वरमूले सोमपवासानतावेधव्यमाप्नुयुरिति पराशरोक्तं। तुर्दश्यां प्रदाय
व्रतं। दिनद्वये तद्वा सोपरे वेत्याहुः। तन्निर्जलं। अत्र पूर्णिमामावास्या पूर्वविद्धे ग्राह्ये। भूता विद्या नक्तं व्या अमावास्या च पूर्णिमा। वर्जयि
त्वानरः। श्रेष्ठसावित्री व्रतमुत्तममिति ब्रह्मैव वृत्तीत्। स्कांदेपि। भूता विद्या सिनी वासली न तु तत्र व्रतं चरेत्। वर्जयित्वा तु सावित्री व्रतं तु।
शिवि वाहनेति। मदनरत्ने ब्रह्मैव वृत्तेपि। प्रतिपत्तं च मी भूतसावित्री व्रतं पूर्णिमा। नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुतेति। यदा त्व
ष्टादश्यादिका चतुर्दशी तदा पराग्राह्या। पूर्वविद्धे वसावित्री व्रते पंचदशी तिथिः। नाज्योष्टादशभूतस्य स्युश्चेत्तत्र परं हनीति माधवः।

वस्तुतस्तु भूतोष्टादशनाडीभिर्दृष्यक्तं तं तिथिं मित्यस्य ज्ञातं तरे सावकाशत्वादिशेषतः प्रवृत्तपूर्वविज्ञाविधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादशना
डीविधेः पूर्ववत्पथं पथाः सातधुः किंवा भूतोष्टादशेति विधौ ज्ञातं तदनादिपर एव न तपवास्वरूपसावित्रीव्रतपरः साधर्म्यसप्तमुहूर्तस्तु योगोयं वा
धते ज्ञातमिति निगमोक्तैरिति माधवेनेवोक्तं अतः पूर्वोत्तरविधौ रोधान्माधवाभ्यां तेषां अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथात्रिरात्रसंप्रतिर्भवति त
थात्रयोदश्यादियाद्यां तस्याः प्रधानत्वात् अयं निगमोऽमायामपि ज्ञेयः पारणं तु पूर्णिमांते कार्या अत्र स्त्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायामु
क्तः अत्र विशेषो भविष्ये गृहीत्वा वालुकोपत्रे स्रमात्रं युधिष्ठिरः ततो वंशमये पात्रवस्त्रयुग्मेन वेष्टितो सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णं वा
विमृन्मयी साधर्म्यं सत्यवतासाध्वीफलने वेद्यदीपकेः रज्ज्याकंठसूत्रैश्च शुभैः कुंकुमैः सरैः पूजयदिति शेषः रजनीहरिद्रा कंठसूत्रं स
भाष्यतः सावित्रीयं मया दत्ता साहिरण्या महासती ब्रह्मणः प्रीणनार्थं य ब्राह्मणः प्रतिगृह्यतां व्रतेनानेन राजेद्वेधव्यं नानुयातं क्वचित् इति ज्ये
ष्ठपौर्णमास्यां विशेषादिसपुराणो ज्येष्ठमासितिलान्द्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः विष्णुरपि ज्ये
ष्ठपौर्णमास्यां च तस्यां तस्यां कृत्वा पान्त्यदानेन न राजनाधिपत्यमाप्नोतीति हेमाद्रौ ज्योतिषे पेंद्रगुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा पूर्णि
मा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी तिथिर्दीर्घा इयं मन्वादिर्दिपा साधोर्वाहिकी ग्राह्या विशेषस्तु वेत्रोक्तः तथा परां वामनपुराणे उद
कुंभांबुदानं च तालवृत्तं सचंदनं त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासितु इति इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंघे ज्येष्ठमा
सः मिथुनसंक्रांतौ पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः रात्रौ तु प्रागेवोक्तं आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः तदुक्तं तिथित
त्वे स्कांदे आषाढस्यासिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता तस्यां रथे समारोप्य रामं वैभद्रया सह यात्रोत्सवं प्रवर्त्य धीप्रीणयेत्तु द्विजैश्च

श्रीरामः

१२

रात्रौ जदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंघे वैशारवः वृषसंक्रांतौ पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्यकालः रात्रौ संक्रमे तु प्रागे
वोक्तं ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवं मुक्तमाधवी ये भविष्ये भद्रकुरुष्वयस्त्वेन रंभास्वयं व्रतमुत्तमं ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नातानिय
मतत्परेति सा पूर्वविज्ञा ग्राह्या बृहत्पातथारं भासावित्रीवटपेटकी कृष्णाष्टमी च भूतान् च कर्त्तव्या संभुर्वीति धिरिति स्कांदोक्तेः ज्ये
ष्ठशुक्लदशमी दशहरा तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे ज्येष्ठमासिसिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति वारा
हपि दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठमासिकुजे हनि अवतीर्णा ह्यतः स्वर्गाद् उस्तर्क्षं च सरिद्वरा हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति स्का
न्दादेतु दशयोगो उक्ता यथा ज्येष्ठमासिसिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः व्यतीपाते गगनं देकन्या चंद्रे वृषे रवौ दशयोगे नरः स्ना
त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते इति अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था इयं च यत्रैव योगबहुल्यं सैव ग्राह्या योगाधिक्यफलोधि
क्यात् ज्येष्ठमलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु शुद्धे दशहरा स्मृतोत्सवश्चतुर्ध्वपियुगादिषु उपाकर्मणि चोत्सवेत्येतादिषु वृषा
दि तदिति हेमाद्रौ कुरुष्वभृंगोक्तेः तथा च स्कांदे प्रोक्तां चित्सरितं प्राप्य दद्यादर्थं तिलोदकं मुच्यते दशभिः पापैः समहापातको प
मः अत्र विशेषः काशीरवंजो ज्येष्ठमासिसिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं दशाश्वमेधे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते एवं सर्वास्ति
तिथिषु क्रमस्नात्वा नरोत्तमः आशुक्लपक्षे दशमी प्राक्तेजन्माधुमुत्सजेत तथा लिंगं दशाश्वमेधे दद्याद्दशहरा तिथौ दशजन्मा
र्जितैः पापैः स्यज्यते नात्र संशयः तथा भविष्योत्तरकाशीरवंजो निशायं जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः पुण्ये गंधैश्च नैवेद्यैः फ
लेभ्यश्च दश संख्यया तथा दीपैश्च तांबूलैः पूजयेद्भुज्यान्वितः स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नवांश्च दश कृत्वा विधानतः दशप्रसूतिरुक्ता श्रुतिल

दयोगेनकारणं। अत्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवस्था। इदं च मलमासेन कार्यं। ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिकर्तनमिति
 कालादर्शनिषेधात्। यद्यपि एकादश्यांतु गृहीयात्संक्रांतौ कर्कटस्य च। आषाढ्यां वानरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियामिति हेमा
 द्रो ब्रह्मवैवर्ततदपि मलमासे सति दृष्टव्यं। मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपितृकर्मके
 इति तत्रैव मोहनू उच्यते। अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारंभ उक्तो भारते। आषाढौ तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। चातुर्मास्यव्रतक
 र्याद्यात्किंचिन्नियतं द्रियति। अस्यानित्यत्वं तत्रैवोक्तं। वार्षिकं च तुरोमासान्वाहयेत्केन चिन्नरः। व्रतेन क्षयमाप्नोति किं त्वि
 वं वत्सरोद्भवः। असंभवे तु लार्केऽपि कर्तव्यं च प्रयत्नत इति। अस्यां भस्मश्रुक्रास्तादावपि कार्यः। न शैशवं न मोक्षं च श्रुत्वा गुर्वीर्न वा
 तिथेः। रवं उच्यते चितयेच्चाहो चातुर्मास्यविधौ नर इति हेमाद्रौ वृद्धगार्ग्योक्तः। इदं च द्वितीयाधारं भविष्यं। प्रथमारंभस्तु न भवत्ये
 व। आश्विमास्येऽपि द्वितीयाधारं भवति। अश्विचिर्वाश्विचिर्वापि यदि स्त्रीयदिवा पुमान्। व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातके
 रिति भार्गवाचनदीपिकायां स्कांदोक्तः। आरब्धे सतकं न स्यादन्तर्ध्वेतु सतकमिति विष्णुवचनाच्च। यत्तु असंक्रांतं तथा मासं
 देवपित्र्यैर्कंचेर्मणि। मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नर इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं पूषानुमंत्रण
 वदसंबन्धं मध्ये पठितमिति ज्ञेयं। अन्यथापि अस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चातुर्मास्यव्रते कप्रसंगः। प्रकरणनिवेशेऽपि वा
 प्रथमारंभविषयं ज्ञेयं। केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रतप्रयोगाणां भिन्नेत्वा दाशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगेन भवत्येवेत्या

हुः। तन्ना। प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन्नरिं देहांतेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा। मोदते विष्णुलोके। सोऽयावदाभूतसंल्लवमि
 ति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः। इदं च विष्णुमत्तादिभिरपि कार्यं। शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानो वा गणनायकः। कृ
 त्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभागभवेदिति ब्रह्मवैवर्ततः। व्रतयज्ञप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये। महापूजांततः कुर्याद्देवदे
 वस्य चाक्रिणः। जातीकुसुममालाभिर्मंत्रेणानेन पूजयेत्। सूते त्वयि जगन्नाथ जगत्सु संभवेदिदं। विबुधे च विबुध्येत प्रसन्नो
 मे भवान्भुतः। एवतां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः। प्रभाषेताग्रतो विष्णोः कृतां जलिपुटः स्थितः। चतुरा वार्षिकान्मासान्
 वस्योऽथापनावधि। इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मे भुतः। इदं व्रतं मया देवगृहीतं पुरतस्तवा निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्त
 व केशव। गृहीते स्मिन् व्रते देवपंचत्वं यदि मे भवेत्। तदा भवतु संपूर्णं त्वत्सादाज्जनार्दन। गृहीते स्मिन् व्रते देवयद्यप्येष्टमिये
 स्वरं। तमे भवतु संपूर्णं त्वत्सादाज्जनार्दनेति। तत्र भार्गवाचनदीपिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये। श्रावणे वर्जयेत्क्रां
 दधिभाद्रपदे तथा। दुग्धमाश्वयुजे मासिकार्तिके द्विदलं त्यजेदिति। स्कांदोऽपि चातुर्मास्यकृत्या च त्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रम
 वर्णितां। प्रथमे मासिकर्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः। द्वितीये मासिकर्तव्यं दधि व्रतं मनुजैः। तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशाम
 य। द्विदलं बज्रबीजं च वृताकं च विवर्जयेत्। नित्यान्येतानि विप्रैश्च व्रतान्याहुर्मनीषिणः। जंबीरं राजमाषांश्च मूलं करं कृतमूलं कं
 कूष्मांडं चैकदं च चातुर्मास्यत्यजेद्धुधः। अत्र मूलं चित्यां तथा। विशेषाद्दृष्टी धात्री कूष्मांडं तं तिणीत्यजेत्। जीर्णधात्री फलं

ग्राह्यं कथं चित्कायशोधनमिति। टोडरानंददेतीर्थसौरवेस्कांदै। वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसूतेवेजनादेनो। मंत्रवदोदिशयनं
वर्जयौ। इतिमान्नभरः। अनंतोवर्जयेद्भार्योमांसंमधुपरोदकं। पटोलंमूलकंचैववृताकंचनभक्षयेत्। अभक्ष्यं वर्जयेद्गन्ध
सूरंतिलसर्षपं। राजमाषान्कुलिशांश्चआशुधान्यंचसंयजेत्। शाकंदधिमपयोमाषान्श्रावणादिषुसंयजेत्। अत्रसंयजे
दिति वर्जनसंकल्परूपः पर्युदासोक्त्यः। व्रतोपक्रमात्। अत्रकेचित्। शारकरव्यं पत्रपुष्पादीत्यमरकोशस्यराख्यते। शितुमनेने
तिशकइतिक्षीरस्वामिनाव्यारव्यानात्तज्जंजनमात्रस्यानिषेधमात्रक्षते। अन्येतुशाकराब्दस्यपत्रादिदृशविधशकयोग
रूढत्वात्। योगाच्चरूढेर्बलीयस्त्वात्सूपादीनामपित्यागापत्तेश्चतत्प्रत्याचक्षते। तेन। मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः।
त्वक्पुष्पंकवंचंचेतिशाकंदशविधंस्मृतमितिक्षीरस्वामिनोक्तस्यशाकस्यनिषेधइति। अधिरूढकअंकुरः। वस्तुतस्तु
तत्तत्कालोद्भवाः शाकावर्जनीयाः प्रयत्नतः। बहुबीजमबीजंचविकारिचविवर्जयेदितिभविष्यवचनात्तत्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशा
कानां निषेधः। अत्रतत्कालोद्भवजातीयत्वं विवक्षितंतेनातपादिशोषितानां वर्णांतरोद्भवानामपि निषेधः। अत्रतत्कालोद्भवत्वमा
त्रं विवक्षितं न तु तन्मात्रकालोद्भवत्वं। गौरवात्। तेनान्यकालोद्भवानां तत्कालोद्भवानां च बिंबादीनां निषेधः। अत्रतत्कालोद्भवा
इति वीशावशात्स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेधइति निष्कर्षः। बहुबीजमित्यनेकबीजमिति केचित्। इतरावयवापेक्षया बीजा
वयवायत्र बहुवस्तुदित्यन्ये। अबीजंकदलादि। वस्तुतस्तु इदमहानिबन्धेषु भावानिर्मूलमेव। आचारप्रदीपे। वृताकंचकलिंगंच
बिल्वोदुंबरभिस्रटाः। उदरेयस्य जीर्यं तितस्य दूरतरो हरिः। तथाऽपरार्कदेवलः। ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमाभिषवर्जनं। व्रते

हन्। तथा। ऋक्षाभावेतिथौ कार्ययात्रासंप्रति येममा कालादर्शः। आषाढे शुक्लपक्षे तुषष्ठीकोमारिकास्मृता। पूर्वेषु पोष्याविधिवत्तस्यामभ्यर्च
यद्गृहं। आषाढशुक्लदशमीपौर्णमासी चमन्वादिः। सान्ध्यापूर्वाह्णपिनीति प्रागुक्तं। आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायागरहितायां पारणाकु
र्याता तदुक्तं भविष्ये। आभाकासितपक्षेषु मेत्रश्रवणरेवती। संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशी हरिरेत। अस्यार्थः। आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वाद
शीधनुराधाश्रवणरेवतीयोगे पारणान्कुर्यादिति। अत्रयद्यप्येतावदेवोक्तं तथा अनुराधाप्रथमपादरेव वर्ज्यः। तदुक्तं विष्णुधर्मे। मैत्राद्यपादे
स्वापितीह विष्णुः पोष्यात्पपादे प्रतिबोधे प्रतिबोधमेति। श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति स्मृतिः। बोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यमिति। वस्तुतस्तु पूर्ववच
नमिदंच निर्मूलमेव। अत्रेव विष्णुश्रनयनोत्सवउक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे। एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढभगवान्हरिः। भुजंगशयने शिरोक्षीरा
र्णवेजले सदेति। कल्पतरोयमः। क्षीराब्धौ शेषपर्यं भके आषाढ्यां संविरोद्धरिः। निद्रांत्यजति कार्तिव्यां तयोस्तं पूजयेत्सदा। ब्रह्महत्यादि
कंपापक्षिप्रमेव व्यपोहति। हिंसात्मकेस्तु किंतस्य यज्ञैः कार्यं यतात्मनः। प्रस्थापेच्च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः। टोडरानंदेस्कांदेपि आ
षाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वन्नमहात्सवं। अयं द्वादश्यामप्युक्तः। आभाकासितपक्षेषु मेत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्र
स्थापावर्तनोत्सवाः। निशि स्वापो दिवो स्थानसंध्यायां परिवर्तनं। अन्यत्र पादयोगेपि द्वादश्यामेव कारयेत्। आभाकाद्येषु मासेषु
मिथुने माघवस्य च। द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवा इति भविष्योक्तः। द्वादश्यां संधिसमयेन क्षत्राणामसंभवः। आभा
कासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकुमिति वाराहोक्तं। द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाहोमात्रं विवक्षितं। पारणाहे पूर्वरात्रे घंटादीन्वा
द्यं मुदुरितिरामावर्तनंचादिकोक्तः। अत्रमूलचिंत्यं आदित्यपुराणे। विष्णुर्दिवान्स्वापितिनचरात्रो विबुध्यते। द्वादशी ऋक्षसंयोगे पा

कनः तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् मधुरस्वरो भवेद्राजा पुरुषो गुडवर्जनात् तैलस्य वर्जनाद्राजकंदरांगः प्रजा
यतो योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् तांबूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठश्च जायते घृतसागाच्च लावण्यसर्वस्त्रिधतनुर्भवे
त् शकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादोमलो भवेत् भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् एकांतरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते धा
रणान्नरवरो म्यां नृगंगास्नानफलं लभेत् मोनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्वल्लिता भवेत् भूमौ भुंक्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवे
त् प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति सति पाठकः हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्यां न शेषत
षष्ठान्नकालभोक्तायः कल्पशायी भवेदिवि पर्णेषु यानरो भुंक्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् **गुडवर्जनाद्राजकंदरांगः** साहिरपय
नरश्चैलवणस्याप्ययं विधिः सुते देवेतु यो विष्णोः शिवस्यांगणमर्चयेत् पंचवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पत्रकैस्तथा स याति रुद्रलोके
हि गाणपत्यमवाप्नुयात् **अथ पांसुमासौ कार्तिव्यादानानि** चक्रवस्त्रयुगं एकांतरोपवासगोः भूशयने शय्या पञ्चकालभो
जनैर्गोः ब्रीहगोधूमादित्यागे हेमब्रीह्यादि कृच्छ्रे गोयुग्मां शाकाशने गोः पयोव्रते च मधुधौ दधि घृतव्रतेषु वासोगोश्च ब्रह्मवर्षे स्त
र्णमूर्तिः तांबूलव्रतवासायुगं मोने घृतकुंभो वस्त्रयुगं घंटान् देवाग्रंगमालिकाकरणे धेनुर्हेमपद्मं वा दीपव्रते दीपिका वा सोयुगं
वा भूमिभोजने पर्णभोजने च कांस्यपात्रे गोश्च चतुष्पथदीपे गोयासे च गोवृषे प्रदक्षिणाशतं वस्त्रं अनुक्तेषु स्वर्णगोश्चैत्यादि हे
माद्रौ हेयं **तथा भार्गवा च नदीपिकायां पादौ शयनी बोधिनी मध्ये शमी दूर्वा पमर्गकैः भृंगराजेन देवांस्तु नार्चयितुं कदाचन हे**
माद्रौ पादौ आषाढादिव तुर्मासानभ्यंगं वर्जयेन्नरः समाप्तौ न पुनर्दक्ष द्यात्तिलतैलयुतं घटं आषाढादि चतुर्मासं वर्जयेन्नरः

तनां वृंताकं गृजने चैव मधुसर्पिर्घटादिकां कार्तिव्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय न निवेदयेत् अन्यान्यपि केशकर्तृना दिवर्जनसंकल्परूपाणि पृ
थ्वी चंद्रोदयहेयानि टोडरानंदेस्कां दे एकांतरं द्योतरं वा कुर्यान्मो सोपवासकं अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा अत्रैव तस
मुद्राधारणमुक्तं रामा च न चंद्रिकायां भविष्ये शयन्या चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे लथैव च शंखचक्रविधानेन वा हि पूतो भवेन्नर
इति अतस्तत्तुर्नतदमो अमृतइत्युवेदात् सहो वा च्याज्ञं वल्क्ष्य स्तस्मान्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् सुश्लोकमो ले कर्मण्यग्नि
नासंदधत इति शतपथश्रुतेः प्रतद्विष्णो अञ्ज चक्रैस्तत्तज्जान्मां भोधितर्तवे च वर्षणी द्राः मूले बाह्वोर्दधन्ये पुराणां लिङ्गान्यंगे तस्य
पुधान्यर्पयंत इति सामवेदात् आग्निहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं तथा ब्राह्मणस्य तथा नित्यं तत्तमुद्रादिधारणमिति पद्मपु
राणां चेति ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रा वा यदि चेत्तरः शंखचक्रां किततनुस्तुलसी मंजरी धरः गोपी चंद्रनलितांगो दृष्टश्चेत्तद्व
कुत इति काशी खंडां चेति तत्प्रकारस्तु रामा च न चंद्रिकायां हेयः पृथ्वी चंद्रोदयादयस्तु यस्तु संतप्त शंखारि लिङ्गचिह्नतनुर्न
रः स सर्वयातना भोगी चंडालो जन्मकोटिषु द्विजंतु तत्त शंखारि लिङ्गां किततनुं नरः संभाष्य रो रवं यातिया वदिंद्राश्चतुर्दशेति वृ
हन्नारदीयोक्तः शंखचक्राद्यं कनं चगीत नृसादिकं तथा एकजाते रयंधर्मे न जातु स्याद् द्विजन्मनः शंखचक्रं मृदायस्तु कुर्यात्तत्तायसे
न वा स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः यथाश्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मस्तु तथा चक्रां कितो विप्रः सर्वकर्मस्तु गार्हितः त
था शिवकेशवयोरकान् शूलचक्रादिकान् द्विजः न धारयेत् मतिमान् वेदिके वर्मनिष्ठ इति विष्णुश्च लायनादिवचनादुवेदादिश्रु
तीनामन्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां वा सत्वाच्चक्रादिधारणं शूद्रादिविषयमित्युच्यते स्तुतं संहितायां तु विष्णुवागमादिलिङ्गेषु दीक्षितानां वि

नि.सि.हि.प.
१६

धीयते। शंखचक्रगदापद्मैरंकस्तनान्यदेहिनां। वेदमार्गेकनिष्ठस्तमोहेनायं कितो यदि। पतत्येव न संदेहस्तथा पुंजंतरादपीत्कृतं। न
संवेदार्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वामी। यद्यपि निषेधस्य प्राप्ति सापेक्षत्वादि धि विना च तदयोगादुपजीव्या विरोधेन न तो पशे के
रोतीति वदिक लो युक्तस्तथापि एकजाते रयं धर्म इत्यनेन सामान्य वाक्यानामुपसंहाराद्विजाति निषेधो नित्यानुवाद इति त
दाशयः। अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशनिःसरणसुणिरिति संक्षेपः। आषाढपौर्णमास्या को किला व्रतमुक्तं हेमाद्रो भविष्ये।
आषाढपौर्णमास्यां तु संध्या काले ह्युपस्थिते। संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ह्यहं। स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती।
भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयामिति। अस्पृश्यान्नं व्रतत्वात्सायाह्न्यापि नीग्राह्या। अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हे
माद्रो वामनपुराणे। पौर्णमास्यामुमानार्थः स्वपते चर्म संस्तरे। वेद्या घ्रे च जटाभारं समुद्रं ध्यात्वा हि वर्ष्मणा। मदनरत्नेष्वेवं। इयं प्रदोष
व्यापिनी। अत्रैव व्यास पूजा क्ता। तत्र त्रिमुहूर्ता चैतरे वेति सन्यास पद्धतौ। त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्वक्षौरप्रणामयोरिति व
चनात्। इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतो निर्णयसिंधो आषाढमासः। कर्क संक्रां
तौ पूर्व त्रिंशद्दण्डाः पुण्यकालः। सूर्योदयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यं। रात्रौ तु निशीथास्त्याक्षरतश्च संक्रमेऽपराकं हेमाद्र
नंत भट्टादिमतैर्पूर्वोत्तरदिनयोः पंचनाड्यः पुण्यकालः। धनुर्मशनावति क्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ सं
क्रमते रविः। दिनांते पंचनाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये पितृपापं च देवे पित्र्ये च कर्मणीति स्कां दोक्तेः। पूर्वोत्तरविभागेनेति
मकरकर्कटभिन्न संक्रांति परं। वक्ष्यमाणवचो विरोधादित्यक्तं मदनरत्ने। तेनायमर्थः। रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पंचनाड्यः पु

श्रीरामः
१६

धितानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः। आमिषाणि चोक्तानि रामार्चनचंद्रिकायां पाद्ये। प्राण्यंगचूर्णचर्मबुजं बीरं बीजपूरकं।
अयश्शिशुं माषादियद्विष्णोरनिवेदितं। दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधा मिषं। रुच्यंतत्तद्देशलभ्यैस्तदेव विवर्जयेत्। पात्रैका
र्तिकमाहात्म्ये। गोछागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धादि चामिषां धान्ये मसरिकाः प्रोक्ता अनं पयुषितं तथा। द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवण
भूमिजं तथा। ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं जलं पल्लवं संस्थितं। आत्मार्थं पाचितं चान्नमामिषं तत्समं बुधैः। तथा। निष्पावान्नाजमाषांश्च
मसूरं संधितानि च। वृता कंच कलिनं च सप्तदेव विवर्जयेत्। संधितानि लवणशकादीनि। तत्रैव विष्णुधर्मः। चतुर्थपीह मासेषु हवि
ष्याशीनपापभाक्। हविष्याणितु पृथ्वीचंद्रोदये भविष्ये। हेमांतिकं सितास्त्रिंशं धान्यमुद्राय वा स्तिकाः। कलापकं गुनीवार
वास्तुकां हिलमोचिका। षष्टिका कालशकं च मूलकं केमुकेतरत्। कंदः संधवसामुद्रगव्यं च दधिसर्पिषी। पयो नुद्रु तसारं च पन
साम्रहरीतकी। पिप्पली जीरकं चैव नारंगं वतितिणी। कदली लवली धात्री फलान्यगुडमेक्षवं। अतैलपक्वं मुनयो हविष्याणि
प्रचक्षत इति। मदनरत्नेष्वेवं। हेमांत भवश्चेतं अस्त्रिंशं अस्वेदपक्वं धान्यं ब्रीहयो हविष्यां सिः तोक्तेः श्वेतनिवृत्तिः। अत एव मु
द्रतिलयोः पृथगुक्तिः। अस्त्रिंशोक्तेः स्वेदपक्वनिवृत्तिः। केमुकं प्राण्येषु केमुत्रा इति प्रसिद्धं। अगस्त्यसंहितायां। हेमांतास्तुक्ता
नालिकेरफलं चैव कदली लवली तथा। आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकीं। व्रतांतरे प्रशस्तं च हविष्यं मन्यते बुधः। अ
न्यान्यपि व्रतान्युक्तानि हेमाद्रो भविष्ये। स्त्री वानरो वामद्विक्तो धर्मार्थं स्फुटव्रतः। गृहीयान्नियमानेतादंतथावनपूर्व

हं च पाकात्यायनः कर्कटोदोरजोदुष्टागोमतीवासरत्रयं चंद्रभागासतीसिंधुः शस्यूर्नर्मदा तथा। इदं गंगाद्यतिरिक्तविषयं गंगास्वयमु
नाचेव लक्षजातासरस्वती। रजसानाभिभूयंते ये चान्येन दसं कृताः। शोणसिंधुहिरण्यारव्याः कोकलोहितघर्घराः। शतदुश्चनदाः सप्तपा
वनाः परिकीर्तिताः इति देवलोक्तेः। यत्तु प्रथमं कर्कटोदेवि च गंगारजस्वलेत्यादिवचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगंगांतरपरमिति मद्
नरले। अन्ये त्वंतर्गतं रजोविषयं गंगाधर्मद्रवः पुण्याय मुनाय सरस्वती। अंतर्गतं रजोदोषाः सर्वावस्थास्त्वामला इति निगमोक्तेः।
तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति। न तु तीरवासिनामिति निगमोक्तेः। वक्ष्यमाणव्याघ्रपादवचनाच्च। रजोदुष्टमपि जलं गंगाजलयोगे
पावनं। गंगाभसा समायोगाद्दुष्टमप्यंबुपावनमिति मात्स्याक्तेः। नूतनरूपादौ तु योगयाज्ञवल्क्यः। अजभावा महिष्यश्च ब्राह्मणी
च प्रसृतिका। भूमेर्नवोदकं चैव देशरात्रेण श्रुज्यति। क्वचित्तु अरोषमाह व्याघ्रपादः। अभावैरूपवापीनामन्येनापि पयोभृतः। रजो
दुष्टपिपयसि ग्रामभोगेन दुष्प्राप्तिः। गोडास्तु। अन्येनापि समुद्रत इति द्वितीयपादे पाठः। तेनोदतेन दोषः। तथा च तासु तासु स्नानेनेति
प्रागुक्तमित्याहुः। वसिष्ठोऽपि उपाकर्माणि चोत्सर्गे जेतस्नानेन तथैव च। चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यत इत्यलं विस्तरेण। आवण
श्रुक्लृत्तीयामधुस्रवारव्यागुर्जरेषु प्रासिद्धा। सा परयुताग्राह्येति दिवोदासः। आवणश्रुक्लृत्तुर्थी पूर्वयुता। मातृविद्वेगणेश्व
रइत्यादिवचनात्। आवणश्रुक्लृत्तु पंचमीनागपूजाजोषे परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तं। चमत्कारचित्तामणौ। पंचमीनागपूजायां का
र्येष्वसिमान्विता। तस्यांतु तुषिता नागा इतरास्तु चतुर्थिकेति। आवणे पंचमीश्रुक्लृत्तु संप्रोक्तानागपंचमी। तां परित्यज्य पंचम्यश्रुतु
थरसाहिताहिता इति मदनरलेभिधानाच्च तेन परैवेति। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये। आवणे मासि पंचम्यां श्रुक्लृत्तु पक्षे नराधिपः।

रस्वोभयतो लेख्या गोमयेन विषो लब्धगाः। पूजयेद्द्विधिवद्दीरदधिद्वौ कुरैः कुशैः। गंधपुष्पोपहारे श्वब्राह्मणानां च तर्पणैः। ये तस्यां पू
जयंतीह नागा भक्तिपुरःसराः। न तेषां सर्पतो वीरभयं भवति कुचचिदिति। आवणश्रुक्लृत्तु द्वादश्यां दधि त्रते प्रागुक्तं। तक्रादीनां त्वनि
षेधः। तत्र दधिव्यवहाराभावादिति वक्ष्यते। अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये। आवणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दि
वाकरे। द्वादश्यां वास्करे वस्य पवित्रारोपणं स्मृतं। द्वादश्यां आवणे वापि पंचम्यामथ वा द्विज। आनुकूल्येषु कर्तव्यं पंचदश्यामथापि
ति। शिवे तु तत्रैव कालोत्तरे। आषाढांते चतुर्दश्यां नभस्य नभसोस्तथा। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयो रूभयोः सममिति। अन्य
देवतानां तु वक्ष्यते। अधिवासनं तु दीपिकायां। गोदेहांतरिते काले पूर्वद्व्याधिवासनमिति। गोणकालोरामार्चनचंद्रिका
यां पवित्रारोपणं विघ्नाश्रवणेन भवेद्यदि। कार्तिक्यवधि श्रुक्लृत्तु स्ते कर्तव्यमिति नारदः। हेमरोप्यताम्रक्षौमेः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः।
कुशैः काशैश्च कापीसैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः श्रुभैः। कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत्। तत्रोत्तमपवित्रं तु षष्ठ्या सह शतैस्त्रि
भिः। सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां शतांशेभ्यां मध्यमं स्मृतं। साशीतिनाशते नैव कनिष्ठं तत्समानं चरेत्। साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः स
मानं चरेत्। उत्तमं तु शतं त्रिंशदधि पंचाशदधि मध्यमं। कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पदत्रिंशदधि शोभनं। षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशद्वादशेति च के
चन। चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः। हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तेः। अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुः पंचाशदेव वा। सप्तविंशति
रवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसं। अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं द्वितीयकं। प्रलंबं तेजानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते। शिवपवित्रं तु
तत्रैव शो वागमे। एकात्रिंशत्वाथ वा सूत्रैस्त्रिंशत्वाष्टयुक्त्या। पंचाशतावा कर्तव्यं तुल्यं ग्रंथ्यंतरालकं। द्वादशंगुलमानानि

व्यासादष्टांगुलानिचालिङ्गविस्तारमानानिचतुरंगुलकानिचेति। अधिकारिणोपितत्रैवविष्णुरहस्ये। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथास्त्री
शूद्रएववास्वधर्मावस्थिताः सर्वभक्त्याकुपुः पवित्रकं। तथा। अतो देवेति मंत्रेणाद्विजोविष्णो निवेदयेत्। शूद्रस्य मूलमंत्रो वा येन वा पूज
येद्गुरे। एतच्चानिर्वाणकरोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः तस्य सांवत्सरी पूजानिः फला मुनिसतमा। तस्माद्भक्तिः समायुक्तेर्न रौर्व
ह्युपरायणेः। वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेरिति तत्रैवोक्ते। देवता विशेषेति थयोपितत्रैव। धनदश्च श्वरमागोरी गणेशः सोमराट
गुहः। भास्करश्चंद्रिकां वा श्ववास्तु किञ्च तथर्षयः। चक्रपाणि रत्नगंश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च। प्रतिपत्न्यति तत्रैव ताः पूज्यास्तिथिषु देवताः। यथे
क्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य चेति। तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे। चतुर्दश्या मथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तादृति। तत्प्रकारस्तु रामार्चनचंद्रि
कायां। यथा। ततस्तानि पवित्राणि वैणवे परले शुभे। संस्थाप्य शुचि वस्त्रेण पिधाय पुरतो न्यसेत्। अरुलिसंमितां वैणी कुर्यात्सुत्रि
शताकुरे। क्रियालोपविद्या तार्थं यत्तया विहितं प्रभो। मयेतत्क्रियते देवतव तुष्टे पवित्रकं। न मे विघ्नो भवेद्भक्तकुरुनाथ दयां मायै। स
र्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः। उपवासेन देवत्वां तोषयामि जगत्पतो कामक्रोधादयो ये तेन मे स्युर्भूतघातकाः। अद्य प्रभृति दे
वेश्या वद्वै। शेषिकं दिनं। तावद्दृष्ट्वा स्वयाकार्या सर्वस्यास्य न मोक्षते इति देवं संप्रार्थ्य कुंभं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे ॐ सांवत्सरस्य याग
स्य पवित्रीकरणाय मे। विष्णुलोकस्य वित्राद्य आगच्छेह न मोक्षते। अनेन मूलेन चावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रान्सत्
रजस्तमांसि वेदत्रयं वनमालायां प्रकृतिं चावाह्यं त्रिसूयां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रंथिषु क्रिया १ पौरुषी २ वीरा ३ विजया ४ ईशा ५ अपरा
जिता ६ मनोन्मा ७ नी ८ ज्या ९ भद्रा १० मुक्तिः ११ श्रेयावाह्यसंपूज्य ॐ सांवत्सरकृतार्चयाः संपूर्णफलदायि यत् पवित्ररोपणायेतत्कु

श्रीविष्णुः

१८

पणाः। राजा वपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनां दत्ते पंचनाक्षः पुण्याः। विषुवतोस्तु पूर्वादिने पंचपरदिने च पंचेति वाक्यांतरानुरोधात्। तेन हेमाद्रि
माधवयोः सर्ववचनानां चाविरोधः। माधवमते तु अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रांतो दाक्षिणायने। पूर्वमेवादिनं ग्राह्यं वा वनोदयतरवि
तिरुद्रगार्ग्योक्तेर्मिथुनात्कर्कसंक्रांतियदि स्यादं शुभमालिनः। प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वत इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्या
दाक्षिणास्ते स्यात्तदेवादिनं। अत्र राजा वपि स्नानदानादि भवतीत्युक्तं प्राक्। अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तं। तथा कर्कशरादि कर्तनं नि
षिद्धं। कुंभे कर्कटकवापि कन्यायां कामुके रवौ। शमरवंगुहस्थस्य पितृन् आश्रयते यम इति स्मृतं तु वचनादि स्मृतं जीवासितकनिर्णये गु
रुभिः। अथ नदीनारजोदाषः। हेमाद्रावक्रिः। सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः। न स्नानादीनि कर्माणि तास्तु कुर्वतमा
नवः। इदंचक्षुर्नदीषु। सिंहकर्कटौ। कर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योर्जस्वलाः। तास्तु स्नानं न कुर्वतवर्जयित्वा समुद्रगा इति व्याघ्रोक्तेः। मातृ
त्वगस्त्योदयावधितमुक्तं। यावन्नेदेति भगवान् दाक्षिणाश्याविभूषणं। तावद्भजो वहानद्यः करतोयाः प्रकीर्तितः। करतोयाः अल्पतो
याः। तथा कात्यायनः। याः शोषमुपगच्छति श्रीवैतुसरितो भुवि। तास्तु प्रावृषिन् स्नायादपूर्णे दशवासरे। इदंचापदि। स्मृतिसंग्रहो
नुः स हस्त्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते। न तावद्दशवहागतास्ते परिकीर्तिते। महानदीषु तु भविष्योक्तं। आदौ तु कर्कटदेवि म
हानद्यो रजस्वलाः। त्रिदिनं तु चतुर्थदिनं शुद्धाः स्युर्जोह्वी तथा। महानद्यश्च ब्राह्मे। गोदावरी भीमरथी तुंगभक्तान्वेणिका। तापी
पयोह्वी विंध्यस्य दाक्षिणतु प्रकीर्तिताः। भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती। विशेषाच्च विहस्ता च विंध्यस्यात्तरतः स्थिताः। द्वाद
शेतामहानद्यो देवर्षि क्षेत्रसंभवाः। मदनरत्ने पुराणांतरं। महानद्यो देविका च कावेरी वंजरा तथा। रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादोत्र

शिष्यत्वेतदधिकारिकस्याचार्यान्तो नान्यस्याग्नावन्योन्युद्ग्यादिति निषेधा लौकिकेण वा तदभावे तु स्मार्त इति निष्कर्षः यद्यपि दीपिका
यां वेदोपाकृतिरोषधिप्रजननेषोसितेश्रावणे इति शुक्लपक्षोपि सर्वेषामुपव्याकालत्वेनोक्तः वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन च दोगाप्रतिविहि
तस्य तस्या विरोधिनः सर्वोऽतिप्रवृत्तिश्च तथापि श्रावणमाससंबंधस्य सूत्रोक्तत्वात् लक्ष्यपक्षोपि कार्यमिति वृद्धः तथा च सूत्रे अ
थातो ध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रावणेन श्रावणस्य पंचम्याहस्तेन वा अत्र श्रावणो मुख्या न्यगोणाः तस्याहर्द्वययोगे हे
माद्रो व्यासः ध्यानिष्ठा संयुतं कुर्यादुपाकरणं कर्म यद्भवेत् तत्कर्म सफलं हेयं युपाकरणं संज्ञितं श्रावणेन तु यत्कर्म ध्युत्तरा षाढ संयुतं सं
वत्सरकृतो ध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यतीति प्रयोगपारिजाते गार्ग्योपि उदयव्यापि नित्येव विस्मयार्थं धाटिका द्वयं तत्कर्म सफलं हेयं
तस्य पुण्यं त्वनंतकमिति पूर्वद्युत्तरा षाढयोगे परेद्युः मेषादिस्थे सवितरियो यो दर्शः प्रवर्तते वांद्रामासास्तत्तदंताश्चैत्राद्याद्वादश स्मृ
ताः तेषु पायोपोर्णमासी सा सौ वैश्यादिका स्मृता कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः तदेवं सिंहस्थे सवितरिया मावास्या
तदंते वांद्रमसे मासे यापोर्णमासी सा श्रावणीति परेद्युः श्रावणाभावे धाटिका द्वयं न्यूने वा पंचम्यादौ कार्ये सौतु पूर्वी वक्ष्यायां संग
वेपि अपवादभावात् किंच परेद्युः संग वा स्पर्शनिषिद्ध पूर्वग्रहणं किं मानं संगव वाक्यं श्रावण वाक्यं चेति चेत् तर्हि त्रीहि वाक्या
श्च शफ वाक्याच्च माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महसां डिया एतेन पर्वोप्योदयिकं व्याख्यातं निषेधानुप्रवेशस्योभयसाम्या
त् श्रावणयुतदिने ग्रहसंक्रांती देतु उपाकर्म न कुर्वीत क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ग्रहसंक्रांतियुक्तेषु हस्तश्रावणपर्वस्येति हेमाद्रौ निषेधा
त् पंचम्यादयो ग्राह्याः अत्र ग्रहसंक्रांतिदिने येषां प्राप्तैः सर्वरूपा कर्म न कार्यमित्येको वाक्यार्थः तेनाथर्ववेदिनामपि निषेधः अन्य

॥ संगवमात्रे अपवादभावात् ॥

थाहस्तादित्रये प्रत्येकं ग्रहसंक्रांत्योर्विकल्पकत्वात् पत्तेः मदनरत्ने पियादिस्याच्छ्रावणं पर्वग्रहसंक्रांतिदूषितं स्यादुपाकरणं शुक्लप
चम्यां श्रावणस्य तु स्मृतिमहार्णवे संक्रांतिग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यते गार्ग्यः अप
वेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया दुःखशोकमयग्रस्ताराष्ट्र तस्मिन् निजातयः तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनोऽर्थ
रात्रादधस्ताच्चैत्संक्रांतिग्रहणं यदा उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोष इति मदनरत्ने गार्ग्योपि यद्यर्धरात्रादूर्वाकुग्रहः संक्रम
एव च नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेपि वा एतेन ग्रहणकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो नावी गिति मूर्खशंका परास्ता ग्रहनि
शिष्टानां हस्तश्रावणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युक्तोपाकर्म निषेधे च विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदात् पंचम्यां संक्रांतौ निषेधाभावात्
श्वातेनार्धरात्रात् पूर्वग्रहसत्त्वमात्रे उपाकर्म निषेधो न तद्योगो हेमाद्रौ निगमः ग्रहयोगो गुरुहंति संक्रांतिः शिष्यघातिनी तपोहं
त्तरा षाढा उपाकर्मणि वैष्णवे यत्तु प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तरा षाढ संयुते श्रावणे श्रावणं कुर्यात्तु ग्रहसंक्रांतिवर्जिते इति प्रतिप
न्मिश्रनिषेधकवचनं तान्निर्मूलं पराशरमाधवीये पर्वण्योदयिके कुर्यात् श्रावणं तैत्तिरीयका बह्व्याः श्रावणं च हस्तर्क्षसामव
दिन इति गोभिलेन पर्वण्योदयिकत्वात् अत्र श्रावणपदं कर्म विशेषरूढं सामगानां भाद्रपदे व विधानात् आषध्यभावा
दिनाभाद्रकरणस्यादुपपत्तेः अत्र च वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरसंस्थिते रवौ उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्ते इति वचनं देशो
तरविषयं नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्ते कर्करे सास्थिते भावुपा कुर्यात्तु दक्षिणे इति वृहस्पतिवचनात् उपाकर्म च कर्त
व्यं कर्करे स्थिते वाकर इति निर्णयामृतनियमाच्चैति प्रयोगपारिजातेनोक्तं पराशरमाधवीये पर्वण्योदयिके कुर्यात् सामगानां सिंहरेवोत्तियादि

नागार्ग्येपासिंहस्वरवावुक्तेस्तद्विषयमिदं पुरोडाशं चतुर्धा कुर्यादवुपसंक्रियते। ननु बह्वचदिपरं। तेषां स्त्रेचां इत्यावुणो
क्तेः सौरे पंचम्ययोगोऽतितु वयं पश्यामः। सामान्येन सौत्रस्य विशेषस्य बाधयोगाश्च। यत्तु कालादर्शः। अध्यायानामुपाकर्मश्राव
ण्यांतौ निरीयकाः। बह्वचः श्रावणं कुर्युः सिंहस्वोर्कं भवेद्यादि। सहस्तशुक्लपंचम्यां वातद्रुहणसंक्रमे। असिंहार्कं प्रोक्षपद्या श्रावणं
अवस्थायति तन्मूलालिखलात्सत्रविरोधाच्च विन्यं। सूत्रे हि श्रावणेन श्रावणस्येति चोद्देशमास एवोक्तो न तु सौरः। तस्य पंचम्यभावा
त्। श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरत्वेन द्विष्यविरोधाच्च। तन्न सिंहस्वोर्कं भावी यदि तदा र्कं पिग्रहणसंक्रमसति असिंहार्कं शुक्लपंचम्यां
श्रावणं वा बह्वचः प्रोक्षपद्यांतौ निरीया इति व्याख्येयं। तेषां सौरमासाभावात्। तन्मूलं तु याज्ञवल्क्यः। अध्यायानामुपाकर्मश्राव
ण्यां श्रावणेन वा। हस्तिनोषधिभाववा पंचम्यां श्रावणस्यातिथिः। श्रावणमासस्य पूर्णमास्यां श्रावणयुक्तायामन्यस्यातिथौ हस्त
युक्तायां पंचम्यां वेत्यर्थः। अनौषधिभाव इति विशेषणोक्तः। तदभावे सतः कसिंहस्वोर्कं द्यानुपपत्त्यंतरवाभाद्रपदगत प्रोक्षतिथि
शुक्र्यात्। तदा ह वासिष्ठः। अथातः स्वाध्यायोपाकर्मश्रावण्यां पूर्णमास्यां प्रोक्षपद्यावेति। मनुरपि। श्रावण्यां प्रोक्षपद्यावाप्युपा
कृत्ययथाविधि। युक्तश्रुतौ स्पष्टीकृतमासानां विप्रार्धपंचमानिति। कोर्म। श्रावणस्य तु मासस्य पूर्णमास्यां द्विजोत्तमो आ
भाष्यां प्रोक्षपद्यावावेदोपाकरणं स्मृतमिति। बोधायनोपि। श्रावण्यां प्रोक्षपद्यामाषाढ्यां वा पाकृत्य तेषां माघ्यां वात्स
जोदिति। तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णमाश्रावणहस्ताः शारवाभेदेन व्यवस्थिता इति। पराशरमाधवीये। तत्र हेतुतयामासविशेषा
स्पष्टिनी गाभिलगाग्ये वचसी उपन्यस्ते। अत्र पूर्णमासी श्रावणहस्तयो रूपलक्षणं। अन्यधामासत्रये त्रयाणां शारवाभेदेन
व्यवस्थावचनं न संगच्छते। श्रावणे सस्यानुक्रमो नु बह्वचपरिशिष्टे। अवस्थोषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत्। तदा

रुक्मं परतेनमः। विष्णुते जोह्वं रम्यं सर्वपातकनाशनं। सर्वकामप्रदं देवतवांगे धारयाम्यहं इति देवकरे मंगलसूत्रं बध्वा देवं संपूज्य निमंत्र
यत्। आमां त्रितोसि देवेश पुराण पुरुषोत्तम। प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव। क्षीरोदधि महानाग शय्या वासिता विग्र
ह। प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं भवतेनमः। निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकं। सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्ते स्तु प्रसीद मे। ततः
पुष्पांजलिं दत्त्वा राज्ञो जागरणं कुर्यात्। इत्यादिवासनं। प्रातर्नित्यं पूजां कृत्वा गंधद्वक्षतयुतं पवित्रमादाय। ॐ देवदेवनमस्तु
भ्यं गृहाणेदं पवित्रकं। पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदं। पवित्रकं कुरुष्व। दद्यान्मया दुष्कृतं कृतं। शुद्धो भवाम्यहं देवत्वप्रसादात्।
रेश्वर। मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽ गदेवताभ्यो नान्ना समर्थं महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्यमणि विद्रुममालाभिरित्यादिभिर्दमनारा
पाकृत्यं त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा स्वयं धारयेत्। तथा। मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत् तथा। देवतं सूत्रसंदर्भदेश
कालविवक्षया। अकरणं तु तत्रैव। पवित्रारोपणं कालेन करोति कथंचन। तदाऽ युतं जपेन्मंत्रं स्तोत्रं वापि समाहित इत्कृतं। इति
पवित्रारोपः। श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या। अत्र वक्तव्यो विशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः। अधोपाकर्म। तत्र ब
ह्वचानां प्रयोगपारिजाते शौनके। अथातः श्रावणे मासे श्रावणक्षय्युते दिने। श्रावण्यां श्रावणमासस्य पंचम्यां हस्तसंयुतो दिवसे
विदधीते तदुपाकर्म यथादितं। अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनं वाङ्मनेति। अत्र पूर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदि परेति परमादिः। अहं न
स्त्युत पंचम्युक्ता। कारिकापि। तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वातदिष्यत इति केवलपंचम्यां हस्तयुतेन्यस्मिन्दिने इति तु हेमाद्रिः। उपासन
वाङ्मनेति तु कर्मद्वयमिदं केवलं लौकिकं। अत्र कुर्वत इति कारिकात्ते लौकिकं। अग्निना विकल्पो मेन। तत्राप्यध्यायेरन्वारब्ध इति सूत्रात्

लिकापुराणां। अथवेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया। दुःखशोकामयग्रस्ताराष्ट्रे तस्मिन्निजातयशतिमदनरत्ने गार्ग्येऽन्तेः ग्रहयो
गोगुरुहंतिसंक्रांतिः शिष्यघातिनी। तपोहस्ततराषाढा उपाकर्मणि वेष्टुवे इति हेमाद्रिनिगमाः। अत्राशिंगाभट्टीये विशेषः। श्रवणः
श्रवणपर्वसंगवस्पृश्यदा भवेत्। तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्। पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः। श्रवणी पौर्णमासी तु
संगवात्परतोयदि। तदैवौदयिकी कार्या नान्यदौदयिकी भवेत्। कर्मकालमाह कालादर्शनिगमः। श्रवण्याप्रोक्षपद्यावाप्रतिपत्त्य
पमुहूर्तकैः विज्ञास्याच्छंसांतत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्। अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयो रूपलक्षणं। तेन तावपि संगवस्पृशे। उद
ये संगवस्पृशे श्रुतौ पर्वणि चार्कभे। कुर्युर्नमस्युपाकर्मकुर्युः सामगाः क्रमादिति पृथ्वीचंद्रः। तन्न। विष्टुर्धृष्टिकाद्वयमिति पृ
र्वोक्तविरोधात्। तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदं। तेनोदयसंगवोभयव्यापिनी मुख्या। परेद्युः संगवाभावे तु पूर्वद्युर्दयाभावे चैकैक
सत्वे पूर्वद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या न पूर्वा। संगवनिमित्तपूर्वविज्ञापवादभावात्।
भाद्रपदोदयो कालांतरे चास्तु न तु निषिद्धे। नहि ब्रीहिलाक्षे निषिद्धमाष्यग्रहणं युक्तं। अतएव परेद्युः संगववे व्याप्तौ पूर्वनिषेधः। त
दभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्यपास्ता। विधिवैषम्यात्। माषनिषेधे तथाप्येव। पूर्वाविज्ञावचनसत्वे हि सायुज्यते। एवं श्रवणेऽपि
इयं। एतच्छुद्धाधिकपरां तेन यथा। गिहोत्रोदोऽस्यायं प्रोक्तः कालबाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकाले दर्शदेरनुष्ठानं। यथा ब्री
ह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिप्तवृत्तिषिद्धवर्ज्यद्रव्येण। तथा त्रसंगवभावे निषिद्धवर्ज्यकर्मपर्याप्तौ दयिके कालांतरे वानुष्ठानं। न
तु कदापि निषिद्धे। अपवादभावोत्तरगस्य प्राप्तेः। कात्यायनादीनां तु दिनद्वयेऽपि पूर्वाह्नरूपकर्मकालव्याप्तौ एकदेशस्य शेषावृ

॥ संगवनिमित्तकोयस्तत्पवादः पूर्वविद्याग्राह्यत्ववादस्तस्याभावात् इत्यर्थः ॥

र्वेति हेमाद्रिः। यदपि श्रवणीदुर्गनवमीदूर्वा चैव कुताशनी। पूर्वविज्ञाप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति ब्रह्मवेवर्तत इत्यपवित्र
श्रवणा कर्मादिदैवकर्मविषयमिति हेमाद्रिः। अतएव वचनात्कुलधर्मव्रतादावपि पूर्वव। मदनरत्नेऽप्येवं। मदनपारिजातोऽपि पूर्ववि
ज्ञायां श्रवण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मत्वं। मदनरत्ने तु पूर्वपयोदयिके कुर्युः श्रवणं तेत्तिरीयका इति बहुचपरिशिष्टाद्बहुवाच्यमिति
कर्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तेत्तिरीयककर्मविज्ञायोगात्पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यतः औदयिकपर्वप्राप्तेस्तानिषेधनबहुवा
नां श्रवणाविधानात्तेत्तिरीयकपदेऽनुवादत्वात्तस्य च प्राप्तेऽधीनत्वात्प्राप्तेऽश्वयजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थः। अवयुत्वा
नुवादो वा। न तु विधायकं। येन विशेषविधिना उपसंहारः स्यात्। अनुवादत्वाल्लक्षणानदोषः। अथ न्यथा औदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशो
नकर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः। तस्मात्तेत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वत्वं।
तन्न। न तावत्परिशिष्टेन बहुवाच्यत्वेऽपि विधिः। धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात्पृथक् सप्तमन्वितमित्यादितदुदाहृतेऽप्यपारिशिष्टे वेदांतरधर्माविधि
नां दर्शनात्। नाप्यनुवादोयं। कालिकापुराणाद्बहुवादीनामपि तदापत्तेः। कुर्युरित्यस्याविधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च।
न च तेत्तिरीयकाणां गृह्येताद्विधिरस्ति। येनानुवादः स्यात्। न च वाक्यभेदः। तेत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हवि रार्तिव
दृष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीतेति विधिवच्चागत्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात्। उद्देश्यविशेषणो हि विवक्षिते वाक्यभेदो न तु विविष्टस्योद्देश्ये शरणका
दोप्राप्तिः। अन्यथा तत्रार्थे बहुचपदस्याप्यविवक्षापस्य श्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः। तस्माद्धेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक्। इदं च
शिष्यान्ध्यापयत आ वसथ्येनो। अनध्यापयतो नाधिकार इति कर्कः। श्रवण्यां ग्रहादिदुष्टायां कालीयभिन्नेः प्रोक्षपद्याकार्यं तैस्त

श्रावणपंचम्यां। संक्रांतिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्। उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्यं वाजसनेयिभिरिति स्मृतिमहाणविवाजसनेयिग्र
हणादिति हेमाद्रिः। इदं स्वस्त्रोक्तं कालपरत्वाद्बहुचपरमिति। श्रावणानेस्तु हस्ते कार्यं। आश्विनपौर्णमास्यां पृथक् पृथक्। यत्तु बौधाय
नः। श्रावण्यां पौर्णमास्यां माषाढ्यां वोपाकृत्येत्पूजे। तस्योष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थः। तच्छास्त्रविषयं वा। सामगा
स्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः। बहुचाः श्रावणे चैव हस्ते क्षेमसामवेदिन इति निर्णयामृतगोभिलोक्तेः। सोप्युत्तरः। धानिषा प्रतिपद्युक्तं वा शुक्रक्षस्त
मान्वितं श्रावणं कर्म कुर्वन् नृनृग्यजुःसामपाठका इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गार्ग्योपि। सिंहरेवौ तु पुष्यर्क्षपूर्वाह्नेऽविवरे बहिः। कुंदो
गामिलिताः कुर्युरुत्सर्गस्वस्वच्छंदसां। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति। अविवरे ग्रहादिदाषहीने। पुष्यर्क्षपूर्वाह्ने उत्सर्गः।
आपराह्निकं मुपाकर्मापराह्निकं। अन्यस्तु विशेषः पूर्वमेवास्ते। प्रयोगपारिजाते गोभिलः। उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्य
यनांगत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणां। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च। अकृत्वा वेदजपेन फलं नाप्नोति मानवः। सर्वथा लोपेतु शुद्ध उपवास
श्च। वेदोदितानां नित्यानामिति मनुना। भोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गोपि। गोतमः। प्राचीनस्य च निशायां चतुर्मुहूर्तमष्टौ नाडिकाः। अनेध्यायः। श्रा
वण्यां पौर्णमास्यां मध्याह्नमुपाकृत्य मासं प्रदोषनाधीयतेत्यापस्तंबीयेन समानार्थमिदमिति। अनध्यायापवादमाह मनुः। वेदपा
करणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यको नानुरोधोऽस्य न ध्यायेत्तमममंत्रेषु चैव हीति। शौनकोपि। नित्यं जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणे तथा। नानध्या
योक्तिः। वेदानां ग्रहणे ग्राहणेऽपि चेति। अथ प्रसंगादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते। तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाम्यां वा कार्यं। पौषमासस्य रो
हिण्या मष्टकायामथापि वा। जलांते कुंदसां कुर्मदुत्सर्गविधिवद्वाहिरितियाह वत्स्योक्तेः। श्रावण्यां पौषपद्यां वोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्र
तिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा कार्यं। अर्धपंचमान्मासानधीयतेति तैत्तिरीयैः। यत्तु हारीतः। अर्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सर्जेत्पंचार्ध

श्रीरामः

२२

भाद्रपदे मासि श्रावणेन तदिष्यत इति। तत्राप्यनुक्रमे कुर्यादेवातद्द्वार्षिकमिस्याच्च तदिति सूत्रात्। वर्षतो भवं वार्षिकं। एतत्तु चैक
स्तादावपि कार्यं। उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति दमनारोपे लिखितवचनात्। नित्येनो मित्तिके जायेहोमयज्ञक्रि
यास्तु च। उपाकर्मापि चोत्सर्गग्रहवेधो न विद्यत इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहोक्तेः। पूर्वणिग्रहणे सति पूर्वोत्सर्गादिवेधाभा
वं वक्तुमिदं। तेन पूर्वणिग्रहणे चित्तु देश्यां श्रावणकार्यमिति हेमाद्रिः। प्रथमारभस्तु न भवति। गुरुभार्गवयोर्मैत्रिण्येवात्येव वा
र्धकेपि वा। तथा धिमास संसर्पे मलमासादिषु द्विजे। प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्। तं कर्म विना शक्य इति तत्रैव कथ्यते। अत्र प्रथमारभे
वैदिकश्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ। एतच्चाधिमासेन कार्यं। उपाकर्मात्तत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मासवृद्धौ परे कार्यं वर्ज
यित्वा तु पैतृकमिति ज्योतिःपराशरोक्तेः। उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि। अभिषेकादिबुद्धीनां नत्तत्कर्षो युगादिष्वितिका स
यनोक्तं च। अयमलमासे उपाकर्मापराह्निकः प्रथमोपाकृतिविषयः। प्रथमोपाकृतिर्न स्यादिति कथ्यते। प्रवचने विशेषोक्तेः। द्वितीयाद्यु
पाकृतिरपि न भवतीति केचित्संगतिकृत्वा तायत्तु उपाकर्मापराह्निके चोत्सर्गो ह्येतदिष्टं वृषादितु इति त्रय्यश्वगवचस्तसामगविषयः। एत
च्चापराह्निकं कार्यं। उपाकर्मापराह्निके स्यादुत्सर्गः प्रातरे वा चेति। अध्यायानामुपाकर्मापराह्निके। पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति
वेदविदो विदुरिति च हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः। वस्तुतस्तु भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव चेति प्रवृत्तसावचनात्पूर्ववाक्यसाम
गविषयः। तेषामपराह्निकोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते। दीविकापि। अस्त्यनुविधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति। इदमपि याजुषपरं। पौर्णमासी
ग्रहणात् याजुषास्तु पूर्वणि कुर्युः। एतच्चापस्तंबे रोहयिकं ग्राह्यमन्यस्तु पूर्वं। पूर्वपयोदयिके कुर्युः। श्रावणं तैत्तिरीयकाः। बहुचाः श्रा
वणकुर्वन् ग्रहसंक्रांतिवर्जित इति गार्ग्योक्तेः। संप्राप्तवान्श्रुतीर्ब्रह्मापर्वण्योदयिके पुनः। अतो भूतदिने तस्मिन् नोपाकरणमिष्यत इति का

नकर्त्तव्येऽवणीफाल्गुनीतथा। श्रावणीनृपतिहंतिग्रामंदहतिफाल्गुनीतिसंयहोक्तेः। तत्सत्वेतुरात्रापितदंतेकुर्यादिति निर्णयामृतोम
दनरत्नेस्मृतिसंग्रहे। नदायादर्शनेरक्षाबलिदानं देशास्तथा। भद्रायांगोकुलकीउद्देशनाशायजायते। इदंरक्षाबंधनंनियतकालत्वाद्भद्राव
र्जग्रहणादिनेपिकार्यं। होलिकावत्। ग्रहसंक्रांत्यादोरक्षानिषेधाभावात्। सर्वेषामेववर्णानांस्मृतकंराहुदर्शनेइतितत्कालमात्रनिषे
धाच्च। योपित्रयोदश्यादितोवर्ज्यदिनानांनवकंध्रवं। मांगल्येषुसमस्तेषुग्रहणेचंद्रसूर्ययोरितिनिषेधः। सोप्यनियतकालीनकर्मपरए
व। नत्त्र। अन्यथाहोलायांकागतिः। अतएवनिस्तेनेमिनि केजप्येहोमेयज्ञक्रियासुच। उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविघ्नइतिनि
यतकालीनेतदभावइतिदिक्। उपाकर्मणीतितदिनभिन्नपरं। तत्रतन्निषेधादित्फक्तप्राक्। मंत्रस्तु। येनबद्धोबुलीरजादानेवद्रोम
हाबलः। तेनत्वामपिबध्नामिरक्षेमान्वलमान्वले। ब्राह्मणेः। क्षत्रियेर्वैश्येः। शूद्रेरन्येऽश्वमानवैः। कर्त्तव्योरक्षिकान्चारोद्विजान्संप्र
ज्यशक्तितइति। अत्रेवहयग्रीवोत्पत्तिः। तदुक्तंकल्पतरे। श्रावण्यांश्रावणेजातःपूर्वहयशिराहरिः। जगादसामवेदंतुसर्वकल्मषना
शनं। स्नात्वासंपूजयेत्तंतुशंखचक्रगदाधरं। अत्राश्वलायनेनश्रावणोर्कर्मोक्तं। श्रावण्यांपोर्णमास्यांश्रावणाकर्मिति। तत्रास्तम
ययोगिनीग्राह्या। अस्तमितेऽष्टालीपाकंश्रापयित्वेतिसूत्रात्। अतएवनिशीथेष्टोद्देशप्रयोगात्तःपातनियमात्तदंगैःप्रसंगसिद्धिरुक्ता
द्वादशे। अन्यथापरेद्युःप्राप्तोक्तःप्रसंगःप्रसंगस्यायाज्ञिकस्तु पूर्णिमादर्शशिबयोःपर्वत्यक्षणावदहोरात्रवाचित्वात्तत्रैवकर्मकाल
व्याप्तिर्ग्राह्येति। विकृतित्वाकृषपर्वेकंति। श्रावणादिमासवतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयास्तुअशून्यशयनेज्जतां तत्रचंद्रोदयव्यापिनीग्रा
ह्या। दिनद्वयेतत्वेपरतिनिर्णयामृतो। इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधोश्रावणमासः ॥

सिंहपराःषोडशघटिकाःपुण्यकालः। अन्यत्पूर्ववत्। अत्रगोप्रसवेऽङ्गुतसागरेनारदः। भान्नोसिंहगतेनैवयस्यगोःसंप्रसूयते। मरणंतस्य
निर्दिष्टंषड्भिर्मसैर्नसंशयः। तत्रशांतिप्रवक्ष्यामियेनसंपद्यतेभुभं। प्रसूतांतक्षणादेवतांगांविप्रायदापयेत्। ततोहोमंत्रकुर्वितघृताक्तेर
जसर्षपैः। आहुतीनांघृताक्तानामयुतंजुहुयान्ततः। व्याहृतिभिश्चायहोमः। सोमपूर्वास्तःप्रयत्नेनदद्याद्विप्रायदक्षिणामिति। तथा। सिंहरा
शौगतेसूर्येगोप्रसूतिर्यदाभवत्। माघेचमहिषीसूतेदिवैवाश्वतरीतथा। तदानिष्टभवेत्किंचित्कालेऽंशतिकंचरत्। अस्यवामेतिस्
क्तेनतद्विष्णोरितिमंत्रतः। जुहुयाच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकं। मृत्यंजयाविधानेनजुहुयाच्चतथायुतं। श्रीस्क्तेनततःस्नायान्छांति
स्क्तेनवापुनः। मध्यरात्रेनिशीथेवायदागोःकंदतेसदा। ग्रामेवास्वगृहेवापिशान्तिकंपूर्ववदिशेत्। एवंश्रावणेवउवाप्रसवोदिनेचनिषि
द्धः। तदुक्तमथर्ववेदिनांगार्ग्यपरिशिष्टे। माघेबुधेचमहिषीश्रावणेवउवादिवा। सिंहगोवःप्रसूयंतेस्वामिनोमृत्युदायकाइति। तत्रशां
तिर्विधातव्यादत्वातान्ब्राह्मणेषुतुइति। अत्रतदुक्तामृतारव्याशांतिःकार्या। भाद्रकृष्णतृतीयाकृष्णजलीसंक्रांतापराग्राह्येतिदिवोदासी
येउक्तं। वचनंतुहरितालिकाप्रकरणेवक्ष्यामः। भाद्रकृष्णचतुर्थीबहुलारव्यामध्यदेशेप्रसिद्धा। सासायाङ्गव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयेतत्वे
पूर्वा। गोर्वाश्वतुथश्वटधनुपूजादुर्गाचनंदुर्भरहोलिकेच। वत्सस्यपूजाशिवरात्रिरेताःपरान्विताघंतितुपसराष्टमितिदिवोदासीयेव
नात्। अत्रवत्सपूजायाःपृथगुपादानादेनुपूजाशब्देनबहुलारव्यागम्यतेइतिसएवव्याचरव्यो। मदनरत्नेष्वेवं। अत्रगोपूजायवानाशन
चतत्रैवोक्तं। भाद्रकृष्णषष्ठीहलषष्ठी। सोसप्तमीयुततिदिवोदासी। भाद्रकृष्णसप्तम्याशीतलाज्जतां तत्रपूर्वाग्राह्येतिहेमाद्रौ॥
अथजन्माष्टमी। सावकृष्णादिमासेनभाद्रपदकृष्णाष्टमी। तथाभाद्रपदेमासिकृष्णाष्टम्यांकलौयुगे। अष्टाविंशतिमेजातःकृष्णोसोदेव

कीकृतशतकल्पतरेब्राह्मेः अत्रेदंमाधवमतं। अष्टमीहृद्या। जन्माष्टमीजयंतीवेति। तत्राद्याकेवलाष्टमी। येन कुर्वति जानंतः कृष्णजन्मा
ष्टमीव्रतंतेभवन्तिनराः प्राज्ञव्याख्यायाश्चकाननेइतिस्कांदात्। अष्टमीरोहिणीयुक्ता। निश्यर्धदृश्यतेयदि। मुख्यकालइतिरवातस्तत्रज
तोहरिः स्वयमितिवास्तिष्ठसंहितोक्तेः। रोहिणीविशिष्टेवाष्टमीमुख्या। नखेवंरोहिण्यभावउपवासानस्यादितिब्राह्मणं। दिवावायादिवा
रात्रेनास्तिवेदोहिणीकला। रात्रियुक्ताप्रकुर्वतिविशेषेण्डुसंयुतामितिपुराणांतरात्। श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतंनकरोति
नरोयस्कभवतिरुराक्षसइतिभविष्योक्तेश्चकेवलाष्टम्यामेवोपोष्यत्वावगतेः। सैवरोहिणीयुक्ताजयंती। कृष्णाष्टम्यामवेद्यत्रकले
कारोहिणीयदा। जयंतीनामसाशोक्ताउपोष्यासाप्रयत्नतइतिवद्विपुराणात्। अष्टमीकृष्णपक्षस्यरोहिणीक्षरसंयुता। भवेत्योषपदे
मासिजयंतीनामसास्मृतेतिविष्णुरहस्यादिवचनात्। ज्योतिषादिवत्संशयाकर्मभेदः। रोहिणीयोगश्चाहोरात्रमुख्यः। निशीथमात्रेम
ध्यमः। दिवसादावधमः। अहोरात्रंतयोयोगोद्यसंपूर्णोभवेद्यदि। मुहूर्तमप्यहोरात्रयोगश्चेत्तामुपोष्येदितिवास्तिष्ठसंहितोक्तेः। अ
र्धरात्रेतुयोगायतारापक्षद्वयेस्मति। नियतात्माशुचिः स्नातः पूजांतत्रप्रवर्तयेदितिविष्णुधर्मोक्तेः। वासरेवानिशायोवायत्रस्कृत्यापि
रोहिणी। विशेषेणनभोमासेसैवोपोष्यामनीषिभिरितिपुराणांतरात्। विशेषेणतिश्रुतेभद्रिपदेपीडं। श्रावणेवानभस्येवेतिवक्ष्यमाण
त्वातेजोडास्तुनिशीथएवरोहिणीयोगेजयंतीनान्यथस्याहुः। तन्तु। वासरेवानिशायोवेतिविरोधात्। योगविशेषाहुणाहाहुलमित्यन्यातेष्य
करणेदोषश्रुतेरुपेक्ष्याः। तत्रजन्माष्टमीव्रतंनित्यं। पूर्वोक्तवचनेषुअकरणेनिंदाश्रुतेः। वर्षेवर्षतुयानारीकृष्णजन्माष्टमीव्रतंनकरोतिमहाप्रा
ज्ञव्यालीभवतिकाननेइतिस्कांदेवीशाश्रुतेश्चानकरोतिनरोयस्त्वितिपूर्वमुक्तेः स्त्रीलिंगमतंत्रांतनमनुष्यमात्रेधिकारः। मदनरत्नेस्कांदेवनफ

पष्ठान्वेति तदाषाढपुष्यकर्मविषयं बोधायनास्तुपोष्यामाध्यांवाकुर्युः। पोष्यामाध्यांवात्सुजेदितिस्त्रजात्। तैत्तिरीयेस्तुपोष्यांकार्यं। तेषां
पोष्यामास्यांरोहिण्यांवात्सुजेदिति तत्सत्रात्। बहुचैस्तुमाध्यांकार्यं। अध्यायोत्सर्जनंमाध्यांपोष्यामास्यांविधीयतइतिकारिकोक्तेः। कात्
यास्तुभाद्रपदेकुर्युः। उत्सर्गश्चेत्तदातिष्यातिष्यांशोषपदेपिवेति कात्यायनोक्तेः। सामगास्तुसिंहाकेपुष्येकुर्युः। तथाचसिंहेरवोवित्तिगा
र्यवचनंपूर्वमुक्तं। सर्वरुपाकर्मदिनेवाकार्यं। पुष्येत्सर्जनंकुर्यादुपाकर्मदिनेथवेतिहेमाद्रोरवादिबगृह्यात्। यदासिंहस्तेसर्वेसतितम
ध्यहस्तनक्षत्रात्पुष्यः कर्कसोभवतितदातस्मिन्पुष्येउत्सर्गं कृत्वातदुत्तरहस्तेउपाकर्मसामगाः कुर्युः। मासेषोषपदेहस्तात्पुष्यः पूर्वोभव
द्यदा। तदाचश्रावणेकुर्यादुत्सर्गं कंदसां द्विजइति तत्रैवपरिशिष्टोक्तेः। अत्रहावपि सौरमासेहेयो। तेषांसौरस्येवोक्तेः। अत्रविशेषमाह
कार्ष्णिजिनिः। उपाकर्मणिचोत्सर्गयथाकालं समेत्यच। ऋषीर्धर्मभयात्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततइति। माधवीयेकात्यायनः। प्रत्यंबंयउपाक
र्मसोत्सर्गंविधिवादिजेः। क्रियतेकंदसांतेनपुनराप्यायनंभवेत्। अयातयामेभ्रंरोभिर्त्यक्तमक्रियतेद्विजेः। कीउमानैरपिसदातत्तेषांसिद्धिदा
यकमिति। पृथ्वीचंद्रोदयेरुद्रपराशरः। नभवेदुपाकर्मब्राह्मणः स्नातकोव्रती। कर्मव्युतोभवेद्वात्योत्रात्यनिकृतिरुक्षुविरिति। उपाकर्मपु
त्सर्गंचत्रिरात्रंपक्षिणीमहारात्रंवा। नध्यायइतिमिताक्षरायामुक्तं। अत्रनदीनारजोदोषोनास्ति। उपाकर्मणिचोत्सर्गमेतस्नानेतथैवच। चंद्र
सूर्यग्रहेचैवराजोदोषो नविद्यतइतिगार्ग्योक्तेः। उपाकर्मणिकर्तव्यमृषीणांचैवपूजनमिति। अत्रेवरक्षाबंधनमुक्तं हेमाद्रौभविष्ये। अ
त्रोपाकर्मो नतयस्य पूर्णतिथावनुवादोनतुविधिः। अनंगत्वेनप्रयोगविधिभेदेनचक्रमाभावात्गौरवाच्च। तेन परेद्युपकरणेपिपूर्वद्वय
पराहृतत्करणं सिद्धं। ततोपराहृतसमयेरक्षापोटलिकांशुभां। कार्येदक्षतैः शस्तेः सिद्धार्थेहमभक्षितेरिति। इदंभद्रायांनकार्यं। भद्रायाह

मासेभाद्रपदेष्टम्यानिशीथेकृष्णपक्षगे। शशांकेवृषराशिसे। ऋक्षेरोहिणिसंज्ञके। योगेस्मिन्वसुदेवादिदेवकीमामजीजनतातस्मा
 मां पूजयेत्तत्रशुचिः सम्यगुपाषितः। ब्राह्मणान्भोजयद्भक्त्यातेभ्योदद्याच्चदक्षिणां॥ हिरण्यं मेदिनीगावोवासांसिकुसुमानि च। य
 द्यदिष्टतमंतत्तल्लुक्कायप्रियतामिति। **अशक्तेन उपवासमात्रं कार्यं। अतः कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात्पूर्ववैप्राप्तेः प**
रदिने सतोपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं। अन्यथा बुधवारोदरपितृत्वापत्तेः। किंच। जयंती शब्दो रात्रिविशेषवचनः। अभिजिन्ना
मनक्षत्रं जयंती नाम शर्वरी। भुद्रुर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनादेन इति ब्रह्मांडपुराणात्। प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी वयदाभवत्।
श्रावणे बुधले पक्षे सर्वपापप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति स्कांदश्चा। तेन तद्योगिरोहिण्यांगो ज्ञानव्र
तभेदः। यत्तु वासरेवानिशायां वेतितत्कैमुतिकन्यायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिनेऽर्धरात्रयोगाभावे वा प्राशस्त्यार्थं। य
द्यपि दिवा वात्यदिवारत्रो नास्ति चेद्रोहिणी कला। रात्रियुक्तां प्रकुर्वत विशेषणं दुसंयुतामित्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्ते
र्गो ह्यतोक्ता तथापि यस्मिन् वर्षे जयंती योगो नास्ति तत्र जयंती व्रतलोपे प्राप्तेऽष्टमी मात्रेपि जयंती व्रतं कार्यमित्येवं परामिति तदाश
यः। अत एवाक्तं जयंती नाम शर्वरीति। इदमयुक्तं। श्रावणेन भवेद्योगो न भवेत्तु भवेद्भवमिति वासिष्ठवचनात्तस्मिन्नेव वर्षे भाद्रप
दे तद्योगस्यावश्यं भावित्वा तत्र तद्रूपस्यानुष्ठातुं शक्यत्वेन लोपा प्रसक्तेः। ननु श्रावणकृष्णष्टम्यां तद्योगाभावात्तलोपः प्रसक्त ए
व। तत्रापि तत्सिद्ध्यर्थमिदमिति चेन्न। उभयत्र करणमात्राभावात्। श्रावणेन भवेद्योगो रोहिणीसहिताष्टमी। यदा कृष्णानरेर्लब्धा
सा जयंतीति कीर्तितेति वासिष्ठसंहितावचने वा शब्दद्वयश्रावणादन्यतरत्रैव तदनुष्ठानस्य स्पष्टत्वात्। तस्माज्जन्माष्टमी परमेव

दमिति वक्ष्यते। तथा च सर्वमहानिबन्धानामविरोधः। यत्तु स्कांदे। उदये वाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि। भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यस्य
 संयुता। अपूर्ववर्षशतनापिलभ्यते वाथवानवेति। यच्च पादो। त्रयोनिगतानां तु त्रैतत्वं नाशितं तु ते। येः कृता श्रावणेमासि अष्टमी रोहि
 णीयुता। किंचिन्नेव पुनरेवारेण सोमेनापि विशेषतः। किंच पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिरिति तद्धानादिविषय। उपवासाश्रावणादि
 त्यनेतद्भेदः। जयंती परमिति हेमाद्रिः उदये चंद्रोदये इति केचित्। तत्र चंद्रोदयसत्त्वे सदेहान्नवमी सकलस्य योगान्मानाभावात्। तेन पूर्वद्यु
 सप्तमी वेधे परदिने सूर्योदये धटिकापि प्राद्या। पूर्वादिष्टाष्टमीति पादोक्तेरित्युक्तं। अतो न व्रतभेदो नाप्यंतर्भाव इत्युक्तं। गोडास्तु नव
 मीक्षय परमिदं वचनां नवमी सकला यदीति विशिष्योक्तैः। एतत्पूर्वदिने जयंतीभावपरमित्याहुः। जयंतीादिसर्वोपवादाय मिति चूडा
 मण्यादयः। वयं तु सत्तं व्रतभेदः। लोकास्तु जन्माष्टमी मेवानुतिष्ठति। न हि श्रावणेन भवेद्योगो न भवेत्तु भवेद्भवमिति माधवी ये वसिष्ठसंहिताक्तापि भाद्रजयंती केनापि क्रियते। यद्वा
 ध्यासाजयंतीति कीर्तिता। श्रावणेन भवेद्योगो न भवेत्तु भवेद्भवमिति माधवी ये वसिष्ठसंहिताक्तापि भाद्रजयंती केनापि क्रियते। यद्वा
 णात्कलां सप्तमे ब्रह्मवर्षसकाममुपनयेदित्यादि वदित्यन्ये। तन्ना। अकरणे दोषनित्यताद्यनुपपत्तेः। अत्र गोणमुख्यत्वाद्भाद्रपदमेवमा
 स इत्यन्ये। तन्ना। एकवाक्ये उभयनिर्देशानुपपत्तेः। वाशब्दयोगाच्चा। अतः पूर्वद्युरेवोपवासः। जयंती व्रतवता तु उपवासद्वयं कार्यमिति
 ब्रूमः। अत एव हेमाद्रिः मदनरत्नादेजन्माष्टमी व्रतं जयंती व्रतं च भिन्नमुक्तं। भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदंतर्भावोनेति सिद्धं। तत्तु पूर्वोपर
 वात्स्यापि रोहिणीयुतेव कार्यं त्रयं धानांतत्वं प्रतीयते तथापि तज्जयंती परं। दिवा दासस्तु संपूर्णार्धरात्रे रोहिणी यदि लभ्यते। कर्त्तव्या
 साप्रत्यनेन पूर्वविज्ञां विवर्जयेदिति वचनां निशीथे रोहिणीभावेपि पूर्वानेत्याह। तन्ना। रोहिणीकलेति विरोधानुक्ताभावाच्च। इदं च काम्य
 भवेत्तन्तद्भेदः। तद्वृत्त्या हेमाद्रिः हेमं। नित्यं काम्यमिति तु बहवः। ननु तथापि विष्णुश्चरवलययोगेन श्रावणाद्दशी वामनजयंतीादिसर्वसिद्धिर्य

था वैकादशी स्वत्वापि परा तथा कलाकाष्ठा मुद्रात्पीयदा कलाष्टमीति तिथिः नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमी संयुतानहीत्यादिव
चनादधोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्यात्परे वज्रमाष्टमी युक्तेति चेत्तमेवं न हितत्रैभेदो द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणे दोषो वा काल
भेदो वा श्रुतेः इह त्वेते हेतुभिः संज्ञाभेदाधर्मभेदा कालभेदाच्चापवासाभेदः स्पष्ट एव। एकदेवतत्वाच्च वणद्वादशी वनपारणा लोप
दोषोपि। तेन व्रतद्वयमेव युक्तं द्वयोरपि नित्यत्वादिति युक्तं प्रतीमः। अवनिशीथे च एव ग्राह्यः। पूर्वोक्तवचनेषु तस्यैव मुख्य
कालत्वोक्तेः। अष्टमी शिवरात्रिश्चैव धर्मादधोयदि दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविज्ञा प्रकीर्तितेति माधवीये पुराणांतरात्। अ
र्धरात्रे तुरोहिण्यां यदा कलाष्टमी भवेत्। तस्या माभ्यर्चनं शोरे हीति पापं त्रिजन्म जन्मिति भाविष्योक्तेः। अष्टमी रोहिणी युक्ता
निश्यर्धे दृश्यते यदि। मुख्य काल इति रव्या तस्तत्र जातो हरिः स्वयामिति वसिष्ठसंहितोक्तेः। तत्राष्टमी द्वेधा। रोहिणी राहि
तातद्युता च। आद्यापि चतुर्धा। पूर्वद्वयरेव निशीथयोगिनी परे द्वयरेवोभये द्युरनुभये द्युश्चेति। तत्राद्ययोरसंदेह एव कर्म कालव्या
प्तेः। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धेव कर्त्तव्यातिथिभोते च पारणामिति भूयते। अस्मात्कैवल्यरोहिण्यु
पवासोपि सिद्धः। अंत्ययोः परेव। प्रातः संकल्पकाल व्याप्तेराधिक्यात्। वज्रनीयाप्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमीति ब्रह्मवैव
यताम्। एवमंशतः समव्याप्तावपि विषमव्याप्तावपि अधिक्यन निर्णयः। रोहिणी युतापि चतुर्धा। पूर्वद्वयरेव निशीथे रोहिणी युता परे द्व
यरेवोभये द्युरनुभये द्युश्चेति। अत्राद्याद्योरसंदेह एव। काया विज्ञापिसप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमीति पाद्मोक्तेः। जयं च स्यात्पूर्ववि
ज्ञायामुपवाससमाचरेदिति गारुडात्। सप्तमी संयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि। भाविता साष्टमी पुण्याया वच्चंद्रदिवा कराविति

श्रीरामः
२६

लमप्युक्तं जन्माष्टमी व्रतं यैवै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः। कारयन्त्यथवा लोकान् लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिराः। सिद्धांति सर्वकार्यणि कृते जन्माष्टमी व्रते इति।
उपोष्य जन्माष्टमीं नित्यं जगन्तु यः। अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभते इति नारदीयेपि। जयंती व्रतं तु नित्यं काम्यं। महाज
मार्थं कुरुतां जयंती मुक्तयेऽनुराधा। धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगवाः। ददाति वांछितान् धनान् येष्वन्येषु ति दुर्लभा निति स्कांदो फलश्रुतेः।
जन्मत्यामुपवासश्च महापातकनाशनः। सर्वकार्यमहाभागपूजनीयश्च केशव इति भाविष्ये पापक्षयार्थोक्तेः। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताश्चावणस्या
सिताष्टमी। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं च ऋषाणि न इति वीष्माश्रवणाच्च। तुष्ट्यर्थं देवकी सरोजयंती संभवंत्रतं। कर्त्तव्यं वित्तमाननशतयाभित्त्या
जनेरपि। अकुर्वन्त्यातिनरकं यावदिंद्राश्चतुर्दशैककरणे दोषश्च वणाच्च। शूद्रान्नेन तु यसापशवहस्तस्त्वभाजने। तस्यापलभाते कुंति जयंती वि
श्वदेवः। न करोति यदा विहोर्जयंती संभवंत्रतं। यमस्य वशमापनः सहते नारको व्यथामित्यकरणे निंदा श्रुतेः। यदा च पूर्वद्वयः परे द्वयौ रो
हिणी योगस्तदा जन्माष्टमी जयंती मंतर्हता इत्या। न तु जन्माष्टमी व्रतं पृथक् कार्यं विष्णुश्चरं वलवत्। तदुक्तं माधवेनैव। यास्मिन् वर्षे जयंती
रव्ययोगो जन्माष्टमी तदा। अंतर्हता जयंती स्यादक्षयोगप्रशस्तित इति मदनरत्ननिर्णयाम्। तगोऽमेधिलमतेप्येवं हेमाद्रिस्तु रोहिणी
संयुतोपोष्या सर्वाधो घविनाशिनी। अर्धरात्रादधोऽर्धे कलया वा यदा भवेत्। जयंती नाम सा प्राक्ता सर्वपापप्रणाशिनी। त्वाग्निपुरा
णादधरात्रे एव रोहिणी योगस्य प्राशस्त्यात्। मुद्रां कर्त्तव्यं लभ्यते त्यादीनां चार्धरात्रयोगेषु पपत्तेर्न जयंती व्रतं भिन्नं। तत्तु हेमाद्रिम
तेपि जयंती व्रतं भिन्नमेव। उदये च अष्टमी त्यस्य तेन जयंती परत्वोक्तेः। किंच। रोहिण्यामर्धरात्रे वयदा कलाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शो
रे हीति पापं त्रिजन्मभं। सोपवासो हरिः पूजा कृत्वा तत्र न सीदतीति विष्णुधर्मोक्तेः। समयागत्तुरोहिण्यां निशीथे राजसत्तमा समजायतगो
विंदो बालस्ती चतुर्भुजः। तस्मात्तं पूजयत्तत्र यथावित्तानु रूपं त इति वीष्णुपुराणाच्चार्धरात्रस्य कर्म कालत्वमवसीयते। भाविष्योत्तरेपि।

वारयिता। शिष्टान्चारइति चेन्न तस्य न्यायावचो विरोधे हेयत्वादिदानीं कापि निंबाकोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः। हेमादि
स्त्वाह। अष्टम्याः प्राधान्यात् तस्याश्च पूर्वद्युः कर्म कालव्यापित्वात् पूर्वव। पादं तु पूर्वोक्तिनिशीथेऽष्टम्यावावेहेया अंतर्भावोक्ति
स्तु मूर्खत्वप्रतारणमात्रमित्याहुः। अन्येतु पूर्वविष्टोऽष्टमीति वाक्ये जन्माष्टम्याः स्वर्गोदयसप्तमीवेधनिषेधात् कलाद्य
दिमात्राण्योदयिकी ग्राह्या। कार्याविज्ञापिसप्तम्येतितु जयंती परं जयंत्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेदित्येकवाक्य
त्वात्। तथापि द्वयोर्नित्यत्वात् कालभेदाच्चोपवासद्वयं भवत्येव। यदा तु केवलं अष्टमी शुद्धाधिका तदा त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभा
वाद्यदि वा विरुद्धं न तदा परे द्विग्राह्यतिथेरभावात् पूर्वव। एवं सर्वाण्योदयिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि। चेत्तु जन्माष्टमी
पूर्वविज्ञांसंरक्षांसककामपि। विहाय नवमी शुद्धां उपोष्य व्रतमाचरेदिति व्यासोक्तेर्विज्ञायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः। दश
मीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः। ते निर्मूलत्वादुपेक्ष्याः मुहूर्तमपि संयुक्तेति रोहिणीयोगे एव साज्यत्वात्। तिथ्यंतपारणावाक्य
नानिर्विषयत्वापत्तेः। न च पयजयंती पराणि शुद्धाधिकपराणि वा तानि भृगवाद्यैः पूर्वविष्टोऽष्टम्यामपि तिथ्यंतपारणोक्तेः। ते
न कलाकाष्ठेति वाक्यांतरवशाज्जयंती परमेव। तत्तु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेर्दिवावायदिवारात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रा
त्रियुक्तां प्रकुर्वतेति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे ग्राह्यत्वात् केवलं न त्कर्मकालव्यापिनीत्यक्ता पूर्वापरावाक्यापि रोहिणीयु
क्ता ग्राह्या। माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानंतभट्टगोडमेधिकग्रंथादिष्वप्येवमिति। न चेतद्वचनं यास्मिन् वर्षे जयंती योगो नास्ति

तत्र जयंती व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेपि जयंती व्रतं कार्यमित्येवं परमित्युक्तं। तच्चुल्लंभो गोभादेपि चेन्न स्यात्तास्मिन् वर्षे न संभवइति वा
क्यशेषे वसिष्ठेनैव उभयत्र योगाभावे व्रतासंभवस्योक्तत्वादसंभवतो व्रतस्यानुष्ठानं वेदतो महत्साहसमित्युक्तं। स्कांदेशिव
रात्रिप्रकरणे। कृष्णाष्टमी स्कंदपक्षी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंतपारणं भवेत्। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरा
त्रिस्तथैव च। पूर्वावेदैव कर्तव्यातिथिभांते च पारणं। युक्तं तपवासद्वयं कार्यं द्वयोर्नित्यत्वादिति वयां अंत्ययोः परे वा सप्तमी सं
युताष्टम्यां भूत्वा कृत्वा द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीयोक्तिमुहूर्तार्थं भवेद्यदि। तदाष्टम्यामिदं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति स्कां
दात्। तदात्र तद्वितीयोक्तिपादोपाठः। मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत्। किंपुनर्नवमी युक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदे
ति पाद्माच्चेति दिक्। पारणं तु तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं। तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति ब्रह्मवेव
र्त्तत। तिथ्युक्त्योर्यदा केदो नक्षत्रांतमथापि वा। अर्धरात्रे वा कुर्यात्पारणं त्वपरं हनीति हेमाद्रौ वचनाच्चाधरात्रेप्युभयांतेऽन्यत
रांतैवेति मुख्यः पक्षः। सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यतइति ब्रह्मवेवर्त्तन्यविषयो। दिने मुख्यकाललाभेन्यतरांतैवाहेया
गोडास्तु न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणी व्रतात्। अत्रानि न्यपिते कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशा मिति ब्रह्मांडपुराणाद्रात्रौ सा
र्धं प्रहरमध्ये कार्यं। महानिशा तु विज्ञेयामध्यमं मध्यमयोः। तथा। मध्यमप्रहरमात्रे विज्ञेया तु महानिशा तस्मिन्तरात्। क
ल्पतरौ मदनरत्ने चैवं। कामधेनौ गर्गस्तु। महानिशा तु विज्ञेयामध्यमं प्रहरद्वयमित्याह। वृद्धगता तपस्तु महानिशा द्वेघटिके

रात्रौ मध्यमयामयोरित्याह वेदपाठपरमेतादित्यन्ये। महानिशाया मन्यतरांतेतृतीयादिने पारणं कार्यं। अपरेहनीति पारणोत्तरदिनपर
 त्वात्। जयंत्यामुभयोत्तपेक्षणादित्याहुः। तत्तु महानिशातोर्वागन्यतरांते लभे महानिशानिषेधः। महानिशाया मेवलाभे तत्रैव पा
 रणमिति। दिवोदासस्तु रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मत्ता। पारणं तावदेवेष्टं प्रमादन्नभवेद्यदीति स्कांदादूर्ध्वनिषेधमाह। तन्नि
 र्मलं। सर्वे जयंती परांसंगस्योपोष्यत्वात्। जन्माष्टम्यं तु तिथ्यंतमात्रे पारणं। अशक्तौ तु वद्विपुराणोभांते कुर्यात्तिथेर्वोपश
 र्त्तं भारत पारणमिति। गारुडे विष्णुधर्मच। जयंत्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यंतं वोत्सवांते वा त्रतीकुवश्च पारणं। अ
 शक्तौ तु तिथ्यंतं तिथिभांते वा पारणं यत्र चोदितं। यो मत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरे वहि पारणेति। स एवोत्सवांतः। तिथ्यंतं वोत्सवां
 ते वा त्रतीकुवश्च पारणमिति कालादशे के श्वेति संक्षेपः। अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भाविष्ये। ततोष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ वि
 मले जले। स्नदेशे शोभनं कुर्यादेव कथाः सूतिकागृहं। सितपीतैस्तथारक्तैः कर्बुरैर्हरितैः पृथक्। वासोभिः शोभितं कृत्वा समं तां क
 लशेर्न वैः। मक्ष्यैः फलैर्न कैश्चिद्दीपा लोभिरितस्ततः। पुष्पमालाविचित्रं च चंदनागुरुधूपितं। अतिरम्यं मनोपमं रक्षामणि वि
 भूषितं। द्वारविन्यस्तमुसलं रक्षितं रक्षपालकैः। वस्त्रादेव्यारक्षितं वस्त्राभिश्च स्वजनैस्तथा। तन्मध्यं प्रतिमां स्थाप्या साचा
 यष्टविधा स्मृता। कांचनी राजती ताम्री पेत्तली मृन्मयी तथा। वाक्षिर्मणिमयी चैव वणिकैर्लिखिता यवा। सर्वैरुक्षणसंपूर्णा
 पर्येके च पटावृते। देवकी तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे स्तिकागृहे। प्रस्तुतां च प्रस्तुतां च स्थापयेन्मंत्रं कापरि। मां तत्र बालकं स्तुतं प
 र्येके स्तनपायिनं। यश्चेदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे स्तिकागृहे। तद्दत्तकल्पयेत्पार्थ प्रस्तुतवरकन्यकां। वस्त्रदेवोपितत्रैव रवदु

श्रीरामः

२८

वद्विपुराणाञ्चाद्वितीये लसंदेह एवात्तृतीयपक्षे परे वा। वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी संयुता एमी। स क्रक्षापिनकर्त्तव्या सप्तमी संयुता
 एमीति ब्रह्मवेवर्त्तीत्। चतुर्थ्यपित्रेधा। पूर्वद्युर्निशीथि एमी परे द्विरोहिणी। परे द्व्यष्टमी पूर्वे द्विरोहिणी। उभयेद्युर्भयस्य निशीथा
 संबंधो वेति। आद्ये परेद्युर्जयंती योगस्य सत्वात् परे वेति माधवः। तदुक्तं तेनैवास्मिन् वर्षे जयंत्याख्ययोगो जन्माष्टमी तदा। अंत
 र्भता जयंत्यास्यादक्षयोगप्रशस्तित इति। पूर्वविज्ञाष्टमीया तु उदयनवमीदिने। मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत्।
 कलाकाष्ठामुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमीति। नवम्यां सेवग्राह्या स्यात्सप्तमी संयुतानहीति पाद्रोक्तेश्च। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता क
 ष्णानभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सामहाफला। मुहूर्त्तमप्यहारात्रे यास्मिन् युक्तं हिकल्पते। अष्टम्यारोहिणी क्र
 क्षतां सुपुण्यामुपावसेदिति विष्णुरहस्याञ्च। रोहिणी साहिता यस्मिन् नहनि पूर्ववा परे वा भवति तामुपवसेदित्यनंतमदोपि
 कालादशेपि। श्रावणे याष्टमी कृष्णारोहिण्यष्टमे संयुता। जयंती नाम सा प्राक्ता तस्यामजनिकेशवः। उपोष्य तत्राविधि
 वद्विष्णुसंपूज्य जागरं। कुर्याच्छ्रौत्सवं तेन सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। केचित्तु निंबादित्योपासकास्तु जन्माष्टमी रामन
 वमी शिरात्र्योदौ पूर्वे द्वि कर्मकालीनां तिथिं त्यक्त्वा द्वित्रिमुहूर्त्ता परे वग्राह्या। उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे।
 निंबाको भृगवानयेषां वांछितार्थफलप्रद इति हेमाद्रुक्तमोक्तमुक्तिसप्तमी त्रते भाविष्योक्तेरित्याहुः। तन्न। यदि द्वि
 तीयादिवसे तु क्रक्षा तिथ्योयुतिः स्यान्न तदा पवासः। पूर्वप्रदेयादिवसे द्वितीये दिने शशक्तो यत्तथा दत्ताद्यमिति तत्रैव मुक्तिस
 सप्तम्यामात्स्यवाक्येनोपसंहारः। सर्वार्थत्वे मानाभावात्। क्रक्षा तिथ्यो हस्तसप्तम्योः। अन्यथा ऋषिपंचम्यादौ तदा पतेः को

मावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेनामासेन पश्यमावास्या तस्यां दर्शो च योमतः। अयातयामास्तेर्मा विनियोज्याः पुनः पुनः न
भाः श्रावणः। तेन दर्शोतिमासे जन्माष्टम्यनंतरं दर्शो लभ्यते। मदनरत्ने तु मासेन पश्येत्मावास्या तस्यां दर्शो च योमत इति मरीचिवाक्य
मुक्तं। नभस्यो भाद्रपदः। तेन महालयार्तर्गदर्शो लभ्यते। गोणमुख्यवां द्राभ्यामेकैव दर्श इत्यन्ये। पूर्णिमांतमासेन सेववाज्ञेयस्य वि
रोधः। भाद्रपदशुक्लतीयायां हरितालिकाव्रता। तत्र परायाद्या। मुहूर्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परं। शुद्धाधिकायामप्येवंगण
योगप्रशंसनादिति माधवोक्तेः। आध्यामधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका। चतुर्थमिश्रितास्त्रीभिर्दिवान्ते विधीयते। तृतीया
नभसः शुक्लामधुश्रावणिका स्मृता। भाद्रपदकज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिकेति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च। भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यां
सिद्धिविनायकव्रता। तत्र मध्याह्न्यापिनी आद्या। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नुपति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तेः। म
दनरत्ने प्येवं परदिने एवांशेन साकल्येन वा मध्याह्न्यात्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वायाद्या। तथा च बृहस्पतिः। चतुर्थगणनायस्य माल
विद्याप्रशस्यते। मध्याह्न्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परे हनीति। मातृविद्याप्रशस्तास्माच्चतुर्थगणनायके। मध्याह्नात्परतश्चेत्स्या
न्नागविद्याप्रशस्यत इति माधवीये स्मृत्यंतराच्च। इयं रविभोगयोरतिप्रशस्ता। भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यामोमेनार्कगवायुता। महती
सात्रविघ्नेशमर्चित्वेष्टलभेन्नर इति निर्णयामृतवाराहाक्तेः। अत्र चंद्रदर्शनं निषिद्धं। तथा च परार्कमार्कज्यैः। सिंहादित्ये शुक्ल
पक्षे चतुर्थ्यां चंद्रदर्शनं मिथ्याभिद्रवणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तंसदाति। चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः। प्रधानक्रियान्वयलाभात्। तेन
चतुर्थ्यामुदितस्य पंचम्यां न निषेधः। गोडाअथेवमाहुः पराशरोपि। कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चंद्रस्य चंद्रदर्शनं। मिथ्याभिद्रव

णं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तंसदा। सिंहकन्यादित्याभ्यां चंद्रो भाद्रौ लक्ष्यते। तद्दोषशंतये सिंहः प्रसेनमिति वेपथेदिति। श्लोकश्च विष्णुपुरा
णः। सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो बजो बतहतः। सुकुमारकमारो दीस्तव ह्येषस्य मंतक इति। भाद्रपदशुक्लपंचमी च ऋषिपंचमी। साम
ध्याह्न्यापिनी आद्या। पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिरिति माधवीये हारीतोक्तेः। दिनद्वयतत्वे हेमाद्रि मते परा। सिता पर
युता स्यात्पंचमी इति दीपिकोक्तेः। माधवमते पूर्वा। सर्वत्र पंचमी पूर्वत्यक्तेः। ऋषिपंचमी षष्ठीयुते वेति दिवोदासः। युग्मवाक्या
निर्णयस्तु युक्तः। तत्तत्पूर्वा परा वा। अत्र ऋषीतिमासपूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्तनं। एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुं
भेषु प्रतिमासु संपूज्य परे हितमंत्रेणाष्टोत्तरशतं तिलान् कृत्वा सप्तब्राह्मणाभोजयेदिति निर्णयामृतः। भाद्रपदशुक्लषष्ठी
सूर्यषष्ठी। सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः। शुक्ले भाद्रपदेषष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनं। प्राशनं पंचगव्यस्य अश्वमेधफलकमेदि
दिति वचनात्। कल्पतरुभविष्ये। ययं भाद्रपदमासि षष्ठी स्याद्भूतर्षभ। योस्यां पश्यति गांगेयं दक्षिणापथवासिनां ब्रह्म
त्यादिपापेस्तमुच्यते नात्र संशयः। गांगेयः स्वामिकार्तिकः। भाद्रपदशुक्लसप्तमी दुर्वाष्टमी। सा पूर्वा आद्या। श्रावणी दुर्गे नवमी दु
र्वाचैव दुर्वाशनी। पूर्वे विद्यातु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमाद्रौ बृहद्भूमोक्तेः। शुक्लाष्टमी तिथिर्यतिमासि भाद्रपदे भवेत्। दुर्वाष्ट
मी तु सा होया नोत्तरा सा विधीयत इति पुराणसमुच्चयाच्च। यत्तु मुहूर्ते रोहिणेष्टम्यां पूर्वावायदिवा परा। दुर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठा मू
लं च वर्जयेदिति तत्रैव पराकार्यत्यक्तेः। तत्पूर्वदिने ज्येष्ठादियोगे दृष्टव्यं। दुर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठा मूलं च संयुता। तथा ऐंद्रर्षिपूजिता
दुर्वाहं पत्यानि नान्यथा। भर्तुरायुर्हरामूलं तस्मात्तां परि वर्जयेदिति तत्रैव तान्निषेधात्। इदमगस्त्योदये कन्यार्कचनकार्यं। शुक्ले

भाद्रपदेमासिदूर्वासंज्ञातथाष्टमी॥सिंहार्कएवकर्तव्यानकन्यार्ककदाचन॥सिंहस्थेसोत्तमासुर्येनुदितेमुनिसत्तमेतिस्कांदोक्तेः॥अग
स्त्यउदितेतातपूजयेदमृतोद्भवांवेध्वं पुत्रशोकंचदशवर्षाणिपंचवेतितत्रेवदोषोक्तेः॥भाद्रपुष्पाष्टम्यामगस्त्योदयेभाविनि
सतिपूर्वाकृष्णाष्टम्यामेवकुर्यादितिहेमाद्रिः॥दीपिकाप्येवं॥इदं ब्रतंस्त्रीपाणिन्यांयानपूजयेत्तद्वर्गमोहादिहयथाविधि॥त्रीणिज
मानिवेध्वंलभतेनात्रसंशयः॥तस्मात्संपूजनीयासांप्रतिवर्षेवधूजनैरितिपुराणसमुच्चयात्॥यदाज्येष्ठादिकंविनाऽष्टमीनल
भ्यतेतदालत्रेवोक्तं॥कर्तव्याचेकभक्तेनज्येष्ठाभूतयदाभवेत्॥दूर्वामभ्यर्चयेद्भुक्त्यानबंधं॥दिवसंनयेदिति॥फलाक्षतातिलैःपूज्या
तथावृद्धिमभीष्टमभिः॥अत्रविधिर्मदनरत्नेभाविष्ये॥शुचौदेशेप्रजातायांदूर्वायांब्राह्मणोत्तमास्थाप्यलिंगंततो गंधैःपुष्पै
र्धूपैःसमचयेत्॥दध्यक्षतेर्द्विजश्रेष्ठअर्घ्येदद्यात्त्रिलोचने॥दूर्वाशमीभ्यांविधिवत्पूजयेच्छुभ्रयान्वितः॥मंत्रस्तु॥त्वंदूर्वेऽमृतजन्मा
सिवादितासिस्तरासुरैः॥सोभाग्यंसंततिंदोहिसर्वकार्यकरीभव॥यथाचारवाप्रशारवाभिर्विस्तृतासिमहीतके॥तथाममापिसंता
नंदेहितमचजरामरमिति॥अत्रानग्निपक्षमश्रीयादनंदधिफलंतथा॥अक्षरात्तवणंब्रह्मन्श्रीयान्मधु
नान्वितमिति॥तत्रेवभाविष्योक्तेः॥भाद्रपदेऽधिमासेसतिनिर्णयदीपेस्कांदे॥अधिमासेतुसंप्राप्तनभस्यउदयेमुनेः॥अर्वागदूर्वा
व्रतंकार्यंपरतोनेवकुत्रचित्॥अत्रेवज्येष्ठापूजोक्तामाधवीयेस्कांदे॥मासिभाद्रपदेशुक्लपक्षज्येष्ठक्षसंयुता॥रात्रिर्यस्मिन्दिनेकु
र्याज्येष्ठायाःपरिपूजनमिति॥इदंज्येष्ठायोगवशेनपूर्वापरावाग्राह्या॥दिनद्वयेयोगपरा॥पूर्वद्विरात्रियोगेपूर्वेव॥नवम्यासहका
र्यास्यादष्टमीनात्रसंशयइतितत्रेवोक्तेः॥अस्यापवादः॥यास्मिन्दिनेभवज्येष्ठामध्याह्नादूर्ध्वमेष्यन्तु॥तस्मिन्नाविष्यंपूजाचन्यनान्वेत्सु

श्रीरामः

३०

चर्मधरास्थितः॥तत्रकंसनियुक्ताश्वमोहितायोगनिद्रया॥कश्यपोवसुदेवोयमदितिश्चैवदेवकी॥शेषोवैभवलभद्रोयंयशोदाक्षि
तिरन्वभूत्॥नंदःप्रजापतिर्दक्षोगर्गश्चापिचतुर्मुखः॥गोर्धेनुःकुंजरश्चैवदानवाः॥शस्त्रपाणयः॥करवनीयश्चतत्रेवकालियोय
मुनाइदे॥इत्येवमादियाकिंचिच्छक्यतेचरितंमम॥करवायित्वाप्रयत्नेनपूजयेद्भक्तितत्परः॥मंत्रेणानेनकोतेयदेवकीपूजये
नरः॥गायत्रिःकिन्नराद्यैःसततपरिवृतावेणुवीणानिनादैः॥शृंगारादर्शकुंभप्रवरकृतकरैःकिंकरैःसंव्यमाना॥पर्येकेस्वास्त्य
तेयामुदिततरमुरवीपुत्रिणीसम्यगास्तेसादेवीदेवमाताजयातिस्तनयादेवकीकांतरूपा॥पादोसंवाहयंतीश्रीदेवक्याश्च
रणांतिके॥निषसापंकजेपूज्यानमोदेव्येष्टियेइति॥अर्धरात्रेवसोर्धारांपातयद्भुजसर्पिणा॥नाडीवर्धापनंषष्ठीनामादेःकरणंमम॥
ततोमंत्रेणवेदद्याच्चंद्रायार्घ्यंसमाहितंशंखेतोयंसमादायसपुष्पैकुशचंदनं॥जाभुभ्यांधरणीगत्वान्वंद्रायार्घ्यंनिवेदयेत्॥
क्षीरोदाणवसंभृतअत्रिगोत्रसमुद्भव॥गृहाणार्घ्यंशृंगकेदंरोहिण्यासरितोमम॥ज्योत्स्नापतेनमस्तुभ्यंनमस्तेज्योतिषांपते
नमस्तरोहिणीकांतअर्घ्येनःप्रतिगृह्यतां॥यथापुत्रंहरिंलब्ध्वा॥प्राप्तातेनिर्वृतिपरा॥तामेवनिर्वृतिंदोहिस्रपुत्रंदर्शयस्वमेइति
देवक्याअर्घ्यं॥ततःपुष्पांजलिंदत्वायामेयामेप्रपूजयेत्॥प्रभातेब्राह्मणान्शक्त्याभोजयेद्भुक्तिमान्नरः॥३०॥नमोवासुदेवायगो
ब्राह्मणाहितायच॥शंतिरस्तुशिवंवास्तुइस्तुक्लामाविसर्जयेत्॥इदंप्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं॥मदनरत्नेवादिपुरा
णो॥प्रतिमासंवतपूजामष्टम्यायःकरिष्यति॥ममवैवाखिलान्कामान्संप्राप्नोत्यसंशयं॥तथा॥आनेनविधिनायस्तुप्रतिमा
सनरेश्वर॥करातिवत्सरंपूर्णयावदागमनंहरे॥दद्याच्छ्रद्धां ससंपूर्णो गोभीरत्नैरलंकृतो॥इतिजन्माष्टमीव्रतं॥भाद्र

॥ अत्रैव क्रुध्वजोत्थानमुक्तमपरोर्गेण द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा शक्रमुत्थापयेद्वा जाविश्वश्रवणवासवे इयमेव
 श्रवणद्वादशी ॥ तत्रैकादश्यां द्वादशीश्रवणयोगे सेवोपाया ॥ एकादशीद्वादशीवैष्णवमपि तत्र चेत ॥ तद्विष्णुश्रवणं नाम विष्णुसायुज्यं कृद्
 वेदिति विष्णुधर्मोक्तः ॥ नारदीयेपि संस्पृश्येकादशीराजान् द्वादशीयादिसंस्पृशेत् ॥ श्रवणं ३ ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां यपोहति ॥ द्वादशीश्रवणस्य
 सास्पृशेदेकादशीयादि स एव वैष्णवो योगो विष्णुश्रवणसंज्ञित इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेश्च ॥ ६ ॥ दिनद्वये द्वादशीश्रवणयोगे च ॥ निर्णयस्य तत्त्व
 स्पष्टार्थमन्यथापठितं ॥ द्वादशीश्रवणं नृस्युदेकादशीयदीति ॥ तेन हेमाद्रिमत एकादश्याः श्रवणयोगाभावे पितृयुक्तद्वादशीयोगमात्रेण
 विष्णुश्रवणं भवति ॥ निर्णयामृततु श्रवणस्येकादशीद्वादशीभ्यां योगे एव विष्णुश्रवणं नान्यथेति ॥ यदानिशीथो नवरं सूर्योदयावधि द्विक
 लामात्रमपि श्रवणं भवति ॥ तदापि पूर्वैवातुक्तं तत्रैव नारदीये ॥ इमां प्रकृत्या तिथिनक्षत्रयोगे योगश्चैव नराधिपा द्विकलीयदिलक्ष्ये तस्य
 ह्योद्यमि कश्चित् ॥ द्वादशीश्रवणस्य षष्ठ्या कृत्वा पुण्यतमा तिथिः ॥ ननु सातेन संयुक्ता तावत्पेव प्रशस्यत इति मदनरत्ने मात्स्याच्चादिवादा
 सीयेतु ॥ रात्रेः प्रथमपादे वैष्णवं हरिवासरे ॥ तदा पूर्वा मुपवसेत्यातभोति च पारणामित्युक्तं ॥ इदं निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चोपेक्षया ॥ इयं
 बुधवारं गतिप्रशस्ता ॥ बुधश्रवणसंयुक्ता सेव च द्वादशी भवेत् ॥ असंतमहती सा स्यात्तमेव त्तिवाक्ष्यमिति हेमाद्रौ स्कांदात् ॥ यानि तु पठं
 ति उत्तराषाढसमिध्राश्रोणामध्याह्नापिवा ॥ आसुरी सेव तारा स्यात् इति पुण्यपुराणं ॥ उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणाद्वादशिसंयुता ॥ विश्व
 र्क्षसंयुता सा चेन्नैवोपाया शुभेष्वाभिरित्यादीनि विष्णुधर्मस्कां दमविष्यादिव च नानि तानि निर्मूलानि ॥ यदपि स्मृत्यर्थे सार ॥ उदयव्या
 पिनी ग्राह्ये स्फुटं ॥ यच्च बृहन्नारदीये उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते इति ॥ तद्यदाशुद्धाधिकाद्वादशी परदिने एवोदये श्रवणयोगः
 पूर्वोक्तवत् तिथिनेकाले योगस्तत्परं ॥ दिनद्वये उदययोगे पूर्वैवा बद्धकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं ॥ मदनरत्ने ॥ यदा सैकादश्येव श्रवणयुतान

द्वादशीतदापि पूर्वैवा ॥ यदान प्राप्यते कृष्णद्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ॥ एकादशीतदोपाया पापघ्नी श्रवणान्वितेति मदनरत्ने नारदीये तैत्ति
 यदापरे वर्क्ष्युतातेदापरा ॥ तत्र शक्तेनोपवा सद्यं कार्यं ॥ एकादशीमुपोष्ये वद्वादशीसमुपोषयेत् ॥ न चात्र विधि लोपः स्यादुभयोर्देवतं
 हरिरिति भाविष्योक्तः ॥ यनु विष्णुधर्म ॥ पारणांतं व्रतं हेयं व्रतांतं विप्रभोजनं ॥ असमाप्ते व्रते पूर्वैव कुर्याद्वा तांतरमिति तदेतद्दिनपरं ॥ अत्र
 गोडाः ॥ शृणुराज्यं रं काम्यं श्रवणद्वादशी व्रतमिति स्थूलशीर्षवचनात् काम्यमेवेदं ॥ तेनाशक्तस्य नित्येकादशी व्रतमेवेति मन्यते ॥ द्वादश्यामु
 पवासेन श्रुद्धात्मानं पसर्वशः ॥ चक्रवर्त्तितमनुलं सं प्राप्नोत्यनुलं श्रियमिति गोउनिबंधे माकं उच्यते ॥ द्वादश्यामुपवासात् एकादश्यां
 नरो भुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ॥ व्रतद्वयं कृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति वराहवामनपुराणोक्तः ॥ श्रवणद्वादशी व्रतमेवेत्याहुः ॥ भुक्ते
 ति फलाद्याहारपरं ॥ न त्वन्नपरं अन्नोश्चितानि पापानीति निषेधात् ॥ उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरायादि ॥ प्रथमे द्विफलाहारी निराहारेप
 रहनीति दिवादासीये भाविष्योक्तेश्च ॥ अशक्तस्तु गृहीतेकादशी व्रतोपस्तं प्रत्यक्तं मात्स्ये ॥ द्वादश्यां भुक्त्वा पक्षे तु नक्षत्रश्रवणं यदि उपोष्ये
 कादशी तत्र द्वादश्यां पूजयेद्दरिमिति ॥ पूजयेन्न तूपवसेदित्यर्थः ॥ अगृहीतेकादशी व्रतं वेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ॥ एवमेकाद
 शीभुक्ता द्वादशीसमुपोषयेत् ॥ पूर्ववासरं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति नारदीयोक्तः ॥ पारणांतं भ्यांतं न्यतरांतं वा कुर्यात् ॥ तिथि
 नक्षत्रनियमिति धिभांते च पारणामिति स्कांदात् ॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासोपवासवेत् ॥ पारणांतं न कर्त्तव्यं यावन्नेकस्य संक्षय
 इति नारदीयाच्चेति हेमाद्रिः ॥ यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रांतं पि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रांतं हेयं ॥ न त्वक्षांतं तिथि मध्योपि पापका
 श्रित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ॥ कृष्णांतं पारणं कुर्याद्दिनाश्रवणरोहिणीमिति विष्णुधर्मश्रवणांतमात्रे पारणनिषेधात् ॥ रोहि

प्यांतुभांतैकुर्यात्तिथेर्वापीति वद्विपुराणात्तदेतेषस्तु न तत्रैव मस्तीति न क्रुक्षांतो नुकल्पइति मदनरत्ने। यत्तु द्वादशी वृद्धोऽश्रवण वृद्धो वा
 श्रवणांत एव पारणं कुर्यात्। पारणं तिथि कुर्यात्तु द्वादश्यामुदु सक्षयात्। वृद्धो कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषेन विद्यत इति वद्विपुराणादेस्त्वं
 तत्प्रकरणादे तस्यामेव श्रवणयुते कादश्यां विहितं विजये कादशी व्रतपरं न तु श्रवण द्वादशी परमिति मदनरत्ने। श्रवणं गार्हपत्यसंयु
 त्तद्वादशी यदि लभ्यते। उपोष्याद्वादशी तत्र त्रयोदश्यांतु पारणमिति भविष्यंगोशस्तु श्रवण द्वादशी परमाहुः। अत्र विधि मदनरत्ने
 विष्णुधर्म। तस्मिन्दिने नदी स्नानं यत्र कचन संगमे तथा। दध्यौदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजा वस्त्रं सर्वोष्टितं दत्वा कृत्रोपानहमेव वा
 नदुर्गतिमवाप्नोति गतिमय्यां च विंदति। मंत्रस्तु भविष्ये। घटजनादेन पूजामभिधाय। नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवण संज्ञक। अधो घट
 संक्षयं कृत्वा सर्व सौख्यं प्रदोषवा प्रीत्य तां देवदेवेशो मम संशय नशिनः। वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु व्रतं माद्रो भविष्ये। द्वाद
 श्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणनयुधिष्ठिर। सर्वपापप्रशमनः सर्व सौख्यप्रदायकः। एकादशी यदा सा स्यात्कृवणन समन्विता। विजया
 सा तिथिः श्रवणसंयुक्ता प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदे त्वपन्नम्। अथ काले बद्धु तिथे गते सागुर्विषी भवेत्। सुबुवेन वमे मासि पुत्रं सा वाम
 नं हरि मित्या युक्ता। एतत्सर्वं समभवदे कादश्यां युधिष्ठिर। तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वदा विजया तिथिः। एषा बुद्धिः समाख्याता एकादश्यां
 मया तवा पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणां चित्तं संप्रसारणे कादश्यामेव बुद्धिः फलं। भागवते। एतत्संयुते श्रोणायां श्रवणं
 द्वादश्यां मुहूर्तं भिजिति प्रभुः। ग्रहनक्षत्रतारायां श्रुकुस्तज्जन्मदक्षिण। द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यं दिनं गतो नृप। विजयानाम सा
 प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः। श्रोणायां चंद्रे। अभिजिक्व वण प्रथमेशः। गोडा अप्येवं। अत्र कल्पभेदाद्यवस्था। तद्विधिश्च माद्रव

श्रीरामः

३२

वैवासरे इति। इदं केवल तिथौ नक्षत्रे चोक्तं। तत्राद्यं केवल तिथौ कार्यं। अंत्यं केवलक्षे। तदुक्तं मात्स्ये। प्रत्यादिकं तिथावुक्तं यज्येष्टो देव
 वतंत्रतं। प्रतिज्येष्ठा व्रतं यज्ञविहितं केवलौ तु नि। तिथावैवाचरे दाद्यं द्वितीयं केवलं त इति। अत एव मदनरत्ने भविष्ये वार्षिकं
 पितृक्षत्रमात्रे उक्तं। मासि भाद्रपदे शुक्ल पक्षे ज्येष्ठायां भवेत्। रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मंत्रैश्च पूजयेत् इति दाक्षिणात्या स्तुत एव
 कुर्वीति। हे माद्रो स्कां दोषि। मासि भाद्रपदे शुक्ल पक्षे ज्येष्ठायां संयुते। यास्मिन्कास्मिन्दिने कुर्याज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। तथा। मंत्रेणा
 बाहये देवी ज्येष्ठायां तु पूजयेत्। मूले विसर्जये देवी त्रिदिनं व्रतमुत्तममिति। मंत्रस्तु। एहो हितं महाभागे सुरासुरनमस्तुते। ज्येष्ठं त्वं
 सर्वदेवानां। तस्मी पगता भवेत्। वाह्यतामग्निवर्णा। मिति संपूज्य। पुत्रदारसमृद्धार्थं लक्ष्याश्चैव विवृडये। अलक्ष्याश्च विनाशाय
 ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहं। ज्येष्ठाये तेन मस्तुभ्यं श्रेष्ठाय तेन मोनमः। शर्वाण्ये तेन मस्तुभ्यं शां कये तेन मोनमः। ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपो निष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्य
 वादिनि। एहो हितं महाभागे। अर्घ्यं गुरुसरस्वती त्वर्घ्यं। भाद्रपद शुक्ल द्वादश्यां श्रवणयोग रहितायां पारणं कुर्यात्। आभाकासितप
 दाषिलिदिवो दासा दाह तव वनात्। उपोष्ये कादशीं मोहात्पारणं श्रवणं यदि करोति हंतितत्पुण्यं द्वादश्यां द्वादशी भवमिति तत्रैव स्कां दात्रा। अस्त्यत
 त्रैव प्रातिप्रसवार्क उच्यः। विशेषेण महीपाल श्रवणं कर्तव्यं इति। तिथि क्षयेन सोक्तं द्वादशी लंघये न हि केचित्तु। यदा त्वपरिहार्यो योगस्त
 दाश्रवणानुक्षत्रे धाविभक्त मध्यमविंशति घटिका योगं त्यक्त्वा पारणं कार्यं। तदुक्तं विष्णुधर्म। श्रुते श्रम मध्यपरिवर्तमेति स्मृति प्रबोध
 परिवर्तनमेव कथ्यमिति। केचित्तु तूर्धा विभज्य मध्यमपादद्वयं वर्ज्यमिहाहुः। अत्र मूलं विंशं। अत्रैव विष्णु परिवर्तनोत्सवं कुर्यात्संध्या
 यां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत्। मंत्रस्तु तिथितत्वे उक्तः। ॐ वास्तु देवजगन्नाथ प्राते यं द्वादशी तव। पार्श्वे न परिवर्तस्व स्वरं स्वपिहि माधवेति॥

शाऽवत्सागोपयःपरिवर्जयोदितिसंघिन्यादिक्षीरनिषेधेपिदध्यादिग्रहणं स्यात् सत्यं प्राप्तां वचनेन परो निषेधः तदा हापरोर्कशं रवः क्षीर
 णियान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः सप्तरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहित इति व्रतं गोमूत्रयाचकः तस्मात्प्रायसे दुग्धरसोपलंभाद्भजनं
 त एवामिक्षायां दधिसत्वेपि माधुर्योपलंभात्प्रयत्नमुक्तं मीमांसकेः तदुक्तं पय एव घनीभूतमाभिक्षेत्प्रमिथीयत इति दध्यादिषु तु तदभा
 वाद्वर्जनमिति इति दुग्धव्रतं भाद्रपदमासं तु दश्यामनंतव्रतं तत्र त्रिमुहूर्तापोदयिकी ग्राह्येति माधवः तदुक्तं उदये त्रिमुहूर्तापि ग्रा
 ह्यान्तव्रतेति धिरिति मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सारिरे इति कथायां श्रवणादुपरि हि देवभ्यो धारयतीति वद्विधिकल्पनात् पूजा
 तेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापि नीति धिरिति माधवीयवचना मध्याह्न्यापि नीत्याह्येति दिवोदासः प्रतापमार्तं ज्ञेयं निर्णयामृतं तु घटिका
 मात्रा प्योदयिकी त्यक्तं तथा भाद्रपदस्यां ते च तु दश्यां द्विजोत्तमा पोर्णमास्याः समायोगे व्रतं वानंतं च रेदिति भविष्योक्तेः मुहूर्तमापि चे
 द्वात्रिंशे पूर्णिमायां च तु दश्यां संपूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययमिति स्कांदाच्च द्वाह्योदयिकत्वे पूर्णत्वात् पूर्वतियुक्तं अवमूलं
 चिंसां तत्तु विध्यर्थे वादयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यतया योगात्सांदिग्ये पुत्राक्षपशोषादिति न्यायेन पूर्वापरावामध्याह्न्यापि न्येव सुरव्या
 माधवस्तु सामान्यवाक्यानिर्णयं कुर्वन् भ्रात एव अनंतव्रतस्य पुराणांतरेष्वभावात् निबन्धांतरेष्वभावाच्च वचनं निर्मूलमेव अथा
 गस्त्याध्यः तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये कन्यायां समुत्तीर्य अर्चयेत् सप्तमे दिने कन्यायां समुत्तीर्य अर्चयेत् कालो निवर्तते तेनोदयोत्तरं
 सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः यस्यां सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य द्वादशममेतत् सकलं नरेण यावत्समाः सप्तदश धिवास्तुरथोर्ध्वमप्यववदति
 केचित् यमस्यागस्त्यस्य उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः उदेति याम्यां हरि संक्रमाद्देवेकाधिके विंशतिमहगस्त्यः सप्तमे सप्त

षसंक्रमाच्च प्रयाति गीर्दिभिरभ्यभाणि अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये काशपुष्पमयी रम्यां कृत्वा मूर्तिं तु वारुणेः प्रदोषे विन्यसेतां तु पू
 र्णकुंभे धलंकृतां कुंभस्थं पूजयेतां तु पुष्पधूपविलेपनेः दध्यक्षत बलिं दद्याद्वा त्रौक्यात्प्रजागरां पूजा च वक्ष्यमाणार्थमंत्रेण कायौ
 प्रभाते तां समादाय यायात्पुष्पजलाशयं निशावसाने तां पश्यन् जलांतं प्रतिमां मुनेः अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः
 मास्येतु अंगुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमस्त्रायत वा दुदंडं पूर्वकाशमयं त्वशक्तौ चतुर्भुजं कुंभमुखे निधाय धान्यानि सत्तां
 कुरसंयुतानि सकाशपुष्पाक्षतशक्तियुक्तं मंत्रेण दद्याद्द्विजपुंगवाया धेनुं बद्धक्षीरवती च दद्यात्सवस्त्रचंद्राभरणां द्विजाय
 भविष्ये विरूढः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रनिधापितैः सुवर्णरूपपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा मूर्ध्नि स्थितेन नम्रेण जातु भ्याध
 रणी गतः विष्णुरहस्ये अगस्त्यः खनमान इति पठेन्मंत्रमिमं मुनेः अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय मृद्रे मंत्रो विधिस्तथा काशपुष्पप्रतीका
 द्वाव द्विमारुतसंभव मित्रावरुणयोः पुत्रकुंभयोनेन मोस्तुते विंध्यवृद्धि क्षयकर मेघतोया विषापहा रत्नवल्लभ देवेश कंका वासन
 मोस्तुते वातापी भक्षितो येन स मुद्रः शोषितः पुरा लोपा मुद्रापतिः श्रीमान्नयो सोतस्तेन मोनमः येनोदितेन पापानि विलयं मांति
 व्याधयः तस्मेन मोस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे अगस्त्यः खनमान इति विप्रोर्घ्यं विनिवेदयेत् राजपुत्रिमहभागे ऋषिप
 तिवरानुने लोपा मुद्रेन मस्तुभ्य मर्घ्यं मे प्रतिगृह्यतां दत्त्वे वमर्घ्यं कौरव्यप्रणिपत्य विसर्गं जयेत् अर्चितस्त्वं यथा शक्त्या नमो ग
 स्त्यमहर्षये ऐहिकामुष्मिकी दत्वा कार्यसिद्धिं जयस्व मे विसर्जयित्वा गस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् अगस्त्यो मे मनःस्थे अगस्त्यो
 स्मिन्धरे स्थितः अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्यतां तु सत्कृतः दानमंत्रः अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं न शायित्वा वयो रयं अतुलं विमलं सौ

रूपप्रयच्छत्तमहाभुने। प्रातिग्रहमंत्रः। विष्णुरहस्ये। त्वजेदगस्तमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसां होमं कृत्वा ततः पश्चाद्ब्रजयेत्मानवः फलं। होमश्चाप्यमंत्रेणाज्येन। भाविष्ये। दत्तार्घ्यं समवर्षाणि क्रमेणानेन पांउव। ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः। वैश्ये वधनिष्पत्तिः शूद्रे श्वधनवानभवत। यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति। इत्यगस्त्यार्घ्यः। भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परां स्त्रीं बुद्धिश्च श्राद्धं कार्यं। तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणमार्कंडेययोः। नांदीमुखवानां प्रत्यङ्गं कन्याराशि गतेरवौ। पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति। नांदीमुखवरं च योक्तुं ब्राह्मे। पितामहपितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयोऽथ शुभ्रमुखश्चैव पितरः परिकीर्त्तिताः। तेभ्यः पूर्वतराये च प्रजावंतः स्मरेवैधियाः। तेषु नांदीमुखानां दीप्तमृद्धिरितिकथ्यते। एतच्च प्रत्यङ्गमिति कथं। पक्षश्राद्धपक्षे सकृन्महालयपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते। अत्र मातामहा अपि कार्याः। पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र मातामहा अपि तिथो म्योक्तेः। पितृशब्दस्त्वजनकप्रत्यवेव वचनविरोधेन पितृभावापत्तेरुत्पात्तः। वार्षिकेतु वचनानि वृत्तिः। न च जीवपितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे तदपत्तिः। इष्टापत्तिः। अतएव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृमातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकाकादर्शे। एतज्जीवपितृश्राद्धे वक्ष्यामः। केचि

श्रीरामः

३४

निपुराणो। नदीनां संगमे स्नायाद्वैद्येद्वामनं। सौवर्णविस्त्रसंयुक्तं द्वादशगुलमुच्छ्रितं। ततो विधिवत्संपूज्य हिरण्यमेन पात्रेण दद्यादर्थप्रयत्नतः। नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने। तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे। नमः कमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे। महाहवरि पुस्कंधधृष्टवक्राय चक्रिणे। नमः शार्ङ्गसारबाणपाणये वामनाय च। यद्भुक् फलदात्रे च वामनाय नमो नमः। देवेश्वरस्यैवोदेयदेवसंभूतिकारिणे। प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः। एवं संपूजयित्वा तद्द्वादशयो मुदयहरेः। शृंगारसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्। वामनप्रतिगृह्णाति वामनो हं ददामि ते। वामनं सर्वतोभद्रं हि जायते ति पादयोर्दति। अतंतमदोषाह। श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा विष्णुः पूज्यते। श्रवणेण कादश्यां वामनावतार इति। श्रवणयुतशुद्धे कादश्यलाभे तु दशमी विष्णोपि श्रवणयुता कार्या। दशम्ये कादशी यत्र सानो पोष्या भवेति तिथिः। श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदाती। वाङ्मिपुराणां हित्युक्तं मदनरत्ने। पूजाचमध्याह्निकार्थः। अहोमध्ये वामनो रामरामाविति पूर्वोक्तवचनात्। भागवताच्च। अत्रेव दुग्धव्रतं संकल्पयेत्। तदुक्तं। दुग्धमाश्वयुजे मासीति। अत्रेदं विंशते। दुग्धव्रते पायसादिकं न वेति। नेतिकेचित्। न हि प्रकृतिवर्जने विकारवर्जनं युक्तं। दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः। न च यत्र प्रकृतिरसोपाकं भस्महर्जनमिति वाज्यं। मांसविकारस्योष्णदध्यादेश्ववर्जनापत्तेः। तस्माद्दध्यादिवत्पायसादिभक्ष्यामिति। अत्र भूमः। यत्र विकारप्रकृतिरसोपाकं भस्महर्जनमिति वाज्यं। मांसविकारस्योष्णदध्यादेश्ववर्जनापत्तेः। तस्माद्दध्यादिवत्पायसादिभक्ष्यामिति। अत्र न पायात्। यत्तु। ओष्णदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति। तन्न। ओष्णमिति विकारतद्धितेन तानि निषेधात्। तथा। च विश्वेश्वरः। ओष्णमेकशफं स्त्रेण मारण्यं कमथाविकारमिति यत्र ओष्णमिति विकारतद्धिता ककुम्भूनादीनामपि निषेध इत्यहं। न चैवं संधिपानेदं

उत्पत्तमलमाहशाद्यायनिः। कन्याशर्कावितः पक्षः सोत्पत्तं पुपयउत्पत्त इति। अत्र विशेषमाह वृ-
 मनुः। मध्ये वायुदिवाप्यंते यत्र कन्यां व्रजेद्विः। सपक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धोऽशक्यप्रति। तथा ब्रह्मा
 उमाकंडेययोः। कन्यागते सवितरिदिना विनेदश पंचच। पार्वणे नेह विधिर्नोऽश्राद्धं तत्र विधीयते। पार्व-
 णे नेह विधिनेति तु पार्वणे कोदिए समुदायात्मकत्वे श्राद्धस्य पार्वणविधिनिधायकत्वेन सार्थकं। अन्य-
 थादर्शविकृतित्वे तत एव पार्वणत्वसिद्धिर्न स्यात्। इयं द्वादशदेवत्यं तीर्थं श्राद्धे मध्याह्ने चेति तीर्थे मधा-
 तुत्पत्तौ केः। तीर्थश्राद्धे सर्वदेवत्यस्य सर्वसंमतत्वात्। न तत्तास्तत्र वेदस्य प्रजाहिंसति तस्य
 तद्वत्पत्ते न मघाश्राद्धेऽपि सर्वदेवस्य लाभिधानाच्च। तस्मात्पंचस्यपि पक्षेषु महालयश्राद्धे पार्वणे को-
 दिए समुदाये देवस्य त्वेयुक्तं प्रतिभाति। पुनरपि बहुविधा द्वे विचार्य। स्मृत्यर्थसारेपि। अधोपरपक्ष-
 महालये सर्वेषां पितृणां श्राद्धं कार्यमित्युक्ता वैश्वदेवतंत्रे एकः पाको बर्हिश्च पक्षश्राद्धे तथैवेत्युक्तं।
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धं नमुपक्रमेदिति कुं दोगपरिशिष्टेयं। मातृश्राद्धं तु पूर्वस्यापितृणां

तदनंतरं। ततो माह ता महानां च वृद्धे श्राद्धत्रयं स्मृतमिति शातातपोक्तेः। षड्भ्य इत्युक्तं पक्षणमित्युक्तं जलाशयोऽस्मर्गप-
 क्षते मदेः। तद्दत्तापि द्वादशदेवत्यनवदेवत्यादिवाक्यानि पार्वणमात्रोपलक्षणाणि न त्वेकोदिए निवर्तकानि तथापि पंचस्यपि प-
 क्षेषु सर्वपितृदेवस्यत्वात्। अन्यथा सकृन्महालयपितृथापत्तेः। तथा। तत्रेव षोडशदिनान्युक्तानि। कन्यागते सवितरियात्पहा-
 नितु षोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारत्यणो ब्रवीत्। अत्रहमादिः षोडश तत्रेधाव्याचरये। तिथिवृद्ध्या पक्षस्य षोडश-
 दिनत्वे श्राद्धावृत्त्यर्थमित्येकः पक्षः। भाद्रपृष्णिमया सहेति द्वितीयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहति तृतीयः। अंत्य एव तु युक्तः। अहो-
 उशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह। चंद्रक्षया विशेषेण सापेक्षगमिका स्मृतेति देवकोक्तेः। अत्र पंचपक्षाः। तदुक्तं हमादो ब्राह्मणे आ-
 श्वयुक् कुरु पक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने। १ त्रिभागहीन २ पक्षं वा ३ त्रिभाग ४ त्वर्थमेव वा ५ दिने दिने इति पक्षपर्यंतं त्वमुक्तं। त्रिभा-
 गहीनमिति पंचम्यादिपक्षः। भोजं गोतिथिमाश्रित्य यावच्चंद्रार्कसंगम इति वाक्यात्। अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः। त्रिभागमिति दश-
 म्यादिः। त्रिभागहीनमिति चतुर्दशी। सहितप्रतिपदादि चतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणैति कल्पतरुः। अत्र दिनपदतिथिपरं। वीक्ष्यया त-
 त्यक्षीयतिथित्वे श्राद्धव्याप्यतावच्छेदकत्वेन पंचदशतिथिव्यापिश्राद्धं सिध्यति। तेन चतुर्दशी निषेधोऽन्यलक्षपक्षपर इति गोडा-
 तन्। श्राद्धं शस्त्रहृतस्यैव चतुर्दश्या महालय इत्यादिविरोधात्। यच्च कश्चित् पूरणप्रत्ययलोपेन तृतीयभागहीनं षष्ठ्यादिपक्षं तृती-
 यभागमेकादश्यादि। तदर्थं त्रयोदश्यादि। उत्तरेतरलघुकालोक्तेरिति। तन्ना गौतमादिशेन मूलकल्पनालाघवात्। पक्षमित्यनन्वया-
 पक्षे तेश्च। पंचम्युत्तरे चतुर्वापि दशम्युत्तरे तोप्यतीति विष्णुधर्मोक्तेः। षष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपि ज्ञेयावितित्वं। कालादर्शेपि। पक्षा-
 द्यादिवदर्शतं पंचम्यादिदिगादिवा। अष्टम्यादियथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकं। पक्षादिः प्रतिपत्। दिग्दर्शम्। दर्शतमिति सर्वत्र। गो

भ्यः सदा दद्यात्पुण्यभाद्रपदेनः। तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चेति। चतुर्विंशतिमते। अत्र पक्षश्राद्धकरणे पंचम्यादिपक्षेषु च सकृन्महालयवेदेव
सर्वपार्वण्ये कोटिष्टसमुदायापितदेवयं। महालयगेयाश्राद्धस्यादिवाक्येषु गयाश्राद्धमहालययास्तुत्येव त्वोक्तेः। षण्णवहाशरेवत्यानां पार्व
णमात्रविषयत्वात्। अन्यथा गयाश्राद्धसकृन्महालययोरपितथापत्तेः। तीर्थे चैव महालये इत्यनेन तीर्थश्राद्धतुल्यदेवत्वोक्तम्। तीर्थे प्रो
क्षेमघासु चेति तीर्थश्राद्धतुल्यदेवत्वत्वाच्च। अशक्तो तु पृथ्वीचंद्रोदये चतुर्विंशतिमते। एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वा नाचार्यादीन् प्रजयत। दशद्वादश
वापिंडान् दद्यात्करणं नतु। एकोटिष्टस्वरूपं चाहया इव त्वयः। एकोटिष्टं देवहीनमेकोर्ध्वकपवित्रकं। आवाहनाग्नौ करणरहितं त्वत्पसव्यव
हिति। अत्रैकपाको वैश्वदेवं तंत्रं पिंडं बर्हिश्चैकमिति स्मृत्यर्थं सार उक्तं। अत्र पाण्डुः होमः पिंडाश्च द्विजांतिक इत्याह प्रयोगपारिक्रान्ते आचा
र्यः। काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोटिष्टमप्राष्टमं। चतुर्थेषु करे होमः पिंडाश्च त्रिजांतिके इति। पार्वण्ये कोटिष्टयोः समानतत्र त्वेवाग्निस
मीप एव। अत्र धुरिलोचनो वैश्वदेवो। अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनो विहिते हेमाद्रावादि स्य पुराणात्। अत्र प्रतिदिनं
भिन्नप्रयोगत्वादक्षिणाभेदे वा। प्रयोगे क्पादं ते एव वा दक्षिणेति कालहेमाद्रावुक्तं। एतच्च सन्यस्तपित्रादीनां जीवत्पितृकेणा
पिकायां कृद्धोतीर्थे च सन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात्तन्मोदद्यात्स्वयं सुत इति कात्यायनोक्तेः। यत्तु कोटिन्यः।
दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं। न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तत्सन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयः। का
म्यश्राद्धपुरंवा। अत्र बहुवेक्यं श्रीपितृश्रुता जीवत्पितृकनिर्णये हेयं। एतच्च जीवत्पितृकेणापि उरहितं कार्यं मुंडनं पि
ंडदानं च प्रेतकर्म च सर्वं शः। न जीवत्पितृकः कुर्यात्तुर्विणी पतिरवचेति दक्षेण तस्य पिंडनिषेधात्। आन्यष्टक्यमात्तु वा

श्रीरामः

३८

रितिसंग्रहात्। नंदाः प्रतिपत्त्यध्वेकादश्यः। अश्वसप्तमी। कामस्त्रयोदशी। आरोग्यभोमः। भृगुः शुक्रः। अग्निमं कृतिका। कालमं संज्ञा। अत्र पि
डास्याज्या इत्याहुः। तत्र मूलं मृग्यं। एतच्च सकृन्महालयविषयः। सकृन्महालयकाम्येषु नः श्राद्धं। खिलेषु च। अतीतविषये चैव सर्वमेतद्विनि
त्येदिति पृथ्वीचंद्रोदये नारदोक्तेः। अस्यापवादो हेमाद्रो स्मृत्यन्तरे। अमापाते भरण्या च द्वादश्यां पक्षमध्यके। तथा तिथिच नक्षत्रवारं च न वि
चारयेत्। पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैव। निर्णयदीपिकायां तु पितृमृताहे निषिद्धदिने पिसकृन्महालयः कार्य इत्युक्तं। आषाढ्याः
पंचमे पक्षकन्यासं स्त्रीदिवाकरे। मृताहे निषिद्धायां वैश्राद्धं दास्यति मानवः। तस्य संवासरं यावत्संतप्ताः पितरो ध्रुवमिति नागरवंडोक्तेः। या
तिथिरेव स्यात्सस्य मृताहे तु प्रवर्तते। सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नत इति। तिथिकेदेन कर्त्तव्यो विनाशो न्ययदुक्त्या। पिंडश्राद्धं च कर्त्त
व्यं विहितं नैव कारयेत्। अशक्तः पक्षमध्ये तु कराले कदिने यदा। निषिद्धे पिदिने कुर्यात्पिंडदानं यथाविधीति कात्यायनोक्तेः। अत्र मूलं नि
त्यं। अपराहं स्मृत्यन्तरे। बंधूनामपि सर्वेषां श्राद्धकन्यागते रवौ। निर्वपेदानुलोभ्येन मृताहे तिथिमाश्रितमिति। तथा पक्षश्राद्धकरणे पिनेन
रादिषु पिंडनिषेध इत्याह पराशरमाधवीये काहर्जाजिनिः। न भस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने। नेवनं दादिवर्जं स्यान्नैव निर्वाचतुर्द
शीति। अत्र श्राद्धमित्येकवचनादिने दिने इति वीष्मावशाच्च सोमयागवदेकस्याभ्यासेनेकप्रयोगपरमिदं। अतः प्रतिपत्त्यभूतिषेकां यज
यित्वा चतुर्दशीमिति भाइवल्कीयं प्रयोगभेदपरं। नतु पंचम्यादिपक्षविषयं। पृथ्वीचंद्रोदये मदनपारिजाते चैव। अतो नंदादौ सपिंडकश्राद्ध
पुनवतो अधिकारः। अंत्यकृष्णपरं भाइवल्कीयं। एतत्परत्वे नैव निर्वाचतुर्दशीति विरोधात्। तत्तु विधिनिक्षत्रवारदिनिषेधो यदुदाहृतः।
सश्राद्धतानिमित्तस्यानानुषंगकते ह्यसाविति दिवादासी। यच्च उगायैति सानिमित्तपक्षांतरवृत्तेयः। अत्रिरपि महालयक्षर्याह चतुर्द
शस्य जन्मनि। तीर्थे पिनेव पत्तिडा न् रविवारादिकेष्वपि पूर्वोक्तं नंदादिनिषेधस्तु मृताहाति क्रमोर्णमास्यादिमृतश्राद्धतानिमित्तं च

सक्षेपणीयोगविशेषेण कपिलासंज्ञा। तदुक्तं वाराहे नभस्य कृष्णपक्षे तुरोहिणी नृपातभूक्तैः युक्ताषष्ठीपुराणज्ञैः कपिलापरिकीर्ति-
ता। ब्रतोपवासनियमैर्भास्करतत्रपूजयेत्। कपिलां च द्विजाग्र्याय दत्वा कृतुफलं लभेत्। पुराणसमुच्चये। भाद्रमास्यसिते पक्षे भानो चैव क-
रं स्थिते। पाते कुजे च रोहिण्यां साषष्ठी कपिला भवेत्। अत्र दर्शात् तत्वेन महालयो भाद्रकृष्णपक्षो ज्ञेय इत्युक्तं। निर्णयामृतं हेमाद्रौ च। ह-
स्तां कंस्तु फलातिशयार्थः। संयोगे तु चतुर्णां वैनिर्दिष्टा परमं धिनेति तत्रैवोक्तं। अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्फांदे। देवदत्ततथोशीरं कुंकुम-
लामनः शिला। पुत्रकं पद्मकं षष्ठी मधुगज्येन पेषयेत्। क्षीरेणा लोञ्जकल्लेन स्नानं कुर्यात्समंत्रकं। आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिष्योऽपि ति-
रेव च। पापनाशय देवेश वाञ्छनः कायकर्मजं। पंचगव्यं कृतस्तानः पंचभंगे स्नानं कुर्यात्। पंचभंगेः पंचपल्लवैः। तथा। रत्नेर्नानाविधैर्यु-
क्तं सोऽवर्णं कारयेद्गव्यं। शक्तितस्तु पलाहर्ध्वं तदूर्ध्वं कर्षतोपि वा। सोऽवर्णं मरुणं कुर्यान्नौका चैव महारथः। तथा। अन्यवित्तोऽपि यः कश्चित्सोऽपि कुर्या-
दिमां विधिं। प्रभासरवंडे। स्थापयेदग्रणं कुंभं चंदनोदकपरितं। रक्तवस्त्रयुगलं नैताम्रपात्रेण संयुतं रथोरोक्मः पलस्यैव एकवक्त्रः सचित्रितः। सो-
ऽवर्णपलसंयुक्तं मूर्तिसूर्यस्य कारयेत्। ततः सूर्यं कपिलां च जाउशो पचोरेः संपूज्य दद्यात्। दिव्यमूर्तिर्जगत्क्षुद्रा दशात्मो दिवाकरः। कपिलास-
हितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु। यस्मात्तं कपिले पुण्यासर्वलोकस्य पावनी। प्रदत्ता सहस्रं यणमम मुक्तिं प्रदा भवेति। विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयमि-
ति दिक्। इयमेव चंद्रषष्ठी। सत्तुंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। उभयत्र तथा च पूर्वो। तदुक्तं भविष्ये। तद्ग्राह्यं पदेमासि षष्ठां पक्षे सिते तरे।
चंद्रषष्ठी व्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते। चंद्रोदये यदा षष्ठी पूर्वादेवा परेऽहनि। चंद्रषष्ठा सिते पक्षे सेवापोष्या प्रयत्नत इति। अष्टम्यां चाष्ट-
कायनेन माघ्यावर्षे संज्ञा। एतेन माघ्यावर्षे प्राप्ता पद्या अपरपक्ष इति। इदं सम्यादिषु त्रिषु हस्तकार्यमिति नारायणवृत्तिः। इदं
तस्तु मघायुक्तवर्षे स्मभवं त्रयोदशी श्राद्धमिति व्याचरव्यो। पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे। आषाढ्याः पंचमपक्षे गयामध्याह्नी स्मृता। त्रयोदशी

गजछायागयातुल्यातुपेतके। आश्विन कृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतं। तत्र निर्णयामृतं पुराणसमुच्चये। श्रियोर्चनं भाद्रपदे सिते। एमी प्रार-
भ्य कन्यामगते च सूर्ये। समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवसा इति। तत्रैव। कन्यागतं कं प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोर्चनं। हस्तप्रात-
दलस्थे कं तद्व्रतं समापयेत्। पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्राहृषि श्रियः। दोषेऽश्रुतुर्भिः संयुक्ता सर्वसंपत्करीतिथिः। तथा। पुत्रसो भाग्यरा-
ज्यायुर्नीशिनी सा प्रकीर्तिता। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तस्या कन्यागते रवौ। विशेषेण परिज्ञानवमी दूषिताय दीति। दाषचतुष्टयतत्रै-
वोक्तं। त्रिदिने चावमे चैव अष्टमी नो पूजा सयेत्। पुत्रहानवमी विज्ञा स्वप्नी हस्तार्धगेर वाविति। त्रिदिना वमदिनं लक्षणं चरलमालायां। य-
त्रैक स्पृशति तिथिद्वयावसानं वारश्चैव मदिनं तदुक्तमर्थः। यः स्पर्शाद्भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा त्रिद्युस्पृक कथितमिदं द्वयं चनेष्टं। एते च
सर्वनिषेधाः प्रथमार्धविषयाः। मध्ये तु सति संभवे ज्ञेयाः। ब्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्यत्यागायोगात्। इयं चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या।
तत्रैव पूजायुक्तः। पूरदिने चंद्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वे परे वकार्या। अन्यथा पूर्ववा। पूर्वावा परे विज्ञावा ग्राह्या चंद्रोदये सदा। त्रिमुहूर्त-
पिसा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनीति मदनरत्ने निर्णयामृतं च संग्रहोक्तः। अर्धरात्रमतिक्रम्य कर्त्तव्योत्तरातिथिः। तदा तस्यां तिथौ कर्त्तव्यं महा-
लक्ष्मीव्रतं सदेति तत्रैव वचनाच्चेति संक्षेपः। इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः। अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं। तत्र कात्यायनः। अन्व-
ष्टकास्ननवभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतं। पित्रादिमालमध्यं च ततो मातामहांतकं। पृथ्वी चंद्रोदये ब्रह्मांडे। पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनंतरं।
ततो मातामहानां च आचष्टक्यक्रमः स्मृतः। श्राद्धं हेमाद्रौ छागलेयः केवलास्तुक्षयकायो वडावादो प्रकीर्तिताः। अन्वष्टकासमध्यस्था-
नाः। कायस्तिमातरः। दीपिकायां मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तं। मातृयजनं त्वन्वष्टका स्वादित इति। हेमाद्रौ ब्राह्मणान् अन्वष्टकास्तु क्र-
मशो मातृपूर्वतदिष्यत इति। अत्र शारवाभेदेन व्यवस्थिति पृथ्वी चंद्रोदयः। जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः। इदं जीवत्पितृकणा

विकार्योतदुक्तं निर्णयामते मेत्रायणीयपरिशिष्टे। आन्वष्टक्यं गयाप्रोक्तो सत्यां यच्च मृतेहनि। मातुः श्राद्धं कृतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवतीति। यद्यपि जीवत्पितृकस्य पंचाप्यन्वष्टका अवश्य कर्तव्यास्तथाप्यशक्तस्य यमावश्यकी। प्रोष्ठपदष्टका मृत्युः पितृलोके भविष्यतीति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः। सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागतेरवो। नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मगुरुध्वराय त इति सूत्रेनावश्यकत्वात्। अत्र सर्वासामित्युक्तेः स्वमातरि जीवंत्यामपि सपत्न्यमातृभ्यो दद्यात्। तन्मरणस्य तितस्येताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णये गुरुभिः। अत्र सर्वासामादौ निर्देशेनैको ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिंडश्च। नामैकेयतु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं नारायणवृत्ते। आन्वष्टका श्राद्धं तद्यागश्च गोभिलीयानां मध्यमायामवनसर्वस्व। आन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगोतमाविति कुंडोगपरिशिष्टात्। अत्र सत्त्वमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति कश्चिदाहुः। पतंति च। श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तृरितुप्यत इति तदेतन्निर्मूलत्वात् नृवत्त्वप्रतारणमात्रं। श्राद्धदीपकलिकायां ब्राह्मे। पितृमातृकुलोत्पन्नायाः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः। श्राद्धाह मातरो ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयत इति। अत्र देशान्तराद्यवस्था। इदं चानुपनीतोऽपि कार्या। तदुपांतामसर्वकामफलप्रदं। भार्या विरहिः तोष्येत प्रवासस्थोऽपि नित्यशः। शृङ्गोप्यमंत्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुध इति तेन साग्नेर्गर्भेनावेवेदमिति परास्ता। आन्वष्टकातः पृथगेवेदं मातृश्राद्धमित्यपि परास्तं। लाघवेन मूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च तेनान्यत्रान्वष्टका श्राद्धस्यांगस्याप्यत्र प्रधानत्वं वचनान्। एतया नाद्यकामं यजयेदिति सवैव त। अत्राष्टकान्वष्टका पूर्वनिरोधान्। तथाग्निपुराणे। आन्वष्टका स्मृच्छे च गयायां च क्षयः इति। अत्र मातुः पृथक् श्राद्धं मन्यत्र पतिना सह। आपस्तंबानात्त्वष्टका स्मृच्छे च वेति भाष्यकारे। पाठादष्टकायां मातृश्राद्धं कुंडोगे स्वत्रमातृभातामह श्राद्धं न कार्यं। किंतु त्रिपुरुषमेव। नयोषिष्ठः पृथग्दद्यादवसानदिना दत्ते। कर्षसं

श्रीरामः
४०

विंशत्येव नान्यथा। तत्राह गलेयः। विंडो यत्र निवर्त्तते तमघादिषु कथंचन। सांकल्पंतु तदा कार्यं नियमाद्वृत्तवादिभिः। सां
कल्पस्वरूपे च वक्ष्यते। अत्र श्राद्धांगतर्पणं पक्षश्राद्धप्रतिदिनं श्राद्धांतरं। सकृन् महालयस्तु परे द्विकार्यं। तदुक्तं नारदीये। पक्षश्राद्धं यदा कु
र्यात्तर्पणं तु दिने दिने। समवेष्टे हालये चैव परिहरितिलोदकं। गर्गापि परे पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुब्रूयति लोदकमिति। तथा प्रयोगपरिजा
ते गर्गः। कृष्णे भाद्रपदे मासिश्राद्धं प्रतिदिनं भवेत्। पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहे पितॄणां। सकृन् महालये स्वः स्यादष्टकास्वंत एवाहि। इदं निषिद्ध
दिने पिकायाः इदं निषिद्धदिने पिकायाः। तिथितीर्थविशेषेषु कार्यानि ते च सर्वदेति स्मृत्सार्धसारोक्तेः। तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके निषिद्धे
पिदिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितमिति स्मृतिरत्नावल्या बचनाच्च। एतच्च श्राद्धं मलमासेन कार्यं। तदा हस्तगुः। वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्या
धेयं महालयं। राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याज्ज्ञानुलंघिते इति। हेमाद्रौ नागखंडे पि। नभो वा धनभस्यो वामले मासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः
स्यादन्यत्रैव तु पुनश्च। एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे कृतमित्युक्ता कृतमिति त्रिस्थली सेतो भटाः। इदं च नित्यं काम्यं। पुत्रानायुस्तथा रोग्यमे श्वर्य
मतुलं तथा। प्राप्नोति पुत्रमे दत्वा श्राद्धं कामांश्च पुष्कलानिति जावाल्युक्तेः। वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह। निश्चस्य प्रतिगच्छंति शापं द
त्वा सुदारुणमिति काष्ठाजिनिवचनाच्च। माधवीये आदिपुराणे। ग्राममात्रं परगृहादन्तयः प्राप्नुयान्नरः। भिक्षामात्रेण यः प्राणान्संधारयति
वास्त्वयं। यो वा संक्रुध्य देहं प्रत्यक्षं वात्मविक्रयात् श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं ते सोऽद्यैः सुसाञ्चितैरिति च। तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमग्निधा
ते। दुरो अश्वस्य मंत्रं च क्षमां संहि मासयोः। महालयं यदान् पूनंतदा संपूर्णमेति तादिति। द्विमासयोः कन्यातुल्योर्महालयं श्राद्धं यदा हीनमित्य
र्थः। अत्र भरण्या श्राद्धमलिप्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वी वंदोदये मास्यो। भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता। अस्यां श्राद्धं कृतं येन संगया श्राद्धं क
र्तवेत्। पृथ्वी वंदोदये श्रीधरी ये च बृहस्पतिः। नभस्यो परपक्षस्य द्वितीयाय दियाम्यभे। तृतीया चाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः। ए

नावश्यं तु युवानोऽप्यप्रमीयंते नरागृह इति तत्रैव स्मृतं तरे। इके त्रयोदशी आहुं पुत्रवानयः स्मृता युवोः एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेदिति।
अत्रैकोदश निषेधेन पार्वणा विधिः प्रतीयते। क्वचिद्गर्ग निषेधोऽपि। अन्यत्र अतस्तत्र ये स्युरित्यपि संकल्पितं देवत्वेन काप्यनुपपत्तिः। एत
न्निस्समपि। पृथ्वी चंद्रो विष्णु धर्मो। प्रोक्ष पद्यामती तायां तथा कृष्ण त्रयोदशी। स्मृता एतां सुश्राद्ध कालान् वेनित्यानाह प्रजापतिः। श्राद्धमेव च कु
र्वीणो नरकं प्रति पद्यत इत्युक्तेः। एतच्च विभक्तं पिपृथक् कार्यं। तथा च हेमाद्रौ। विभक्ता वा विभक्ता वा। कुर्युः श्राद्धं पृथक् स्मृताः। मघा सुचत तोन्यत्र
नाधिकारः पृथाग्विनेति। अपरां वायवीये। हंसे हस्तस्थिते यातु मघा युक्ता त्रयोदशी। तिथिर्वैवस्वती नाम साक्षाया कुंजरस्य तु। अत्र वा। अपिनः
सकुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशी। पायसं मधु सर्पिभ्यां प्राकृष्टाये कुंजरस्य चेति विष्णु मनु वचने केवल त्रयोदशी श्रुतेर्मघा गुण इति कल्पतरुः। पृ
थपाणिस्तु केवल वाक्यानामर्थवादत्वाद्दिधौ च मघा योगश्रुतेर्वैधेला घवाद्दिशे मेव निमित्तमित्याह। वस्तुतस्तु मधुमासे श्वशाके श्व
पयसा पायसेन च। एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षास्तु च मघा स्मृतेति वसिष्ठ वचने केवल मघा श्रुतेर्विनिगमक्राभावाद्भयं भिन्न निमित्तं पूर्वोक्त
वचनाच्च। योगाधिक्ये फलाधिक्यं। अतएव याज्ञवल्क्यः। तथा वर्षा त्रयोदश्या मघा सुच विशेषत इति। त्रयोदशी श्राद्धं नित्यं। अन्यत्काम्यं।
अनत्रयोदश्यां ब्रह्म पुत्रो युवमारिणस्तु भवेतीत्यापस्तंबोक्तं। युवमारित्वमपत्यदोषं सहिष्कार पत्यमात्रार्थिनः स्मृतं तरेत्तु धनार्थिनो वाधि
कार इति कल्पतरुः। अपस्तं नंद्यात दर्शिनो नधिकारात्फलांतरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः। एतत्पिंड इति वायं। मघा युक्त त्रयोदश्यां
पिंड निवेपणं सुतः। स संतानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुरिति बृहत्पराशरोक्तः। इदं वमलमासे पिंकार्यं। मघा त्रयोदशी श्राद्धं प्रकृपां स्थ
तिहेतु फे। अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मल्लिस्तु चेति काठकृष्णोक्तः। यानि तु अंगिराः। त्रयोदश्यां कृष्णपक्षेयः श्राद्धं कुरुते नरः। पंचवत
स्यजानीयाज्येषु पुत्रस्य निश्चितं। वामनपुराणे। त्रयोदश्यां तु वे श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीत्यादीनि वचनानि तानि पुत्रवद्विषयाणि वामहा

लयस्तु भिन्न त्रयोदशी विषयाणि वा काम्य श्राद्ध विषयाणि वा सपिंडक श्राद्ध विषयाणि वेति केचित्। हेमाद्रिप्रमुरवास्तेष्वर्ग श्राद्ध विषयाणि।
श्राद्धं नैवैक वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत। न तु सास्त्रे त्रयेयस्य प्रजा हिंसंति तस्य त इति काष्ठा जिनिस्मृतेः। यद्यपि पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र माताम
हा अपीति धाम्ना क्तेर्न केवल पितृ वर्गस्य प्राप्तिस्तथापि व्यामोहादिप्राप्तिनिषेधोऽयं पितृव्यादिसर्व श्राद्धपरो वेत्याहुः। वयं तु पश्यामः। हेमाद्रौ।
एतत्र त्रयोदशी श्राद्धं वंशके दस्य कारणं। अतः श्राद्धं विना देयं तदिने मधुपायसं। कांक्षंति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं। तस्मात्तांस्तत्र विधिना त
पयेत्पायसेन त्विति पुत्रवद्विषयाण्येवेति। असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धं प्रोक्ताः त्रयोदशी। संतान युक्तायः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेदिति हेमाद्रौ ना
गरखंडोक्तेः। पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैक वर्गनिषेधकमिति। अत्र मघा त्रयोदशी महालय युगादि श्राद्धानां तत्रेण प्रयोगः न तु प्रसंगसिद्धिरि
त्यन्यत्र विस्तरः। अत्र काष्ठा जिनि वाक्ये श्राद्धं नैवैक वर्गस्येति वर्गग्रहणं। माधवी ये स्मृतं तरे। इके त्रयोदशी श्राद्धं पुत्रवानयः स्मृता युवोः एक
स्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेदित्येकोदश निषेधेन पार्वणा विधानं तद्व्यामोहात्प्राप्तेकोदशे कृपित त्रयोदशी श्राद्ध निषेधेन मातामहादि त्रयोवि
धायकमित्येके। अतस्तत्र ये स्यस्युः प्रजा हिंसंति तस्य त इति काष्ठा जिनि वाक्ये विशेषात्पार्वणोकोदशे कृपित त्रयोदशी श्राद्ध निषेधेन मातामहादि त्रयोवि
नुपपत्तिपरिहारः। अथ चतुर्दशी। पृथ्वी चंद्रो द्यु प्रचेताः। वृक्षारोहणलोहाद्ये विद्युज्वाला विषाग्निभिः। नारि वदं विषि पन्नानां तेषां श
स्ता चतुर्दशी। ब्राह्मि। युवानः पितराय स्यमृताः शस्त्रं वाणं हताः। तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तं मिमंषी स्यता। नागरखंडे। अपमृत्युर्भवेदेषां शस्त्रमस्त
रथापि वा। श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप। मरीचिः। विषशस्त्रं श्वापदा हितिर्ये ग्जा ह्यणघातिनां। चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हि
ता। अत्र ब्राह्मणघातीति न हतो न तु ब्रह्मह। तस्य पतितत्वादिति श्रुतं लपाणि। अत्रोदश्या विशेषणस्या विवक्षितत्वात्। त्वीणामपि शस्त्रादिहतानामेक
दिष्टकायमिति श्रीदत्तोपाध्यायाः। इदं विषादिहतानामेव न प्रसवादि मृतानामिति वाचस्पतिः। यत्तु शाकटायनः। जलाग्निं भो विपन्नानां सन्पासे
वागृहपथि। श्राद्धं कुरुते तेषां वैकर्म्यत्वाच्चतुर्दशीमिति तस्मात्प्रायश्चित्तार्थं जलादि मृतविषयमित्याकर उक्तं। अतएव वैधत्वात्सह्यमने पितका

यमिति हेमाद्रिः। एतच्च देवयुक्तमेकोदिकं कर्मिस्तत्तं प्रयोगपारिजाते। प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोदिकं विधानतः। देवयुक्तं तु तद्वाङ्मिति नामक्षयं भवेत्।
तद्वाङ्म देवहीनं च त्र्युत्रदारधनक्षयः। एकोदिकं देवयुक्तमित्येवमनुरब्रवीत्। भविष्येति। समत्वं मागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्दश्यां तु कर्त्त
व्यमेकोदिकं महालयः। चतुर्दश्यां तु यद्वाङ्मसिपिंडी करणकृतो। एकोदिकं विधानेन तत्कार्यं शस्त्रघालिन इति। संबत्सरप्रदीपे हारीतः। विश्वेदेवांश्च तत्र
विपूजयित्वा दितो मलान्। ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादिति। अत्र कोदिकं च नानां निर्मलत्वं। समूहत्वेऽपि पार्वणां शक्तपुराणविष्णादिव
चनेः प्रकरणात्कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरिति श्रूलपाणिः। तन्न। वाक्येन प्रकरणेऽस्य बाधात्। पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोदिकं मिति गोउवाच।
तन्न। पितुरित्यनेन विरोधात्। विशेषवाक्येऽर्थोपपत्तेश्च। अतः पूर्वोक्तमेव साधु। अत्र शस्त्रहतस्येव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामे
व शस्त्रहतस्येति। श्राद्धशस्त्रहतस्येव चतुर्दश्यां महालय इति कालादर्शोत्। वार्षिकं कादीनामकरणापत्तेश्च। तेन महालय एव दिनांतरपार्वणमाताम
हादित्यर्थं कार्यमेव। पितामहोपिशस्त्रहतश्च देकोदिकं द्वयं कार्यं। तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे। एकस्मिन् द्योवैकोदिकमिति। त्रिषु शस्त्रहतेषु
पार्वणमेव कार्यं। यत्तु देवस्वामिनोक्तं। त्रिषु पिशस्त्रहतेषु पृथगेकोदिकं त्रयं कार्यं न तु पार्वणमाह त्वेव न भावादिति तदुक्तं। पित्रादयश्च
योयस्य शस्त्रे र्यातास्त्वनुक्रमात्। सभूते पार्वणं कुर्यादिति। कानि पृथक् पृथगिति बहुतराशोक्तेः। एकस्मिन् वाहयोवापि विद्युक्तेऽत्रेण वाह
ते। एकोदिकं स्मृतः कुर्यात्त्रयाणां दर्शवद्भवेदिति स्मृत्यंतरे। अत्र पृथ्वी चंद्रोदये उक्तं। अपराह हेमाद्रौ वैवां यस्त्वत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वा
र्षिकमेव पार्वणमेकोदिकं वा कार्यं। न तु श्राद्धं द्वयं। प्रसंगसिद्धिरिति पृथ्वी चंद्रोदये। एवं शस्त्रहतस्य पक्षश्राद्धेऽपि। तदात्र शस्त्रहतस्येव तिन
नियमः। न च निंद्या चतुर्दशीत्कतेः। अत्र श्राद्धकरणेऽप्रमपक्षे दिनांतरे पार्वणेनेव कुर्यादिति तत्रैवाक्तं। यद्यपि शस्त्रविप्रहतां न च भृंगिदं
द्विसरी सपेः। आत्मनस्याग्निना चैव श्राद्धमेवांतरकारमेदिति कागलयाद्यैः शस्त्रादिहतानां श्राद्धं निषिद्धं तथापि प्रमादमृतानां श्राद्धादित्वा
त्कार्यं वृद्धादिभिर्न बुद्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यं। यत्तु चतुर्दश्यां तपणीया लुप्तपिंडोदकक्रियेति ब्रह्म तज्जोणमिति श्रूलपाणिः। लक्षणायां माना

श्रीरामः

४२

मान्वितं मुक्ता तथा दंश्राद्धोऽशं। प्रत्यादिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः। अडिति स्थितिरिति कुंदोगपरिशिष्टात्। अन्वष्टकास्तेषां कर्षवि
धानादिति श्रूलपाणिः। यत्तु तमिस्त्रपक्षेन वमीपुण्याभाद्रपदहिया। चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिरिति तद्देशाचार
तोऽप्यवस्थितं ज्ञेयं। इदं जीवांसितकेणापि सिपिंडं कार्यं। हेमाद्रौ विष्णुधर्मीतरे। अन्वष्टकास्त्रयीणां श्राद्धं कार्यं तथैव वैष्णवपक्षस्य
पिंडनिर्वपणं कार्यं तस्यामुपि न सत्तमेति वचनश्राद्धविधिना पिंडदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं न्यस्य जीवांसितकगर्भिणीपतित्वादिना पिंडदा
नं निषिद्धं तस्य तस्यास्य धर्ममिति श्रीतातचरणाः। अत्र सुवासिनी भोजनं मुक्तं मार्कंडेयपुराणे। मातुः श्राद्धं तु संप्राप्ते ब्राह्मणे सह
भोजनं। सुवासिन्ये प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत्। भर्तुरग्रे मृतानारी सह दोहनं वामृता। तस्याः स्थाने नियुं जीतविप्रैः सह सुवासिनी। त
त्रैव महालसावाक्यं। स्त्रीश्राद्धे पुत्रदेयाः स्युः रत्नं काराश्च योषिते। मंजरी मेखला दामकर्णिका कंकणादय इति। अत्र शक्तावनुकल्प
माहाश्वलायनः। अनड होयवसेमाहरे रत्नेनावाक्यमुपोषे देषामेष्टकेति न त्वेवानुष्टकस्यादिति हेमाद्रौ पितामहः। अमावास्या
व्यतीपातपौर्णमास्येष्टकासु च। विद्वानश्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते। अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमिति विधाने। एभिर्धूमिर्जपे
मंत्रं शतवारं तु तदिने। अन्वष्टकं यदा श्रूयं संपूर्णयाति सर्वधेति। एतस्य हेमादश्यां विशेषः। पृथ्वी चंद्रोदये वायवीये सत्यासिने
प्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि। महालये तु यद्वाङ्म द्वादश्यां पार्वणं तु तदिति। अथ त्रयोदशीश्राद्धं। त्रयोदशीभाद्रपदी कृष्णामु
ख्या पितृप्रिया। तस्यांति पितरस्तस्यां स्वयंपंचशतं सभाः। मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः। तस्यांति पितरस्तद्दृष्टीणामयुता
युतं। प्रयोगपारिजाते शंकरः। प्रोष्ठपद्यामती। तायां मघायुः कोत्रयोदशी। प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च। प्रजामिष्टाय शः स्व
स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा। नृणां श्राद्धं सताप्रीताः प्रयकुंति पितामहाः। माधवीयमहभारते। हातीनां तु भवेद्वेष्टः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशी

पक्षे प्रतिपत्तुमुमेदिने इत्थं पञ्चम्योक्तं। शुद्धेतिथौ प्रकर्तव्यं प्रतिपद्योर्ध्वगामिनी। आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्ता षोडशादशापि वा। अपराह
चकर्तव्यं शुद्धसंततिकांक्षिभिः। इदं चापराह योगिन्याः प्राशस्त्याद्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावेऽप्यं तथा तत्रैव देवीपुराणोऽमरतत्रैव देवीवचः। अ
मायुक्तानकर्तव्या प्रतिपत्तुजनेममा मुहूर्तमात्राकर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता। आद्याः षोडशानाडीस्तु लब्ध्वायः कुरुते नरः। कलशस्थापनं तत्र
रिष्टं जायते ध्रुवं मार्कंडेयदेवीपुराणयोः। पूर्वविज्ञातुया मुहूर्ता भवेत्प्रतिपदाश्विनी। नवरात्रं तत्र तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता। देशभंगो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं
चोपजायते। नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनमिति। स्कांदेऽपि। प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत्। भाद्रपदं च दशरुक्त्वा तया युक्ता
नशस्यते। विसृष्टफलदा सा हि पुत्रदारभया वहेति। तथा। वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव। द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत्सर्वं कामदा। तथा दे
वीपुराणे। यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्वितं। प्रतिपत्तां रं दीक्षात्वा सा शुभतः सुखमव्ययं। यदि कुर्यादमायुक्तं प्रतिपत्स्थापनं मम। तस्य शाप
युतं दत्तामस्म शेषं करोम्यहं। आग्रहास्तु ते यस्तु कलशस्थापनं मम। तस्य संपद्दिनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रा विनश्यति। अमायुक्तानकर्तव्या प्रतिपत्तुं
डिकार्चने। धनार्थिभिर्विशेषेण धनं हानिश्च जायते। नरं दर्शकलया युक्ता प्रतिपत्तुं डिकार्चने। उदयोद्विमुहूर्तौ पितृग्राह्या सोऽयं दायिनीति। देवी
पुराणे। याचाश्च युजिमासे स्यात्प्रतिपद्द्वितीया न्विता। शुद्धा ममा र्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदं। रुद्रयामले। अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपत्तिर्निदिता मता।
तत्र चैव स्थापयेत्कुंभं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवं। प्रतिपत्सद्वितीया तु कुंभारापणकर्मणीति। यद्यपि रुद्रयामले उमरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात्तत्र
रात्रतद्वचना निलिख्यते। तिथितत्वे देवीपुराणपि। प्रातरावाहये देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत्। प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरे वा विसर्जयेत्। तत्रैव शरत्क
ले महापूजा क्रियते याचवार्षिकी। सा कार्या दयगामिन्यो न तत्रातिथि युग्मता। तथा। कुहूकाष्ठोपसंयुक्तं वजेत्यतिपत्तिथिः। राज्यरो नाशाय
या प्रकृतिर्निदिता का स्वपूजने इति। एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तदेव प्रथमदिने निषिध्यते न तत्पवासादि। तस्य प्रतिपद्यप्यमावासेति

युग्मवाक्यात्। शुद्धा स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमत इति दीपिकेः। शुद्धपक्षे दर्शविज्ञेति माधवोक्तं। पूर्वदिने प्रातस्सवाधेमानाभावादिति केचित् वस्तुत
स्तु पूर्वोक्तवाक्येषु चंडिकार्चनपूजनग्रहणादुपवासादेश्वांगत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परतियुक्तं। कलशस्थापनग्रहणं तु पलक्षणं। अतएव देव
कः। ब्रह्मोपवासनियमधटिके कापिया भवेत्। सातिथिस्तदिने पूज्या विपरीता लुपेत के इति। अत्र धटिकामुहूर्त इति गोडाः। यदपि पूर्वादिने संपूर्णं शु
द्धा च भूत्वा परदिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्ववा। यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित्पठंतितान्यपि शुद्धाधिक
निषेधपराणि। परदिने प्रतिपदोत्पत्ता सत्त्वं तु दर्शयुनापि पूर्ववैग्राह्या। तदा हलल्लः। तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणा तिथिरेव सा
धनमिति। यानि त्वमायुक्ता प्रकर्तव्येत्यादीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्ये तद्विषयाणि। अत्रेदं तत्त्वं। पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
हमाद्याद्यलिरितत्वेन निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्यनिर्णयात्पूर्वत्र प्राप्तावपि गोडानि बंधेषु विशेषनिर्णयादो दायिकी
ग्राह्या। तत्रापि धटिके केस्यस्य द्विमुहूर्तस्तुति चोक्ते द्विमुहूर्ता ग्राह्या। उदिते देवतं भाना वित्यत्र द्विमुहूर्तौ त्रिमुहूर्तौ चेति ओदयिक्या द्विमु
हूर्तत्वेनियमात्। तेन उदयोद्विमुहूर्तौ पीत्याद्यनुसारेऽपि। मुहूर्तमात्राकर्तव्येति तु द्विमुहूर्तस्तुतिः। अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवेयर्थात्। केचित्
मुहूर्तमात्रेति वचनात्तान्यनले परानेत्याहुः। अत्र देवीपूजे वप्रधानं। उपवासादित्वं। अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमांक्षी। पूज
यित्वा श्विने मासि विशेषा जायते नर इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबंधात्। नवमी तिथिपर्वतं वृद्धा पूजा जपादिकृमिति तत्रैव देवीपुरा
णाच्च शरत्काले महापूजा क्रियते याचवार्षिकीति मार्कंडेयपुराणाच्च। पूर्ववचनादष्टमी नवमी पूजे वप्रधानं अन्यत्सर्वमंगलमिति गोडाः।
। एकहपक्षो विकालिकापुराणे। वस्तु कस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथसाधकः। पूजयेद्दूरं देवीं महाविभवा वेस्तरे रिति स्मृतं नारायणधृतदेवी
पुराणे। महानवम्या पूजयेत्सर्वकामप्रदायिका। सर्वेषु वसवेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता। कृत्वा त्रोटय शरीराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः। सा च काम्या
नित्या च। एवमन्येऽपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजना विभूतिमतुलं लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकमिति। यो मोहादथवालस्या देवी दुर्गामहोऽस्व।

नृजयतिदंभाद्देवाहाप्यथभेरवाकुडभगवतीतस्यकामानिष्टानिहंतिवेइतिकालिकापुराणेफलनिंदाश्रुतेः। वर्षेवर्षेविधातव्यंस्थापनंचविम
जंनमिति तिथितत्वेदेवीपुराणाच्च। अत्रोपवासादिकमुक्तंहेमाद्रौभविष्ये। एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः। एकभक्तेननक्तैतथेवा
याचितेनच। पूजनीयाजनेदेवीस्थानेस्थानेपुरेपुरे। गृहेगृहेशक्तिपरेग्रामेग्रामेवनेवने। स्नातेःप्रमुदितेहृदयेज्जीर्णयोःक्षत्रियैर्नपैः। वेश्यैःशूद्र
भक्तियुक्तैर्कैलैरन्यैश्चमानवैरिति। यत्तुरूपनारायणीयेभविष्ये। एवंनानाम्लेकगणैःपूज्यतेसर्वदस्युभिरितितत्तामसपूजापरं। विनामंत्रे
स्तामसीस्यात्किरातानांतुसंमतेतितत्रैवोक्तेः। मदनरत्नेदेवीपुराणोपि। कन्यासंस्मरेवौशक्रशुक्रामारभ्यनंदिकां। अयाचीत्यथैकाशीनक्त
शीवाथवाय्वदः। भूमोशयीतचामंयकुमारीभोजयन्मुदा। वस्त्रालंकारदानैश्चसंतोष्याः। प्रतिवासरंबलिंचप्रत्यहंदद्यादोदनमांसमाषव
तः। त्रिकालंपूजयेदेवीजपस्तोत्रपण्यणइति। नंदिकाप्रतिपदितिमेधिकाः। षष्ठीतिगोडाः। तत्रपूजनंरात्रौकार्यं। आश्विनेमासिमेघां
तेमहिषास्फुरमर्दिनीं। निशास्रपूजयेद्भुक्त्यासोपवासादिकाः। क्रमादितिदेवीपुराणात्। संग्रहेपि। आश्विनेमासिमेघांतेप्रतिपद्यातिथि
र्भवत्। तस्यानेक्तंप्रकुर्वतरात्रौदेवींचपूजयत्। रात्रिरूपायतोदेवीदिजारूपोमहेश्वरः। रात्रिब्रतमिदंदेविसर्वपापप्रणाशनं। सर्वकामप्रदं
नृणांशिवेशचुनिबहणां। रात्रिब्रतमिदंतस्यरात्रौकर्तव्यतेष्यते। नक्तब्रतमिदंयस्मादन्यथानरकेगतिरित्यादिवचनाच्च। रात्रिब्रतमेवाभि
प्रत्यमाधवेनोक्तंतस्यनक्तब्रतत्वादिति। नतुरात्रिभोजनात्। ननुमासिवाश्वपुजेशुद्धेनवरात्रेविशेषतः। संपूज्यनवदुर्गांचनक्तंकुर्या
त्समाहितः। नवरात्राभिधंकर्मनक्तब्रतमिदंस्मृतं। आरंभेनवरात्रस्येत्यादिस्कांदात्। माधवोक्तेश्चनक्तमेवप्रधानमितिचेत्। न। नवरात्रो
पवासतइत्यादेरनुपपात्तेः। तेनपाक्षिकनक्तानुवादोयं। ननुरात्रेः कर्मकालत्वेतद्व्यापिनीपूर्वंप्रतिपत्तामुपात्त। मेवं। न्यायतः प्राप्तावपिपू
र्वोक्तवचनेर्वाधात्। यथापूर्वद्युः कर्मकालव्यापिनीमपित्यक्तास्वल्पापिस्मृत्यपरेभरामनवमीतिप्रागुक्तं। यथावानिशीथेसतीमपिपूर्वो
नमाहमीत्यकारोहिणीयुक्तापरैरितिमाधवेनोक्तं। तथात्रापि। वस्तुतस्तैरात्रेः कर्मकालत्ववचसाहमाद्राद्यलिरवनीत्समूलत्वंविम

श्रीरामः
४४

भावात्पतितेनापिकर्तव्यंकर्तव्यंपतितस्यचेतिगयादिवाहिशेषविधिबलात्पतितानामपिकार्यमिति न व्युत्पद्यते। तत्तुसमत्वमागत
स्येत्यादिशक्तकृतक्रियाणांकार्येनान्येषामिति वयंप्रतीमः। यत्तुमनुः। नपेत्यादिपेहोमोहोकिंकाग्नौविधीयते। नदर्शनविनाश्रद्धमाहि
ताग्नौविधीयतइति। अत्रपूर्वोक्तहेतुत्वेनाक्तं। तद्यथाश्रुतमवमन्यतेपृथ्वीचद्रादयः। आहिताग्नेःपिंडपितृयज्ञकल्पेनश्राद्धनिषेधाथमिदंनु
सांकल्यादेरपीत्यस्मदुरवः। कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषुप्राप्तमाहितान्दर्शनियुक्तइतिवचनं। दर्शनपार्वणेनविनाश्राद्धं। तेनकापिवा
षिकादावेकादिष्टंनोतिहरिहरः। इतिचतुर्दशी। अमायाविशेषमाहापराक्रमः। हंसैकरक्षितेयातुअमावास्याकरान्विता। सारुया
कुंजरकायाशतिबोधायनोब्रवीत्। वनस्पतिगतसोमेपाकायाप्राङ्मुखीभवेत्। गुजकायावसाप्रोक्तातस्याश्राद्धमकल्पयेत्। भारते। अ
जैनसर्वगोहेनवर्षास्फनियतव्रतः। हस्तिकायास्फविधिवत्कर्णव्यजनं। बीजितांश्राद्धं दद्यादिति शेषः। आश्विनशुक्लप्रतिपदिदोहित्रस्य
मातामहश्राद्धमुक्तंहेमाद्रौसंग्रहेच। जोतमात्रोपिदोहित्रोविद्यमानेपिमातुले। कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विनेसितेइति। इयंसंगव्यापि
नीश्राद्धेतिनिर्णयदीपेउक्तं। प्रतिपद्याश्विनेशुक्लेदोहित्रस्त्वेकपार्वणं। श्राद्धंमातामहंकुर्यात्सपितासंगवेसदा। जातमात्रोपिदोहित्रोजीव
स्यापिचमातुले। प्रातःसंगवयोर्मध्येआर्यस्यप्रतिपद्देदितिवचनात्। अत्रसमूलत्वंविमृश्यं। इदंचमलमासेनकार्यं। स्पष्टमासविशे
षारव्याविहितवर्जयेन्मलेइतिनिषेधात्। इदंचजीवपितृकेपौवकार्यमिति शिष्टाः। इदंचशिष्टाचारात्सपिंडकंकार्यमिति शिष्टाः। पिंडरहि
तंतुपुच्छंजीवपितृकस्या। मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः। नजीवपितृकः कुर्यादुर्विणी। पतिरेवचेतिदक्षेणपिंडनिषेधात्। आन्वष्टक्य
वद्विशेषवचनाभावाच्चेतिसंक्षेपः। इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतोनिर्णयसिंधौमहालयनिर्णयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदिनवरा
त्रारंभस्तान्निर्णयः। तत्रभार्गवार्चनदीपिकायादेवीपुराणेस्मृमधाउवाच। शृणुराजप्रवक्ष्यामिचंडिकापूजनं। आश्विनस्यासिते

णजपहोमोतु कारयेदिति ३३ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहेति नवाक्षरः। तत्र प्रतिपदि प्रातरभ्यंगं कृत्वा देशकालोसंकीर्त्यमेव जन्मनि दुर्गाप्री
तिद्वारा सर्वापत्तांति पूर्वकदीर्घायुविपुल धनपुत्रपौत्राद्यनवर्त्तिनसंततिवृद्धिस्त्रिरलक्ष्मीकीर्तिलाभशत्रुपराजयसदभीष्टसिद्धयर्थं शा
रदनवरात्रप्रतिपदिविहितफलशरणापन दुर्गापूजाकुमारीपूजादिकुरिष्यइतिसंकल्प्यमहीद्यौरितिभूमिंस्पृष्ट्वाओषधयःसमितिय
वानिक्षिप्याकलशधितिकुंभसंस्थाप्यमंगगइतिजलेनापूर्यगंधद्वारामितिगंधयाओषधीरितिसर्वोषधीःकांडाकांडादितिदृ
वीःअश्वत्थेवइतिपंचपल्लवानस्यानापृथिवीतिसप्तमदःयाःफलिनीरितिफलं सहिरत्नानीतिपरचरत्नानिहिरण्यंचक्षिष्यायुवास्तु
वासाइतिवस्त्रेणावेष्यपूणादवशतिपूणपात्रनिधायतत्रवरुणं संपूज्यजीर्णायानूलनायांवाप्रतिभायादुर्गमावाह्यपूजयेत्। तद्यथा। प्र
वोक्तंमंत्रमुक्त्वा। आगच्छवरदेदेविदेत्यदर्पनिष्पदिनिपूजां गृहाण सुमुखिवनमस्तेशंकरप्रियो। सर्वतीर्थमयंवारिसर्वदेवसमान्वितांइमंच
इंसमागच्छतिष्ठदेवगणैः सह। दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय। बलिं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह स्यावाह्यपूर्वोक्तमंत्रेणषो
डशोपचारैः पूजायित्वा माषभक्तबलिं कृष्णां गदिबलिं वानिवेदयेत्। ततः कुमारपूजां। तदुक्तं हेमाद्रौ स्कांदे। एकैकां पूजयेत्कन्यामेक
कृत्वा तथैव चाद्विगुणां त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकंतुवा। तथा। नवभिलक्ष्यते भूमिमेव यद्विगुणेन तु। एककुड्यालक्षं सप्तमेकैकेन श्रियं
लभेत्। एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत्। गंधपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्यानविद्यते। तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्त एव पूज्या
न तन्याः। तासां चक्रमेण कुमारिका १ त्रिकूर्तिः २ कन्याणी ३ शोहिणी ४ काली ५ चंडिका ६ शंभवी ७ दुर्गा ८ सुमदे ९ तिनामभिः पूजाकार्या
आसांच प्रत्येकं पूजा मंत्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः। सामान्यतस्तु मंत्राक्षरमयी लक्ष्मी मातृणां रूपधारिणी। नवदुर्गात्मिका साक्षात्क
न्यामावाहयाम्यहं। एवमभ्यर्चनं कुर्यात्कुमारीणां प्रयत्नतः। कंचुके श्वेवयस्त्रैश्वर्यगंधपुष्पाक्षतादिभिः। नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजये

सायसादिभिः। तथा। ग्रंथिस्फुरितरीर्णांगी रक्तपूयव्रणांकिता। जात्यंधां केकरां काणी कुरुपांतनुरोमशां। संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासी गर्भ
समुद्भवां। तथा। ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजां। लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजां। दारुणे वांस्यजालानां पूजयेद्द्विधिना
नररति। अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रयामले। एवं चतुर्वेदविदा विप्रान्सर्वोत्सदायेत्। तेषां च वर्णकार्यं वेदपारायणाय वेदति। तथा।
एकोत्तराभिरुद्ध्या तु नवमीमावदेव हि। चंडी पाठं जपेच्चैव जापयद्वा विधानत इति। तिथितत्वे वाराही तत्र। प्रणवचादिना जप्त्वा स्तोत्रं वा स
हितां पठेत्। अंतरे च प्रणवदद्यादित्फवाचादिपूरुषः। आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकप्रजपेत्कृधीः। हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्वा विफलं भवे
त्। स्वयं बालिरिव तं यश्च श्रृंगालिरिव तं भवेत्। अब्राह्मणेन लिखितं तत्रापि विफलं भवेत्। ऋषिकुंदादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्ष
णः। स्तोत्रपाठश्च यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत्। सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत्। एवं नवमीपर्यंतं प्रत्यहं कुर्यात्। अत्र विशेष
बोहेमाद्रौ देवीपुराणे। यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चंडिका पूजनादिकं। द्विगुणं तद्वितीये द्वित्रिगुणं तत्परं हनि। नवमीति तिथिपर्यंतं कृत्वा पूजाज
पादिकमिति। एतेन नवरात्रे पूजेव प्रधानं। उपवासादित्वंगमिति गम्यते। तिथिद्वयं त्वेति तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिमहालयश्चाहव
देकदिने आचर्या कार्यं। कृत्वा तद्देवावृत्तिः। ततः नवरात्रोपवासादिसंकल्पं कुर्यात्। स्वस्था शक्तावन्येन वा पूजादिकारयेत्। स्वयं वा प
न्यता वापि पूजयेत्पूजयित्वेति तं रागिण्यां देवीपुराणात्। इदं देवीपूजनं मुक्तास्तादावपि कार्यं। तदुक्तं धर्मप्रदीपे। नष्टे शुक्रे तथा
जीवो सिंहश्च बहस्पती। कार्यं चैव स्वदेव्यं प्रत्येकं कुलधर्मत इति। मलमासतु वचनात् न भवति। अत्र सांख्यस्याश्च पूजनं मुक्तम
दनरत्ने देवीपुराणे। आश्वयुजमुक्ता प्रतिपत्वा तयोर्गोशुभदिनो पूर्वमुक्तेः श्रवणामप्रथमो श्रियमावहत्। तस्मात्सांख्येनैरेतन्न पू
ज्यो सोऽश्रुया सह। पूजनीयाश्च तुरगानवमीमावदेव हि। शांतिस्वस्थयनं कार्यं तदा तेषां दिने दिना ध्यात्यंभलात्कंकुचं च चासिद्धयर्थ
कास्तथा। पंचवर्णनरत्रेण ग्रथितं पातु बंधयेत्। वायव्यै वारुणैः सारैः शक्तेर्मंत्रैः सर्वैश्चैव। वैश्वदेवस्तथा नैवेद्यैः। कार्यो दिने दिने

कल्पतरोतसेतदयेन्यदपि। ज्येष्ठायोगेपुरातनगजाश्चाष्टौ महाबलैः। पृथिवीमवहन्पूर्वसशैलवनकानना। कुमुदेरावणोपघ्नः पुष्पदंतो
 थवमनः। सुप्रतीकोजनीलतस्मात्तास्तत्र पूजयेत्। शक्रादृष्टोत्समारभ्यनवम्यंतं च पूर्ववत्। अश्ववज्रोमादीत्यर्थः। अथ प्रतिपदादि
 शुविशेषोदुर्गाभाक्तरंगिण्यां भाविष्ये। केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात्प्रतिपदिने। पक्षते लं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे। पट्टदोरमितेगे
 उपातः। दर्पणं च तृतीयायां सिंदूरालककं तथा। मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमंडनं। पंचम्यामंगरागं च शक्त्या लं करणानि च। षष्ठ्यां बिल्वत
 रोजो धं सायं संध्यां स्ककारयेत्। सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत्। उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजयेत्। नवम्यामुग्रचंडायाः पू
 जां कुर्याद्द्वलितथा। संप्रज्य प्रषणं कुर्यादशम्यां सारबोत्सवे। अनेन विधिनायस्कंदेवी प्रीणयते नरः। स्कंदवत्पालयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्तिभि
 कृत्य तत्पार्श्वे लैंगे। कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजायेत्। द्रुमैर्भोजयेत्। नवम्यां बोधयेद्देवी महाविभवा विस्तरे। शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवी केशविमोक्ष
 णां प्रातरे वतु पंचम्यां स्नापयेत्। शुभे जेतैः। षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वत बिल्ववृक्षेऽधिवासनं। सप्तम्यां पात्रिका पूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणं। पूजा
 नवागरे च नवम्यां विधिवद्द्वलितैः। विसर्जनं दशम्यां लुकी डाकौ तु कर्मणैः। अत्र नवम्यां बोधनासामर्थ्ये षष्ठ्यां बोधनमिति स्मार्त्ताः। फल
 भूमार्थिनः समुत्तयइत्यन्ये। नवम्यां मंत्रः कालिकापुराणे। इवेमास्यासिते पक्षे नवम्यामाद्रुमैर्देवा। श्रीष्टर्क्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां क
 राम्यहं। अत्र स्त्रीत्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः। अथाशौचे विशेषो निर्णयामृतविश्वरूपनिबंधे। आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे न
 वरात्रके। शाश्वते नवम्युत्पन्ने क्रियाकार्येषु बुधे। सतके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधे। देवी पूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञविधानतः। सतके पूज
 नं प्रोक्तं दानं च विशेषतः। देवी मुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यत इति। कालादर्शं विष्णुरहस्येपि। पूर्वसंकल्पितं यत्तत्तत्संक्रियत इति। तत्कर्तव्यं
 नरेः शुद्धदानार्चनं विवर्जितमिति। गोडनिबंधे तिथितत्वे प्युक्तं। आश्विनकृष्णनवम्यादि शुक्लप्रतिपदादि षष्ठ्यादिसप्तम्यादिवैकुंठकर्म अतश्च त
 ध्ये आशौचपातोपिनदोषः। संकल्पो व्रतसत्रयोरिति विष्णुस्मृतौ। आरब्धं स्वयमेव कार्यं। अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवोदासः। रज

श्रीरामः

४६

रयमेव। त्रिकालं पूजयेदित्यादि पूर्वविरोधाच्च। माधवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तं। तस्मात्सर्वपक्षेषु परे व प्रतिपदिति सिद्धं। अत्र के
 चित्। नवरात्रशब्देन काहोरात्रपरः। वृद्धो समाप्तिरष्टम्यां द्वासेमाश्रिते पान्तिशि। प्रारंभो नवचंडास्तु नवरात्रमतीतार्थवदिति देवीपुराणादित्या
 दुः। तन्ना। अतिद्रोसवृद्धो न्यूनाधिकलोपते। अत्र मूलभावाच्च। तेन तिथिवाच्ये वायं। तदुक्तं। तिथि वृद्धो तिथिद्रोसे नवरात्रमपार्थक्यं। अष्टरा
 त्रनदोषाय नवरात्रातिथिर्ज्ञेय इति। स च नवरात्रशब्दः क्वचिल्लक्षणाया कर्मवाची। यथा प्रारंभो नवरात्रस्येति त्रैदितिकं। प्रतिपदि नवैधृत्या
 दियोगनिषेधो भार्गवा च नदीपिकायां देवीपुराणे। त्राष्ट्रवेधतियुक्ता च प्रतिपञ्चंडिका च ने। तयोरेते विधातव्यं कलशारोपणं गृहेति। चित्रावेधृति
 युतापि द्वितीया युता चैव त्रयास्त्युक्तं दुर्गासुवे। भद्रोचिता चैव प्रतिपत्तुलभ्यते विरुद्धयोगैरपि संगता सती। सेवापराक्रुविबुधैर्विधेया श्री
 पुनराज्यादिविबुद्धिहेतुरिति। यदा तु वेधत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्नलभ्यते तदा क्तं तत्रैव कालायनेन। प्रतिपद्याश्विने मासि भवो वेधृति चि
 त्रयोः। आद्यपादोपरि सज्य प्रारंभे नवरात्रकमिति। भाविष्येपि। चित्रावेधृति संपूर्णा प्रतिपञ्चैव नृप। त्याज्याद्यं शास्त्रयस्त्वाद्यातुरीया
 शेपि पूजनमिति। रुद्रयामलेपि। वेधतो पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनं। तस्मान्न स्थापयेत्कुंभां चित्रायां वेधतो तथा। संपूर्णा प्रतिपदे
 वचित्रायुक्ता यदा भवत। वेधत्यावापियुक्ता स्यात्तदामध्यं दिने रवौ। अभिजित् शुभं तत्रैव स्थापनमिष्यत इति। चित्रादिनिषेधे मूलं चित्यं
 इदं कलशस्थापनं रात्रौ न कार्यं। नरात्रो स्थापनं कार्यं न नक्तं भाविष्ये च नमिति मात्स्योक्तेः। भास्करोदयमारभ्य यावत्तुष्टनाडिकाः प्रातः
 काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादि विधिविष्णुधर्मोक्तेश्च। रुद्रयामले। स्नानं मंगलं कंकवा ततो देवी प्रपूजयेत्। शुभाभिर्भक्तिकामिभ्यश्च
 पूर्वैकत्वात्तु वेदिकां सप्तधान्यानि। यवान्वेवापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान्। तत्र संस्थापयेत्कुंभां विधिना मंत्रपूर्वकं। सोवर्णं राजतं वापित
 मं नृन्यजतु वेति। अथ पूजाविधिः। साकजयंती मंत्रेण नवाक्षरेण वा कार्यं। तदुक्तं दुर्गाभक्तिरंगिण्यां देवीपुराणे। कुर्याद्द्व्यास्त
 मंत्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिरत्कृत्वा। जयंती मंगला काली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गाक्षिमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधानमोस्तुते। अनेनैव तु मंत्रे

त्रयोगादरो मुख्यः कल्पः तदभावे तु तिथिरेव ग्राह्या तिथिः शरीरे देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रिता तस्मान्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विनेति विद्या
पतिलिखितवचनात् तिथि नक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनं योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन कर्मणी तितत्रैव देवलोकेऽश्वः अत्र च पत्नी प्र
वेशात्पूर्वद्युः सायंकाले षष्ठभावे तत्पूर्वदिनेऽधिवासनं कार्यं सायंकाले तृतासत्वे त्वधिवासनलोपः षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वता बिल्ववृक्षेऽधिवास
नमिति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः सायं श्रुतिः फलातिशयमात्रार्थाननुकर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः अत्रक्रमः बिल्वसमीपंगत्वा देवी
बिल्वं च संपूज्य प्रार्थयेत् तत्रमंत्रः रावपास्यवधाधाय रामस्यानुग्रहाय च अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयिकृतः पुरा अहमप्योश्रितः
षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः श्रीशैलशिखरे जातश्रीफलश्रीनिकेतन नैतव्योसि मया गुह्यं पूज्यो दुर्गास्वरूपत इति एवं देवीमधिवास्य परदिने
निमंत्रितविल्वशगरवापत्नी प्रवेशपूजा कुर्यात् तदुक्तं हेमाद्रौ लिंगे मूलाभावे तु सप्तम्यां कवलायां प्रवेशयेत् युग्माभ्यां न व बिल्वस्य फलाभ्यां
शगरविको तथा तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वा भुक्ष्य प्रवेशयेत् अत्र चोपवास पूजादो दयिकी सप्तमी ग्राह्या न तु युग्मवाक्यात् पूर्वो युगाद्या
वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया रवेरुदयमीक्षते न तत्र तिथि युग्मतति कल्पतत्त्वाणो दाहवचनात् भगवत्याः प्रवेशादिवि सर्गताश्च या
क्रियाः तिथा बुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कार्ये ह्युध इति तिथितत्वेनादि केश्वरपुराणां दुर्गाभक्ति तरंगिण्यामप्येव तत्रापि घटिकातो नूनत्वे प
रानकार्या त्रतोपवास नियमे घटिके कापिया भवेदिति देवलोके रिति गोताः दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचनमदृष्टं युग्मवाक्यात् पूर्वो कुर्वन्ति पात्रिका पू
जात्पूर्वो ह्येव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कल्पतत्त्वाणो वेत्तं पात्रिकास्तु रभाकवीहरेद्राच जयती बिल्वदाडिमो अशोको मानवृक्षे
श्वधान्यादिनवपात्रिका इति तत्रैवास्माः अस्यामेव सप्तम्यां देवी त्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ प्रातिपदादिनवतिथिषु उपवासादिक्रमणामर्थे स
प्तम्यादिदिनत्रये वा कुर्यात् तदाह धोम्यः आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकं प्रातिपदादि क्रमेण व्यावचनवमी भवेत् त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं
सप्तम्यादियथा कर्ममिति अतएव हेमाद्रौ देवीपुराणे मंगलाव्रते आश्विने वाधमाघे वा चैत्रे वा श्रावणे वा कृष्ण एम्यादिकर्त्तव्यं ज्ञतं शुक्ला
वधिं हरि वा बहु कृष्णमीशक्र उपोष्य तु विधानतः दानहोमो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वह महामेरवरूपेण अस्मिन्मालाधराश्रये पूजनी

या विशेषेण वस्त्रे ग्रामपुरादिषु इति मासचतुष्टयेभिधाय अथानुवरात्रं च सप्तपंचास्त्रिकं देवा एकभक्तेन न केनायादितोपोषणेः कस्मात् पूजयेदा
श्विने शक्र यावत् कृष्णमी भवेत् सर्वकार्याणि सिद्धांति शक्रनास्त्यत्र संशय इत्युक्तं दिवसे परात्रमुक्तं देवीपुराणे नवरात्रव्रतेशक्तस्त्रिरात्रैकैरात्रकं
व्रतं च व्रतियो भक्तस्तस्मै दास्यामि वांछितमिति तत्रापि सप्तम्याः पूर्वीक्तो निर्णयः आत्र तिथियोगपद्ये तत्रैवोपवासः तिथिद्वयनिमित्तं पूजा
दिकं तु भवेत् अत्र विशेषो निर्णयामृतं भाविष्ये सप्तम्यां नवगेहानि दारुजानि नवानि च एकं वा चित्तभावेन कार्ये तस्मात्माहितः दुर्गा गृहप्रकर्त्तव्यं
चतुरस्रं सुशोभनं तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समांशुभां तस्यां सिंहं सनक्षो मं कं बलाजिनसंयुतं तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणां संयुतां भुजे
श्वतुभरुचिरे देशभिर्वा विभूषितां तत्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशि शिखरां अनेककुसुमाकोणी कर्मपदेन सुशोभितां नितंबबिंबसंयुक्तां
किणीकृणानादिनीं शूलचक्रदंशाक्षि वज्रचापासिधारिणीं चंटाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्करां तदग्रे कृच्छ्रशिरसं महिषं रुधिरासुतां वि
सृतां धनुं कंठनाले चर्मासिधारिणीं देवीधतकरयी वंशले नोरसितां उतं नागपाशेन विक्षिप्तं दूर्यक्षेणापि विद्रुतं वृमडुधिरव क्रेण धुन्वतां
ध्वंसरानरुपां सर्वतो मातृवक्त्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथेति तत्र देवी प्रकर्त्तव्या हेमी वाराजती तथा मृद्धाक्षी लक्ष्मणोपतारवदुश्रले च प्र
जयेत् वाक्षी दारुमयी देवी मूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्ति तरंगिण्यां देवीपुराणे याम्यास्याशुभदा दुर्गा पूर्वास्याजयवीर्यं पश्चि
माभिमुखी नित्यं नस्थाप्या सोम्यादिदुर्गुरवी प्रातिमाभावे विशेषस्तत्रैव हेमराजतमृच्छालुशैलचित्रार्पितापि वा शूलैरवद्वेर्चिता देवी स
र्वकामफलप्रदा यद्यद्यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिंस्तो प्रातिपूजयेत् देवी भक्त्या र्विता उस्तां राज्यायुः कृतसौख्यदा कृततत्त्वाणो विका लिका पुरा
णां लिंगाणां पूजयेद् देवी मंडलस्थां तथैव च पुरतः कृष्णं महादेवी पावके प्रतिमां कृत्वा त्रिनेत्रां शिखरवद्वेजलस्थां वापि पूजयेत् बिल्व
पत्रैर्यजेद् देवी तथा जाता प्रसूनकैः नानापिष्टकैर्वेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः भगलिंगाभिधानैश्च भगलिंगप्रगी तैः भगलिंगा क्रियाभिश्च

प्रीणयेद्वरचंडिकां। परैर्नीक्षिप्यतेयस्कयः परान्ताक्षिपत्यपि तस्य कुक्षिभगवतीशापंदद्यात्सुदाराणां। चित्रमृन्मय्यादौस्नानाद्यसंभवेतत्रैवोक्तं। अं
तिक्स्थापितेवरजुःस्नापयेदुपपेधवेति। अथसप्तमीपूजाविधिः। प्रतिपद्युक्तविधिनाफलसंकीर्तनांतेनचपात्रिकामृन्मयदुर्गापूजाबलिदा
नानिकरिष्यइतिसंकल्पपूर्वनिमंत्रितबिल्वसमीपंगत्वासंपूज्यागळसर्वकल्याणीतिपूर्वोक्तमंत्रंपठित्वा बिल्ववृक्षमहाभागसदात्वंशंकरप्रिय
गृहीत्वातवशारवांचदेवीपूजां करोम्यहं। शारवाळेदोऽवदुःखंनचकार्यंत्वयाप्रभो। गृहीत्वातवशरवांचपूज्यादुर्गेतिचस्मृतिः। उक्तिसुपत्रिकेदेवि
सर्वकल्याणहेतवोपूजांगृहाणसकलामस्माकंवरदाभवा। मेरुमंदरकैलासाहिमवकिरवरेगिरे। जातश्रीपलवृक्षत्वमविकायाः सदाप्रियोतिसप्र
थ्य। ॐ किंघिफट्फट् ॐ पुं प्रस्वाहेति कृत्वासंपूज्य ॐ चामुंडेचलचल इतिवाद्यधोषेणदेवीतांचगृहं प्रविश्य आरापितासि दुर्गे त्वंमृन्मय्याश्री
फलेपिच। स्थिरानितोतंभूत्वाचगृहेत्वंकामदाभवेतिस्थिरीकृत्यरंभादिपत्रिकाः पंचगव्येनपंचामृतंनचस्नपयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्यस्थापयेत्। ततः
पूर्ववत्संकल्पाक्षतानादायदेवीमावाहयेत्। तत्रमंत्रः। आवाहयाम्यहं देविमृन्मय्यांश्रीफलेऽष्टा। कैलासशिखरादेवि विंध्यादेहिमपर्वतात्।
आगत्यबिल्वशारवायांचाडिकेकुरुस्तान्निधिं। स्थापितासिमयादुर्गे पूजयेत्वां प्रसीद मे। आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तुते। दुर्गे दुर्गे स्वरूपासि स्म
रतेजोमयेर्विते। सदानंदकरेदेवि प्रसीद मम सिद्धये। एह हि भगवत्येव शक्रक्षयजयप्रदे। भक्तितः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि स्मरार्चिते। पल्लवैश्वर्यलो
वतेः पुष्पैश्च सुमनोहरैः पल्लवैः संस्थिते देवि पूजयेत्वां प्रसीद मे। दुर्गे देवि हागळसार्तिं ध्यामि ह कल्पय। यज्ञभागानेगृहाण त्वं योगिनी कुदिभिः
सहेति। ततोमूलमंत्रेणपाद्यादिगंधांतोपचारे संपूज्य। अमताद्रुवंश्रीवृक्षं शंकरस्य सदाप्रियं। बिल्वपत्रत्रयलामि पवित्रं तैस्करेश्वरीतिवि
त्वपत्रं। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदाप्रियं। तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये इति द्रोणपुष्पं निवेद्य धूपदिदक्षिणां तांपूजां मूलनकुत्वा
प्रार्थयेत् ॐ माहिषघ्नमहामाये चामुंडे मुंडमांलिनि। आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तुते। कुंकुमेनलसदालब्धे चंदनेनावलेपिते। बिल्वप

स्वलात्तयेनकारयेत्। स्तुतकादिवह्निशेषवचनाभावात्। स्त्रीणांचनयरात्रेतांबूलादिचर्वणंभवतितदुक्तं तत्रतहेमाद्रौगारुडे। गंधालंकारतांबू
लपुष्पमालानुलेपनं। उपवासनदुष्यतिदत्तधावनमंजनमिति। एतत्समर्तकोपवासविषयं। अन्यश्चात्रविशेषः परिभाषायामुक्तः। आश्विन
शुक्लपंचम्यामुपांगलालिताव्रता। महाराष्ट्रेषु प्रासिद्धं। तत्रयद्यपिकथायांकालविशेषो नोक्तस्तथापिरात्रो जागरणं कुर्याद्रीतवादित्रनिः स्वर्गे
तिरात्रो जागराक्तेः शक्तिपूजायारात्रो प्राशस्त्याच्च रात्रि व्यापिनी ग्राह्येति केचित्। वस्तुतस्तुवचनं विनारात्रिपूजायां मानाभावाज्जागरस्यच
गत्वाद्युगमवाभ्यात्। भुक्ता जागरणेनक्तेचंद्राद्यर्घ्यव्रतेतथा। ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते इति कालहेमाद्रौवचनाच्च पूर्वविद्वद्वा
द्या। रात्रिशब्दः पूर्वविज्ञावचनइतिहेमाद्रिः। अस्यचभुक्ताजागरणरूपत्वादिति साधुप्रतीमः। भुक्ता जागरणमवत्येकं पदं। तस्मिन्व्रतेइत्यर्थः। अ
न्यथाभुक्तेलसंगतेः। दिवोदासीयेत्येवं। आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनं। यथोक्तं निर्णयामृतदेवीपुराणे। मूलपुष्ठापनं दे
व्याः पूर्वाषाढासु पूजनं। उत्तरासु बलिं दद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेदिति। रुद्रयामलेपि। मूलनक्षत्रे सराधीशपूजनीया सरस्वती। पूजयेत्तत्पदेव
यावदेक्षवमृक्षकं। नाध्यापयेन्नचलिखेन्नाधीयीतकदाचन। पुस्तके स्थापिते देवविद्याकामोद्दिजातमः। संग्रहे। आश्विनस्यासिते पक्षे मेधाका
मः सरस्वती। मूले नावाहयेदेवी श्रवणेन विसर्जयेत्। मूलस्याद्यपाद आवाहनमिति शिष्टाः। श्रवणाद्यपादे च किं सज्येत आदिभागे
निशायातु श्रवणस्य यदाभवेत्। संप्रेषणं तदा देव्यां दशम्यां च महोत्सव इति चिंतामणो ब्रह्मांडपुराणात्। अथयज्ञः। गोडनिबंधे देवीपु
राणे। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्या बिल्वानिमंत्रणं। सप्तम्यां मूलयुक्तायां पात्रिकायाः प्रवेशनं। पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहमाद्युपाषणं।
उत्तरेपानवम्यातु बलिभिः पूजयेच्छिवां। श्रवणेन दशम्यातु प्रणिपत्य विसर्जयेत्। कालिकापुराणे। बोधयेद्बिल्वशारवायां षष्ठ्यां देवीं फ
लेषु च। सप्तम्यां बिल्वशारवातामाहृत्य प्रातिपूजयेत्। पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत्। जागरं च खयं कुर्याद्विलिदानं महानिशि। प्र
भृतबलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत्। विसर्जनं दशम्यातु कुर्याद्विसारवात्सवं। धूलीकंदमनिक्षेपेः। त्रींशकोतुल्यमंगलेः। अत्र सर्वत्रातिथिनक्ष

श्रजचिह्नानि फलमात्पविलेपनेः तस्याभिसरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः। पूजामंत्राप्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहंतवायैः प्रजिताः प्रयच्छंतिकीर्तिमायुष्यं
शोबलं। **अथमंत्राः**। विष्णुधर्मोत्तराक्ताः। **उक्तस्या** यथा बुद्ध्या देयति शिवायेमां वसुंधरा। तथा कदाप्यराजानं विजयारोग्यसि वृद्धये। का
मरस्या। शशांककुरसंकशक्षीरडिंडीरपांडुर। प्रोत्सारयाशुदुरितं चामरामरदुर्लभा। **अथध्वजस्या** गंधर्वकुलजातस्त्वमाश्रयः कुलेदृषकः।
ब्रजणः सत्त्वामेन सोमस्य वरुणस्य चोत्तमावाचकताशस्य वरुणस्य च तुरंगमाद्रा। तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा। रुद्रस्य ब्रह्मचर्य
पापवनस्य बलेन च। स्मरत्त राजपुत्रस्त्वं को सुभक्तमणिं स्मर। योगतिं ब्रह्महागं के मातहापितहा तथा। भूमिहान्तवादी चक्षत्रियश्च प
राङ्मुखः। सूर्या चंद्रमसौ यौ वायुर्या वत्पश्यंति दुष्टतः। ब्रजाश्वतांगतिं क्षिप्रं तत्रैषा पंभवेत्तवा विरुतिं यद्विगच्छेथाः युद्धाध्वनितुरंगम। रिपून् वि
जित्य समरे सहभर्ता सुरवी भवेति। **अथध्वजस्या** शक्रकेतो महावीर्यश्यामवर्णो च याम्यहं। पतिराज नमस्तस्तु तथा नारायणध्वज। काश्य
पेया सुपाश्रातेर्नागारविष्णुवाहन। अप्रमयदुराधर्षरणे देवारिपूतनागरुत्मान्मास्तु गतिस्त्वयि सान्निहितोऽयं तः। सारवंत्यायुधान्यत्र रक्ष
त्वं च रिपून् ह। **अथपताकायाः**। कृतभुग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः। नागा केनरगंधर्व यक्ष भूत गणाग्रहाः। प्रथमस्तु सहादित्ये भूतेशो
मातृभिः सह। शक्रः सेनापतिः स्कंदो वरुणश्चाश्वितस्त्वयि प्रदेहं तुरिपून् सर्वान्नाजा विजयमश्नुत। यानि प्रयुक्तान्यरिभिरायुधानि समेततः। पतं
तु परिश्रुणां हतानि तव तेजसा। हिरण्यकशिपोर्युडे युडे देवसुरे तथा। कालनेमि वधे पृथ्वीद्वित्रिपुरघातने। शोभितासितधे वाद्यशोभया
स्मांश्च संस्मर। नीलानि माश्वेता निमान्दृष्ट्वा नश्यंत्वाशु नृपारयः। व्याधिभिर्विधिधैर्यैः शस्त्रैश्च युधानिर्जिताः। पूतनारिवतीनाम्ना कालरा
त्रिश्च यस्मिन् तादृहत्वाशुरिपून् सर्वान्पताकृतं मया विता। **अथगजस्या**। कुमुदेरावणोपद्रुः पुष्पदंतो धवामनः। सुप्रतीको जनी लणेत
हो देवयोनयः। तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनाम्येषो समाश्रिताः। मंदो मद्रो मगश्चैव गजः संकीर्ण एव च। वने वने प्रसृतास्ते यूथानि समुहानि च। पां
तु त्वाक्सवो रुद्रा आदित्याः समरुजगाः। भर्तारं रक्षतां मेन्द्रचामिव ह्यतिपाल्यतां। अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वसि नो ब्रज। श्रीस्ते सोमा हूं विष्णो

श्रीगमः
५०

वक्रतापी उदुर्गेहं शरणं गतः। रूपं देहि जयं देहि भगं भगवति देहि मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वात्कामांश्च देहि मे। सर्वमंगलमांगल्येति वसं प्रार्थय पत्रि
काः पूजयत। कदल्यो ब्रह्मणी दाडिमैराक्त दंतिका। धान्ये लक्ष्मी। हरिद्रायां दुर्गा। माने चामुंडा। कचो कालिका। बिल्वेशिवां अशोकेशो कुराहितां ज
यं संकोर्तिका। चावाह्यं संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात्। **अत्रशस्त्रादिपूजावक्ष्यते**। ततः स्तुतिं पठेत्। तदुक्तं शिवरहस्ये। दुर्गा शिवांशं तिकरी
ब्रह्मणी ब्रह्मणः प्रिया। सर्वलोकप्रणेत्री च प्रणमामि सदा शिवां। मंगलां शोभनां शुद्धां निःकलां परमां कलां। विश्वेश्वरीं विश्वमातां चोडिकां
प्रणमाम्यहं। सर्वदेवमयी देवी सर्वरोगभयापहा। ब्रजेश विष्णु नमितां प्रणमामि सदा मुमां। विंध्यस्थां विंध्यनिलयां दिव्यस्थानां विलासिनीं। यो
गिनी योगमाता च चंडिका प्रणमाम्यहं। ईशानमातरं देवीं श्रीश्वरीं श्रीश्वरप्रियां। प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संसाराणवतारिणीं। यद्देवपठते स्तो
त्रं शृणुयाद्वा पियोतरः। समुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह। **अथमहाष्टमी**। सान्वपरयुता। शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी।
पूर्वं विज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ब्रह्मवेवर्त्तते। मदनरत्ने स्मृति सग्रह। शरन्महाष्टमी प्रज्या नवमी संयुता सदा। सप्तमी संयुतानि सशो
कसंतापकारिणी। जंभेन सप्तमी युक्ता पूजिता तु महाष्टमी। इंद्रेण निहतो जंभस्तस्माद्दानवपुंगवः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमी मिश्रिताष्टमी।
वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजेः शुभकाक्षिभिः। सप्तमी शल्पसंयुक्ता मोहादज्ञानतोपि वा। महाष्टमी प्रकुर्वाणा नरकं प्रतिकपद्यते। सप्तमी कलया
यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्। तेन शल्पमिदं प्राक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदं। तथा पुत्रान् हति पशून् हति हतिरासं सराजकं। हंति जातान् जातान्श्च सप्तमी स
हिताष्टमीति। तेन नात्र त्रिमुहूर्त्तवधः। तदा घटिका मात्रा प्यादयिकी प्राद्या। ब्रतोपवासानियमेषां घटिके कृपिया भवेदिति देवलोके। गोडा अप्येव
माहुः। अतएवोक्तं भोजराजना। तेन च सप्तमी शल्पसमोपहतेति। **इयं भोमेति प्रशस्ता**। अष्टम्या मुदिते सूर्यदिनां तेन वमी भवेत्। कुजवरो
भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नेन तदतिमदनरत्ने वचनात्। सप्तमी शल्पसा विज्ञा वर्जनीया सदाष्टमी। स्तोकापि सामहा पुण्याय स्यात्सूर्यो देव भवेदिति
मदनरत्ने स्मृति समुच्चयवचनात्। अष्टमी नवमी युक्ता नवमी चाष्टमी युतति पात्रवचनात्। **इयमेव मूलयुक्तं चिन्महा नवमी सदा**। आ

लोक्यजयसर्वसिंहासननमोस्तुते। तथैव कर्मविद्वानिस्वानिपूज्यानिशित्पिभिः। लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वेवं मंत्रपूर्वकं। नियमं कृत्वा तथा
 स्यात्पूर्वाह्ने स्नानमाचरेत्। कुंकुमचंदनचंपकचतुःसमैः शैलपिष्टैश्च। चर्चितगात्री देवीकुसुमेरभ्यर्चयेद्बुद्धिभिः। कुमुदेः सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः
 सनेवेद्यैः। मांसैर्बल्युपहारे मंगलशब्दैः समुच्छलितैः। विहितछत्रैर्यानेः स्यंदनशितशस्त्रधारिजनलोकैः। तुष्टैः पशुशस्त्रादितु निवेद्यते सर्वमेव
 भवत्ये। दुर्गा साष्टननीयान्वतदिने द्रोणपुष्पकैः। ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधा सिद्धये। इच्छेत्तविजयं राज्ञ्यं स्त्रामिधेयं चात्मने नृपः। पुनः पुनः प्र
 पाप्मण्यो संस्मरन् रूद्रयो शिवां। सर्वकृत्वेति कोरव्य अष्टम्यां जागरं निशि। नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महत्सवां। एवं ह्येति शान्तीलाभभाते चारुणो
 दये। घातयेन्महिषान्मेघान्प्रतो नतकंधरात्। शतमर्धशतं वापि तदर्थं वा यथेष्टया। सुरासवभूतैः कुभैस्तपयेत्परमेश्वरी। कापालिकेभ्यस्त
 द्यंदासीदासजने तथा। ततो पराङ्मुखमयेन वम्यां वैरथे स्थितां। भवानीं आमयेद्रष्टुं स्वयं राजा सशब्दान्। कश्चिच्चोपायितो वीरो विधृतो न्येन
 खड्गवात्। भूतेभ्यस्तु बलिं दद्यान्मंत्रेणानेन सामिषां। सरत्तं सजलं चान्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतं। त्रींस्त्रीन्वारान्समूलेनादिग्विदिक्षुकिरेद्बलिं।
 । मंत्रश्च। बलिं गुरुलिमदेवा आदित्यावसवस्तथा। मरुतश्चाश्विनोरुद्राः। रुपणाः पन्नगाग्रहाः। असुराया तु धानाश्च पिशाचा राराक्षसाः।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः प्रतनाः। दिवाः। जंभकाः सिद्धगंधर्वा मात्स्या विद्याधरा नगाः। दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विद्याविनायकाः।
 जगतां शांतिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः। भाविघ्नं मानवमेपापं मासं तु परिपंथिनः। सोम्या भवतु तत्ताश्च भूतप्रेताः। सुरवावहा इति।
 तिमहात्मनी। आश्विनशुक्लनवमी महानवमी। महाशब्देन वम्यां तु लोके रव्यातिंगमिष्यतीति हेमाद्रौ देवीपुराणात्। सातु पूर्वयुता ग्राह्या।
 पूर्वीक्तवचनात् नवमी दुर्गाव्रतेश्रावणीति दीपिकोक्तेः। श्रावणी दुर्गनवमी पूर्वी नैव द्रुता शनी। पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिकरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमा
 द्रोपाद्रोक्तेश्च। भाविष्येपि। आश्वयुक् शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता। सामहानवमी नाम त्रैलोक्ये पितृकुलभेति। मूलमुपलक्षणं। दुर्गा पूजा सु
 नवमी मूलाद्यष्टत्रयान्विता। महती कीर्तिता तस्यां दुर्गं महिषमर्दिनीमिति मदनरत्नेल्लेगात्। अत्र पूजया देस्य ग्रंथैः। यानितु। साक्योदयगा

मिन्यां तिथावदयगामिन्यामित्यादि प्रागुक्तानि तानि नवमीमिन्नतिथिपराणि। नवम्यां विशेषोक्तेः। वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः। यद्यपि हेमाद्रि मते मुहूर्त
 र्त्तद्व्याप्तापि वेधोऽस्ति तथापि सूर्योदय एव सः। सायंतु त्रिमुहूर्त एव। तदुक्तं दीपिकायां। त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायेति। माधवोपि। सायंतु त्रय
 तद्वन्मूना तु न विद्यत इति। तेनात्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी। पूर्वोक्तवचनात्। न कुर्यान्नवमी तात दशम्या तु कलदा चनेति स्कांदे परानिषेधाच्च। त्रि
 मुहूर्तयोगाभावे तु निषिद्धापि परैवेति निष्कर्षः। यत्तु नवम्यां च जपं होमं स माप्यश्रावणोपिवेति स्कांदेऽप्युक्तं। संग्रहोक्तेः। व्रतं च जागरश्चैव नवम्यां वि
 धिवद्बलिरिति देवीपुराणाच्च नवम्यां होमबल्यादिविहितं। तत्राश्वयुक् शुक्लनवमी मुहूर्तं वा कलायदि। सातिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मीविद्याजया
 र्थिभिरिति सोरपुराणात्। सूर्योदये परं रिक्ता पूजा स्यादपरायादि। बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभावहं। बलिदाने कृतेष्टम्यां पुत्रभगो भवेन्नपेति
 मदनरत्ने देवीपुराणाच्च बल्यादौ पराकार्या। उपवासादौ तु पूर्वैवेति मदनरत्ने उक्तं। प्रतापमात्तं उपेवां यत्तु अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्भव
 मितिका किकापुराणं तत्संधिपूजा परं। अष्टमी नवमी संयुता तृतीयारवतु कथ्यत इति तत्रैवोक्तेः। कामरूपनिबन्धे। अष्टम्याः शेषं उश्वनवम्याः
 पूर्व एव च। तत्र याक्रियते पूजा विज्ञेया सामाहफला। अष्टमी मात्रे भवत्येव। आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रेष्टमी शुचि घातयेति पशुभक्त्या ते
 भवंति महाबलाः। तथा। कन्यासंस्मरवा वीशिशुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत्। सोपवा सोनिशो र्धेतु महाविभवविरुद्रेः। तथा। पशुघातश्च कर्तव्यो
 गवलाजवधस्तथेति रूपनारायणीये देवीपुराणात्। तत्रैव भाविष्ये। तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी। उपोष्यात्कृत्वा यत्नेन सततं
 सर्वपार्थिवैः। निर्णयदीपे तु महानवमी परदिने उपराष्ट्रव्यापिते पराङ्मथा पूर्वा। आवर्तनात् पूर्वकालेन नवमी स्यात्परैः। हनि। दुर्गाव्रतत्र पूर्वयुः
 पूर्वाह्ने त्रष्टमी यदेति धौम्या वचनादित्युक्तं। अस्त्युत्तरादनुवमी विषयं समूलं च विमृश्यां यानितु नंदायां च लते वद्धिः पूर्णायां पशुघा
 तनं। भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यां विनश्यतीति। नवम्यां पराङ्मुखं बलिदानं प्रशस्यते। दशमी वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणेति। नंदाया
 दर्शने रक्षा बलिदानं दशास्त्व। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायत इति ब्रह्मवैवर्तनारादादिवचना नितानि शुद्धाधिकनिषेधपराणीति म

दनरत्ने तथा कालिकापुराणे नवम्यां बलिदानं तु कर्तव्यं वैयथाविधि जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये केचित्तु पूर्वाषाढायुताष्टम्यां प्र
जाहोमाद्युपेषणमिति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः अन्ये तु द्विविधवाक्यवशादष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापयन्ति समुच्चयस्तु युक्तः
रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः तनुनिर्मूलं दुर्गाभक्तिरंगिण्यादिगोउग्रं धूपिनवम्यां होम उक्तः होमं च विशेष उक्तोऽमरतंत्रे पायसं सर्पिषा
युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितं होमयेद्विधिवत्तथा दशांशेन नृपात्तम रुद्राध्यायेयथा होमं मंत्रेणे केन साधयेत् तथास्तौ त्रजपेहोमं श्लोकेनैकेन
साधयेत् यद्वा सप्तशतीजप्यहोमं मंत्रेण वा क्षरः ॐ ऐं ह्रीं क्लीं नामुं उभे विज्ञे इति न वा क्षर इति केचित् प्रजाको ग्राह्य इति तु युक्तं रुद्रयामले
पि प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टपायसान्नं तिलास्तथा किंशुकैः सर्पपैः प्रगेर्लाजदूर्वाकुरैरपि यवैर्वीश्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा रक्तचंदनरयं च
गुग्गुलेश्वरमनोहरैः प्रतिश्लोकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् न वा क्षरेण वा जुह्वानमो देव्या इतीति चेति रुद्रस्येतु प्रतिश्लोकं तु जुहुयात्पाय
संतिलसर्पिषे त्फक्तं दुर्गाभक्तिरंगिण्यां तु तिलैर्जयंतीति च मंत्रेण होम उक्तः पुरश्चरणकार्ये तु बिल्वपत्रयुतौ स्तिका रितिकालिकापुरा
णं बिल्वपत्रे श्वेति स्मार्त्तः तन्ना अत्र मानाभावात् अथ बलिदानं तत्राश्वमेधकागमादिष्वस्वमांसानामुत्तरेत्तरप्राशस्त्यं फलविशेष
श्चान्यतो वसेय इति दिक् बलिप्रकारस्तु देवीपुराणे कन्यासंस्मरणे शक्रशुक्लाष्टम्यां प्रहृत्य तु शोणपुष्पैश्च बिल्वान्नजालीपुनो गन्धपत्रैः
पंचाब्जं लक्षणोपेतं गंधपुष्पसमन्वितं विधिवत्कालिकाकीर्तिजस्वारवदुनघातयेत् ॐ कालिकालियज्ञेश्वरिलोहदंडो येन मइति मंत्रः
तदुत्तरं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूजनादिषु आदिशब्दाच्चरकी विदारी पापराक्षस्यः नेरुतेभ्यः प्रदातव्यमहाकेशि मंत्रतः मंत्रस्तु वक्ष्यते तथा
तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शत्रुं तु वेष्टिकं खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात्कंदविशारवयोः अशक्तो ब्रह्मणेन वक्ष्मां उादिभिर्बलिदानं कार्यं
तदुक्तं कालिकापुराणे कृष्णोऽमिक्षुं दंडं च मांसं सारसमेव वा एते बलिसमाः प्रोक्तस्ततोऽकागसमाः सदा रुद्रयामले पि कागभावंतु कृष्णोऽं श्री
फलं यामनोहरं वस्त्रं संवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना तथा ब्रह्मणेन सदा देयं कृष्णोऽं बलिकर्मणि श्रीफलं वास्कराधीशं छेदयेत्तु कार

श्रीरामः

५३

स्तेजः सूर्यो ज्जिबो निलातस्त्रैर्यमरो जयं रुद्राद्यशो देवात्पुं रं दरात् युद्धे रक्षं वनागास्त्वां दिशश्च सहैव तैः आश्रितैः सह गंधर्वैः पांतु त्वां सर्वतः सदेति
॥ अथ रवदुमंत्रः असिर्विशसनः रवदुस्तीक्ष्णधारो दुरासदः श्रीगर्भा विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वे
धसा नक्षत्रकृतिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः रोहिण्यश्च शरीरं ते देवतं नृजनादनः पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्ण
दंष्ट्रः केशोदरः भावश्रुजो मर्षणश्च अतिते जास्तथैव च इयं येन धृताक्षोणी हतश्च माहिषास्करः तीक्ष्णधारायश्रुजायतस्मे रवदुयतेन मः अ
थ क्षुरिकायाः सर्वायुधानां प्रथमां निर्मितासि पिनाकिना श्रुलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहां शुभां चंडिकायाः प्रस्तासि सर्वदुष्टानि बहिणी
स्वयाविस्तारिता वासि देवानां प्रतिपादिता सर्वसत्तांगभूतासि सर्वाशुभानि बहिणी क्षुरिके रक्षमाणित्यं शांतिं यत्नमोक्तं अथ कटारपूजा
॥ रक्षांगानि गजानं रक्षरक्षवाजिधुनानि च मम देहं सदारक्ष कटारकनमोस्तुते कटारको मध्यदेशे कटारी इति प्रसिद्धा धनुःपूजा सर्वायुध
महामात्र सर्वदेवारिस्तदनं वापमांसमरे रक्षसाकं शरवरे रिह धृतं हृत्केन रक्षार्थं संहाराय हरेण च त्रयीमूर्तिगतं देवधनु रत्नं नमाम्यहं कुंतलपूजा
॥ प्रासपातय शत्रूंस्त्वमनयानां कमायया गृहाण जीवितं तेषां मम सेन्यं च रक्षतां चर्मपूजा शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्मसेन्येयशोद्यमे रक्षमां
रक्षणीयो हं तापनेयनेमोस्तुते अथ कनकदंडमंत्रः प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ब्रह्मणानिर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धो
यशोदेहि बलं देहि जयदे भव भूतपते ताडयस्वरिष्टसर्वां नेमदंडनमोस्तुते अथ दुंदुभिमंत्रः दुंदुभे त्वं सपत्नानां घोरो दृष्टवर्धनः भव भूति
मसेन्यानां तथा विजयवर्धनः यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यति च बहिणी तथा स्तुतव शब्देन हर्षोऽस्माकमुदावह यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रा
सोभिजायते तथा त्रतव शब्देन त्रस्यं त्वस्मादिषोरणे अथ रवमंत्रः पुण्यस्त्वं शरवपुण्यानां मंगलानां च मंगलं विष्णुना विधृतो नित्यमतः
शांतिप्रदे भव अथ सिंहसनमंत्रः विजयो जयदाजुतारिपुधातीशुभकरः दुःखहा धर्मदः शांतः सर्वारिषु विनाशनः एते वै सानि धोयस्मा
तव सिंहमहाबलाः तेन सिंहसनेति त्वं वेदं मंत्रैश्च गीयसां यो यो स्थितः शिवः शांतस्त्वायि शक्रः करेश्वरः नमस्ते सर्वतो भद्रं भद्रो भव भूतपते न

चंडीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशांशतः होमं कुर्याद्गृहादिभ्यः समिदाज्यं च नूतनक्रमात्। कुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात्। कृषिकांगानी
 क्रमणिं श्वेताश्वं च वामरे। अभिषेकं ततः कुर्यात्तु जमानस्य क्रमविजः। एवं कृते मरेशानसर्वसिद्धिः प्रजायते इति। **अथ सहस्रचंडी।** सान्वत
 त्रे वोक्ता। सहस्रचंडीविधिबन्धुगुविष्णो महामते। राज्यभ्रंशं मे होत्पाते जनमारे महाभये। गजमारे श्वमारे च परस्वक्रभये तथा। इत्यादिविवि
 धे दुःखेक्षयरोगादिभये। सहस्रचंडिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा। आपका स्मृता तं प्रोक्ता। विशदस्तश्चमंडपः। भोज्याः सहस्रं विप्रं द्रुगोशतं
 दक्षिणां दशेत्। गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च। सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरं। पंचनिष्कमितामूर्तिः कर्तव्यावर्धमानतः। अष्ट
 दशभुजा देवी स कीयुधविभूषिता। अवारितानंदं दातुं सहस्रं प्रत्यहं विभो। शतं वानियताहारपयः पानेन वर्तयेत्। एवं यश्चंडिकापाठं सह
 संतु समाचरेत्। तस्य स्यात्कार्यसिद्धिस्तत्र कार्या विचारणेति। एतद्व्यं यद्यपि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रवरूपत्वा दुक्तमिति दिक्।
इति शतचंडीसहस्रचंडीविधिः। अथ नवरात्रपारणमिति। सान्वदशम्यां कार्या। आश्विने मासि शुक्लतुर्कृतं नवरात्रं। प्रतिपदादि त्रयो
 वयावच्च नवमी भवेत्। त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादियथाक्रममिति हेमाद्रौ धौम्यवचनात्। नवमीति धिपर्यंतं च छत्रा पूजा जपादि क्रममिति प्रागुक्त
 वचनेन नवमीपर्यंतं प्रधानभूत पूजाद्युक्तेरुपवासादेश्वांगत्वेन तत्पर्यंतं च। तत्र आदिशब्देनोपवासात्। पूर्वोक्तत्रिरात्रं तेन वम्या अप्युपाष्य
 त्वाच्च। नवरात्रं तेन त्रिरात्रं त्वं विष्णु त्रिरात्रं देवताप्रसक्तेः। नवरात्रोपवासमानाभाव इति वान्यं। एवं च विध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन न
 त्तनतथैवायान्वितेन वा। पूजनीया जनेनैव स्थाने स्थाने पुरे पुरे इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः। नवरात्रसमारण्या तोन वम्या अप्युपाष्यत्वाच्च। ननु तिथिद्वारे
 पिनवतिथीनां अष्टावप्युपवासो भवतीति कथं समाख्या। तेन कर्मविशेषेन नवरात्रशब्दोक्तः। अत एवोक्तं देवीपुराणे। तिथिबद्धो तिथिद्वारे नवरात्र
 मपार्थक्यमिति चेत्। न। तिथिद्वारे पिनवतिथीनामुपवासान्नवरात्रत्वात्। एतेन चरात्रीणां प्राधान्यात्। द्वादशैव अमा मासयनवत्त्वमिति मूर्खोक्तिः
 परास्ता। यत्तु देवीपुराणे। कन्यासंस्कारो शक्रशुक्लामारभ्य नंदिको। अयान्दीर्घपथवेकाशी नकाशी ह्यथवा च दशतिव्रतं चतुष्टयमुक्तं तद्वै।

भिसारिकविषयां तस्याजयाभिलाषी न पतिः प्रतिपत्तु भूति क्रमात्। लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमीमिति भाष्यविषये। ष्टमीपर्यंतं मे वोक्तेः।
 रूपनारायणीयेन तु नंदादि व्रतप्रयोगं पृथगेवाक्ता तस्य नवम्यां पारणमुक्तेः। यद्यपि निर्णयदीपे। आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः। नवम्यां पार
 णं कुर्याद्दशमी श्रितितानचेत्। दशमीमिश्रिताय त्रपारणेन नवमी भवेत्। दुःखदारिद्र्यादेया तथा व्रतविनाशिनीति ब्राह्मनाम्ना किरितं वचनं। यच्च स
 द्रयामल इति वदति। अष्टम्या सहकार्या स्यान्नवमी पारणादिने। यो मोहो दशमीवधेन वम्या चंडिकां यजेत्। पारणं च प्रकुर्यात्तस्य पुण्यं निरर्थकं। न
 वम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति। दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति चेत्। तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिपत्यादी नितानि यदिसमस्त
 नितदा लौहाभिसारिकं नंदादि व्रतं चतुष्टयविषयाणि। तस्याष्टमीपर्यंतं मे वोक्तेरित्युक्तं प्राक्। अन्यथामहाष्टम्यां परविज्ञायां पारणाविधाने पृ
 वे निबन्धे विरोधो दुवारः स्यात्। यानितु केशिखिरितानि नवम्यां पारणाविधायकवचनानि तानि हेमाद्रादिविस्तृतानि निर्मुक्तानि। समस्त
 त्वपि यदादिन द्वयेन नवमी तदा द्वितीयादिने उपोष्यातिथ्यंते पारणान्। किंतु नवमीमध्ये कार्ये त्वेवनेयनिशि वरात्रिपारणावत्। **अत्र केचित्प**
रणाहेस्तकदि प्राप्ता तदाति क्रम्य पारणं कुर्यादित्याहुः। तमंदं। काम्योपवासे प्रकृते त्वंतरामृतसूतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्यादना च न विव
र्जितमिति माधवीये कोमर्ते। अतएव विवाहेषु आहु होमं च न जपे। प्रारब्धे सूतकं न स्यादरे नो व्युत्सूतकमिति विष्णुवचनाच्च। शोचम
ध्ये तपित कर्तव्यतावगतेः। पारणात् तदाह तस्य। प्रारभस्तु तं नोक्तः। प्रारभो वरणं यत्संकल्पो व्रतसत्रयोः। नां दीपुर्वविवाहादोप्रादौ पाक
परिक्रियोति। रुद्रयामलोपि। सूतके पारणं कुर्यान्नवम्या होमपूर्वकं। तदंते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शकित इति। तदंते सूतकातो। एवं स्त्रीभि
रपि रक्षादशेन मध्ये कर्तव्यमवपारणं। संप्रवृत्ते पिरजसिनस्यान्यद्वा दशी व्रतमिति माधवीये क्रम्य श्रंगवचनात्। द्वादशी व्रतमित्युक्तं तद
यां। प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्गोभवेत्। नतत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति तत्रैकसत्यव्रतवचनात्। किंचा एकादश्यादोपं च

नि०सिं०हि०प०
५४

धाशौचपातेमासांतेपारणापतिः। मासोपवासांतेपंचधाशौचपातेजीवनासंभवश्च। यत्तुनियममस्थायदातारीप्रपश्येदंतरारजः। उपोष्येवतुतारा
त्रीः स्नात्वाशेषं चरेद्भूतमिति मित्यंगिरोबुवनं। यच्चहारीतुवचनं। नियमस्थात्रतस्थास्त्रारजः पश्येत्कथं वनं। त्रिरात्रं तुक्षिपद्वर्ध्वं व्रतशेषं समापये
दिति तद्विधोपवासविषयः। तासां तत्र भोजननिषेधादितिकेचित्। वयं तु प्रागुक्तसत्यव्रतवचने दीर्घतपसामिति विशेषणोपादानाद्वादर्शव्य
तिरिक्तसकलेकाहोपवासविषयोयं निषेधः। त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घव्रतेषु तुरजोमध्यएवपारणेतिब्रूमः। आशौचमध्ये तु सर्वापि पारणाभव
ति प्रागुक्तकर्मवचनादितिसिद्धं। अयं चोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषु बाहुल्येन लभ्यते। दशम्यां देवी विसर्जयेत्। तदुक्तं दुर्गाभाक्ते
तरंगिण्यां देवीपुराणे। ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकं। संवेषणं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वने। रूपं देहियशो देहिभगं भगवति देहिमे। पु
त्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे। महिषाघ्नमहामाये चामुं उमुं उमाकिनि। आयुरारोग्यमेश्वर्यं देहि देवि नमोस्तुते। इति संप्रार्थ्य देवी तु तत
उत्थापयेद्बुधः। उत्तिष्ठ देवि चंडेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च। कुरु स्वमम कल्याणममृभिः शक्तिभिः सह। गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चंडिके। ब्रजस्त्रे
तेजलं कुरु। स्त्रीयतां च जले तिहेति उत्थाप्य जलं नीत्वा। दुर्गे देवि जन्ममातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते। संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै। इमां पूजां
मया देवियथाशक्त्या पपादिता। रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्वस्थानमुत्तममिति जले प्रवाहयेत्। इयमेव विजया दशमी। सार्वभौमी यदिने
श्रवणयोगाभावे पूर्वाग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रोस्कां दे। दशम्यां तु नरेः सम्यक् पूजनीया पराजिता। ऐशानो दिशमाश्रित्य अपराह्णं प्रयत्नतः। मा पूर्णा
नवमी युक्ता तस्यां पूज्या पराजिता। क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वाह्णे विधिनानरेः। नवमी शेषयुक्तायां दशम्यां पराजिता। दशति विजयं देवी प्रजि
ता जयवर्धिनी। तथा। आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः। एकादश्यां प्रकुर्वीत पूजनं वा पराजितमिति। यदा तु पूर्वदिने श्रवणयोगाभावः पर
दिने चाल्पापितद्योगिनी तदा परे वा। तथा च हेमाद्रो ब्रतकांडे कथ्यते। उद्ये दशमी किंचित्संपूर्णे कादशी यदि। श्रवणक्षयदाकाले सा तिथिर्विजया
भिधा। श्रवणक्षे तु पूर्णायाः काकुत्स्थः प्रसिद्धो यतः। उल्लंघयेयुः सीमानं तद्दिनं क्षेततो नरा इति। कालेऽपराह्णं परदिनेऽपराह्णे श्रवणापत्ताव

श्रीरामः
५४

येतल्लेदेविकल्पः। माषान्ते न बलिर्देयो ब्राह्मणेन किं जानता। कालिकपुराणे। उचराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वे सुखंतथा। निरीक्ष्य साधकपश्चादिमं मंत्रं
मुदीरयेत्। पशुस्त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः। प्रणमामिततः सर्वरूपिणं बलरूपिणं। चंडिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनं। वायुं डाबलिरु
पायबाले तुभ्यं नमोस्तुते। यदार्थं बलयः सृष्टाः स्वयमेव स्वयं भुवा। अतस्त्वाघातयाम्यद्यतस्मादधैव धोऽवधः। रं द्री श्रीमिति मंत्रेण तं बलिम
त्स्वरूपिणं। चिंतयित्वा न्यसेत्पुष्पं मूर्ध्नि तस्य तु भैरवा रसनात्वं चंडिकायाः सुरलोकप्रसाधकः। क्रीं क्रीं स्वदेति मंत्रेण ध्यात्वा रजः पूजयेत्। पूजयि
त्वा ततः खड्गं ॐ आं हूं फडिति मंत्रैः। गृहीत्वा विमलं रयडूकं दयेद्बाले मुत्तमं। ॐ ह्रीं रं द्रीं कोशिकीति रुधिरणाप्यायतामिति। बलिदाने तु दुर्गायाः स
र्वत्राय विधिः स्मृतः। मात्स्ये तत्तं नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्तव्या भूतिमिहता। दक्षिणां वैस्वयुग्मं च आचार्यो यनिवेदयेत्। अथावप्रसंगात्तत्तं
डाविधानमुच्यते। वाराही तंत्रे। संकरे समनुग्रहे दुश्चिकित्स्यामये तथा। जातिभ्रंशे कुलछेदे आयुषो नाश आगते। वैरि वृक्षे व्याधिवृद्धौ धननशि
तथाक्षये। तथेव त्रिविधा स्यात्तथा चैवातिपातकं। कुर्याद्यत्ना कृतावृत्तिं ततः संपद्यते शुभं। श्रेयो वृद्धिः शतावृत्तौ गोत्रवृद्धिस्तथा परा। मनसा चिंतितं देवि
सिद्धेऽष्टोत्तरश्रुतात्। सहस्रावतं नाक्ष्मीमारुणोति स्वयं स्थिरं। भुक्ता मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात्। चंड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वोः सि
द्धिर्नासिद्धयः। रुद्रयामले। शतचंडीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व ततः सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचंडीसमाभेत्। षोडशस्तंभसंयुक्तं मंडपं पक्ववोज्ज्वलं। च
तुःकोणयुतां देवीं मध्ये कुर्यात्त्रिभागतः। हस्ताष्टरचितारम्या मुकुटये हस्तसंमितां। पंचवर्णं रजोभिश्च कुर्यात्तल्लंकृतं। पंचवर्णं वितानं च कि
किणीजालमडितं। आचार्येण समाविष्टान् वरयेद्दशसुव्रतान्। इशान्यां स्थापयेत्कुंभं पूर्वाह्णे विधिना। वारुण्यां च प्रकर्तव्यं कुंडलक्षणकक्षितं।
मूर्तिद्वयाः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेनैव। तदर्थं न तदर्थं न तदर्थं न महामते। अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि। पट्टकल युगलं नो वेदी मध्ये निध
पयेत्। देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्याद्दशदिनाः। शतमांशं शतचंडीं जपेत्तत्र नवार्णकं। चंडी सप्तशती मध्ये संपुरोयमुदाहृतः। एकं द्वितीयां च तारि
जपेद्दिनचतुष्टयं। रूपाणि त्रयशस्तद्वत् पूजनादिकमान्वरेत्। पंचमेदिवसं प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः। गुडवीपायसं दूर्वांतिकान् शुक्लान्यवापि

आग्रयणं नाम पर्वाणि स्यात्तु न्यत इति शेषेन क्रोत्तेः। तत्रापि शेषेण पर्वाणि कार्यमित्युक्तं। तत्र दर्शपौर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमात् दर्शेष्ट्याः
परपौर्णमासेष्ट्याश्च प्रागभवतीति हेमाद्रादयः। ब्रीहिभिरिष्ट्या ब्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्य इति श्रुतेः। एतद्राणवे स्मृतिपादे स्पष्टं। दर्शेष्ट्याः परमुक्त
माग्रयणं कृत्वा पौर्णमासाश्च भवतीति दीपिकोक्तेः। तत्राग्रयणं त्रेधा। ब्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति। एषां कालः श्रुतोः।
गृहमेधी ब्रीहियवाभ्यां शरद्वसंतयो र्यजेत श्यामाकेन श्वोरेर्वषा स्वापत्कालेनान्येन पुराणे वेति। आपस्तंबोपि। वर्षास्तश्यामाके र्यजेत शरादि
ब्रीहिभिर्वसंतये र्यवे र्यथर्चयेत्तु वेणुयवे रिति। तत्रापि श्यामाकाग्रयणमनित्यमितरे तु अनाहिताग्नेर्नित्ये। यवाग्रयणं च कार्यमिति स्मार्तवृत्तावुक्तं
लातोः सूत्रे ब्रीहियवदेव ता संवत्स्रानामेव मंत्राणामान्नानाच्च। आहिताग्नेस्तु यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वं। अपि वा क्रियायवेष्टितिसूत्रात्। य
द्वा ब्रीह्याग्रयणेन समानं तत्र ता श्यामाकेस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणं। यदि वा तदपि समानं तत्रमित्यादि नारायणवृत्तौ परिश्रमवतां सुकृत्तममित्य
क्तं। इदं च पर्वाभावे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिविशारवाते वा कार्यमिति स्मृत्यर्थे सार उक्तं। बोधायनीयकेशवस्वामिनाप्येवमुक्तं। परिशिष्टे श्यामाके
ब्रीहिभिश्चैव यवे श्वान्योन्यकालतः। प्राग्यं युज्यते वश्यं न ह्यत्राग्रयणात्मयः। त्रिकांडमंडनोप्येवं। यदा त्वे तदाश्विने पौर्णमास्यां क्रियते त
देककालत्वादाश्च युजीकर्मणोऽस्य च समानं तत्र ता भवति। तदेतद्वृत्तिकृता एकवहिरिध्मा ज्येति सत्रे स्पष्टमुक्तं। अस्याकरणप्रायाश्च
तमुक्तं स्मृतिचंद्रिकायां कात्यायनेन। नित्ययज्ञात्म्ये चैवैवैश्च देवद्वयस्य च। अनिष्टानवयजेत नवान्नप्राशने तथा। भोजने पतितान्नस्य च रुक्
धानरो भवेत्। कारिकापि अकृताग्रयणो श्रीयान्नवान्नं यद्वै नरः। वैश्वानराय कृत्तव्यश्चरुः पूर्णोऽनुतिस्तु वेति। ऋग्विधानेतु। समिद्राया
मंत्रं च वर्षे वर्षे जपेत्तु। आग्रयणं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तदित्युक्तं। बोधायनसूत्रे। नवान्नं ब्राह्मणे दत्त्वा प्राशनमेवं पुण्याणां फलानामप्येवा
चनयानां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा प्रयोग इति। एतच्चापि मिलमासे कार्यमन्यथानेति प्रागुक्तं। अन्योप्याहिलाग्न्यादिविशेषः शेषेन कादेशे यदुत्पलं
भयसा। इति श्रीभट्टकमलाकरकृतनिर्णयसिद्धावाश्विनमासः। अथ कार्तिकः। तुलासंक्रमे प्रागपरादशघटिकाः पुण्याः। रात्रौ प्रा

गुक्तं। अथ कार्तिकः स्नानं। तत्र पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपादयोः। तुलामकरमेघेषु प्रातः स्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनशि
नमिति सौरमास उक्तः। प्राच्याश्चैतदेवाद्रियंते। दक्षिणात्यास्तु आश्विनस्य तु मासस्य याशुक्लेकादशी भवेत्। कार्तिकस्य अतानीह तस्यां वैप्राश
त्सुधीरिति पाद्योक्तेः। भार्गवसर्वनेवाप्राशयेकादशी शुक्लमाश्विनस्य तु मानवः। प्रातः स्नानं प्रकुर्वीत यावत् कार्तिकभास्कर इति विष्णुरहस्याक्तेः।
हेमाद्रावादि सपुराणे। पूर्णवाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहित इत्युक्ताः। मासं समग्रं परयाच्य भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्यामित्यंते उभि
धानाश्चाश्विनशुक्ले कादश्यां पौर्णमास्यां वाश्य कार्तिकशुक्ले कादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः। मदनपारिजाते विष्णुः। कार्तिकं सकलं
मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः। जपं नृविष्य भुक् शालः सर्वपापैः प्रमुच्यते। अत्र देशविशेषः पाद्रे। कार्तिकं प्रक्रम्य कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गंगाया
मपि तत्समः। ततो धिकः पुष्करे स्याद्द्वारवत्यां च भार्गव। पुण्याः पुण्यं च सत्तैव मुनयो मथुरादिकाः। दुर्लभः कार्तिको विप्रामथुरायां नृणामिहायत्र
र्वितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छतीति। इदं च स्नानं काशीस्थपंचनदेऽप्यतिप्रशस्तं। शतं समास्तु। पस्तस्वाकृत्येयं प्राप्यते फलं। तत्कार्तिकेपं
च न देसकृत् स्नानेन लभ्यते। कार्तिके विंडुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यं परायणः। स्नास्यत्यनुदिते भानो भानुजातस्य भीकुत इत्यादिकाशीखंडोक्तेः। भानु
जोयमः। इदं च प्रातः स्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यं। तेन विनेतरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः। यद्यपि प्रातः संध्यायाः सूर्योदये समाप्तिस्त
थापि वचनबलादनुदित हो भवद्विष्यति। स्नानमंत्रश्च तत्रैव। कार्तिकेः हं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन। प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर
मया सह। इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्दूती नुरइति। अर्घ्यमंत्रोपि तत्रैव। व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम। गृहाणा धर्ममया दत्तं दनुजैर्न
भूदन्। नित्येनैमित्तिके कृत्वा कार्तिके पापनाशने। गृहाणा धर्ममया दत्तं राधया सहितो हरे। इमो मंत्रोऽसमुच्चार्य यो धर्ममध्यप्रयच्छति। सुवर्णरत्नपुष्पांबुध
र्षां शरवेन पुण्यवाणं सुवर्णं पूर्णं पृथिवीतेन दत्तान संशय इति। एवं संपूर्णस्नानाशक्तोऽहं स्नायात्। वाराणस्यां पवनदेव्यं हं स्नातास्तु कार्तिके। अमी
ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजो जिते निर्मला इति काशीखंडोक्तेः। अथ मासाधारणः। तत्र स्कांदे द्वारकामाहात्म्ये। निवेद्य केशवमाळा तुलसीकाष्ठसंभ

वां वहेते योनरो भक्त्या तस्य नेवास्ति पातकं न जह्या तुलसी मातां धात्री मातां विशेषतः महापातकसंहरि धर्मकामार्थदायिनी विष्णुधर्म स्पृशेत्तु या
निकोमानि धात्री माता कलौ नृणां तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् मातौ कायुग्मे तु यो नित्यं धात्री तुलसी संभवं वहेते कठदेशे तु कल्पकोटि
दिवं वसेत् तुलसी काष्ठं स भूते माते कृष्णजनप्रिये विभर्ति त्वामहं कठे कुरुमां कृष्णवल्ली ॥ एवं संप्रार्थ्या विधिं वन्मातां कृष्णलेपितां धारयेत् कार्तिके
यो वै स गच्छेत् सुखं पदमिति अत्र मूलं चित्तं तथा काशी रवेः कार्तिके मासि मेयात्राये कृता भक्ति तत्परे विंदुतीर्थं कृतस्नाने स्तेषां मुक्तिर्न हतः
भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपुराणे अगास्तिकुस्मैर्देवयोर्चयेच्च जनार्दनं दर्शनं तस्य देवैर्नरकं नाश्रुते नरः विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुष्य
णकेशवं कार्तिके योर्चयेत् स्यात्वाजपेयफलं लभेत् स्कांदे कार्तिके माहात्म्ये मातुली मातुल्या विष्णुः केतव्या चैव प्रजितः समाः सहस्रं सुप्रीता भव
ते मधुसूदनः पृथ्वी चंद्रोदये पादौ कार्तिके नाचैतोयैस्तु कमलैः कमलैः क्षणाः जन्मकोटिषु विभ्रं नृणां कमलागृहे तथा कार्तिके केशव प्रजायेमां
नाम्ना सुते कृता तो निर्भस्पर्शये पुत्रं वसंति त्रिदिवे सदा तुलसीदलक्षणे कार्तिके योर्चयेत् पत्रे पत्रे मुनिश्चैतलभते मोक्षं फलं तथा स्कांदे
कार्तिके माहात्म्ये धात्री कायां तु यः कुर्यात्पिंडदानं महामुने मुक्तिं प्रयाति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु धात्री फलविलिखंती धात्री फलविश्व
वितः धात्री फलकृता हारो नरो नारायणो भवेत् धात्री कायां समाश्रित्य योर्चयेच्च कृधारिणं पुष्पपुष्पधर्मधस्य फलं प्राप्नोति मानवः तथा
स्कांदे कार्तिके मासि विभ्रं धात्री वृक्षोपशोभिते वने दामोदरं विष्णुचित्राने स्ताष्ये द्विभुः मूलं न पायसेनाधहमं कुर्याद्विचक्षणः ब्राह्मणान्
भोजयेत् स्यात्स्वयं भुंजीत बंधुभिरिति तथा कार्तिके द्विदलं त्रैप्रागुक्तं कार्तिके द्विदलं त्रैप्रागुक्तं पादौ पिता कार्तिके माहात्म्ये राजिकां मा
दकं चैव नाश्रीयात् कार्तिके प्रती द्विदलं त्रैकं च तथा न्यमतिहा वितं स्कांदे पि कार्तिके यजेत द्विदलं बहुबीजकं माधमुद्रमसूराश्च वण
काश्च कुलिशकाः निष्पावाराजमाषाश्च आढस्यो द्विदलं स्मृतं नूतना न्यपि जीर्णानि सर्वाप्येतानि वर्जयेत् अत्र केचिदुत्पत्ति समये दल
द्वयं यस्य भवति तद्भूतपूर्वगत्या द्विदलमुच्यते इत्याहुः उदाहरंति च बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाकुरावेना दृश्यते यत्र सस्येषु द्विदलं तानि

तु सर्वपक्षेषु पूर्ववामे द्वाभ्यां लेप्ये वां ज्योतिर्निबं धेरलकोशे च नारदः इषत्संध्या मति कांतः किंचिदुज्जित तारकः विजयो नाम का लोयं सर्वकार्यार्थ
सा द्विदः इणस्य दशमी शुक्ला पूर्वा विज्ञानकार्येता श्रवणेनापि संयुक्ता राजा पट्टाभिषेचने सूर्यादयेय दाराज नृश्यत दशमी तिथिः आश्विने मा
सि शुक्ल तु विजया तां जगुर्बुधाः अत्रायां निर्गलितार्थः अपराह्णे मुख्यः कर्मकालः तत्रैव पूजाद्युक्तः प्रदोषो गोणः तत्र श्रवणयोगाभावे दि
नद्वये अपराह्ण व्यापिते तदभावे वा पूर्वा प्रदोषव्याप्तेराधिक्यात् दिनद्वये प्रदोषव्यापिते परा अपराह्णव्याप्तेराधिक्यात् इदं शुद्धतिथौ अ
न्यकाले श्रवणस्तुरोहिणी वदप्रयोजकः दिनद्वये पराह्णस्पर्शे तद्याधौ वा श्रवणयुता पूर्वा तत्रापि परदिनेऽपराह्णश्रवणसत्वेऽप्यापि प
रेवेति द्विः अत्र विशेषा भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानां भयंकरं अर्चयित्वा शमी वृक्षमर्चयेच्च ततः पु
नः शमीमंत्रस्तु हे माद्रोगोपथ ब्राह्मणे अमंगलानां शमनी शमनी दुष्टतस्य च दुःस्वप्ननाशिनी धन्यां प्रपद्ये हं शमी शुभा तथा भविष्ये श
मी शमयते पापशमी को हिल कंटका धारिण्यर्जुन बाणानां रामस्य प्रियवादिनी करिष्यमाणयात्रायाय धाकालं सुरवं मया तत्र निर्वैद्य
कत्रैवं भव श्रीराम प्रजितेति तथा गृहीत्वा साक्षता माद्रं शमी मूलगतं मद्रं गीतत्रवादित्र निर्घोषैरानयेत् स्वगृहं प्रति ततो भूषणवस्त्रादि धार
येत् स्वजनेः सहति अत्र बालिनं राजने मुक्तं कृत्स्नरत्ने तत्र मंत्रः चतुरंग बलं मद्रं निरखिं जलविह सर्वत्र विजयो मे रक्तवत्पसादात्कुरेश्वरीति
गोडनिबं धे ज्योतिषो कृतानी राजन राजा बलवृक्षे यथाक्रमं शोभनं वंजनं पश्ये जलगो गोससन्निधौ अस्पृक्तानि शुभा शुभा सोदाश्च त
त्रैव हे याः आश्विने पूर्णमासी पराश्राद्या सावित्री व्रतमंतरेण भवतो मा पूर्णमास्यो परे इति दीपिकोक्तः अत्र विशेषा स्ति धितत्वे
गे आश्विने पूर्णमास्यो तु चरुजागरणं निशि को मुदी सा समाख्या ता कार्यलोके किं भूतये को मुद्यां पूजयेत् शुक्ली निद्रमैरावतस्थितं सुगंध
निशि सहस्रं अक्षरं जागरणं वरेत् तथा निशि विवरदाक्षमी का जागर्ति भाषिणी तस्मै कितं प्रयच्छामि अक्षः कीडां कुराति यः अत्रैवाश्व
युजी कर्म कृत्मा चलायनेन आश्वयुज्यामाश्वयुजी कर्मेति तत्रैव शेषपर्वणिकार्यं विकृतिवत् आश्वयणं तु पर्वणिकार्यं शर

तु पूर्वोद्दिष्टदेवेदीपान्त्वापरेद्युः स्नायादिति दिवोदासीये उक्तं तत्रैव लैंगो माषपत्रस्य शकेन मुक्ता तत्र दिने नरः प्रेतारव्यामां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमु-
च्यते। अत्र यम तर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृक्षमनुना दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यम तर्पणं। मदनरत्ने ब्रह्मे। अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामये किरिसे-
परि। ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः। यमार्थं धर्मराजाय भृत्यवे चांतकाय च। वेवस्तताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। ओं वराय दध्नाय नीला-
य परमोष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुलाय तेन मइति। तथा। यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीना वीतिनाथवेति। इंदुजीवसितकैणापिकर्म। जीवसितापिकु-
र्वत तर्पणं यमभीषयोरिति पाशोक्तः। अत्र भीषतर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये। तत्र प्रकारस्तु माघे वक्ष्यते। इति नरकचतुर्दशी। कार्तिका मावास्यायां
प्रातरभ्यंगं कुर्यात्। तदुक्तं कालादर्शे। प्रत्युष आश्वयुग्दर्शे कृताभ्यंगादिमंगलः। भक्त्या प्रपूजयेद्देवी मलक्ष्मीं विनिवृत्तये। अस्य व्याख्याने आदिशब्दात्सं-
त्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः। तदुक्तं पुष्करपुराणे। स्वाति स्थिते रवा विदुर्ये दिस्वाति गतो भवेत्। पंचत्वगुदकस्नाय। कृताभ्यंगविधिर्नरः। नीराजितो महालक्ष्मी-
मर्चयं ह्ययमश्रुते। आश्वयुग्दर्श इति दर्शश्च। प्रत्युष स्वातियुक्ततिथिपरः। तदुक्तं ब्रह्मे। ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां तिथौ च स्वाति चक्षुर्गो मानवो मंगल-
स्नायी नैवलक्ष्म्या विद्युज्यते। तत्रैव। इषे भूते च दर्शे च कार्तिके प्रथमे दिने। यदा स्वाती तदभ्यंगस्तानं कुर्यादिनादये। कश्यपसंहितायां तु दीपावली द-
र्श प्रक्रम्या इंदुक्षयोपि संक्रांतौ रवौ पाते दिने क्षये। तत्राभ्यंगो न दोषाय प्राक्पापपनुत्तये इति स्वातियोगं विनाप्यभ्यंग उक्तः। मात्स्ये। दीपे न राजनादत्र से-
षा दीपावली स्मृता। अत्र विशेषोद्देशो भविष्ये। दिवा तत्र न भोक्तव्यं नृते बालातुराज्जनात्। प्रदोष समये तु क्ष्मी पूजयित्वा नतः क्रमात् दीप-
वृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च। तत्रैव। भ्यंगमभिधाय। एवं प्रभात समये त्वमावास्यां नराधिप। कृतातु पार्वणं श्राद्धे दधि क्षीरघृतादिभिः। दी-
पान्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मी पूजयथाविधि। स्वलंकृतं न भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना। अयं प्रदोष व्यापी ग्राह्यः। तुला संस्ते स हस्तोऽंशे प्रदोष भूत द-
र्शयोः। उल्का हस्तानराः कुर्मः पितृणां मार्गदर्शनमिति ज्योतिषोक्तेः। दिनद्वयसत्त्वे परः। इंदुर्जनी योगे दर्शः स्यात्तु परे हनि। तदा विहाय पूर्वद्युः परे
दिस्वरात्रिकेति तिथितत्वे ज्योतिर्वचनात्। दिवोदासीये तु प्रदोषस्य कर्म कर्तव्यं। अधरात्रे भ्रमत्येव लक्ष्मीराश्रयितुं हान। अतस्त्वं कृतालि-

श्रीरामः
५८

गद्यते इति। अन्ये तु लक्षणायां मानाभावाद्द्वचनस्य च निर्मूलत्वाद्दिदलात्तत्वं यस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः। तथा लघुनारदीये। कार्तिके वर्ज-
येत्ते लंकार्तिके वर्जयेन्मधु। कार्तिके वर्जयेत्कास्यं कार्तिके भुक्तं संधितं। कास्यं तत्पात्रभोजनं। भुक्तं पर्युषितं। संधितं लवणशकः। तत्रैव। का-
र्तिके विष्णुमूर्त्ये दीपदानादि ब्रजेत्। तथा। कार्तिके तु रुतादीक्षानृणां जन्माविमोचनी। तथा। कार्तिके कुरु सेवीयः प्राजापत्यपरोथवा। एकां त-
रोपवासी वात्रिरात्रोपोषितोपि वा। षड्वाहा दशपक्षवा मासं वा वरवर्णिनि। एकभक्तेन न क्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन भिक्षेण ब्रजते तस्य
रंपरं। अन्येपि नियमाः प्रागुक्ताः। ग्राह्यमुक्तं स्नांदे। ग्रीहयोयवगोधूमाः प्रियंगुति लशालयः। एते हि सात्विकाः प्रोक्ताः। स्वर्गमोक्षफलप्र-
दाः। काशी रवे उ। ऊर्जयवान्मम श्रीयाद्देवान्मम धवा पुनः। वृंता कंस्तरणं नैव भूकशिं बीश्ववर्जयेत्। पृथ्वी चंद्रोदये पात्रे। नो जीवं ध्योपि धात-
योऽतिना केन चित्कृत्वा। तथानारदीये। अत्र तेन क्षय्येद्यस्तु मासं दामोदरप्रियां। तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा। अन्यान्य-
पि तां ब्रूते लंकार्तिनादिवर्जनसंफल्यरूपाणि प्रागुक्तानि। तथा। कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामुते पुष्करपुराणे। तुलायां तिल-
ते केन सायं काले समागते। आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति। महती श्रियमाप्नोति रूपसोभाग्यसंपदमिति। तद्विधिश्च हेमाद्रवादि-
पुराणे। दिवा करे स्नाचलमौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं। दूपाकृतिं चार्धं यक्षदशरूपमारोप्य भ्रमावधतस्य मूर्ध्नि। कृत्वा च तस्मात्तद-
लाकृतिस्तु याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी। तत्कर्त्तव्यं कायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयोदकगालथाहो। निवेद्य धर्मोपहराय भूम्यै दामोदराय
पृथग्धर्मरुते। प्राजापतिभ्यस्तु यथापितभ्यः प्रेतेभ्य एवाधतमास्थितेभ्यः। इति। अपरा के तन्यो मंत्र उक्तः। यथा। दामोदराय नमस्तुला-
यां लोकाया सह। प्रदीपं ते प्रयकामि नमो नं ता यवे धसे इति। कार्तिके कुरु चतुर्थे करकचतुर्थे। सान्वंदोदयव्यापिनी ग्राह्या। तत्रैव
पूजाधाम्नानात्। कार्तिके कुरु दशमी गोवत्स संज्ञा। सा प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वयतत्त्वे पूर्वा। युग्मवास्यात्। वत्स पूजावदश्वे-
व कर्त्तव्यं प्रथमे। हनीति निर्णयामुतेऽभिधानाच्च। अत्र विशेषोद्देशो नरत्ने भविष्ये। सवत्सां तुल्यवर्णां वशीलिनीं गां पयास्विनीं। नंद-

क्रीडादिनेयत्ररात्रौ दृश्येत चंद्रमाः सोमो राजापशून्तस्करभीः पूजकांस्तथोतिपुराणसमुच्चयात् दिनद्वये सायाह्न्यापि त्वेव परैव ग्राह्या।
वर्धमानतिथौ नंदाय द्वादशार्धत्रियामिका। द्वितीया वृद्धिगामिता दुत्तरा तत्र चोच्यते इति तथा। त्रियामगादशतिथिर्भवेत्सा धर्धत्रिया त्रिमास
तिपद्विद्वेदीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतो न्यथा पूर्वयुते विधेय इति पुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः। सार्धत्रियामिके त्रयेण चंद्रदर्शना
भावउक्तः। द्वितीयायाः पंचधा भिन्नदिनचतुर्थीशिरुपापराह्न्यात्तावेव चंद्रदर्शनसंभवात्। द्वितीया त्रिमुहूर्तानेति पद्यापराह्निकीति किं
गात्रौ वयं त्वेतद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे वेदितव्यमिति ब्रूमः। वैधश्चात्र योगमात्रं नार्त्रिमुहूर्तौ दरः युग्मादिवत्पैरेव तसिद्धेर्वचनवेयर्थीत्। शिव
राज्यादौ तदयोगाच्च। दिनद्वये प्रतिपदः सायाह्न्यात्प्रातरेवैवरात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्यापिन्नात्। परदिने च चंद्रोदये तन्निषेधा
दिति दिक्। मदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्रीडा। नीराजं नमंगलमालिकेतत्तरत्र कार्ये। कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं हितं भवेत्। नारी नीराजनं
प्रातः सायं मंगलमालिका। यदा च प्रतिपत्तुल्या नारी नीराजनं भवेत्। द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिकामिति ब्राह्मोक्तेः। लभ्यते यदिवा प्रा
तः प्रतिपद्विद्वेदीपोत्सवां नीराजनं कार्यं सायं मंगलमालिकेति भविष्योक्तेः। प्रातर्वीर्यादिकं भवेत् प्रातिपद्विद्वेदीपोत्सवा। द्वितीयायां तदा कुर्यात्सा
यं मंगलमालिका। कार्तिके शुक्लपक्षे द्वादशमासा घटीहृत्यं। देशभंगभयान्नैव कुर्यात् मंगलमालिकामिति देवीपुराणाच्चोक्तं। अत्र विशेषो
हमाद्रौ ब्राह्मणैः बलिप्रतिपदप्रक्रम्य। तस्माद् द्यूतं प्रकृतं व्यंग्रभाते तत्र मानवेः। तस्मिन् द्यूते जयाय स्य तस्य सवत्सरजयः। पराजयो विरुद्धश्चुला
भनाशकरो भवेत्। दायिताभिश्च सहितैर्मया सान्वितं भवेन्निशेति। अत्र गोवर्धनपूजादिमार्गपालिपूजादिभिरुक्तं हेमाद्रौ निर्णयामृतं च स्फुटं द्वा
तर्गोवर्धनं पूज्यं द्यूतं वापि समाचरेत्। भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्चावाहदेहनाः। गोवर्धनश्च गोमयेन कुर्यात्पुत्रं वा। मंत्रस्तु। गोवर्धनधरा
धारगोकुलत्राणकारण। बडुबाडुकुतलाय गवाकोटिप्रदो भव। गोमंत्रस्तु। लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनु रूपेण संस्थिता। चतुर्वहति यज्ञार्थे

मम पार्ष्वपो हतु। तत्रैव स्फुटं द्वा। ततो पराह्नसमये पूर्वस्यां दिशि भारत। मार्गपाली प्रब्रध्नीया चतुर्गोस्तंभे पदपे। कुशकाशमयी दिव्या लंबकेर्बडु
भिर्मुने। दर्शयित्वा गजान् श्वान् सायमस्यास्तले नयेत्। कृते होमे द्विजैस्त्वब्रध्नीयान् मार्गपालिकां। नमस्कारं ततः कुर्यात् मंत्रेणानेन सज्जत। मा
र्गपालिनमस्ते स्तु सर्वलोकस्वरूपदे। विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि वृत्तस्य मे। नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदं। राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः
शूद्रजातयः। मार्गपाली समुल्लंघ्य निरुजः स्युः सुरवाचिताः। तत्रैवोदित्यपुराणे। कुशकाशमयी कुर्याद्दृष्टिं सुदृढं नवां। तामेकताराजपुत्राह
नवर्णास्तथान्यतः। गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथाचारं मुहुर्मुहुः। जयेत्तद्हीनजातीनां जयो राजस्तु वत्सरमिति। यमद्वितीया तु प्रतिपद्युताया ह्ये
स्तुक्तं निर्णयामृतादे। यमद्वितीया मध्याह्न्यापिनी पूर्वाविद्धा च तिहेमाद्रिः। अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्फुटं द्वा। ऊर्जेशुक्लद्वितीयायामपराह्णे वैधे
मां स्नानं कृत्वा भावुजायां यमलोकं न पश्यतीति। ऊर्जेशुक्लद्वितीयायां प्रजितस्य स्तुर्पितो यमः। वेष्टितः किं नरे हृष्टस्ते मे यच्छति वांछितं। तथा भवि
ष्य। प्रथमाश्रावणे मासितथा भाद्रपदे परा। तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत्। श्रावणे कदुषानाम तथा भाद्रे च गीर्भला। आश्विने चेत संचा
रा कार्तिके याम्यकामतेत्तुक्ता प्रथमायां चतुर्द्वितीयायां सरस्वती पूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्ता चतुर्थी मुक्तं। कार्तिके शुक्लपक्षे द्वितीयायां पु
धिष्ठिर। यमो यमुनया पूर्वभोजितः स्वगृहं विनतः। अतो यमद्वितीयेयां त्रिषु लोकेषु विश्रुता। अस्यां निजगृहे विप्रगभोक्तव्यं ततो नरेः स्नहेन भगि
नी हस्ताद्वा कृत्यं पुष्टिवर्धनं। दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः। स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजा सत्कर्मभाजने। सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्र
तिपन्नकाः। प्रतिपन्नाः मताः भगिन्य इति हेमाद्रिः। पितृव्यभगिनी हस्ताल्लथमायां पुष्टिश्चिरा। मातुलस्य स्तुता हस्ताद्वितीयायां तथानृप। पितुर्मातुः
स्वसुः कन्ये। तृतीयायां तयोः करात्। भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परं। सर्वस्तु भगिनी हस्ताद्वा कृत्यं बलिबर्धनं। यस्यां तिथौ यमुनया यम
राजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्स्वसु सो हरेन। तस्यां सुसाकरतलादिह या मुनक्ति प्राप्नोति रत्नं धान्यमनुत्तमसः। गोडास्तु। यमच विजगत्सं वयमद्र
मोश्च पूजयेत्। अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमो यमसहजद्वयः। मंत्रः। एहो हि मातं उजपाश हस्तयमांतं कोलोकधरामरेश। आतद्वितीया कृतदव पूजा गृहाणा

नि० सि० ६० प०
६०

चार्यभगवन्मस्तेऽत्रावस्तवानुजाताहंभुंस्वभक्तमिदंभुंः प्रीतयेयमराजस्यमुनायाविशेषतः ज्येष्ठायजतेतिवेददितिस्मार्तः इत्यन्
 दानमित्यप्याहुः। ब्रह्मांडपुराणेपि। यातुभोजयतेनारीभ्रातरंयुग्मकेतिथौ। अर्चयेत्त्रापिताबूलेनसावेधव्यमाश्रुयात्। भातुरायुःक्षये
 जन्तुभवेत्तत्रकहिचिदिति। कार्तिकशुक्लनवमीयुगादि। सापोर्वीर्यंकीयाद्या। शुक्लपक्षस्तत्तात्पर्यं। अत्रैवविष्णुविराज
 मुक्तंहेमाद्रौपाद्रौ। कार्तिकेशुक्लनवमीमवाप्यविजितेन्द्रियः। हरिविधायसौवर्णे तुलस्यासहितंविभं। पूजयेद्द्विधक्त्वा त्रतीतत्रदिनत्रयं।
 एवंयथोक्तविधिनाकुर्याद्देवाहिकंविधिमिति। कार्तिकशुक्लैकादश्यांभीष्मपंचकव्रतमुक्तंहेमाद्रौदेवीपुराणे। नारदीये। अतो नरेः प्रयत्नेन क
 त्त्यंभीष्मपंचकं। कार्तिकस्यामलेपक्षेस्तात्पर्यं। एकादश्यांतुगुरुव्याहृतं पंचदिनात्मकमिति। तद्विधिस्तु। नद्यांगोमयेनस्तात्वा
 मोनीपंचगव्यैः पंचामृतैर्विष्णुसंस्तवाप्यसंपूज्यपायसंनिवेद्यद्वाष्टाक्षरमैष्टरशतंजप्त्वाॐ नमोविष्णुवदतिषडक्षरेणघृताक्षान्स्ववान्
 श्रीह्रीश्चाष्टोत्तरशतं दुत्वाभूमौस्वपेत्। एवंपंचदिनेषुकुर्यात्। विशेषस्तु आद्यदिहरेः कमलैः पादोसंपूज्यत्रिगैर्मयं प्राश्नीयात्। द्वितीयेबिल्व
 पत्रैर्जानुनीसंपूज्यगोमूत्रं प्रा० त्रयादश्यांभृंगराजेननाभिसंपूज्यक्षीरं प्रा० चतुर्दश्यांकरवीरैः स्तुतं संपूज्यदधिप्रा०। पौर्णमास्यां होमांतेलो
 हीपापप्रतिमार्चयच्चक्रहस्तांकुस्त्वस्त्रवष्टितां प्रस्तुतिलोपरिस्थां हत्वाधर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य। यदप्यजन्मनिकृतमिहजन्मनिवा
 पुनः। तत्सर्वं प्रमैशं मया तु मत्पापं तव पूजनादिति पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा कृत्वा प्रतिमां च संपूज्या विप्राय दत्त्वा विप्रासंभोज्य दक्षिणां दत्त्वा पंचगव्यं
 प्राश्य पौर्णमास्यां नक्तं जुतीतेति लघुनारदीये। पंचगव्यप्राशनं षडक्षरेणातिहिमाद्रिः। हेमाद्रौ भविष्यतुशाके मुन्यत्रैर्वा पंचाहं वर्तनमुक्तं अंते
 युक्तं। यद्भीष्मपंचकमिति प्रथितं पृथिव्यामेकादशी प्रसूतिपंचदशी निरुद्धं। मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्निष्कं दिशति पांडवश
 र्द्धिचेति। तथापाद्रौ। पंचाहं पंचगव्याशी भीष्मायाध्यं च पंचसु। अहः स्वपितथा दद्यान्मंत्रेणानेन सुव्रतः। सत्यव्रताय शुचये गांगेयाय म

श्रीरामः
६०

तादीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः। सुधाधवलितः कार्याः पुष्पमालोपरिमेता इति ब्रह्मोक्तेश्च प्रदोषार्धरात्र्याभपिनीमुख्या। एकैकव्याप्तौ परे वा प्रदो
 षस्य मुख्यत्वादधरात्रेनुष्ठेयाभावात्तच्च। ३ यस्तु अपराह्णे प्रवर्तव्यं प्राह्णे पितृपरायणैः। प्रदोषसमये राजन्कृतव्यादीपमालिकेति क्रमः संपू
 र्णतिथावेव। तत्तत्कर्मकालव्याप्तैर्बलवत्त्वादित्युक्तं। अत्रैवस्वरविद्रोक्तो हेमाद्रौवादिपुराणे। अमायांचैव देवास्तु कार्तिके मसिकेशवाता
 अभयं प्राप्य सुतास्तु स्वरवंक्षीरोदसानुषु। लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्तासुरवं सुतां ब्रजोदरे। अतोर्थं विधिविकार्या तुल्ये तु स्वरवस्तुमिति। अत्रै
 वदेशेऽपरात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरत्ने भाविष्ये। एवं गते निशीथे तु जनेनि प्रार्थकोचचे। तावन्नगरनारीभिः भूषणैर्दिग्मवादनैः। नि
 स्काश्यते प्रदोषाभिरलक्ष्मीः स्वर्गहांगणात्। कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोक्षीउन्नमुक्तं निर्णयामृते। अस्यामेव रात्रौ बालैः पूजोक्ता हेमाद्रौ
 भाविष्ये। कृत्वा तत्सर्वमेव हेमाद्रौ देवपतेर्बलेः पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद्भूमौ मंडलकेशुभे। बलिमालिख्य दे० सेंद्रं वणिकैः पंचरंगकैः गृहस्थ
 मध्ये शाकायां विशाकायां ततो चयेत्। लोकश्चापि गृहस्थाः शय्यायां शुक्लतुलैः संस्थाप्य बलिराजानं फलेः पुष्पैश्च पूजयेत्। मंत्र
 सुपाप्मो बलिराजनमस्तुभ्य देवदानववंदितः। इदं शत्रोऽमराराते विष्णुसन्निभो भवेत्। तथा। बलिमुद्दिश्य दीयते दानानि कुरु नंद
 त। यानि तान्यक्षयान्याहुर्मयैवं संप्रदाशितमिति। तदेतत्पूर्वविद्धं प्रतिपदिकव्यर्तव्यं। पूर्वविद्धं प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमा
 द्रौपाद्रौ। माधवोपि। बल्युत्सवं च पूर्वद्युरपवासावदावरेत्। इति। निर्णयामृते पिथाकुहूः प्रतिपदि भ्रातृव्रगाः पूजयेन्नुप। पूजना
 त्रिणिवर्धते प्रजागावो मही पतिरिति। तथा। भद्रायां गोकुलक्रीडासदेशो वै विनश्यतीति। भद्रायां द्वितीयायां। तथा। प्रतिपद्यज्ञिकरण
 द्वितीयायां तु गजवंतं। कृत्वा देवकारिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयमिति। तथा। प्रतिपदशसंयोगे क्रीडन्तु गवां मतं। पूरविद्धं पुनः कुर्यात्पुन
 रारधनक्षय इति देवलवचनाच्च। एते च विधिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्न्यापित्वे द्वितीयादिने च ददर्शनं संभवेच्च यः। गवां

गरं कृत्वा प्रातर्देवमन्त्राय च वस्त्राद्यैः संप्रज्य जगदादिर्जगद्रूपोजगदादिनादिमान् जगदाद्योजगद्योनिः प्रीयतां मे जनार्दन इति स्तुत्वा दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति। तथा पादौ महातूर्यं रवेरात्रोभामयेत्यनेन स्थितं। उचितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयं। चतुरा वाषिकान्मासान् नियमयं स्य यत्कृतं। कथयित्वा हि जेभ्यस्तद्दद्यात्तथा सदक्षिणं। यस्य भक्ष्यस्य नियमं कृतं तद्भक्ष्यं दद्यादित्यर्थः। **इदं पुनः कृत्वा दावपि कार्यं। आशोचैतु पू** **छु पूजायां निशीथव्यापिनी ग्राह्या।** दिनद्वये तद्वाप्तौ निशीथप्रदोषोभयव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये। कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां न राधिप। सोपवासस्तु संप्रज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रिय इति। **अस्या एव विश्वेश्वर प्रतिष्ठा दिनत्वात्तु त्रीत्यर्थं यदोपवासादिक्रियेत तदारुणोदयव्यापि** **नी ग्राह्या। तदुक्तं त्रिस्तुती सेतोत्सनकुमारसंहितायां। वर्षे च हेमलंकारव्येमासि श्रीमतिकारि कोशुक्तपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयप्रति। महादेव** **तिथौ ब्रह्मे मुदूर्ते मणिकर्णिके। स्नात्वा विश्वेश्वरं देव्यं विश्वेश्वरमपूजयदिति तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः। ततः प्रभाते विमले कलापूजा महाद्** **तां दंडपाणे मेहाधामिकृते स्मिन् ब्रतपारण इति तत्रैवोक्ते। शिवरहस्ये विप्रजा जागरणाद्युक्तां। ततो रूणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मे** **ना। संध्यां समाप्य विश्वेशं समभ्यर्चयथाविधि। मङ्गलान् भोजयामासुः ऋषयो बुभुक्षुस्तत इति। अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं पादौ कार्तिक** **माहात्म्ये। अथाज्जतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु। ऊर्जश्चतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती। तुलस्या उपरिष्ठात्तु कुर्यान्मंडपिकां शुभां। तुलसी** **मूलदेशे च सर्वतोभद्रमेव च। तस्योपरिष्ठात्कलशं पंचरत्नसमन्वितं। पूजयेत्तत्र देवं संवर्णं गुर्वनुसया। रात्रौ जागरणं कुर्यात्। तवाद्यादिमंगलेः।** **ततस्तु पोर्णमास्यां वेसपत्नीकान्दिजात्तमान्। त्रिंशन्मिलानथे कं वा स्वशक्त्यावानि मंत्रयेत्। अतो देवा इति ह्यभ्यां जुहुयात्तिलपायसां। ततो गां क** **पिलां दद्यात्पूजयेद्द्विधिवजुरुमिति। कार्तिकपोर्णमासी परा ग्राह्या। अमापोर्णमास्योपर इति दीपिकोक्तेः। अत्र विशिषा हेमाद्रौ ब्राह्मणे** **प्यामहा कार्तिकी स्याज्जीवेदोः कृतिका स्तुव। तथा। आग्नेयं तु यदक्रुष्टं कार्तिक्या भवति केचित्। महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानपुजा**

तमाप्यदातु याम्पंभवति क्रुष्टं तस्यां तिथौ क्वचित्। तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता। प्राजापत्यं यदा क्रुष्टं तिथौ तस्यां न राधिप। सामहाका
र्तिकी श्रोक्ता देवानामपि दुर्लभाति। पादौ विशारवासुयदाभातुः कृतिका सुचंचंद्रमाः। सयागः पञ्चक्रानामपुष्करेष्ठति दुर्लभः। पञ्चक्रं पुष्करे प्रा
प्य कपिलायः प्रकृत्येति। सहित्वा सर्वपापानि वैष्णवं लभते पदं। गोउग्रं धेयमः। आषाढ्या मथ कार्तिक्या माध्यात्री न्यंबा द्विजान्। तर्पयेत्पि
तु पूर्वतु तदस्याक्षयमुच्यते। यमः। कार्तिक्या पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते। माध्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। **अस्यामेव सायं** **काले मत्स्यावताराजाल इत्युक्तं पादौ कार्तिकमाहात्म्ये। वरान्दत्ताय तोविष्णुर्मत्स्यरूपी भवेत्ततः। तस्यां दत्तं जुतजप्तं तदक्षय्यफलं स्मृतमिति।** **अत्र त्रिपुरेत्स वउक्ता भार्गवा च नदीपिकायां। पोर्णमास्यां तु संध्यायां कर्त्तव्यास्त्रिपुरोत्सवः। दद्यादनेन मंत्रेण प्रदीपांश्च सुरालये। कीराः प** **तंगामशकाश्च वृक्षा जले स्तु लेये विचरेति जीवाः। दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्म भागिनो भवन्ति नित्यं श्वपचाहि विप्राः। अत्र वृषोत्सवोति प्रशस्तः। तदु** **क्तं मातये। कार्तिक्या यो वृषोत्सवं कृतवान् कंसमाचरेत्। शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतमिति। अत्र कार्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखंडे। कार्ति** **क्यां कृतिका योगेयः कुर्यात्स्वामिदर्शनं। सप्तजन्म भवेद्दिप्रो धनाढ्यो वेदपारग इति। इति श्रीभट्टकमलमलाकरकृते निर्णयसिंधो कार्तिकमा** **सः। अथ मार्गशीर्षः। वृश्चिकसंक्रान्ते पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्यकालः। मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे मीका कृष्णमी। सन्विराजिष्यापिनी ग्राह्या।** **संमुखो तिथिर्जिते ब्रह्मवेवर्त्तना। दिनद्वये शतारात्रियात्तु बुजरे वा। भेरवापुतः प्रदोषकाली जत्वा दितिकेचित्। तन्ना। शिवरहस्ये मध्याह्ने भ** **खोत्पत्तेः श्रवणात्। तथान्वतत्रैव। नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते रात्रौ विष्णुपञ्चम्या ब्रह्मणारुद्रैर्व्रजाते उक्तं। तदोत्तररूपो दनधानस्तः श्री** **कालभैरवः। आविरोसी जलदा लोकान् भूषयन् नखिनीकानपीति। अत्रोपवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव। उपोषणस्योत्तरं मध्याह्नानमिह**

स्मृतं। तथा जागरणं रात्रौ पूजायामन्वतुष्टये। संध्यायामपि प्रजेता। तेन मध्याह्न्यापि नीयुक्तः। दिनद्वयं शतः संपूर्णायां वातद्याचो पूर्वैः। पूर्वोक्तव
चनात्। पारणातु प्रातरेवायामत्रयोध्वगामिन्यां प्रातरेवाहोपारणेति चिन्नात्। अत्र च काले रवौ प्रजेता त्रिस्तली सेतो। कृत्वा च विविधां पूजां महासं
भारविस्तरे। नरो मार्गसि। ताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सर्जते। तथा। तीर्थकालो दक्षे स्नात्वा कृत्वा तर्पणमत्रः। विलोक्य कालराजानं निर्यादुत्तर
स्ति। निति। इयं च कार्तिक्यनंतरा गोणवांशप्रियाया। मार्गशीर्षशुक्लपंचमीनागपूजा कृता हेमाद्रौ स्कादे। शुक्लामार्गशिरे पुण्याश्रावणे याच
पंचमी। स्नानदानैर्बहुफलानागलोकप्रदायिनीति। इयं च नागपूजायां षष्ठीयुते वग्राह्या। पंचमीनागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता। तस्यां तु तुषिता
नागा इतरास्वचतुर्थिकेति मदनरत्ने च ननात्। मार्गशीर्षशुक्लषष्ठीचंपाषष्ठीति महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा। सा उत्तरयुता ग्राह्या। षण्मुन्योरिति युग्मव
क्ष्यात्। पूर्वी ह्येदेविकं कुर्यादिति च ननादस्य च देवकर्मत्वात्। इयमेव योगविशेषेण चंपेत्कथ्यते। तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे महारिमाहात्म्ये। मार्ग
भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृति संयुता। सैरविवारेण संयुक्ता सा चंपेतीह कीर्तितेति। विशारवभोगेन स्या चंपेतीह विश्रुतेति मदनरत्ने पाठः। मा
र्गशीर्षे जले पक्षिष्वध्याचारेऽशुभाकिनः। शततारागते चंद्रे लिंगं स्यादृष्टिगोचरमिति। इयं च योगवशेन पूर्वी पूजायां कार्या। चंपाषष्ठी सप्तमीयुतेति
दिवोदासः। इयमेव चंपाषष्ठी। सा पूर्वयुता। कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंतं पारणं भवेदिति भृगुक्तः। प
रेक्षित्वा वाद्ययाममध्ये पारणसंभव इदं। अन्यथोत्तरे वेति दिवोदासः। अबर्पयंत षष्ठीषु। सेनाविदारकं स्फुटं महासनमहाबलं। रुद्रमाग्निजपु
त्रगंगागर्भनमोस्तुते इति राजतंस्कंदसंप्रज्यविप्राय दद्यादिति दिवोदासः। मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचमौचनतीर्थे श्राद्धं त्रिस्तली सेतो
भद्रैस्तुक्तं। तस्य प्राप्तपेशाव्यस्वपित्राद्युद्देश्यकले पावणत्वात् पराह्व्यापिनी ग्राह्या। अज्ञातनाम पिशाचाद्युद्देश्यत्वे त्वेकोदित्वान्मध्याह्न्यापि
नीति। कुलधर्मव्रतादेतत्तरेव। चैत्रनभोगे तत्तसितास्यादूर्ध्वमिति दीपिकोक्तः। मार्गशीर्षे भोगे मास्योदता त्रयोत्पत्तिः। तदुक्तं स्कंदसंज्ञा
द्विरवडे। मार्गशीर्षे तथा भासि दशमे द्विस्तु निर्मले। मृगशीर्षे युते पोर्णमास्यां हस्य च वासरे। जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभं। तं विष्णुमागतं

हात्मनो मीमायेत ददाम्यर्घ्यमाजन्म ब्रह्मचारिणो वेधपात्रपद्यगोत्रायेति च सव्येनानेन मंत्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकमिति। कार्तिकशुक्लदश
श्यां रेवतीयोगरहितायां पारणं कार्यं। तदुक्तं। आभाकासिति पक्षे पुमेव श्रवणरेवती। संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशी हरेरिति। घटानुरवती
योगरहिताद्वादशी सर्वधानलभ्यते तदारेव साश्रुतुर्धपादं वर्जयेत्। च ननु प्रागुक्तं। अधुना रदीये। कार्तिके शुक्लपक्षे तु कृत्वा चैकादशीनुरः। प्रात
देवाशुभान्कुम्भान्प्रयाति हरिमंदिरं। मदनरत्ने वाराहे। एकादशी सोमयुता कार्तिके मासि भाभिनि। उत्तराभाद्रपदयोगे अनंतो सा प्रकीर्तिता। तस्या
याक्रियते भद्रं सर्वमानं ह्यमश्नुते। अस्यामवरात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्म। एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवं। प्रसक्तं बोधये
द्रात्रौ प्रजाभक्तिसमन्वित इति। मदनरत्ने पिभाविष्य। कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथास्तु। मंत्रेणानेन राजेन्द्रदेवमुत्थापयेद्विजः। रामार्चन
चंद्रिकादेतुद्वादश्यामुक्तं। पारणाहपूर्वरात्रे घंटादीन्वाद्यं मुद्रुरिति। अस्पृश्यावारतो व्यवस्था। तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वमेव ह्रस्वेत्। महाप्र
जाततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्कधीः। मंत्रास्तु वाराहपुराणे उक्ताः। ॐ ब्रह्मं द्रुद्राग्नि कुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय। बुद्धस्वदेवैर्जगन्निवा
समंत्रप्रभावेण स्वरवेन देवा इयंतुद्वादशी देवप्रबोधाधी विनिर्मिता। त्वयेव सर्वलोकानां हिताधिप शेषशायिना। उत्तिष्ठोतिष्ठ गोविंद सज्जनिद्रां ज
गत्सते। त्वयि स्तुतं जगन्नाथ जगत्सु संभवो दिदृ उद्धिते चैष्टे सर्वमुत्तिष्ठोतिष्ठ माधव। गतामेधावियत्रैव निर्मलं निर्मलादिशः शारदानि च
पुष्पाणि गृहाण मम केशव। इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मंत्रोत्थापने हरेरिति। एवं देवमुत्थाप्य तदये चतुर्मास्यव्रतसमाप्तिं कुर्यात्। तदुक्तं भारते। च
तुर्थां गृह्ये चैर्ण चतुर्मास्यव्रतं नरः। कार्तिके शुक्लपक्षे तुद्वादश्यां तत्समापयेत्। अधुना रदीये। चतुर्मास्यव्रतानां वसमाप्तिः कार्तिके स्मृता। म
न्त्रनिर्णयो मृते स न कुमारोक्तः। इदं व्रतं मया देवकृतं प्रीत्यै तव प्रभो। नूनं संपूर्णं तां या तु त्वत्सादा जनादनेति। अथ वराहोक्तं बोधिनी वि
धिः। एकादश्यां रात्रौ कुम्भे घृतपात्रोपरि हेममाषमितं मत्स्यं पंचामृतं सन्नाप्य कुकुमपीतवस्त्रयुगपद्भाद्ये मत्स्यादिदशावतारां संपूज्य

नुवारेक्रमेण। इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ मार्गशीर्षः। धनुःसंक्रमे पराः षोडशघटिकाः पुण्याः। अन्यस्याम्बतः अत्रोत्सर्जननि
र्णयोक्त्युपाकर्मासंगो ह्यगोवाक्तः। कल्पतरो भविष्ये। पौषमासियदादविशुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तदा तु सामहा पुण्या महाभाद्रिका
र्तिता। तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनं। महीतये कृतं देवि शतसासे हस्त्रिकं भवेत्। अत्रैव रोहिण्याद्योगे पुण्यतमत्वं तत्रैव रुयं।
पौषशुक्लाष्टमी मन्वादिः। सान्वोक्ता प्राक्। पौषपूर्णिमानंतराः सप्तम्यष्टमी नवम्योष्टकाद्याः प्रागुक्ताः। पौषमावास्यायामर्धोदयो योग
विशेषः। तदुक्तं मत्सरत्वे महाभारते। अमार्कपातश्रवणे युक्ता चेत्पुण्यमाधयोः। अधोदयः सविज्ञेयः कोटिस्तूर्यग्रेहः समश्नति। पुण्यमाधयोर्मध्य
वर्तिनी पौषपौर्णमास्युत्तरामावास्ये तर्पणं इति भट्टाः। पुण्यस्य माघस्य चेत्यर्थ उक्तो मदनरत्ने। तन्न। हेमाद्र्यादिविरोधात्। तत्र हि माघ एवाक्तः। त
था। दिव्ययोगः शस्तायनतुरजो कदाचनेति। इदमर्थमन्यनिबन्धे धर्मावान्निर्णयामृतमात्रोक्तं निर्मूलमेव। तन्न हेमाद्र्यादिमतेरात्रावप्यर्धोदयो
भवसेवा केचित्किंचिन्मूनोमहोदयइत्याहुस्तन्निर्मूलं। हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कांदे। माघमायां व्यतीमाते आदित्ये विष्णुदेवते। अधोदयं तदित्या
हुः सहस्रार्कग्रेहः समं तत्रैव। माघमासे कृष्णपक्षे पंचदश्यां रवेर्दिने। वैष्णवेन तु कृष्णेण व्यतीपाते सुदुर्लभं। व्रतं कुर्यादित्येन्ये। तत्रैव। ब्रह्मविष्णु
महेशानां सोवर्णशः पल्लवं न्यया। प्रातिमास्तककर्तव्यास्तदर्धेन द्विजोत्तम। साग्रं शतत्रयं शंभोर्द्रोणानां तिलपर्वतः। कर्तव्योपर्वतो विष्णु ब्रह्मणोः
पूर्वसंन्यया। शय्यात्रयं ततः कुर्यादुपस्करसमाचितं। तिलैर्हर्मकृत्वा प्रातिमादद्यादित्युक्तं स्कांदे। अधोदये तु संप्राप्ते सवर्णगजके समं। शुद्ध
त्मानो द्विजाः सर्वभवेयुर्ब्रह्मसंमिताः। यत्किंचिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभमिति। अत्र दानविशेषो निर्णयामृतस्कांदे। चतुःषष्टिकृतं मु
ख्यममंत्रं तत्र कारयेत्। चत्वारिंशत्पलं वाथ पंचविंशतिरेव च। अमंत्रपात्रं। तत्र कांस्यमयमित्युक्तं तत्रैव। एवं सुघटितं कार्यं कांस्यभाजनमुत्त
ममिति। तथा। निधामपायसं तत्र पद्ममृदलं लिखेत्। पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं सुवर्णकं। तदभावे तदूर्ध्वं वा तदूर्ध्वं वापि कारयेत्। भूमौ
तु तंडुलैः शुद्धैः कृत्वा षट्पलमुत्तमं। अमंत्रस्थापयत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं। तेषां पूजा ततः कार्या भवेत्तमस्यैव स्तुतिभक्तैः। वस्त्रादिभिरलंकृत्य

त्राहणाय निवेदयेत्। मंत्रस्तु सुवर्णपायसामंत्रं यस्मादेतत्र यीमयं। आपत्तेस्तारकं यस्माद्देहाणां द्विजेत्तमा समुद्रमेव तं पृथ्वीसम्पत्
दातुश्च यत्फलं। तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वे दानमुत्तममिति। इति श्रीभट्टकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ पौषः। अथ माघस्नानं। तत्र वि
ष्णुः। तुलामकरमेणुप्रातः स्नायी सदभवेत्। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नाने महाफलमिति सौरमास उक्तः। ब्राह्मणसाधन उक्तः। एकाद
श्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत्। द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समापनमिति। पात्रेपि। पुण्यस्यैकादशी शुक्लामारभ्य षष्ठिकेशयः मास
मात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत्। त्रिकालमर्चयेद्द्विहं सक्तभोगोजितेन्द्रियः। माघस्यैकादशी शुक्लाया वद्विद्याधरोत्तमेति। त्रिकाल
स्नानं मासोपवासविषयं। निराहार इत्युक्तेः। पृथ्वी चंद्रोदये तन्यथोक्तं। विष्णुः। दर्शवापौर्णमासी वा प्राारभ्य स्नानमाचरेत्। पुण्यान्यहानि जिंशतु
मकररुदिवाकर इति। अत्र दर्शमिति शुक्लादिमुख्यं चांशमिप्रायेण। अयं तु पक्षो न दानं प्रचरति। अत्राधिकारिणो भविष्ये। ब्रह्मवारी गृह
स्था वा वा न प्रस्थाप्य भिक्षुकः। बालक उद्युवानश्च नरनारी न पुंसकाः। स्नात्वा माघे शुभे तर्पे प्राप्नुवन्तीति स्तं फलं। पात्रे। सर्वार्थाधिकारिणो ह्यत्र वि
ष्णुभक्तो यथानुप। ब्राह्मण उच्छादकेन वा स्नानमशक्यं सातिकुर्वते। दृष्टुं सर्वगात्रेषु उच्छादनं विधीयते। वैष्णवाभूते गोउनिबन्धे च स्कांदे। पौष्या तु
समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा। माघमासस्य तावद्धि पूजा विष्णोर्विधीयते। पितृणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत्। ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा च
रेच्चांद्रायणं प्रतः। अन्यथा मातिनरकं क्षत्रविट्शूद्र एव वा वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरापमं। यदा तु माघो मलमासो भवति तदा काम्यानां त
त्र समाप्तिनिषेधा मासद्वयस्नानं तन्नियमाश्चे कर्तव्याः। मासोपवासं चांद्रायणादितु मलमासे एव समापयेत्। तदुक्तं दीपिकायां। नियत्तं त्रिंश
दिनत्वा शुभमास्यारभ्य समापयेत्तमलिने मासोपवासं त्रयमिति। जानारिचमंत्रो विष्णुनोक्तः। तत्र चोत्थाय नियमं गृहीयाद्विधिपूर्वकं। मा
घमासमिमं पूर्णस्नास्ये हं देवमाधव। तीर्थस्यास्य जलं नित्यमिति सकल्प्य चेतसीति। मत्स्यहं मंत्रश्च पात्रे। दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णो
स्तोषणाय च। प्रातः स्नात्वा कुरोम्यद्यमाघे पापविनाशनं। मकरस्थे रवौ माघे गोविंदाभ्युतमाधवा स्नानेनानेन मे देव यथोक्तं फलं दाभवा। इमं मंत्रं

समुच्चयस्नानान्नौनसमन्वितइति। प्रसहंस्वर्गोर्ध्वमंत्रश्चपृथ्वीचंद्रोदयेपात्रे। सवित्रेप्रसवित्रेचपरंधामजलेममा। त्वत्तेजसापरिभ्रष्टपापंया
तुसहस्रधेति। स्नानकालश्चसूर्योदयः। त्रिस्तुलीसेतो॥ मकरस्थरवोयोहिनस्नात्यभ्युदितेरवाविति। माघमासेरुत्पापः किंविदभ्युदितेरवावितिचपा
प्रवचनात्। संप्राप्तेमाघमासेतुपस्विजलंनवल्लभे। केशंति सर्ववारीणि समुद्रकृतिभास्करे। पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानिनसंशयइतिनारदीये
क्तः। योमाघमास्युपसिस्त्र्यंकराभितसे स्नानं समाचरति नारुनदीप्रवारहो। उद्धृतसप्तपुरुषान्वितमातुवश्याः स्वर्गं प्रयास्य मरुदेहधरो नरो
सोइतिभविष्योत्तरवचनाच्च। ब्राह्मेत्वरुणोदयउक्तः। अरुणोदयेतुसंप्राप्ते स्नानकालेविचक्षणाः। माधवांध्रियुगंध्यायनयः स्नातिस्तरुप्रजितइ
ति। तथा। अरुणोदयमारुह्य प्रातःकालावधिप्रभोः। माघस्नानवतापुण्यं क्रमात्तत्रावधारय। उत्तमतुसनक्षत्रं लुप्ततारं तुमध्यमे। सवितर्यु
दितेभूपततोहीनं प्रकीर्तितमिति। तेनात्रशक्त्यपेक्षयाव्यवस्था। इदं स्नानं प्रयोगेऽतिप्रशस्तं। काश्याः शतगुणाशोक्तगंगायमुनसंगमे। स
हस्रगुणितासापिभवेत्यश्विमवाहिनी। पश्चिमाभिमुखी गंगा कालेद्या सहसंगता। हंतिकल्पकृतं पापं सामाघेनपुंड्रं भेत्पादिपादप्रवचो
न्यः। विस्तरोस्मापितामहकृतप्रयागसेतो ज्ञेयः। ब्राह्मो यत्र कुत्रापि वामाघे प्रयागस्मरणान्वितः। करोति मज्जनं तीर्थं सकलभोगमज्जनं।
तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेप्रभासरवंडो। माघे मासि च यः स्नानं त्रैरंते यथाभावितः। पोंडरीकफलं तस्य दिवसे दिव
से भवेत्। माघस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः। विष्णादिवाक्ये सदा वश्यशब्दान्निस्पृहावगते निस्पृकाम्यमिति वक्तुं। मासपर्यंतं स्नानासंभवे
तु न्यहमेकाहं वा स्नायात्। महामाघी पुरस्कृत्य स स्नोतत्रादिनत्रयमिति किं गात्रं। अस्मिन् योगे तत्र शक्तौ पि स्नायादपि दिनत्रयं। प्रयागे
माघमासेतु न्यहस्नातस्य फलं। नाश्वमेधसहस्रेपातफलं लभते भुवीत्यादिपात्रादिवचनात्। अत्र मकरसंक्रमणसप्तमीमाघीति त्र्यहं
येके। माघशुक्लदशम्यादी सन्यो मकराद्यत्र्यहं संपरे। माघस्याद्यत्र्यहं इति केचित्। त्रयोदश्यादीति बहवः। महामाघी पुरस्कृत्य स स्नो
तत्रादिनत्रयमिति पात्रोक्तेः। एतस्यार्थवादत्वाद्यं किंचिदिनत्रयमिति भट्टाः। तत्त्वं तु सांदिग्धेण वाक्यशेषादिति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति।

श्रीरामः
६४

लाअत्रिनामकरोत्स्वयांस्तवास्वस्य पुत्रत्वात्तत्रैतोयइतीश्वरमिति। इयंप्रदोषव्यापिनीति वृद्धाः। मार्गश्रुतिमोतंतरासमीअहका। एवं पौषादिमा
सत्रयोपि। हेमंताशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी। षष्ठ्या एकस्यां वेत्याश्वलायनोक्तेः। एकस्यामष्टम्यां वेत्ता कार्येति हरदत्तः। कंचित्
चम्यप्युक्ता। प्रोक्षपद्यष्टकाभ्यः पितृलोके भविष्यातीति पात्रवचनात्। तत्पूर्वं सप्तमीषु पूर्वद्युः तत्परनवमीषु षष्ठ्यास्तुल्यं का
लादर्शः। मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रोक्षे च फाल्गुने। कृष्णपक्षे शुक्लपूर्वद्युरान्वष्टु क्यं तथा षष्ठ्या इति। यत्तु विष्णुः। अमावास्यातिश्रोष्टकास्ति
नष्टका इति। यच्च कोर्मै। अमावास्या षष्ठ्यातिश्रुः पौषमासादिषु त्रिष्विति। तच्चतुर्थ्या अपावश्यकत्वात्। याचाप्यन्याचतुर्थ्या न्यात्तान्चतुर्थी
स्य लतइति वायुब्रह्मांडपुराणात्। आरुमेतेषु कुर्वीणो नरकं प्रति पद्यतइति त्रिषु विष्णुः केरिति श्रुतपाणिः। शारवाभेदाद्यवस्थितितत्त्वं। वायुब्र
ह्मांडयोः। आद्याष्टपैः सदाकार्यामां सैरन्या सदा भवेत्। शक्यैः कार्या तत्तीयास्यादेषद्वयगतो विधिः। पौषादिः क्रमः। अन्वष्टका तु प्रागेव निग
ता। तत्राष्टम्यपराकृत्यापिनीग्राह्या। अथाकादनपर्यंतं आरुं पार्वणवृद्धवेदित्याश्वलायनकारिके क्तेरपराकृतकालत्वाच्च पार्वणस्य। परपूर्वे
द्युरन्वष्टका आरुयोक्तं अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः। अतएव सत्रं। पूर्वद्युः पितृभ्या दद्यात्। अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति च। अत्र कामकालो वैश्वदेवो। इ
ष्टिआरुं कृतुदृष्टावष्टम्यां कामकालकावितिसायणीयेशंरवोक्तेः। अत्र आरुकरणे प्रायाश्चित्तमुक्तमृग्विधाने। एभिर्द्युभिर्जपेन मंत्रं श
तवारं तु तदिने। आन्वष्टक्यं दान्यूनं संपूर्णं याति सर्वधेति। अशक्तौ त्वाश्वलायनः। अथश्वोभूतेष्टकाः पशुनाखाकीपाकेन वाप्यनडाहयव
समाहरेदग्निना वा कृष्णमुपोषेदेषामेष्टकितनत्वेवानष्टकः स्यादिति। मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टकानकार्याः चतुर्णामिति ग्रहणा
दिस्तु नारायणवृत्ते। तथा काठकगृह्येपि। महाक्याष्टका आरुपाकमार्ग्यापिकर्मयत्। स्पष्टमासविशेषारव्याविहितं वर्जयेन्मके इति।
मार्गदिरविवारेषु काम्यं तत्र तुल्यं हेमाद्रौ सोरधमे। तत्र भक्ष्याण्युक्तानि सग्रहे। पत्रात्रित्वं तु लस्यास्त्रिफलमध्यमं मार्गशीर्षादिभक्ष्यमुष्टि
त्रित्वं तिकानात्रिफलदधितथा दुग्धकं गोमयं च। त्रित्वं तोयाजलीनात्रि मस्विक्मथोत्रिः पलाः सक्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करासडाविरिति विधिनाम

वसिष्ठोक्तेः मदातुसूर्यास्तापूर्वसंक्रातिर्भवति तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधनमते द्वितीयदिने
 वपुष्यं। यद्यस्तमयवेलायां मकरातिभास्करः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा स्नानं दानं परं हनीति वृद्धगार्ग्यवचनात्। अस्तमयः प्रदोषः। प्रदोषे पूर्वरात्रौ
 कार्मुकं तु परित्यज्य सप्तसंक्रमते रात्रिः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा स्नानं दानं परं हनीति भविष्योक्तेः। तदा भोगः परं हनीति हेमाद्रौ पाठः। कात्वादर्शनिर्ण
 यामृतमदनपारिजातादयोऽप्येवमनुः। दाक्षिणात्याश्चेतदेवाद्रियंते। यत्तु हिमाद्रिणाऽद्यो वाशब्दो यथार्थो द्वितीयस्तथार्थे यथा प्रदोषे पूर्वमु
 स्तथा धर्षरात्रे परं हनीत्युक्तं। तस्मै नमोस्तु। तेन परं द्विपुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति दिनद्वये पुण्यनिरासार्थं मध्वरात्रयहणं। हेमाद्रिस्मृत्यर्थं सागुनं
 तभद्रादिमते तु निशीथात्पूर्वपश्चाच्च संक्रांतौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यं। धनुर्मशनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा। पूर्वोपरविभागेन रात्रौ
 संक्रमणं यदा। दिनांते पंचनाड्यस्तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये पितृधापंचदेवपित्र्ये च कर्मणीति स्कांदवचनात्। पूर्वोपरविभागेनेति
 मकरकर्कभिनविषयं। पूर्वोक्तवचोविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं। अथ शीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे इत्यादिविराधाच्चेति। तेन पूर्व
 क्वाप्यतयाऽयमर्थः। रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परं हन्युदये पंचनाड्यः पुण्यः। रात्रौ परभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनांते पंचनाड्य इति। एवं सर्व
 षण्मविशेषः। मकरेऽस्मान्येन परदिने पुण्यत्वे विपुण्यातिशयार्थमिदं। यत्तु देवलयरूपाश्चैव। आसन्नसंक्रमेऽपुण्यदिना धर्षरात्रौ स्नानदानयोः
 रात्रौ संक्रमणे भानौ विषुवस्यने दिव्येति। अत्र माधवः। अयने दिवा जाते तदर्थं पुण्यं। कर्कपूर्वमकरेऽयं। एतन्मध्यं दिनायनपरमिति। हे
 माद्रिस्तरात्रौ विषुवसासन्नदिना धर्षपुण्यं। अयने त्वा सन्नदिनं पुण्यं। दिने इति पाठे उभयत्र दिना धर्षपुण्यमिह। एतदेवोक्तदीपिकायां। अथो
 यनमधः पश्चान्निशीथाद्भवेत्। यत्तु सन्नमहस्तदर्थं मधवापुण्यमिति। तत्तत्त्वा सन्नसंक्रममिष्यस्य विषुवस्येवान्वयः। अयने रात्रौ सतिदि
 ने पुण्यं। कस्मिन्निष्यपेक्षायां कर्कपूर्वदिमकरे परं द्वितीयाक्यांतरवशादर्थ उच्यमानेन कोविद्विशेषः। यत्तु न तभद्रः। अथ निशीथात्प्राग्यदा
 भवेत्। अयने विषुवतत्र प्राग्दिनांते मनाडिकाः। पंचपुण्यतमाः पश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा। आद्याः परदिनस्यापि तद्वदित्येव निर्णय इति।

अपराधेऽप्येवं अस्तंगते यदा सूर्ये सप्तयाति दिवाकरः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयमिति ज्योथायनवचनात्। दिनद्वयं वा पुण्यकालः। तदा पु
 ण्यं दिनांतरमिति मदनरत्ने पाठः। गुर्जरप्राच्यादीन्वास्ति एमेवाद्रियंते। अत्रापि पूर्ववद्धारय्यं। तिथितत्त्वादिगोऽयं यथास्तु प्रदोषा धर्षरात्रौ भि
 न्ने रात्रौ पूर्वभागे पूर्वदिनेऽपरभागे च परदिने पुण्यमन्य संक्रातिवत्। विशिष्यतया निर्देशात्। प्रदोषश्च। प्रदोषोस्तमयाद्द्वैधं चरिका द्वय
 मिष्यत इति वत्सोक्त इत्याहुः। तन्ना अस्तंगते इति त्रितयवेयथार्थपत्तेः। अतः प्रदोषपदेन तद्विभेदो वराचिरुच्यते। अतएव यावन्नोदयते रात्रि
 रिति वृद्धगार्ग्यादिभिर्देक्षिणायने सर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तं। वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा। इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः। मकरे दानविशे
 षो हेमाद्रिस्कांदे। धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यश्चोत्तरायणे। सर्वां क्कामानवाप्नोति विंदते परमं सुखं। विष्णुधर्मपि। उत्तरे त्वयं नो विप्रावस्त्र
 दानं महाफलं। तिलपूर्वमनूराहं दत्तारोगेः प्रमुच्यत इति। शिवरहस्येपि। तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोद्धर्तुं शुभं। तिलादेयाश्च विप्रेभ्यः
 सर्वदेवोत्तरायणे। तिलतैले नदीपार्श्वे देयाः शिवगृहे शुभाः। कल्पतरो कालिकापुराणे। होमंतिलैः प्रकुर्वत सर्वदेवोत्तरायणे। तान् यो देवाय
 विप्रेभ्यो द्यादकेन समं ददेत्। उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति। तथा मकररात्रौ विप्राद्यादिभवतीत्युक्तं प्राक्। माघमासायां योग
 यमं सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। माघशुक्लचतुर्थ्यात्तुर्दश्याय मत्तर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमन। अनर्काभ्युदिते काले माघशुक्लचतुर्दशी। स्नातः संतर्प्य तु
 र्वयिष्याति तेऽन्याः स्फुरस्फुरद्गुहामितिकाशीरवंडात्। माघमासे चतुर्थ्यां तु तस्मिन्काले उपोषितः। अर्चयित्वा तु यो देवि जगत्तत्र कारयेदिति
 त्रिस्तुली सेतौ लैगात्रा। इयमेव कुंदचतुर्थी। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। माघशुक्लचतुर्थ्यां तु कुंदपुष्पैः सदा शिवं। संपूज्य यो हिनत्ताशी
 यः। पंचम्यां कुंदकुसुमेः पूजां कुर्यात्स मृदये। इयं माधवमते पूर्वा। हेमाद्रिमते परा। वैत्रशुक्लेश्रीपंचमीति दिवोदासः। माघशुक्लसप्त

मीरथसप्तमी साऽरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ सूर्यग्रहणात्पुन्यात् शुक्रामाघस्य सप्तमी ॥ अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति
 वंदिकायां विष्णुवचनात् ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्रामाघस्य सप्तमी ॥ प्रयागे यदि लभ्येत कोटि सूर्यग्रहः समेति वचनाच्च ॥ माघमासस्य स
 त्म्यामुद्यत्येव न भास्करः ॥ विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनां यत्तु दिवोदासीये ॥ अचला सप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महत्तरा ॥ द्वाशीवत्सप
 जाया सुरवदा प्राग्युता सदेति षष्ठी युतत्तमुक्तं तद्यदा पूर्वे द्विघटिका द्वयं षष्ठी सप्तमी च परेद्युः क्षयवशादरुणोदयात्पूर्वं समाप्यते तत्परं के
 यं तत्र षष्ठां सप्तमी क्षयं प्रवेश्यारुणोदये स्नानं कार्यं मदनरत्ने भाविष्योत्तरे ॥ माघमाससितपक्षे सप्तमी कोटि भास्करा ॥ कुर्यात्स्नानार्च्यं द
 नाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥ आदित्यपुराणे ॥ माघमासे तु शुक्रायां सप्तम्यां समुपोषितः ॥ यः पूजयेत्तमां भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे इत्यादि
 त्यवाक्यं ॥ अत्र विधिर्होमाद्रौ भाविष्य ॥ कृत्वा षष्ठ्या मेक भक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलं ॥ रात्र्यंते चालयेत्थास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकं ॥ तथा जलं प्रक
 र्म्य ॥ न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ॥ सोवर्णं राजते पात्रे भास्वरा लबु मये धवा ॥ तैलेन वर्तिर्दीपकं व्यामहार जनरंजिता ॥ महारजनं कु
 स्मरं ॥ समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकं ॥ भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ॥ अरुणोदय नम
 स्ते रुद्र हरि वासन मोक्तते ॥ जले परिहरेद्दीपं स्नात्वा संतर्प्य देवता इति ॥ दिवोदासीये मदनरत्ने च ॥ इक्षुदंडेन जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि ब
 दरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च मंत्रैः स्नात्वा तिलपिष्टमया पूषे हं भक्त्यर्थं पूज्य विप्राय दद्यादित्युक्तं ॥ चंदनेन लिखे
 त्पद्ममष्टपत्रं सकर्षिकं ॥ मध्ये शिवं सपत्नीं कं प्रणवेन च संयुतं ॥ पूर्वादिदलेषु रविभानु विवस्वद्भास्करा वित्रकं सहस्रकिरणसंवा
 कां संपूज्य गृहं गच्छेदिति ॥ स्नानमंत्रश्च काशीरवंडे ॥ यद्यज्जन्म कृतपापं मया सप्तमं जन्म सु ॥ तमे रोगं च शोकं च माकुरीहंतु सप्तमी ॥ र
 तं जन्म कृतपापं च जन्मांतरा र्जितं ॥ मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाता ज्ञाते च ये पुनः ॥ इति सप्तविधपापं स्नानान्मे सप्त सप्तिके ॥ सप्त व्याधि सप्त
 युक्तं हरमा करि सप्तभिः ॥ एतमंत्रं त्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ॥ केशवादिभ्यः शालोक्त्यक्षणा निःकलुषो भवेत् ॥ अर्घ्यमंत्रो मदनरत्ने ॥

श्रीरामः

६६

प्रयागं विनापि पात्रे ॥ अस्मिन् योगे लशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयं ॥ माघस्नाने नियमास्तु नारदीये ॥ नवद्विंसे वये स्नातो ह्यस्नातोपि वरा
 ननो होमार्थं सेवयेद्द्विंशीतार्थं न कदाचन ॥ अहं न्यहं निदातव्या सिलाशंकरमान्विताः ॥ त्रिभगस्तु तिलानां हितुर्थः शंकरा न्वितः ॥ अत्र
 गी वरारोहे सर्वमासनयेद्गती ॥ तथा ॥ अप्राचलशरीरस्तयः कष्टं स्नानमाचरेत् ॥ पदे पदे श्वमेधस्य स्नानं प्राप्नोति मानवः ॥ तथा ॥ शंखचक्रधरं
 वं माधवं नाम पूजयेत् ॥ वदति ॥ कृत्वा धविधानेन ततस्त्वेकाशनां भवेत् ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्यं शक्तः ॥ स्नानं समाचरेत् ॥ अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वका
 सर्वत्र कथ्यते ॥ तिलस्नायी तिलोद्धतश्च तिलहोमी तिलोदकी ॥ तिलभुक् तिलदाता च षट् तिलाः पापनाशना इति ॥ तथा ॥ प्रयागं सर्वेकाश्या दशा
 श्वमेधो नरस्य प्रयागतीर्थस्नानमुक्तं काशीरवंडे ॥ काश्युज्ज्वे प्रयागे ॥ ये तपसि स्नांति मानवाः ॥ दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवमिति ॥
 स्नानोत्तरमदनपारिजाते विष्णुः ॥ काष्ठमोलान्नमस्तु पूजयेत्पुरुषोत्तमं ॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥ भाविष्ये ॥ तैलमाम
 ककाश्वेव तीर्थे देयास्तु नित्यं ॥ ततः प्रज्वालयेद्द्विंसे वनार्थं द्विजमनां ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितं ॥ भोजयेद्द्विजदांपत्यं भूषयेद्
 स्त्रभूषणैः ॥ केवलं जिनरत्नानि वासांसि विधानि च ॥ चालका निच देया निप्रकादन परां स्तथा ॥ उपानहो तथा गुप्तमोचको पापमोचको अ
 नेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥ पात्रे ॥ भूशय्यीत होतव्यमाज्या तिलसमान्वितं ॥ तथा ॥ अनेनैव यथाशक्त्या देयं माघेन राधिपः ॥ सुवर्ण
 रक्तिका मात्रं दद्याद्द्विद्वे तथा ॥ माघाते तु विशेषो नारदीये ॥ माघावसाने सुभगेषु संभोजनं स्मृतं ॥ सूर्यमे प्रीयतां देवा विष्णुमिति निर्ज
 नः ॥ दंपत्यो वीससी सुभमे सप्त धान्यं समन्वितं ॥ त्रिंशत्तु मोदका देयाः ॥ शंकरा तिलसंयुता इति ॥ अत्र काशी विधानेन तत्र तस्याद्यापनं तथेति पा
 द्यवचनात्पूर्वोक्तं ॥ उपवासपूजनादिकृत्वा परे द्विंसे तिलचर्वाज्ये रष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा सवित्रे प्रसवित्रे वेति पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा ॥ दिवा कुरु जगता
 य प्रभाकर नमोस्तुते ॥ परिपूर्णं कुरु ह माघस्नानं जगत्पते इति क्षमापयेदिति संक्षेपः ॥ मकरसंक्रांतो होमाद्रिमते परतश्चत्वारिंशत्किं
 पुण्याः ॥ त्रिंशत्कीटकेनाऽजो मकरे लुदशाधिका इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ माघवमते तु विंशतिः ॥ त्रिंशत्कीटके पूर्वोक्तमकरे विंशतिः परेति वृद्ध

महादशी। त्रयाकृतमिदं वीरतवनाम्नामविष्यति। सामीमहादशी। त्रयोदशैषा सर्वपापहरा शुभेति हेमाद्रौ पाद्यवचनात्। इयं पूर्वयुता। युग्मवाक्या
त। माघी पूर्णिमा परेत्कृतं प्राक्। तथा हेमाद्रौ ब्रह्मि। मघास्थये श्रवणी वेदोर्महा माघीति कथ्यते। तत्रैव ज्योतिषे। मेषष्टमे पदा सोरिः सिंहचतु
रुचंद्रमाः। भास्करः श्रवणक्षेत्रं महा माघीति सा स्मृता। तथा भविष्ये। वैशारवी कार्तिकी माघीति थयोती वपूजिताः। स्नानदानविहीना स्नान
नेत्याः पांडुनंदन। तथा। तिलपात्राणि देयानि कंचुकाः कंबलास्तथेति। **माघपूर्णिमानंतरा एमी माघी अष्टका तन्निर्णयो मार्गशीर्ष प्रक**
रणो पूर्वमुक्तः। तथा चतसृषु एकस्वशक्ता विदमावश्यकः। हेमंतशिदिरयो श्रुतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी अष्टकारकस्यां वेत्याश्वलायनोक्तेः।
तथा। माघाष्टकां प्रक्रम्य तामेकाष्टकेत्या च क्षतइत्यापस्तंबवचनाच्चेत्यादि प्रयोगपारिजाते हेयं। इति श्रीभट्टकमलाकरकृतनिर्णय
सिंधौ माघमासः। अथ फाल्गुनमासः। कुंभसंक्रमे पूर्वोः षोडशघटिकाः पुण्याः। फाल्गुनकृष्णाम्यां विशेषः कल्पते। फाल्गुनस्य
त्रमासस्य कृष्णाम्यामही पतेइत्युपक्रम्य। जातादाशरथेः पत्नी तस्मिन्तहनिजानकी। उपोषितोरघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा। रामपत्नी
च संप्रत्यासीता जनकनंदिनीति। फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः। सप्तकेषु चिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी। ग्राह्येत्कृतं केषु चिन्निशीथव्या
पिनी। तत्राद्यामाधवीये वायवीये। त्रयोदश्यस्तपोस्त्रयं चतसृष्वनाडिषु। भूतविडालुयातत्र शिवरात्रि व्रतं चरेत्। स्मृत्यंतरेपि। प्रदोषव्या
पिनी ग्राह्या शिवरात्रि चतुर्दशी। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत्। अत्र प्रदोषो रात्रिः। उत्तरार्धे तस्या हेतुलोकेः। कामिकेपि। आदि
त्यास्तमये काले अस्ति वेद्या चतुर्दशी। तद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सामवेदुत्तमोत्तमेति। द्वितीयापि तत्रेव नारदसंहितायां। अर्धरात्रयुताय त्रम
पकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रि व्रतं तत्र सोश्वमेधफलं लभेत। स्मृत्यंतरेपि। भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्तमहानिशा। शिवरात्रि व्रतं तत्र कुर्याज्जागर
णं तथेति। ईशानसंहितायां। माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि। शिवकिं गतया दूतः कोटिस्तूर्यसमप्रभः। तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिव
रात्रि व्रतोतिथिः। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वयुक्ताय त्रचतुर्दशी। तत्तिथावेव कुर्वत शिवरात्रि व्रतं व्रती। नार्धरात्रादधश्चोर्ध्वयुक्ताय त्रचतुर्दशी। नेव

तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यहानितः। अर्धरात्रश्च द्वितीययामांततृतीययामाद्यघटी द्वय रूप इति माधवः। व्रतं तत्कृतं प्राक्। एवं सति पूर्वयुरेवोभ
यव्याप्तौ पूर्वैव। त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशी पूर्णा चतुर्दशीति स्कांदोक्तेः। दिनभुक्तिरस्तमयः। जयंती शिव
रात्रिश्च कार्यभद्रा जयान्विते इति स्कांदोक्तेः। दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तु हेमाद्रिमतपूर्वी। अर्धरात्रात्पुस्तान्ने जयायोगो यदा भवेत्। पूर्वो वि
देवकर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेरिति पाद्यवचनात्। मदनरत्नेप्येवं। गौडा अप्येवमाहुः। निर्णयामृतं तु सर्वापि शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिनेव।
अर्धरात्र वा कपानिके मुक्तिकन्यायेन प्रदोषस्तावकानीत्कृतं। तन्न। अर्धरात्रस्य पूर्वैर्कर्मकालत्वोक्तेः। परदिने प्रदोषनिशीथो सयव्याप्ति स
त्वात्परवतिमाधवः। इदमेव च युक्तं प्र। तीमः परेद्युः प्रागुक्ता अर्धरात्रस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वद्युः संपूर्णतव्याप्तौ च सत्यपि परेद्युः प्रदोषनिशीथो भ
ययोगे पूर्वद्युः संपूर्णव्याप्तेः पूर्वैव। व्याप्या अर्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी। तस्यामिव व्रतं कार्यमत्यसादार्थिभिर्नरेः। तद्वत्वाधो न्वितिरुता
साकार्यो ज्ञातेभिः सदेति माधवधृतेशानसंहितोक्तेः। पूर्वद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोषस्यैकैकव्याप्तौ तु पूर्वैव। जयायोगस्य प्राशस्त्यात्। तच्चो
क्तं नागरखंडे। माघफाल्गुनयामां अस्ति ताया चतुर्दशी। अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा र्थेति थिरिति। पादोपि। अर्धरात्रात्पुस्तान्ने
जयायोगो यदा भवेत्। पूर्वविदेव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेरिति स्कांदेपि। भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्तमहानिशा। शिवरात्रि व्रतं तत्र
कुर्याज्जागरणं तथेति। महतामपि पापानां दृष्टावै निष्कृतिपुरा। नष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति स्कांदे दर्शयित्वा निदि
त्वाच्चायदा चतुर्दशी पूर्वद्युर्निशीथादध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथादध्वं गेव समाप्ता तदा परेद्युरेकव्याप्तिसत्वात्परैव। माघासिते भूतादिने
हिराजनुपेति योगं यदि पंचदश्याः। जयाप्रयुक्तानं तु जातु कुर्याच्छिवस्य रात्रिप्रियकृच्छिवस्येति वचनात्। एवं दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे नि
शीथव्याप्तिसत्वात्पूर्वैव। तेन दिनद्वये निशीथव्याप्तौ प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ निशीथेन निर्णयः। एकैकव्याप्तौ तु निशी
थेन निर्णय इति। इयं चरविभोमसोमवारेषु शिवयोगवाति प्रशस्ता। हेमाद्रौ तीर्थखंडे लंगे। फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः।

नि.सिं.हि.प.
६८

कृत्तिवासेश्वरं लिंगमर्चयन्ति शिवं शुभे। तेषां तिथिं परमं स्थानं सदा शिवमनामयं। शिवरात्रिपारणे तु विस्मयवाक्यानि दृश्यन्ते। स्कंद
दे। कृष्णाम्नी स्कंदपक्षी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पृ
र्वविष्णुवर्तन्यास्तिथिभांते च पारणमिति। तिथिमध्ये पारणं स्कांदे उक्तं। उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं। कृतेः स्मृतं तु
लक्ष्मेश्वरकथ्यते वाधवानवा। ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै। संस्नातानि भवन्तीह श्रुतायां पारणे कृते। तिथीनामेव सर्वा
सामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति। अत्र यामत्रयाद्वी कृत्तुर्दशी समाप्तौ तदन्ते। तदूर्ध्वगामिन्यां तु प्रा
तस्तिथिमध्य एवेति हेमाद्रिमाधवाद्यो व्यवस्था माहुः। तन्ना तिथ्यन्ते तिथिभांते वा पारणं यत्र चोदितं। यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरे वा हि
पारणे स्यादिसामान्यवचने रेव व्यवस्था सिद्धे स्मभ्यविधवाक्यवैयर्थ्यस्य दुःपरिहरत्वात्। वयं तु तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति कृष्णाम्नीादिवि
षयमेव। न तु शिवरात्रिविषयं। तदुपादानं तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थं। कथमन्यथा स्कांदे एव शून्यहृदयवाक्यवन्ति तिथिमध्ये पारणविधा
नं घटते। तस्माद्विना शिवचतुर्दशीमिति पर्युदस्तशिवरात्र्याः सर्वप्रकारेषु तिथिमध्य एव पारणं तिष्ठमः। शिष्टाचारोपेवमेवोदीपे
कायां तुरात्रावपितिथ्यन्ते एवोक्तं। अतस्तिथेरन्ते निशीथेपि वा श्नीयादिति। मदनरत्नकालादर्शयोस्तु साह्यस्तमयपर्यंतं व्यापिनी चे
त्परेहानि। दिवैव पारणं कुर्यात्पारणे नैव दोषभागित्फक्तं। तन्ना तिथिमध्ये पारणाविधानानि विच्छेदफलायोगाच्च तिथ्यन्तानपेक्ष
णादोषाप्रसक्तैश्चतुर्थपादासंगतेः। तेनेह शिवरात्रिभिन्नव्रतपरं हेयं। इदं व्रतं संयोगपृथक्कन्यायेन नित्यं काम्यं च। तथा च मा
धवीयैस्कांदे। परात्परतरं नास्ति शिवरात्रि व्रतात्परां न पूजयति भक्त्येशं कुरुं त्रिभुवनेश्वरं। जंतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नान्न संशय इत्यक
रणे प्रसवाय श्रुतेः। वर्षवर्षमहादेवि नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं नित्यं सत्त्वा प्रपूजयेदिति। वीसाश्रुतेः। अर्णवायदि

सदाशिवः
६८

सप्तसप्तिवहरी तसत्तलोकप्रदीपका सप्तमी सहितो देवगृहाणा र्घ्यं दिवाकराततः। जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके। सप्तव्याहृतिके
देवि नमस्ते सूर्यमंडले इति प्रार्थयेत्। सोरागमो अकपत्रेः सबदे ईव क्षितसर्वदेनेः। अष्टांगविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये। अत्र द
नाविशेषो मदनरत्ने भविष्ये। ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मन्मथे वाध भक्तिमान्। स्थापयेत्तिष्ठपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा। कांचनं तालकं कुरुक्षेत्रं
शक्तस्तिलपिष्टं जं। संकाद्य रक्तवक्त्रेण पुष्पैर्धूपैश्चार्चयेत्। दानमंत्रस्तु। आदिसस्यप्रसादेन प्रातः स्नानफलेन च। दुष्टदोर्भाग्यदुःखघ्नं
मया दत्तं तु तालकं। तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तं। दीपमात्रमिति हेमाद्रौ। भविष्ये। एवं विधं रथवरं रथवाजियुक्तं हेमं च हेमशतदीधिति
ना समेतं। दद्याच्च माघासितसप्तमि वासरे यः सोऽसंगचक्रगतिरेव मही भुनक्ति। दानमंत्रो मदनरत्ने स्कांदे। रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वक
र्मणे। विश्वरूपाय नाथाय अरुणाय नमो नमः इति। इयं मन्वादिरेपि। इयं च शुक्लपक्षास्थितत्वात् पौर्णिकी ग्राह्या। यदा माघे मलमासो
भवति तदा मासद्वये मन्वादिश्राद्धं कुर्यात्। मन्वादि कृतैर्धनं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः। माघशुक्लाम्नीभीष्माष्टमी। तदु
क्तं हेमाद्रौ पादौ। माघमाससिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणं। श्राद्धं च येन राः कुर्युस्तेस्युः संताति भागिन इति। भारतेपि। शुक्लाम्नी तु माघस्य
दद्याद्भीष्माय योजनं। सर्वसरकृतं पापं तस्मात् देव नश्यतीति। ध्रुवलनिबन्धे स्मृतिः। अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकं। अन्नं च वि
विधिवद् द्युः सर्ववर्णादि जातयः। सर्ववर्णां कर्तृदित जातय इति संबोधनं। तर्पणमंत्रस्तत्रैव। भीष्मः शातनवो वीरः सत्यवादी जितेंद्रियः। आ
भिरद्भिर्वा प्रोतु पुत्रपौत्रो नितो क्रियां। वेयाघ्रपद्य गोत्राय सांकुत्प्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणो। वसूनाम वता
राय शतनोरात्मजाय च। अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाक ब्रह्मचारिणो इति। एतच्च जीवसितकस्यापि भवति। जीवसितापि कुर्वतर्पणं यम
भीष्मया शितिपात्रोक्तं रिति जीवसितकं निर्णये पितृवरणे स्तुतं। एतच्च अपसव्येन कार्यमिति दिवोदासीये। अत्र श्राद्धं कुर्यात्तर्पणं तु नित्यं।
श्राद्धपाद्याश्रमे वणादिद्युभश्च आयनं जलं। सर्वसरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तमेति मदनरत्ने वचनात्। माघशुक्लदशमीभी

वाशुष्येक्षीयते हिमवानपि च लंख्येते कदाचिद्वैनिश्चलं हि शिवव्रतमिति वचनाच्चानित्यता। मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः। गण
त्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनं। सर्वो भुक्ता महाभोगांस्तु ते मोक्षमवाप्नुयादिति स्कांदात्। द्वादशाब्दिकमेतत्स्माच्चतुर्विंशति
कंतु वेति तत्रैव शानसंहिता वचनात्काम्यता। तत्रैव शिवरात्रि व्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं। आचंडालमनुष्याणां मुक्तिमुक्तिप्रदायकं। अ
त्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं न तु प्रत्येकं। समुदितानां फलसंबंधात्। यत्तु अधवा शिवरात्रिं च पूजा जागरणे न येत्। तथा। अस्व
डित व्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत्। सर्वां कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते। कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् जागरं कु
रुते तत्र सरुद्रसमतां व्रजेदित्यादि स्कांदं तदनुकल्पत्वाद्दशकपरं। माघेतरप्रतिमास शिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्य माघकृष्
चतुर्दश्यामेव रूढत्वात् माघमासस्य शेषेया प्रथमा फाल्गुनस्य च। कृष्णचतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तितेति हेमाद्रौ वचनाच्च ना
यं निर्णयस्तत्रेति। रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन्दिनेधिकारात्रिव्याप्तिः सैव ग्राह्या। साम्ये पूर्व्वेति हेमाद्रिस्तु विधानाव
स्तु तस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतमित्युपक्रम्य। चतुर्दशाब्दकर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभमि
ति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात्कौण्डपायनानामयनाग्निहोत्रेनेत्येकाग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेवातः प्र
दिष्टानि शीथोभयव्याप्त्येव निर्णय इति वयं प्रतीमः। अस्मिन् रात्रौ हेमाद्रौ स्कांदे। आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेपि वा। गृही
यान्माघमासे वा द्वादशैव मुपोषयेत्। एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान्। वर्योदितिशेषः। चतुर्दशवा विप्रानाचार्यं वृत्त्वा कुम्भे
परिच्यसेद्देवमु मया सहितं शिवं। सौवर्ण्यपथवा रोप्ये वृषभे संस्थितं शुभे इत्युक्तां हेमीमूर्तिं संपूज्य स्थिरं चरं वा किं पं वा मृत
सहस्रशतपंचाशत्तदर्थं न्यतरकुम्भैः संस्नाप्य संपूज्य जागरं कृत्वा परेद्युस्तिलान्सहस्रं शतं वा कृत्वा विभोवस्त्राणि द्वादशगा

नि.सि.हि.प.
६९

श्रवदत्ताचार्यायधेनुंशय्यांचदत्ताविप्रान्भोजयेदितिमदनरत्नेउक्तं। माघमावास्यायुगादिः। तदुक्तं। माघमासेत्वमावास्ये
ति। अन्यत्रागवतः। तथान्योपि विशेषोविष्णुपुराणे। माघासितेपंचदशीकदाचिदुपेतियोगंयदिवारुणः। ऋक्षेणकालःसपरःपि
तृपांनक्षत्रपुण्येनृपलभ्यतेसाविति। वारुणंशतभिषा। इदंचकुंभादित्येयमितिहेमाद्रिः। भारते। काकेधनिष्ठायादिनामतास्त्रि
भवेत्तुभूपाकतदापितृभ्यः। दत्तांतिलानं प्रददाति। तृप्तिं वर्णयुतं तत्कुलजेर्मनुष्यैरिति। फाल्गुनीपूर्णिमासीहोलिका। सान्च
सायाह्व्यापिनीग्राह्या। सायाह्वेहोलिकांकुर्यात्पूर्वार्द्धे। उनंगयामितिवचनादितिनिर्णयामृतेउक्तं। ज्योतिर्निबंधेतु। प्रतिप
द्वतभद्रासूयाविताहोलिकादिवा। संवत्सरंचतद्राष्ट्रं पुरंदहति। साङ्गतां प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रा
सुखं सत्का पूज्या होलानि शामुखे इति नारदवचनात्प्रदोषव्यापिनी त्फुक्तं। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भाविष्ये। अस्यां निशागमे पार्थसं
रक्ष्याः। शिशोर्गृहे गोमयेनोपलिते च स चतुर्गृहांगणे इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च। तेनेयं पूर्वविज्ञा। श्रावणी दुर्जनवमी पूर्वाचै
व कुताशनी। पूर्वाचैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेदिनमिति बृहद्यमब्रह्मवैवर्ते क्लेश्च। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव। पूर्वदिने भद्रा स
त्वात्। तत्र च होलिकानिषेधात्। तदुक्तं निर्णयामृते मद्रं नरत्ने च पुराणसमुच्चये। भद्रायां दीपिता होलाराष्ट्रभंगं करोति वै। नगर
स्य च नैवेद्या तस्मात्तां परिवर्जयेत्। तथा। भद्रायां ह्येन कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हंतिया मंदहति फाल्गुनी। त
था। दिनार्धात्परतोपि स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमायादि। राजौ भद्रावसाने तु होलिकादीप्यते तवेति। यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्या
पिनी परदिने च पूर्णिमा क्षयवशात् सायाह्व्यागवसमाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्णरात्रौ भद्रा सत्वात् तत्र च तानिषेधात् परे हनि प्रतिपद्ये
व कुर्यात्। सार्धं यामत्रयं वास्याद्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा हसा होलिका स्मृतेति भाविष्यवचनादिति निर्णयामृ

श्रीरामः
६९

सवः साचोदयिकी ग्राह्या प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रालिपद्युदिते रवा विधिति भाविष्योक्तेः दिनद्वये तथा च पूर्वार्धे वत्सरादेव संतादेव लिख्यते
 ज्येष्ठे वचः पूर्वविज्ञेयकर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैरिति कुरुवसिष्ठवचनात् अत्र विशेषो हेमाद्रौ भाविष्ये चैत्रमासि महाबाहो
 पुण्ये तु प्रतिपदिने यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नेरानमः न तस्य दुरितं किंचिन्नाधयो व्याधयो न पेति तथा प्रवृत्ते मधुमासे तु
 प्रतिपद्युदिते रवौ कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः वंदयेद्भोगैकभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये मंत्रस्तु वंदितासि स्फुरेद्रेण
 ब्रह्मणा शंकरेण च अतस्त्वं पाहिनो देवि भूते भूतिप्रदा भवेति अत्र वृत्तकुरु मंत्राशनमुक्तं तत्रैव पुराणसमुच्चये वृत्ते तु पारसमये
 सितपंचदश्यां प्रातर्वसंतसमये समुपास्थिते च संप्राश्य चूतकुरु मंत्रं सहचंदनेन सत्यां हि पार्थ पुंसो धसमान् स्मरन् वीर्यात् मंत्र
 स्तु चूतमग्र्यं वसंतस्य माकंदकुरु मंत्रं तव सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थो सिद्ध्येति एतद्वाक्यद्वयादस्यां प्रतिपदिवसंतो रंभो
 निश्चीयते चैत्रमासास्वामन्वादिः साचापराह व्यापिनी ग्राह्या कुरुपक्षस्तुता इति फाल्गुनः एवं निरूपितमिदं ग
 हनं तु कालं तत्तं विचार्य वचने श्वने ये श्वसम्पक्का तद्दोषदृष्टिमपहाया विवेचनीयां विद्वद्भिरित्याविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु १ मया स
 द्वासद्वयदिह गदितं मंदमतिना किमेतच्छ्रव्यं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना तदेवं किंचिद्भूतमिह विख्यातमहिमा प्रत
 पोयं सर्वो विकसतितु पित्रोश्चरणयोः २ यो भाटुतं त्रगहनाणं वकणधारः शस्त्रांतरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेत्ता योत्र
 श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतो मुनस्तु स कृती बुधरामकृष्णः ३ इति श्रीमन्मोक्षरायणभट्टसरित्तनुरामकृष्णभट्टकृत
 दिनकरभट्टानुजभट्टकमलाकरकृतनिर्णयसिंधौ सवत्सरकृत्यनिरूपणानामादितीयपरिच्छेदः समाप्तः अदृष्टदोषान्म

तिविभ्रमाद्यात्किंचिद्भूतं लिखितं मये ह तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्यात्खलु लेखनस्य शके १७३१ वर्षे शुक्ल
 नाम संवत्सरस्याषाढासितौकादश्यां मणेरिकरोपाद्ब्रह्मीभूतनीलकंठात्मजसुब्रह्मपुत्रयज्वनः द्वितीयपरिच्छेदस्य पुस्तकधारे
 श्वरोपाह्वानं तय च सुतसरवारामसरिणा लिखितं समाप्तं ४ श्रीविजयादुर्गापणमस्तु ५ शुभं भूयात् ६ श्रीः
 श्रीकृष्णपणमस्तु ७ श्रीप्रयागमाधवार्यपणमस्तु ८ श्रीपांडुरंगपणमस्तु ९ श्रीकृष्णवैकुण्ठेशपणमस्तु १०

॥ इति निर्णयसिंधोर्द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

तकारः मदनरत्नेष्वेवं यत्तु वद्वो वद्विपरित्यजेदिति भविष्यं वद्वो होलिकायां वद्विप्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तं भिन्नाविषयमि
तितत्रैवोक्तं अन्येतु तस्यां भद्रामुखं त्यजेति प्रदोषव्यापिनी तस्याद्यदा पूर्वादिने तदा भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपन
मिति नारदवचनात् निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः नदिवा पूजयेत्तुं तां पूजिता दुःखदा भवेदिति दिवोदासीयेव च न
त यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिरिति विद्याविनोदमिधानाच्च भद्रामु
खं विहाय पूर्वादिने एव कार्यं त्याज्यः भद्रामुखं तु नाज्यस्तु पंचवदनं गलकरत्तये केति रत्नमालोक्तं हेयां शिष्टाचारोपेयमेव अ
त्र चेच्चंद्रग्रहणं तदा ततो वद्विप्रतिपत्तौ भद्रामुखं पूजयेत्तुं तदा पूर्वादिने भद्रामुखं वर्जयित्वा तत्रैव
तुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्या अस्तान्तरं प्रतिपत्ते तदा तत्पूर्वं च दिवा होला निषेधादिति दिवोदासचंद्रप्रकाशो वस्तुतस्तु प
रदिने प्रदोषे पोषमासी सत्वे कर्मकालस्पर्शे च तुर्थयामादिगोणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाले वद्वो कार्यानि
व सर्वेषामेव वर्णानां सत्तत्करदुर्दर्शने स्नात्वा कर्मणि कुर्वतश्च तमन्त्रं विवेर्जयेदिति निषेधात् कथं सत्तत्करे होलिकेति वान्यं तस्योत्तरा
र्हं शेषत्वात् पूजामंत्रस्तु असम्पत्तयसंज्ञसैः कृता त्वं होलि बालिशैः अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूतेभ्यो नमः इति प्रदा भवेति यत्तु वार्ति
ककारैर्होलिकाचारप्राप्तेः फलं तद्धेमाद्याद्युदाहृतं भविष्यवचनान्पक्षिणिकृत्वा चिंताहेया आर्षधिकरणावत् कृतशनीम
लमासे न भवति इयमन्वादिशेषा सातु पूर्वाह्निकी आह्या मलमासे सति मन्वादिश्राद्धमासद्वये कार्यं भित्तिप्रोक्ता कृत्या चिंताम
यो ब्राह्मे नरोदोलागतं दृष्टुं गोविंदं पुरुषोत्तमं फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविंदं स्पृष्टुं रंजयेदिति चैत्रकृष्णप्रतिपदिवसतो

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीवेदेव्यासायनमः॥ श्रीगारुडप्रसन्न॥ अथप्रकीर्णकनितयिः॥ ॥ श्रीराम
 कृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः॥ निवृत्त्यतिथिर्हृत्यंतु प्रकीर्णवेत्तुमुद्यतः॥ तत्रादौ संस्कारेषु ग
 भाधानं॥ तत्र प्रथमं राजोदयं नैदुष्टमासं ग्रहासंक्रमादिफलं॥ तत्र शांत्यादिकीपल्लवतभट्ट
 कृतप्रयोगरत्ने ज्ञेयं॥ किंचित्कृत्यते॥ मदनरत्ने नारदः॥ अमारिताष्टमीषष्ठाद्वादशी प्रतिपत्तुष्वपि
 परिधस्य तु पूर्वाह्ण्यतीपाते च वैवृत्तौ॥ संध्यासूपपूर्वे विष्ट्या मशुभं प्रथमां तर्तुवै॥ रोगीयति व्रतादुःख
 पुत्रिणी भोगभागिनी॥ पतिव्रता कुंजभागी सूर्यवारादिषु क्रमात्॥ वैधव्यं सुतलासश्चमैत्र्यं शत्रुवि
 वर्धनं॥ मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलद्विबन्धुनाशनं॥ मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः॥ तेजश्च

रुद्र

१

सुतनाशश्च कुलहानि ति तिथि क्रमात्॥ गर्गः॥ सुभगा चैव दुःशिला वंध्या पुत्रसमन्विता॥ धर्मयुक्ता
 व्रतघ्नि विपरसं तानमोदिनी॥ सुपुत्रा चैव दुःपितृवैश्वरता सदा॥ दीना प्रजावती चैव पुत्राद्या वित्रका
 रिणी॥ सार्धपतिप्रियानित्यं सुपुत्रा कष्टवारिणी॥ स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्यपुत्रादिसंयुता॥ नि
 त्यं धनव्यासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता॥ मूर्खा विज्ञापुण्यवती दस्त्रक्षदिः क्रमात्फलं॥ नारदः॥ कुल
 रक्षणायां त्यन्तु पुकृत्या तुलाघटाः॥ राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमा तर्तुवै॥ गर्गः॥ सुभगा चैव दुः
 स्त्रास्या ददुवस्त्रापतिव्रता॥ क्षौमवस्त्राक्षिता ज्ञास्यान्ववस्त्रा सुरवा न्विता॥ दुर्भगा जीता विस्त्रास्या द
 गिता रक्तवाससा॥ नीलांबरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः॥ वस्त्रेऽप्युर्विषमारक्तविंदवः पुत्रमाप्नुयात्
 समाश्चैकन्यका चैति फलं स्यात्प्रथमा तर्तुवै॥ अत्र स्त्रीसंगवर्जनमाह वसिष्ठः॥ प्रभूतदोषेयदिदृश्यते तस्य

नि० सि०

२

अंतदाशांतिककर्मकार्ये॥ विकर्जयेदेवतदेकशप्पांयावद्भजोदर्शनमुत्तमोद्दि॥ ज्योतिर्निबंधेवसिष्ठः॥ अ
धत्तौपोषशुक्रोर्जमधुशुविनभस्याश्वयुक्पापचारारिक्तायवर्षिष्यः पितृपरसदनैरात्रिसंध्यापरा
ह्ने॥ मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाब्ज्याधिकास्त्वंबराष्ट्रत्यातः पापस्यलग्नं न सदरुताजं नीलरत्नं
वरं॥ आधत्तौ दुर्भगा नारी विष्कंसेवेद्भजस्वला॥ वंध्यावैवातिगंडेवशूलेशूलवती भवेत्॥ गंडेतुपुंश्च
लीनारी व्याघाते स्वात्मघातिनी॥ वज्रेवस्वैरिणी प्रोक्ता पालेव पतिघातिनी॥ परिधेमृतवंध्यावैवैधृतोप
तिमारिणी॥ शेषाशुभावहा योगायथानामफलप्रदाः॥ शांतिमाहप्रयोगपारिजाते शौनकः॥ सार्त्तवानां
तु नारीणां शांतिं वक्ष्यामि शौनक॥ पंचमोऽहोऽस्तुत्येवाग्रहातिथ्यपुरःसरं॥ शोलाप्रमाता धान्येन व्रीहिरा
शिन्नयं भवेत्॥ कुंभत्रयं सवेद्वा शौतं तु वस्त्रादिबोधितं॥ सूक्तेनाथनवर्चनं प्रसुक्तापइत्यथ॥ अस्वायाः

२

॥ श्रीरक्ततृतीयपरिच्छेदप्रारंभः ॥

सभिश्चैवद्वर्वाभिरेकैकावाहुतिर्भवेत्॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र
 चतुष्टयं ॥ ततः सिष्टं कृतं हुतासमुद्रादूर्ध्वमुत्ततः ॥ संतता माज्यधारां तां पूणं द्वितियथा वरेत् ॥ अथाभि
 षेकं कुर्वति प्रतिकुंभोदकस्थितैः ॥ आपो हि स्थिति नवभिः सूक्तेन च ततः परं ॥ इन्द्रोऽङ्गत्वेनैव पावमानैत्र
 मेतातु ॥ तुभ्यं शृणु वचनं स्वस्ति दा विडा एकया ॥ त्रैयं वके न मंत्रेण जातवेद सं एकया ॥ समुद्रज्येष्ठा इत्या
 दित्रायं तां वभिः क्रमात् ॥ इमा आपोऽस्त्वेनैव देवस्य त्वेति मंत्रतः ॥ मंत्रेण यत मेषानं त्वमग्ने रुद्र इत्य
 था तमुष्टु द्वाति मंत्रेण भुवनस्य पितरं तथा ॥ याते रुद्र इति मंत्रेण शिवसं कल्पमंत्रतः ॥ इन्द्रावृषसं पंच
 मंत्रैश्चैवाभिषेचयेत् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादावाययि वसुषणैः ॥ सदक्षिता मनद्वाहं प्रदद्याद्भुजपिने
 महाशान्तिं प्रजयाथ ब्राह्मणान् भोजयेत्तत इति ॥ मदनरत्ने नारदः ॥ तत्र शान्तिं प्रकुर्वेत्तद्वर्वाति उक्षतेः ॥

प्रत्येकाष्टशतं वै गायत्र्या जुहुयात्ततः ॥ सर्वा गोभूतिलु न दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥ प्रकारांतरं मदनरत्ने
 यं ॥ विस्तारोऽयमेव ॥ ग्रहणं राजा दशनेन जुजातकर्म प्रस्तावे शान्तिं वक्ष्यामः ॥ प्रथमतो विशेषः स्मृतिर्विदिकायां ॥
 प्रथमतो तु पुष्पितयाः पीतपुत्रवती स्त्रियाः ॥ अक्षतैरासनं दत्वा तस्मिन्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागंधपुष्पा
 दीन्दुस्तंबूलकं स्रजं ॥ दीपैर्न रिजं न कुर्यात्सदीपैवासयेद्गृहे ॥ लवणापूपमुक्तादिदद्यात्ताभ्यः स्वशक्तित
 इति ॥ द्वितीयाद्यर्तुषु तत्र नियमानाह ॥ पारिजाते दक्षः ॥ अंजनोभ्यंजनं स्नानं प्रवासं दंतधावनं ॥ न कुर्यात्सा
 त्तवानरीग्रहाणामीक्षणांतथा ॥ अत्रिरपि ॥ वर्जयेन्मधुमांसं वपात्रे खर्वे च भोजनं ॥ गंधमालां दिवा स्वा
 यं तांबूलं वास्यशोधनं ॥ दग्धेशरावे मुंजाततोयं वांजिडिनापि वेत् ॥ मदनरत्ने हरितः ॥ रजः प्राप्तावेव धः
 शपीतमूमौ काष्ठार्ज्यसेपाणौ मृन्मये वा श्रियात् इति ॥ विद्युधर्म ॥ आहारं गौरसानां च पुष्पालंकारधारणं ॥

अजनं कुंकुमां गंधापीतं शय्याधिरोहणं॥ अभिरसं स्पृशन् वैवर्जयेच्च दिनत्रयं॥ तथा प्रथमं पूर्वैः
 गमनं न कार्यं॥ प्रागुक्तं दशनासत्त्वां नेयात् गन्वायततपथः॥ अर्थकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयादि
 तितत्रैवाश्वलायनोक्तेः॥ तत्र क्रतौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः॥ षोडशतुर्निशास्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संवि
 शेदिति॥ अत्र तावप्याह गौतमः॥ क्रतावुयेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति॥ मनुः॥ क्रतुः स्वाभावि
 कः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः॥ तासामाद्याश्च तस्मिन् निदिशेत्कादशी च या॥ त्रयोदश विशेषाः स्युः प्र
 शस्ता दशरात्रयः॥ मदनरत्ने देवतः॥ तस्मान्नि रात्रं वंडालं पुष्पितां परि वर्जयेत्॥ तत्रातिथ्यादीनाह श्रा
 धरः॥ षष्ठ्यष्टमी पंचदशी चतुर्थं चतुर्दशी मप्युभयत्र हिता॥ शेषाः शुभाः स्युः तिथयो निषेके वाराः शशां
 कार्यमिते दुजानां मुभयत्र पक्षद्वये॥ आर्यगुरुः सितः शुक्रः शुभो बुधः॥ विष्णु प्रजेशिरीषि मित्र समारपो

प्रवर्तद्विहाय न्याचतः क्रमात्॥ मध्यकुंभो क्षिपेद्द्वान्यमौषधानि च हेमव॥ उदुंबरः कुशाद्वारो जीवच
 बिज्जकाः॥ विष्णुक्रांताथतुलसी बहिषं शंखपुष्पिका॥ शतावरी च गंधावनिगुंडी सर्षपद्वयं॥ अपामा
 गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा॥ प्रियंगुश्च गोधूमा त्रीहयोश्च थक्क॥ क्षारं दीधिवसपिश्च यत्र पत्रं
 तयो मलं॥ कुरदकत्रयं गुंजा ववा मद्रकमुस्तकाः॥ द्वात्रिंशदौषधानां हयथा संभवमाहरेत्॥ मृत्तिका
 औषधादीनि तन्मंत्रेण क्षियेत् क्रमात्॥ कुंभोपरित्यजेत् स्यात्त्रं कां स्पृष्ट्वा हतं मजं॥ भुवनेश्वरान्यसेत्
 त्रं इंद्राणीव पुरंदरं॥ जपेद्वायत्रिं माहोत्सृज्य सृक्तं च जपेत्ततः॥ स्पृशन् वैदक्षिणं कुंभं त्रिगोको जपेत्तथा॥ च
 तारिरुद्रसूक्तानि चतुर्मे त्राणि वा॥ संस्पृशन् पुनरं कुंभं शरुद्रं रुद्रं संस्पृश्यात्॥ शनं इंद्राग्नीं सृक्तं च तत्रैव
 संस्पृशन् जपेत्॥ कुंभं त्वापश्चिमे देशे शांतिहोमं समाचरेत्॥ द्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन द्युतेन च॥ ति

नि० सि०

६

४ वा

त्रावाग्रहणक्रमशोपिबोत॥ ग्रहणं क्रतुग्रहणं॥ ऋग्विधाने विष्णुयोनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्मृष्ट्वा त्रिभिर्ब्र
ती॥ गर्भाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते ध्रुवो॥ अगमने दोषमाह पराशरः॥ क्रतुस्नातां तु यो भायं संनि
धौ तोषगच्छति॥ घोरयां भूताहसायां पश्यते नात्र संशयः॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः॥ व्याधिते
बंधनस्थो वा प्रसेष्य पर्वसु॥ क्रतुकाले तु नारीणां भूताहत्या प्रमुच्यते॥ वृद्धो बंध्या मसं दृत्तां मृतापत्या
मपुष्यतां॥ कत्यां च बहु पुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते मया त्॥ वृद्धांगतरुजिह्वा॥ गर्भाधानं गहो मा करणे प्राय
श्चित्तमाह पारिजाते आश्वलायनः॥ गर्भाधानस्या करणं तस्यां जातस्तदुष्यति॥ अस्त्वागां द्विजे द
त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः॥ गर्भाधानं च मलमास शुक्रास्तादावपि कार्यं॥ उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंतं क्रतुज
नमसु॥ सुरासुरेभ्योश्चैव मोक्षदोषो न विद्यत इति ज्योतिर्निबंधे भट्टगुप्ते॥ क्रतौ गमने पराशरः॥ क्रतौ तु

६

छमूलोत्तरावरणभानि निषेककार्यैः पूज्यानि पुष्पवसु शीतकराश्चित्रादित्याश्च मध्यमफलो विफलास्तु
रन्ये॥ विष्णु इति देवत्य नक्षत्राणि उक्तानि रत्नमालायां॥ भेषादस्त्रयमाग्निधातुशशिनः शर्वादिति वाक्
पतिः कडूजाः पितरो भगो र्यमरवा त्रिष्टु द्वायो मारुतः॥ शक्राग्नी त्वयामित्र इन्द्र निर्वृत्ति लोपे च विधे विधिर्गो
विंदो वसवो बुधो जवरणा हि बुधपूषाभिधाः॥ उत्तराश्वेनोत्तरात्रयं॥ अत्र मूलस्य पूज्यत्वमुक्तं॥ याज्ञव
ल्क्येन तु एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेदित्युक्तं॥ तेन पूर्वत्र मूलं चितं॥ अत्र समासु पुत्रा वि
षमासु कन्यको तिज्ञेयं॥ युग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु इति हेमाद्रौ शांख्येः॥ तत्राप्युत्तरात्
राप्रशस्ता॥ तदाहापस्तंबः॥ तत्राप्युत्तरात्तराप्रशस्तेति॥ तत्रैव व्यासः॥ रात्रौ चतुर्थो पुत्रः स्यादस्मायुध
नवर्जितः॥ पंचम्यो पुत्रितीतारिष्यं पुत्रस्तमध्यमः॥ सप्तम्यामप्रजाया विदष्टम्यामीश्वरः पुमान्ना नव

नि० सि०

स्यां सुभगानां दिशाम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यामधम्यास्त्रिदश्यां पुरुषोत्तमः ॥ त्रयोदश्यां सुतापापा
वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्चरुतश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ॥ प्रजापतेव तु दश्यां पंचदश्यां पतिव्रता ॥ अ
श्रमः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते युमानु इति ॥ अत्र चतुर्थे दिननिषेधोऽपि ॥ स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ ग
च्छेद्विषयः इति महाभारतोक्ते चतुर्थे दिनस्नातायां युगमासुवागर्भसंदधातीति हारितोक्ते विकल्पो
ज्ञेयः ॥ तत्रापि स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थे दिनं शस्यते ॥ गम्यानिवृत्ते रजसि नानि वृत्ते कथंचनेत्याय
स्तंबोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया ॥ अत्र सर्वासु युगमासु गमनमावश्यकं युगमासि तिवद्भवन्ननिर्देशादिति विज्ञा
नेश्वरः ॥ तत्रैकस्यां रात्रौ सह देवकार्यं ॥ सुस्थं दंडौ स हस्त्युन्नं लक्ष्म्यं जनयेत्सुमां नितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥
इदं च तौ गमनमन्यकाले प्रीतिबंधादिना गमनासंभवे आहुतिकादश्यादावपि कार्यं ॥ ब्रह्मचार्यैव पर्वतपाद्याश्च

अथ भासर्वदेवैर्न वि० शुभाभर्तुश्चतुर्थे दिने स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ देवैर्कर्मणि पित्रे च पुंश्च मे हनिष्यति ॥ श्रोतकर्म मध्यं रजस्वला च तत्र चतुर्थे दिने प्रधिकारः ॥
अथ मदात्रिंशत्त्राणि स्यात्परजो मुपहृक्यते त्यापस्तं वस्त्रात् ॥ चतुर्थे दिनं गोमूत्रमिच्छादिः स्नाता वा सो यो कृजालानि मंत्रे धारयेदिति संन्युक्तं ॥ एवम
वत्र श्रोतकर्मणीति धृतं स्नातिरा माडा रादयः ॥ ४३

सूत्र २

तस्मिन् च कर्जयेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ व्याख्यातं वेदं मिताक्षरायां ॥ यत्र आहुतौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्युक्तौ
गच्छतो न ब्रह्मचर्यं वल्लनदोष इति ॥ पर्वण्येति बहुत्वोक्तेनाष्टमीव तु दश्यां ग्रहणं मितिव ॥ मदनरत्नेषु
वं ॥ यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये ॥ दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ॥ आहुतं दत्वा त्रिभुक्ता वश्रेयोर्थं निवप
र्वे स्त्रिति ॥ तदनुवृत्तिविषयं ॥ ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसनं इति मनूक्तेः ॥ दशादौ तु न भवत्येव ॥
पर्वण्यं पर्युदस्तत्वात् ॥ अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी च तु दश्यां ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युक्तौ स्नातको हि
ज इति विष्णुपुराणाच्च ॥ माधवीये तु ॥ क्रतुकालं न युक्तो वानैव गच्छेत्त्रियं कवितु ॥ तत्र गच्छन्समाप्नोति
ह्यनिष्टफलमेव इति वृद्धमनूक्तेः आहुते ब्रह्मचर्यं नियतमित्यक्तं ॥ पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेवं तत्सति संभवे ज्ञे
या ॥ अनेकसायस्य तु योग्यं यद्देहमाद्रौ कुर्यपः ॥ योग्यं घृतं तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ॥ रक्षणार्थं मधु

नेकरात्रं द्वादशोद्दिष्टात्रं दुर्ध्वं त्रिरात्रमिति ॥ प्रयोगपारिजातेष्वेवं ॥ रोगजे तु तत्रैव विशेषः ॥ संग्रहो रोगे
 लायद्रजः स्त्रीणां मन्वहं हि प्रवर्तते ॥ नाशुचित्तमवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति ॥ कर्माधिकारस्तैरजो
 निवृत्तावेव ॥ साध्यास्वारानितावत्स्यात्स्नातापि स्त्रीरजस्वला ॥ यावत्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते इति श्रु-
 त्वा हेमाद्रौ प्रांखोक्तेः ॥ तत्रापि स्वकालेषु विरेवेत्याह अरुण्यशृंगः ॥ रोगजे वर्तमानेपि काले निर्यातिका ल-
 जं ॥ तस्मात्काले प्रमत्ता स्यादत्यथा संकोमवेत् ॥ तथारजस्वलाया रजस्वलांतरस्यैव किमतः स्नानं ॥
 कामत उपवासः पंचगव्याशनं च ॥ असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादि स्युर्त्रिमेण कृच्छ्रार्द्धपादोन
 कृच्छ्रकृच्छ्राः क्षत्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव ॥ क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्यैव त्रिरात्रमुपवासः ॥ वैश्याश्चूडो-
 पूर्वयां स्पृशति ह्येका होवा ॥ भुजानायाश्चंडालादि स्युर्त्रिषु द्वान् ॥ उच्छिष्टयोः स्पृशति कृच्छ्रत्यादिभि-

१ स्पृशति ॥ होरात्रं द्विरात्रं च ॥ एतच्च कमिलः ॥ अकामरं तस्तु प्राक् शुद्धं न शनं ॥ अकामतस्तु चंडालादि स्पर्शेन शनमेव प्राक् शुद्धः ॥ कामतस्तु प्रथमे द्विज्यहः द्वित-
 ये द्व्यहः तृतीये एकाहः

ताक्षरायां ज्ञेयं ॥ स्मृत्यर्थं सारं तु सर्वत्र बालापत्यायाः स्पृशेन्माने कृते भुक्तिः पश्चादनेशनं प्रत्यागमाय इति ॥
 स्नानविधिं वाहपराशरः ॥ स्नानेनैव मित्रिके प्राप्तेनारीयदिरजस्वला ॥ पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा त्रतं
 वरेत् ॥ सित्तगोत्राभवे द्भिः सांगोयांगा कथं च न न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नात्यद्वासश्च धारयेत् ॥ अथ रज-
 स्वला स्नानं ॥ दैवज्ञवच्छुभः ॥ ब्रह्मानुराधाश्चिनसोमसेषु हस्ता नित्ताखंडलवासवेषु ॥ विश्वार्यमक्षो-
 त्रभाद्रभेषु वरांगना स्नानविधिः प्रदिष्टः ॥ ज्वरे तु शानाः ॥ ज्वराभिभूतायानारी रजसावपरिप्लुता ॥ क-
 थं तस्याभवे चोर्वं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थे हेनिसं प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं ॥ सा सवैलावगा-
 द्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ द्वादशदशकृत्वोवा अस्वामे च पुनः पुनः ॥ अंते ववास सांत्यागः तत-
 शुद्धा भवेत्तु सति ॥ इदं वातुरमात्रे ज्ञेयं ॥ आतुरे स्नानं उत्पन्ने दशकृत्वो घनतुर इति पराशरोक्तेः ॥ रजसो

ज्ञाने तु पराशरमाधवीये प्रजापतिः ॥ अविज्ञाते मन्त्रे सा च मलवद्वसनायदि ॥ कृतं गृहेषु दुष्टं स्याद्दुष्टिस्त
स्याः त्रिरात्रितः ॥ देवजानायेकारिकायां ॥ उच्छिष्टा तु द्विजातीनां रजः स्त्रीयदि पश्यति ॥ उपवासमधोदि
ष्टे उच्छिष्टे अहं क्षिपेत् ॥ अथ पुंसवनं प्रयोगपारिजाते जातूकार्यः द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं
वेत् ॥ व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सामंते न सहायवा ॥ बृहस्पतिः ॥ तृतीये मासि कर्तव्यं गृहे न्यत्र गोभनं ॥ गृहे
वतुर्थ मासे तु पष्ठे मास्यथवाष्टमे ॥ सवत्सरागृष्टिः ॥ एतेन प्रतिगर्भं मपि भवतीति ज्ञायते ॥ बह्वका
रिकापि ॥ कर्त्ता स्याद्देवरक्तस्यायस्याः यत्पुरसंभवः ॥ अवाकर्त्तन इदं कर्म प्रतिस्थितिः ॥ आश्विगर्भाधा
नादिसंस्कृतापिताश्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ अभावे स्वकुलीनः स्यात्तृवांधवो वा स्वगोत्रजः ॥ मदनरत्ने सत्यव्र
तः ॥ मृतो देशांतरगतो भर्ता स्त्रीयद्यसंस्कृतः ॥ देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरत् ॥ हेमाद्रौ यमः ॥ प्रथमे

गर्भमिति ३

गर्भं शंकितात्मानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौवं मूत्रपुरीषवत् ॥ स्त्रीणां तु न स्नानं ॥ पुमा
वप्यशुची स्यातां देपती शयनं गतौ ॥ शयनादुक्षितानां रक्षुचि स्यादशुचिः पुमानिति वृद्धशातलिपो
क्तेः ॥ अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते ॥ तत्र रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रिं त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये वेत्सुर्व
दिनं ग्राह्यं ॥ परतस्तूत रमिति मिताक्षरायां ॥ यत्तु प्रागर्द्धरात्रात् प्राक्वास्त्योदयात् पूर्वदिनमित्यक्तं ॥ तत्र
देशाचाराद्यवस्था ॥ तथा सप्तदशादिनपर्यंतं पुनरजोदृष्टौ स्नानमात्रं ॥ अष्टादशे एक रात्रिं ॥ उनविंशे
अहः ॥ विंशतिप्रसूतिरत्रात्रमिति तत्तत्त्वज्ञेयं ॥ यत्तु वतुर्दशादिना दवागशुचित्वं न विद्यते इति तत्र स्ना
नं प्रसूतित्वमभिप्रेतं ॥ एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तत्रैव ॥ यस्यास्तव क्वि प्रायशो रजस्तत्रो
क्तं स्मृत्यर्थं सारं ॥ त्रयोदशादिना दूर्ध्वं प्रायो रजोवर्तनामेकादशादिनात् प्राक् शुचित्वं नास्ति ॥ एकादशादि

नि.सिं.

सिंहलीवर्जित्वा शुभवलफलदाशयोप्यंशकानि श्रेष्ठानि चेतरो विभर्तुः अधिपणानो विशुद्धेष्टमेति ॥ ५

मंतोन्नयनं कुर्याच्छिवस्य क्वनं यथा ॥ मासश्चात्र सौरः सावनो वा ॥ कालविधाने ॥ चतुर्थे षष्ठाष्टमास
भाजिसौरेणागमैः प्रथमं विधेयं ॥ सीमंतकर्म द्विजभाभिर्नानां मासेष्टमे विष्णुवर्चं च कुर्यात् ॥ वसिष्ठः
चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ॥ ज्योतिर्वंधेनारदः ॥ अरिक्तापर्वदिवासे कुजर्जावर्कवासरे ॥ का
लविधाने ॥ सीमंतोत्तिष्ठहस्तादिति हरिश्चाश्वत्थौ च विध्युत्तरारव्याः पक्षच्छिद्रं सौरिक्तां पितृतिथिं प
ह्मपापराः स्युः प्रज्ञास्ताः ॥ श्रीदितिः पुनर्वसुः ॥ पक्षच्छिद्रं वाहवसिष्टः ॥ चतुर्दशी चतुर्थी च त्रयोदशी च
मातथा ॥ षष्ठ्या द्वादशी चैव पक्षच्छिद्रा ह्ययाः स्मृताः ॥ क्रमादेता सुतिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः ॥ भू
ता ५ षट् मनु १४ तत्वं २५ क ११ दिवा १० शेषास्तु शोभनाः ॥ कालनिर्णये ॥ शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च
तुर्दशी ॥ पौर्णमासी प्रज्ञां संतिके चित्सीमंतकर्मणि ॥ बृहस्पतिः पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः ॥ कृष्णश्चात्यत्रिकं वि

ना ॥ चतुर्दशी चतुर्थी च शुक्रपक्षे शुभप्रदे ॥ नारदः ॥ विप्रक्षत्रिययोः कुर्यादिवासीमंतकर्मतत् ॥ वैश्यश्च द्रव
योरेतद्विवा निशयधिके च न ॥ वाराः पूर्वोक्ता एव ॥ एतच्च सवत्प्रतिगर्भं वा कार्यं मिति हेमाद्रिः ॥ सवच्चरतसं
स्काराः सीमंतेन द्विजैः स्त्रियः ॥ यं यंगं प्रसूयंते स सर्वः संसृते भवेदिति हारीतोक्तेः ॥ सीमंतोन्नयनं कर्म
न स्त्रीसंस्कार इष्यते ॥ केचित् गार्भस्य संस्कारात् प्रतिगर्भं प्रयुज्यत इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च ॥ स्त्रीयश्च
तसीमंता प्रसवे तु कथंचन ॥ गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥ सीमंतोन्नयने प्रायश्चित्तमुक्तं
पराशरमाधवीये धौमेन ॥ ब्रह्मौदने च सोमे च सीमंतोन्नयने तथा ॥ जातकर्म नवश्राद्धेषु क्वावांशाय
तां चरेत् ॥ ऋग्विधाने तु ॥ अराद्वेजुपे नमंत्रं शतवारं न संशयः ॥ सीमंते वयदा मुक्ते मुच्यते किं निषात्तद
ति ॥ अथ गार्भिता तत्पति धर्माः वारहः ॥ सा मिषामशनं यत्नात्प्रमदापरिक्जयेदतः प्रभृति ॥ गृहकारिका ॥

अंगारभस्मास्थिकपालचुडिशृपादिकेषूपविशेन्ननरा॥ सोलूखलाद्येदृषदादिकेवायन्नेतुषाघेनतथो
पविष्टा॥ नोमाजर्नीगोमूयपिंडकादौकुर्यान्नवारितयवगाहनंसा॥ अंगारभृत्याननरवैरिखेतसमं
कलिवपुर्भंगमथोनकुर्यात्॥ नोमुक्तकेशीविवशाथवास्याङ्गतेनसंध्यावसरेनशेते॥ नामंगलंवाक्य
मुदीरयेत्साश्रन्यालयंरक्षतलंनयायात्॥ विष्टुधमोत्तिरे॥ केदुतीक्ष्णकषायाणिअत्युद्धलवणानि
व॥ आयासंस्वववापंस्वगर्भिणीविजयेत्सदा॥ प्रयोगपारिजातकश्यपः॥ गर्भिणीकुंजरादिशैलह
म्यादिरोहतां॥ व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहतांत्यजेत्॥ शोकरक्तविमोक्षंस्वसाध्वंसंकुक्कुटासनं॥ व
वसायंदिवास्वप्नरात्रौजागरणंत्यजेत्॥ मदनरत्नेस्कांदे॥ हरीद्रांकुंकुमवैवसिंदरकज्जलंतथा॥ कु
पासिकंचतांबूलमंगलभाभरणंशुभांकेशसंस्कारकवरीकरकोविभूषणांभर्तुरायुष्यमिच्छतेदूर्य

मासिद्वितीयेवायदापुनश्चनेणचंद्रमायुक्तः स्यादिति॥ वराहः॥ हस्तोमूलंश्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तया
पुष्यः॥ पुंसजकेषुकार्येषुरतानिशुभानिधिष्ठयानि॥ अनुराधाधिपुंनक्षत्रं॥ अनुराधान्हविषावर्द्ध
यंतइतिश्रुतेः॥ गगर्धिपुं॥ पुन्नामश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः॥ अभिजितोषपात्रैवअनुराधात
थाश्वयुक्॥ नृसिंहः॥ रिक्तापर्वचनेमैत्यत्कापुंसवनेशुभाः॥ ज्योतिर्निबंधेवसिष्ठः॥ मृत्यश्चसौरस्त
नहानिरिंद्रोः मृतप्रजापुंसवनेबुधस्य॥ कार्काचबंध्याभवतीहशुक्रेस्त्रीपुत्रलाभोरविभौमजावैः॥ अन
वल्लोभनस्याप्ययमेवकालः॥ दीपिकायांतु॥ चतुर्थेनवल्लोभनमित्यक्तं॥ अथसीमंतः॥ हेमाद्रौवैजवा
यः॥ अथसीमंतोन्नयनंचतुर्थेयंचमेषधेवैति॥ वसिष्ठः॥ चतुर्थेसप्तमेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमे॥ हेमाद्रौ
शंखः॥ गमस्यंदनेसीमंतोन्नयनंयावद्दानप्रसवः॥ काष्ठाजिनिः॥ गमलभनमारभ्यपावत्रप्रसवस्तदा॥ स

षट्मासात्परतः सृतिर्नवमेरिष्टवासिनी ॥ अथ सृतिर्गृहप्रवेशः ॥ गर्गः ॥ रोहिण्यैर्द्वयोः पुत्राविवरणा
 योरपि ॥ पुनर्वसोऽप्यहस्तधनिष्ठाश्रुतरासुव ॥ मैत्रेवाष्टेतथाश्विन्यां सृतिकागारवेशनि ॥ एतच्च संभ
 वे ॥ प्रसृतिसंभवे काले सद्य एव प्रवेशयेत्तदिति विसिष्टोक्तेः ॥ तच्च नैर्ऋत्यां कार्यं ॥ वासण्यां भोजनगृहं नैर्ऋ
 त्यां सृतिकागारं हर्मितीति विसिष्टोक्तेः ॥ विष्णुधर्मो दशाहं सृतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ॥ वह्निना तिलदुका
 लातैः पूणकुंभैः प्रदीपकैः ॥ मुसलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥ अथ जातकर्म ॥ परिजाते विसिष्टः ॥
 श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं स वैलं स्मानमाचरेत् ॥ मनुः ॥ प्राकृणाभिकर्तृनासुं सो जातकर्म विधीयते ॥ वर्धनं च
 दनं हेमाद्रौ वैजवायः ॥ जन्मनो नंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥ देवा दत्तं तत्कालं वेदं तत्ते सृतके भवेत् ॥
 पृथ्वी चंद्रोदये विष्णुधर्मो ॥ अछिन्ननाभिकर्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रपदनं कन्यापि गृह्यते ॥ तदा

हस्तत्रैव काष्ठो जिनिः ॥ प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणो चंद्रसूर्ययोः ॥ स्नातानंतरं मातृयमिति तत्रैव व्यासो
 क्तैः ॥ वैजवायः ॥ जातमात्रं कुमारस्य जातकर्म विधीयते ॥ स्नानप्राशनतः पूर्वनाभिकर्तनतोऽपि वा ॥ एते
 न नैमित्तिकमपि दं जातेष्वेव दाशौचांते कार्यमिति शंका परास्ता ॥ जाते कुमारोऽपि तृणामामोदासुखं
 तदहरिति हारातोक्तेः ॥ अत्र आहुतामेन हेमावावाकार्यमित्यक्तं पृथ्वी चंद्रोदये आदित्यपुराणे ॥ जात
 आहुतेन दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणे चर्पति ॥ हेमाद्रिक्त ॥ पुत्रजन्मनि कुर्वति आहुं हेमैव बुद्धिमान् ॥ नपक्वे
 न न चामेन कलमाणा न्यभिकामयन इति संवत्तोक्ते हेमैवेत्याह ॥ एतच्च जन्मनाशौचं मरणशौचं वै कार्यं
 मित्याह मिताक्षरायां प्रजापतिः ॥ आशौचं तु म ॥ मुपुत्रजन्मयदा भवेत् ॥ कर्तुं स्नात्काष्ठिकां शुद्धिः पृ
 थ्विशौचेन शुद्धाति ॥ केचित्तु मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्मयदा भवेत् ॥ आशौचाप्यगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि

तिस्रस्तिसंग्रहोक्तेः आशौचांतेकार्यमित्याहुः॥ स्मृत्यर्थसारेपिविकल्पाउक्तः॥ मृदुध्रुववरक्षिप्रमेष्टेषा
मुदयोपि॥ गुरौशुक्रेथवाकेंद्रेजातकर्मवनामव॥ मृदुहृदिदृष्टाणामाहश्रीधरः॥ रोहितायुत्तरभंस्थिं
गिरिशमूलेन्द्रोरागादाहणांक्षिप्रंवाश्चिदिनेशपुष्पमतलेन्द्राग्रालुसाधारणं॥ उग्रंपूर्वमेषांतकंमृदुगति
ष्टान्त्यमैत्रंवरंविष्टुस्वातित्रातोडुवसदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलं॥ अत्र सर्वत्रजातनामकमादिबुक्तका
लातिक्रमेनक्षत्रादिकंज्ञेयं॥ देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणंयदि॥ अनस्तगोज्येदुसुतेतत्कार्यं
त्तरायणेइतिमदनरत्नेनारदोक्तेः॥ बृहस्पतिरपि॥ मुरव्यालाभेविधिज्ञेनविधिश्चित्यः प्रमादतः॥ नक्ष
त्रतिथिउग्रानांविचार्यैवंपुनः पुनः॥ सूतकेसंध्यादौविशेषंवक्ष्यामः॥ अथजन्मनिदुष्टकालाः॥ तत्रगं
डान्तः॥ ज्योतिर्निबंधेनारदः॥ यूतानंदारख्ययोस्तिथ्योः संधिनाडीद्वयंतथा॥ गंडांतंमृत्युदंजन्मपात्रोद्वाह

द्या

१२

दुर्भिलाषि॥ बृहस्पतिः॥ चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिलाषि॥ यात्रानित्यंविद्वर्ज्यास्यादाषादेत
विशेषतः॥ याज्ञवल्क्यः॥ दौहदस्याप्रदानेनगर्भादौषमवाप्नुयात्॥ वैवृष्यंमरणंवापितस्मात्कार्यं
प्रियंस्त्रियाः॥ दौहदंगर्भिलाषिप्रियं॥ तत्रैवाश्वलायनः॥ वपनंमैथुनंतीर्थंवर्जयेद्गर्भिलाषितः॥ श्राद्धं
वसस्तमान्मासात्तुर्ध्वंवाप्यत्रवेदवित्॥ श्राद्धंतद्रोजनीमितिप्रयोगपारिजातः॥ कालविधानेमुह
र्तदीपिकायां॥ क्षौरंशवानुगमनंनखहंतनंचयुद्धादिवास्तकरणंत्वितिदूरयानं॥ उद्वाहमौपनयनं
जलधेश्वगाहमायुःक्षयार्थमितिगर्भिलाषिकापतानां॥ रत्नसंग्रहेगालवः॥ देहनंचपनंचैवचौलुवैगिरि
रोहणं॥ नावमारोहणंचैववर्जयेत्तुगर्भिलाषितः॥ अत्यत्रापि॥ प्रव्यक्तगर्भापितिरुद्धियानंमृतस्यवाहंक्ष
रकर्मसंगं॥ तस्यानुयुक्तेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तविधिंनकुर्यात्॥ प्रव्यक्तगर्भाविनितामवेन्मासत्रयसं॥

नेत्रगलकांसयुगं व बाहुहज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः॥ बाणादिनेत्रद्वयभुक्कृतिनागरुद्रपुनंदयं
 वशिरसःक्रमशस्तुनाज्यः॥ राज्यं पितृक्षयोमातृनाशः कामक्रियारतिः॥ पितृभक्तौबलस्वघ्नः त्यागीभो
 गीधनीक्रमात्॥ ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले॥ ज्येष्ठादौजननीमाताद्वितीयेजननीपिता॥ तृतीयेजननी
 भ्रातास्वयंमातात्वतुर्थके॥ आत्मनंपंचमेहंतिषष्ठेगोत्रक्षयोभवेत्॥ सप्तमेवोभयकुलंज्येष्ठाभ्रातरमष्ट
 मे॥ नवमेश्वरुरहंतिसर्वहंतिदशांशकइति॥ अथमूलफलं॥ मूलदः॥ अभुक्तमूलसंभवंपरित्यजेत्तु
 बालकं॥ समाष्टकंपिताथवानतन्मुखंविडोकयेत्॥ तदाद्यपादकेपिताविपद्यतेजनन्यथः॥ तृतीयकेध
 नक्षयश्चतुर्थकः सुभावहः॥ प्रतीपमंत्यपादतः फलंतदेवसार्पभे॥ अभुक्तमूलंवाहृद्वसिष्ठः॥ ज्ये
 ष्ठांत्यटिकावैकामूलादौघटिकाद्वयं॥ अभुक्तमूलमित्याहुर्जातंतत्रविवर्जयेत्॥ कैविलज्येष्ठांतंमूलं

ठाद्यं वपादं अभुक्तं मूलमाहुः॥ कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तं मूलं द्यपादजोहंतिपितरं तृतीयजः॥
 मातरं स्वतृतीयोथान्सुहृदंतु तुरीयजः॥ फलंतदेवसार्पक्षेप्रतीपंत्यपादतः॥ अथमूलदशः॥ जयाणा
 वे॥ मूलरांभः स्रवाशाखापत्रंपुष्पंफलंशिरवा॥ वेदा ४श्चमुनयश्चैव ७दिशश्च १० वसवस्तथा॥ नंदाप
 वाणा ५ रसा ६ रुद्रा ११ मूलसेदः प्रकीर्तितः॥ मूलेमूलविनाशायस्तंमेहानिधनक्षयः॥ त्वविभ्रातृविना
 शायब्राह्मणमातृविनाशकृतं॥ पत्रेसपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवद्धुभः॥ फलेषु लभतेराज्यं शिरवायाम
 अजीवितं॥ अन्यत्र त्वन्यथोक्तं॥ मूलेसप्तघटीषु मूलहननंस्तंमेष्टसुखक्षयं त्वद्भिग्वंधविनाशनं व
 विरपेरद्वैहं तोमातुलः॥ पत्रेकैः सुहृतीतुवाणकुसुमेमंत्राफलेसागरे राजा वह्नि शिरवात्ममापुरिति
 सन्मूलंघ्रियेस्याफलं॥ भूपालवद्धुभः॥ वृषादिमिहेषु घटेषु मूलं दिवस्थितं युगमतुलांगनांत्ये॥ पाता

लंगमेषधनुःकुलीरनक्त्रेषुमर्त्येष्टितिसंस्मरंति॥स्वर्गोमूलेभवेद्राज्यं पातालयेधनागमं॥मर्त्यलोकेय
 दामूलंतदाश्रयं समादिशेत्॥वसिष्ठः॥नेत्रस्त्यसोद्भूतमुतःसुतावाक्षिप्रादवश्यंश्वसुरंनिहंति॥तदं
 त्यपादेजनितीतिहंतितस्योक्तमेणाहिभवेत्कलत्रं॥सुरेशताराजनिताधवाग्रजं हि देवताराजनितातु
 देवरं॥पुरंदरक्षेत्रजनिताःसुतस्तथास्वस्याग्रजं हंतिनपुत्रिकायदि॥प्रयोगपारिजाते॥मूलजाश्वसुरं
 तिसुरेज्जातातथैवपत्न्याभगिनीपुमांश्च॥हि देवजादेवरमासुहृन्त्याद्रायनिजामाशुहिहंतिसूनुः॥प
 त्न्याग्रजामग्रजंवाहंतिज्येष्ठर्षजःपुमान्॥तथाप्रायस्विसारंवाग्नालकंवाहिदेवजः॥कन्यकादेवरंहंति
 विशाखांत्यसमुद्भवो॥आद्यपादत्रयेणैवआद्यमेतुपुमान्भवेत्तदन्यादेवरंकन्यातुलामिश्रिहिदेव
 जा॥तदक्षांत्योद्भवावज्यादुष्टावृश्चिकपुच्छवत्॥वित्राद्यर्धपुष्पमध्येद्विपादेपूर्वापादाधिष्ण्यपादेतृतीये॥जा

नेदेवरं वा हि देव
 जा॥नृसिंहप्रसा
 दाधवाग्रजं

तादिषु॥कुलीरसिंहयोःकाटचापयोर्मनिमेषयोः॥गंडांतमंतरालंस्यात्तद्यदिकादूर्ध्वमितिप्रदं॥सापेंद्रियौष्ठ
 भेषंत्यषोडशांशाभसंधयः॥तदग्रसेष्टाद्यपादाभानांगंडांतसंज्ञकाः॥रत्नमालयां॥पौष्टाश्विन्याःसा
 र्पपित्रर्षयोश्चयत्रज्येष्ठामूलयोरंतरालं॥तद्गंडांतस्याच्चतुर्नाडिकाह्यात्राजन्मोद्वाहकालेष्टनिष्ठं॥
 रत्नसंग्रहेनवनीतारिष्टे॥सर्वेषांगंडजातानांपरित्यागोविधीयते॥वर्जयेद्दर्शनंश्रावंतत्रषाण्मासिकं
 भवेत्॥तिथ्यर्क्षगंडेपितृमातृनाशालग्नौतुसंधौतनयस्यनाशः॥सर्वेषुनोजावतिहंतिवंधून्जावनपुनः
 स्याद्दुर्वारणाश्चः॥अथैषादानं॥उत्तरगाग्येतिथिगंडेत्वनद्धाहंनक्षत्रेधेनुरुच्यते॥कांचनेलुगं गंडदोषो
 विनश्यति॥उत्तरेतिलपात्रंस्यात्सुष्येगोदानमुच्यते॥अजाप्रदानंवाष्ट्रेस्यात्पूर्वापादेतुकांचनं॥उत्तरा
 तिष्यवित्रासुपूर्वापादोद्भवस्य॥कुर्याच्छांतिप्रयत्नेननक्षत्राकरजंबुधः॥अथैषाफलं॥मृद्धोस्य

त्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः॥ प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितं॥ शौनकः॥ ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसू-
तिर्यदि जायते॥ आधिपतितादास्त्रीणां मादौ तु क्रतुदशनात्॥ इत्थं संजायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः॥
शांतिस्तत्तदक्षाधिपते रूपां सुवर्णेन प्रकल्पयेत्॥ सूर्यग्रहे सूर्यरूपं हेमं चंद्रतुराजतं॥ राहु रूपां प्रकुवशतना
गेनैव विवक्षणाः॥ नागः सीसं॥ त्रयाणां चैव वृषाणां स्थापनं तत्र कारयेत्॥ आरुह्येनाप्यायस्व स्वभानोरि-
ति पूजामंत्राः॥ नक्षत्रदेवतायास्तन्मंत्रेण॥ संपूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्धिश्चार्कं संभवैः॥ चंद्रग्रहे च पाखा
शौदेव भिराहुमेव च॥ समिद्धिर्ब्रह्मरक्षस्य भेषा यजुर्दुयादुधः॥ आज्येन च रुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्त-
तः॥ पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पुष्पं च फलैश्च॥ जलैरौषधिकल्कैश्च अभिषेकं समारोहेत्॥ मंत्रैर्वारुणा संभूतै-
रापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः॥ इमं मे गंगे परतस्तत्त्वयामीति मंत्रकैः॥ यजमानस्ततो दद्याद्भक्ष्या प्रति हस्तिभ्यः॥

मात्स्ये॥ अकालप्रसवानार्यः कालातीतप्रजास्तथा॥ विरुतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवकास्तथा॥ अमानु-
षान्प्रमुखाश्च अजंतव्यं जनास्तथा॥ हीनांगा अप्रधिकांगाश्च जायंते यदि वा स्त्रियः॥ पशवः पक्षिणाश्चै-
व तथैव च सरीसृपाः॥ विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्॥ निर्वासयेत्तां नगरात्ततः शांतिं समा-
चरेत्॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ उपरि प्रथमं यस्य जायंते वशिष्ठो द्विजाः॥ दंतैर्वासिहयस्य स्याज्जन्मभार्गवसत्त-
म॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमे तथा॥ यदा दंताश्च जायंते मासे चैव महद्भयं॥ मातरं पितरं वाथरवादे-
हात्मानमेव च॥ गजघृष्टगतं बालं नो स्थं वा स्थापयेद्द्विजः॥ तदेभावे तु धर्मज्ञे कांचने वा वरासने॥ सर्वेषां
धैः सर्वगंधैः बज्रैः पुष्पैः फलैस्तथा॥ पंचगव्येन रत्नैश्च पताकाभिश्च पार्थिवी॥ स्थालीपाकेन धातारं पूज-
येत्तदनंतरं॥ सप्ताहं वा त्रकत्तं तथा प्राहृत्य भोजनं॥ भद्रासने निवेशयेत्तं मृद्धिर्मूलेः फलैस्तथा॥ सर्वो

षधैः सर्वगंधैः सर्वबीजैस्तथैव ॥ स्नामयेत्पूजयेच्च त्रिवर्तिं सोमं समीरणं ॥ पर्वतांश्च तथा व्यातां देवदेवं
 चक्रेऽव ॥ एतेषामेव जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ॥ ब्राह्मणानां तु दातव्या ततः संपूज्य दक्षिणा ॥ ब्रह्मयाम
 यमले ॥ प्रथमं दंतनिर्मुक्तिं पुध्वं बालस्य वेद्महेतु ॥ कुशाय मातुलस्ये हतदा प्रोक्तामहर्षिभिः ॥ सौवर्णं रा
 जतं वा पिताम्रं कांस्यमयं तु वा ॥ दध्मोदनेन संपूर्णं पात्रं दद्यात् शिशोः करो ॥ समं नृभाजनं दत्त्वा सपश्येन्मा
 तुलः शिशुं ॥ सालंकारं सवस्त्रं च शिशुमांछिग्यं सादरं ॥ तत्र मंत्रः ॥ रक्ष मां भगिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुले ॥
 गृह्णात्वा भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्माषां निर्विघ्नां च स्वमातरं ॥ मया त्मानमधिष्ठा
 य्य चिरं जीव मया सह ॥ एवं कृते विधाने तु विघ्नः कोपिन जायते इति ॥ अथ त्रिकशांतिः ॥ शांति सर्वस्वे ॥ सुत
 त्रये सुता चेत्यात्तत्र ये वा सुतो यदि ॥ माता पित्रोः कुलस्यापि तदा निष्टं महद्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धनहानि

तः पुत्रः श्रोत्रराघे विधत्ते माता पित्रोश्चातिरं बालनाशं ॥ द्विमासं वोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासिकः ॥ पूर्वाषा
 ढाष्टमे मासि चित्राषाढमासिकं फलं ॥ नवमासं तथा श्वेषामूले च षट्कर्षकं ॥ ज्येष्ठापंचदशे मासि पुत्रदश
 नवर्जिता ॥ वसिष्ठः ॥ मतीया तौ गहानिः स्यात्परिघे मूल्यमादिशेत् ॥ वैधतौ पितृहानिः स्यान्मष्टे दावैधतां
 प्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो धृतौ भवेत् ॥ विहतांगे च हाने च संध्योरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्र
 सृतौ च सर्वा रिष्टमयप्रदः ॥ तद्वत्सदंतजातश्च पादजातस्तथैव ॥ तस्माच्छांतिं प्रकुर्वति प्रहाणां कुरुते
 सां ॥ गार्गः ॥ कुरु अचतुर्दशी षोढा कुर्यादादौ शुभं स्मृतं ॥ द्वितीयो पितरं हंतितृतीयो हंति मातरं ॥ चतुर्थे मातु
 लं हंति पंचमेवं शनाशनं ॥ षष्ठे तु धननाशः स्यात् ॥ आत्मनो वंशनाशनं ॥ देवकीर्तिः ॥ यद्येकस्मिन् वि
 ष्ये जायते दुहितरथ वा पुत्राः ॥ पितुरंतकरो ह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥ गार्गः ॥ एकस्मिन्नेव न

तः॥ रात्रौ जागरणं वैवदश्यां वैवसूतके॥ आसः॥ सूरिकावासनिलयां नमदानामदेवताः॥ तासां यागानि
मितं तु शुद्धिर्जननिकीर्तिता॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे वैवसर्वदा त्रिष्टेतेषु न कुर्वतिसूतकं पुत्रजन्मनि॥
अपरा केज्राहो॥ कन्याश्च तस्योराकाद्यावातघ्निवैवपंस्वमी॥ क्रीडनार्थं विवाहानां षष्ठिं विशिष्टुरक्षिणी॥ स
द्रुतुपूजनया वैवश्यत्राहो द्विजातिभिः॥ राकानुमतिः सिर्निवाली कुहूरितिवत्तः कन्या इत्यर्थः॥ अथ
दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः॥ परिजाते शौनकः॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥ वाससीकुंडले
दत्वा गुह्यं चान्गुलीयकं॥ बंधून्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः॥ अन्वाधानादियत्तं ब्रह्मज्योत्स
वनांतकं॥ दत्तुः समसंगत्वा तु पुत्रं देहीतियाचयेत्॥ दाने समर्थो दाता समैयेयज्ञेनेति पंचभिः॥ देवस्य ते
ति मंत्रेण हस्ताभ्यां परिग्रह्य च॥ अंगदंगेत्येवं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि॥ ग्रहमध्ये तमाधाय च रंहत्वा

ज १

१७

विधानतः॥ यस्माद्देव्ये वा वैवतुभ्यमग्रं त्वैकया सोदीदित्येताभिः प्रत्येकं पंचभिस्तथा॥ विष्टुदादिहो
मं ब्रह्मवाशेषं समापयेत्॥ ब्राह्मणानां सपिंडेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः॥ तदभावे सपिंडो वा न्यत्र तु न कारयेत्॥
मिताक्षरादौ तु व्याहृतिमिराज्येन होममुक्तः॥ स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः॥ नवाङ्गान्नेण॥ व्याहृतिभिर्दत्त्वा
प्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठोक्तेः॥ मातापितावाक्ष्यातां युमङ्गिः पुत्रमादि॥ सदृशं पुत्रिसंयुक्तं स ज्ञेयो दीत्रिभिः
मुत इति मन्त्रेः॥ तत्रैव वसिष्ठः॥ न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्दानस्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा
न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति॥ इदं च भर्तृसत्वे अन्यथा दद्यान्मातापितावायं स पुत्रोदनिमः स्मृत इति व्यासवचो
विरोधः स्यात्॥ यत्तु समंत्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहं गत्वा त्व्याहृत्यादि मंत्रपाठेन स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात्तयो
र्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रूढधरेणोक्तेः॥ वाचस्पतिश्चैव तन्न॥ भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः॥

अ २

प ४

यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्ववददृष्ट्युपहोमसाध्यमुक्तं त्रियाश्वहोमासंभवस्तथापि तत्रादिबुद्धिप्रद्वाराहो
मादिकारयोदिति हरिनाथादयः ॥ संबंधत्वेप्येवं ॥ एवं शृङ्गास्यापि ॥ स्त्री शृङ्गाश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अतएव
शृङ्गकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः ॥ दक्षिणाथं तु यो विप्रः शृङ्गस्य जुहुयाद्द्विविः ॥ ब्राह्मणास्तमेव
द्वयः शृङ्गस्त ब्राह्मणो भवेत् ॥ अत्र माधवाचार्यः ॥ यो विप्रः शृङ्गदक्षिणा मादाय तदयं हविः शान्तिपुष्ट्या
दिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः शृङ्गस्तहोमफलं लभेत्तैवेति व्याचक्षते ॥ दत्तके विशेषः
कालिकापुराणे ॥ पितुर्गोत्रेण पुत्रः संसृजतः पृथिवीपते ॥ आचूडांतं न पुत्रः स पुत्रं तां याति त्वान्यतः
चूडोपायनसंस्कारानि जगोत्रेण वैकृताः ॥ दत्ताद्यास्तनयास्तेऽस्युरन्यथा दास उच्यते ॥ उर्ध्वं तु पंचमादृषान्
दत्ताद्याः सुतान् प ॥ गृहीत्वा पंचवर्षयिषु त्रेष्टिं प्रथमं चरोदिति ॥ पंचमोर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं व्यविश्रयं

श्रु२

१८

दुर्गं वा सुमहद्भवेत् ॥ जातस्यैकादशा हेवाद्वादशा हेदिने शुभे ॥ आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरं ॥ ब्रह्म
विष्णुमहेशं प्रतिमास्वर्णतः कृताः ॥ पूजयेद्द्वान्यराशिस्थकलशोपरिशुद्धितः ॥ पंचमेकलशोऽप्युपूजये
द्भुङ्क्ष्यं यया ॥ रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्तिसूक्तानि सर्वशः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यं तिलं च ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरं ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्यैत
इन्द्रमयामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूजादिति ततः ॥ अभिषेकं कुटुंबस्य कृत्वा वायं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं
धेनुरेकं चक्रं विजान्दक्षिणा ततः ॥ आज्यस्य वा क्षणं कृत्वा शान्तियां तु कारयेदिति ॥ अत्येषु मूलादित्र
क्षेषु शान्त्यादिप्रयोगपारिजाते ज्ञेयं ॥ मत्स्ये शान्तिरत्ने च ज्ञेयं ॥ मिताक्षरायां मार्कंडेयः ॥ रक्षणायां तथापि
छान्दिशा तत्र विशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानं तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतं च यथापि

य४

तानां पुत्रानामविशेषतः ॥ नमातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ तेन कानिष्टायां पूर्वजातरुज्ये
ष्ठः न ज्यैष्ठ्यायां पश्चाज्जाता इत्यर्थः ॥ सर्वश्राद्धाधिकारी ॥ जन्मज्येष्ठेन वाहानं सुब्रह्मण्यात्पि स्मृतं ॥ यमयो
श्चैव गार्ग्ये जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ देवलोपि ॥ यस्य जातस्य यमयोः पश्यंति प्रथमं मुखं ॥ संतानः पितर
श्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितं ॥ भागवते तु द्वौ तदा भवतौ गार्ग्ये स्मृतिर्वैश्विपर्ययादित्युक्तेः ॥ पश्चादुत्पन्न
स्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं ॥ अत्र देवाचारतो व्यवस्था ॥ अथ सूक्तिका स्नाने ॥ ज्योतिषे वै रेडं भाग्यो नित्यं वासं वा
त्यं मंत्रैर्देवाश्चिद्रैर्वै भूतैर्ह्युसां ॥ तिथावरिते शुभमा मनंति प्रसूतिका स्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥ अथ नाम
कर्म ॥ मदनरत्ने बहु स्पतिः ॥ द्वादशोदशमेवापि जन्मतो पित्रयोदशो षोडशो विंशतो चैव द्वात्रिंशो वर्णितः ॥
मातुः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अह्न्येकादशो नाम ॥ द्वाविंशे ॥ नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां मासिकं च न ॥ अष्टादशो

हमा १

हनि तथा वदं त्ये मनोपिणः ॥ द्वादश्यामर्तताया मिति ज्ञेयं ॥ आशौचापगमने नामधेयं मिति विदुः ॥
गृह्यपरिशिष्टेपि ॥ जननाद्दशरात्रे बुधेशतरात्रे संवत्सरेवानामकरणं बुधेशते बौधायनसूत्रे द्वादश्यां द्वाद
श्यां वा नामकरणं ॥ ज्योतिर्निबंधे गार्ग्यः ॥ अमासंक्रांतिविष्ट्या दौ प्राप्तकाले पिनाचरोत् ॥ श्रीधरः ॥ मित्रादित्य
मघोत्तराशतभिषकुत्वाती धनिष्ठाभ्युत्प्राज्ञे शाश्विशाशं कपोदुर्दिनद्वत्युष्ये पुराशौ स्थिरे ॥ छिद्रां पंचद
शीं विहाय नवमं ॥ शुद्धेष्टमे सागर्विजाचाया मितया दभागदिवसे नामानिकुर्या छिद्रोः ॥ मनुः ॥ शमंतिं प्राप्ता
तास्य स्याद्दमंतिं क्षत्रियस्य तु ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं ॥ मदनरत्ने नारदीये ॥ सूतकांतेन
मकर्मविधेयं स्वकुलोचितं ॥ नामपूर्वं तु मासस्य मंगलं सुसमाह्वयैः ॥ तत्रैव गार्ग्यः ॥ मासनामगुरोर्नाम
दद्याद्दालस्य वैपिता ॥ रुद्रेणं तोम्युतश्चक्रैवैकुण्ठो यजनार्दनः ॥ उपेक्षो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ मोगी

शः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र मार्गशीर्षादिश्वैत्रादि वार्तिकमइति मदनरत्ने ॥ तन्मासना
मप्रथमं दद्यात्संबुध्यैव हि ॥ देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापि कूपयोः सर्वापणानां पत्न्यानां विद्वार्थं यो
धितान् नृणां काव्यानां च कवीनां वपश्चादीनां च सर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तूनां नाम कर्म विशिष्यते ॥ नोक्षत्रम
पि नाम कार्यं ॥ अभिवादनीयं वसमीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनोक्तेः ॥ कुरु
वतानक्षत्रसंबद्धं पिता नाम कुर्यादिति मदनरत्ने शंखोक्तेः ॥ तत्र नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं प
रिशिष्टे ॥ तदक्षरादिकं नाम यस्मिन् विध्येयदक्षरमिति ॥ सुदर्शनं साध्येतुरारौ मृज्ये विषुवद्वारादौ गंत्ये
ववांत्यश्रवशाश्वयुक्षु ॥ शेषेषु नाम्नोः कपरः स्वरोत्यः स्वाद्योरदार्घः सविसर्गद्वयः इत्युक्तं ॥ गंत्येति प्रोक्षपदे
त्यल्लोदौठासरे च वृद्धिः ॥ प्रोक्षपादइति अंत्यमपभरणीशब्दः श्रुतविकृतः श्रवणादौ च वादि वृद्धिः ॥ अपभरणा

वदन्नाथ्यविक्रयं चैव दानं च ननेयाः स्युरनिच्छवः ॥ दाराः पुत्रश्च ॥ सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत्तदिति ॥ यश्च या
त जवक्षुयः ॥ त्वकुटुंबाविरोधेन देयं दास्यसुतादले इति दूध्वं स्वदानानि क्षुपुत्रपरं ॥ तेन सर्वस्वदानेच्छेदरिपुत्र
दानं सिद्धं ॥ यत्तुष्ट्वे विष्वजि दधिकरणं तत्र पुत्रादीनां स्वशब्दात् पुत्रत्वेन दानमाशंक्य निरस्तं ॥ जल्पपुं
त्वस्य दानेना निष्पत्तेः ॥ दासत्वेन दानं ॥ तस्माद्यथेष्टविनियोगाहं स्वत्वं सवत्येव पुत्रे स्वत्वाभावं वदन् क्र
यविक्रयादिव्यवहारायोगान्मूर्खैश्च शूनः शेषादिविक्रयश्चौतलिंगाच्च ॥ न हि ग्रभायारणः सुशो वोन्यो
दयोर्मिनसामंतवाउ ॥ इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः सौ स्वोरजातिशयार्थः ॥ अन्यथा शूनः शेषादिप्रतिग्रहश्चौ
तलिंगविरोधापत्तेः ॥ उपेयांतवपुत्रतामित्युक्तेः ॥ अथ यमयोः संस्कारक्रमाथं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते ॥
मनुः ॥ पुत्रः कनिष्ठे ज्येष्ठयां कनिष्ठयां च पूर्वजः ॥ कथं तयो विभागस्यादिति सिंशयो भवेत् ॥ सदृशस्त्री प्रजा

त्रजन्ममासोवर्ज्यः॥ ज्योतिर्निबंधोर्गः॥ मासेष्वेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे॥ कर्णवेधं प्रशंसंति पुष्ट्या
युः श्रीविबुद्धये। मदनरत्ने। प्रथमे सप्तमेमासि अष्टमे दशमेथवा। द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहं॥
हेमाद्रौ व्यासः। कार्तिकेयौ षमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनीपवा। कर्णवेधं प्रशंसंति शुक्लपक्षे शुभे दिने। श्रीधरः। ह
रिहरकरवित्रासौ म्यपौ छेत्तरायां दिती वसुधुघटाली सिंहवर्ज्येषु लग्ने। शशिसुरुबुधका व्यानां दिने पव
रित्कारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः। मदनरत्ने बृहस्पतिः। द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमा च त्रयोदशी। द्वा
दशी पंचमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने। सौवर्णराजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्य
माष्टंगुलमिमिका। हेमाद्रौ देवलः। कर्णं ध्रे वेष्टयान विप्रो द्यजन्मनः। तं दृष्ट्वा विजयं यांति पुण्यौघाश्च
पुरातनाः। शंखः। अंगुष्ठमात्रमुपि रौक्ता न भवतो यदि। तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत्। अथ तां

बृहस्पतिः। नंदेश्वरः। सार्द्धमासद्वये दद्यात्तां बृहत्प्रथमं शिशोः। कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च।
मूलार्कवित्रकरतिष्य हरिद्रिसेषु पौछे तथा मृगशिरादि तिवा सवेषु। अर्कैर्दुर्जिवमगुबोधनवासरेषु
तंबूलमक्षणाविधिमुनिभिः प्रदिष्टः। अथ निष्क्रमणं। ज्योतिर्निबंधोयमः। तृतीये वा चतुर्थे वा मासि
निष्क्रमणं सवेत्। यमः। तत्तत्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दशनिं। चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चंद्रस्य द
शनिं। अत्र सूर्येष्टीः कर्मणी ये चतयोः श्राद्धं न विद्यते इति छंदोगपरिशिष्टां छंदोगानां निष्क्रमणे वृद्धि
श्राद्धं नास्तीति कलत्रतः। व्यासः। मैत्रेयुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौछे नुकूले विधौ हस्ते चैव सुरैश्च मृगभ
तागमुद्रास्तासु च॥ कुर्यान्निःक्रमणं शिशोर्बुधगरो शुक्रेश्वरित्तेतिथौ कन्याकुंभतुला मृगारिषव
ने सौम्यग्रहा लोकिते। मदनरत्ने। अत्र प्राशनं काले वा कुर्यान्निःक्रमणं क्रियां॥ विष्णुधर्मः। दिग्वि

नादिनेतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्वेजः। पूजनं वा सुदेवस्य गगनस्य च कारयेत्। बहिर्निष्कासयेद्देहाद्यं स पु
 त्पाहनिः स्वनेः। चंद्रार्कयोर्दिगीशानो दिशां च गगनस्य च। तिः क्षेपार्थं मिमं दधिते मे रक्षंतु सर्वदा। अ
 प्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा। रक्षंतु सततं सर्वदेवाः शक्रमुरोयमाः। माधवीये माकंडेयः। अग्र
 तोथ प्रविन्यस्य शिखमभां डानि सर्वशः। शास्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तुलक्षणं। प्रथमे यत्पश्येच्छ्रुतः
 ततो भांडं स्वयंतदा। जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति। अथोपवेशनं। प्रयोगपरिजाते पात्रे
 विद्धुधमोत्तरेव। पंचमेव तथा मासि भूमासि भूमौ तमुपवेशयेत्। तत्र सर्वग्रहाः शास्त्रासौमौष्यत्रिवि
 शेषतः। उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्पक्षेत्रं शक्रदेवतं। प्रजापत्यं बृहस्पतिश्च शस्तमाश्विनमित्रभां वराहं पूजये
 द्देवं पृथिवीं च तथा द्विजं रक्षेन्न वसुधेर्देविसदा सर्वगतं शुभे। आयुः प्रमाणं सकलं निःक्षिपस्व हरी प्रिये॥

आपभरता इत्यादि। मदनरत्ने वसिष्ठः॥ जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः। उत्तरारेवती हस्त मूल पुष्यः
 सवारुणाः। अथ वराहोदिते मैत्रं च स्वाती मृगशिरस्तथा॥ प्रजापत्यं धनिष्ठा च प्रशास्तानामकर्मणि। अथ व
 द्दारोहः। पारिजाते बृहस्पतिः। रवदारोहस्तकर्तव्यो दशमे द्वादशे अपि वा। षोडशे दिवसे वा पि द्वाविंशे दिवसे
 पि वा। ज्योतिर्निबंधे। करत्रये वैष्णवे वती षुदिति द्वये वा श्विनकध्रुवेषु। कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्दं दौलनं
 वै सुखिनो भवन्ति। तत्रैव आदौ लघुशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः। त्रयोदशस्तकन्यायां ननक्षत्रविवा
 रणा। अन्यस्मिन् दिवसे चेत्यातिर्यगस्ये प्रशास्यते। अथ दुग्धपानं। नृसिंहः। एकत्रिंशदिने चैव पयः शं
 खेन पाययेत्। अन्नं प्राशनं नक्षत्रदिवसोदयराशिषु॥ अथ कर्णवेधः। मदनरत्ने वसिष्ठश्रीधरौ। मासे
 षष्ठसप्तमे वाष्टमे वा वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशे हि। मध्ये नान्हः पूर्वभागे नरात्रौ नक्षत्रे द्वे इति धीवर्जयित्वा॥

नि० सि०

३ य

तारपौष्टमित्राः॥ बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे छिद्रां विहाय नवमो तिथयः शुभाः स्युः। वसिष्ठः॥
बालान्नभुक्तौ त्रतबंधने वराजाभिषेको वलुजन्मधिष्ठयं। शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे समंतानादिषु
मंगलेषु। मार्कंडेयं विष्णुधर्मयोः। ब्रह्माण्डांशं करं विष्णुचंद्राकौ विदिश्यामहे। भुवं दिश्यामहे संपूज्य दुत्वा वलु
तथा चरं। देवतापुरतस्तस्य धातुसंगगातस्य च। अलं हतास्य दातव्यमन्नं प्रात्रे सकांशनं। मध्याज्यदधि
युक्तं प्राशयेत्सायसंतु वेति। **अथाष्टपूतिः।** व्यवहारनिर्णये। नवांबरधरो हत्वा पूजयेच्च विरायुषं। मार्क
ंडेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा। ततो दोर्घायुषं व्यासं रामंद्रौ णिं ह्यपं वलिं। प्रह्लादं बहूनां विभीष
णमथा वीर्यं। स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः। षष्ठं च दधिभक्ते नवर्षे वर्षे पुनः पुनः। तिथितत्वे
तन्नाम भित्तिलहो मोयुक्तः। अदिपुराणोः सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातौ मंगलवारिणिः॥ गुरुदेवाग्निविष्णो

२३

श्च पूजनीयाः प्रयत्नतः। स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः। प्रतिसंवत्सरं यत्कर्त्तव्यं तच्च महोत्सवः॥
कृत्यं विंतामणौ। गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्ते ग्रंथौ च बंधयेत्। गुगुलुं निंबसिद्धार्थदूर्वागोरेवनादिकं। संपू
ज्य भानुविघ्नेशौ महापि प्रार्थयेद्दिदं। शिरं जीवीयथा त्वं भो भविष्यामि तथामुने। नृपवान् विजित्वांश्चैव श्रिया
युक्तश्च सर्वदा। मार्कंडेयं नमस्ते स्तुतस्तु कल्याणं तज्जीवनां आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने। शिरं जी
वीयथा त्वं तु मुनीनां प्रवरिद्विज। कुरुष्व मुनिशार्दूल तथामांश्चिरं जीवि। मार्कंडेय महासागसप्तकल्याणं तज्जी
वन। आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भव। स तिलं गुडसं मिश्रमंजलमर्द्धमितं पयः। मार्कंडेया त्वं वरं लब्ध्वा
पिबाम्यायुर्विद्वयेऽतिपयः पिबेत्। तिथितत्वे स्कांदे। खंडनं न खकेशानां मेथुना ध्वगमो तथा। अमिषं
उहं हिंसां वर्षे ह्यो विवर्जयेत्। तत्रैव दोषिकायां। कृतांतकुजयो वारियस्य जन्मतिथिर्भवति। अनृक्षयोगसं

ला१

प्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे। कृतान्तःशनिः। तस्य सर्वौषधिस्त्रानंगुरुदेवाग्रिपूजनं। वृद्धमनुः। मृते जन्मनि सं
क्रांतौ प्राद्विजन्मदिने तथा। अस्य उग्रस्य शनैर्नैव न स्त्राया दुष्टवारिणा। अत्र जन्मतिथिर्गौदयिकी ग्राह्या।
युगाद्यावर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रेवरुदयमीक्षते न तत्र तिथियुगमतेति कृत्यतत्वाणैर्वेक्वनात्। अथ
कटिसूत्रं। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे। प्रतिसंवत्सरांतर्क्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परं। दत्तागोभूदिराण्यादितथा स्व
र्णादिनिर्मितं बध्ना वा कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनं। दूर्वाकुरैरथाज्येन चरुणा वा पिनाकिनं। आयुष्य
होमं कृत्वा च तर्पयेत्तत्तदेवताः। अथ बौलं। प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः। जाताधिकाराज्जन्मादितृ
तीये चेतुर्बौलकं। आद्ये च कुर्वते केचित्संक्रमेद्द्वितीयके। उपनीत्यासद्वैतीति विलम्बाः कुलधर्मतः। वृद्धस्य
तिः। तृतीये च शिशोर्गतिजिन्मता वा विप्रोषतः। पंचमे सप्तमे वा पिस्त्रियाः पुंसोऽपि वासमं। तत्रैव नारदः॥

अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्सरिपंधिनः। जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दस्त्वा विरेणानान्। वरेण्याशेषभूतानां
मातात्वमसिकामधुकु। अजरावा प्रमेया वसर्वभूतनमस्कृता॥ चराचराणां भूतानां प्रसिद्धानां यथा ह्यसि।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतां। अथान्नप्राशनं। पारिजाते नारदः। जन्मे तो मासि षष्ठे स्यात्तस्योरे
णान्नाशनं परं॥ तदभावे षष्ठे मासि नवमे दशमे पि वा। द्वादशे वापि कुर्वति प्रथमां प्राशनं परं। संवत्सरे वा
संपूर्णे केचिदिच्छंति पंडिताः। मदनरत्ने लोकाक्षिः। षष्ठे च प्राशनं जातेषु दंतैषु वेति। शंखः संवत्सरे च प्रा
शनमर्थसंवत्सरे वेति। नारदः। षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पंचमे॥ सप्तमे मासि वा कार्यं नवमं
प्राशनं शुभं। रिक्तां दिनक्षयं न दं द्वादशमिष्टमाममां। त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ता सितजीवज्ञवासरः सं
द्धारं प्रशंसन्ति बृहद्वेत्तत्रिकं विना। श्रीधरः। आदित्यतिथ्यवसुसोम्यकरानि स्त्राश्वि वित्राज विष्णुवरुणा

शार्ङ्गहिताः। निधने जन्मनक्षत्रे वैनाशे चंद्रमोष्टमे। विपत्करे वधे शौरं प्रत्यरेच विवर्जयेत्। अत्र लघुशुद्धि
 रत्येव योगज्योतिर्विज्ञेयाः। अत्येव विशेषाः। अशकर्मनियेत्वे वक्ष्यते। एतच्च विशेषो मतिगतिगति
 त्वां न कार्यं। तदा हृत्योतिर्निबंधे मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः। पुत्रवृद्धादितो माता यदि सा गर्भिता भवेत्। शस्त्रेण
 मृत्यमाप्नोति तस्मात् शौरं विवर्जयेत्। अस्यापवादमाह तत्रैव नारदः। स्तनो मातरि गर्भितं वृद्धा कर्मनका
 रयेत्। पंचमासार्धं ध्वंस्तु गर्भित्यामपि कारयेत्। यदि गर्भविपत्तिर्यां विशेषां भवतां यदि। सहोपनीत्याहु
 यश्चित्तदा दोषो न विद्यते। बृहस्पतिः। गर्भित्यां मातरि विशेषः शौरं कर्मनकारयेत्। व्रताभिषेकेष्वेवं स्यात्का
 लोद्विप्रतेष्टीय। गर्भित्यामपि पंचमासपर्यंतं न दोष इत्युक्तं मुहूर्तदीपिकायां गौणं। पंचमासाद्ध्वं मातुर्ग
 भस्य जायते मृत्युरिति। मदनरत्ने बृहस्पतिः। पुत्रवृद्धादितो माता गर्भित्यादि वा भवेत्। विपद्यते गुरुत्तत्र

पृ २

२५

४ रजस्वला॥ अर्धतदेव। तत्रैव बृहस्पतिः। प्राक्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि॥ पत्नी ४४

दंपती शिशुरवृतः। गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चैव कर्मतु। पंचमासादधः कुर्यादितद्ध्वं न कारयेत्। गर्भ
 ज्वरस्योत्पादनं यस्य लघुग्रंथं तस्य न कारयेत्। दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वस्थो धर्मसमाचरेत्। लघुभित्तमंगलो
 पलक्षणं। ज्योतिर्गर्भः। विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला। तदा समृत्यमाप्नोति पंचमं दिवसं विना॥
 वसिष्ठः। यस्य मांगलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला चेत् स्यात्तत्र न कुर्यात्तिसिता तदा। पितृत्वं कर्तुमात्रोपल
 क्षणं। संकरे तु वाक्यसारे उक्तं। अलाभे सुमूढतस्य रजोदोषेऽप्युपस्थिते श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मंगल
 मान्वरेत्। एतच्च मंडनोत्तरं न कार्यं। न मंडनाच्चापि हि मंडनं वगोत्रैकतायां यदि नादृष्टे दृष्टि मदनरत्ने
 सिद्धोक्तेः। तत्रैव कात्यायनः। कुलेऽनुपुत्रादि वा विप्रैः मंडनं न। प्रवेशा निर्गमो न दोषो न कुर्यान्मंगल
 त्रयं। बृहस्पतिः। एकमाह ज्योतिर्वत्तरं पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्यान्मातृसेदे विधीयते। आशौ

वेतुसंग्रहे। संकटे समनुप्राप्ते सूलके समुपागते। कृष्णांशमिधं तं ह्रस्वागां न दद्यात्पयस्विनी। चूडोपनयने
 द्वादशप्रतिष्ठादिकमाचरेदिति। ज्योतिर्निबन्धे। षष्ठे वेषोऽश्वेषो विवाहाद्वेतथैवव। अंतर्वर्त्यां च जायायां
 नेष्यते मुंबनं कवित्। अन्यो विशेषो विवाहप्रकरणे वक्ष्यते। पिकायां। न चूडाजन्ममायेयदाहृतो पुत्रानौकु
 जे। प्रतिपद्भिरिक्तासु विद्यारंभस्तपन्वमे। प्रयोगरत्ने। मध्ये शिरसि चूडास्याद्विसृष्टानां तु दक्षिणे। उभयोः
 पार्श्वयोरेत्रिकत्रयपानां शिरवामता। माधवायेष्वेवं। आपस्तंबस्नाहं। तूष्ठीके शान्तिनीययथापिशिरसा
 निदधाति। यथर्षिप्रवरसंख्यया। तासां मध्यमशिरवावर्जमुपनयने वपनं कार्यं। प्रतिदिवा प्रवपतीत्युप
 नयने तेनैवोक्तेः। रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुंडस्तस्यैतदपि धानं यच्छिवेति श्रुतेः। विशिरवोऽमुपवीतश्च य
 त्करोति न तत्कृतमिति निषेधाच्च। सत्रे तु वचनात्स शिरवंपनमिति सुदर्शनभाष्ये उक्तं। यत्तु कुमारा विशिरवा

जन्मतस्तदतीये वृष्टे श्रेष्ठमिच्छंति पंडिताः। पंचमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत्। अथ मंगलतः स्यात्तु
 नवमेकादशेऽपि चेति। पारिजाते बृहस्पतिः। उत्तरायणागो सूर्यो विशेषात्सौम्यगोलुके। शुक्रपक्षे शुभं प्रोक्तं
 वृहस्पक्षे शुभं तारत्। अशुभोऽत्रिंशत्भागः स्यात्तद्व्यापक्षे त्रिधा कृते। तत्रैव वसिष्ठः। द्वित्रिपंचमसप्तम
 मेकादश्यांतथैवव। दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं किजानता। नृसिंहाये। षष्ठ्यष्टमी चतुर्थविनवमी च
 चतुर्दशी। द्वादशी दशपूणे द्वे प्रतिपच्चैव निंदिताः। वसिष्ठः। रवेरंगारकस्यैव सूर्यपुत्रस्यैव विहि। निंदिता
 दिवसाः क्षौरेशोषाः कार्यकराः शुभाः। ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः। पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवेः।
 क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विहृष्टद्राणां शनौ शुभं। हस्वाश्चि विष्णुपौ हडाश्च विष्ठादित्यपुष्पभं। सौम्यविने
 नवाक्षौरे उत्तमानवतारकाः। त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा। क्षौरैव मध्यमाः प्रोक्ताः शोषाद्वाद

राशमाधवीये। निवृत्तैश्चूडहोमे तु प्राङ्मामकरणात्तथा। चरेत्साध्वीतेनं शुक्लाजालकर्मणि वैवहि। अतो ल्येषु
 तु संस्कारेषु पवासेन शुद्ध्यति। एते संस्कारास्त्रीणाममंत्रकाः कार्याः होमस्तसमंत्रक इति। प्रयोगपारिजा
 तै। आश्वलायनोपि। होमवृत्त्यंतु पुंवत्स्यास्त्रीणां चूडा कृतावर्षाति। मनुष्याः। अमंत्रिका तु कार्येयः स्त्रीणाम
 वृद्धशेषत इति। होमोप्यमंत्र इत्येकै। संस्कारास्त्रीणामहोमकास्तूष्णीस्युरितिसम्यर्थसारे। होमानेति च
 वृत्तः। **अथ विद्यारंभः।** मदनरत्नेनृसिंहः। अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पंचमहायने। उत्तरायणगोसूर्यकुंभ
 मासं विवर्जयेत्। दीपिकायां। वर्षे पृथक् काले षष्ठी रिक्तांशानि कुंजं। अनध्यायात् विनानात्वा देवग्रंथ
 कुतंगुरुं। श्रीधरः। हस्तादित्यसमीरमित्रपुरजितौ। आश्विचित्रास्युते क्षराक्यंशदिनोदयादिरहितेरा
 शौस्थिरेवोभये। पक्षे पूर्णानि शाक्रे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमी षष्ठी मष्टमशुद्धमा जिभवने प्रोक्ताक्षर

स्वीकृतिः। विष्णुधर्मोत्तरे। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीं। त्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेष
 तः। एतेषामेव देवानां नामानुजुहुयाद्यतं। दक्षिणाभिर्द्विजैर्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनमिति। **अथ धनुर्विद्या।**
 दीपिकायां। अदिती गुरुयामार्कस्वाति चित्राभिपिन्ना ध्रुवहरिवसुमूर्खेष्टिंदुभागांत्यसेषु। क्षिप्रानि
 शशिबुधवारैर्विष्णुबोधैर्विषांषे सुसमय इति धियो गेवापविद्याप्रदानं। **अथानुपनतस्य विशेषः।** गौत
 मः। प्रागुपनयनात्कामवारकादभक्षा इति। भक्षणां लशुनोदरेपि हरदत्तः। अपराकैर्वृद्धशालातपः। शि
 शोरभ्युक्षणां प्रोक्तं बालस्यावमनं स्मृतं। रजस्वलादिसंस्पृशेन्नानमेव कुमारके। प्राकूचूडाकरणाद्वालः
 प्रागत्र प्राशना बिभुः। कुमारकस्तु विज्ञेयोपावन्मौजिनिबंधनं। आपस्तंबोपि। अत्र प्राशनात्प्रयतो
 भवत्यासंवत्सरादित्येके इति। गौतमोपि। नतदुपस्पृशेन्नादाशौचं। तस्यानुपनीतस्य चंडालादिस्पृष्टसा

पिस्पृशन्निस्त्रानं। इदं वषष्ठवर्षात्प्राक्। उर्ध्वं तु स्नानं भवत्येव। बालस्य पंचमाद्वर्षात्परिक्षार्थं शौचमाचरोत्
इति स्मृतेः। कामवारादिके व्येवं। उनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परास्य च। चरोत् गुरुः। सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्ध
ये। अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकमिति स्मृतौ रिति हरदत्तः। स्मृत्यर्थं सारोप्येवं। अथोपनयनं।
आश्वलायनः। गार्भाष्टमेष्टमे वा द्वे पंचमे सप्तमे पि वा। द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः। मनुः।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्याथार्थिनोष्टमे। विष्णुः। षष्ठे तु धनका
मस्य विधाकामस्य सप्तमे। अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कांतिमिच्छतः। आपस्तंबः। गार्भाष्टमेषु ब्राह्मण
मुपनयीत। बहुवचनं गार्भाष्टगार्भसप्तमयोः प्रायश्चित्तमिति सुदर्शनभाष्ये। केचित्तु विप्रस्य षष्ठं नमन्यं
ते। आपस्तंबः। अथ काम्याति सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुः कामं नवमे तेजस्कामं दशमे न्नाधिक

इष्टेति चिंगांतच्छंदोगपरं। अपराके मदनरत्ने। वल्लौगाक्षिः। दक्षिणतः कमुंजावसिष्ठानामुभयतो त्रि
कत्रयपानां। मुंडा मृगवः। पंचवृद्धा अंगिरसो वाजिमेके मंगला र्थं शिखिनो न्येयथा कुलधर्मवैति। कमुंजा
शिरवा। वाजिः केशपंक्तिः। स्मृतिदर्पणे। एका शिरवादक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पंचांगिरसां भृगोस्त। नैकाक्षि
रवाकत्रयपगोत्रजानां शिरवो मयत्रापियथा कुलं च। एतच्छ्रुतातिरिक्तविषयं। श्रुत्स्यानियताः केशवेशा इ
ति वसिष्ठोक्तेः। यत्तु पात्रे। न शिरवानोपवर्त। स्यान्नोच्चेत्संस्कृतांगिरमिति श्रुत्तमुपक्रम्योक्तं तदस्य
इत्येति केचित्। विक्रमं इति युक्तं। अतएव हारीतः। स्त्रीश्रुत्तु शिरवांछित्वा क्रोधादौ रागयतोपि वा। प्रा
जापत्यं प्रकुर्यात्तां निष्ठुतिर्नान्यथा भवेत्। एतत्परिग्रहपक्षे। अत्र दशभेदाद्व्यवस्थेति दिक्। ज्योतिर्निबंधो
न मदीतरदेशे तु सिंहस्थे देवमंत्रिणि। शुभकर्मन कुर्वति निषेधो नास्ति दक्षिणे। अत्र साजने प्रायश्चित्तमुक्तं प

शरीत्रियमः। अंत्ये निमित्ते सांगकमोक्तेः कालापेक्षा। इह तूत्तरायणां धिनावसंतस्याभावान्नान्नियमः। नवोद
निमित्तं त्वं न वैवर्णात्तद्वेदश्रुतानुवादः। तद्वद्व्यभेदापरिहारात्। उत्तरायणाविधिवैयर्थ्यात्विनुकल्यो
यमिति। आदयेषां पंचनां। एवं षट्। परिजाते बृहस्पतिः। षष्ठापकुलारस्थोजीवोप्यशुभगोचरः। अतिशो
सनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु। रत्नशते। न जन्मदिन्येन जन्ममासेन जन्मकालीयदिने विदध्यात्। ज्ये
ष्ठेन मासि प्रथमस्य सूनोस्तथासुताया अपि मंगलानि। राजमातृर्दः। जातं दिनं दूषयते विसृष्टौ द्यौर्वा
गौ नियतं दशात्रिः। जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि। जन्ममासे तिथौ भवेद्वि
परीते दले सति। कार्यं मंगलमित्याहुर्गर्गभागवशौ नकाः। जन्ममासनिषेधो यदि नानिदं वज्रयेत्। आर
भ्यजन्मदिवसाधुताः स्युस्तिथयोपरे। ग्रंथांतरे। व्रते जन्मत्रिकीरिस्थोजीवोप्यष्टोर्वनात्सहस्रं। शुभोति

काले तु यद्यप्ययस्योद्दिगुत्तार्वनात्। शुद्धिर्नैकागुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेष्टमे यदि। वैनेमीनांगते भानौ तस्योपन
यनं शुभं। जन्मभादष्टमो सिंहो नैवात्रात्रागुरौ। मौजाबंधः शुभः प्रोक्तः वैनेमीनांगते रवौ। नारदः। बाल
स्य बलहीनोऽपि शांत्या जीवो बलप्रदः। यथा क्वत्सरे कार्यं मनूक्ते चोपनायनं। शांतिश्चाग्रे वक्ष्यते। ज्योति
र्निबंधे नृसिंहः। तृतीया पंचमाषष्ठा द्वितीया वापि सप्तमी। पक्षयो रभयोश्चैव विषोषेण सुपूजिताः। धर्मका
मौसिते पक्षे बृहस्पते प्रथमा तथा सुकुत्रयोदशी कोविदिच्छति मुनयस्तथा। त्रेडरानंदे वसिष्ठः। नैमित्तिकमन
ध्यायं बृहस्पतिपदिनं। मेखलाबंधने शस्तं चोत्ते वेदव्रते ष्ठीपि। प्रशस्ता प्रतिपत्तुष्टे नपूर्वापरसंयुता। एतद
तीतकालस्यार्त्तस्य बहोरुपनयनविषयं। प्रशस्ता प्रतिपत्तुष्टे कदाचिदुपसर्गविधौ। चंद्रबलयुते लुग्रे वर्षा
णामति लंघने शितिया सोक्तेरित्याहुः। एवं सप्तम्यापि। तस्यागुत्तरहवोक्तेः बृहस्पतिः। सुकुपक्षः शुभः प्रोक्तः

हृद्यश्चात्रिकं विना। तथा मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषहृत्। मदनरत्ने नारदः। विनर्तुना व
संतेन हृद्यपक्षे गलग्रहे। अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति। अपराह्णः। स्त्रेधा भक्तदिनतृतीयांश इत्य
क्तं तत्रैव संते गलग्रहे न दोषायेत्यर्थः। नारदः। हृद्यपक्षे चतुर्थविसहस्र्यादिदिनत्रयं। त्रयोदशी चतुर्थ
वत्प्रायश्चित्तं गलग्रहाः। विसिष्टः। पापांशकगते चंद्रे अरिनिवर्त्तिने पितृ। अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कार
मर्हति। अनध्यायस्य पूर्वधुस्तस्यैवापरे हनि। व्रतबंधं विसर्गं च विद्यारंभं न कारयेत्। राजमातुडेः। आस्ता
नंतरं यत्र प्रत्यारंभो न सिध्यति। गार्गादिमुनेयः सर्वतमे बाहुर्गलग्रहं। ज्योतिर्निबंधे। अष्टकासु च सर्वासु
युगमन्तरादिषु। अनध्यायं प्रकुर्वति तथा सोपपदास्वीपि। सोपपदास्तस्मैत्यर्थे सारे। सितज्येष्ठे द्वितीया व
आश्विने दशमसिता। चतुर्थ्या द्वादशी माघे रताः सोपपदाः स्मृताः। एवं प्रदोषदिनं कर्ज्यं। प्रदोषस्वरूपमाह गोविन्दः।

ममेकादशोद्वयकामं द्वादशोपसुकाममुपनयेत्। गौणकालमाह मनुः। आषोडशा द्वादश एतस्य सावित्री न
तिवर्त्तते। आष्टाविंशतस्तत्र बंधोराचतुर्विंशते विंशः। ज्योतिर्निबंधे। अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेयवर्ध
मवतः। अरुतोपनयाः सर्वेष्वल्लारवले स्मृताः। गार्गाः। विप्रं वसंते क्षितिपतिराद्यैर्वश्यं घनांतं त्रतिनं विद
ध्यात्। माघादिशुक्लांतिकपंचमासाः साधारणा वा सकला द्विजानां। हेमाद्रौ ज्योतिषे। माघादिषु च मासेषु
मौजिपंचसु त्रास्यते। कालादशो वृद्धगार्यः। माघादिमासषट्के तु मेरुला च घनयतत्तुडा करणमत्तं च श्रव
णादौ विवर्जयेत्। मैत्रेयसूत्रेण। वसंतो ग्रीष्मः शरीदित्यतर्वावर्णानुपूर्व्या माघादिषु मासा वा सर्ववर्णा
नामेतदुदगयनमनयोर्विक्रम इति। अत्रेदंतत्वां नान्न वसंते नोत्तरायणस्य संकोचः। आष्टे दशस्य पराह्ण वि
धिने बाधाने वसंतादेः कृत्तिकादिने च सायं प्रातर्विधिना यावज्जीवविधेरिव युक्तः। आद्ययोपरस्य रम्यमिति

शास्त्रयोद्देशाहानिवर्तकैश्चित्। संकटे तु वंदेऽश्वरः॥ दाहे दिशां चैव धराप्रकं पेवज्जप्रपातेथ विहारतोच। के
तौ तथोक्तां शुक्लाप्रपाते अहं न कुर्याद्भूतमंगलानि। तत्रैव वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा। नद
षोयजुषां सोपपदास्वध्ययनोपिव। हेमाद्रौ ज्योतिषे। हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्ठाश्विनो म्यादिति वि
ष्टुमेषु। शास्त्रोत्तथोचंद्रवलेन युक्ते कोयौ द्विजानां व्रतबंधमोक्षौ। ज्योतिर्निबंधे नारदः। अष्टान्यर्कत्रयांत्ये
ज्येष्ठं द्वादित्यं ताराणि च। विष्टुत्रयाश्चिभिन्नाब्जयो निमान्युपनायने। बृहस्पतिः। त्रिषु तरेषु रोहिण्यां हस्ते
मैत्रेव वासवे। त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं ह्युपनायनं। ज्योतिर्निबंधे। पूर्वाहस्तत्रये सार्पश्रुतिमूलेषु ब्रह्
वां। यजुषां पौष्ठां मैत्राकार्कादित्यपुष्यमृदुभ्रवेः। सामगानां हरीशार्कं वसुपुष्योत्तराश्विनैः। धनिष्ठादिति
मैत्राकैः शिंदुपौष्ठां पौष्ठां चैव वर्णां। राजमातं उक्तां ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधात्। ताराचंद्रानुक्तेषु ग्रहादिषु

मेषुपि। पुनर्वसौ कृतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्हति। ज्योतिर्निबंधे नारदः। सर्वेषां जीवशुक्रजवाराः प्रोक्ता व्रतेशुभाः।
चंद्राकौ मिध्यमौ ज्यौ सामबाहुजयोः कुजः। शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलंतथा। शाखाधिपति लघुं न
दुर्लभं त्रितयं व्रते। शाखाधिपाश्चरत्नसंग्रहे। अथाथर्वसामयजुषामधिपागुरुसौम्यसौमसिताः। जीवमि
तौ विप्राणां हस्तस्यारोह्यगर्विशां चंद्र इति। पौरिजाते बृहस्पतिः। बह्वानां। गुरोवारे यजुर्वेदजुषांबुधौ सा
मगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः। अत्र लघुशुद्धादिदेवज्ञेभ्यो ज्ञेयं। विस्तरमयान्नोच्यते। लघुः। व्रत्येहि
पूर्वसंध्यायां वारिदोयदिगर्जति। तद्दिने स्यादनुध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत्। ज्योतिर्निबंधे। नांदी आहं कृतं
त्यादनुध्यायस्तु कालिकः। तदोपनयनं कार्यं वेद्यां भनकारयेत्। एतत्तु बह्वर्थातिरिक्तानां। तेषां तद्दिने
वेदारं भाषावात्। अतस्तेषामुपनयनं भवत्येव। एतरेयोपनिषदि। अयं तु वर्षे त्रिंशत्त्रिंशति। मृगादिज्येष्ठांतवर्षे

तुः। तं विना वर्षादौ त्रिरात्रमनध्याय इति वेदभाष्ये उक्तं। रतत्र प्रातस्तनिते। सायंस्तनिते तु दिवैव वरुं श्रययित्वा
सायं संध्यां तं होमं कुर्यात्। न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्या तदधीते। अत्रौदनं पंचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुष्यतीति
संग्रहोक्तेरिति प्रयोगात् न भद्रवरणाः। अत्र शांतिरप्युक्तं नृसिंहे प्रसादे। अत्रौदनविधेः पूर्वप्रदोषेर्गर्जितं य
दि। तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बहोरध्ययनस्य तत्। तस्य शांतिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः। प्रधानं पायसं साज्यं इ
मं शांतियजौ भवेत्। सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत्प्रज्ञाविबुद्धये। गायत्रिं वैवमंत्रः स्यात्प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा। धे
नुं सवत्सकां दद्यादावायायि पयस्विने। ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्राह्मणौदनं चरेत्। उपनयने वाधिक
रिणोऽपि माधवीये वृद्धमनुनोक्ताः। पितापितामहो भ्राताजातयोगो नृजाग्रजाः। उपायने धिकारि स्यात्सूवा
भावे परः परः। प्रयोगारलो। पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता। तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे पितोदरः। पिते

षष्ठ्यद्वादशैवैव अर्धरात्रौ न नाडिका। प्रमोषमिह कुर्वति तृतीया तूनयामिका। ज्योतिर्निबंधव्यासः। यावैत्रवै
शाखीसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य। वृद्धे तृतीयोपनये प्रज्ञात्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनी इमुरव्यैः। अ
त्रापि वृद्धप्रतिपदज्ञेयं। यत्तु वृद्धार्ग्यः। अनध्याये प्रकुर्वति यस्तनौ मित्रिको भवेत्। सप्तमी माघशुक्ले तु त
ताया वाक्ष्या तथा। बुधत्रये दुवाराश्च शास्त्रानि त्रैतवं धने इति। तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयः। स्वाध्या
यवियुजोद्यत्ताः वृद्धप्रतिपदादयः। प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबंधने मताः इति तेनैवोक्तेरिति निर्ण
यामतकालादत्रै। यद्यप्यथोपेतपूर्वस्येत्युक्ता अनिरुक्ते परिदानं कालश्चेत्याश्रयायनेन पुनरुपनयने
कालानियम उक्तस्तथापि निमित्तानंतरमेव सः। तदानीं मकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः। प्रतिवेदमुपनयने
कालानियम इति युक्तं। गर्गः। ग्रहे रवींदोरवनिप्रकपे केतूद्रमौलकापतनादिदोषे। अत्रेदशाहा निवर्तित

स्मृत्यर्थसारेष्वेवं। कुंडगोलुकयोः संस्कार्यत्वं प्राद्वे निषेधश्च क्षेत्रजपुत्रविषयः। अत्यास्यब्राह्मण्येनोपनयना
द्यप्राप्तेः इत्यपरावर्कः। गायत्र्युपदेशश्चोत्तरतोयैः कार्यः। उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुखः प्राचार्यः प्रत्यङ्मुख
स्वदत्तरोधी हि भो इति श्रांस्वायनसूत्रोक्तेः। यद्यपि कात्यायनेनाथास्मैसावित्रीमन्त्राहोत्तरतोयैः प्रत्यङ्मुख
स्वायेत्यक्तादिक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वै के इति विकल्प उक्तः। तथापि कात्यायनामेव सः। बहुवचनं त
त्तरत एव। वेदैक्यात्। भिक्षायां विशेषमाह कात्यायनः। मातरमेवाग्रे भिक्षेत। पराशरमाधवीये। मात
रं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजां भिक्षेत। भिक्षां प्रथमं याचनं न विमानयेत्। अथ संस्कारलोपे शौनका
आरभ्याधानमाचौला कालेतीते तु कर्मणां। यादृत्वा ज्यं सुसंस्तृत्य हुत्वा कर्मयथाक्रमं। एतेष्वेकैकलोपे तु
पादद्वयं समाचरेत्। वृडाया अर्द्धे च द्विः स्यादापदित्वेव मीरितं। अनापदितु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्। पा

रिजाते कात्यायनः। लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते। प्रायश्चित्ते कृते पश्चाच्छुद्धं कर्म समाचरेत्। स्म
ृत्यर्थसारेष्वेवं। कारिकायां तु प्रायश्चित्ते कृते तीतं कर्म कृता कृता मित्युक्तं। प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि क
र्म वै। कार्यमिति मित्येक आचार्यानेत्यन्ये तु विपश्चित इति। त्रिकांडमंडने न तु कालातीतेषु कार्येषु प्रासव
त्त्वपरेषु। कालातीतानि कृते वै विदध्यादुत्तराणि तु इत्युक्तं। तत्र सर्वेषां तंत्राणां दिग्प्राद्वं कुर्यात्। देश
कालकचैक्यात्। गणेशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं स ह्यत्र। स ह्येव भवेत्प्राद्वं आदौ न पृथगादिदि
तिच्छंदोगपरिशिष्टात्। एतद्ब्रह्म नाम पत्यानां युगपत्संस्काराविषयमिति बोधयेद्वै। अतीतसंस्काराणां
गपत्कारण इत्यन्ये। तत्रापि चोक्तं उपनीत्या स ह्येति पक्षे उपनीतिदिने एवानुष्ठानं न पूर्वदिने। सहस्रस्य
दिवसैक्ये सान्निध्यं चरत्वात्। ब्रह्मचार्येण उपनीतिदिने मध्याह्ने संध्यामाह पा रिजाते जैमिनिः। याव

द्वयोपदेशस्तत्तावत्संध्यादिकं नव। ततो मध्याह्नसंध्यादिसंवेकर्म समाचरोत्तुति ब्रह्मगायत्री। यत्तु वच
नं। उपायने तु कर्तव्यं सायं संध्ये उपासनं। आरेभे द्वययज्ञं तु मध्याह्ने तु परेहनीति। तच्छाखांतरविषयमि
ति पारिजातः। विक्रम इति युक्तं पश्यामः। उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः। अहमेतमग्निं धारयंतीत्याप
स्तंबोक्तेः। बौधायनसूत्रे तु सदाधारणमप्युक्तं। उपनयनादिरग्निस्तमोपासनमित्याचक्षते पाणिग्रहणा
दिरित्येकैर्नित्यो धार्यो नुगतो निर्मध्य इति। इदं जातारणि पक्षोऽन्यथा मंथना संभवात्। ब्रह्मयज्ञो विशेष
माह तत्रैव जौमिनिः। अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः। वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समायं इति। त
येषां तद्दिने एव वेदारंभस्तेषां नेदमिति दिक्। अथ ब्रह्मचारिधर्माः। याज्ञवल्क्यः। मधुमांसां जनो विष्ट
शुक्लस्त्री प्राणि हिंसनं। भास्करालोकनाम्नैः लपरिवादादि वज्रयेत्। मनुः। अभ्यंगमं जनं वा क्षणोरुपानच्छत्र

तिविप्रपरं नक्षत्रियादेः। तेषां पुरोहित एव। उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् तेषां वाध्यापने नधिकारात्। अत्रापि त्व
स्य ज्येष्ठभ्रात्रभावे अधिकारः। असंस्कृतास्त संस्काराभ्यां तदभिः पूर्वसंस्कृतैरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। मात
रजोदोषे तु प्रागुक्तं। अथ षंडमूकादीनां विशेषः। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे। ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्म
णः स इति श्रुतिः। तस्माच्च षंडबधिरकुब्जवामनपंगुषु। जडगद्गदरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु। मत्तोन्मत्ते
षु मूकेषु शयनस्थे निरिंद्रिये। ध्वस्तपुंस्तेषु वै तेषु संस्कारास्युर्यथोचितं। मत्तोन्मत्तौ न संस्काराधिकारिके
वित्प्रवक्षते। कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदप्यत्यं वसंस्कार्यमपरेत्वात्। अन्यथा। संस्का
रमंत्रहोमादीन करोत्याचार्य एव तु। उपनयेन विविधवत्प्राचार्यस्वसमीपतः। आनीयाग्निं समीपं वा सा
वित्री स्पृश्य वा जपेत्। कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वविप्रोक्तकार्येत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्ये कुंडगोतुकाविति।

सवापुनः। अत्रप्रवरसंख्याननियमइतिवृद्धः। अथदंडाः। मनुः। ब्राह्मणोवैष्णवालाशौक्षत्रियोवातरवादि
रौ। पैष्यलौदुंबरोवैश्योदंडानर्हतिधर्मतः। एषामभावेगौतमः। यक्षियोवासर्वेषांमृधत्तिलारनासाप्रमाणा
इति। अजिनमाहाबलायनः। अहतेनवाससासंवीतमैण्येनवाजिनेनब्राह्मणोरैवेणक्षत्रियमाजिनेन
श्यमिति। यद्यष्टैण्येनमृगीनमैवोच्यते। एण्यारत्रितिपाणिनिस्मृत्यैः। ऐण्यमेण्यश्चमार्द्यमेणस्यै
णामुभौत्रिष्टित्यमरकोशात्तु। तथापिरुद्धरुबस्तान्यजिनानीतिशंखोक्तेः। सर्वेषांवारैरवमित्यमो
क्तेश्चमृगवर्मणासहविकल्पोज्ञेयः। वस्त्राजिनयोस्तविकल्मः। कापसिंवाऽद्विहत्तमितिगौतमोक्तेः। अ
थयज्ञोपवीतं। मनुः। कापसिमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तंत्रिवृत्तं। पारिजातेदेवतः। कापसिंशौमगोवालु
शाणकल्मत्तत्तादिकं। यथासंभवतोधार्यमुपवीतं द्विजातिभिः। तन्नवतंतुकायौ सावित्र्यात्रिगुणंकुयो

२ शाणसूत्रमयंराज्ञोवैश्यस्याविकल्मस्त्रजं॥ तदभावे५२

३५

नवसूत्रंतुतद्वेत्तइतितेनैवोक्तेः। भृगुः। छंदोगपरिशिष्टे। त्रिवृदूर्ध्ववृत्तंकार्यंतंतुत्रयमधोवृत्तं। त्रिवृत्तं
वोपवीतंस्यात्तस्यैकोग्रंथिरिष्यते। उर्ध्ववृत्तंदक्षिणंकरमूर्ध्ववृत्ताबाधितं। वामावर्त्तवृत्तंत्रिगुणंहृत्वादक्षि
णावर्त्तवृत्तंकार्यं। सएकस्तंतुः। एवंत्रितंतुकमित्यर्थः। कात्यायनः। पृष्ठदेशेननाभ्यां बध्दंतंयद्विंदतेकरिं॥
तद्वार्यमुपवीतंस्यान्नतिलंबंनवोद्धितं। वसिष्ठः। नाप्तेर्ध्वमनायुष्यमधोनामेस्तपःक्षयः। तस्मान्नाभि
समंकुयादुपवीतंविवक्षणाः। पारिजातेदेवतः। उपवीतंबटोरैकंद्वैतथेतयोः स्मृते। एकमेवयतीनांस्यादिति
शास्त्रस्यनिश्चयः। सएवबहूनिवायुष्कामस्य। तत्रमंत्रमाहसएव। यज्ञोपवीतमितिवाव्याहृत्यावापिधारये
त्। हेमाद्रौ। यज्ञोपवीतेद्वेधार्यंश्रौतेस्मार्तेवकर्मणि। तृतीयमुत्तराधार्यं वस्त्राभावेतदिष्यते। देवतः। सावि
त्र्यादशकृतोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत्। विध्वंनवाप्यधोयातंभुक्तानिमित्तमुत्तज्जेत्। मनुः। मेखलामजि

२४

नि० सि०

३६ म

तु

नंदं मुपवीतं कमंडलुं। अमुप्रास्य दिनश्चानिगृह्णातात्यानिमंत्रतः। अथैतच्छोपे प्रायश्चित्तं। मनुः। अ
कृत्वा भैक्षवरणं समिधं च पावकं। अनातुरः सधरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्। अमत्यान्प्रापदित्यागे तु याज्ञ
वल्क्यः। भैक्षान्निकायेत्यक्ता तु सधरात्रमनातुरः। कामावकीर्णित्याभ्यां जुहुयाद्द्विद्वयं। उपस्थानं त
तः कुर्यात्समासिंवेत्तनेन तु। मंत्रास्तमिताक्षरायां ज्ञेयाः। सहस्रं शोपे तु ऋग्विधाने। मानस्तोके जपे नमंत्र
ज्ञातसंख्यं शिवालये। अग्निकाये विना मुक्तेन पापं ब्रह्मचारिणः। स्मृत्यर्थं सारे तु। संध्याग्निकाये लोपे स्ना
वाष्टसहस्रं जपः। भिक्षालोपेष्टशतं। अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्यक्तं। आशार्कसंवर्तः। यः संध्या
वैव नोपास्ते अग्निकाये यथाविधि। गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वासमाहितः। पारिजातेशाततपः। ब्र
ह्मचारी तु योऽश्रयान्मधुमांसं तथैव। प्राजापित्यं चरेत्सहस्रं ब्रह्मचारी संप्रापयेत्। ऋग्विधाने। तंबोधितो या

३६

धारणं। वर्जयेदिति प्रकृतं। पारिजाते कौमे। नादं चैव वाक्षेत नान्वरे दंतधावनं। गुहृच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुज्य
तनकामतः। एतन्निषिद्धमध्वादि विषयं। अन्यस्या गुहृच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः। सवेद्याधीयत कामं गुरो
ष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति वसिष्ठोक्तेः। ज्येष्ठभ्रातुरित्यापि ज्ञेयं। पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुहृच्छिष्टं भोज्य
मित्यापस्तंबोक्तेः। गुरुपुत्रे तु स्मृत्यंतरे उक्तं। गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोहृच्छिष्टं भोजनात्। प्रवेताः। तां
बृहत्पुंजनं चैव कांस्पयात्रे च भोजनं। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्। यमः। मेखलामजि
नंदं मुपवीतं वनित्यत्राः। कौपीनं काटि सूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत्। अग्नीधनं भैक्षवर्यामधः शय्या
गुरोर्हितं। कुर्यादिति शेषः मेखलामाहाश्चलायनः। तेषां मेखलामौजी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्याक्षत्रियस्य
वैवश्यस्येति। आचार्यः। त्रिवृत्तामेखलाकार्या त्रिवारं स्यात्समावृता। तद्गृथयस्त्रयः कार्याः पंचवास

प्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति। चंद्रिकायां बौधायनः। सिंधुसौवीरसौराष्ट्रानृतथाप्रत्यंतवासिनः। अंग
वंगकलिंगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति। हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे वृद्धगौतमः। खरमुष्टुं च महिषमनडूहमजंत
था। वस्तमारुह्य मुखे क्रोशे चांद्रविनिर्दिशेत्। मार्कंडेयः। खरमातृपुत्रप्रत्ययोजनं यदि गच्छति। तस्य
श्रवणं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनं पुनर्जन्म प्रकुर्वति घृतगर्भविधानतः। मनुः। अज्ञानात्प्राश्य विष्णुं सु
रासं सृष्टमेव। पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णादिजातयः। मिताक्षरायां पराशरः। यः प्रत्यवसितो विप्रः प्र
ज्यातो विनिर्गतिः। अनाश्रक निवृत्तश्च गार्हस्थ्यं वैश्वं कर्षति। स चरेन्नृणां वृद्धाणां त्रीणां वा द्रायणानि
व। जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्। बौधायनसूत्रे उपनीतस्य वज्र्यानि नान्यस्योच्छिष्टं भुंज
ता न्यत्रापि लज्जेष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुंजीत मधुमांसश्रीद्वसूतकानि निर्दिशेत्। हसंधिनीक्षारश्च त्राकनिर्या

सौविलयनंगणान्नगणिकान्नमित्येतेषु पुनः संस्कारमर्हति। अथ पुनः संस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजने
षु प्रभृत्यग्निमुखात् रुवापा लाशं समिधमाज्येनां काभ्यां धाय याच्यति पुनः स्वादित्या स्वीहति। आज्ये
न जुहोति येन देवीः पवित्रेणोतति सरभिरनुदं दसं विष्टुत्प्रभृतिदानादथा कामाः परिधीलृत्वा पा
लाशं समिधमाधाय व्रते प्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहती जुहोति। अथापरः सावित्र्या शतवृत्तौ घृतमभि
मं प्रार्थय कृतप्रायश्चित्तो भवति। गुरोर्वाप्युच्छिष्टं भुंजीताथा स्युदाहरेति वपनं मेखलादंडमजिनं मेख
यात्रितानि निर्वनिवर्त्तते पुनः संस्कारकर्मणो त्याश्च बौधायनगृह्ये पयोषेत् पूर्वस्येत्यादिना पुनः संस्कारमुक्तः।
तथापि त्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरप्यनयनमित्यपरां कदियः। त्रिस्थली सेतौ। कर्म
नाशजलस्य शक्तिरतोया विलयनात्। गंडकबाहुतरणा पुनः संस्कारमर्हति। गौडास्त। करतोयाजलस्य श

कर्मनिर्माणा विच्छेदनादिति पठति। तत्र। दानधर्मेषु करतोयास्त्राने प्राशस्योक्तेः। करतोये सदानोत्स
रिद्धेष्टेति वेद्युते। आस्तावयसि पौराणं पापं हरकरोद्भवेति स्मृतिस्त्रिंशिका लिखितस्नानमंत्राश्च। पराशरः। अ
जिनं मेखलादंडोपैश्यवयाव्रितात्तत्त्व। निवर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि। हरदत्तस्त। यः स्कंदेदमधीत्या
न्यं वेदमधेतुमिच्छति। तस्योपनयनं। तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमित्याह। अन्ये नैतन्मन्यन्ते। सर्वेभ्यो वै
वेभ्यः सा विन्यनूयत इत्यापस्तंबोक्तेः। तद्विधिः कारिकायां। वेदांतरमधीत्यैव ऋग्वेदं येन धीयते। उपनतिरि
यंतेषामलंकरणावर्जिता। यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत्। कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च। मेधाज
ननसद्भावे व्रतवर्गा सर्वे दिह। अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न हि। परिदानं न कार्यं स्यात्त्रिमित्तानंतरं विदं॥
पूर्वस्यावाचयेत्स्थाने तत्सर्वितुर्वर्णमह इति। यत्तु हारीतः। द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्योऽप्यधोवधश्च। तत्र ब्र

जपेन मंत्रं लक्षं वैवशिवालयै। ब्रह्मवारास्त्रधर्मेषु न्यूनं चेत्पूर्णमेतितत्तत्। स्त्रीसंगेतुमनुः। अवकाण्डिकालो
नगर्दमेन वलुष्यथे। स्थालीपाकविधानेन यजेद्वै निर्वृतिं निशि। विस्तरस्तमिताक्षयद्वौ ज्ञेयः। उपवीतनस्य
तु हारीतः। मनोव्रतपतीभिश्च तस्मिन्प्राज्यादुतीर्त्तुवा पुनः प्रतायात्। तत्रैव मरीचिः। ब्रह्मसूत्रं विना मुक्ते
विष्णुत्रं कुरुतेथवा। गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति। अमिवादनप्रत्यभिवादानादौ विशेषः स्मृ
त्यर्थसारपारिजातादौ ज्ञेयः। यमः। ज्यायानपिकनीयांसं संधायामभिवादयेत्। विनाशिष्यं च पुन्रं च दौ
हित्रंदुहितुः पतिं। अथ पुनरुपनयनं। पारिजाते शालातपः। उग्रुर्णिगं जनं जग्ध्वा पलंडं च तथा शुनं
उष्ट्रमानुषकेभाश्च रासमीक्षारभोजनात्। उपायनं पुनः कुर्यात्तिस्रहृद्वं चरेन्मुहीरिति। हेमाद्रौ च द्दमनुः॥
जीवन्यादिसमागच्छेत्कुंभे निमज्ज्यवा उद्धृत्य स्नापयित्वा स्य जातकमादिकारयेत्। तत्रैव पावित्र्ये तस्या

ग

ज्ञानेश्वरः। अष्टकाश्वेन सप्तम्यादिवैत्रयं ज्ञेयं। तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेके इति गौतमोक्तेः। ऋत्वं तास्विति
सौरऋत्वं तासु। चांशान्तस्य पर्वत्वेनैव निषेधासिद्धेरिति सर्वज्ञनारायणः। एते नित्याः। नैमित्तिकानप्याहयाज
वल्क्यः। अहंप्रेतेषु न ध्यायः धिष्यति गुरुबंधुषु। उपाकर्माणि चोत्सर्गस्विशाखाश्चोत्रियेतथा। संध्यागर्जित
निघातिभूकं पोल्ला निपातने। समाप्य वेदं च निशमाराण्यकमधीत्येव। पंचरयौ देवतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसू
तके। ऋतुसंधिषु शुक्लावाश्राद्धिकं प्रतिगृह्येव। पशुमंडूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः। कृतंतरे तद्दोरात्रंश
कृपाते तथोद्भवे। ग्रहणेषु निशोक्तावपि ग्रस्तास्तो अहृत्य क्तं प्राक्। स्मृत्यर्थसारे तु ग्रहे तिस्रो रात्राः दिवात्र
हृत्य क्तं। ऋतुः सौरः। भुक्तेत्युत्सर्वविषयं। उर्ध्वं भोजनादुत्सव इति गौतमोक्तेः। आह्निकं महैको द्विष्टमिन्नं
तत्र तु अह इति मनुः। स्मृत्यर्थसारे चैवं। यत्तु पश्चाद्यंतरायै अहमुपवासो विप्रवासश्चेति गौतमोक्तं तत्प्रथ

३९

२८

माध्ययने। यज्ञवल्क्यः श्वक्रोष्टगर्दभोत्सूकसामबाणार्त्तानि स्वने। अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानं पतितं तं
के। देशे शुवात्मनि विविधत्तनितसंपुवे। भुक्ता इयाणि रंभोत्तरधरात्रेति मारुते। पांसुष्ववर्षे दिग्दहसं
ध्यानीहारभीतिषु। धावतः पूतिगंधे वशिष्टे वगृहमागते। खरोष्ट्रयानहस्यश्च नौरक्षे रितारो हणे। सद्यं त्रिं
शदन ध्यायाने तांस्तात्कालिका निदुः। बाणो वंशः। शततंतुर्वीणोति हरदत्तः। अमेध्याः सूतिकादयः। स्तनि
तंगर्जः। वर्षातो न्यत्र वृष्टिगर्ज विद्युतां योगपद्यै आकाशिकः वर्षासुतात्कालिकः इति नारायणः संध्याग
र्जे तु हारीतः। सायं संध्यास्तनिते रात्रिः प्रातः संध्यास्तनिते होरात्रं। रात्रौ विद्युत्यपरा अथवा विद्युति
नक्तं वा परात्रादिति गौतमोक्तेः। दिनतृतीयांशोत्तरे तु विद्युति सर्वत्रा मित्याह सख। त्रिसागादिप्रवृत्तौ
सर्वमिति। अथ रात्रे मध्यमा मध्यं इति विज्ञानेश्वरः। मध्यं दंडं चतुष्टय इति निर्णयामते। मनुः। न विवादेन क

लहेनसेनयांसंगरे। नभुक्तमात्रेनजीर्णो नवमित्वानसूतके। रुधिरैवस्केतोगान्नाच्छन्नेणस्वपीरक्षते। कौर्मै।
 श्रमैष्मातकस्यछायायांशाल्मरुतेर्मधुकस्यवाकदाविदपिनाध्येयंकोविदारकपिलस्योः। मनुः। शयानःप्रौ
 टपादश्चकृत्वाचैवावसविथिकां। नाधीयतमिषंजग्धासूतकान्नाद्यमेवव। प्रौटपादःपादोपरिपाददातात्मा
 सनसूटपादोवेतिहरदत्तः। सोपपदास्वापिप्रागुक्तं। स्मृत्यर्थसारे। श्रवणद्वन्द्वीमहाभारण्योःप्रेतद्वितीया
 योरथसप्तम्यामाकाशोशब्ददर्शनेवाहोरात्रं। असपिंडेन्निरात्रं। आचार्येउपाध्येनपक्षिणी। आचार्यभार्य
 पुत्रशिष्येषुहोरात्रं। अश्रुत्यातेगोविप्रमृतौन्निरात्रं। अयनेविषुवेचपक्षिणी। अकालवृष्टौवा। आर
 त्यमाजरिसर्पनकुलंवनखादेरंतरागमनेन्निरात्रं। आरण्यश्चशृगालादिवानरबैदौत्रिमासं। शशमेष
 श्वपाकादौषण्मासं। गजगंडसारससिंहवाघ्रमहापापिहृतघ्नादावष्टमनध्यायः। शोभनादिनेवानध्यायः।

२२२२कादौद्वादशरात्रं। खरवराहोष्टुन्मालसत्तिकोदक्याशवा ५२

गुरो ४ ये ४ ४०

अवादिनीनामुपनयनमन्त्राधनंवेदाध्ययनंस्वर्गहेतुः। भैक्ष्यचर्येति। सधोवधूनामुपनयनंरुत्वाविवाहःका
 र्येति। तत्तुयुगांतरविषयं। पुराकल्मेषुनारीणांमौजैर्विबन्धनमिष्यते। अध्यापनंवेदानांसावित्रीवाचनंत
 येतियमोक्तेः। अथानध्यायाः। हेमाद्रौहारीतः। प्रतिपत्सुचतुर्दश्यामष्टम्यांपर्वणोर्द्वयोः। श्वेनध्यायेद्य
 शर्वयानाधीयतकदाचन। नारदः। अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः। अनध्यायस्तकर्त्तव्योमन्वादिषु
 युगादिषु। निर्यामते। वातुमास्यद्वितीयासुमन्वादिषुयुगादिषु। अनध्यायस्तकर्त्तव्योयावसोपपदा
 तिथिः। गार्गः। शुचावूर्जेतपस्येचयाद्वितीयाविधुक्षये। वातुमास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमनीषिणः। स्मृत्य
 र्थसारेपि। आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमीपस्यद्वितीयासुवेति। मनुः। उपाकर्म्मणिचोत्सर्गोन्निरात्रंक्षयणं
 स्मृतं। अष्टकासुत्वहोरात्रमृतंतत्सुवरात्रिद्विती। उत्सर्गोत्तुमनूक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यामहस्यविकल्पइतिवि

लोपे शौनकः। व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशारवाध्यायनं चरेत्। अकृत्वा स्य ते येन स पापी विधिघातकः। प्रत्ये
कं कृद्धं मे कैकं चरित्वा ज्यादुतीः शतं। दुत्तवैव तु गायत्र्या स्वापादित्या ह शौनकः। स्मृत्यर्थं सारं तु त्रान् षट्
वादशावाक्यं कृत्वा पुनर्ब्रतं चरेदित्युक्तं। अथ समावर्तनं। सुरेश्वरः। भौमभानुजयो वारैर्नक्षत्रैश्च व्रतो
दिते। ताराचंद्रविस्तुद्धौ च स्यात्समावर्तनं क्रिया। विसिष्ठः। स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेद्भुषं। पूर्वा
ह्ने तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि। सर्वत्र कृतवो विवाहस्येति सूत्राद्यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समाव
र्तनं मपि तत्रैव। अन्यथोदगायने समावर्तनेऽनाश्रमीति तिष्ठेतेति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये।
एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं। तदाह बौधायनः। शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौ
पीनोपवीतमेव लादंडाजिनाधारणादिवास्वायच्छत्रपादुकास्त्रविधारणोद्धर्तनानुलेपनांजनघृतनृत्यगा

तवाद्याभिरतौ ब्रह्मचारी कृद्धत्रयं चरेत् महाव्याहृतिहोमं पादित्रयोदशहोमं च कुर्यात्। समावर्तनोत्तरं पूर्वं
मृत्तानां त्रिरात्रमांशौ च कार्यं। आदिष्वीनोदकं कुर्याद्व्रतस्य समापनात्। समाप्ते लूदकं दत्वा त्रिरात्रमशु
विर्भवेदिति मनूक्तेः। आदिष्वी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः। ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्नमृतः तदा त्रिरात्रमध्ये वि
वाहः कार्यो न्यथानेति सिध्यति। जनने तु सत्यपि त्रिरात्रं। तत्राति क्रांता शौचाभावाद्दुदकं दत्वेति वचना
च्चेति दिक्॥ स्नातकप्रत्याह व्यासः। यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमंडलुं। छत्रं चोष्णं मूलं पादुके
चाण्डुपानहौ। रौक्मे च कुंडले वेदः कृत्तकेशानरक्शुभिः। वेदो दर्भवटुः। मनुः। उपानहो वसवोश्च धृतमन्यै
र्नधारयेत्। उपवीतमलंकारमजिनं करकमेव। अन्यात्यपि बहुचरुद्यस्मृत्यादिभ्यो ज्ञेयानि। अथ द्यु
काबंधः। ज्योतिर्निबंधेनारदः। द्युरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राकुरग्रहात्। विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे

नस्तगो। जीवेशु क्रैवभपुत्रे चंद्रताराबलाविते। मौंजी बंधर्क्षतिथिषुकुजवर्जितवासरे। संग्रहे। शूद्राणां रा
जपुत्राणां मौंज्यभावे स्त्रबंधनं। मौंजी बंधोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना। अथ विवाहः। याज्ञवल्क्यः।
अविप्लुतब्रह्मवयो लक्षणां स्त्रियमुद्धरेत्। अनन्यपूर्विकां कांतामसपिंडां यवीयसीं। अरोगिणी भ्रातृ
मतीमसमानार्षगोत्रजाः। लक्षणां बाह्यांतरलक्षणेयुक्तां। बाह्या निकाशस्विंटादौ प्रसिद्धानि। आंतरा
त्यष्टौ पिंडानुरुत्वेत्याश्वलायनोक्तानि। असपिंडां सापिंड्यरहितानि तच्च एकशरीरावयवान्वयेन भवति। ए
कस्य हि पितुर्मातुश्च शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परया वा शुक्रशोणित्वादिनूपेणानुस्यू
ताः। यद्यपि यस्याः पत्या सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नेतत्संभवति। तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवान्व
यो स्येव। एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तात्वा हिता इति विज्ञेन श्वरादयः। चंद्रिका परार्कमेधा

विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिषु समाप्तेः सगोत्राणामनध्यायः। उदयेस्तमये वापि मुहूर्तत्रयगाभियत्।
तद्दिनं तदहोरात्रं वानध्यायविदो विदुः। केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिकाः। तावदेव त्वनाध्यायो
न तस्मिन्नेदिनांतरे। प्रदोषं तादृशप्रजापतिः। षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका। प्रदोषे न त्रया
तत्तृतीयानवनाडिका। निर्णया मृतेर्गर्गः। रात्रौ पामत्रया दवाकिसप्तमी वा त्रयोदशी। प्रदोषः सतु विज्ञे
यः सर्वविधाविगर्हितः। रात्रौ नवमुनाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते। प्रदोषः सतु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः।
कौर्मै। अनध्यायत्तनांगेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेषु अन्येषु पर्वण्येता निवर्जयेत्। शौनकः नि
त्येजपेचकाम्ये च त्रतोपारायणोपि च। नानाध्यायोस्ति वेदानां ग्रहणो ग्राहणो स्मृतः। इत्यनध्यायः। अथ माहा
नान्यादिप्रतं। श्रीधरः। तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिराक्षणं। चोत्तवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च। एतेषां

लेससमत्वस्यवबोधनेतुल्यत्वात्। पौरुषेयत्वाददोषशित्वेत्। तुल्यमन्यत्रापि। किंवा। अवयवस्त्वयपक्षेय
थायोगनृद्धापरिहारस्तथेहापि। तेनमातृकुलेपितृकुलेवैकपिंडरानक्रियान्वपित्वंसापिंड्यमित्याहुः। तेनै
कस्यापित्रादयःषट्पुत्रादयश्चषट्सपिंडाभवन्ति। अत्रकेचिदुभयतःसापिंड्यानिवृत्तावेवोद्वाहोनात्य
थेत्याहुः। हरदत्तादयस्तसगोत्रवत्सापिंड्यस्यप्रतियोगिकत्वेनएकतोनिवृत्तावन्यातोनिवृत्तेरावश्य
कत्वान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमोवरःमूलपुरुषमारभ्याद्वितीयातृतीयादिकामुद्गहेदित्याहुः। शिष्टास्तन
वधूवरयोःस्वतःसापिंड्यंकिंतुकूटस्थसंततित्वात्तत्सापिंड्येनैव। अतोष्टमवरंप्रतिकत्यायाःअसापिंड्ये
पिकत्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततित्वात्तत्सापिंड्येनैव। अतोष्टमवरंप्रतिकत्यायाःअसापिंड्ये
पिकत्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततित्वात्तत्सापिंड्येनैव। अतोष्टमवरंप्रतिकत्यायाःअसापिंड्ये
पिकत्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततित्वात्तत्सापिंड्येनैव। अतोष्टमवरंप्रतिकत्यायाःअसापिंड्ये

इयंमंडूककृतिवत्पुनरनुवर्ततेयथाकूटस्थासंवम्भोःकन्ययोःपुत्रौ। तत्रनिवृत्तिः। तदपत्ययोस्तनुवृत्तिः
तत्रापिनदोषः। संबंधिसेदात्। अत्रकूटस्थमारभ्यगणनाकार्या। तदुक्तं वधावरस्यवातातःकूटस्थाद्य
दिसप्तमः। पंचमावेतयोर्मतितत्सापिंड्यंनिवर्ततेइति। कूटस्थोमूलपुरुषः। विश्वरूपनिबंधे। एवमु
क्तप्रकारेणपितृबंधुषुसप्तमातृ। उर्ध्वमेवविवाह्यत्वंपंचमान्मूलबंधुतः। संतानोभिद्यतेयस्मात्पूर्वजादु
भयत्रव। तमादायगणोर्वेदीमान्वरंयावच्चकन्यकां। स्मृतितत्वेनारदः। आसप्तमासंवमाच्चबंधुभ्यःपि
तृमातृतः। अविवाद्यासगोत्राचसमानप्रवरातथा। अत्रबंधुभ्यश्चपंचमनिर्देशात्पितुःपितृष्वरपु
त्रात्सप्तमीमातुःपितृष्वरपुत्राच्चपंचममपित्यजेत्। एवमन्यबंधुषुज्ञेयं। तत्रापित्रिगोत्रास्येवार्गापि
वाहंकुर्यात्। वक्ष्यमाणवचनात्। त्रिगोत्रगणनावमातामहगोत्रापेक्षयानतुस्वापेक्षया। अन्यथापितुः

पितामहदुहितुर्दोहित्रीपुत्रीपरितोयास्यात्। बध्नामातामहगोत्रापेक्षयातुत्रिगोत्रांतर्गतैर्न विवाहप्र
संग इति संबंधतत्वादयोगोऽग्रंथाः। संबंधविवेकेशूलपाणिगण्याह। पंचमात्सप्तमाश्चावर्गापित्रिगोत्रांत
रिताविवाद्या। असंबंधाभवेन्मातुः पिंडेनैवोदकेनवा। साविवाद्यादिजातीनां त्रिगोत्रांतरितायैवेति वृ
हन्मनूक्तेः। सानिकर्षेपिकर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतोयदीति देवलोक्तेश्चोति। एतच्च दाक्षिणात्यानमन्यते। यत्तु
वसिष्ठः। पंचमीसप्तमीवैवमाहृतः पितृतस्तथेति। यच्च विष्णुपुराणं। पंचमीमातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च स
प्तमी। गृहस्थ उद्धहेत्कन्यां न्याम्येन विधिना नृषो तत्तत्पंचमीसप्तमीमतीत्येति आरभ्येयं। पंचमेसप्तमेवैव
येषां वैवाहिकी क्रिया। क्रियापरा अपि हिते पतिताः शूद्रतांगता इत्यपरा के मरी विवचनात्। हार उतायां
शंखलिखितौ। सपिंडता तु सर्वेषां गोत्रतः सप्तपौरुषी। पिंडश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगं। यत्तु पंचमी

तिथिमाधवादयस्त एकपिंडदानक्रियान्वयित्वं सापिंड्यं। लेपभाजश्चतुर्थः पित्राद्याः पिंडभागिनः। पिंड
दः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं साप्तपौरुषीमिति मात्स्योक्तेः। नवपितृव्यादिष्टे तन्नास्तीति वाच्यं। तत्कर्तृकश्राद्धे
देवतैक्येन तत्सत्वात्। देवदत्तकर्तृकश्राद्धे हि ये देवताभूतास्तेषां मध्येयः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धे नु प्रविशति
तेषां सापिंड्यं। तद्वायाणामपि भर्तृकर्तृकश्राद्धे सहाधिकारित्वेन तदन्वयात्। नवमातुलादिष्टे तन्नास्तीति
वाच्यं। मातामह रूपदेवतैक्यात्। ननु गुरुशिष्यादेरापि श्राद्धदेवतात्वात् सपिंडत्वं स्यात्। किं बहुना सर्वा
भावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थे इति माकंडेयपुराणात् राज्ञोऽपि श्राद्धकर्तृकत्वात् सापिंड्यप्रसंगः। सत्यां पं
चमात्सप्तमादूर्ध्वमाहृतः पितृतस्तथेति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृसंबंधवत्तत्सत्वात्। ऊर्ध्वसापिंड्यं नि
वर्त्तइति शेषः। ननु पंचमत्वाद्यत्र नियम्यते न माहृत इत्यादि वाक्यसेदात्। मैवं। मातृकुले पंचमत्वस्य पितृकु

मात्स्यमाह मायः कन्यामुद्धहे द्विजः। गुरुतत्प्रीतिविशेषः समोत्रां वैवमुद्धहन्निति विष्णुक्तेः। तस्मा
न्मदनपारिजातोद्युक्तदिग्गदत्तकसापत्नसंबन्धाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिंडविषये वा
पूर्वोक्तानि नेयानि। न त्वनुकलमइति भ्रमि तव्यं। यत्तु स्मृतिवैदिकमाधवादय आहुः तृतीयसंगच्छावहे
वलुर्थसंगच्छावहाइति शातपथश्रुतेः। तद्वांजुमातुल्यस्येव योषा सागस्ते पैतृष्वसेयीवया मि वेति। ग
ते नुनौ जनिता दंपती करि रिति मंत्रवर्णात्। मातृष्वरसुतां के विसितृष्वरसुतां तथा। विवहंति क्व विद्देशे सं
कोन्यापिसपिंडतामिति शातातयोक्तेः च मातुल्यकन्योद्वाहः कार्यः। यद्यपि पितृष्वरकन्योद्वाहोपि प्रास
स्तथाप्यस्वर्गलोकविद्दिष्टमिति निषेधात् क्वनंतरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः। अयं तु दाक्षिणात्य
शिष्टाचारः कार्यइति। न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता। मानांतरेण सिद्धोऽपरिहिदेवैयोधारयतीति वाद

नुपपत्त्या विधिकलनात्। यत्तु शातातपः। मातुल्यसुतामूढमातृगोत्रांतथैव च। समानप्रवरां वैवमत्वाच
द्रायणं चरेत्। यच्च मनुः। पैतृष्वसेयीसगिर्नास्वस्त्रीयां मातुरेव च। मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा त्वां द्रायणं चरेत्।
एतास्मिन्स्तभायार्थे नोपपद्येत बुद्धिमान्। यच्च व्यासः। मातुः सपिंडायत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिरिति च
तद्गांधर्वादि विवाहेऽपि मातृविषयं। तत्र पितृगोत्रा निवृत्तेः। अतएव मार्कंडेयपुराणं। गांधर्वादि विवाहेषु पि
तृगोत्रेण धर्मविदिति। ब्राह्मणादि विवाहे तु परिणये वेति। भद्रसोमेश्वरोपि मातुल्यकन्योद्वाहमुद्वाहस्य स्म
तिविरोधोपपूर्वोक्तश्रौतखिं गबल्यस्त्वादस्य कर्तव्यमाह। तदेतद्वत्तकस्य पातकद्वित्रिममाह सोदरक
न्याविषयत्वेनासवर्णमातुल्यकन्याविषयत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरमणीयं यथा तथा स्त। तथापि
कलौ तावन्निषिद्धमेव। गोत्रान्मातृसपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथेत्यादि पुराणात्। माधवाये बोधायनोप्यस्य

मिंदामाह । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातः तथोत्तरातः पूर्णाविक्रयोनुरूपेण स्त्रियावसहभोजनं पर्युषित
 भोजनं मातुलुपितृषु सदुहितगमनमिति महसोमेश्वरेणापि स्मृतिविरुद्धां मातुलुकन्यां द्वाहादीना
 मस्माद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तं । बृहस्पतिरपि । उद्धृते दाक्षिणात्यैः मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च
 नरापूर्वे व्यभिचाररतास्त्रियः । उत्तरे मेघपाश्चैव स्युः नृणां राजखला इत्यानाचारत्वमाह । अतएव हेमा
 द्रोमात्येकणारिकादानां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः । वोपदेवेनापि लिखितं ब्राह्मं । यत्र मातुलजो द्वाहा यत्र
 वैवृषलोपतिः । श्राद्धं न गच्छेत् द्विप्राः कृतं यच्च निरामिषमिति । तस्मान्मातृतृपंचपितृतः सप्तवत्यक्ता
 उद्धहेदिति सिद्धं । संबंधविवेके सुमंतुः । ब्राह्मणानामेकपिंडः स्वधानामादशमादुर्मविधिर्नैवेति । आस
 समादिवर्था विधिर्नैवेति । आतृतीयापिंडो विधिर्नैवेति अन्यथा पिंडाश्चैव क्रियाविच्छेदाद्ब्रह्महृत्युक्तो भवेति ।

मातृतः परिहरेत् सप्तमीपितृतः । त्रीन्मातृतः पंचपितृतो वेति पैठीनसि स्मृतौ त्रीनित्यनुकल्मश इति मा
 धवोक्तेः । पंचमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा । दशभिः पुरुषैः स्थातातश्चोत्रियाणां महाकुलात् ॥
 उद्धहेत् सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमी पंचमी तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः । सप्तमी च तथा षष्ठी पंचमी
 च तथैव । एवमुद्धाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः । तृतीयां च चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्म
 नुः प्राह पाराशर्यो गिरायमः । यस्तद्देशानुसूतेण कुलमार्गेण चोद्धहेत् । नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैत
 त्पदश्यते इति चतुर्विंशतिमतात् । चतुर्थीमुद्धहेत् कन्यां चतुर्थः पंचमीपि वा । परशरमते षष्ठी पंचमी न तु
 पंचमीमिति पाराशरोक्तेः चानुकल्मसेनापि पंचमादिपरित्यागनं कार्यमिति प्रतीयते । अत्र हितदभावो
 तिस्यष्टमेव नुकल्मसमुक्तं । तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयं । पूर्वोक्तिमरविचो विरोधात् । वस्तुनिविकल्मासंभवात् । पंच

साप्तपौरुषं । प्रमत्तानां सप्तसापिंड्यं ब्राह्मदेवाः प्रजापतिरितिकौर्मणविरोधः स्यादितिरत्नाकरस्मृति
तत्वादिगौडग्रंथाः । युक्तं चैतत् । अन्यथा कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यंतमेव सूतकं स्यान्नोर्ध्वं । सापत्नमा
तामहकुले ताहमिताक्षरायां शशवः । यद्येकजाता बहवः पृथक् क्षेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीषु जाताः । पृथ
क्जनाः सजातीयभिन्नमातृषु जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिंड्यमिति विज्ञानेश्वरो व्याख्यौ । पृथ्वा
वंशोदये सापिंड्यदीपिकायां चैवं । मदनपारिजाते तु पृथक् क्षेत्राः भिन्नमातृजाः पृथक्जनाः भिन्नजा
तीयाः । एतद्विजातीयसापत्नमातृकुलविषयं । सर्वासापत्नमातृकुले चतुःपुरुषं सापिंड्यं । पंचमीस
प्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथेति वसिष्ठोक्तेः । सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारो सप्तपितृकुलवि
षयं चेत्युक्तं तत्त्वकपोलकस्मितत्वात् ग्रंथांतरविरोधाच्च निमूलं । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुल्य

स्तद्भ्रातृगिन्यो मातृषु सारः तदपत्न्यानि भागिनेयानि । पृथक् निषेधाच्च । अन्यथा सापिंड्यनिषेधात् साप
त्नमातृकुलत्वादिनिर्देशोऽर्थः । अतएव तेन स्मृतिकौमुद्यां सर्वासापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शं
खवचनं व्याख्यातं तेन वसिष्ठं पंचमीसप्तमीमतीत्येति व्याख्येयं तस्मात्प्राप्त्येव व्याख्यायुक्ता । प्रयोगरत्ने
सहैः स्मृतितत्वादिगौडग्रंथेषु च सापत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिंड्यमुक्तं । यथाह सुमंतुः
मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादिविवाद्या भवन्ति । आपंचमादन्येषां । पितृपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भ्रातरो मातु
ल्यस्तद्भ्रातृगिन्यो मातृषु सारः तद्भ्रातरश्च भ्रातृगिन्यस्तदपत्न्यानि भागिनेयानि अन्यथा संकरकारिणः स्युः तथा
ध्यापयितुरेतदेवेति । आपंचमादिति मातृकुले विगोत्रांतरितविषयं चेति प्राच्याः । मातृपेसमानप्रकारे
व शिष्यसंततिरेव । ब्रह्मदातुगुरोश्चैव संतीतिः प्रतिषिध्यते । तद्भ्रातृगिन्यो मातृषु सार इति तु आकरेन पठितं ।

कविद्वन्नादविवाहः। यथाग्रहपरिशिष्टेऽविरुद्धसंबंधामुपयच्छेतेत्युक्ताविरुद्धसंबंधः स्वयमेवोक्तः।
 यथाभार्यास्वसुर्दुहितापितृव्यपत्नीत्वसावेति। बौधायनः। मातुः सपत्न्याभगिनीतत्सुतां च विवर्जयेत्।
 पितृव्यपत्न्याभगिनीतत्सुतां च विवर्जयेत्। अतो मातृपुत्रसुः सापत्न्यपुत्रकन्याप्यविवाहाः। सापत्न्यमातृकु-
 लजाभिमतिमदनपारिजातोक्तेरिति कोविता। केचित्तु ज्येष्ठभ्रातापितुः समइति मनूते तत्पत्न्यामातृमात-
 रितुमातामहवाज्योष्ठभ्रातृपत्नीभगिनीनविवाहाः। तथाउत्पादकब्रह्मदात्रोगरीयानब्रह्मदः पितेति
 मनूते गुरुणा त्रिपुरुषं सापिंड्यं। सखापिनिर्वाप्यः। अतस्तेषां कन्या नोद्वाद्याः। गायत्र्या उपदेष्टुं शक्यं
 नैवोद्दहोद्भिजः। गुरोश्च कन्यां शिष्योवातत्संतत्यापिनेष्यते। पुरुषत्रयपर्यंतं भ्रात्रादेर्नैतोदेष्यते। वाक्सं-
 बंधस्तानां तु स्नेहसंबंधभाभिनां। विवाहोन्ननकर्त्तव्यो लोकगर्हाप्रसज्यत इति वचनाच्चेत्याहुः। तत्र मूलं

अस्यार्थमाह शृङ्गपाणिः। जीवसिन्नादित्रिकस्य वृद्धप्रापितामहादयस्त्रयः श्राद्धदेवतात्वापिंडभाजो
 भवेति। तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यंतं लोपभाजः। श्राद्धकर्त्ता त्रिदशमइति दशमादूर्ध्वं सापिंड्यनिवृत्तिः। द-
 शमादित्युपलक्षणं। तेन पितृपितामहजीवनेन नवपुरुषपर्यंतं पितृजीवने वाष्टपुरुषपर्यंतं सापिंड्य
 मिति ज्ञेयं। अपुत्रधनग्रहणोसंनिहितो भावे सप्तपुरुषपर्यंतं अधिकारः। धनग्राहिणामारभ्य तृतीयः
 पौत्रः। तदूर्ध्वं श्राद्धविच्छेदः। अन्यथा धनहारित्वे पुत्रश्राद्धाद्यकरणे ब्रह्महेत्यर्थः। आहृत्यादित्यन-
 टकन्याविषयं। अन्नमत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषा विज्ञायते इति विसिष्ठोक्तेः। एतच्चाशौचविषयं न तु विवा-
 हादौ। तत्र पूर्वोक्तिवचनैः पंचमत्वसप्तमत्वानियमादीनि मेधातिथिप्रमुखादाक्षिणात्याः। वाग्दानोत्तरमे-
 तादिति शुद्धिविवेकः। मातृकुलविषयं कानीनकन्याविषयं च तत्। अन्यथा अन्नमत्तानां तथा स्त्रीणां सापिंड्य

द्वोदत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभागिता। यच्च नारदः। धर्मार्थवर्धि
ताः पुत्राः तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत्। अंशपिंडविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति। तत्पालककुले साक्षपौरुषं
सापिंड्यं नेत्येवं परंतु सर्वथा सापिंड्यनिषेधपरमिति सापिंड्यमीमांसायां। मदनपारिजातादीपदत्तका
नुप्रवेशोऽयं सापिंड्यं प्रतिभाति। तथा हि त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य यस्य माता दत्तपुत्री प्रतिग्रहीन्ना पुत्री ह
ता तस्या प्रतिग्रहीतुः कुले त्रीनतीत्येति। पंचपितृतइतितु यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककु
लं तद्विषयमित्युक्तं। वस्तुतस्तु पूर्ववत्सामहानिबंधेषु काप्यनुपलंभादपराकोटिलिखनाभावात्पूर्वोक्त
अवस्थायाश्च प्रतिज्ञानतुल्यत्वाद्यैरेतद्विहितं तेषां मेव शोभतो मम तु पालककुले एकपिंडदानक्रियेन
पितृपुंसाक्षपौरुषमेव सापिंड्यं बाजिनश्चेति गौतमोक्तेर्जनककुले पिता वदेवैति प्रतिभाति। अतएवाप्य
१ त्रीन्मातृतइत्यादि। तु स्ववर्णसापत्नमातृकुलपरं। यद्येकजाता बहुवइति शस्त्रे कवाक्यादिति युक्तं १

मुष्यायता तं हेमादिप्रवरसंजरीवृत्तिद्वन्नायतादिभिरुक्तं। भटसोमेश्वरेणापि पृथायाः कुंति सोजस्य पा
लककन्यातेपि उध्वंससमाप्तित्वं धुभ्यो बाजिनश्चेति गौतमोक्तेर्द्विमायाः पृथायाः जनकस्य शरसेनस्य
कुलेपि साक्षपौरुषं सापिंड्यमुक्तमपि वा कारणग्रहणे इत्यत्र सापिंड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जन
कगोत्रेणोपनयने हते जनककुले साक्षपौरुषं सापिंड्यं। पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषं। पिंडनिर्वापित
निर्वाप्य उक्षणां त्रिपुरुषं सापिंड्यं। पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साक्षपौरुषमित्युक्तं। तन्न। ब्रूडोपा
यनसंस्कारानि जगोत्रेण वैकृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उभयते इति काठिकापुराणादुपन
यनोत्तरं दत्तकनिषेधात् त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना। मातापितृद्वारक सापिंड्यवतीनां
कन्यानां मयि संख्या। उद्बोद्धुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्म हृदयति द्वंद्वतस्य बलुक्रमश्च ततोऽप्यस्य क्रमात्सोऽ

वंशारंभकदंपतिप्रभितिरित्यासप्तकक्षरदाएकैकान्वयकन्यकाः पितृकुलेवासप्तकक्षं ब्रुवे। यद्यप्येकस्य बहु
वः सुतास्युक्तदयादत्तु। संबंधसाम्यादेकैव गणितेऽप्यवधार्यतां। एकस्मात् मिथुनात्सुतोऽथ दुहिताद्वद्वयं त
द्वयात्तस्माद्वद्वत्तुष्कमष्टवत्ततोतः षोडशात्तोरदाः। यावत्सप्तमकक्षमभिः क्रतवः कन्याद्वैकान्वयेतादं
ते गुणितारसैकखट्वशो वंशोऽसिपिंडाः पितुः। मातुर्जन्मददंपतीन्मिथुनद्वंद्वतयोः सागरास्तस्याः पंचमक
क्षमष्टमिभितिरित्येकान्वयाः पुंसुते। द्वंद्वद्वंद्वयुगं ततोऽप्यद्वयोऽप्येव कक्षं शरक्षोत्थः सप्तगुणाः शराम्ना
विधवामातुः सिपिंडाः कुले। कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सिपिंडकाः। हिमांशुद्वयधराद्वयो विवाहकर्मव
र्जिता इति। एतच्च सर्ववर्णसाधारणं। सर्वत्र सापिंड्यसद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तेः। पंचमात्सप्तमादूर्ध्वमातु
तः पितृतः क्रमात्। सिपिंडता निवर्तते सर्ववर्णेष्वयं विधीरिति हीनाथ धृतदेवकवचनाच्च। संबंधतत्वे सुमंतुः

स्ति १

चित्यं। दत्तकविषये लूयते। तत्र गौतमः। उर्ध्वसप्तमात्तु बंधुभ्यो बजिनश्च मातृबंधुभ्यः पंचमादिति। एतच्च
त्रिजादिद्यामुष्यायणपरमिति हरदत्तः। अत्र स्मृतिवद्विका। नियोगाद्युत्पादयति। तस्माद्बजिनोऽपि उर्ध्वस
प्तमादित्यर्थ इति। दत्तकस्य जनकविषयमेतदिति सापिंड्यमीमांसायां। तेन दत्तकस्य जनकुले सप्तपौरुषं
ननीकुले पांचपौरुषं सापिंड्यं। दत्तक्रीमादिपुत्राणां बीजवधुः। सिपिंडता। सप्तमी पंचमी चैव गोत्रित्वं पाल
कस्य चेति बृहन्मनूतेः। बजिनश्चेति गौतमोक्तिश्चेति। पालकपितृकुले तु पंचपुरुषं पालकमातृकुले त्रि
पुरुषं। तथावापराकैपैठानसिः। त्रीन्मातृतः पंचपितृतः पुरुषानतीत्यो द्वंद्वेदिति। एतत्सर्वव्याचख्यौ। दत्त
कादीन्पुत्रान्पितृपक्षतो निवृत्तपिंडगोत्रार्थेयान्प्रत्येतदुच्यते पंचपितृत इति नात्यान्प्रतीतिः। यच्च बृहद्गौतमः
स्वगोत्रेषु कृतायेऽप्युदत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रमायांति न सापिंड्यं विधीयते। यच्च वसिष्ठः। अन्यत्रा

४ तत्तुंगोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः ॥ पितृवाग्रेऽथ पुत्र अथ पौत्र इति शतपथश्रुतेः ॥ ५४ ॥

लं युक्तं ॥ अतएव पूर्वेषां परेषां चैतद्गोत्रं ॥ अत्र विशेषोऽस्मत्कृते प्रवरदर्पणो ज्ञेयः ॥ प्रवरास्तु प्रवरणा नि प्रवराः
कल्मकारा हि वासिष्ठेति होतावसिष्ठवदित्यध्वर्युरित्यादिनायेषां वरणमासनं तिते प्रवराः ॥ तत्र वरणं यद्य
पि गोत्रभूतस्यापि क्वचिद्दृश्यते तथापि पूर्ववद्विषये दोष इत्यर्थः ॥ अन्यथा तेषां आर्षेय एका र्षेय इत्यादि नि
देशानुपपत्तेः ॥ अन्यतु तद्गोत्राणां आर्षेय इति चेदमाहु रिति दिक् ॥ अत्र विशेषमाह बोधायनः ॥ एकर
वक्रुषियवित्प्रवरेषु नुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वं अन्यत्र भृग्वंगिरसांगणादिति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ प्रियमा
वातयावापि सत्तया नुवावर्तनं ॥ एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥ भृग्वंगिरोगणेषु वंशेषु कोपि वार
येत् ॥ बोधायनोपि भृग्वंगिरसावधि दृश्यते आर्षेयसन्निपाते विवाहः ॥ आर्षेयाणां आर्षेयसन्निपाते विवाहः पं
चा र्षेयाणामिति ॥ भृग्वंगिरोगणेषु पि जमदग्निगोत्रमभरद्वा जेष्टेकप्रवरे साम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगो

२ एकोपि प्रवरो विवाहवारयेदित्यर्थः ॥ ३ भृग्वंगिरोगणेषु तु माधवीये स्मृत्यन्तरे ॥ पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु ह्ययोः ॥ ३

त्रवा देवा विवाहः इति दिक् ॥ अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते ॥ तत्र बोधायनः ॥ गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुता
न्यर्बुदानि वा ॥ न पंचाशदेवैषां प्रवराः क्रुषिदर्शनात् ॥ तत्र सप्तभृगवः वत्सा विद्वान् आर्षिषेणायस्का मित्र
युवाः वैत्याः शुनका इति ॥ वत्सानां भार्गवः ॥ आवना प्रवानौर्वजामदग्न्येति भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गविव्या
वना प्रवानेति वा विद्वानां पंच भार्गविव्यावना प्रवानौर्वजामदग्न्येति वा ॥ एतौ द्वौ जामद
ग्न्यसंज्ञौ ॥ आर्षिषेणानां भार्गविव्यावना प्रवाना र्षिषेणानूपेति ॥ भार्गविर्षिषेणानूपेति वा ॥ एषां त्रयाणां
परस्परमविवाहः ॥ वात्स्यानां भार्गविव्यावना प्रवानेति ॥ वत्सयुरोधसयोः पंच भार्गविव्यावना प्रवात्सपो
रोधसेति ॥ वैजवनिर्मथितयोः पंच ॥ भार्गविव्यावना प्रवानवैजवनेर्मथितेति ॥ एते त्रयः क्वचित् ॥ एवमपि
पूर्वैरिव विवाहः ॥ अत्र तत्तद्गणस्थान् क्रुषयोन्यश्च विशेषोऽस्मत्कृते प्रवरदर्पणो ज्ञेयः ॥ यस्कांतां भार्गविवैतहव्यस

वेदसोतिमित्रयुवानां भार्गववाध्रश्चदिवोदासेति। भार्गव्यावनदैवोदासेति वा। वाध्रश्चेत्येको वा। वैत्यानं
 भार्गवैत्येति। एते एव उच्येताः। शुनकानां शुनकेति वागात्समिदेति वा। भार्गवगात्समिदेति द्वौ वा। भार्गव
 गवश्चौ न होत्रगात्समिदेति त्रयो वा। वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गव
 शाठरमाठरोति। एतौ द्वौ कश्चित्। यस्माद्दानां स्वागात्सत्कामसर्वविवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे यस्मात्समित्रयुवो
 वैयाः शुनकाः प्रवरैक्यतः। त्वं स्वं हित्वा गणां सर्वे विवहेयुः परावरैरिति। अथांगिरसः। ते गौतमाः शरद्वाजाके
 वलांगिरसश्चेति त्रिधा। तत्र गौतमाः दश। आयास्याः शरद्वतः कौमंडाः दीर्घतमसः औशनसाः कारे
 णपालयः राहुनैगणाः सोमराजकावामदेवा बृहदुक्थाश्चेति। तत्रायास्यानामांगिरसायास्यगौतमेति।
 शरद्वतानामांगिरसगौतमशरद्वतेति। कौमंडानामांगिरसौतथ्यकाक्षवित्तगौतमकौमंडेति वा। आंगिर

पितृष्वरसुतां मातृष्वरसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रांसमानार्थं गोत्रं विवाहस्योदायतां परित्यज्येनां मा
 तृवादिभ्यः। अथोदमाप्यप्रवरः। गोत्रं प्रसिद्धं। समाने आर्षगोत्रे यस्य तस्माज्जाताया वस
 वति। तं अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः। तौ वभिन्नौ निषेधो नमित्तं। सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्तु
 त्यापस्तं बोक्तेः। असमानप्रवरैर्विवाह इति गौतमोक्तेः। तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमंजयां बोधायनः।
 विश्वामित्रो जमदग्निगौतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानां ऋषीणां मगसाष्टमानां
 यदपत्यं तद्गोत्रमिति। यद्यपि केवलं भार्गवेष्वष्टिषेण दिषु केवलं गिरसेषु च हरितादिषु नैतत्। भगवंगि
 रसो रुक्तेषु न तर्गतेः। तथाप्यत्रेष्टापतिरेवेति को वित्। अतएव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्या देवानां विवाह उक्तः। य
 द्यपि वसिष्ठादीनां गोत्रं लंघ्युक्तं तेषां सप्त ऋषिभिरन्येन दपत्यत्वात् सावाह। तथापि तत्पूर्वभावि वसिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्र

सायास्यौ शिजगौतमकाक्षीवतोतिवा। आंगिरसौ तथ्यगौतमौ शिजकाक्षीवतोतिवा। आंगिरसौ शिजका
 क्षीवतेति त्रयोवा। दीर्घतमसामांगिरसौ तथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति। आंगिरसौ तथ्यदैर्घतम
 सेति त्रयोवा। औशनसामांगिरसगौमौशनसेति त्रयः। कारेणुपाळानामांगिरसगौतमकारेणुपाळेति त्र
 यः। राहुगणानामांगिरसराहुगणगौतमेति। सोमराजकानामांगिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानामां
 गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामांगिरसबृहदुक्थगौतमेति। आंगिरसवामदेवबृहदुक्थेति वाउ
 तथ्यानामांगिरसौ तथ्यगौतमेति। राघुवानामांगिरसराघुवगौतमेति। एतौ द्वौ क्वचित् एतेषां सर्वेषां गौतमा
 नाम विवाहः। अथ भरद्वाजाः। ते चत्वारः। भरद्वाजा गगान्निःशः कपयश्च। भरद्वाजानामांगिरसबृहस्पत्यभर
 द्वाजेति त्रयः। गार्गाणामांगिरसबृहस्पत्यभरद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च। आंगिरससैन्यगार्ग्येति वा। अंत्ययोर्व्यस्येति वा।

भारद्वाजगार्ग्यसैन्येति वा। गर्गभेदानामांगिरसतैतिरिकापि भुवोति। ऋक्षाणां कपिलानां वांगिरसबार्हस्प
त्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति पंच। आंगिरसावांदनमातवचसेति त्रयो वा। कपीनामांगिरसामहीयवोरक्षयसे
ति पंच। आंसाधुवा मांगिरसो भारद्वाजबार्हस्पत्यमंत्ररात्मभवोति पंच। अयं कश्चित्। भारद्वाजानां सर्वेषां भविव
हः। अथ केवलं गिरसः। हरितानामांगिरसां वरीषयो वनाश्वेति। आद्यो मां धाता वा। कुत्सानामांगिरसमां धा
तृको तसेति। कत्वानामांगिरसाजमीडका एवेति। आंगिरसघोरका एवेति वा। रथांतराणां मांगिरसवैरूपरार्थेति
रेति। आंगिरसवैरूपपार्षदश्चेति वा। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्च वैरूपेति वा। अंत्ययोर्वसियो वा। मुद्गलानामांगिरस
भाभ्यां श्वमौद्गलोति। आद्यस्ताक्ष्ये वा अंगिरसतो विमौद्गलोति वा। विष्टुच्छदानामांगिरसपौरकुत्सत्रासदस्य
वेति। एषां स्वगणां विहाय सर्वे विवाहो भवति हरितकुत्सयोस्तन भवति। अथात्रयः। तैव तारः। आत्रेयावाहु

वी३

तकाः गविष्टिः मुद्रुल इति । आद्यानामात्रेयार्चनार्थेयावाश्चेति वाङ्मृतकानामात्रेयार्चनानामुक्तकेति धनं
जयानामात्रेयार्चनानामुक्तधनं जयेति क्वचित् । गविष्टिराणामात्रेयार्चनानामुक्ताविष्टिरेति । आत्रेयगाविष्टिः
पौर्वीतिथेति वा मुद्रुलानामात्रेयार्चनानामुक्तापौर्वीतिथेति वा मरथ्यसुमंगला वैजवापानामात्रेयार्चनानामुक्तातिथे
ति आत्रेयार्चनानामुक्ताविष्टिरेति वा । सुमंगलानामात्रेयसुमंगलशावाश्चेति केचित् । अत्रेः पुत्रिका पुत्राणां
आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्राणां सर्वेषामविवाहः । अथ विश्वामित्राः । ते दृष्टाः कुशिका लोहिताः रौ
क्षकाः कामकायनाः अजाः कता धनं जयाः अधमर्षाः पूरणा इन्द्रकोशिक इति । कुशिकानां वैश्वामित्रदे
वरा तौ दत्तौ । लोहितानां विश्वामित्राष्टक लोहितेति । अंत्ययोर्व्यस्यो वा । वैश्वामित्रमाधुषं दत्ताष्टकेति वा ।
विश्वामित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकानां विश्वामित्रगोथिनरैवेति । वैश्वामित्ररौक्षकरैवेति वा । कामकायनां

वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवतरसेति अजनां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजोति। वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोतिवा। अ
 धमर्षणानां विश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति। पूरणानां विश्वामित्रपौरणेति द्वौ। वैश्वामित्रदेवरातपूरणे
 तिवा। इंद्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ। धनंजयानां विश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति। वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसाधमर्षणेतिवा। कतानां वैश्वामित्रकात्याकीति। एतेबोधायनोक्ताः। रोहितानां वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसरोहितेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवेणवेति। उ
 दवेणूनां वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति। आश्रमस्थानां वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोति। उदवेणूनां वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसाधमर्षणेति। आश्रमस्थानां वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोति। उदवेणूनां वैश्वामि
 त्रगाथिनरेणवेति। एते आश्वलायनमात्योक्ताः। अन्यैस्त्वन्योपि षट्पद्या उक्ताः तेन्यत्र मत्तु तौ ज्ञेयाः। एषां

नि० सि०

२ यज्ञवाहोत्तः। आद्यो पूर्वोक्तवेव संभवाहानां तदंतास्त्रयः। धर्मवाहानां तदंतास्त्रयः। अगस्तीनां ४३

श्रु। अथानामाः। ते च तारः। इधमवाहाः सोमवाहाः सांभवाहाः यज्ञवाहाश्चेति। आधानामागस्य दार्घ्यं
ते धमवाहेति। आगस्यैत्येकोवा। सोमवाहानामागस्य दार्घ्यं युतसोमवाहेति। सांभवाहानां सांभवाहोत्यः
यज्ञवाहानां आगस्य माहेद्रमायो भुवेति। पूतमिसानां आगस्य पूतमि सपारणेति। हिमोदकानामा
गस्य हेमवर्हि हेमोदकेति। पाणिकानामागस्य पैनीय कपाणि केति। एतेषु द्व्युक्त्वित्। अगस्तीनां सर्वेषां
अविवाहः। अथ द्विगोत्राः शौंगशौशिराणां मांगिरसबर्हि स्यत्यभारद्वाजकात्याक्षालेति पंच। कात्याक्षा
ल्योः स्थाने शौंगशौशिरावा। आंगिरसकात्याक्षालेति त्रयोवा। एषां भारद्वाजे विश्वामित्रे आविवाहः एवं क
पिलानां कतानां च। संकृतिपूतिमाषादनामांगिरसगौरिवीतसां हृत्येति। शात्र्यगौरिवीतसां हृत्येति वा। ८
षां स्वगणारथैर्वसिष्ठैः शौंगशौशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः। कश्यपैरपीति प्रयोगपारिजाते। लौगाक्षीणां काश्य

पावत्सारवासिष्ठेति। काश्यपावत्सारसितेति वा। एते हर्वसिष्ठान्तं कश्यपाः। एषां वसिष्ठैः कश्यपैः संकृत्या
द्यैश्चाविवाहः। देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः। इति प्रयोगपारिजाते। धनंजयानां विश्वामित्रै
रत्रिभिश्चाविवाहः। जातूकर्णानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः। एवं दत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रा
दानामुत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरावज्या इति प्रवरमंजरी नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः। अ
त्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च मत्स्ये प्रवरद्वये णेजेयमिति दिक्। क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवे
तिसर्वो सिद्धांतः। यद्यपि बहुवपरिशिष्टे कपिभारद्वाजयोर्विवाहोक्तस्तथापि भारद्वाजाश्च कपयोगगारोक्षा
यणा इति। चत्वारोऽपि भारद्वाजगोत्रैक्यान् नान्वयुर्मिथः कपिगर्भभारद्वाजामिथोरोक्षायणा द्विजाः। नोद्वहेयुः
सगोत्रत्वात् प्रवरैक्या च कुत्रचित्। इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरिविवाहखतयोरिति प्रवरमंजरी। स्वगोत्राद्यज्ञाने

तुसत्याषाढः। अथानाज्ञातिबंधोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेणवेति। आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तद्विजः
 स्वयं। दत्तात्मानंतुकस्मैचित्तज्ञोत्रप्रवरौ भवेत्। यद्वास्वगोत्रप्रवरविधुरोजमदभ्रिजः। विवाहं च न तेनैव
 गोत्रेण तु समाचरेदितिकश्चित्। अथमातृगोत्रनिर्णयः। ज्ञातातपः। मातुलस्य सुतामूढामातृगोत्रां
 तथैव। समानप्रवरांचैव गत्वा चोदायतां चरेत्। यद्यपि स गोत्रां मातुरप्येकेनेच्छत्युदाहकर्मणि। जन्मन
 ओरिविज्ञानेऽप्युदाहेदविशंकितइति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेन स गोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते।
 गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथोक्तिकलिवर्ज्यत्वोक्तेः। इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्यंदिनीयाना
 मेव। मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानामपुत्रायाश्चेतिसत्याषाढोक्तेरितिकश्चित्। तन्निर्मूलं। अन्यथा गुर्जरादे
 कार्तीयस्य कुतोऽननिषेधः। अतएवाहप्रवरमंजरीकारः। दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यमिति।

विश्वामित्राणामविवाहः। अथ कश्यपाः। तेषां निध्रवाः कश्यपाः शांडिल्यारेभाः लौगाक्षयश्च। निध्र
 वाणां काश्यपावत्सारनैध्रवेति। कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति। रेभाणां काश्यपावत्साररेभेति।
 शांडिल्यानां काश्यपावत्सारशांडिल्येति। अंत्यस्थाने देवलोवा सितोवा। शांडिल्या सितदेवलोतिवा। का
 श्यपा सितदेवलोतिवा। अंत्ययोर्मस्योवा। देवलो सितेति द्वौवा। लौगाक्षी न्वक्ष्यामः। एषां कश्यप
 नामविवाहः। अथ वसिष्ठाः। तेषां वसिष्ठाकुंडिना उपमन्यवः पराशराजालूककर्ण्यश्चेति। वसिष्ठानां
 वसिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वसिति। वसिष्ठेत्येकोवा। कुंडिनानां वसिष्ठमैत्रावरुणा कौंडिन्येति। उपमन्यूनां
 वसिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वसत्येति। वसिष्ठभरद्वसिंद्रप्रमदेतिवा। आद्ययोर्मस्योवा। पराशराणां वसिष्ठश
 त्तप्यादाशयेति। जालूककर्णानां वसिष्ठानिजालूककर्ण्येति। वसिष्ठानां सर्वेषामविवाहः। अंत्यस्यात्रिभि

वर्षेयुर्गर्भेपि मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवर्तितसंतो वात्स्यादयः स्त्रीजनिजन्ममासात्। पराशर
माधवीये तु जन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमेष्टिपरं शुभं। कुमारिवरणं दानं मेखलाबंधनं तथेत्युक्तं। संबंधत
त्वेयमः। कन्याद्वादशवर्षाणि यावत्तदावसेत्तु गृहे। ब्रह्महत्यापितुस्तस्याः सा कन्यावरयेत्स्वयं। भारते। त्रि
शद्वर्षः षोडशाब्दां भायां विंदेत नश्रिकां। दशवर्षोष्टवर्षां वा धर्मसिद्धितिसत्वरः। अतो प्रवृत्तेरजसिकन्यां द
द्यात्पितासक्तः। तत्रैव। सप्तसंवत्सराद्धर्षं विवाहः सार्ववर्णिकः। कन्यायाः शस्यते राजनून्प्रत्यथा धर्मग
र्हितः। विष्णुपुराणे। यावन्नलज्जयांगानि कन्यापुरुषसंनिधौ। योन्यादीन्यंगगृहेततावद्भवति नश्रिकां।
अमरकोशे। नश्रिकानां गतार्त्तवेत्याह। राजमार्त्तः। राहुग्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये। अतिप्रो
ढा कन्या चंद्रलग्नकलेन तु। मनुः। त्रिंशद्वर्षे विहेतुं कन्यां कृत्वा द्वादशैवार्षिकां। अष्टवर्षोष्टवर्षां वा धर्म

सीदति सत्वरः। यद्यपि विवाहस्तष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैरिति संवत्तैर्तैरतुर्ध्वं रजस्वलेत्यादेश
दशवर्षाद्धर्षं विवाहो निषिद्धस्तथापि दातुरभावे द्वादशषोडशाब्दे ज्ञेये। त्रीणि वर्षाणि तु मतीकांक्षेत्तपि
तद्वासनमिति पराशरमाधवीये बोधायनोक्तेश्च। मनुः। नक्षत्रक्षनदानां मीनांत्यपर्वतनामिकां। नपक्ष
हि प्रेष्यनाम्रीनविर्भाषणनामिकां। यमः। तस्माद्दुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नलुमती सवेत्। तथा मूलजादी
नां फलं प्रागुक्तं। तथा वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादि धर्तृविचारो ज्योतिर्विज्ञो ज्ञेयः। विस्तरात्तु नोच्यते। अथ
गुर्वर्कवर्णं। ज्योतिर्निबंधो गार्गः। स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलं। तयोश्चंद्रबलं श्रेष्ठमिति गार्ग
भाषितं। जन्मत्रिदशमरित्यः पूजया शुभदोगुरुः। विवाहेथ चतुर्थद्विदशस्थो मृतिप्रदः। देवः। न
ष्टात्मजाधनवतीविधवाकुशीलापुत्रान्विताहलधवा सुभगाविपुत्रा। स्वाभिप्रियाविगतपुत्रधवानीया। ५

वंध्यासवेत्सुरगुरौक्रमशोभिजन्म। बृहस्पतिः। उषवापकुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः। अतिशोभ
नतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु। लक्ष्मः। द्वादशादशमचतुर्थेजन्मनिषष्ठाष्टमेतृतीयेव। प्राप्तेपाणिग्रह
तोर्जवैवैधममाप्नोति। गर्गः। सर्वत्रापिशुभंदद्याद्वादशाद्यापरंगुरुः। पंचषष्ठाष्टयोरैवशुभगोचरताम
ता। सप्तमात्यं ववर्षेषु स्वोच्चस्वर्गगतोयदि। असुभोपिशुभंदद्यात् शुभदक्षैषु किंपुनः। राजस्वलायाः
कन्यायाः गुरुशुद्धिं न विंतयेत्। अष्टमेपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात्। अर्कगुर्वर्बलंगौर्याः रो
हित्यर्कबलास्मृता। कन्यास्वद्वबलाप्रोक्ता वृषलीलग्नतो बला। अष्टवर्षाभिवेद्गौरिनववर्षाविरोहिणी
दशवर्षाभिवेत्कन्या अतउध्वैरजस्वला। अथ बृहस्पतिशान्तिः। शौनकः। कन्यकोद्वाहकालेतु आनुक
ल्यं न विद्यते। ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः। सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत्। ईशान्या

यत्तु। एकस्मिन् अवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च। तमुद्वाहं न कुर्वतिसा कन्या भगिनी स्मृतेति मातृकुले प्रवर
विंतनमुक्तं। तदासुरादिविवाहोदापरमिति दिक्। विस्तरस्तत्रांतरैभ्यो ज्ञेयः। सगोत्रादिविवाहे प्रा
यश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे। इत्थं सगोत्रसंबंधविवाहविषयो स्थिते। यदि कश्चित् ज्ञानतस्तां कन्या मूढोपगच्छ
ति। गुरुतस्तप्रतापुद्धेर्भर्तृज्जोत्यतां व्रजेत्। भोगतस्तां परित्यज्यपालयेज्जननीमिव। अज्ञानादेदैक
सुद्धेर्त्रिभिर्गर्भैस्तकश्यपाः। एवं सापिंध्येषि। सपिंडाय तदा परेषु प्राणत्यागो विधीयत इति वृद्धयमोक्तेः।
तिथितत्वे बोधायनः। सपिंडां सगोत्रां वेदमत्योयं छेन्मातृवदेनां विभ्रयात्। कन्या विवाहकाल उक्तो ज्यो
तिर्निबंधे। षड्विंशत्येनोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः। सोमो भुंक्ते ततस्तद्धृद्धं धर्वश्च तथानलः। राजमातृतिः।
अयुग्मे दुर्भागानारियुग्मे तु विधवा सवेत्। तस्माद्गर्भा निते युग्मे विवाहे सापतिव्रता। मासत्रयाद्द्वैमयुग्म

वाह्व्रतयात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकं। क्षौरं विधोष विघांसयत्नतः परिकर्जयेत्। मदनपारिजातेज्योतिः स
गरे। बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे वृद्धे जीवेनष्टे जीवे बाले जीवे जीवे सिंहदित्ये जीवादित्ये। तथामां लिख्येमा
सिसुराचार्येति वारगे। वापी कूपविवाहादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत्। सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुस्थं च
वर्जयेत्। लङ्घः। अतीवारगतोजीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः। लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मवहिः कृतः।
सिंहस्थगुरोरपवादमाहपराशरः। गोदाभागीरथीमध्येनोद्वाहः सिंहगोगुरौ। मघास्थे सर्वदेशेषु तथा
मानं गतेरवौ। वसिष्ठोपि। विवाहो दक्षिणे कुले गौतम्यानेतरत्र तु। भागीरथ्युत्तरे कुले गौतम्यादक्षिणे
तथा। विवाहो व्रतबंधश्च सिंहस्थेन दुष्यति। **कन्यादातृक्रममाहयाज्ञवल्क्यः।** पितापितामहो भ्राता
सकुलमोजननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रवृत्तिस्थः परः परः। अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृताव

सिंह

५९

पां ९

तौ। गम्यन्तु भावेदातृणां कन्याकुर्यात्स्वयं वरं। भ्रातृसंस्कृतानामेवाधिकारमाहयाज्ञवल्क्यः। असंस्कृता
स्तसंस्काराभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजा देशाद्वत्वांशानुत्तरीयकं। अत्र नकारेण पूर्वसंस्कृतै
रित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपेयासिद्धयदानेन संस्कृतग्रहणार्थं स्यात्। अतः कर्तृनियमोयं। तेनानुप
नीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्यक्तं संबंधतत्वादौ। कन्यास्वयं वरेमातुर्दातृ
त्वेन ताभ्यामेव नां दीश्राद्धं कार्यं। तत्र स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वा न्यद्वात्मना द्वाराकारयेदिति
प्रयोगपारिजाते। वरस्तसंस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नां दीश्राद्धं कुर्यान्नमाता। पुत्रेषु विद्यमाने
षु नान्यं कारयेत्स्वधामिति निषेधादुपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथक् चंद्रोदयः। माधवी
ये परा कर्त्तव्यं नारदः। पिता दद्यात्स्वयं कन्याभ्रातावानुमतेऽपि तु। मातामहो मातुलश्च सकुलो बोधवस्तथा।

मातात्वभाविसर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्यात् स्वजातयः । सकुलः पितृप
 क्षीयः । बांधवो मातृवंश्यः । मदनपारिजाते कात्यायनः । स्वयमेवौ रसी दद्यात् पित्रभावे स्वबांधवः । माता
 महस्ततो न्या हि माता वा धर्मजां सुतां । ततो न्यामौ रसी भिन्नां धर्मजां नियोगात् तूक्षेत्रजां मातामहोमा
 तामातुलो वा दद्यात् । तेनौ रसी दाने पितृबंधुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः । अस्यापवादस्तत्रै
 व । दद्यात् प्रवासयुक्तेषु पौंगंडेषु च बंधुषु । माता तु समये दद्याद् दौ रसी मापिकन्यकां । मनुः । यदा तु नैव क
 श्वित्या कन्याराजानमात्रजेत् । परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरलेत्कां दे । आत्मीकृत्य सुवर्णेन
 परकीयां तु कन्यकां । धर्मेण विधिना दानमसंगोत्रेऽपि युज्यते । अत्र प्रकृतिस्थग्रहणाद् प्रकृतिस्थेन ह
 तमकृतमेव स्वतंत्रोपदितत्वायं कुर्यादि प्रकृतिगतः । तदप्यकृतमवस्थादस्वातंत्र्यस्य हेतुत इत्यपराक

धवलं कुंभं संधान्योपरि निधाय च । दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव स र्षयान् । मांसं गुडं च पामागं विडं
 गीशं खिनीं च । सह देवी हरि क्रांता सर्वा षड्विंशतवरी । बलाच्च सह देवी च निशादितेयमेव च । कृत्वा
 ज्यसागपयं तं स्वशाखोक्त विधानतः । ग्रहोक्तमंडले भ्यर्चयत् पुष्पाक्षतादिभिः । देवपूजांतरे काले त
 तः कुंभानुमंत्रणं । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतं । यवाव्रीहितिलाः साज्याः मंत्रेणैव ह
 स्पते । अष्टोत्तरशतं सर्वहोमशेषं समापयेत् । पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुंभाभिर्मंत्र
 णोक्ते च समुद्रज्येष्ठमंत्रतः । प्रतिमां कुंभवस्त्रं च प्राचार्याय निवेदयेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत् स्यात् शुभ
 दः स्यान्न संशयः । इति बृहस्पतिश्रुतिः । शौनकः । गुर्वदित्येयतीपाते वक्रातीचारगोगुरौ । नष्टेशु निष्ठ
 के वा बाले वृद्धे वा गुरौ । पौषे चैत्रे च वर्षा सुशरद्यधिकमासके । केतुर्हमनिशं के सिंहस्थे मरमंत्रिणी । वि

शौशिरौ मासौ पीरहाप्योत्तमं वने दाद्यं । अत्र माघ फाल्गुनाषाढवर्जने वमासा मुख्यः काल इति सुन भाष्ये
 वातयो वर्षमनूनमिच्छति तथारैभ्यो यनं चोत्तरं श्रीवासंतमृतुं विहाय मुनयो मांडव्याश्रया जगुः । चैत्रं प्रो
 इयपराशरः पविणये पौषं च दौसाग्यं दद्यात् पादादिव लुप्यं न हितदा कैश्चित्प्रदिष्टं बुधैः बोधाद्यत्रोपि । सर्व
 वास्या विवाहस्य शुभितपस्तपस्य वर्जंति न शिशिरस्य पूर्वापरौ पौषं चैत्रो दिनेति निर्णयः मृतमर्यादयानं मे
 र्यहृतमित्युपेक्ष्यं । वंशेश्वरः । मार्गमासितथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतं । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोक्तयत्नेन परि
 वर्जितं रत्नकोशे । जन्मक्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठमास्याद्यगभस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया
 अपि । पराशरः । अज्येष्ठा कन्यकायत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि । व्यस्यो वातयोस्तत्र ज्येष्ठो मासः शुभ
 प्रदः । मिहिरः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयो रन्यतरे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते । द्वौ ज्येष्ठे
 ३ कृतिकासंज्ञं विंशत्या ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिनातिदश वर्जयेत् । ३ ज्येष्ठे

दर्श

नस

६१

वेक

मध्यमौ प्रोक्तौ ज्येष्ठं सुखावहं । ज्येष्ठत्रयं मकुवति विवाहे सर्वसंमतं । यत्सु सार्वकालं मेके विवाहमिति तदा सु
 रादि विवाहविषयं । धर्मेषु विवाहेषु कालपरिक्षणं नाधर्म्ये धृतिरिदं परिशिष्टात् । रत्नमालायामप्येवं ।
 थदशादोषाः । व्यवहारो ज्ञेयः । वेधश्च लता च तथैव पातः खजूरवेधो दशयोगवक्रं । युतिश्च मा मित्रमुपग्रह
 श्रवाणारम्यवज्रे च दशैव दोषाः । दशां लक्षणं ज्योतिषे ज्ञेयं । अतीवारगे गुरोर्गुर्वसिष्ठः । अतीवारगते जीवे
 वर्जयेत्तदनंतरं । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशति वासरान् । रत्नमालायां । एकपंचनवयुग्मपद दश
 त्रीणि सप्तचतुरष्टलाभदः । द्वादशजिह्वभादि राशितो घातचंद्र इति कीर्तितो बुधैः । नारदः । भूवाणनं
 दहस्ताश्वरसदिग्वहिशैलजाः । वेदावसुशिवादित्या घातचंद्रो यथाक्रमं । यात्रायां युद्धकार्येषु घातचंद्रो वि
 वर्जयेत् । विवाहे सर्वमोगले चोलादौ व्रतबंधनं घातचंद्रो नैव विन्य इति पाराशरो ब्रवीत् । ज्योतिर्नैव धे । विवा

समु ३

हचौलव्रतबंधमज्ञोपहृतिभिषेकेन तथैव राज्ञां। समंतयात्रासु तथैव जालेनो विंत्तनीयः। खलुघातवंडः। नारदः। अकालजा भवेयुश्चेद्युद्धिर्नीहारवृष्टयः। प्रत्यर्कपीरिवेपेंद्रवापात्रधनयोयदि। दोषाय संगलेनूनमवे
षायैव कालजाः। अकालवृष्टिस्वरूपमाहलुः। पौषादिचतुरोमासाः प्रोक्ताष्टधिरकालजेति। श्रुतिरपि।
अपत्तुर्वर्षेतिरात्रमिति शाङ्धरः। निर्घातेक्षितिबलनेग्रहयुद्धेराहुदृशनेवैव। आपंचदिनात्कन्यापरि
णीतानाशमुपयाति। उक्तापातेन्द्रवापप्रबलधनरजोधूमनिर्घातविद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबु
धैस्याज्यमेवैकरात्रं। दुःस्वप्नेदुर्निमित्तेद्युःसुप्तफलदृशो दुर्मनोऽन्तर्बुद्धौ चोलेमौजा निबंधे परिणयन
विधौ सर्वदा त्याज्यमेव। ज्योतिः प्रकाशः। अर्वाकुषोऽज्ञानाद्यः संक्रांतेः पुण्यदाः परतः। उपनयनव्रतपत्रा
परिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः। गर्गः। दिग्दाहे दिनमेकं च ग्रहे सप्तदिनानितु। शूकंपेच समुत्पन्ने न्यहमेव तु

नारदोक्तेः। यदि तु सप्तयदी विवाहहोमादि प्रधानं जातं। तदांगवैकल्येपि नावृत्तिर्विवाहस्य। गौडाअप्ये
वमासुः। तत्रैव मरीचिः। गौरिददक्षकष्टं वैकुण्ठरोहिणीदिदत्त। कन्यादिदद्वल्लोकं रौरवंतु रजस्वलां॥
अथ मासनिर्णयः। तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः। ज्योतिः प्रकाशो व्यासः। माघाफाल्गुनवैशाखेय
घृता मार्गशीर्षके। ज्येष्ठे वाषाढमासे च सुभगा वित्तसंयुता। श्रवणे वापि पौषे वा कन्यासाद्रपदे तथा।
चैत्राश्वयुज्जुर्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु। नारदः। माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः। कार्ति
के मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निंदिताः परैर्वारिष्ठः। पौषेपि कुर्यान्मकरस्थिते कैचैत्रे सवेत्तमेष गतो यदा स्यात्।
प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदंति गर्गामिथुनस्थिते कै। आचार्यवृद्धामलौज्योतिर्गर्गजमातेडौ। मांगल्ये
षु विवाहेषु कन्यासंवत्सरौषु च। दशमासाः प्रशस्यते च त्रयैव पौष विवर्जिताः। आवस्तवः। सर्वो विवाहस्य

ततोभिषेदनं कुर्यात्सं च पलुववारिभिः । कुंभप्रार्थना तत्रैव । वरुणांगस्वरूपाय जीविनां समाश्रय । पतिं जी-
वय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु । देहि विष्णुवरा देव कन्यां पालय दुःखतः । ततो लंकारवस्त्राद्यं वराय प्रतिपा-
दयेत् । इति कुंभविवाहः । मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तं । ब्राह्मणं साधुमा मंत्र्यसंपूज्य विविधा हर्णैः । तस्मै द-
द्याद्विना न विद्यो मूर्तिं च तु भुजं । सुदूषणं सुवर्णं न वित्तशक्त्याथवा पुनः । निर्मितां हविषां शंखगदावक्र-
तुसंयुतां । दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनी । सदक्षिणां च तां दधान्मंत्रमेतमुदीरयेत् । यन्मया प्रा-
प्तिं नुपि घ्नं त्यापति समागमं । विषोषं विषशस्त्राद्यैर्हर्तो वाति विरक्तया । प्राप्यमानं महाघोरं यशः सौ-
ख्यधनापहं । वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये । बहुसौभाग्यलब्धौ च महाविष्णो रीमां तनुं । सौव-
र्णा निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददोहि ज । अनघा घाह मस्मिन्निवारं प्रजयेदिति । एवमस्ति तितस्योक्तिं

गृहीत्वा स्वग्रहं विशेत् । ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दातामर्गादिशः । अन्येष्वश्वत्थविवाहवृक्षसेवनादयस्त-
त्रैव ज्ञेयाः । वित्तरभयान्नोच्यते । अथ प्रतिकूलं । ज्योतिर्निबंधो गार्गः । कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युमवति-
कस्य चित् । तदानमंगलं कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात् । ज्योतिर्मधातिथिः । वधूवरायं धरिते सुनिश्चितवरस्य
गोहेष्यथ कन्यकायाः । मृत्युर्थादि स्यान्मनुजस्य कस्य चित् तदानकार्यं खलु मंगलं बुधैः । मंगलं विवाहः ।
स्मृतिवर्द्धिकायां । कृते वाङ्मृत्युश्च येष्वान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः । तदानमंगलं कार्यं नारी वैधव्यदंष्ट्रवं ।
भृगुः । वामदानानंतरं यत्र कुलयोः कस्य चिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यस्ववंशक्षयदोषतः । शौनकः । वर-
वधोः पितामातापितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पितापितामहश्चैव माता-
वैवपितामहः । पितृव्यस्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतं । अन्यै-

नि०सि०

६४
२२

४ शांतिविनायकशांति। तथा च मेधातिथिः। संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्ये योगिनाः ४

रापि विपन्नैस्तु केचिद्वैदुर्भवेत्। मांडव्यः वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मतिः। तदा संवत्सरा
दूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्। स्मृतिरत्नावल्यां। पितुर्बृहस्पतौ च स्यात्तदूर्ध्वं मातुरेव। मासत्रयं तु भायार्यास्त
दूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः। अन्येषां तु संपिंडानामाशौचमासमीरितं। तदंतेशांति कंठत्वात्तोल्लङ्घयिते।
ज्योतिः प्रकाशो। प्रतिकूलोपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः। शांतिविधायगां दत्त्वा वाग्दानादि चोद्बुधः। शं
तिरुक्ता गात्रास्य कृत्वा तां शुभमाचरेदिति। प्रतिकूलेन कर्तव्यो गच्छेद्यवदतुत्रयं। प्रतिकूलोपि कर्तव्य
मित्याहुर्बहुविषुवे। प्रतिकूले संपिंडस्य मासमेकं विवर्जयेत्। ज्योतिः सारे। दुर्भिक्षोराष्ट्रभंगे विपन्नो वा प्रा
णसंशये। प्रोढायामपि कन्यायां नानुकूलं प्रतीक्ष्यते। मेधातिथिः पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वर्गोन्निषे
प्रवेशाभिर्गमस्तद्वत्तथा मुंडनमंडने। प्रेतकर्मणि निर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां। प्राचलुर्थं ततः पुंसि पंचमे

६४

स

वर्जयेत्। उत्कापातोऽत्र दिवसंधूमे पंचादिना निव। वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु। दृशनादृशना
शुद्धकेतोः सप्तदिनं त्यजेत्। यावत्तु केतुर्द्रुमस्तावदशुभः समयो भवेत्। अस्यापवादो द्रुतसागरे। अ
थ दिवैत्रयमध्ये मृदुपानीयं यथा भवति। उत्पातदोषशमनं तदैव शंप्रादुराचार्याः। संबंधतत्वे। मूकपादेन
दोषोऽस्ति वृद्धिश्चाद्देहते सति। अथापरिहार्ये कन्याया वैध्ययोगे विशेष उच्यते। मार्कंडेयपुराणे। बालवै
ध्ययोगे तु कुंभे द्रुवप्रतिमादिभिः। कृत्वा लङ्घनं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे। तत्र पुनर्भूदोषाभावउ
क्तो विधानखंडे। स्वर्णविपिप्यलानां च प्रतिमा विष्णुपूजिता। तया सह विवाहे तु पुनर्भूतं न जायते। सूर्या
रणा संवादे। विवाहात्पूर्वकाले च चंद्रताराबलान्विते। विवाहोक्ते च मंथिन्या कुंभेन सह चोद्बुधेत्। सूत्रेण वै
ष्ट्ये तश्चादृशतु विधानतः। कुंकुमालं कृतं देहं तयोरेकांतमंदिरं। ततः कुंभं च निःसार्य प्रभज्य सौमिलं शय

एकमातृजयोरैकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः। नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधायते। एतेनैकस्पर्शसोवि
वाहद्वयमेकादिनेनपिद्विमातृभेदाभावात्। नारदः। पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनक्रतुत्रयो। नतयोर्वैत
मुद्वाहात्संडनादीपमुंडनं। वराहः। विवाहस्त्वेकजातानांषट्मासाभ्यंतरेयदि। असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैक
विधवाभवत्। मदनरत्नेवसिष्ठः। नयुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात्। नसंडनाच्चा
पिहिमुंडनं च गोत्रैकतायां यदि नारदभेदः। एकोदराभ्रातृविवाहद्वयं स्वसुर्नपाणिग्रहणं विधेयं। षण्मा
समध्ये मुनयः समुच्युर्नमुंडनं संडनतोपि कार्यं। एतदपवादस्तत्रैव। क्रतुत्रयस्य मध्ये वेदन्यादस्य प्रवे
शनं। तदाह्येकोदरास्यापि विवाहस्तप्रशंस्यते। सारावलां फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने। भेदा
दस्य कुर्वीत न तृत्रयविलंबनं। संहिताप्रदीपे। उर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुः समाह्वे।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं च वधूं प्रवेश्यात्स्वर्गहैनवाहौ। मदनरत्नेवसिष्ठः। द्विशोषनं त्वेकगृहेपि नेचं
शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्त। आवश्यकं शोभनं मुत्सवोद्वाहारेयवाचार्यविभेदतोवा। एकोदराप्रसूतानां
नश्रिकार्यत्रयं भवेत्। भिन्नोदराप्रसूतानां नेतिज्ञातातपोब्रवात्। ज्योतिर्नबंधे कात्यायनः। कुले क्रतु
त्रयादवाङ्मुंडनान्नलुमुंडनं। प्रवेशान्निर्गमोनेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयं। कुर्वीत मुनयः केचिदन्यस्मिन्
त्सरेलघु। लघुवागुरुवाकार्यं प्राद्यं नैमित्तिकं तु यत्। पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तनिर्गमः। मुंड
नं चोत्तमिक्तं तत्रतोद्वाहोत्तमंगलं। चोत्तं मुंडनं मेवोक्तं कर्जयेन्मंडनात्परं। मौजीवोभयतः कार्यायितौ मौ
जीनमुंडनं। अस्मिन्नेवत्सरेपि स्यात्तदहस्तत्रभेदयेत्। असेदेतुं विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमुंडये। संकटे तु
कपटिकावराहमिहिरश्च। उद्वाहपुत्रीनापित विदध्यात् पुत्र्यंतरस्याद्दहनं कदापि। यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्व

समाप्यवान्यो दहनं विदध्यात्। कश्यपः। मौंजी बंधस्तथोद्वाहः। षण्मासाभ्यंतरोपि वा। पुन्युद्वाहनं कुर्वति
विषक्तानां न दोषकृत्। ज्योतिर्निबंधो विवाहमारभ्य चतुर्थे मध्ये श्राद्धं दिनं दशो दिनं यदि स्यात्। वैधव्य
माप्नोति तदा शुक्लान्जीवेत्पतिश्च दनपत्यता स्यात्। तथा विवाहमध्ये यदि वक्ष्याहस्तत्र स्वमुख्याः पि
तरो न यांति। वृत्ते विवाहे परतस्तत्कुर्याद्भ्रातृस्वधाभिर्न तु दूषयेत्तां। ये वा भद्रं दूषयंति स्वधाभिर्न ति श्रुते
श्च। मासिक विषये हेमाद्रौ शाखायनिः। प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा अपहृष्यापि कुर्वति कर्तु
नोदासुखं द्विजः। वृद्धिं विनायकपक्षे दोषमाह तत्रैवोशनाः। वृद्धिश्चाह विहीनस्त प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्।
स श्राद्धी नरके घोरोपि तृप्तिः सह मज्जतीति। मेधातिथिः। प्रेतकर्माणि निर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां। आ
चतुर्थे ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेत्। स्मृत्यंतरे। सपिंडीकरणादवांगपहृष्य कृतान्यपि। पुनरप्यपहृष्य

शुभदं भवेत्। अथ राजो दोषे निर्णयः। माधवीये। प्रारंभात्प्राक् विवाहस्य मातापदि जस्वला। निवृत्तिस्त
स्य कर्त्तव्या सह त्वश्रुतिबोदनात्। प्रारंभान्नांदा श्राद्धात्। नांदा मुखे विवाहादादित्यादिना तस्यैव प्रारंभो
क्तेः। मेधातिथिः। चैत्रे च व्रतबंधे च विवाहे यज्ञकर्मणि। भार्या राजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनं। बंधू
वरान्यतम योजने न विद्म जस्वला। तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत्। वृद्धमनुः। विवाहप्रतनु
डासु मातापदि जस्वला। तदान तत्प्रकृत्य मायुः क्षयकरं यतः। नांदा श्राद्धोत्तरं राजो दोषे तु कपर्दि का
रिकासु। सूरिकोदकपयोः शुद्धये गां दद्याद्दोमपूर्वकं। प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन् शुध्यति। अत्र
भेसु मुहूर्तस्य राजो दोषे वसंगते। श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पिण्यग्रहणमंगलं। हेमा माषमितां पत्रां श्रीसूक्त
विधिना चयेत्। प्रत्युचंपाय संहृत्वा अभिषेकं समाचरेदिति। अथैकक्रिया निर्णयः। ज्योतिर्निबंधे वृद्धमनुः।

योक्तुविशेषः भट्टकारिकायां । एकस्मिन्वत्सरेवैववासरमंडयेतथा । कर्त्तव्यमंगलं स्वस्त्रोः भ्रात्रोयमलज्जा
तयोः । ज्योतिर्निबंधेनारदः । प्रत्यद्वाहोनेवकायो नैकस्मैदुहितृद्वयं । नैवैकजन्मयोः पुंसोरेकजन्येतुकन्यके
तथानैवैकदाविदुद्वाहोनेकदामुंडनद्वयं । नैकजन्येतुकन्येद्वेपुत्रयोरेकजन्ययोः । नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्रद
धातुकदावनेति । कन्यायास्तोदशनेतुअपराकेसंवर्त्तः । मातावैवपितावैवज्येष्ठभ्रातातथैव । त्रयस्ते
नरकंयांतिदृष्ट्वाकन्यांरजस्वलां । हारतिः । पितुर्गोहेतुयाकन्यारजः पश्यत्यसंस्कृता । साकन्यावृषलीज्ञे
यातत्पतिवृषलीपतिः । देवलात्रिकश्यपाः । पूर्वार्द्धेदेव । भूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावृषलीस्म
ता । यलांसमुद्देकन्यां ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः । अश्राद्धेयमपाद्वेयंतं विद्यादृषलीपतिं । माधवीयबोधा
यनः । त्रीणि वर्षाण्येतुमतीकांक्षेतपितृशासनं । विष्णुः । अतुत्रयमुपास्यैव कन्याकुर्यात्स्वयंवरं । अत्रवर

स्यदोषाभावमाहयमः । कन्याद्वादशवर्षाणि या प्रदत्तावसेत्तर्ह्ये । भूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरये
तस्वयं । एवंचोपनतां पत्नीनावमन्येत्कदाचन । नतुतांवेधकं विद्यान्मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् । मनुः । अलंका
रनाददत्तपितृदत्तंस्वयंवरं । पितृदत्तंमालदत्तंस्तेयंस्याद्यदितंहरेत । वरंप्रत्याह । पित्रेनदयात्स्वकंतुकन्ये
मृतुमतीहरन् । सहिस्वाम्यादतिक्रामेदत्तनां प्रतिबोधनात् । अत्रप्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनैः । कन्या
मृतुमती शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । शुद्धिं चकारयित्वा तामुद्देदानृशंस्यधीः । पिताक्रतून्स्वपुत्र्या
स्तगणयेदादितः सुधीः दानावधिग्रहेयत्तात्प्रात्ययेचरजोवती । दद्यात्तदनुसंख्यागाः शक्तैः कन्यापिता
यदि । दत्तव्येकापिनिस्वेनदानेतस्यायथाविधि । दद्याद्ब्राह्मणोष्ट्रनामितिनिस्वः सदक्षिणं । तस्यातीतुर्
संख्येषुवरायप्रतिपादयेत् । उपोष्य त्रिदिनं कन्यारान्त्रोपीत्यागवापयः । अदृष्टरजसंदद्यात्कन्यायैरत्नभूषणैः ।

तामुद्धनवरश्चापि कृष्णं उज्जुयादिभिरिति। मदनपारिजातेयजमानः। विवाहे विलते तत्रे होमकाल उ
 यस्थिते। कन्यामृतुमतीदृष्ट्वा कथं कुर्वीत्यशिकाः। स्नापयित्वा तु तां कन्यामवधित्वा यथाविधि। युंजानामा
 हुतिं हुत्वा तत्तत्तन्त्रं प्रवर्तयेत्। बौधायनसूत्रे। अथ यदि कन्योपसाधमाना बोधमाना वारजस्वला स्यात्ता
 मनुमंत्रयेत्। पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनौ पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसंवर्धतामियमिति न्य
 न्यष्ट्वा दशारात्रं बलं हृत्य प्राशयेत् संपाद्य मथ शुद्धं कृत्वा विवहेत्। अत्र गांधर्वादिष्टौ विवाहास्तद्व्यवस्था
 वाक्ये ज्ञेयाः। संकटे यैश्चान्माह माधवायेव तसः। सर्वापापैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या। वौर्येणापि
 विवाहेन सा विवाह्यारहस्थिता। गांधर्वादि विवाहेष्ट्युदकपूर्वदानमाह तत्रैव यमः। नोदकेन नवावा
 चकन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे। परं शरमाधवाये देवलोपि। गांधर्वादि

ते वृध्युत्तरनिषेधनात्। स्मृति सारावलोका। भ्रातृयुगे स्वस्य युगे भ्रातृस्वस्य युगे तथा। एकस्मिन्मंडपे चैव न
 कुर्यान्मंडनद्वयं। सोदरविषयमेतत्। यमः। एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः। विवाहं नैव कुर्वीत मंड
 नोपरिमंडनं। गार्ग्यः। भ्रातृयुगे स्वस्य युगे भ्रातृस्वस्य युगे तथा। न कुर्यान्मंगलं किं विदेकस्मिन्मंडपे हीना।
 एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलज्जातयोः। सौरं चैव विवाहं च मौजं बंधनमेव च। ज्योतिर्विवरणे। एकोदरयो
 र्द्वयोरेकदिनोद्धने भवेन्नाशः। नद्यंतरे एकदिने कोप्याहुः संकटे च शुभं। उर्ध्वे विवाहास्तु भदो नरस्य नारी वि
 वाहो न क्रतुत्रयं स्यात्। नारी विवाहात्तदहोपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहणं दुरार्याः। भिन्नमातृजयोस्त एकवा
 सरे विवाहमाह मेधातिथिः। पृथक् मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे। एकस्मिन्मंडपे कार्यः पृथक् वे
 दि कयोस्तथा॥ पुष्यपट्टिकयोः कार्ये दर्शनं न शिरस्थयोः। भागिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत्। यमः

तिविद्युवचनाच्च। प्रारंभस्तेनैवोक्तः। प्रारंभो वरुणं यज्ञो संकल्पो व्रतसत्रयोः। नांदां मुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति। वरुणं मिति मधुपर्कपरं। गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च क्रतिजः। पश्चाद्गोविपतितेन सवेदिति निश्चय इति ब्राह्मोक्तेः। मधुपर्कपूर्वतु सवत्येवाशौविमिति शुद्धिविवेकः। रामां डारभाष्येप्येवं। नांदां मुखं विधिश्च स्मृत्यंतरे। एकविंशत्यहयज्ञो विवाहे दशवासराः। त्रिषष्ट्यौलोपनयने नांदां श्राद्धं विधीयते। प्रारंभाभावे पितृग्रांताराभावे गद्यविद्युः। न देवप्रतिष्ठा विवाहयोः पूर्वसंस्तयोरपीति। अत्र प्रायश्चित्तमाह मदनपारिजाते विद्युः। अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कृष्णौडैर्जुहुयात् घृतं। गां दद्यात्संवगव्याशीततः शुद्धतिसूतकी। संग्रहेपि। संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुंगते। कृष्णां उभिर्घृतं हुत्वा गां वदद्यात्प्रयश्चिनी। वृडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत्। यदेव सूतकप्राप्तिस्तदे

दा २

६९

पा २

१ वैरैरन्तं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च हि ज्ञोत्तमे। परैरसंगोत्तैः। भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वंतरामृतसूतके। १

वाभ्युदयक्रिया। अत्रादिषु विशेषः षट्त्रिंशन्मते विवाहोत्सवयज्ञेषु अंतरामृतसूतके। अन्यगोदकावांतासर्वेषु चयः स्मृताः। एतदाशौवात् पूर्वमर्थं कृतान् विषयं। तत्र शेषमन्त्रेत्याज्यमित्यर्थः। एतदेतत्तु वृहस्पतिराह। विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरामृतसूतके। पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकर्तित इति। धर्माथं विवाहकरणे फलमुक्तं महाभारते। ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकं चोद्वाहयेद्भुजं॥ तेनाप्याप्रोतितत्स्थानं शिवसक्तो नरोद्भवं। अपराके दक्षः। मातापितृविहीनं पुंसं स्कारोद्वाहनदिभिः। यः स्थापयति तस्यैह पुण्यं संख्या न विद्यते। मदनरत्नेषु विष्ये। विवाहादिक्रिया काले तत्क्रियासिद्धिकारणं। यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽपि मेधफलं लभेत्। कन्या गृहे भोजननिषेधोपेतुं त्रैवा। अप्रजाया तु कन्यायां न भुंजीत कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति। अपराके आदि

कृ

पुराणे। विदुं जातं तं मन्येतस्य कोपं न कारयेत्। अप्रजायां तु कन्यायां नाश्रयात्तस्य वै गृहे। ब्रह्मदेयां न
वै कन्यां दत्वा श्रियात्कदाचन। अथ संजातमोहा ब्रह्मपूयाशो नरके वसेत्। तत्रैव कश्यपः। अहतं यंत्रनिर्म
तं वासः प्रोक्तं स्वयं सुवा। शस्तं तन्मांगलिकेषु तावत्कोलं न सर्वदा। यंत्रनिर्मुक्तं नूतनं। विवाहमध्यस्थि
या सह भोजनेऽपि न दोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे गालवः। विवाहकाले यान्त्रायां पथिवोरसमाकुले
असहायो भवेद्दिप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः। एकयानसमारोह एकयानेव भोजनं। विवाहे पथि यान्त्रायां
कृत्वा विप्रो न दोषमाकू। अन्यथा दोषमाप्नोति यश्चाद्यां दायणं चरेत्। भिताक्षरायामप्येव। रत्नमालायां
मूलमैत्रमगारो हलीकरैः पौष्टमारुतमघोत्तरान्वितैः। सौमसौरिरिवार्वर्जिते पाणिपीडनं विधि
विधीयते। अत्रानिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तं ज्योतिषे। विपत्तारोगुदं दद्यान्निधने तिष्ठकां चनं। प्रत्यरेखवाणं

वाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकं। तत्रैव परिशिष्टे। गांधर्वा सुर
पैशाचविवाहाराक्षसश्च यः। पूर्वपरिश्रयस्तेषां पश्चाद्भोमो विधीयते। अतो होमादवकृते भायां ता
भावाद्दरांतराय देया। तथा च तत्रैव वसिष्ठबोधायनौ। बलादपहता कन्यामंत्रैर्यौ दिनसंस्कृता। अ
न्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति। मदनपारिजाते नारदः। पाणिग्रहीता कामंत्रानियतं द
रुक्षतां। तेषां निष्ठावविज्ञेया विदुर्भिः सप्तमे पदे। स्मृतिचंद्रिकायामपरा केचिकं। आशौचे तु या
ज्ञवल्क्यः। दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशे विपुले। आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते। केषांमि
त्यपेक्षिते ब्रह्मपुराणे उक्तं। दालुः प्रतिगृहीतुश्च कन्यादाने नो भवेत्। विवाहपिच्छोः कन्यायाः उ
जाहोमादिकर्मणीति। व्रतयज्ञविवाहेषु आहुतेर्वने जयौ आरध्वे सतकं न स्यादनारध्वेतु सतकमि

मारुह्ये निमथुनं साग्निवेदिका मिति। सप्तर्षि मते। मंगलेषु च सर्वेषु मंडपे गृह मानतः। कार्येषोऽत्र
हस्तोवाद्यूनहस्तोदशावधिः। सप्तैश्वर्युभिरेवात्र वेदो मध्ये प्रतिष्ठिता हस्तोवधाः। सोपानेयश्चिमत्
उपरि भागे उक्तपरिमाणे द्विजं। अथ महाहरणं। ज्योतिर्निबंधेनारदः। कर्त्तव्यं मंगलेषु दौ मंगलायां कुरा
येतां। नवमे सप्तमे वा पिवापि पंचमे दिवसोपवा। तृतीये बीजं शुभवारेशु भोदये। सम्पन्नहाय लुं हृत्य वि
तानध्वजतोरणैः। सहवादित्र नृत्ताद्यैर्गति प्रागुत्तरां दिशं। तत्र मृत्तिसकतां शृङ्गणं गृहीत्वा पुनरागतः।
मन्मयेषु थवाकैतावेषु पात्रेषु योजयेत्। अनेक बीजसंयुक्तां तोययुष्योपशोभितां। शौनकः। आधानं
गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च। हितान्यत्र विधातव्यं मंगले कुरवापनं। बृहस्पतिः। अत्यंतिकेषु कार्येषु का
र्यसिद्धौ कुरायेतां। अत्रैव वाग्दानं हीरडा चंदनं च कार्यं ज्योतिः प्रकाशे। चतुर्थो मंडपः श्रेष्ठः सप्तमः पंचमः

नक्षत्रे ४

७९

नेष्टे १९

स्तथा। नवमेकादशः श्रेष्ठो षष्ठः तृतीयको। विवाहसोदये वा कन्यावरणमाचरेत्। वरस्यापि वरणमाह वं
उेश्वरः। उपवीतं फलं पुष्पं वासां सिर्विविधानि च। देयं वराय वरणं कन्याभ्रात्रा द्विजेन वेति। वाग्दानोत्तरं वर
मरणे परार्के स्मृतिर्वेदिकायां च वसिष्ठः। अद्रिवाच दत्तायां त्रियेतो ध्वं वरोयदि। नच मंत्रोपनीतास्या
तकुमारिपितुरेव सा। यत्तु नारदः। उद्वाहितापि सा कन्या नचेत्सं प्राप्तमैथुना। पुनः संस्कारमर्हति यथा क
न्या तथैव सेति। यच्च कात्यायनः। वरोयद्यन्मजातीयः पतितः कुबिखवा। विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दा
द्यमियोपि वा। उद्वापि देया सा न्यस्मै सहस्वराण भूषणेति। इदं कलौ निषिद्धं। देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या
नदीयते इत्यादित्यपुराणे कलौ निषेधात्। दत्ताशब्दोद्वापरः। उद्वायाः पुनरुद्वाहमिति हेमाद्रा उक्तेः। अत
एव सगोत्रासिपिंडादि विवाहोपयोगात् तत्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिवेत्युक्तं न तु क्वापि पुनर्विवाह उक्तः। य

नि० सि०

७२

ल० २

तुभ्रांताः धर्मतोयां प्रयच्छंति यां च क्रीणांति भारत। बंधभिः समनुज्ञाते मंत्रहोमं प्रयोजयेत्। तथा सिद्धिंति
ते मंत्रानादत्तायाः कथं च नोति सारतीयमुक्तापितुर्दानं विना भायात्विमेवनेत्याहुः। तत्र। व्यासो हि स्वयं वरे
गांधर्वादिबतुर्षु बलादयहारे च दानं विनापि भायात्विं वदन् दाने नैव भायात्विं कथं शून्यहृदय इव ब्रूयात्। ते
नेदं भारत नाम्ना मूर्खकथितं मेव वचनमित्यपेक्ष्यं। महानिबन्धविरुद्धं। देशांतरगमने तु कात्यायनः॥
वरपिता तु यः कश्चित्प्राणयेत्पुरुषोपदा। त्रैलोक्यागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्दरं। अपराकेनारदोपि। प्र
तिगृह्यतु यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत्। त्रीनृत्तलून समति क्रम्य कन्यान्यं वरयेद्दरं। शुक्रदाने तु मनुवसि
ष्ठौ। कन्यायां दत्तशुक्रं यां मियेत यदि शुक्रदः। देवाय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते। वंदिकायां कात्यायनः
प्रदाय शुक्रं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा। धाय सावर्षमेकं तु देयान्यसमै विधानतः। अनेको यो हि दत्ताया

७२

दद्याच्छागंदद्यात् त्रिजन्मसु। चंद्रे च शंखं लवणं च तारे तिथौ विरुद्धे त्वथ तंडुलांश्च। धान्यं च दद्यात् करणे च
वारयोगे विरुद्धे कनकं प्रदेयं। विवाहे मंडपमाह वसिष्ठः। षोडशारलिकं कुर्याच्चितुर्द्वारोपशोभितं। मंडपं तो
रणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत्। अष्टहस्तं तु खये न मंडपं वा द्विषट्करं। देवज्ञमनोहरः। चित्रा विज्ञात्वा
शततारकाश्विनी ज्येष्ठा मृगशिरा चतुष्टयं। हित्वा प्रशास्तं फलतैल वेदिका प्रदानं कं कंडन मंडपा
दिकं। हेमाद्रौ व्यासः। कंडन दलनयवारक मंडपमृद्धे देवा किं घोरि वलं। तत्संबन्धिगतागतमृक्षे वैवाहिके
कुर्यात्। यवारकं चिकसा इति प्रसिद्धं वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाथ तिथौ शुभे। चतुर्थिकं प्रकुर्वति विधिदृष्टे
न कर्मणा। वेदमाह नारदः। हस्तोद्धृतां चतुर्हस्तं चतुरस्रां समंततः। स्तंभैश्चतुर्भिः सुशुद्धां वामभागे
तु सप्रनि। समांतथा चतुर्दिक्षु सोपानै रतिशोभिता। प्रागुदकप्रवणं रसास्तं भस्मं शुकादिभिः। एव विधा
म

कन्यामिमां विप्रयथाशक्तिविशुद्धितां। गौत्रापशर्मणोऽनुभ्यंस्तान् विप्रसमाश्रय। भूमिं गाश्चैव दासीं च वा
 सांसि च स्वशक्तितः। महिषी वा जिनश्चैव दद्यात्स्वर्गमणीनिपि। ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म कारये
 त। यथाचारं विधेयानि मंगलमुक्तु कानि च। एतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनकः। गृहप्रवेशनीय हो
 मे विशेषमाहाश्वलायनः। अद्वैतत्रेव्यतीते तु परेद्युः प्रातरे वहि। गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो वि
 दुरिति। औपासनहोमे विशेषमाह शौनकः। यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति उपक्रम्योत्तर
 स्याद्गः सायंपरिवरेदमुं। यदि रात्रौ नवनदीमध्ये मृत्युपतिस्तदा तदेव होमो भवति। तदुत्तरं चेत्स रात्रौ नवनदीमध्ये
 रंभति सुदृशं साप्युक्तं। अथ देवकोत्थापनं। समेव कुं यौ दिवसे देवकोत्थापनं बुधः। षष्ठं च विषमं नेष्टु
 मुक्तापेवमसप्तमौ। नित्यदिपे गार्ग्यः। नांदी आह्वे इत्येव ध्यायन् मातृविं सज्जनं। दश आह्वे इत्येव ध्यायन् मातृविं सज्जनं। दश आह्वे इत्येव ध्यायन् मातृविं सज्जनं।

मनूदायां तु तत्र वै। पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्ततां। पश्चाद्वरेण यदुत्तं तस्यां प्रतिलभेत्तसः। अथाग
 छेन्न बोढायां दत्तं पूर्ववोदरेत्। याज्ञवल्क्यः। दत्तामपि हरेत्पूर्वाद्धेयांश्चेद्वा आब्रजेत्। पूर्वस्य दोषसत्त्वं द
 मिति विज्ञानेश्वरसंबंधतत्वे विसृष्टः। कुलशालि विहानस्य पश्चाद्विपत्तिस्तस्य च। अपस्मारि विधमस्य रा
 गिणां वेषधारिणां। दत्तामपि हरेत्कन्यासगोत्रोदांतं यैव च। मनुः। षण्ठां त्वबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथा
 दितं। विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवेहेत्तदा। पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च। विवाहाधानयज्ञादौ
 परिवेदो न दूषणं। अन्यदुक्तं विस्तरभाते नैव्यते इति दिक्। अत्र नांदी आह्वे विशेषतः अधिकारि विशेष
 वाग्रेवक्ष्यामः। इदं चाद्यविवाहोपिता कुर्यात्। द्वितीयादौ वरव। नांदी आह्वे उपिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहपुनः
 आह्वे प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकमिति स्मृतं। त्रिकांडमंडनोपि। पित्रोस्तज्जीवितोः कुर्यात्पुनः पाणिग्र

पौषेनश्चरुं पतिं च मलिने चैत्रे स्त्रीपित्रा लयति तिष्ठंती पितरं निहंति न भयं तेषामसावे सवेत् । निबन्धे । विवाह
 प्रथमे पौषे आषाढे वा धिमासके । नसा भर्तृगृहे तिष्ठेत् चैत्रे पितृगृहे तथा । हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे । विवाहव्रत
 वृडा सुवर्षमर्धं तदर्थकं । पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात् तिष्ठतर्पणं । अथ वधू प्रवेशः । जयंतुंगे । मार्गशीर्षे
 तथा माघे माधवे ज्येष्ठे संज्ञके । सुप्रज्ञास्ते भवेद्देशं प्रवेशो न च योषितां । नारदः । आरभ्योद्वाहदिवसात्
 छेवाप्यष्टमे दिने । वधू प्रवेशः संपत्यै दशमे थसमे दिने । संग्रहे । विवाहमारभ्य वधू प्रवेशो युगं मेति थौ
 षोडशवासंतात । उर्ध्वं ततो ह्येयुजि पंचमांतादतः परस्तां नियमो न वांति । नारदः । समे वर्षे समे मासे
 यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सानारी मरणं व्रजेत् । प्रयोगरत्ने वधू प्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभ
 प्रदः पंचमके थवाहि । द्वितीये केवाथ चतुर्थके वाषष्ठे वियोगा मयदुःखदः स्यादित्यक्तं । तत्र मूलं वित्यं ।

रुद्रवसिष्ठोपि । षष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधू प्रवेशः । पंचांगसंशुद्धिदिनं विनापि विधावस
 दोचरगोपिकार्यः । उच्छुः । स्वस्वनपुत्रप्रवेशे देशानां विपुले तथोद्वाहे । नववधा गृहगमने प्रतिशुक्र विचार
 तानांति । मांडवः । नित्ययाने गृहे जाते प्राज्ञानां तेषु सद्यसु । वधू प्रवेशमांगल्ये न मौद्वांगुत् शुक्रयोः । ज्योतिः
 प्रकाशे । वामे शुक्ले नवादायाः सुरवंहानिश्चक्षिते । धनं धान्यं च पृथस्थे सर्वनाशः पुरस्थिते । नवादायास्त
 वैधव्यं दुर्लभं संमुखे मृगौ । तदेवीव बुधैर्जयं केवलं तु द्विरागमे । पूर्वतो भ्युदिते शुक्ले प्रयाया दक्षिणापरे । प
 श्चादभ्युदिते चैव याया पूर्वोत्तिरे दिशौ । अक्वहारतत्वे । पौष्ण्यात्कभाच्च अवणाच्च युगमेहस्तत्र ये मूलमघे
 तरासु । पुष्ये च मंत्रे च वधू प्रवेशो रित्ते तरे व्यर्ककुजे च शास्तः । गर्गः । मतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणौ वैधं ताव
 पि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकाष्ठे पिमानवः । तथा । अमासंक्रांति विष्ट्यादौ प्राप्ताकाष्ठे पि न स्वरे तस्मिन् ।

नि० सि०

७६

अथोद्दिष्टमनः। क्रशोच्चयेमाघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने। गुर्वीदित्यविशुद्धोत्पन्नित्यं पत्नीः
द्विरागमः। वादरायणः। नीहारां शुदिनोत्तरादिति गुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशत्रेभास्करवायुविष्णुवरुणाक्षौ
प्रशस्तेतिथौ। कुंभाजालिगंतरेव शुभकरे प्राप्नोदये भागवते ज्ञास्युजितां दिने न च वधूवैश्वमप्रवेशः
शुभः। अथ पुनर्विवाहः। श्रीधरीयो। पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभं वृद्धिदं। उग्रैर्दुलभयौ दोषे ग्रहता
रादिसंभवे। अत्येषु शुभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे। विवाहे वापि दंपत्योराशौ वादिसमुद्भवे। तस्य दोष
स्य शांत्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते। याज्ञवल्क्यः। सुरार्पित्वा धिता धूतविंध्या र्थि प्रियंवदा। स्त्री प्रसूया धिवे
तया पुरुषद्वेषिणी तथा। मनुः। वंध्या यमे धिवे तया दशमे तु मृत प्रजा। एकादशे स्त्री जननी सद्यस्ति प्रिय
वादिनीति। संप्रहेतुः। अमृतं दशमे वर्षे स्त्री प्रजां द्वादशे तु जेत। मृत प्रजां पंचदशे सद्यस्ति प्रियवादिनीति।

७६

नंश्रितोदकेन वा। अपसव्यं स्वधाकारं नित्यं श्राद्धं तथैव। ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमां तिलं धनं। उपवा
सव्रतं चैव श्राद्धं सो जनमेव वा। नैव कुर्युः सपिंडाश्च मंडपोद्वासनावधि। बृहस्पतिः। तीर्थे विवाहे यात्रायां
संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति। योगयाज्ञवल्क्यः। न स्त्रिया दुत्सवैतीति मं
गलं विनिवर्त्येव। अनुब्रज्य सुहृदं धूनं च धित्वेष्ट देवतां। ज्योतिषे। स्नानं सवैलं तिलमिश्रकर्म प्रोक्तानु
पानं कलशप्रदानं। अपूर्वतीर्थाभिरदशनं च विवर्जये मंगलतो वृमेकं। मासषट्कं विवाहद्वौ व्रतप्रारंभ
तौ न च। जीर्णसांडादिन त्याज्यं ग्रहसंमार्जनं तथा। उर्ध्वं विवाहासुत्रस्य तथा व्रतबंधनात्। आत्मने
मुंडनं नैव वर्षवर्षादिमेव वा। अश्वंगैरसूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि। मांगल्येषु च सर्वेषु न धायंगोपि च दनं।
ज्योतिर्निबंधोऽद्वादशमथमेषु चोयदिवसेऽतुर्गृहे कन्यकाह्न्यात्तज्जननी सद्यो भिजतनुज्येष्टेति ज्येष्ठके।

नि० सि०

गिह्यसंसर्गः कार्यः तच्चाहशौनकः ॥२॥

यदिवा सयेतिमान्। सुदर्शनभाष्येतु। द्वितीयविवाहोक्तोक्तिके एव न पूर्वपासने इत्युक्तं। इदं वा संभवेत्
त्रैवा। अथाग्नौ गृह्ययोगं सपत्नी मेदजातयोः। सहाधिकारमिध्यर्थमहवक्ष्यामि शौनक इत्युक्तः संसर्ग
विधिः कार्यः। द्वितीयो दिविवाहो कालोक्तः संग्रहे। प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वस्येव। विष
येषु विवत्सरे शुभोयुगले वापि मृतिप्रदो भवेत्। **तृतीयविवाह** निषेधो मात्स्ये। उद्वाहे इति सिध्यर्थं तृती
योनिकदाचन। मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषी। नश्यत्येव न संदेहो गगस्येव च नयथेति। संग्र
हे। तृतीयो यदि द्वाहो हेतुर्हिसा विधवा भवेत्। चतुर्थो दिविवाहार्थं **तृतीयैकं** समुद्वाहेत्। तदिदं चित्तरविश
व्योहस्तो वा। वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचनं नान्दी श्राद्धे कृत्वा आचार्यं कृत्वा आहूये नेति दद्यात्। युतं सूर्यं अर्कं
संपूज्य गुडोदनं दत्वा वस्त्रोत्तं तु भिरावेष्ट्य। त्रिलोकवासि नृसमस्तान् वक्ष्याया सहितोरवे। तृतीयोद्वाहजं

द्यु२

७७

पं निवारय सुखं कुर्वीत संप्रार्थ्य जलेन त्रिः सिंचेत्। मम प्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातन। अर्कजा ब्राह्मण
सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु। नमस्ते मंगले देवी नमः सवितुरात्मजे। त्राहि मां ह्ययया देवी पत्नी त्वं मे इहा
गता। अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व प्राणि हिताय च। वृक्षाणां मादिभूतसं देवानां प्रीतिकर्तृ नः। तृतीयोद्वाहजं
पापं मृत्युं चाशुविनाशयेत्। तत आचार्यः अर्कविवाहे शांतिमयस्वे। गोत्रं काश्यपमित्युक्तं। लोके लो
किकमाचरेत्। काश्यपगोत्रो मादित्यप्रपौत्रो सवितुः पौत्रो मम पुत्री मर्ककन्या ममुकगोत्राय वराय द
स्ये इति वागदानं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वा तः पदं धत्वा स्वस्ति न इति सूक्तं जप्त्वा पूर्ववत् कन्यां दत्वा अर्ककन्या
मिमामित्युह न कन्यादानमंत्रमुक्त्वा दक्षिणां दद्यात्। ततो गायत्र्या वेष्टितं सूत्रेण बृहत्सामेति मंत्रे
ताकं काण्वध्वा कस्य चतुर्दिक्षु कुं सेषु विष्टुं संपूज्य अग्निं प्रतिष्ठाप्या धारां तसंगाभिरिति बृहस्पतये

यस्मैत्वाकामकामायेत्युवाच येषां तसमस्तव्याहतिभिराज्यं हुत्वा चायि गोयुगं दत्वा मया हतमिदं कर्म स्था
वरेषु जरायुणा । अर्कापत्यानि नो देहितसर्वं क्षंतुमर्हसीति न मे दीतदिक् । इति निर्णयसिंधौ विवाहः । अ
थाधानं । रत्नमालायां । प्राजापत्ये पूषसेसद्विदेवेषु ज्येष्ठेष्वास्वेंदेवैस्तिकासु । अग्न्याधानं द्युतराणां त्र
योपवित्रादित्ये कीर्तितं गर्गमुख्यैः । अश्वलायनः । अग्न्याधेयं हतिकासुरोहित्यामृगशिरसि फाल्गुने ।
षु विज्ञास्वयोरुत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरौत्तेषां कस्मिंश्चिद्वसंते पर्वणि ब्राह्मण आदधात ग्रीष्मवर्षाशिरस्तुक्ष
त्रियवैश्योपक्रुष्टाय सिन्धुस्मिंश्चिद्वत्तावादधात सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न न सन्न । सोमाधाने
ऋत्वा घनालो वनमार्त्तपरं । सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न न सन्न तदेतदार्त्तस्यातिवेलंबाश्च दायुक्त
स्य भवतीति बोधायनोक्तेरिति मदनरत्ने । वृद्धगार्ग्यः । पुष्याग्नेयमुत्तरादित्यपो ह्यज्येष्ठा वित्रा कदि

संग्रहे तु । अप्रजां दशमे वर्षे स्त्री प्रजां द्वादशे त्यजेत् । मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वा प्रियवादिनी । एकामुक्तम्य
कामार्थं मन्यां छिन्नं पृच्छति । समर्थस्तोषयित्वा रथैः पूर्वोत्तमपरां वहति । याज्ञवल्क्यः । आज्ञा संपादिनी द्वा
वारसं प्रियवादिनी । त्यजन दाय्यस्तृतीयां शमद्रव्योभराणां स्त्रियाः । मनुः । अधिविन्नानुयानारा निगच्छे
द्रोषिताग्रहात् । सा सद्यः सन्निरोज्ज्वला ज्यावाकुलसंनिधा विती । हेमाद्रौ कात्या अग्निशिष्टादिशुश्रू
षां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वं ज्येष्ठया गृहीतानवेदिति । याज्ञवल्क्यः । सत्यामन्या सवर्णया
धर्मकार्यं न कारयेत् । सवर्णा सुविधौ धर्मज्येष्ठया न विनेतरा । द्वितीयविवाहो मेभिर्माह कात्यायनः ॥
सदारो न्यानुन दारानु द्वाद्वं कारणंतरात् । यदि छेदग्रमानु कर्तुं क्व होमो स्य विधीयते । त्वेनावेव सवेदो मे
लोकि केन कदाचन । त्रिकांडमंडनोपि । आद्यायां विद्यमानायां द्वितीया मुद्धहेद्यदि । तदा वैवाहिकं कर्म कु

मन्वलोहितमापैतितलवत्सायंतुहैतैयै। औपासनेप्येवं। तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्या
 तौ इति आश्वलायनोक्तेः। **अथावसथ्याधानं**। पारस्करः। आवसथ्याधानं दारकारे दाय्याद्यकाले केषांमि
 ति। दाय्याद्यकालो विभागकालः। मदनरत्ने व्यासः। अग्निवैवाहिको येन नगृहीतः प्रमादिना। पितर्युपरतेते
 नगृहीतव्यः प्रयत्नतः। योगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अनंतस्य न सोक्तं वंश्चथापाको हि सस्म
 तः। ज्येष्ठभ्रातृरपितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वा ग्न्याभावे पि न दोषः। तदा हितत्रैव गार्ग्यः। पितृपाकोप
 जीवि वा भ्रातृपाकोपजीविकः। ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताभि न विना। गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह स
 त्यत्रतः। अनर्थात्पि द्विजो वेदं स्नात्वा द्वाहयथा तथा। अर्धतिब्रह्मचर्येण सांगं वेदं गुरोर्गृहे। इदं वाधानं ज्ये
 ष्ठेऽहताधानेन कार्यं। दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योगजे स्थिते। **परिवेत्तासविज्ञेयः** परि वि तित्त पूर्वज इति

मनुशाता तपोक्तेः। स्मार्तेप्येवं। सोदर्येतिष्ठति ज्येष्ठेन कुर्याद्दारसंग्रहं। आवसथ्यं तथा धानं पतितस्त तथा स
 वेदिति तत्रैव गार्ग्योक्तेः। **अजायां दोषमाह सुमंतुः**। ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत्। अनु
 जातस्त कुवत्तशंखस्य वचनं यथा। दृढवतिष्ठः। अग्रजस्त यदा मग्निरादध्यादनुजः कथं। अग्रजानुम
 तः कुर्यादग्निहोत्रं यथा विधि। हारीतः। सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्। दारस्त परिविद्यंते नाग्निहो
 त्रेण नेज्यया। अधिकारिणोपि भ्रातुरनुजया कुर्यादिति मदनपारिजातः। विवाहस्तनुजयापि नेत्यर्थः।
 सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः। दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावे दोष एव। तदा हहेमा
 द्रैव सिष्ठः। पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदने। परना
 रीसुतादत्तकादयः। देशांतरे विशेषमाह सर्व। अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमनि विष्टमप्रतीक्षमाणः

नि० सि०

५०

१ आशाके वि० उन्मत्तः किल्विषी कुष्ठी पतितः क्ली बएव ना० राजयक्ष्मा मया वीचन चाप्यस्या प्रतीक्षितुं ३

प्रायश्चित्तीभवतीति। त्कीवादावप्यदोषमाह कात्यायनः। देशांतरस्थकुर्वेकदृष्टान्नसहोदरान्। वैश्यानिष्ठां
श्रपितितश्च दुग्धमातिरोगिताः। जडमूकां बधिरकुडुवामनखं जकान्। अतिवृद्धान् सायंश्च दधिपसक्तान् प
स्पवाधनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा। कुटिलोन्मत्तवैरांश्च परिविंदन्नदुष्यति। एवं ज्येष्ठे छिन्नह
स्तादावपि न परिवेत्तत्वं। तदाहीत्रिकांडमंडनः। दशैष्टिपोलमासेष्टिसोमेज्यामग्निं संग्रहं। अग्निहोत्रं विवा
हं च प्रयोगे प्रथमे स्थितं। न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाप्यकुर्वति। क्षेत्रजादावनीजाते विद्यमानेऽपि सोदरे
नाधिकारविधातोस्ति भिन्नोदर्यपि वौरसे। पंग्वंधमूकबधिरपतितोन्माददृष्टान्। सत्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वाप्यं
टादिदृष्टान्। दूषणं। जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति। आरोहं देशांतं शकरीर्ममेत्याधाने मंत्र
वर्णाच्च। शकरीरिगुलीः। तंत्ररत्नेषु तं। अगवैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निं त्वेधिक्रियेतैव नित्येषु। आधानं तु न कु

८०

देवैर्दुग्धेषु। कुर्यात्पूर्वमाधानमाद्यं वसंतं ग्रीष्मोष्मांतं चैव विप्रदिवाणः। कालादशौ। अग्निहोत्रं दशैष्टिपोलमासा
वप्युत्तरायणे। उपक्रम्य यथा कालमुपासीत द्विजातयः। सोमं च पशुबंधं च सर्वांश्च विहृतीं रापि। सोम्यायने
यथा कालं विदधुर्गृहे मोधिनः। अत्र विशेषः पूर्वमुक्तः। अग्निहोत्रकाल उक्तः छंदोगपरिशिष्टे। उदिते नु
दिते चैव समयाधुषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदकी श्रुतिः। एषां स्वरूपं तत्रैव। रात्रेस्तृषोडशो मा
गे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विबक्षणाः। तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमंड
ले। रात्रिपविन्नदृश्ये तसमयाधुषितं च तत्। रेखामात्रं प्रदृश्येतरश्मिभिश्च समन्वितः। उदितं तद्विजा
नीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्। आश्वलायनः। उपोदयं व्युषितं उदिते वा। सायंतु सख्वा। अस्तमिते होम इति।
सख्वा प्रदोषांतो होमकालः संगवातः प्रातरिति। छंदोगपरिशिष्टे। यावत्सम्यक् न भाव्यते न भस्ये क्षातिः सर्वतः।

प्राशनं वपनक्रिया। कणविधो व्रतादेशो वेदांशः क्रियाविधिः। केशांतः स्नानमुद्बोधो विवाहाग्निपरिग्रहः।
त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडशस्मृता इत्युक्ताह। नवैतान् कणविधांतां मंत्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः। विवाहो
मंत्रतस्तस्याः श्रुत्वा मंत्रतोदशोति। मदनरत्ने हिरण्यगर्भदाने तु। गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं त
था। कुर्यात् हिरण्यगर्भस्य ततस्तो द्विजपुंगवा इत्युक्ताह। जालकमादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडशत्वापरा इत्यत्र
स्त्रिया जालकर्मनामकरणं निष्क्रमान्नप्राशने वृडा विवाहाष्टकं। श्रुत्वा षोडशैव महायज्ञाश्चेत्येकादशे
क्तं। रूपनारायणाहरिहरभाष्ययोरेवं। शार्ङ्गधरस्तु। द्विजानां षोडशैव स्युः श्रुत्वा षोडशैव हि। पंचैव मिश्र
जातीनां संस्काराः कुलधर्मतः। वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतं। विना द्वादशश्रुत्वा संस्कारान्नामं
त्रत इत्याह। अपरा कस्तु। गर्भाधानमृतोपुंस इत्युक्ताह। एतच्चालुर्वर्णपरं। न द्विजातिमात्रपरं। तथा सत्यु

पनयनं विधाय वासं स्यादिति। तेन तन्मतेष्टो भवंति। ब्राह्मे तु। विवाहमात्रं संस्कारं श्रुत्वा पितृभतां सदेत्य
क्तं। अत्र सदसद्वृद्धगोचरे न देशसेदाद्यवस्था। यत्तु मनुः। न श्रुत्वा तत्किं किंचिन्नवसंस्कारमर्हतीति तदर्थ
माह मेधातिथिः। यत्सामान्यतो निषिद्धं तेनानुत्तादि। न तदति क्रमेण पापं यथा द्विजानां। उपनयनं
पुंसं संस्कारं नार्हतीति। तेन तद्वृद्धी कार्याः। श्रुत्वा वृद्धौ तुर्योपि वर्णात्वाद्धर्ममर्हति। वेदमंत्रस्वधास्वाहावष
ट्कारादिभिर्विनेति व्यासोक्तेः। अमंत्रस्य तु श्रुत्वा विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति मरिमुक्तेश्च। इयं परिभा
षा सवर्था। तेन श्रुद्धर्मेषु सर्वत्र विप्रो मंत्रः पठनीयः सोपि पौराण एवेति श्रुत्वा पाणिः। एवं स्त्रीणां मपि
तिदिक्ता॥ ॥ इति रामवृद्धजकमळाकारभट्टकृतं निर्यासिंधौ संस्कारनिर्यासः॥ ॥ अथ शुद्धकालः।
तत्र जलशयस्य। वराहः। हस्तो मघा नुराधा पुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः। शतभिषागित्यारंभकूपानं

स्यते सगताः। हेमाद्रौ भविष्ये। तस्मिन्सलिलसंपूर्णे कार्तिके तु विशेषतः। मुनयः कोविदच्छंतिव्यतीते चोत्तरा
 यणो। न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणां। दीपिकापि। मातुं उदुशुद्धौ मुरजिदशायने माघपक्षस्य शु
 क्रे मूलाषाढोत्तराश्वि श्रवण गुरु करे पौष्णशक्राऽजचंद्रे। मैत्रे ब्राह्मे च पूर्णामदनरी वितथौ १२ संहिताया ह
 तयै कार्या तैय प्रतिष्ठाज्ञा गुरु सितदिने काल शुद्धे सुलग्ने। वराहः। आग्नेये यदि कोणो ग्रामस्य गृहस्य वा
 भवति कूपः। नित्यं स करोति सयं दाहं वसमान संप्रायः। नैर्ऋत्ये बालसयं वनिताक्षयं ववायव्ये। दिक्त्र
 यमेतत्त्यक्ता शेषास्त शुभा वहाः कृपाः। वास्तुशास्त्रे। मूर्तिपुष्टिपुत्रहानिपुं ध्रानात्रां मृत्युं संबंदं शत्रुबा
 धां। किं वित्तो रमं शत्रुकोणादि कुर्यात्कृपो मध्ये गेहमर्थस्येव। उत्सर्गविधिश्चोक्तो बह्वपीरशिष्टे। अथातो
 वापी कूपतडागयज्ञं व्याख्यास्यामः। पुण्ये ह्युदकसमीपे शिसमाधाय वारुणं वंशं। अथ यित्वा ज्यमां गते प्रा

यतिस्मान्नैमिषिकृत्वा दिति। एवं चतुरंगुलोपि। षडंगुलकरणविकर्णदेस्तिसेवाधिकारः। एकादशसुदशांत
 र्गमेः। शरीरकाह्यं वा विप्रतिषिद्धमिति हिरण्यकेशी सूत्रे कर्मशक्तिहेतौ रेवांगवे कस्मस्य निषेधात्। अतए
 वं दशायणसूत्रे याज्यश्च प्रथमे स्त्रिगुणै रितिन्यूनांगस्याप्यधिकार उक्तः। अपरा के उशाना। पितापिताम
 हो यस्य अग्रजो वाप्यकस्य चित्। तयोऽग्रिहोत्रमंत्रेषु न दोषः परिवेदने। पितुराज्ञायामप्यदोषमाह मद
 नरत्ने सुमंतुः। पित्राय स्पतुना धातं कथं पुत्रस्तकारयेत्। अग्रिहोत्रे अधिकारो स्ति शंखस्य वचनं यथेति। ना
 धातं नाधानं हतमित्यर्थः। एतदाज्ञायामेवोति हेमाद्रिः। यत्पितुः सत्यप्यनुज्ञानेनादधीतकदाचनेति। त
 तस्यधिकारे ज्ञेयं। अथ शुद्धसंस्काराः। यमः। शृङ्गोप्येवं विधः कार्या विना मंत्रेण संस्कृतः। न केनचित्समस्त
 जघ्दसातं प्रजापतिः। छंदसा मंत्रेण। आसीत्पि। गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतां जातकर्म च। नामक्रिया निष्क्रमे

तरात्रयतुरंगमवारुणाश्च। एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादिरोपणमिहोदितं तिथीराः। अथ मूर्तिप्रति ५१
 ष्ट। वसिष्ठः। हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यसेषु। तिस्रोत्तराधात्तुत्रोशांकसेषु सवामिराष्ट
 पनमुत्तमं स्यात्। मातये। चैत्रे वा फाल्गुने वा पिज्येष्टे वा माघवे तथा। माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा स
 वेत्। नारदस्तु चैत्रं निषेधति। विचैत्रेष्टे वा मासेषु माघादिषु च पंचमिति। तेनान्न विकल्पः। अत्र माघमा
 स मासो विष्णुप्रतिष्ठा अतिरिक्तविषयः। माघे कर्तुं विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेदिति विष्णुधर्मोत्तरेति
 हेमाद्रिः॥ मातये। प्रतिपत्सिद्धीयायां तृतीयायां धनप्रदा। चतुर्थ्यां निशामाप्नोति यमस्य स्यात्सुखावहा।
 विनायकं देवस्य तथा च न हितप्रदा। पंचम्यां श्रियुता कर्तुं वैराव तथा भवेत्। षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्त
 म्यारोगनाशिनी। अष्टम्यां धान्यबहुजनवम्यां च विनश्यति। भद्रकाल्याः कृतातत्र कर्तुं भवति तुष्टयोध

मर्चि करिज्ञेया दशम्यां तु तथा तिथौ। एकादश्यां तथा युक्तां द्वादश्यां सर्वकामदा। त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया च
 तु द्वादश्यां विनश्यति। द्वादश्यां पंचदश्यां कर्तुः क्षयकरि भवेत्। पंचदश्यां तथा शुक्रे सर्वकामकरि भवेत्।
 आषाढे हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च। ज्येष्ठाश्रवणारोहितयः पूर्वाभाद्रपदा तथा। हस्तोश्चिनीरेकस्व
 पुष्यो मृगशिरस्तथा। अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठा सुप्रदा स्यते। श्रीपतिः। रोहिण्युत्तरपौष्णवकरादित्या वैष्ण
 श्विनी वासवानूराधे दवजीवसेषु गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनं। पुष्यश्रवणभिजित्सुरेश्वरकयोर्विज्जाधिपत्का
 दयो मैत्रेति गमरुचैः करे निरर्तति मेदुर्गादिकानां शुभं। गणपतिस्तु दक्षायै सप्ततासुराणां प्रथमफलि
 सरस्वत्यादिकानां च पौष्टे। श्रवसि सुयतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं वैशि
 रेषु। वैशाखे अथै। तेजस्विनी क्षेमकृदाग्निदाहविधायिनी स्याद्धनदा दृढा च। आनंदकल्पा विनाशिनी।

वसूयादिवारैश्चवेत्प्रतिष्ठा। माधवायैवैखानसः। मातृसैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहंय
 श्वरूप्यावैदक्षिणायने। वैशाखेभ्यर्थे। **लिंगप्रतिष्ठायां विशेषः** हेमाद्रौ लक्षणासमुच्चये। उत्तराशागते
 भानौ लिंगस्थापनमुत्तमं। दक्षिणोत्तरयने पूज्यत्रिवर्षाधैभयावहं। स्वर्गहे स्थापनं नेष्टं तस्माद्दक्षिणा
 यने। स्थापनं तु प्रकर्त्तव्यं शिशिरादावृत्तुत्रये। प्राच्ये स्थापितं लिंगं भवेद्दूरदयोगदं। हेमन्ते ज्ञानदं चैव
 लिंगस्यारोपणं मतं। रत्नावल्यां। माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढेषु पंचसु। मासेषु शुक्लपक्षेषु लिंग
 स्थापनमुत्तमं। विद्योरेष्याह तत्रैवैखानसः। मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निंदितौ ब्रह्मणपुरा। मासेषु फा
 ल्गुनः श्रेष्ठः। श्वेत्रैवैशाखैव। वृषे वाप्याश्वयुग्मासे श्रावणे मासि वा भवेत्। बौधायनसूत्रे विष्णुप्र
 तिष्ठामुपक्रम्य। द्वादश्यां श्रोणायां कयानि चान्यानि पुण्यनक्षत्राणीति। कृत्तिकादिविशाखांतोष्टित्यर्थः।

ज्याहुतीर्जुह्यात्समुद्रज्येष्ठेति प्रत्युच्यते ततो ह विषाद्यौ तत्तायामातिपंचत्वं नो अग्रे इति द्वे मं मेवरुणेति च सि
 द्धत्वेन नवमं मार्जनांत्ये नुं तारयेत्तामनुमंत्रयेद्दिदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अपमृताः संतु नित्यं।
 मां तारयंती कुरुतीर्थाभिषेकं लोकास्तु कं तरते तीर्थं ते चेति पुच्छाग्रे न्वारब्ध उतीर्थायां अस्मानित्यथापराजि
 तायां दिव्युष्मापयेत्सूयवसाङ्गवतीति हिं कृतं चेद्दिं ह्वावतीत्यलं कृतं विप्राय दद्यादितरां वा ज्ञात्वा दक्षि
 णातत उत्तरजे देवीपुत्रमनुष्याः प्रीयंतामिति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्मयनं वाचयित्वा। वित्तरक्तमा
 त्स्योक्तो रमत्सु ते जलाशयविधौ ज्ञेयः। कृपादेरुत्सर्गाकारो दोष उक्तो स विष्ये। सदा जलं पवित्रं स्यादप
 वित्रमसंस्कृतं। कुशाग्रेणापि राजेन्द्रनस्पृष्टमसंस्कृतं। तथा विषा कूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतं। न
 पेयं देवैस्सर्वपीतवांश्चायान् चरेत्। अथ रक्षारोपणं। चंडेश्वरः। आदित्यवांश्च पितृतिष्ठ्य विशापोऽष्टमूलो

अत्राधिकारिणा उक्ताः कृत्यकलमतयै देवा पुराणो। वर्णाश्रमविषेदेन देवाः स्थाप्यस्तुमात्यथा। ब्रह्मा तु ब्रा
ह्मणैः स्थाप्योगायत्रीसहितः प्रभुः। चतुर्वर्णस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुवार्थिभिः। शैवोऽपि चतुर्वर्णैरित्य
जानांतथामतः। मातरः सर्वलोकैस्त स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमा। लिंगं गृहीत्वा तिर्वापि संस्थाप्य तु यजेत्सदा।
शिवसर्वस्वेष्वविष्ये। यस्त पूजयते लिंगं देवादिं मां जगत्पतिं। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः।
तस्य प्रीतः सदा स्यामि शुभानलोकानुयथेप्सितान्। तिथितत्वेत्कां दे। शूद्रः कर्मणि यो नित्यं स्वीयानि
कुरुते प्रिये। तस्याहमञ्जिगृह्णामि चंद्रखंडं विष्णुपते। ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वा न प्रच्छेद्य सुव्रते। एवं दिने दि
ने देवं पूजयेदं विकापतिं। सत्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत्। नमो ते न शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते।
एतच्च पुराणप्रसिद्धं लिंगपूजाविषयं। यानि तु त्रिच्छेलासितौ नारदायै। यः शूद्रेण विंशं लिंगं विष्णुं

६५

वा प्रणमेन्नरः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरीपि। न मेघः शूद्रसंस्पृष्टं लिंगं वा हरिमेव वा। स सर्वयात
नासोगीया वदचंद्रतारकं। पारखंडं पूजितं लिंगं न स्वापारखंडं तां व्रजेत्। आसीरपूजितं लिंगं न स्वनरक
मश्नुते। योषिद्भिः पूजितं लिंगं विष्णुं वापि न मेत्तुयः। सैकोटिकुलसंयुक्तः श्राकल्यं रौरवं वसेदित्यादीनि
तानि नूतनलिंगादिस्थापितविषयाणि। यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्यथा विधि। तदा प्रभृति शूद्रश्च
योषिदपि न संस्पृशेदिति तत्रैवोक्तेः। प्रतिष्ठायां तु शूद्रादीनां नाधिकारः। स्त्रीणां मनुपनीतानां शूद्राणां
च नरेश्वरा स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वात्रां करस्य च। यः शूद्रसंस्नृतं लिंगं वापि न मेन्नरः। इहैवात्यंतदुः
खानि पश्यत्यामुषिके किमु। शूद्रो वा नुपनीतो वा स्त्रियो वापि ततोऽपि वा। केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरक
मश्नुते इति बृहन्नारदायत्कां दोक्तेरिति त्रिच्छेलासितौ पितामहवरणाः। चतुर्वर्णैरिति पूर्वोक्तं वचनादिद्वयं

विष्णुं ३

दिप्रतिष्ठायां श्रद्धास्य विकल्पा इति लुप्युक्तं पश्यामः। तत्रैव गौतमः। शिवावर्चनं सदाप्येवं शुचिकुर्यादुदञ्चुरवः।
वाचस्पतिधृतं। प्राकृष्य श्विमोदगास्यस्त प्रातः सायं निशास्तत्रैतौ योगपारिजाते गृह्यपारिशिष्टे। प्रति
माः प्राञ्जुरवीरुदञ्चुरवीरुजतात्यत्र प्राञ्जुरवः। एतच्च स्थिरप्रतिमाविषयं। अत्यन्तबलावसि। अथ प्र
तिमाः। भागवतवर्चनं दीपिकायां भविष्ये। सौवर्णी राजताताम्री मृन्मयी च तथा भवेत्। पाषाणधातुयुक्ता
वारितिकां स्यमयी तथा। रीतिः। पिष्टुत्तं। शुद्धदीप्तुमयी वापि देवतात्वाप्रशस्यते। अंगुष्ठपर्वदारस्य वि
तस्ति यावदेव तु। गृहे तु प्रतिमाकार्यानां अधिकाशस्य ते बुधैः। पंचरात्रे तु मृदा रत्न लक्षणा गोमेदमधू छिष्टमयी
न विति निषेध उक्तः। भागवते। शौलादारुमयी लोहीलेप्यालेप्यन्व सैकती। मनोमयी मणिमयी प्रति
माष्टविधा स्मृता। काष्ठं मधूकरमैव। तत्र काष्ठेषु मधूकमानाय च वसुधरे। कृत्वा तत्प्रतिमां चैव प्रतिष्ठावि

सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे। माघे कर्तुं विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत्। लोकानन्दकरा चै
त्रे वैशाखे वरसंयुता। अज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा। श्रावणे धनहीना स्यात्पौषपादे वि
नश्यति। आश्विने नाशमाप्नोति वह्निना कार्तिके तथा। सौम्ये सौभाग्यमलुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा। दो
षान्विता धिमासे स्यात्कर्तुरात्मन एव चैति। अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधः। मार्गशीर्षे विधिश्च विष्णुव्य
तिरिक्तविषयः। पूर्वोक्तवचनादिति हेमाद्रिः। माघश्रावणाभाद्रपदनिषेधः। शिवव्यतिरिक्तविषयः।
तत्र तस्योक्तेः। देवी स्थापने तत्र विशेषो देवीपुराणे। देव्या माघे श्विने मासे उत्तमा सर्वकामदा। तथा। न
तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासो न च कारणा। सर्वकालं प्रकृत्यं च दृष्टव्यं विशेषतः। अन्यश्चात्र विवक्षितो हेमा
द्रौ ज्ञेयः॥ ॥ नारदः। हंत्यर्थहीना कर्तारं मंत्रहीना तु क्रुद्धिजं। स्त्रियं लक्षणाहीना तु न प्रतिष्ठासमो रिषुः।

ज्यवसेत्कल्मायुतं दिवा वाक्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्यादिकं सर्वकामदं। कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लप्यसे वांछितं फलं।
तत्रैव कालकौमुद्यास्कांदे। अक्षादल्पपरिमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः। कुर्वति गुणतो ह्रस्वन कदाचित्समा
वरेत्। अक्षोशीतिगुंजाः। गुंजाः पंचालिमाषकः। तेषोऽक्षाक्षाः कर्षोस्त्रोत्यमरकोशात्। प्रयोगपरिजाते
क्रियासारे। नवाष्टसप्तगुलिकं लिङ्गं श्रेष्ठमिहोच्यते। षट्पंचकचतुर्मानं मध्यमं त्रिविधं स्मृतं। त्रिदिकं
गुलमानं यत्रिधं तत्कनयसं। एवं नवविधं प्रोक्तं चरलिङ्गं यथाक्रमं। अथ पंचसूत्री निर्णयः। गौतमीतंत्रे
लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोऽष्टायसमो मतः। परिधिस्तन्निगुणितस्तद्वत्पीठं व्यवस्थितं। प्रनालिकातयै
व स्फात्पंचसूत्रविनिर्णयः। अत्रेदं तर्कः। लिङ्गमस्तकविस्तारं लिङ्गोच्चतासमं कृत्वा तत्रिगुणसूत्रवेष्ट
नाहं लिङ्गोच्चैर्मंडत्वा तत्समं वृत्तं चतुरस्रं वा पीठविस्तारमधश्चोर्ध्वं कुर्यात्। पीठोच्चतादिगुणा। पीठमध्ये

लिङ्गादिगुणाख्यं पीठोच्चैर्हृत्पीठं त्रिगुणं कंठं कृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च समं वप्रद्वयं च यं वाहता लिङ्गविस्तारपञ्च
शेन पीठोपरि वाद्यमेखलं कृत्वा तदंतः संलग्नं तत्समं वा तं कृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च पीठोच्चैर्हृत्लिङ्गसमं दी
घं पीठार्धदीघं विमूलेर्ध्वसमं विस्तारमग्रे तदधर्मा विस्तारं हृत्पीठं त्रिगुणं कंठं कृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च पीठोच्चैर्हृत्
लिङ्गप्रमाणां कुर्यादिति। अत्र मूलं सिद्धं तत्रोत्तरे शैवागमे च ज्ञेयं। तिथितत्वे ब्राह्मणे। सर्वत्रैव प्रशस्तो
जः शिवसूर्याचनं विना। तत्रैव वाराहपात्रयोः। गृहोर्लिङ्गं द्वयं तस्यैवालुगमद्वयं तथा। नात्रियैव तथा
मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा। गृहोर्निदग्धाभ्यां च नार्चाः पूज्यावसुंधरे। एतासां पूजयेन्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुवा
द्गृही। शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु हितयं न हि। विषमो नैव पूज्यास्तु विषमेषु करवहि। शालग्रा
मशिलाभिन्ना पूजनीयाः सचक्रका। खडितास्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा। वाराहे। दद्याद्भक्त
४ द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं तस्यैव तथा॥ शक्तित्रयं तथानार्च्यं गणेशत्रयमेव च॥ द्वैशं रवौ नार्चयेत्तैव भग्नो च प्रतिमां तथा॥ ४

ययोदेवाशालग्रामशिवानरः। सुवर्णसिंहितां दिव्यां पृथ्वादानफलं लभेत्। तत्रैव। यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिवशतं। तत्फलं नैव शक्तो हं वक्तुं वर्षशतैरपि। विष्णुपुराणे॥ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते। स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नात्यथा। अविभक्तानामपि पृथग्देवपूजामाह प्रयोगपरिजाते व्याश्रयायनः। पृथगप्येकपापानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनां। अग्निहोत्रं सुराचारि संध्या नित्यं भवेत्पृथक्। तत्रैव विष्णुधर्मे। शूद्रो बानुपनीतो वास्त्रियो वापतितोपि वा। केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नते॥ ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेत् शूद्रश्च। सनाथा मृतनाथा वा तस्मान्नास्तीह निष्प्रतिः। स्त्रीणां मनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वरा। स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्विशंकरस्य वेति स्कांदात्। स्पर्शरहिता तु लयो भवत्येव। शालग्रामं न स्पृशेत् सुहानवलो विसुंधरे। स्त्री शूद्रकरसंस्पर्शो विज्रस्पर्शधिको मतः। मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो

धिनार्वयोऽदिति वाराहोक्तेः। देवापुराणे। सप्तांगुलं समारभ्य यावच्च द्वादशांगुलं। गृहेष्टर्चासमारब्धा प्रासादेवाधिकाशुभा। तिथितत्वे काष्ठिकापुराणे। प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणयाणिना। प्राणाप्रतिष्ठां कुर्वत तस्य देवस्य वाहरेः। अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव। प्राणाप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये। वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन वा। तत्रैव हृदये गुह्यं दत्वा शस्त्रं च मंत्रं वित्। एभिर्मंत्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत्। अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठं तु अस्यै प्राणाः क्षरंतु च। अस्यै देवत्वमवाप्तिं महोत्तयं च कर्त्तुं न। हयशर्षपंचरात्रे। अर्चकस्य तपोयोगादर्वनस्यातिशयनात्। आसि नृणाञ्च विंबानां देवः सान्निध्यमृच्छति। प्रयोगपरिजाते व्यासः। प्रतिमापदयंत्राणां नित्यस्नानं न कारयेत्। कारयेत् सर्वदिवसे यदा मलधारणं। लिंगे विशेषतिथितत्वे भविष्ये। मृदूस्मगोसहस्रिष्टतां नृकां स्पृशेत् तथा। हृत्वा लिंगं सह

नभिरिति तस्या तस्मिन् पुत्रो केषु दुर्लभः। तत्रैव। शालग्राममयी मुद्रा संलिखता यत्र कुत्रचित्। वाराणस्याय
वाधिक्यं समं ताद्योजनत्रयं। ये मृता तत्समापेतु मृतो वानीयते तैतकं। सर्वो मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न
न्यथा। तत्रैव। चक्रांकं मिथुनं पूज्यं नैकं चक्रांकं मर्वयेत्। चक्रांकं मिथुनात्सादृशं शालग्रामं प्रपूजयेत्। त
त्रैव वराहे। स्तेछदेशे सुबोवापि चक्रांको यत्र तिष्ठति। योजनानां तथान्त्रिणि मम क्षेत्रं वसुंधरे। तत्रैव शा
लग्रामं प्रक्रम्या त्रयत्रिंशत्पारिजेत्या मध्यमाया विताधमा। प्रयोगपरिजाते वाराहे। एवं लक्षणा संपन्ना
पारंपर्यक्रममागता। उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापिता तत्समा। अथ पार्थिवपूजानं हि पुराणे। आयुष्मान्
बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी। वरमिष्टं लभेति लिंगं पार्थिवं यः समर्वयेत्। तस्मात्तु पार्थिवं लिंगं
ज्ञेयं सर्वार्थसाधकं। तत्रैव। गोमूत्रं हिरण्यवस्त्रादि बलिपुष्पनिवेदने। ज्ञेयो नमः शिवायेति मंत्रः सर्वार्थसा

धकः। सर्वमंत्राधिकश्चायमोकाराद्यः षडक्षरः। भविष्ये। मूर्तयोष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादि क्रमयोगात्। आग्ने
यं ताः प्रपूज्या रक्तवेद्यां लिंगे शिवं यजेत्। अत्र न प्राचीं चामग्रतः शंभो रिति रुद्रयामले निषेधान्नांतरालं
प्राचीं किंतु प्रसिद्धैव। तिथितत्वे देवी पुराणे। मृदा हरणसंघट्टे प्रतिष्ठा द्धानं भवत्। स्नपनं पूजनं चैव विस्
र्जनमतः परं। हरौ महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधरकूपशुपीतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमः। त्कांदे। शुक्ला
त्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत्। तत्रैव भविष्ये। धुतूरकैश्च यो लिंगं सहस्रं पूजयेत् तेनः। स गोलक्ष्म
लं प्राप्य शिवलोके महीयते। योगिनी तंत्रे। शिवागारे स्त्रुक् च सूर्यागारे च शंखकं। दुर्गागारे च शंखं च मधू
रं च न वादयेत्। आहुते माद्रौ त्कांदे। स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निमालं स वासां प्राप्नुतः शुचिः। प्रयोगपरिजाते क्रि
यासारे। मध्यमाना भिकामध्ये पुष्पं संग्रह्य पूजयेत्। अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निमालं मपनोदयेत्। अपनी

तं वनिमालिखं वंदे शायनिवेदयेत्। अश्रुत्वं मस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः। शूलपाणौ लैंगे। वरं प्राणपरित्यागः।
 शिरसो वापि कर्तनं। न चैवापूज्यं संजीतं शिवलिङ्गं महेश्वरं। सततं केशतकैव न त्याज्यं शिवपूजनं। तिथितत्वे
 लैंगे। विना मस्तकं त्रिपुंड्रं विना रुद्राक्षमालया। पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्मूढा
 पिकर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुंड्रं। रुद्राक्षधारणं विशेषं शिवरहस्ये। एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्महत्यां व्यपोह
 ति। अवध्यतं प्रतिस्त्रोतो वह्निस्तं संकरोति च। द्विवक्त्रो हरगौरी स्याद्देवधार्षधेनाश्रितः। त्रिवक्त्रो ह्यग्नि
 जन्माथ पापराशिं प्रणीशयेत्। चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्म नरहत्यां व्यपाहति। पंचवक्त्रस्तु कालाग्निगम्याभ
 द्यपापनुत्। षड्वक्त्रस्तु गुह्यज्ञेयो भूतहत्यादिनाशयेत्। सप्तवक्त्रस्त्वनंतस्यात्स्वर्गास्तेयादिपापहृत्।
 विनायको षड्वक्त्रस्यात्सर्वान्दृतिविनाशकः। भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः। दशवक्त्रः स्मृतो वि

योषिदापिकदाचन। सपत्नरके घोरे यावदाश्रुतसंपुवं। यदि मक्तिर्भवति तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरो। दूरादेवा
 स्थानं पूजां कारयेत्सु समाहितः। इति वाराहोक्तेः। शालग्राममात्रं धिषेधो न प्रतिमादौ। सर्ववर्णैस्तसंपू
 ज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः। लिङ्गान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः कलिभिरास्तयेति तत्रैवोक्तेः। क्वारो ब्राह्मणैः
 पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः। वैश्यैश्च वैवसंपूज्योत्तमैः शूद्रजातिभिरिति स्कांदश्च। अन्ये तु दीक्षितादी
 क्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः। विष्णुधर्मो। तयो रसं भवेत्तत्रैव सविह नवधा स्मृता। रत्नजा हेमजा चैवरा
 जतीता म्रजा तथा। रैति क्यवतिथालोहशैलजाद्रुमजा तथा। अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मयी प्रतिमा
 चया। एषां फलानि तत्रैव ज्ञेयानि। तत्रैव पात्रे शालग्रामं प्रकल्प्यात्तत्राप्यामलकी तुलसी पूज्या सुक्ष्मेव
 या भवेत्। यथा यथा शिलासूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलं। तथा। यवमात्रं तु गतस्याथवा धूलिं गमुष्यते। शिव

नालुकंठः। हेमाद्रौ शिवधर्मे। स्नानं पल्लवातं श्रेयमभ्यंगः पंचविंशतिः। पल्लवानां देसहस्त्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितं। पंचविंशतिपल्लवलिङ्गोऽभ्यंगं कारयेदथ। शिवस्य सर्षिषा स्नानं प्रोक्तं पल्लवातेन च। तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः। तावतैव वक्षीरेण गव्येनैव भवेत्ततः। भूयः सार्द्धं सहस्त्रेण पल्लवानामैश्वरेण च। रसेन कारयेत्स्नानं भक्त्या वा छिन्वा बुनाततः। विष्णुर्देवतुल्यकां दे। क्षीरसहस्रगुणं दध्ना घृतेनैव दशोत्तरं। घृतादशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राच्चैश्वर्यं तथा। ब्राह्मे। देवानां प्रतिमायत्र घृताभ्यंगक्षमा भवेत्। पल्लानि तत्र देवानि श्रद्धया पंचविंशतिः। इदं क्रोडाहताभिप्रायेण। तत्रैव संग्रहे। विष्णुस्तेन यदा तव्यं नैवेद्यस्य शतांशकं। पादोदकं प्रसादं वलिङ्गे कंठेश्वराय तु। पंचायतनसन्निवेशमाह बोपदेवः पदार्थदशम्। शंभौ मध्यगते हरी न हारं देव्यो हारं क रभास्येनागस्तुतारवौ हराणो राजां वि को रूपा पिताः। देव्यां विष्णुर्हरे भवन् क्रवयो लंबोदरो जेश्वर नायाः शंक

रभागतोति शुभदौ व्यस्तास्तु हानिप्रदा। शंकरभागतः इति न कोणादारभ्य प्रदक्षिणामित्यर्थः। अत्रादि कस्वरूपमुक्तं प्रयोगपरिजातमंत्रशास्त्रे। देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत्। तदादि परिवारणो मंगाद्यावत् स्थितिः। अत्रक्रमः पादौ। रीविर्विनायकश्चंडीर्दिशो विष्णुस्तपस्वमः। अनुक्रमेण पूज्यं ते युक्तमेतुमहद्वयं। तथा। पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीं प्रोक्ता विचक्षणैः। अथ केशवादिमूर्तयः। बोपदेवः पदार्थदशौ। केविगोवादापुद्रुपे प्रजस्युहममात्रिना। बाधो नृहसिश्चापशास्त्रगोविगपे च ये। अत्र केचिद्व्याघ्रैः केशवादिभिरुद्विचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयन्ते। शास्त्रं शास्त्रात्स्वगे चक्रगदेयेत्यर्थः। शिष्टे भुजे पप्रत्यर्थं तः सिद्धं। अत्र दक्षिणोर्ध्वं क्रमक्रमेण ज्ञेयं। तेन हेमाद्रिणा संवादः। विष्णुर्देवो विपरीतंगवेत्यर्थः। अत्रापि शादित्यनुवर्तिः। शंखाद्गदा चक्रे इत्यर्थः। गपे इत्यत्र शादित्यनुवर्तते। शंखाद्गदापद्मे इत्यर्थः। विपरीति

नि० सि० ०८०

९२

यथागदेनापि शंखाद्वये। वषे चक्रपत्रे। शंखा चक्रपत्रे इत्यर्थः। विद्वत्त्रापि पत्रे इत्यर्थः। तेनापे इत्यर्थे
मूर्तयः। वषे इत्यत्र च। अत्र मूलं हेमाद्रौ शैव्यं। अथ बौधायन सूत्रं त्रैविक्त्रं मीनानुसृत्य लिङ्गायां प्रतिष्ठो
अते। यजमानः पूर्वोक्तकाले पूर्वैः दश द्वादश षोडशान्यतरहस्तं मंडपं कृत्वा गेयहस्तमात्रं चतुरस्रं कुंडं
स्थंडिलं वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदिनैर्ऋते वास्तु मंडलं मध्ये वेदोत्तदुपरि सर्वतो भद्रं कृत्वा प्राणानायम्यासां
मूर्तौ दिवस्य सान्निध्यसिद्धये दीधायितुं क्षीं सर्वकामसमृद्धयश्च सुखकामो मुकमूर्तिप्रतिष्ठां करिष्य
इति संकल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमालपूजानां द्वाष्टानि कृत्वा वायं चतुरोऽर्कविजश्च कृत्वा वस्त्रा
द्यैः पूजयेत्। अथावायं यदत्र संस्थितं मिति सर्वपापं विहीयते। कुशोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य देवान् आया
तुयातु धानान् अपयातु विष्टो देवयजनं रक्षस्व इति भूमौ प्रादेशं कृत्वा समस्ततुलापद्धतिं मार्गं मंडपं प्रति

९२

१ एकादशमुखो रुद्रो नानावक्त्रफलप्रदः॥ द्वादशस्वस्त्यादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः॥ १

ह्युभूतप्रेतभयापहः। चतुर्दशस्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः इति। तथा। विनामंत्रेण बोधते रुद्राक्षं भुवि
मानवः। स्यात्ति नरकान्घोरानया विदिं द्वाष्टं चतुर्दश। पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत्। यद्वा॥ ॐ
अघोरं ॐ ह्रं अघोरतरं ॐ ह्रौं ह्रानं मत्ते रुद्रस्य ह्रं स्वाहा॥ अनेनाभि मंत्रं धारयेत्। तथा। अष्टोत्तिशतं का
यं चतुः पंचाशदेव वा। सप्तविंशतिमाना वा ततो हीना धर्मा स्मृता। प्रजापतिः। मोक्षार्थं पंचविंशत्या धनं
थी त्रिंशता जपेत्। पुष्ट्यर्थं पंचविंशत्या पंचदश्यां भिचारके। सप्तविंशति रुद्राक्षमालया देहसंख्यया। य
त्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत्। यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखं। तस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदं
च प्रयच्छति। बोपदेवः। रुद्राक्षात्कंठदेशे दधानपरिमितान् मस्तके विंशति द्विषट्पट्कर्णप्रदेशे करयुगले
कृते द्वादशैव। बाह्वोरिदोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्येष्टाधिकं यः कलयति शतकं सख्यं

पदार्थादर्श २
द्वादश १

७ रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मंत्रः पंचाक्षरस्तथा॥ त्र्यंबक्यादि मंत्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्॥ ७

नि. सिं. त.

अघोभ्य इति तत्पतेः शर्वस्य ॥ अग्र आयाहि ॥ अग्नेः ॥ अग्निं दूतमित्याग्निमूर्तेः ॥ स्तुतिं श्रुतं तत्पतेरुत्स्य ॥
असुत्वं तं निर्वृतेः ॥ आहृष्टेन ॥ सूर्यमूर्तेः ॥ योरुद्रो अग्नौ ॥ इति तत्पतेरुत्स्य ॥ इमं मे ॥ वेरुणस्य ॥ शन्नो देवीः
जलमूर्तेः ॥ नमो भवायेति भवस्य ॥ आनो नित्युद्भिः वायोः ॥ वात आवातु ॥ वायुमूर्तेः ॥ तमी ॥ शानं तत्पतेरी
शानस्य ॥ आप्यायस्व ॥ कुबेरस्य ॥ वयं सोम ॥ सोममूर्तेः ॥ तत्पुरुषायेति महादेवस्य ॥ अभित्वा ॥ ईशानस्या ॥
दित्प्रत्नस्येकोत्योशस्य ॥ नम उग्राय चोति तत्पतेर्भूमिस्य ॥ ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् ॥ एवं द्वितीयं द्रुत्वानभिं
तृतीये मध्यं ॥ चतुर्थे उरः ॥ पंचमेशिरः ॥ स्पृष्ट्वा प्रीतिपर्यायं संघातजलेन देवमभिषिञ्चेत् ॥ ततः स्विष्टकृ
दादिशेषं समाप्या वंशोधयेत् ॥ स्थिरलिङ्गोर्वा दौ तु नेदानीमग्निस्त्वापन होमादिकार्यं ततो देवं नत्वा
त्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोस्तुते ॥ शुद्धोपि तदधिष्ठाने शुद्धिं कुर्मः सहस्रतामिति संप्रार्थ्य उतिष्ठ

९३

ब्रह्मणस्पते इति सक्त्रिगुथाप्य पूर्वमहते ग्युत्तारणे ॥ धुना वा कार्यं ॥ अग्निः स हिमिति सूक्तमग्निपदह
नं पठित्वा तत्सहितं पुनः पठेत् ॥ एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टविंशतिं वा पठन् जलं पातयेत् ॥ ततो स्वां द्वाद
शवारं मृदाजलेन प्रक्षाल्य मंत्रवत्संगं वृत्वा पयः पृथिव्यामावोराजानमिति च संस्त्राप्य आप्यायस्व
दधिक्रावणस्तेजोसिमधुवाता आयंगोरिति पंचामूर्तेः संस्त्राप्य लिङ्गं च नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यष्टाभिः
संस्त्राप्य घृतेनाभ्यज्यो हृतं नेनो हृत्योद्दिशेद केन प्रक्षाल्य गंधं दत्वा संपातो दकेन अभिषिञ्च्य सपुत्रवैः श्व
तुभिः कुंभैरापो हिष्ठेति त्रिभिराकलुशो धृतिच प्रत्येकं समुद्रज्येष्ठेति चतुर्भिराकलुशो धृतिचामितैः स
त्त्राप्यौदुंबरपाटेर्वा मुपवेश्य परितोष्टदिक्षु सजलकुंभां तं स्त्राप्य तेषु गंधपुष्पदूर्वाः शिखाद्ये सप्तम
दः द्वितीयपुष्करपर्णाश्च मविकंताश्च मंत कलवपल्लवाश्च ॥ तृतीयादिषु सप्तधा न्ययं रत्नफलपुष्पाणि

१ क

लि ३

कुशद्वारोचना संपातोदकमसर्वोषधीः क्षिप्राक्रमेणापो हिष्ठेति त्रिभिर्हिरण्यवर्णैस्त्रिवर्णैः पवमानैः ननुवाकेन वाभिषिच्यैककुंभे ग्रामी पलाशवटखीदरविल्वश्वत्थविकंकतपेनसात्रविशीषोदुंबराणां पल्लवान्कषायांश्चक्षिस्वाः श्वश्वेव इत्यभिषिच्य पंचरत्नोदकेन हिरण्यवर्णैस्त्रिभिः संस्नाप्य वाससीदलो ववाता दिदीपांतं कृत्वा हिरण्यगर्भः यन्प्राप्तमहायः प्राणतः यस्य मे येन द्यौः यंत्रं दसी व्यापोहयत् यश्च दापो इत्यष्टौ पिष्टे दीपान् कृत्वा सुवर्णशिला कया तैजसपात्रं स्वं मधुघृतं वरहीत्वा वित्रं देवानां तेजोस्त्रिंशं मंत्राभ्यां ॐ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः हिरण्यतेजसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः इति च दक्षिणसम्ये देवनेत्रे मंत्रां रत्ना लिखेत् ॐ जंति त्वेत्यंजने नमधुना चाङ्गु देवस्य त्वेति मध्वाज्यशर्कराभिरङ्गुतेनैवांजनेन पुनरंजयेत् अत्रानज्मिति शेषः स्थिरलिङ्गे तु स्वर्णसूत्रागंधेन ॐ नमो भगव

ष्टां कृत्वाः कृत्वा वा पूर्वरात्रौ हिरण्योपधानं देवंपंगव्यहिरण्ययवद्वर्वाश्च पलाशपौराण्यो हिष्ठेति तिस्रः त्रिभिर्हिरण्यवर्णैस्त्रिवर्णैः पवमानः सुक्वने इत्यनुवाकेनाभिषिच्य वाहतिभिरिदं विष्णुरिति पुष्पफलं यदूर्वाः समर्प्य रक्षोहणमिति हस्तैकं कर्णं बद्ध्वा वाससाद्याध्वं अवते हेलुदुत्तममिति जले धिवासयेत् इदं बोधायनोक्तं ततश्च ललिङ्गे वायां वात्राभिं प्रतिष्ठाप्य गोक्षारे नीवारं कृत्वा आज्यसागांते पलाशोदुंबराश्च शम्यपाभार्गसमिद्धिराज्येन चरणाति लैर्वा प्रत्येकं प्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ वाहुती लोकि पालुमूर्तिपतिभ्यो हुत्वा स्नाप्य देवमंत्रेण पूर्वोक्तसमिति लुने वारचवज्रैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वाहुतीः अग्निर्यजुर्भिरित्यनुवाकेन दशधा हुतीर्जुहुयात् प्रतिद्वयं होमांते देवपादनाभिशिरः स्पृशेत् आज्यहोमेवोत्तराः सजलकुंभे संपातान्नयेत् तेषां मंत्राः इन्द्रायेंदो इतींद्रस्य स्योनेति पृथिवीमूर्तेः

वेति. मध्ये एवं पृथिवीं मेरुं स्थाप्य वेदेवावाह्य प्रागादि वज्रं शक्तिं दंडं स्वजं पात्रं अंकुशं गदां शूलं। तद्वाद्ये गौ
तमं भारद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वसिष्ठं मन्त्रिमरुं धन्वंतं। तद्वाद्ये नवग्रहान्। तद्वाद्ये ऐंद्रकोमा
री ब्राह्मी वाराही चामुंडा वैष्णवी माहेश्वरी वैनायकीति। एतानां मभिस्तिलज्येन दद्याद्ग्राहुर्तुं हुत्वा श
य्यायां देवमारोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा देवेभ्यो संकुयात्। यथा। पुरुषात्मने नमः। प्राणा
त्मने प्रहृति तत्वाय नमः। बुद्धित्वा अहंकारतमनस्तदिति सर्वे गौ प्रहृति तबुद्धि। हृदि। शब्दं तं शिरसि। स्पर्श
तत्त्वादि। रूपं तद् हृदि। एवमसंगंधश्चोन्नतकूचक्षुर्जिह्वा प्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यपतेजोवाक्का
काशसत्त्वरजस्तमो देह तत्त्वानि विन्यसेत्। ततः पुरुषसूक्तस्याधिमग्न्यं करयोः तदुत्तरं जानुनोः तदुत्त
रं कक्षयोः। तं यज्ञमिति तिस्रः नाभिहृत्कटेषु। तस्मादश्वेति द्वयं बाह्वोः। ब्राह्मणे स्येति द्वयं नासयोः। नाभ्योऽ

तिद्वयमक्षणोः। अंत्यां शिरसि। केचित्तत्त्वं न्यासमप्यथाहुः। पुरुषप्रहृतिमहदहंकारतत्त्वानि शब्दस्य
शरूपरसगंधतन्मात्राणि आकाशवायुतेजोऽपृथिवीश्चोन्नतकूचक्षुस्तरसनघ्राणवाक्पाणिपादपा
यूपस्थमनस्तत्त्वानीति। केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादेवेवेच्छंति। ततः सुखशायी सवेति शय्यायां देवं
स्वापयित्वा मंडलशय्ययोरंतरालेनागतव्यमिति प्रेषं दत्त्वा मंडलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन च रुणा
वावर्त्तयन् दधात्। नवास्वरुद्रोषेणादिगबलिं। नेदं स्थिरप्रतिष्ठायां। स्थिरलिङ्गाच्च दौत्वयं विशेषः। अ
ग्निस्थापनहोमवर्जं सर्वपूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुयात्। नात्र नैवारश्च
रुः। विष्णुश्चैतत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यक्षमाज्यं हुत्वा देविष्णुरिति पादौ स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हु
त्वा विष्णोर्मुक्तिमिति ताभिस्त्यजता पुनस्ता एव हुत्वा तौ देवौ त्रिारः स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन स

वींगं स्पृशेत्। स्थिरलिङ्गं वेदमिच्छापनादिपूर्वोक्तसमिदाज्यतिळाहुतीहुत्वा यातदधुरित्यनुवाकांतद्राये
सहस्राणित्यनुवाकाभ्यां च प्रत्यममाज्यं हुत्वा सर्वो वै रुद्र इति मूलं स्पृशेत्। पुनस्ता एव हुत्वा कद्रुद्रायेति म
ध्यं। पुनस्ता एव हुत्वा नमो हिरण्यवाहव इत्यग्रं। पुनस्ता एव हुत्वा सर्वो रुद्रोऽसर्वो गं स्पृशेत्। ततो धामंतद्र
तिपूणाहुतिं जुहुयान्नवा। एवमधिवासनं कृत्वा परेद्यः सद्यो वा पीठिकां स्नापयित्वा महामूषित्या वाद्यादि
तिथौ रितस्तत्वाद्वा नम इति संपूज्य तेनैव पूणाहुतिं हुत्वा तिष्ठन्न तत्रास्यत इति देवमुत्थाप्य पुष्पांजलिं द
त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा दुत्यमित्युत्थाप्य कनिष्ठदीदिति सूक्तेन विष्णुं सद्योजातमिति पंचानुवाकैर्लिङ्गं ग्रह
प्रवेश्य पीठिकायां इंद्रादिनामभिरुष्टरत्नानि क्षिप्त्वा ससधान्यरूप्य वृषमनः शिखाः क्षिप्त्वा पायसेन सं
क्षिप्य प्रणावेनांगन्यां सं कृत्वा सुवर्णशिलाकां मंतरि तां कृत्वा ॐ सुखं मे प्रीतिं तिष्ठ परमेश्वर इत्युक्त्वा तो देवेति विष्णुं

ते रुद्राय हिरण्यमेतत्तसे पराय परमात्मनो विश्वरूपायो मा प्रियाय नम इत्यङ्गं जनादिनां जयेत्। ततः प्रा
दक्षमिष्यादिदृश्येत्। ततः कर्त्तव्यायाय मामूलिग्न्यश्च दक्षिणां दद्यात्। अथाचार्यः प्रत्यवमादौ प्रण
वं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा वंशपात्रे पंचवर्णो दिनेन देवस्य नाराजं नं कारयित्वा रुद्राय चतुष्पथादौ व
लिंदद्यात्। मंत्रस्तु। ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तश्रुताधरायो मा दक्षिणाय विश्वाधिपतये
रुद्राय वेनमो नमः शिवमगर्हितं कर्मास्तु स्वाहेति। अथ पणो मृतेभ्यो नम इति। केचिद्देवतात्रो स्थि
रप्रतिष्ठाया मिच्छन्ति। अथाचार्यः सर्वतोभद्रं देवानावाहयेत्। मध्ये ब्रह्माणं पूर्वादिदिक्षु इंद्रादि लोक
पालान्। ईशानेन्द्राद्यंतरालेषु वसून् रुद्रान् आदित्यान् अश्विनौ विश्वान् देवान् पितॄन् नागान् स्कं
दवृषौ। ब्रह्मेशानाद्यंतरालेषु दक्षविष्णुदुर्गां स्वधाकारं मृत्युरागान् समुद्रान्सरितः मरुतः गणपतिं

नि० सि० त०

नंतरये सर्वेशाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे इति । ततः संपातो देकेन यजमानमभिषिष्य देवं ध्यात्वा प्रतितिष्ठ
ष्टपरमेश्वरोत्तपुष्पांजलिं निवेद्य सच्चिदानंदं ब्रह्मैव सत्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणघवयवैवि
नंशं स्वक्राद्यायुधवंतं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमले वसिष्ठं सर्वलोकसाक्षिणमणीयां संपरमेश्वर
सि परमां श्रियं गमयेति मंत्रेण पुष्पांजलिं वागतं विभाव्यार्वायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । यथा ।
प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्राक्षयः ऋग्यजुः सामानि द्युंदोऽसि क्रियामय वपुः प्राणो बज्रं
क्रौञ्चाक्षिः प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः । ततोऽत्रिंशदादीनूक्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु विन्यस्य
ॐ कं वंगंधं ॐ अं ध्रुविष्यपुतेजोवाद्याकाशात्मने आहृदयाय नमः ॐ त्रं इंद्राक्षस्य शत्रूपारसंगं धात्मने इ
शिरसे स्वाहा ॐ इंद्रं उश्रान्तले कुन्वक्षुर्जिह्वा प्राणात्मने उं शिरवाये ॐ तं एवाकूपाणि पादपायूपस्थाने

ख्यादे ९७
देवतान्त्रां ४

एकवचाय हुं ॐ पं ॐ वचनादानविहरणोत्सर्गानिंदात्मने औं नेत्रत्रयाय ॐ यं रं लं वं शं घं सं हं लं क्षं श्रं मं नो
बुधहंकारचित्तात्मने औः अस्त्राय फट् । एवं आत्मनि देवे वृत्त्वा देवं स्पृष्ट्वा जपेत् । ॐ आर्द्रां क्रौं यं रं लं वं शं
घं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः । ॐ आर्द्रां हं सः देवस्य जीव इह स्थितः । ॐ आर्द्रां हं सः देवस्य सर्वे इन्द्रियाणि । ॐ
आर्द्रां हं सः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं प्राणं इह गत्य स्वस्तये सुखेन विरंति षंतु स्वाहेति । ततो बहिर्द्व्यंगु
लं दत्वा जपेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठंतु अस्यै प्राणाः क्षरंतु । अस्यै देवत्वमवाप्स्ये मामहोतिवकचनेति । ततः
प्राणवेन संरुध्य सजीवं ध्यात्वा तौ घौरिति तृचंजद्राकणो गायत्री देवमंत्रं वज्रपुत्रसूतेनोपस्थाय पा
दनाभि शिरः स्पृष्ट्वा इह वै धीरिति त्रिजपेत् । ततः कर्ता स्वागतं देवदेवेशमद्राग्यात्त्वमिहागतः । प्राकृतं त्वमद
ष्टमां बालवत्परिपालय । धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शुभाय नमः । सान्निध्यं तु सदा देवस्वाचायां परिकल्पय ।

हंक्षं ३

श्रुवा ३

सु २

यत्तु ब्रह्मवर्षासूर्यास्तिष्ठत्यप्रतिघातिनः। तावत्त्वयान्न देवेश स्त्रेयं भक्त्या नुकंपया। भगवन् देव देवेश त्वं पि
ता सर्वदेहिनां। येन रूपेण भगवंस्त्वया व्यासं चारारं। तेन रूपेण देवेश त्वाचार्यां सन्निधौ भवेति न मे त
त्तदंतं सर्वदेवानां समानं। देवमंत्रश्च मूलमंत्रो वैदिको वाग्राह्यः। अथाचार्यः। कर्त्ता वा लिङ्गमर्चा वा।
ॐ भूः पुरुषमावाहयामि। ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ भूर्भुवः सुवः धामीत्यावाह्यप्रणवेनासनं दत्वा तेनैव द
वाश्यामाकविष्णुक्रांतापत्रमिश्रं पाद्यं। इमा आपः शिवतमाः पूताः पूततमामेध्यामेध्यतमाश्चमता
अमृतारसाः पाद्यास्तज्जुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णतु भगवान्महाविष्णुर्विष्णवे नम इति पाद्यं। भग
वान्महादेवोरुद्राय नम इति लिङ्गे। इमा आपः आत्मानं यास्तज्जुषतामित्येच्छालवंगकं कोलकपूरमि
श्रित्वा चमनीयं। अर्घ्या इति आपः क्षारं कुशाग्राणि अक्षता यच्च तंडुलाः। यवाः सिद्धार्थकाश्चेत्यष्टांगमर्घ्यं।

रुद्रेण वलिङ्गं स्थापयेत्। ततः प्राणप्रतिष्ठा। बलान्वादीन् त्वधिवासनां ते परे धरुतिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति दे
वमुयाप्यपुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा घृते त्रीदिवरं कृत्वा तद्देवतामंत्रेण दशाहुती हुत्वा नाम
भिर्जुहुयात्। अग्नये स्वाहा। सोमाय। धन्वंतरये कुक्षे अनुमत्यै प्रजा प्रजापतये। परमेश्विने। ब्रह्मणे।
अग्नये। सोमाय। अग्नये नोदाय। अग्नये न पतये। प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः। सर्वेभ्यो देवेभ्यः। भूर्भुवः
स्वः। अग्नये विष्टु कृत इति। ततः सप्तते पुनस्वेत्याभ्यां पूजा हुतिः। तत आचार्यो यात्रोषधीरिति सर्वो
षधी समर्प्य संपातोदकं देवमंत्रेण शतवारमभिमंत्र्य तेनैवाभिषिञ्चेत्। तत उतिष्ठेति देवमुयाप्यवि
श्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय देवध्यात्वा जपेत्। ब्रह्मणे नमः। एवं विष्टुवे रुद्राय रुद्रादीनष्टौ। वसुभ्यो रुद्रेभ्यो
आदित्येभ्यो अश्विभ्यो मरुद्भ्यो रुवेराय गंगादि महानदीभ्यो आषामाभ्यो मिन्द्राग्निभ्यो धावा एधिवाभ्यो ध

उग्राय० भूमाय० महते देवाय नम इति पुष्पाणि दत्वा तैरेव तर्पणं कृत्वा पवित्रं ते इति पायसं गुडोदनं च निवेद्य
 वक्ति नामभिः । कसं रं कृत्वा भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्याद्यष्टभिः गुडोदनं कृत्वा भवस्य देवस्य देवस्य सुताय स्वा
 हेत्याद्यै हरिद्रोदनं कृत्वा अंबकं मानो महान्तं मानस्तोके आरात्ते गोघ्नं विकिरित्विलोहितसहस्राणि सह
 स्त्रिंश इति द्वादश । एतैर्कृत्वा शिवाय० शंकराय० सहमानाय० शिलिकंठाय कपर्दिने० ताम्राय० अरुणाय०
 पद्मगुह्याय हिरण्यैवाहवे० ससिंजराय० बभ्रुशाय० हिरण्यायेति वज्रं कृत्वा ततः सिद्धकृदादित्रो
 षं समाप्य पूर्वोक्तं सर्वह विभीर्बिह्वैर्लिंगाय चार्चयित्वा लंदद्यात् । मंत्रैस्तत्त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं नारायणं
 विश्वस्रजं यजामहे । त्वमेव यज्ञोर्विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन्यतिगृह्य हव्यमिति । लिंगे तु नारायण
 पदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽथ पूजयेत् । भूभुवः स्वरो मिति हुतशोषं निधाय प्रदक्षिणं कृत्य विश्वभुजे नमः

विष्णोर्धने नाना पतये ८

सर्वभुजे आत्मने परमात्मने नम इति नत्वा चार्या यज्ञांतं तदर्थं तदर्थं द्वादश द्वादश इति स्त्रैकांवागीं वागां दत्वा त्र
 त्विंशोऽपि दक्षिणां दत्वा त्रं द्वादश वा विप्रान् भोजयेदिति संक्षेपः ॥ इति महकमळाकरकृतं लिंगार्चनं प्रति
 ष्ठाविधिः ॥ ॥ अथ पुनः प्रतिष्ठा ॥ ॥ प्रासादमात्रे नूतने तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् ।
 गोरुत्तारणापात्रीयांश्चाप्रक्षेपयितुं न भवति द्वारलोपात् । वारुणा होमस्थाने वास्तहोमः । अन्यतद्देवाता
 मधिष्ठत्यहयशीर्षपंचरात्रे । खंडालमद्यसंस्पृशद्दीपिता वन्निनाथवा । अपुण्यजनसंस्पृष्टा विप्रक्षतजदू
 षिता । संस्कार्येति शेषः । पदार्थद्वयोर्ब्राह्मे । खंडिते स्फुटिते दग्धे फल्ये मानविवर्जिते । यागहाने पशुस्पृष्टे
 पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रां विनैव पतितस्य शूद्रादौ दत्तं स्वस्तेषु नो वक्तुः सन्निधानं दिवौकसः ।
 यागः पूजा । पशुर्गर्दभादि । पंचरात्रे । खंडिता स्फुटिता दग्धा यस्माद्देवाभियावहा । तस्मात्समुद्धरेत्तानुपूर्वोक्ति

नि.सिं.त.

१०० स

विधिनानरः। अर्वाभंगादावुपवासः कार्यः। नराज्ञो विपुवेश्वायात्सुरावा विपुवेतथोति विद्युधमोक्तिः॥
सिद्धांतशेखरे। चौरखंडालपतितश्चोदक्यास्पृशन्निति। ईशवाद्युपहतौ वैवप्रतिष्ठापुनरावोत्। पंचरात्रे।
अंगदंगादिसंधाने प्रतिष्ठापुनरावोत्। पंचरात्रे। अंगदंगादिसंधाने प्रतिष्ठापुनरावोत्। पंचरात्रे।
शुद्धिविवेको विद्युः। इव्यवत्ततशौचानां देवतावर्तिनां भूयः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिरिति। अर्वाः प्रतिमाः। तद्वत्
व्यस्यतामादेहकतशौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापुनरावोत्। इत्यर्थः सारं प्येवं॥ तद्विधिबोधायनसूत्रे पूर्वप्र
तिष्ठितस्या बुद्धिपूर्वमेवरात्रं द्विरात्रमेकमासं द्विमासं चत्वारिंशद्विमासं चत्वारिंशद्विमासं चत्वारिंशद्विमासं
धवासं कृत्वा कलशेन स्नपयेत्। ततः पंचगव्येन परं शुद्धोदकेन स्नपयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टविंशतिं वा क
लशैः पुरुषसूक्तेन ततः पुष्पाणि दत्वा गुडोदनं निवेदयेदिति। बुद्धिपूर्वं तु विच्छेदे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठापुनः कु

१००

पूजा ब्रह्मविद्वेजपूजाः सूर्यस्वराश्चिभिः॥ पूजा इत्यादि पूर्ववत् इति गंधं। इमे माल्याः शुभादिभ्यः सर्वमाल्यैरलंकृताः

गंधे

ततो देवमंत्रैः संस्तवाप्येवं विद्युः रिति विच्छेदो नमो अस्तु नालग्रावायेति छिं गोप्रतिसरी विसस्य इमे गंधाः शुभा
दिभ्यः सर्वमाल्यैरलंकृताः पूजा च माल्यं। इमे पुष्पा इति पुष्पं। वनस्पतिरसो धूपो गंधाद्योगंध उत्तमः।
आघ्राणाः सर्वभूतानां धूपोयं प्रतिगृह्यतां। प्रतिगृह्णात्विसादि धूपं। ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं
प्रियः। प्रसाकरः सर्वभूतानां दपोयं प्रतिगृह्यतामिति दीपं दत्वा विच्छेदो संकर्षणवासुदेव प्रद्युम्ना निरुद्ध
पुरुषोत्तमा धोसजन सिंहव्युत्तजनार्दनो पैरुहरि कृष्णो विद्वाद्दशनामभिः पुष्पाणि समर्प्य तैरेव तर्पणं
कृत्वा पायसगुडोदनचित्रोदनानि पवित्रं तो विततं मिति निवेद्य कृशरं पूर्वोक्तनामभिर्दत्वा तेनैव शांतिं
श्रियै सारस्वत्यै पुष्टौ तुष्टौ विच्छेदे इति कृत्वा विच्छेदो नुक्तं। तदस्य प्रियं प्रतीक्षुः परमात्रया विवक्रमेति
देव इति कृत्वा पुनर्दशनामभिर्दत्वा तालिङ्गोत्तुदीपां तत्कृत्वा भवाय देवाय ईशानाय पशुपतये रुद्राय

सर्वाय

हृदयाय नमः । ॐ आपकेश्वर शिरसे स्वाहेत्येवं षडंगं कृत्वा अघोरमंत्रं शतं जप्त्वा द्विगुणं प्रतिष्ठाप्य अघोरेण
 घृतसर्षपैः सह स्रुंहुत्वेन्द्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्वा जीर्णं देवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादिमंडलं देवानां होमं पू
 र्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् । जीर्णमिदं वैव सर्वदोषा वहं नृणां । अस्योद्धारो ह्येतेशांतिः शास्त्रे स्मिन्क
 थितं त्वया । जीर्णोद्धारविधानं वनपराष्ट्रहिता वहं । तदधि तिष्ठतां देव प्रहरामितवाज्ञयेति । ततः क्षीरा
 ज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिश्चाष्टोत्तरशतं देवमंत्रं एतद्गुत्वा सहस्रं ब्रुत्वा पायसेन शतं हुत्वा लिंगं प्रार्थयेत् ।
 लिंगं त्रूपं समागत्य येन दंसमधिष्ठितं । यायास्त्वं समितं स्थानं संत्यज्यैव शिवाज्ञया । अत्र स्थानेनैव यावि
 द्या सर्वविधेश्वरैर्युता । शिवेन सह संतिष्ठेति मंत्रितजलेनाभिषिञ्च्य विसर्जयेत् । ततोऽस्मिन्त्रितेन खनित्रेण
 स्वात्वा लिंगमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिंगं प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् । दारुजंतु मधुना भ्यज्या अघोरेण दहेत् । हेम

रत्नादिमयं तु दग्धं बलितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सह स्रुंहुत्वा प्रार्थयेत् । भग
 वन् भूतभयेश लोकनाथ जगत्पते । जीर्णं लिंगं समुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया । अग्निनादास्तु जंदग्धं क्षि
 संजौलादिकं जले । प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितं । ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं
 पूर्णमेवास्तत्त्वप्रसादान्महेश्वरेति । ततो यजमानः प्रार्थयेत् । गोविप्रशिद्धिभूपा नामाचार्यस्य वयं ज्वनः
 शांतिं सर्वतु देवेश अग्निद्वं जायतामिदं । मूर्तौ तु विशेषः । त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निष्पापयत्यसौ । वासं कु
 रु सुरश्रेष्ठ तावत्वं वात्मके गृहे । वसद्भूतेषां सहित्वेह मूर्तिं वै तव पूर्ववत् । यावत्कारयते भक्तः कुरु तस्य ववांश्चि
 तमिति । ततो नवां मूर्तिं लिंगं वा ह्युक्तविधिना स्थापयेत् । मूलं त्वं भूराणोऽस्यष्टं ॥ ॥ इति जीर्णोद्धारः ॥ ॥
 अथ तुलसीग्रहणं ॥ ॥ देवशांतिं कुरुते स्मृति सारे । वैद्यतौ वयं तीयाते भौमभार्गवभानुषु । पर्वद्वये वसं

क्रांतौ द्वादश्यां सूतक द्वये। तुलसीये विविन्वति तौ धिंदीत हरेः शिरः। विष्णुधर्मोत्तरे। रविवारं विना दूर्वा तुलसी
द्वादशीं विना। जीवितस्या विना शायप्रविनिवृत्तधर्मवित्ततथा। संक्रांतावर्कपक्षांते द्वादश्यां निशि संध्ययोः।
यैश्चिन्नं तुलसीपौतैश्चिन्नं हीरमस्तकं। पात्रे। द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं वकार्तिके। लुनातिसनरोगदो
न्निरयानातिगर्हितान् रुद्रयामले। द्वादश्यां च दिवा स्वापः स्तुलस्य वनयत्तथा। विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनी
यंसदा बुधैः। विष्णुधर्मैः। न धिंद्या तुलसी विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः कवित्। देवार्थे तुलसाद्ये दोहो मार्ये समिधा
तथा। इंदुक्षये न दुष्येत्त गवार्थे दुहणस्य च। ग्रहणमंत्रस्त पात्रे। तुलस्य मृतजन्मासि सदा त्वं केशव प्रिये के
शवार्थे विविन्वा भिवरदा भवशोभने इति। पारिजाते दक्षः। समितुष्य कुशादीनां द्वितीयः प्रहरो मतः। अथ
पुष्पादेः पर्युषितं भागवार्चने भविष्ये। प्रहरं तिष्ठते जाती करवारमहर्निशं। तुलस्यां विलम्बपत्रेषु सर्वेषु ज

याति। पूर्वोक्तिविष्णुवचनात्। इदं मलमासगुरुशुक्रास्तावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च। देवताप्रासा
दभेदने तु शूलपातोक्तुकाश्रयः। वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदने प्रायश्चित्तं वतस्त्रिआजा
हुतीर्जुहुयादिदं विष्णुमनिस्तोके विष्णोश्चैव कर्माणि पादोस्येति। यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मण
न भोज्योदिति। शंखलिखितौ। प्रतिमारा मकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातसंगेषु तत्समुत्थानं प्रति संस्का
रोष्टशांतं निपातितानामिति। समुत्थानं प्रति क्रिया। प्रति संस्कारः पुनः प्रतिष्ठां प्रष्टुं शांतं पणदंडं च
त्यर्थः॥ अथ जीर्णोद्धारः॥ सखलिंगादौ दग्धे सग्ने च लिखिते वार्यः। अयं चानादि सिद्धप्रतिष्ठितालिंगादौ
संगादिदुष्टेपिनकार्यः। तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति त्रिविक्रमः। कर्त्ता मुक्तदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्य इत्युक्ता
पुण्याहं वाचयित्वा चार्यमृत्विजश्च वृत्तामः घ्नोमं त्रं शतं जह्यामि प्रतिष्ठाप्याघोरमंत्रेण लिङ्गे ॐ व्यापकेश्वर

न
भारभ्यपुनस्त्रिंशद्विंशदिगाण्येदित्यर्थः। एतद्दिनोत्तरं पर्युषिता नीत्यर्थः। बोडरानंदे स्कंदे। दममुपक्रम्य। तस्य
मालाभगवतः परमप्रतिकारिणी। शुक्लापर्युषिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित्। तिथितत्वे मात्स्ये। बिल्वपत्रे
वमाध्यं वत माला मलकीद्वयं। कच्छांतुलसी वै तु पद्मं वमुनिपुष्पकं। एतत्पर्युषितं न स्यात् कुशाश्वकलिका
स्तथा। स्मृतिसारा वल्गुं। जलजानि वसवेषां पत्राणामह तस्य च। कुशापुष्पस्य रजतसुवर्णवृत्तयोरपि।
न पर्युषितदोषोत्तितीर्थतोयस्य वै वहि। मुकुलैर्नार्यै द्वे वंपकैर्जलजैर्विना॥ अथ शिवनिर्माल्यनिर्मा
यः॥ सिद्धांतशेखरे। धाराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यां शुकादिकान्। विहाय शेषं निर्माल्यं चंडेशायनिवेद
येत्। अन्यदन्नादिपानीयं तांबूलगंधपुष्पकं। दद्याच्चंडाय निर्माल्यं शिवसुतं तु सर्वशः। आचार्य शिवं
उनामाज्ञा भंगे तुल्यकं। धनस्य भक्षणं तेषां पादो न क्षेप्यमाहितं। निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरी

रिता। दानं च भक्षणं समंतदर्थं तदुपेक्षणे। अकामा इक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपे सुधी। ब्रह्मपंचक
साहस्रमधेन सहितं ततः। कामतो भक्षणो दाक्षाप्रत्यश्चित्तं न वान्यतः। निर्माल्यं लंघने घोरं प्रजयेद्युतं
ततः। स्पर्शश्च लंघनसमो विक्रयो भक्षणो वै। स्मृत्यर्थसारेपि। शैवसौरनिर्माल्येनैवेद्यभक्षणो वांद्र। अ
भ्यासे द्विगुणं। मृत्याभ्यासे पातनं। अन्यनिर्माल्येप्यनापद्येवमिति। इदं वज्रोतिर्लिङ्गाद्यतिरिक्तविषयं।
तथा च पुरुषार्थप्रबोधेऽपि विषये। ओतिलिङ्गं विना लिङ्गं प्रपूजयति सत्तमाः। तस्य नैवेद्यभक्षणं तद
कच्छकं। शास्त्रग्रामोद्भवे लिङ्गे वाणलिङ्गे स्वयं भुवि। रसलिङ्गे तथाप्येव सुरीसद्वप्रतिष्ठिते। हृदये चंद्रकांते च
स्वाप्तृप्यादिनिर्मिते। सिद्धप्रतिष्ठिते चैकनचंडाधिर्भवेत्। यत्र चंडाधिकारोत्तिष्ठेत्तदोक्तं न मानवैः। चंडाधि
कारेनो शिवदीक्षावता भक्तेनेदं सक्ष्यमित्यते। तथा। वाणलिङ्गे स्वयं भूते चंद्रकांते हृदि स्थिते। चंडायण

निर्माल्य

कृति २

यत्र

* शिवदीक्षावता भक्तेनेदं सक्ष्यमित्यते ॥ तथा ॥ वाणलिङ्गे स्वयं भूते चंद्रकांते हृदि स्थिते। चंडायण
रत्नजैरसनिर्मिते ५२

समं ज्ञेयं त्रां भो नैवो मक्षतां । लिङ्गे स्वयं भुवे बाणो रत्नजे रसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठिते वैव न चं डाधि हति सर्वे
तू । यत्र चं डाधिकारो स्तित इति त्वं न मानवे । चं डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तिः । त्रैवि क्रम्यां । बाण
लिङ्गे च लोहे वसिष्ठ लिङ्गे स्वयं भुवि । प्रतिमा सुव सवा सुन चं डाधि हतो भवेत् । अत्र ब्रह्म हापि शुवि स्मृत्वा
निर्मात्रं यत्क धारयेत् । तस्य पापं महर्षि घ्नं नाशयिष्ये महा प्रतेति स्कांदा दशु विना न ग्राह्यं शिव निर्मा
त्रं किं तु स्नात्वेति स्मार्त्ताः । अनुपनीते न न ग्राह्यमिति श्री दत्तः । शिव दीक्षा हीने न ग्राह्यमिति शैवाः । ति
थितत्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे । अग्राह्यं शिव नैवेद्यं पत्रं पुष्पं जलं फलं । शर्म ग्राह्यं शिला संगोत्सवं याति पवित्र
तां । पंचायतन पूजायां तंत्रेण निवेदिता मित्यर्थः । शिव पुराणे । ये वीर भद्रा पिताः शिव भक्ति पराङ्मुखाः ॥
शंभो रन्यत्र देवेषु ये भक्ता येन दक्षिताः । तेषां मनो हर्मा शास्य तत्प्रसाद वलुष्टयं । काशी खंडे । जलस्य धारणं

लज्जेषु व । न पर्युषित दोषो स्ति मालाकार गृहेषु व । बृहन्नारदाये । कर्जं पर्युषितं पुष्पं कर्जं पर्युषितं जलं । न कर्जं तु
लसी पत्रं न कर्जं जाह्नवी जलं तत्रैव पात्रे । तुलसी पर्युषिता नैव बिल्वं तु त्रिदिना वधि । पत्रं पंचदिना वा
ज्यं शेषं पर्युषितं विदुः । स्कांदे । पालाशं दिनमेकं तु पंकजं च दिनत्रयं । पंचाहं बिल्व पत्रं च दशाहं तु ल
सी दलं । पदायादि शौराघ व भट्ट स्तुत्यथाह । बिल्वा पा मार्ग जीता तुलसी मिश्रा ता केतकी भृंग दूर्वा
मंदां भोजा हि दमो मुनि तिल तगर ब्रह्म कद्धार मल्लः ॥ चंपा श्वारा तिकुं भी दमन मरु वका बिल्व तो हा
निशस्ता त्रिंशं त्र्येकार्यं शि शो ११ दधि ४ निधि २ वसु ६ भू १ भू १ यमा २ ज्येष्ठ एव । अस्यार्थः । शतावरी मंदारः
अहि नग केसरः । मुनि रगस्तः । अश्वारातिः करवीरः । कुंभी पाटले तिके देव निधं दुः । अरयः षट् । ईशार
कादश । उदधय श्वत्वारः । निधयो नव । वसवोष्टौ । भूरकः । यमौ द्वौ । बिल्व मार भ्या हि पयं तं गता यित्वा द

लग्नेगुरोवरैबीजं धार्यं शुक्रयोः ॥ ७४ ॥ धनदायसर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ लेखयित्वा इमं मंत्रं धान्या
गारे निधापयेत् ॥ सस्यवृद्धिं परां कुर्यात्सृजितां प्रति पूजयेत् ॥ दक्षिणे दिशि खगमनं गमनमभिनवासुना
रीषु ॥ अथ मपि सस्यधनानां नवबुधाबुधवासरे कुर्युः ॥ शनिवारं च नो कायैर्धनधान्यमपोबुधैः ॥ अथ व
स्त्रं ॥ श्रीपातिः ॥ रोहिणीषु करपंचके श्विमेत्सुत्तरासुचपुनर्वसुद्वये ॥ रेवतीषु वसुदेवते च भेनमवस्त्रपरिधा
नमिष्यते ॥ ज्ञातारैर्बौसततमंबुभिर्गार्द्रमिंदौ भौमेशु च बुधदिने च भस्केरुनाय ॥ ज्ञानाय मंत्रिणि सृगौ प्र
यसंगमाय मंदेमळाय च नवांबरधारणं स्यात् ॥ रोहिणीगुरुपुनर्वसुत्तरेया विभक्तिनिववस्त्रमृषणं ॥ सा
नयोषिदवळंबतेपीति स्नानमाचरति वारुणीपया ॥ ॥ अथालंकारवलय्यादि ॥ दैवज्ञवल्लभः ॥ नासत्य
पूषवसुभिः करपंचकेन मातंते भौमगुरुदानवमंत्रिवारे ॥ मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरत्नांवराणि

विधितिमवति सिद्धौ ॥ ज्योतिर्निबंधे ॥ हस्तानुराधमृगपूषधनिष्ठयुक्तचित्रोत्तरासुचपुनर्वसुरोहिणीषु ॥
लग्नेच्छिरोरविमुलेंदुजजीववारे हेमादिधारणविधिः कथितो नराणां ॥ तत्रैव श्रीपातिः ॥ पौष्ठाश्विनीवसुक
रादिषु पंचकेषु कौमुभहेममणिविद्रुमकाचशंखाः ॥ नार्याधिताः सुरवार्थकरा भवन्ति ब्राह्मोत्तरादि तगुरु
षु सुरवाय भर्तुः ॥ तत्रैव ॥ शंखादिवरत्नानि पुष्यादित्युत्तरासुच ॥ रोहिण्यां नैव गृहीत भर्तुर्जीवितकांक्षि
णी ॥ अथ सूचीकर्म ॥ वासवादि तिस्रस्त्राष्टमैत्रवंद्राश्विनीषु व ॥ सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्द्रक्षैः प्रशस्य
ते ॥ ॥ अथ शय्या ॥ हस्तादिति ब्रह्मगुरुत्तराणि पौष्ठाश्वि मूलेंदुसंवित्राणि ॥ वारेषु जीवेंदुसितेंदुजा
नां शय्या समांभणमुत्तमं स्यात् ॥ अथ शस्त्रधारणं ॥ पुष्ये च दिति वित्रपप्रतनये शक्रोत्तरा रेवती स्वाती
वाजि विशाख मित्रसाहिते भानौ गुरो भागवै ॥ कुंभे काटगृहे वृषे मृगपतो चंद्रो सुभे वाक्षिते सनाहः शरख

इकुंतल्लुरिकाधायनिर्याणां हिता ॥ ॥ अथ स्वामिसेवा । वंडेश्वरः । रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसुवारुणयोरपि ।
 सेवेत स्वामिनं भृत्यः शुभवारोदये तथा । ज्योतिर्निर्वंधे । दासी दासादिभृत्यानां कुर्यात्संग्रहणं बुधे । स्थिरल
 ग्नेशु सैर्दृष्टे मंदवारे विशेषतः । अथ गजाश्च दोलाः ॥ ॥ सखा । पौष्णप्रजेशादि तप्तद्वयानि हस्तदिषट्कश्रव
 तोत्तराणि । दोलादिमातंगतुरंगमाणामारोहणे सीष्टफलप्रदानि । अथ नृत्यं । हस्तः पुष्यो वासवरोहिणी च
 ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च । पूर्वाचार्यैर्कीर्तितश्चक्रवर्तनित्यारंभे शोभनोयं सवर्गः । अथ राजदर्शनं ॥
 श्रीपतिः । मृगाश्विनिष्पश्रवाणश्च विष्ठा हस्तश्चक्रवर्त्ताष्टमपूषभानि । मैत्रेण युक्तानि नरेश्वराणां विलोकने
 मानि शुभप्रदानि । अथ क्रयविक्रयौ । भाद्रद्वयत्रिदशमं त्रिदिवाकरेषु मूलानिलोत्तरतुरंगरेव तीषु । सारं
 गपाणि राजनीकरमैत्रमेषु लाभः सदैव भवति क्रयविक्रयाभ्यां । वस्त्रे तु । वित्राशतभिषा स्वाती रेवती च श्वि

मूर्ध्नि विश्वेशस्तानजन्मनः । रषजालंधरो बंधः समस्तसुखं लुप्तमः । तथा । स्नपयित्वा विधानेन यो लिंगं स्न
 पनोदकं । त्रिपिबे त्रिविधं पापं न स्पृहा शुभिनश्च यति । लिंगं स्नपनं च भिर्यः कुर्यान्मूर्ध्नि भिषेवनं । गंगास्त
 नफलं तस्य जायते न विषा फलः । इदं पूर्ववाक्यवशाद् विश्वेश्वरविषयमिति केचित् । काशीस्थपुराणप्रसिद्ध
 सर्वलिंगविषयं । काशीरवंडेरत्नेश्वरारव्याने तथैव दर्शनं दित्यन्ये ॥ ॥ अथ वृषि । राजमातुडिः । ऋक्षेषु उत्तर
 पौष्णवैष्णवमघामूलानुराधाश्विनी प्राजापत्यकरीडदेवातगुरुप्रात्येयपादेषु च । निदर्षिर्वृषसैर्दृष्टैश्च सु
 मनोमालाभिरभ्यर्चितैर्देवाक्षेत्रपतेर्बो लंहलहधरः क्षेत्रं तलः कर्षयेत् । प्राजेशः श्रवणोत्तरादिति मघामा
 तुडिति प्याश्विनी पौष्णानुष्णमरविषयः शतभिषकुस्वाती विशांतथा । जीवाकंदुसितेन्दुनंदनीदनेलग्नेव सौम्यो
 दये सस्यानां वपने तथैव बलने शस्तास्तथारोपणे । वंडेश्वरः । हस्तवित्रादिति स्वाती रेवत्यां श्रवणत्रये । स्थिर

मंददिवसांशकलग्नयुक्ते रक्तासुमंददिवसे कुलिकोदये च। मैत्रद्वितीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्ते रात्र्युद्गमे च
 ऋणामोक्षमुद्रांति संतः। **अथ राजमुद्रा**। मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले योगे प्रज्ञास्ते ज्ञानचंद्रवर्जं। वारेति षो
 पूतजियाद्वयैव मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा हिराज्ञां। **अथ नौ**। चंडेश्वरः। पौष्ठाश्विनीतुरगवारुणमित्राक्राशी
 तोछरश्चिंमवसवोऽनलवंत्यमूनि। वारेच जीवभृगुनंदनके प्रज्ञास्ते नौकादिसंघटनवाहनमेषकुर्यात्॥
अथ मोगः। गुरुभरविमानुराधाविधारुपौष्ठाश्विरोहिणीषु स्यात्। स्वात्युत्तरासुकुयाच्छयनासनमोग
 भोगीदि। **अथ मशकर्म**। श्रीपतिः। पुष्ये पौष्णे वाश्विनीष्वेदं वेचशां त्रेहस्ताद्ये त्रिके भेष्यदित्यां। क्षौरं का
 र्यं वैष्णवादित्रये वमुक्ता भौमादित्यपातार्किवारान्। न स्नातभुक्तोत्कटभूषितानामभयंगयात्रा समरे
 तसुरवानां। क्षौरं विदध्यान्निशि संध्योर्वाजिजीविषूणां नवमेन वाहि। त्रिच्छली सेतो वृद्धगार्ग्यः। रम्या रसौ

खारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि। आद्राह प्रतिपदि क्ता भद्राः क्षौरेषु वर्जयेत्। गार्ग्यः। षष्ठ्यमा पूर्णिमा पातचतु
 र्दश्यष्टमी तथा। आसुसंति हितं पापं त्रिषु तैले भगेश्वरे। राजमातंडिः। देवकार्ये पितुः आहूतैर्वैशाखीक्षये।
 क्षौरकर्म न कुवत्तजन्ममासे च जन्मभे। बृहस्पतिः। राजकार्ये नियुक्तानां नरानां रूपजीविनां। शमश्रुलोम
 नखच्छेदो नास्तिकालविशोधनं। तथा। क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवं। पित्रादिमृतिदोक्षासु प्रा
 यश्चित्तेव तीर्थके। केचित् तृतरार्द्धमन्यथा पठन्ति। मुंडनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते। इति नारदः। नृपवि
 प्राज्ञया यज्ञे मरणे बंधमोक्षणे। उद्वाहे खिलवारक्षीतिथिषु क्षौरमिष्टदं। भारते। प्राञ्जुरक्षमश्रुकर्मणि
 कारयितुं समाहितः। उद्ञ्जुरखोवाथ भूत्वा तथा युविदते महत्। अपराके। उद्ञ्जुरखः प्राञ्जुरखोवा वपनं का
 रयेत्सुधीः। केशश्रमश्रुलोमनखान्युदकसंस्नानं निवापयेत्। दक्षिणं कर्णं मास्यधर्माध्यापनं क्षये॥ शि

स्वाधनवसंस्कारे शिखाद्यंतं शिरोवपेत्। पत्नीनां तु विशेषो निगमे कसोपस्थ शिखावर्जं क्रतुसंधिषु वापयेदिति।
अन्येपि विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः। अथेधनसंग्रहः। ब्रह्मानि उर्कमयमूलं त्रिपूर्वौ द्रपो ह्यनुराधगुरु
विष्णुविशारवयुक्ते। वारे कुजा कर्कशगुनंदनसोमजानां श्रेष्ठेधनस्य करणं भवति प्रशस्तं। अथ नवान्नं। श्रीप
तिः। रेवती श्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मणः पृथगपि दितयेव। अतरेषु गदितां पृथुकानां प्राशनं नवनवान्नवि
धानं। अथ नवभोजनपात्रं। ज्योतिर्निबंधे। सोऽप्यपात्रं सुधासिंधौ घटयेद्वासमाहरेत्। तत्रान्नप्राशनं प्रोक्ते
काले भोजनमाचरेत्। अथ नवपत्नीफलदिसक्षणं। चंडेश्वरः। मूलाश्विमेतत्करतिष्पहरीद्रभेषु पौष्णे चोद
वपुनर्वसुवासवेषु। वारेषु भूमितनया कर्कजवारवर्जं तांबूलनूतनफलाद्यश्नं हिताय। अथ होमेऽहोति
पातः। ज्योतिषे। तरणि विष्णुगुप्तास्करि चंद्रमः कुजैकेतवो द्रुतभुजो न शुभास्तितरे शुभाः। दहनचक्रमिदं प्रवि
१५ सुरेज्यविधुं तु दकेतवः। रविस्ततो दिनसंगणयेत् क्रमात्प्रतिस्वां त्रियते त्रियते च न्यसेत्। दिनकरा किततः कुज ४९

नीशुभा। श्रवणश्च तथा प्रोक्तो वस्त्राणां क्रयणेशुभः। अथ सेतुः। स्वातीयुक्ते मंदवारे वृषभशुभोदने। से
तूनां बंधनं कार्यं ध्रुवमेवार्कजीवयोः। अथ पशुकृत्यं। श्रीपतिः। चित्रोत्तरावेष्टवरोहिणीषुर्वर्द्धादिर्नादिना
ष्टमीषु। स्थानप्रवेशोगमनं विदध्यात्पुमान्पशूनां न कदा विदेव। चंडेश्वरः। हस्तमूलविशारवा सुरेवत्यां श्र
वणेतथा। मैत्रेव वारुणे श्रेष्ठं पशुकृत्यं मुच्यते। पूर्वत्रयामृतमयूरवहुतांशनेषु इंद्राग्निवाजिवसुवा
रुणांशं करेषु। एतेषु गोमहिषदंतितुरंगमादिनां प्रेकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता। अथ गजदंतच्छेदः।
ज्योतिर्निबंधे। वाष्ट्रवैष्टवश्चिन्त्यामादित्ये वसुदैवते। दीतनां शुभदं कर्मपुष्पे हस्ते वकीर्तितं। अथ
निक्षेपः। भरणी त्रीणि पूर्वाणि आर्द्राश्चेषामघातथा। चित्राज्येष्ठा विशारवा वमूलं मृगापुनर्वसु। रभिर्दि
तं प्रयुक्तं वयधनिक्षिप्येत धनं। पृष्ठतो धावमानस्य धनिनो नोपपद्यते। अथ क्रणमोक्षः। श्रीधरवागीश

गुह्यमासोमृतिः पक्षकः। द्वा मासावथविंशतिर्दशानिशाः पक्षांतपक्षानखामासोपक्षदशांतपक्षककुसंपीडादि
नान्यश्चिमात्। देवजः। उरगवहणारौद्रावासवेदं त्रिपूर्वायमदहनविज्ञाखायापवारोयुक्ता। तिथिषुनवमिष
षीद्वादशीवाचतुर्थीमवतिमराणयोगोरोगिणांकाष्ठहेतुः। अत्रकुंभैहमीनक्षत्रप्रतिमादेवतासंपूज्यद्वाद
शदलेषुसंकर्षणादिद्वादशमूर्तिः द्वादशादित्यानुवासंपूज्यद्वौसमिंतीलक्ष्मीराज्येगायत्रानक्षत्रदेव
तायैत्र्यशोतरंश्रांतंहुत्वादध्योदनं बलिंदत्वाचाययिगांप्रतिमांचदत्वाविप्राम्भोजयेदितिसंक्षेपः। विशेषस्त
त्राहमाद्रौपदार्यादित्रैविज्ञेयः। **अथभेषजं**। चंडेश्वरः। मूलानुराधमृगातिष्यपुनर्वसौचपौष्ठाश्विनीश्रवणाश
क्रकरत्रयेच। वारेषुक्यतिसितेंदुदिनेप्रशस्तंभेषज्यमक्षणममिषुहितंनराणां। **अथारोग्यस्नानं**। श्रीपतिः।
इंद्रोवरिभागवेवध्रुवेषुसापादित्यस्वातियुक्तेषुभेषु। पैत्रेचांत्येवापिकुर्यात्किदादिनैवस्नानंरोगनिर्मुक्तजंतुः

वोविलुनेरविभौमवासरेरिक्तेतिथोस्याद्दुलेचपक्षे। धिष्येचरोगनिपीडितानांस्नानंनराणांनिरुजत्वका
रि। **अथदंतधावनं**। एर्थाचंद्रोदयेविष्टुः। प्रतिपद्दशैषषीषुचतुर्दश्यष्टमीषुच। नवम्यांमानुवारेचदंतकाष्ठ
विकर्जयेत्। नारदः। चतुर्दश्यष्टमापौर्णमासीसंक्रमणेषुच। नंदासुवनवम्यांचदंतकाष्ठविकर्जयेत्। श्राद्धेयजेव
नियमेदंतकाष्ठंचवर्जयेत्। वसिष्ठः। शतयर्कसुक्रवारेषुकुजाहेव्रतवासरो। जन्माहेश्राद्धदिवसेदंतकाष्ठविकर्ज
येत्। हेमाद्रौस्कांदे। **अथंगोजलधिस्नाने** दंतधावनमेथुनेजातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः। संवर्तः।
रवौविवाहेआशौचैवर्जयेदंतधावनं। व्यासः। अलाभेदंतकाष्ठानांनिषिद्धायांतथातियौ। अपांद्वादशांद्
षैर्विदध्यादंतधावनं। **अथामलकस्नानं**। व्यासः। श्रीकामः सर्वदास्नानंकुर्वीतामलकैर्नरः। सप्तमीनवमी
चैवपर्वकालंविकर्जयेत्। चंद्रसूर्योपरागेचस्नानमामलकैस्सजेत्। ऋतुः। षष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशी

संक्रांतौ रविवारे स्नानमालै मकै सज्जेत। यत्तु नवमी दशमी चैव लतीया वत्रयो दश। प्रतिपद्वादशी वृद्ध
 स्नानं तासु विवर्जयेत्। यच्च दश स्नानं न कुर्वति माता पित्रोश्च जीवतोः पुत्रः कुर्वन्ति रात्रौ पित्रोस्तृतिती
 कितौ तिक एवमाद्यैः स्नानमंत्रं निषिद्धं तद्गोमयस्नानपरं न नित्यनैमित्तिकपरमिति हेमाद्रिः। अथ तैलनि
 षेधः॥ ॥ कात्यायनः। पक्षादौ चरवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ। तैलेनाभ्यज्यमानस्तु त्रिपरीहय
 ते। गर्गः। पंचदश्यां च तुर्दश्यां षष्ठ्यां रविसंक्रमे। द्वादश्यां सप्तमी षष्ठ्यां सौलस्पशं विवर्जयेत्। न च कुर्यात्
 तीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा। शाश्वतं गतिमन्विच्छन्दश्यामपि पंडितः। तत्रैवायुर्वेदो षष्ठ्यां दिनस्य
 षष्ठ्यामेकादश्यां च पर्वसु। द्वादश्यां च तुर्दश्यां पंचम्यां प्रतिथौ। त्रते श्राद्धदिने जन्मात्रितयै श्रवणार्द्रयोः॥
 ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनेषु मतीपाते च वैधृतौ। विष्टियोगे च संक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु। नाभ्यंगं तत्र बालानां च

लोस्य तां हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये। अत्र शांतिरुक्ता विष्णुधर्मैः। क्रूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे। शांतिं वि
 धाय गां दद्याद्वा ह्नाण्यकुटुंबिने। आयसी प्रतिमां हत्वा निक्षिपेत्तामधो मुखं। गोमूत्रमधुगंधाद्यै र्विंतां प्रतिमां
 ततः। स्वस्त्वां निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते। अत्रापवादः क्रियासारे। नित्येनैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विवा
 रयेत्। अथ ज्वादौ फलं। श्रीपतिः। स्वात्या श्लेषारौद्रपूर्वसु शांतिरोगोत्तिर्जायते यस्य पुंसः। तद्भैषज्यं चाष्टौ
 निःप्रयत्नः स्यादुग्धाब्जे लब्धजन्मापि वैद्यः। आधुत्यं तिर्यस्य पौष्टे स मैत्रे प्राणत्राणं जायते तस्य वृद्धात्। वै
 श्वे सौम्ये रोगमुक्तिस्तमासां द्विंशत्या स्याद्वा सराणां मघासु। पक्षाद्दस्ते वा सवे सद्भिर्देवैर्मूलाश्विन्योरभिधिष्ये
 नवाहात। याम्येताष्टैर्वैष्णवे वारुणे च नैऋत्यं स्यान्नूनमेकादशाहात। अहिर्बुध्न्ये तिष्य संज्ञेयमाख्ये प्राजाप
 त्यादित्ययोः सप्त रात्रात्। ज्योतिषे। एकाहो निधनं दशाहमनिघाः। वाणा विपत्सर्वताः सप्तोका विलयश्च मासयु

स्योत्तमः। अथ गृह्यसंज्ञाः। ज्योतिर्निबन्धे वा दशायणाः। वैशाखे फाल्गुने पौषे श्रावणे मार्गशीर्षके। सूत्रारंभः शि
 लान्यासः स्तंभारंभः प्रशस्यते। नारदः। सौम्य फाल्गुन वैशाख माघ श्रावण कार्तिके। सौराजेया इति काला
 दशः। तत्रैव कारणा तत्रे। स्थिरमासे स्थिरो राशौ स्थिरं राशेन ववेत्तमनां। कुर्वति स्थापनं रांकोः रांभु स्थापनमे
 ववा। कार्तिके निषेधस्तुलापरः। कुंभे माघे पिसर्वेषां मंदिराणां मुपक्रमं। महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहा
 व। निषेधो धान्यगृहपरः। पाकभोजनशालादौ मार्गशीर्षे श्व फाल्गुनः। रथ्यागे ह मठादौ व महस्यः शुद्धिरेव
 तु। पौषाषाढ निषेधस्तु प्रधानगृहपरः। न प्रधानगृहं भं कुर्यात् पौषे शुक्लावर्षात् तत्रैवोक्तेः। ज्योति
 स्तत्वे। पूर्वापरास्यंतु न भोत्य पौषे या म्योत्तरास्यं सहसिद्धितये। कार्यं गृहं जाव बुधर्क्षगार्कनी वास्तुगौजीव
 सितौ बहिः। रत्नमालायां। कर्कतक्रहः। कुंभगतैर्कै पूर्वपश्चिम मुखानि गृहाणि। तौ द्विमे पृथक् पृथक्

याते दक्षिणोत्तरमुखानि वदन्ति। दैवज्ञवल्लभः। शोको धान्यं पंचलानिः पशुत्वं स्वासिनैः स्वसंगं भृत्यनाशं
 रत्नधान्यमिति कालादशोपाठः। स्वश्रीप्राक्षिं वन्निभीतिं वलक्ष्मीं कुर्युश्चैत्राद्या गृहं भकाळे। गर्गः। अत्र गाम
 गतो हिण्यां पुष्पमैत्रेकरत्रये। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहं भः प्रशस्यते। रोहिण्यां श्रवणत्रये दितियुगे हस्त
 त्रये मूलके रेवत्युत्तरफाल्गुनी ध्रुवगमे मैत्रोत्तराषाढयोः। शस्तं वास्तुकुजा किं वर्जितदिने गोकुंभसिंहे सुरवे
 कन्यायां मिथुने नभः शुद्धि सहोराधोर्जके फाल्गुने। कालादशे सनत्कुमारः। आदित्यसौमवर्जं तु सर्ववाराः
 शुभप्रदाः। वास्तुशास्त्रे। मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा। फाल्गुने चतुर्वेत्तम सर्वसंपत्प्रदं भवेत्।
 कार्तिके माघमासे च वैत्रे ज्येष्ठे तथा श्विने। मास्याषाढे भाद्रपदे न कुर्यात् सर्वथा गृहं। द्वितीया चतुर्तीया च पंचमी
 सप्तमी तथा। त्रयोदशी च दशमी पूर्णा चैकादशी तथा। वैशाखे शुक्लायस्युर्विशेषाद्युक्ताः। व्यवहारसारे

शिलान्यासः प्रकर्तव्यो ग्रहणां प्रवर्तणे मृगे। पौष्टे हस्ते वरो हिण्यां पुष्पाश्चिन्त्युत्तरात्रये। वास्तुप्रदाये। अधोमु
 खैर्भौर्विदधातस्वातं शिवास्तथैवोर्ध्वमुखैपादं। तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटपानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्धुवर्तैः। लल्लुः।
 स्नानेनैव पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वा जिगृहं धनस्य। देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण मध्ये स माभ्युपनिवे
 शनाय। शिखिशास्त्रे। कन्यासिंहे तु लायां मुजे गपति मुखं शशुकोणे भ्रूवातं वायव्ये स्यात्तदास्यं तैलं विध
 नम करे ईशं स्वातं वदंति। कुंभे मानेनैव मेषे निरुहं ति। ईशं मुखं स्वातं व्यकोणे चान्ये कोणे मुखं वैष्टमिथुनग
 ते कर्कटे रक्षस्वातं। तत्त्वविता मणौ। यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां द्वात्रिंशद्वस्ततोधिकं। न तत्र धितयेद्द्विमात्राणा
 नायव्यादिकान्। राजमातुः। आयव्ययौ माससु हिंसागारेन विनयेत्। शिखान्यासादिनां कार्यात्
 थागारेषु रातने। व्यवहारतत्वे। निषिद्धेषु कालेषु त्वानुकूले शुभे दिने। तृणकाष्ठगृहां भेमासदोषान्

द्वानां तु न दोषहादिति। व्यवहारतत्वे। संक्रांतिभद्राव्यतिपातवैधतीषष्ठ्यष्टमीयवसुनार्कभूसुते। स्नाने द्वि
 तीयादशमी च गहिताः षष्ठ्यादिमायारदधावनेधमाः। अस्यापवादमाह तत्रैव प्रचेताः। सार्धपंगंधतैलं च
 यतैलं पुष्पवासितं। अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन। आयुर्वेदे। निषिद्धतिथिवारक्षग्रहणेषु पिपा
 त्रिषु। किंविद्गोघृतयुक्तं वा विप्रपादजो न्वितं। भानौ दूर्वा न्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्पयुगुरौ। सर्वेषां सर्वदा तैलं
 मध्यगेषु न दुष्यति। मंगलेषु दोषः। मांगल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वतः सवेषु च। स्नेहमात्रसमायुक्तं स
 ध्यान्हास्राकृतदिष्यते इति मदनपारिजाते कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ बृहन्मनुः। तैलाभ्यां गोनाकवारं
 भौमे नो संक्रांतौ वैधतौ विष्टिषष्ठ्योः। पर्वस्वष्टम्यां न वैष्टः सदृष्टः प्रोक्तान्मुक्तावासरे सूर्यमानोः। तिल
 स्नाननिषेधस्तपस्त्रिंशन्मते। तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिग्रहजन्मसु। धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं न

नि.सिं.त.

प्रवेशकलशचक्रं चिंतामणौ. वक्त्रे नूपरविमालवेशसमयेकुंभेग्निदाहः कृताः प्राक् च्यासुद्वसनंकृताः यमगतालभः कृताः ४
पश्चिमे १७ श्रीविंदा ४ कलिकृत्तरेयुग ४ मितागर्भे विनाशागुदे रामाः ३ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनका ३ कंठेनवेत्सर्वदा ॥१॥
स्ववित्तानैः स्त्रीभिः स्ववागितवाद्यैर्विशोच्चैः। अवहारतत्वे। सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे जन्मर्क्षलग्नोपवयो
दृष्टांशो। वामंगतेर्के गृहवास्तूपूजां कृत्वा विशोद्धेशमभकूटशुद्धं। वास्तुशास्त्रे। लग्नाप्रागादितोदिक्षु द्वौ द्वौ राशौ
नियोजयेत्। एकमेकं न्यसेत्कोणोत्तमं वामं विधितयेत्। विसिष्टः। चंद्रजार्जसितवासरेषु तु श्रीकरं सुतमहार्थे
लाभदं। सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु वोरसयमत्र निदिशेत्। रत्नकोशो। पुष्पे धनिष्ठामृदुवासाणेषु स्वा
यं भुवक्षेत्रेषु चोत्तरासु। अक्षीणचंद्रेषु भदोनपस्यतिथावीरिते च गृहप्रवेशः। नारदः। प्रवेशो मध्यमो
जेयः सौम्याकार्तिकमासयोः। माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः। अकपाटमना छत्रप्रदत्तव
लिभोजनं। गृहं न प्रविशेद्दुःखमाप्नुयात्। प्रवेशश्च वास्तूपूजां कृत्वा कार्यः। जीतांद्वारे तथोद्या
ने तथा गृहनिवेशने। नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्तने। द्वााराभिवर्तने तद्वा प्रासादेषु गृहेषु च। वास्तूपूजा
षु हूतचिंतामणौ तु वामोरविर्भूत्युसता। अथ लज्जतेर्के यंच भे प्राग्वदनादि मंदिरे। पूर्णतिथौ प्राग्वदने गृहेषु शोभनं
रादिके याम्यजलांतरानने ९ इति। गृहप्रवेशो वामोरविः ११३

मनंकुर्यात्सूर्यमेत्रविचक्षणोऽतिमात्स्योक्तेः। तत्रैव। कृत्वाग्रतो द्विजवरानथपूणकिं संधध्यक्षतामदलपुष्प
फलोपशोभं। दत्ताहिरण्यवसनानितथा द्विजेभ्यो मंगलमश्रांतिनिलयं सगृहं विशोच्चैः। गृहोक्तहोमवि
धिनावलिकर्मकुर्यात्प्रासादवास्तुशामने च विधिर्युक्तः। संतप्यो द्विजवरानथपूज्यभोज्यैः शुक्रांवारः स्वभव
नं प्रविशेत्सुदृढं। अथ कलिबर्ज्यानि। बृहन्नारदायै। समुद्रयातुस्वीकारः कमंडलुविधारणं। द्विजानामस
वणांसुकन्यासूपमयस्तथा। देवराजसुतो सतिर्मधुपर्कपशोर्वधः। मांसदानं तथा श्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्त
था। दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मवर्यं नरमेधाश्च मेधकौ। महाप्रस्थानगम
नं गोमेधश्च तथा मखः। इमान् धमान् कलियुगे कर्ज्यानि दुर्मनीषिणः। कमंडलुः सोदकं च कमंडलुमित्यु
क्तः। मन्मथे वा। दत्ताडटा। उट्टायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा। कलौ यंच न कुर्वति भ्रातृजायां कमंडलुमि

तिहेमाद्रौवनात्। उदायाः पुरुषसंयोगान्मृते देयेति केचनेत्यादिभिर्विवाहतोक्ता। हेमाद्रौ ब्राह्मे। गोत्रा
नूमात्सपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथा। नराश्वमेधौ मधुं वकलौ कर्ज्ये द्विजातिभिः। गोत्रात्त गोत्रजायाः पि
तृभ्यः। मातृसपिंडात्मातुल्यत्तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः। तेन यानित द्विधा यकानितानियुगांतर
विषयाणि। तथा व्यासः। तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा। शुक्लेन बोद्धव्यंति विप्राः पापविमोहि
ताः इति कलौ तन्निंदामाह। मातृतस्तृतीयां मातुल्यकन्यामित्यर्थः। उत्तं वै तत्प्राक्। मधुं स्त्रीभ्यश्च सुरामावा
मभित्यादिना विहितमपि कर्ज्यं। हेमाद्रौ न्मादित्यपुराणो। विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनं। बाला
याः क्षतयो न्यास्तवरेणान्येन संस्केति। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः। आततापि द्विजाग्र्याण
धर्मयुद्धेन हिंसनं। द्विजस्याधौ तु नोयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। सन्नदीक्षान्न सर्वेषां कर्मंडलुविधारणं। म

विद्यते। वंडेश्वरः। पूर्णादितृष्टमीयावत्पूर्वाभ्यं वज्रयेद्ब्रह्म। उत्तराभ्यं न कुर्वति नवम्यादिव तु द्दशी। अमावा
स्यौष्टमीयावत्पश्चिमाभ्यं विवर्जयेत्। नवम्यादौ तथा याम्यं यावत्तृष्ट्यावत्तु द्दशी। ध्रुवं दृष्ट्वाथ वास्तुत्वा कर्तव्यं
वास्तुरोपणं। सायाह्नवर्जं दिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानिर्गुणं। वराहः। दक्षिणपूर्वकोणे हत्वा पूजाशिलां न्यसेत्
प्रथमं। शेषाप्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं समुत्थाप्याः। कालादग्नीं वास्तुशास्त्रेण। स्वाते वैव शिला न्यसेत्पुनः
प्रशस्यते। तत्रोक्तं शांतिरत्ने। चतुर्हस्तप्रमाणं तु स्वात्वागते समंततः। कुंभोदकैः सेवयेयुः शांतिपाठपुरः
सरं। ततर्दशानदिग्भागे साक्षतं रत्नपंचकं। साज्यं कुंभस्थिरं मुक्ता वास्तुपूजनपूर्वकं। कुंभोपरिशिलान्या
सः कर्तव्यस्तदनंतरं। अथ गृहप्रवेशः। बृहस्पतिः नंदायां दक्षिणद्वारं सद्रायां पश्चिमेन तु। जयायामुत्तरद्व
ारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत्। वसिष्ठः। हत्वा शुक्रं दृष्ट्वा वामतोर्कं विप्रान् पूज्या नयतः पूर्णकुंभं। हर्म्यं स्तारण

ब्राह्मणा नां प्रवासित्वं मुखमिधमनक्रिया। बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिवोदितः। यतेश्च सर्ववर्णेषु
 भिक्षावर्णविधानतः। न चोदके दशाहं च दक्षिणागुरुवोदिता। ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पत्न्यादि क्रियापि
 च। भृगुविप्रपतने श्वैव वृद्धादिमरणं तथा। गोतृद्विषिष्टेयसिद्धिष्टैरां मनक्रिया। पितापुत्रविरोधेषु सा
 क्षिणां दंडकलमनं। यतः सायंग्रहत्वं वसूरिभिरुदशिभिः। एतानि लोकगुप्त्यर्थं कळेरादौ महात्मभिः। नि
 वर्तिता निविद्धिर्मवस्था पूर्वकं बुधैः। सुराग्रहणास्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारः। न च मध्यं वेति सामान्येन
 निषिद्धस्यानेनोपसंहार इति वाच्यं। निषेधस्य निमित्तमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्। न हि स्यादित्य
 स्य न ब्राह्मणां हन्यादित्यनेनोपसंहारो हिंसांतरस्यादोषापत्तेश्च। निवृपतं वै तद्धेमादिगान्यत्रेत्युपरम्पते
 वृत्तेति। एकाहो ब्राह्मणः शुद्धो यो ग्निर्वेदसमन्वित इत्युक्तः। अथ स्यात्तौ वस्य संकोचः। न तस्य निवृत्तिर्दृष्टा

भृगुविप्रपतनादते इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः। कलौ कर्तव्यं लिख्यते इति व्यासोक्तेः। पतितसं
 गे दोषसत्वेऽपि पातित्यनेत्यर्थः। अन्यथा संसर्गः शोधितैरपातिविशोधायते। स्तेयभिन्ने महापापे रहस्यं
 ते प्रायश्चित्तनेत्यर्थः। सवर्णान्याससवर्णाक्षत्रियादिः स्तयादुष्टैः। अथानौ शिष्यादौ। चतस्रस्तपरित्या
 ज्या शिष्यगुरुगान्वयेत्युक्तस्यागः। परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मत्यागः। यद्वा परोद्देशात्मात्यागोदा
 नं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तं। उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं प्रतिग्रहसमर्थोपीत्युक्तं चेतनग्रहणेन प्रतिमापू
 जा। स्वाशौचकालाविज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागत इत्युक्तस्य त्रिः। षडिति उपीषितस्य हं स्थित्वा धात्यमब्राह्म
 णाद्धरोदित्युक्तमन्नचौर्यं आपदिक्षात्रादिवृत्तिः। मुखेनैधेवेमेदग्निमित्युक्तं धमनं। दशाहं नैव शुद्धे त
 भूमिस्थं न चोदकमित्युक्तो दशाहः। गुरुवैतुवरं दत्तव्यं त्वादिक्षणा। शूद्रेषु दासगोपालेति। कंदूयकं स्न

हपक्वयच्चदुग्धेनपाचितं। एतान्यश्नान्भुजोभोज्यानिमनुरब्रवीदित्यपराकेसुमंतूक्ताश्चस्यपाकक्रिया।
 पितापुत्रविवादेतुसाक्षिणांत्रयणोदकमित्युक्तः। सायंगृहत्वंविधूमेसन्नमुसलेइत्युक्तंयथैवंद्रेणातु।
 अरंतिवसुधांविप्राःस्थिवीदन्ननायव। अनिकेताश्चनीहारायत्रसायंगृहास्ततेइतिविदुःपुराणोक्तोनिषि
 द्धः। तेनाज्ञातश्रीलुपांथादेःश्राद्धदौनियोगोनकार्यः। कलावित्यर्थोक्तः। एतानिवर्ज्यानीत्यर्थः। निगमः।
 अग्निहोत्रंगवालंभंसन्यासंपलपैतृकं। देवराचसुतोत्पत्तिःकलौपंचविवर्जयेत्। अग्निहोत्रंतदर्थमाधा
 नं। एतच्चसर्वाधानपरं। अद्धाधानंस्मृतंश्रौतस्मात्तन्मियोक्तृयकृतिः। सर्वाधानंतपोरैक्यद्वैतःपूर्वयुगा
 श्रितेतिलोगाक्षिवचनादितिस्मृतिचंद्रिकायां। एतेनचत्वार्यष्टसहस्राणिचत्वार्यष्टशतानिच। कलेयूदा
 गमिष्यंतितदन्नेतापरिग्रहः। सन्यासश्चनक्तव्योब्राह्मणोनेविज्ञानतेतिव्यासवचनमारब्धाते। सर्वाधा

हाप्रख्यानगमनंगोसंज्ञाक्षिभगोसवे। सौत्रामण्यामपिसुराग्रहणस्पृशसंग्रहः। अग्निहोत्रहवण्याश्चले
 होलीटापरिग्रहः। वृत्तंस्वाध्यायसापेक्षमध्यसंकोचनंतथा। प्रायश्चित्तविधानंवविप्राणांमरणान्तिकं। संसर्ग
 दोषस्तेयान्यमहापातकनिवृत्तिः। वरातिथिपितृभ्यश्चपशूपाकरणक्रिया। दत्तोरसेतरेषांलुपुत्रत्वेनपी
 ग्रहः। सवर्णन्यागुणादुष्टैःसंसर्गःशोधितैरीपि। अयोनौसंग्रहेवृत्तेपरित्यागोगुरुस्त्रियाः। प्रोद्देशात्मसं
 त्यागोऽद्विष्टस्यापिवर्जनं। प्रतिमास्पृशनाथयिसंकलमश्चसधर्मकः। अस्त्रिसंचयनाद्धर्ममंगस्पृशनिमेवव। शा
 मित्रंवेवविप्राणांसोमविक्रयणंतथा। षड्क्तान्नज्ञानेवान्नहरणंहिनकर्मणः। माधवीयेष्टथैवंद्रोदयेव॥
 श्रद्धेषुदामगोपालकुलमित्रार्घ्यसीरिणां। भोज्यान्नताग्रहस्त्वतीर्थसेवातिदूरतः। शिष्यस्पृशगुरुदारेषु
 गुरुवद्वृत्तिशीलता। आपद्वृत्तिर्द्विजाग्रामाणामश्वस्तनिकतातथा। प्रजाथंतुद्विजाग्रामाणांप्रजाराणिपरिग्रहः।

पिंडनिषेधेति। न च प्राप्तिविनाशः। न वातिदेशं विना प्राप्तिः। न वांगत्वेन विनातिदेशः। प्रधानस्यानविदे
 शात्। सप्तमे उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः। तेन सोजनं प्रधानं पिंडोऽंगं। पिंडदानमात्रविधिरत्वं भूतात्मकमिति
 रमेव प्रकरणान्तरन्यायादिति। तत्रा। जातश्राद्धेन दद्यात्पुष्पकान्नं ब्राह्मणेषुपि। न पक्वं भोजयेद्द्विप्रान्सख
 येषुपि कदाचनेत्याद्यैर्जातश्राद्धश्राद्धश्राद्धादौ भोजनस्य निषेधेनांगत्वापत्तेः। न तौ पशौ करोतीं वदुपजीव
 विरोधेन विकल्पापत्तेश्च तेन श्राद्धश्राद्धाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौ निषेधपर्युदासो वा भयजी संनयोदिति व
 त। इति तत्त्वं। धर्मप्रदीपेपि। यजुषां पिंडदानं तु बह्वानां द्विजार्चनं। श्राद्धश्राद्धाभिधेयं स्यादुभयं सामवे
 दिनां। तच्च पितृभ्यो जते पितृभ्यो दद्यादित्युभयप्रयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकं। पितरो देवता इति पितृ
 द्देश्यकत्वाद्यागत्वं विप्रापेक्षया वदानत्वमित्यविरुद्धं। एतेन नायं यागः। देवतोद्देशेन त्यागो यागः। यागोद्देश्या

ग

११७

त्मा

च देवतेत्यांश्यादिति गौडमतमपास्तं। वैधव्याद्विशेषोद्देश्यत्वस्य तस्योदमित्येव त्वारोपप्रतियोगित्व
 स्यादेव तात्वात्। तत्रैव सुमंतुः। श्राद्धात्परतरं नान्यद्व्येयस्करमुदाहृतं। आदिपुराणे। न संति पितरश्च
 ति कृत्वा मनसि यो नरः। श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबंति ते। तद्देशेनाह विश्वामित्रः। नित्यं नैमित्तिकं
 काम्यं वृद्धि श्राद्धं संपिंडनं। पावणं चोत्तिविज्ञेयं गोष्ठ्यां। शुद्धार्थमष्टमं। कर्मणि न वमं प्रोक्तं दैविकं दशमं
 स्मृतं। यान्नास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति। एषां लक्षणातिशयविष्ये। अहत्यहं नित्यं श्राद्धं तन्न
 त्यमितिकीर्तितं। वैश्वदेवि विहीनं तदशक्ता बुद्धकेन तु। एको द्विष्टं तु यद्वा द्वा तत्रैमित्तिकमुच्यते। तदप्येव
 वं कर्तव्यं मयुगमान् भोजयेद्द्विजान्। कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थं सिद्धये। वृद्धौ यन्नियते श्राद्धं वृद्धि
 श्राद्धं तु दुच्यते। गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पानत्रचतुष्टयं। अर्घ्यायै पितृपानेषु प्रेतपानं प्रसेवयेत्। ये समाना

नि० सि० त०

इति द्वाभ्यामेतद्देयं संपिंडनं। नित्येन तुल्यं शोषं स्यादेको द्विष्टं स्त्रियाऽपि। एतदुभयमेव स्त्रियाः। तेन स्त्री
कर्तृकं स्त्रीसंप्रदानं कंचेत्युभयनियममशीतिक्रमतरुः। अमावास्यायन्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतं। क्रियते
बापर्वणियतत्पार्वणमिति स्थितिः। अत्र पर्व। चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पार्वण्येतानि
राजेंद्रविशंक्रमणंतथेति विष्णुपुराणे कृतं संक्रांत्यादि। गोष्ठ्याय क्रियते श्राद्धं गोष्ठे श्राद्धं तदुच्यते।
बहूनां विदुषां संपत्सुखायार्थं पितृहृत्यै। क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनं। शुद्धयमिति तत्रो
क्तं नैवेद्यमनीषिभिः। शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचयविव। पुष्ट्यर्थमेतद्दिश्ये मोपचायिकमुच्यते। गो
ष्ठ्यां श्राद्धकर्तृसमुदाये संपत्सु सामग्रीसंपादनेन युगपत्तथादि प्राप्तौ विदुषां श्राद्धसंपदा सुखार्थं भि
न्नपाकाशक्तौ बहुपितृकः श्राद्धमेककुर्यादिति कल्मतः। शंखधारश्च। शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्तांगमिति मे

११६

x निषेककाले सोमं च सीमंतो जयने तथा॥ हेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्तुं गमेव च॥ देवानुद्दिश्य यद्वा देयं दैविकमुच्यते॥ गच्छेत्तस्य रक्तश्रा
द्धं कुर्यात्तु संपिण्डा॥ यात्रार्थमिति तत्रोक्तं जये शोचन संशयः ॥ ४५ ॥

५५ भोजनं यत्क्रियमात्मनः॥ श्रद्धया दीयते यत्र तद्वाङ्परिकीर्तितं॥ ब्राह्मणस्वीकारं तश्च तुभ्यं पदोपनीतं पित्राद्युद्देश्य x

नोपविशोषमाह देवतः। यावद्दणं विभागोस्ति यावद्देहः प्रवर्तते। सत्यासंवाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ
युगे इति। सत्यासंस्त्रिदंडः॥ ॥ इति श्रीमन्नारायणसहस्ररिसूनुगामहृष्टभट्टात्मजदिनकरभट्टानुज
कमलाकरभट्टकृतैर्निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे कलिवर्ज्यानि॥ ॥ नाना निबंधवैमत्यभ्रांतवित्तोद्दि
धीषया। कमलाकरसंज्ञेन क्रियते श्राद्धनिर्णयः। तत्स्वरूपमाह यथैव श्रोत्रे दये मरीचिः। प्रेतं पितृंश्च नि
र्दिश्यैकस्यागः श्राद्धमित्यर्थः। तत्र यद्यपि होमपिंडभोजनानि प्रधानमिति होमादिः। होमश्च पिंडदानं
च तथा ब्राह्मणभोजनं। श्राद्धशब्दभिधेयं स्यादेकस्मिन्नोपचारिक इति श्रीधरश्च। तथापि कश्चिद्दिशो
षं वक्ष्यामः। निमित्तमेवे भोजनस्य पिंडानां निषेधो न प्राधान्यं विरुद्धादि। असोमयाजिनो दधिपयो
द्यागवतः। यच्च श्रुत्याणिः। नित्यश्राद्धमदैवस्य दध्यपिंडविवर्जितमिति। होरित्यो नित्यश्राद्धमाद्यादौ

गया **श्राद्ध** वटेश्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः पृथग्व्यवहवः पुत्रायद्येकोपि गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नालं
वाचमुत्सृजेत्। आदिपुराणे। पंचक्रौंशं गयाक्षेत्रं क्रौंशमेकं गयाशिरः। महानद्याः पश्चिमेनया बहुधेनू
ते गिरिः। उत्तरे ब्रह्मपुत्रस्य यावदक्षिणामानसं। एतद्गया शिरोनाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतीमिति। श्रुत्याणाम्
बृहस्पतिः। गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा। गयाशीर्षे क्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयं। धर्मरित्यंधर्म
पृष्ठे धेनुकारणमेव च। दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्त्तनृवंशान्विंशतिमुद्धरेत्। त्रिच्छलासेतौ वायवाये। शमीप
त्रप्रमाणेन पिंडं दद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं। सप्तगोत्राणि तु। पितामाता
भ्राता च भगिनी दुहितस्तथा। पितृमातृष्वसौ च सप्तगोत्राणि वै विदुरिति। एषां गोत्राणामेकोत्तरं शतं कु
लं पुरुषद्वयार्थः। ते चोक्तास्तत्रैव। तत्त्वानि विंशतिरुपाद्वादशौका दशौ दश। अष्टावित्तिव गोत्राणं कुलमे

कोत्तरं शतं। तत्त्वानि चतुर्विंशतिः। ते च द्वादशापूर्वाद्वादशापराः। एवमग्रेऽपि। प्रयोगपरिजाते पात्रे। शाल
ग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित्। वाराणस्यायवाधिक्यं समं ताद्योजनत्रयं। तथा। यत्किंचित्सैत
कं कुर्यात्स पिंडं वा तदंति के। विष्णुलोकं सगच्छेत्तुल्यं तत्रैव वाराहे। चक्रांकस्य तु सान्निध्ये
यत्कर्म क्रियते नरैः। स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत्। **अथ निषिद्धदेशाः**। पृथ्वी चंद्रोदयेत्का
दे। त्रिशंकोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनं। उत्तरेण महानद्यादक्षिणेन तु कीकटात्। देशस्त्रैशंकवोनाम
श्राद्धकर्मणि वर्जितः। वायवाये। प्रनष्टाश्च मध्याश्च देशा वज्याः प्रयत्नतः। यमः। नृक्षं कर्मिह तं किंचित्सं
काणां निष्ठगंधिकं। देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेद्श्राद्धकर्मणि। तत्रैव शंखः। गोगजाश्वादिजुष्टेषु हस्त्रिमाया
तथा भुवि। न कुर्यात्श्राद्धमेतेषु पारक्या सुवभूमिषु यमः। परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निवर्पेत्तु यः। तद्भूमिस्ता

मिपितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते। ब्राह्मणभारतयोरपि। परकीयगृहेयस्तत्त्वान्पितृभ्योर्नृपयेद्यदि। तद्मिस्वामि
नस्तस्यहरतिपितरोबलात्। अग्रभागंततः स्तेभ्योदद्यान्मुख्यं नजीवनं। श्राद्धाहोणामग्रभागं श्राद्धं। तद
नहोणां श्राद्धाणां तु मुख्यमिति केचित्। षोडशीपिंडे बांधवानामामपि पिंडोक्तेयैर्बांधवाः बांधवाश्चेत्यादि
तर्पणबाधापत्तेश्च नामगोत्रपूर्वश्राद्धनिषेधो नान्यत्रेति गौडाः। विप्रासुतस्य श्राद्धपुत्रो निषेधो नान्यत्र
अग्रभागं चान्नत्यागात् पूर्वकार्यमिति मैथिलाः। तन्न। अग्रभागस्य श्राद्धपरत्वे मानाभावात्। अन्नदा
नेन निषेधाभावात्। त्यागात् पूर्वकारणेऽनंगेन व्यवधानापत्तेरंगत्वेन मानाभावात्। इदं स्वस्मिन्नुज्ञाभा
वे। तदुक्तं तत्रैव ब्राह्मे। त्वनुलिसेषु गेहेषु स्वेष्टनुज्ञापितेषु च। श्राद्धमेतेषु दातव्यं कर्ज्यमेतेषु नोच्यते। कि
रालेषु कलिङ्गेषु कोकालेषु खसेषु च। सिंधोरुत्तरकुलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे। पूर्वेण करतो यापानदेयं श्रा

श्राद्ध

१२०

भारते। ४

थिलाः। अत्र पार्वणौ कोटिदृष्टद्विसापिंडाकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यं। तस्यैवायं प्रपञ्चः॥ अथ श्राद्ध
देशाः। मनुः। शुचिदेशं विविक्षंतु गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणो प्रवणं वै प्रयत्नेनोपपादयेत्। पृथ्वीं
शोदयेत्। विष्णुधर्मै। दक्षिणा प्रवणे देशे तीर्थादौ स्वर्गहेपि वा। भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः।
तत्रैव प्रभासखंडे। तीर्थोद्वेष्टगुणं पुण्यं स्वर्गहेददतः शुभे। तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गंगा सरस्वती॥
प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफलं। स्कान्दे। तुलसीकाननच्छायायत्र यत्र भवेद्भिज्ज। तत्र श्राद्धं प्रदा
तव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे। माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः। महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजां गच्छे।
शंखः। गंगायामुनयोत्तीरि पयोद्वयमकैरकंदके। नर्मदावाहूदोतीरे भृगुलिङ्गो हिमालये। गंगाद्वारे प्रया
गे च। नैमिषे पुष्करतथा। सनिहत्या गंगायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत्। अपि जायेत सौस्माकं कुले कश्चिन्नरेणमः।

पितरं संहृत्य नमस्कृत्य सुमध्याह्नेति श्रुता तपपाठः। नवोदके नवकूपवाप्यादाविति केचित्। वर्षोपक्र
मेऽप्राद्विप्रवेशेति गौडाः। नवान्नश्राद्धे विशेषो ज्योतिषे। ज्येष्ठाश्राद्धार्थं गैसूर्ये मृगनेत्रा निशात्मके। नवान्न
सोजिने श्राद्धं जन्मवन्देति यौनवा। श्राद्धेषां हस्तिका ज्येष्ठा मूलजपदकेषु। भृगुभौमदिने रित्तेति यौ
नाद्यान्नवोदने। तत्रैव। दृष्टिकेशुकुपक्षे तु नवान्नं श्रुते बुधे। अतः दृष्टपक्षेनेति गौडाः। मैथिलास्तत्र
कृताग्रयणं वैवधात्यजातं नरोत्तमोति वाराहोक्तेः॥ प्रतिधात्यश्राद्धमाहुः। तत्र जातपदस्य श्राद्धयोग्यसमूह
परत्वात्। हेमाद्रौ जातकृत्यः। श्राद्धं प्राहुः मावास्यां क्षाण्वं द्वां द्विजोत्तमाः। अष्टकालु सवेत्पयं तत्र दत्तं
तथाक्षयं। तत्रैव श्रावः। यदा विष्टिर्व्यतीयातो भानुवारस्तथैव। पञ्चमं तत्प्रोक्तं मयना च वतुगुणं।
याज्ञवल्क्यः। अमावास्याष्टकादृष्टिः दृष्टपक्षो यत इयं॥ इयं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः। अतः

रूपक्षः १

पातो गजध्यायाग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। श्राद्धं प्रतिहृतिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः सद्योपि। श्राद्धेनाप्य
परपक्षं नाति क्रमेणासिमासिवाः श्रानमिति श्रुतेः। उर्ध्वं वाचतुर्थ्या यदहः संपद्यते अस्ते तुर्दशीमिति
कात्यायनोक्तेः। मासिमासिकार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयानित्यापस्तंबोक्तेश्च। वीसाया सर्वहृत्प
क्षेषु नित्यं। तेनोपसंहारात् महालयपरत्वं परात्। अत्र प्रत्यहं पंचम्यादि। यदहः संपत्तिर्वेति त्रयः प
क्षाः। यदैकदिने श्राद्धं तदा दार्शेयगोव। याज्ञवल्क्येनामावास्यायाः पृथग् देशात्। श्रुते न दृष्टपक्षेय
दहः संपद्यते मावास्यायां तु विशेषेणेति निगमोक्तेर्गुणोपरपक्षश्राद्धस्यामावास्यायैति श्रुत्वा पाणिमतमपा
त्तं। अशक्तो दर्शनापि मासि श्राद्धं माहिताग्नेर्द्विजन्मन इति मनूक्तेः। सर्वहृत्पक्षश्राद्धो मातस्ये। अने
न विधिना श्राद्धं त्रिरहस्येह निर्वपेत्। कन्याकुंभवृषस्त्रेके दृष्टपक्षे च सर्वदा। ककोपि। अहिताग्नेः संवत्स

सिद्धिरिति नारायणवृत्तिः। निरग्निकानां कस्मिंश्चिद्दिने। आहिताग्नेस्तु दर्श एव। न दर्शनापि नाश्राद्धं २

३ अमणेकोटिरुच्यते ॥ पतनेशतकोट्यस्तु पाते वैदस्तनक्षयं ॥ ज्योतिःशास्त्रे ॥ द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तौ ॥ १३

नि० सि० ८०

रत्निः श्राद्धनियम इति । देवलः ॥ अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सप्तम् ॥ द्विश्चतुर्वारिथा श्राद्धं मासे
मासे दिने दिने । वृद्धपक्षे षूपि महालयस्य श्रेष्ठत्वं तत्रोक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ श्रावः ॥ प
लं लक्ष्ममुत्पन्नो भूतमणौ वै कविंशतिः । पतने दशनायुक्तपतिते सप्तनाडिकाः ॥ हेमाद्रौ माकंडेयः । यदा
च श्राद्धो भूयति गृहं वेद विदग्धितम् ॥ तेनैकेनाधिकर्तव्यं श्राद्धं विषुवदुभयं ॥ इदं वा । पिंडं कार्यमिति हेम
द्रिः । एतज्जीवमित्युक्तं कुर्यात् ॥ उदाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मसे । तीर्थे ब्राह्मणा आयाते षडेतेजो
वितः पितुर्गतिमैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तः । तिथिविशेषे कलविशेषः याज्ञवल्क्येनोक्तः ॥ कन्यां कन्यां वे
दिनश्च पशुनैव सत्पुत्रानपि ॥ द्यूतं वृषिं ववाणिज्यं द्विजैकशफांस्तथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्त्वरिणोप्ये
सकुप्यके । शान्तिश्चैवं सर्वकामानोप्नोति श्राद्धः सदा ॥ प्रतिपत्तु भूतिष्वेकां वर्जयित्वा वतुर्दश ॥ एताः वृद्ध

अन्योन्ये द्वौ व्यती
पातौ प्रागुक्ते

१२२

हमुच्यते । इदं काम्यविषयं । अत्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धाकरणापत्तेः । नर्मदादक्षिणोपवादः स्कांदे । सद्य
स्य चोद्भवो यत्र यत्र गोदा वरिनिदी । पृथिव्यामपि वृत्तनायां सप्रदेशोतिपावनः । परकीयतापवादश्चादि
त्यपुराणो । अटवीपर्वताः पुण्या नदीतीराणि या निव । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हितेषु परिग्रहः । वन
निगिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देवताताश्च गार्गाश्च न स्वाम्यं तेषु विद्यते । स्मृतिसारे । नैकवासा
न वहीपेनांतरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः कश्चित् । दिवो दासीये । स्त्रेष्टदेशे
थारात्रौ संध्यायां विप्रवर्जितः । न श्राद्धमाचरे द्विजान् वा काशे कथं वन । अथ श्राद्धकालः । तेव संक्रांति
युगादि महालयादयः प्रयिता पूर्वपरिच्छेदद्वये उक्ता एव । केचित् त्वयं ते । पृथ्वी चंद्रोदये वृद्धपराशरः । श्राद्धं
द्वाविंशद्वेष्टया ग्रहणसंक्रमे । नवोदके नवान्नं नव च न्नं तथो गृहे । नवैश्वेषु वेहंते पितरो हि मघासिपि ।

स्यताइतिस्मृतिसंग्रहेप्रपौत्रानंतरं पुत्रिकापुत्रोत्तरेस्तत्समस्तान् च दत्तकस्य। यद्यपि बृहस्पतिनाः पौत्र
 श्वपुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राधिकरावुभौ। रिक्थेवपिंडदानेवसमोतौपरिकीर्तिताविहितपौत्रसाम्यमुक्तं॥ याज्ञ
 वल्क्येनवा। औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतदूत्यौरससाम्यं। तथापि लोके राजसमो मंत्रीत्यादौ किं
 चित्सूते समश्रद्धप्रयोगाद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगाश्च स्तत्पर्यंतं तत्तुल्यसमविकल्पादिति श्रुतिमत्तम्। पुत्रः
 पौत्रः प्रपौत्रोवाभ्रातावाभ्रातृसंततिः। सपिंडसंततिर्वापि क्रियाहानिपजायते। तेषामभावे सर्वेषां समाने
 दकसंततिः। मातृपक्षसपिंडेन संबद्धो योजनेन वा॥ कुलद्वेषेपि वौद्धिन्नेस्त्रीभिः कार्या क्रियानृपा तत्संघा
 तगतैर्वापि तद्विक्थात्कारयेन्मृपश्रुतिविदुःपुराणश्च प्रपौत्रानंतरं दत्तकादय इति पृथ्वीचंद्रमदनरत्नकालाव
 शादयः। मदनपारिजातेष्वेव। वोपदेवरुद्रधरादयस्तु। पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यैव कारयेत्स्वधाभितिसुमंतुः

यद्वत्त्वाएवं। महालयेतु फलभूमेति पृथ्वीचंद्रः। पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः। ब्राह्मपाके च कर्तव्यं यवपौ॥
 १४॥ अमावास्या अतीपातपौर्णमासीत्यष्टकासु च। विद्वान्ब्राह्मणकुर्वानो नरकं प्रतिपद्यते। एतन्माध्यादिपरं॥
 के २४॥ वैपार्थिवः॥ पौर्णमासी तथा माघी। श्रावणी च नृपोत्तमा। प्रौष्ठपद्या मतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी॥ एतां
 त्तश्राद्धकालान्वेनित्यानाह प्रजापतिरिति विष्णुधर्मोक्तेः। विष्णुः। माघी प्रौष्ठपद्युर्ध्वं कृष्णत्रयोदशीति
 न २५॥ अमाघी पौर्णिमेति कुलमतः॥ श्रावण्युर्ध्वमपि मघायोगसंभवत्रयोदशी। विशेषणमिति गौडाः। नक्ष
 २६॥ त्रैपियाज्ञवल्क्यः। स्वर्गस्थपत्यमोजश्च शौर्यैश्चेन्नं वलंतथा॥ पुत्रान् श्रेष्ठ्यं च सोभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां सु
 २७॥ प्रवृत्तवत्तुतां वापि वाणिज्यप्रभृतीनां पि। अरोगित्वं यशो वीर्यं कर्तां परमांगतिं। धनं वेदान् भिषक्
 सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकं॥ अश्वाना युश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति। कृत्तिकादिभरणं तं सकामान् प्राप्नु

यादिमान्। फलांतराण्यपि भारतकोमर्दिर्जयानि। माधवीयेमरिभिः। कृत्तिकादिषु भक्षेषु आद्वेयत्फलमिति
 तं॥ विष्णुं भादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते॥ बृहस्पतिः॥ आरोग्यं वैवसौ भाग्यं शत्रूणां विपराजयं॥ सर्वाङ्का
 मान्प्रियां विधां धनमायुर्गन्धर्वाः॥ सूर्यादिदेवसेष्टे तद्ब्रह्म हस्तमते फलं॥ अन्यानि षण्णवति आह्लादीनि
 प्रागुक्तानि। मार्कण्डेयपुराणे आह्लादे इयं संपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने॥ जन्मक्षेत्रग्रहपीडासु आह्लादकुर्वति चे
 द्रव्या॥ अथ आह्लादकारिणः॥ चंद्रिकायां सुमंतुः॥ मातुः पितुः प्रकुर्वति संस्थितं स्यौरसः सुतः। पौत्रमेधि
 कसंस्कारं मंत्रपूर्वकमादतः। तत्रैव हेमाद्रौ च शंखः। पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिंडदानोदकक्रिया॥ पुत्राभावे तु
 पत्नीत्यात्तदभावे तु सोदरः। अन्यथापि पुत्रपदक्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरंतवद्वादशपुत्रायाश्च वक्ष्ये नो
 क्तः। स्यौरसो धर्मपत्नी जलतत्समः पुत्रिका सुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजा तस्तस्य गोत्रेणोत्तरेण वा। ग्रहे प्रवृत्त उत्प

१२३

४ हेमाद्रौ वादिषु पुराणे कलावितरेषां पुत्रवनिषेधादौ रस्तदन्तर्गत्परमेव। यद्यपि पिंडदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परस्परं इति x-४

त

त्रोगूटजस्तसुतः स्मृतः। कानीनः सप्तकाजालो मातामहसुतः स्मृतः॥ अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौत्र
 सर्वस्तथा॥ दद्यान्मातापितावायं स पुत्रोदको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमस्यात्स्वयं स्मृतः॥ द
 त्तमातुस्वयंदत्तो गर्भवित्रः सहोदजः। उत्तरशोण्ड्यते यस्तसो भविष्यति। पिंडदोशहरश्चैषां पूर्वाभा
 वे परः पर इति॥ तथापि दत्तोरसंतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति याज्ञवल्क्योक्ते रौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथा
 प्यौरसाभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयं। पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानंत्यमश्न
 ते॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्रोतिजामृतवाहनधृतवसिष्ठहरितशंखलिखितोक्तेः लोकानंत्यं दि
 वः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरितियाज्ञवल्क्योक्तेः पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रिका पुत्ररववा॥ पत्नी भ्राता तज्ज
 श्वपिता माता सुधा तथा॥ भगिनी भागिनेयश्च सपिंडः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेषां सुतरे पिंडदाः

३ विष्णुपमिति

नः ३२

यद्यसौ हतवृद्धस्याद्यादिस्याच्चित्रितसरइति सुमंतुक्तेः। पितृयाघ्रः। हतवृद्धस्तकुर्वति उदकं पिंडमेव वा। स्वधाकारं प्रयु-
जीतवेदोच्चारणे कारयेदिति। यच्च स्मृतिसंग्रहे। हतवृद्धो नुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वे-
दाक्षरात्पसादिति। तत्प्रथमवर्षवृद्धाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचंद्रः। मंत्रवत्स्यधिकत्वमिति चंद्रिक-
योपदेवश्च। मदनरत्ने कांदे। यज्ञेषु मंत्रवत्कर्मपत्नी कुर्याद्यथानुप। तथौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्कृताः।
अशक्तौ तु कात्यायनः। असंस्कृतेन पत्न्या च धृतिदानं समंत्रकं॥ कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदत्यमेव हि॥ पुत्रश्च
न जन्मतोर्ध्वेरी किंतु वधोत्तिरिति मत्याह कालादशः। बालादाद्यादिका द्वादश कुर्यात्तैत्तुमेधिकं। मदनरत्ने सुमंतुरपि।
पुत्रश्चोपतिमात्रेण संस्कुर्यादणमोचनात्। पितरनादिका बालासैत्तुमेधेन कर्मणा। एतच्चौरसस्येव। दत्तका-
दीनां तूपनानां मेवाधिकार इति कालादशः। पृथ्वीचंद्रोर्ध्वेरी देयिकांदे। पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादौरसः सुतः

दत्तकादिपरे नि-
बध इति वयं। ४

धिका ३

१२५

और्ध्वदेहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारिण इति। अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः प्र-
वृत्तः। प्रपौत्राभावे दत्तकादय एकादशपुत्राः। तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याश्च सः। अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती
व्रतोत्थिता। पत्न्येव दद्यात्तसिं डं हस्तमंशं लभेत्स्वेति वृद्धमनूक्तेः। भार्यापिंडं पतिर्देद्याद्भर्तुर्भायां तथैव वा। अश्व-
देश्वस्तुषा चैव तदभावे सपिंडका इति। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदर इति च हेमाद्रौ शांखोक्तेः। पृथ्वीचंद्र-
स्तु। कानीनगृहसहजपुनर्भूतनयाश्च ये॥ पत्न्यभावे धिकुर्युते अप्रशस्ताः स्मृता हि तेति स्मृतिसंग्रहात्पत्न्या
वेकानीनादय इत्याह। पत्नुरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः। पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमंतुक्तेः। विदध्यादौरसः
पुत्रो जनन्या और्ध्वेकं। तदभावे सपत्नी जः क्षेत्रजाद्यास्तथा वृताः। तेषामभावे पतिस्तदभावे सपिंडका इति म-
दनरत्ने कात्यायनोक्तेः। बहूनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एकाचेत्पुत्रिणीतासां सर्वासां पिंडं दत्तं स इति

देहि २

३४

३५

बृहस्पतिवचनाच्च। अपाकैष्येवं। तेन यद्युद्धिववेके उक्तं। सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति। तन्निरस्तं। यच्च तत्रैव
कात्यायनः। न भार्यायाः पतिर्दद्यात्पुत्राया अपि कवित्वा यच्च विदुःपुराणं। कुलद्वयेऽपि नोस्त्रिभिः कायात्रि
यानृपेति। यच्च माकंडेयपुराणं। सर्वो भावोस्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममंत्रकमिति। तदा सुरादिविवाहोऽविषयः॥
धर्म्यैर्विवाहे नृदाया सापत्नीपरिकीर्तिता। अयत्रीतातुयानरिन सापत्न्याभिधीयते। न सा देवेन सापत्न्ये दासी
तां मुनयो विदुरिति माधवये शातातपोक्तेः। यत्तु शुद्धिरत्नाकरः शूलपाणिश्चास्ति। अपुत्रस्य च यापुत्री सा
पि पिंडप्रदा भवेत्। तस्य पिंडान्दशैकं वारकाहेनैव निःक्षिपेदिति जावालोक्तेः। भर्तुर्धनं हरापत्नी तां विना दुहि
तामृता। अंगादंगात्संभवति पुत्रवत् दुहितानृणा मिति बृहस्पतिना दुहितुर्धनं हारितोक्तेः। अपुत्रा भावे कन्य
तदभावे सपत्नीपुत्र इत्याह तुः। तत्पूर्वविरोधात्। मातुर्दुहितरः शेषं मृणात्ताभ्यक्तं नैव यदीति दुहितुर्मातुर्धन

२ तत्रैव मुख्ययोः साम्यायोगादुक्ते सति पौत्रस्यां शहरत्वे स्यात्पुत्रावापत्तेः पुत्रपदस्यैव लमात्रपरत्वाच्चित्तं। १२

पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशादिकर्तव्यं श्राद्धषोडशं। नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्र
वांश्चेति पितामह इति छंदोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसु तपरत्वात्पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यानन्य
परत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्य
वाधिकारः। औरसश्चानुपनीतोऽपि कुर्यादित्याह पृथ्वीवन्दोदये सुमंतुः॥ श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितु
को द्विजः॥ व्रतस्त्वोवाव्रतस्त्वोवाएकस्वभवेद्यदि॥ वृद्धमनुः॥ कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको द्विजः सुतः॥
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाह्नतास्य सः॥ मनुः। न ह्यस्मिन्त्युज्यते कर्म किं विदामो जीवन्धनात्। नाभिया
हारयेद्ब्रह्मस्वधानि नयनादते। ब्रह्मवेदः। सुमंतुरपि। नाभियाहारयेद्ब्रह्मयान्मो जीवन्धनो मन्त्राननुपनीतो
पिपठेदेवैक औरसः। अयं मंत्रपाठस्त्रिदशैकतसूत्रस्यैव। अनुपेतोऽपि कुर्वति मंत्रवत्येतन्मधिकं। स्वधाकारं प्रयुज्यते

भागेत्तात्पुत्रः। भ्रातृत्तत्पुत्रसत्वेकनिष्ठश्चेद्भातैवाज्येष्ठश्चेत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रंथाः॥ दारत्वात्तस्य
तु। भ्रातृभातास्वयंवके तद्गुर्यावेन विधत्ते। तस्य भ्रातृसुतश्च के यस्य नास्ति सहोदर इति ब्राह्मणेः पत्नी
कुर्यात्स ताभावे यत्न्यभावे सहोदर इति कौर्मिः। ज्येष्ठभातैव कुर्यान्न तत्पुत्रः। यत्तु नानुजस्य तथाग्रज
इति तत्कनिष्ठभाते सत्विषयं। यच्च मनुः। सर्वेषामेव भ्राता ना मेकश्चेत्पुत्रवान्भवत्। सर्वे स्तेनपु
त्रेण पुत्रिणे मनुः। त्रैवी दिति तत्सोदराभावविषयमित्युक्तं। एतेन पुत्रतातिदेशेऽप्यं। अतस्तस्मिन्सर्व
कादशपुत्राः प्रतिनिधेयो न कार्याः। स एव पिंडदोः शहरश्चेति अत्रापि वाचस्पतिमनुटीका कर्म
तरुत्ता कुरादयः परास्ताः। द्वादशपुत्राभावे पत्नी दुहितर इति याज्ञवल्क्योक्तेः अतस्मादतकपुत्रप्रश्न
सयमिति विज्ञानेश्वरः। अविभक्तविषयं। मदनरत्ने स्मृतिग्रंथे। पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तद

२ विध

१२७

३३

सन्निधौ। धनहार्यथ दोहित्रस्मात्तो भ्राता वतत्पुत्रः। भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रंथाः॥ ततस्त
सोदरो भ्राता तदभावे वतत्पुत्र इति। भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृस्नुषास्वसते पुत्रादयः। धनहा
रिवात्। भगिनी तत्पुत्रयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः। अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कर्तव्यं संज्ञि
यां। ततस्तसोदरस्तदुक्तं मेणान्नतयस्तयोः। अपरा कर्काच्छाजिनिः। पुत्रशिष्योथ वा पत्नी पिता भ्राता
स्नुषा गुरुः। स्त्री हारीधनहारी च कुर्यात्पिंडोदकक्रियां। मार्कंडेयपुराणे। पुत्रो भ्राता वतत्पुत्रः पत्नी माता
तथा पिता। वित्ताभावे पित्रिष्यश्च कुर्वीत और्ध्वदेहिकं। तेन धनहारी वतदिन्न इति कालादशः। अत्र पा
ककर्मो न विवक्षितः। पूर्ववाक्येऽथ ततः श्राद्धादिभिः श्रौतकर्मोक्तैः। अथ जिह्वाया अथ वक्षसि वत। एतथ
वंशोदये च मनुः। स्नुषास्वस्त्री यत्पुत्रज्ञातिसंबन्धबांधवा। पुत्राभावे तु कुर्वीत नृसपिंडांतं यथाविधि॥

इति २

मार्कंडेयपुराणे। पुत्राद्युत्पन्नबंधोश्च सखापि श्वशुरस्य च। जा मातास्नेहवत्कुर्यादखिलं यैतमेधिकं। च
द्रिकायां बृहस्पतिस्तपः। मातुको भागिनेयस्य स्वस्त्रीया मातुळस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामह
स्य च। एतेषां चैव भार्याणां स्वसुमर्तुः पितुस्तथा। आह मेघांतु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः। सुहृद्विवेके
पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे। दत्तानां चाप्यदत्तानां कत्यामां कुरुते पिता। चतुर्थे हनितास्तेषां कुर्वीरन्सुसमाहि
ताः। दत्ता वाग्दत्ताः। मातामहानां दौहित्राः कुर्वत्यहनिनापरे। तेषां प्रकुर्वेति द्वितीये हनि सर्वदा। जा
मातुश्च श्वशुरश्च कुस्तेषां ते पितृसंयुताः। मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा। भागिनेयसुता
नां च सर्वेषां तपरे हनि। राज्ञो सति सपिंडे तु निरयत्ये पुरोहितः। मंत्री वा तदृशे च तु पुराधातृकरोति सः।
अत्र द्वितीयाहादौ आह विधानमस्ति संवयनपरं॥ कालादौ। दाहदिमंत्रवसिन्नो विदेष्ट्योरसः सुतः।

१२८

दो १

ग्राहित्वेन पुत्रस्य तच्छ्रद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यं। क्वनंतु भ्रातृपुत्राद्यभावविषयं। पत्न्याभावेऽपि सस्य सो
रः। पूर्वोक्तं श्रवणवचनात्। विभक्तस्य तु दुहिता। धनहारिवात्पूर्वोक्तं जावालववनाच्च। तत्राप्युक्तानूदसमवाये उदे
वा दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तसंस्तुता। आशौचमुदकं पिंडमेकोद्विष्टं सदा तयारिति भरद्वाजोक्तेः। त
दभावे दौहित्रः। धनहारिवात्। मातापित्रोरुपाध्यायवर्षयोरोर्ध्वदौहित्रं॥ कुर्वन्मातामहस्यापि व्रतानि च श्रयते
व्रतादिति वेद्रिकायां बृहमनूक्तेः। यथा व्रतस्थो पितुः कुर्यान्नियान्नप॥ उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि त
थाहतीत्यपराकैरविध्योक्तेश्च। एतद्धनहारिणश्चावश्यं कंताभ्यस्येत्याह तत्रैकस्कंदः। आह मातामहानां तु आ
वश्यं धनहारिणा। दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यैककर्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति। तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीव तस्मिन्। देव्यां शिकोक्तिः
परास्ता। अत्र पत्नी दौहित्रसमवाये शहरवात्येव कुर्यात्। दौहित्रभातृपुत्रसर्वे विभक्तस्य दौहित्रः। अत्र

२५१

४ प
४ तन्ना

देः सर्वत्राधिकारे प्राप्ते प्रोषिता वसिते पुत्रः कालादपि विरादपि॥ एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधि
वक्रियाः॥ ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतमित्याद्यैर्देशांतरेऽप्यवादात् पुत्रनाशे एव पत्न्यादेः सपिंडनादा वधिकारः॥
असन्निधौ तु तत्पूर्वमेव नोर्ध्वं॥ अतो नधिकारिणा भ्रात्रादिना हते मप्येकतमेवेति पुनरावर्तनीयं॥ मा
सिका केषां व्यावर्तनीयः॥ एकादशाह मासिका निनावर्तते॥ तज्ज्यायसीपि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुन
रिति वदवृत्तिविधानाभावादिति केचित्॥ अस्य निर्मूलत्वात्॥ अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते॥ वृद्धि
श्रोतृपिंडपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते॥ नासपिंड्याग्निमास्यपुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्॥ न पावणं नाभ्युदयं
कर्त्तुं न लभते फलमिति॥ वृद्धुत्तरनिषेधनादिति॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रौ वेत्यादि॥ तस्मात्सादिबन्धुभ्यः क
निष्ठादेरप्यधिकारात्॥ यथात्र ज्येष्ठं कर्त्तुं कलबाधस्तथा पुत्रकर्त्तव्यस्यापि बाधः॥ सपिंडने तु बहुवक्तव्यं

त्व९

१२९
ग्राजाप२

तन्निर्णये वक्ष्यामः॥ अधिकारिविशेषेण क्रिया व्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा नै
वोत्तराः क्रियाः॥ त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदानुश्रुणुष्वमे॥ आदाहाद्वाद्देशाहाश्च मध्येयाः स्युः क्रिया
नृपा ताः पूर्वो मध्यमा मासि मास्ये को द्विष्टसंज्ञिताः॥ प्रेतपितृत्वमापन्नैः सपिंडीकरणेन क्रियंते याः
क्रियाः पुत्रप्रोच्यंते तानृपोत्तराः॥ पितृमातृसपिंडैश्च समानसंख्येस्तथा॥ तत्संघातगतैश्चैव राजा वा
धनहारिणा॥ पूर्वो मध्यमाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव वोत्तराः॥ दौहित्रैर्वानिरश्रेष्ठकार्यैस्तत्र नयेस्तथा॥ मता
हनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणां मप्युत्तराः क्रियाः॥ दौहित्रतत्पुत्रयोर्धने हरिणोरिदं॥ एवमन्यस्य धनहर्तुः॥ यश्चा
र्थहरः सपिंडदया सापस्तंबोक्तेः॥ प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अरुत्वा धनहारकः॥ वर्णनाय दूधे प्रोक्तं तद्द्वैतं प्र
यतश्चरेदिति पृथ्वीवंशे द्येयाघ्रपदोक्तेः॥ मदनरत्ने स्कांदेपि॥ मलमेतन्मनुष्याणां इवित्यत्र प्रदीर्घाति

त्युक्ताऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्पत्तिः पावनीयराः। आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्सिद्धोदकक्रियोऽत्युक्तं।
क्रियानिवंधेकात्यायनः। नवमाता नवपिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकं। नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनो-
यसां। पृथ्वीचंद्रोदयेवौ धामनः। पित्रा आर्द्रन कर्तव्यं पुत्राणां तु कथं चन। भ्राता वै च न कर्तव्यं भ्रातृणां च क-
नोयसां। यदि स्त्रेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विना। गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समावरेत्। अन्याभा-
वे पित्रादिरपि कुर्यात्। उत्सन्नबांधवं प्रेतं पिता भ्राता तथाग्रजः। जननी वापि संस्तुर्यात्स हरे नोन्यथा भवे-
दिसुमंतूक्तेः। ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके पृथ्वीचंद्रोदयेव ब्राह्मे। असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारि-
णः। श्राद्धे तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः। श्राद्धमासिकोदिकादि सर्वकार्यमित्यर्थः। न त्विति नि-
षेधो न्यसत्वे। यत्तु छंदोगपरिशिष्टे। न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित्। न दक्षिणात्परं यज्ञेन हव्यं

तदभावे तु पौत्रप्रपौत्रः पुत्रिकासुतः। दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च। पिता माता स्नुषा चैव स्वमा-
तत्पुत्र एव च। सपिंडः सोदको मातुः सपिंडश्च सहोदकः। स्त्री च शिष्यत्विगाया योजामाता च सखापि वा। उ-
त्सन्नबांधोऽस्मिन् नकारयेत्तवनीयतिः। गौतमः। पुत्राभावे सपिंडा मातुः सपिंडाः शिष्यश्च दक्षस्तदभावे ऋ-
त्विगाया यौ। यत्तु वंदिकायां वृद्धश्रुता तपः॥ प्रत्याश्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्णाश्रिं गिनामिति। तत्सवर्ण-
विषयं॥ ब्राह्मणस्त्ववर्णानां न कुर्यात्कर्म किं वन॥ कामाक्ष्यो भाद्रपानो हात्सत्वात्तज्जातितां ब्रजेदि-
ति ब्राह्मोक्तेः॥ न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकं॥ शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारसवात्कविदि-
ति पारसवोक्तेः॥ पारसवः शुद्धशूद्रा पुत्रः। अत्रेदं तत्वं। सर्वत्र पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः।
तत्राभावोऽसन्निविधिना शिश्नो अतो॥ अतएव पूर्वत्र। असन्निधाने पूर्ववामित्युक्तं। तत्रासन्निधौ पत्न्या

तेनयेवप्रवर्यपरात्रवर्जनादयः फलि संस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धं। संसृष्टिनामथेवं। तुल्यताया
विभक्तानां विशेषमाहोशनाः। नवश्राद्धं सपिंडं त्वं श्राद्धान्यपि न षोडश। एकेनैव तु कार्याणि संविभक्त
धनेष्वपि। लघुहारितः। सपिंडीकरणं तानि यानि श्राद्धाणि षोडश। एतद्देवसुताः कुर्युः एतद्गृह्या अपि
कृत्वितः। उध्वं सपिंडीकरणं तत्तु कुर्युः एतद्कृत्वा मदनरत्ने। विभक्तास्त एतद्कुर्युः प्रीति संवत्सरादिकं।
एकेनैव विभक्तेषु कृते सर्वे स्त तत्कृतं। एतेनादिकादिष्व विभक्तानां मर्तियम इति वदन् भूलपाणिः परास्तः।
दत्तकस्तन जनकस्य पुत्राद्यभावे दद्यान्न तत्सत्वे। गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजे दन्निमः सुतः। गोत्ररिक्ता नुगः पिं
डो मयैति दत्तः स्वधेति मनुक्तेः। इदं जनकस्य पुत्रसत्त्वं विषयं। एतच्च प्रवरं संजयौ कात्यायन लौगाक्षि
भ्यां स्पष्टमुक्तं। अथ ये दत्तक्रीत कृत्रिमपुत्रिका पुत्राः परपरिग्रहेणाना र्थे या जातास्ते ध्यामुष्या यानाम्

१३९

वंतियथा शौंगशौशिराणां यानि वान्यान्त्येवं समुत्पत्तीनि कुलानि भवन्तीत्यदिनादयोः पित्रोः प्रवरानुत्को
क्तं। अथ यद्येषां स्वासुभायास्त्विपत्यं न स्यात् त्रिक्लं हरेयुः पिंडं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युर्दधभयो न स्यादुभाभ्या
मेव दद्येकस्मिन् श्राद्धे एतद्गुद्विश्येकपिंडे द्वावनुर्कृत्तये परिगृहीतां वात्मादितारं वा तृतीयासुरुषादि
ति। हेमाद्रौ काष्ठाजिनिः। यावंतः पितृवर्ग्यास्फस्ता वद्विद्वत्तकादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृ
भिः सह। द्वाभ्यां सहाथ तत्सुत्राः पौत्रास्तु केन तत्समं। चतुर्थपुरुषेष्टं दत्तस्मादेन्निपूरुषी। साधारणेषु का
लेषु विशेषा नास्ति वर्गिणां। अस्यार्थमाह हेमाद्रिः। दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः
सपिंडं कुर्युः। दत्तकानां पुत्रास्तपितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिंडं
कुर्युः। तेषां पौत्रास्त्विपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन न सपिंडयेयुः। चतुर्थो पितृकुलं स्मर्यवातेषां

रं ३

वा ४

प्रपौत्रस्तदत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्य चतुर्थं योजयेन्नवा दंडश्चादशमहालया दौनु द्वयोः द्वयोः
 पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयं । तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक् पिंडदानं द्वयोर्द्वयोर्द्वयोर्नैको वेति ।
 अत्र केचित् । आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोश्चाद्ध । यस्तु परिभाष्य दत्तः स ग्रहीतु
 रेव । स पालकायैव दद्यादित्याहुः । अत्र मूलं तत्र प्रष्टव्याः । वस्तुतस्तजानेकस्य पुत्रपत्न्याद्यभावे दत्तं
 को द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः पालकायैव । प्रागुक्तं कल्यायनवचनात् । मानवायमप्ये तद्विषयमेव । गोत्रं तु श्राद्धे
 पालकस्यैव विवाहादौ लभ्यो रित्यादि मत्कृतं प्रवरदप्यतो ज्ञेयं । यस्तु मूलं क्रीतायां परभार्यायां दास्यां
 वा सत्रः स वीजिने एव दद्यात् । मूलं विना स्वयमुपनतायां तु क्षौत्रिणे एव । तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये कौर्मि-
 नियो गात्सु तोयस्तु शुक्रतो जायते त्विह । प्रदद्याद् वीजिने पिंडं क्षौत्रिणे तु ततो न्यथेति । **क्षत्रादेर्विशेषस्त**

दितपश्चरन् । पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हि चित् । आशौचं कर्मणो तस्या अहं वा ब्रह्म वा रिणं । यच्च
 याज्ञवल्क्यः । न ब्रह्म वा रिणः कुर्युरुदकं पितृतास्तथेति । तदप्यन्यसत्वे । अस्याभावे तु ब्रह्म वा रिणपिका
 यो । पूर्वोक्तं वृद्धमनुवचनात् । आचार्ये पित्रुपाध्याया । निहत्या पित्रो ब्रती । संकरानुवनाश्रीया न्नवतैः स
 हसं वसैदिति तेनैवोक्तेः । ब्रह्म वा रिणः शवकर्मिणो ब्रता निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठोक्तेः । अत्रा
 शौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपनयनामृतस्य पंचवषातिरं सपिंडा करणवर्जं षोडशश्राद्धादि सर्वकार्यमित्य
 तं देवजानीयो । असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशोद्विष्टिप्रवेतो वचनाच्च । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ।
 अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचंद्रोदये मरीचिः । वहवस्पु यस्तपुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं ह
 वाज्येषु नैवायत्कृतं । द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैर्वहृतं भवेत् । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्यं पि सर्वफलभागिन इत्यर्थः ।

क्षार्थत्वात्तस्य वजा तत्तादितिकेवित्। वस्तुतरेस्तस्य न्यासि आहुवदत्रापि सर्वकार्ये। संगोधिकारादियुक्तं प्र
तीमः। सत्यस्तपित्रादिस्तपितुः पित्रादिभ्यः सर्वआहुसुदधादित्युक्तं प्राक्वक्ष्यते। वजा वीमित आहुः। अत्र
स्त्रीशूद्राणां आहुं मंत्रकजं भवति। स्त्रीणां मंत्रकं आहुं तथा शूद्रासुतस्य वा प्राहिजा अत्र तादेशास्तेव
कुर्युस्तथैव तदिति हेमाद्रौ मरीचिकवनात्। अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः। अमंत्रस्य तु शू
द्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति ब्राह्मणेनोक्ते आगृह्यते संबध्यते। अस्य आहुप्रकरणपाठे पिपरिभाषा ता
नप्रकरणेन संकोचो युक्तः। तेन शूद्रस्य स्नानदानादा वीर्यविप्रेण मंत्रपाठः कार्यः अमंत्रस्येति विशेष
णस्त्रिया अपीति च शूलपाणिः। यत्तु तेनोक्तं। मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तनमंस्कारेण। अनुमतो
स्य नमस्कारो मंत्रइति गौतेमोक्तेरिति। तेन। दृष्टद्वारेव तत्प्राप्तिर्न स्वातंत्र्येण। अन्यथा मरवापूतेष्ववधा

ति १

१३३

व १

ति १

ना २

तैजन्यादृष्टार्थं सोपि क्रियेतैयत्किं विदेतत्। तेन पितृणां नाम गोत्रतद्व्यादौ यत्र द्विजा नाम पिनाम मंत्र
उक्तस्तत्र प्रतिपत्सवमात्रार्थं युक्तं न तिलावर्षदावर्षि। अत्र केवित्। वैदिकमंत्रो विप्रस्य पौराणिकस्तु शूद्र
पठनायः। न हि वेदेष्वधिकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते। पुराणेष्वधिकारो मे दक्षितो ब्राह्मणे रिहोति तत्रैव पा
थोक्तेरित्याहुः। गौडा अप्येवं। तेन। नाध्येतयमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधाविति। कौर्म्यपुराणनिषेधे
न वेदस्य दुरायास्तत्वात्। अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेन वा श्रोतव्यं मंत्रशूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन।
श्रोतं स्मार्त्तं वैधर्म्यं प्रोक्तं मस्मिन् नृपोत्तम। तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचनेति तत्रैव पुराणिका
रभविष्णोक्तेश्च। एतेन नाध्येतयमिति निषेधो मंत्रेतरपुराणइति श्रीदत्तादिप्रवृत्तमपास्तं। तेन पौराणमं
त्रोमेव विप्रेण पाठो वैदिकानामिति सिद्धं। द्विजस्त्रियस्तसं कल्मसात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमंत्रयुक्तं सर्वे

पा ३

पर २

१ पा

न १

ब्राह्मणद्वाराकारयेयुरिति प्रयोगपास्त्रिजातः। अतएव स्त्रीणां मित्यक्तविवाहस्त्रीपरिमितिहेमाद्रिराहा।
 नुपनीतस्तवैदिकमंत्रयुक्तं स्वयमेव कुर्यादित्यक्तं प्राक्। यत्तु प्राग्निजाश्च व्रतोदेशादिति तदत्राक्तविषय
 मन्त्रविषयं वेतिदिक्। शूद्रस्य तु सदा मन्त्राद्वेषेव। सदा नैव तूशूद्राणां मा मन्त्राद्वं विधीयत इति सुमं
 तृक्तः। पृथ्वा चंद्रोदये मात्स्येपि। एवं शूद्रोपि सामान्यं वृद्धिश्चाद्वं सर्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कु
 र्यादमात्रवत्सदा। तत्रैव वृद्धपराशरः। आमान्तेन तु शूद्रस्य तृहंती तु द्विजपूजनं॥ वृत्ताश्चाद्वं तु
 निर्वाप्य सजातीनां शयेदथा॥ सर्व॥ आसं शूद्रस्य पक्वान् पक्वमुच्छिष्टमुच्यते। हेमाद्रौ भविष्ये।
 धर्ममेव सुधर्मज्ञा यदि शूद्रः प्रकुर्वते। अत्रौकराण मन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते॥ आवाहनादि
 कर्तव्यं यथा शूद्रेण तेषूणु॥ देवानां देवानां स्तुतिपुण्यं नाम गोत्रतः। पिंडादी निर्वपेद्दीर्घनामतो

कलौ तदभावान्नोच्यत इतिदिक्। आरजानां विशेषमाह पराकै नारदः। जायंते त्वनिमुक्तायामेकेन वदु
 भिस्तथा॥ अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः। दक्षस्ते बीजिनेपिंडं माता वैष्णुकु तोरुता॥ अ
 शुक्रोपहतायां तु पिंडदा वोदुरेवते। उदमन्यवर्णपरं। ब्राह्मणस्य तु बीजिनोपि दासी पुत्रेण श्राद्धं न कार्या न ब्रा
 ह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्योर्ध्वं देहिकं। शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारसवाक् विदित्यपराकै हेमाद्रौ च पारस्व
 रोक्तेः। शूद्राणं तु सधर्माणिः सर्वे पध्वंसजाः स्मृता इति मन्त्रेऽप्यारमवः उदशूद्रा पुत्रः। धर्मार्थश्राद्धकरणे
 फलमाह वैदिकायां शांता तपः। प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनां। एवं कुर्वन्नरः संपुक् महतो श्रिय
 माप्नुयात्। गयायां पितत्रैव ब्रह्मकैवर्ते। आत्मजा वाथ वान्योपि गयाशीर्षे यदा तदा। यत्रास्तीति पातयेत्पिंडं
 नयेद्ब्रह्मशाश्वतं। एतच्च यदा फलं भूमाथिना हि स्त्रिर्वाक्यते तदा प्रेतीशिका श्राद्धं च कुर्वन्ति स्य प्रेतत्वविमो

नि० त०

१३८

क्षः सर्वास्तिष्ठिषु कीर्तितौ। नित्यं नां दीमुखे आद्वेव सत्यौ नपैतको नवान्नलं भने देवौ कालका
मौ सदैव हि। अपिकत्या गते सूर्ये काम्ये वधुरि लोचनौ। पुत्रवार्द्रवौ चैव विश्वे देवौ तु पार्वणौ। क
विद्विश्वे देवा प वा द माह हे माद्रो शाता तपः। नित्य आद्रु मदे वं स्या देको दिष्टं तथै क्वा माह आद्रु व युगे
स्या देवं प्राद्रु खैः पृथक्। योजये देव पूर्वो लि आद्रु न्यत्या नियत्नतः। नां दी आद्रु भिन्न प्रयोग प
क्षे माह आद्रु मदे व भिति हे माद्रिः। अथ विप्राः। ते यो न मा मध्यमा धम भेदे न त्रिविधाः। तत्राद्याः
अत्र मदीया श्लोकाः। त्रिना विकेतस्त्रि मधुश्च बहु बोप्याथर्वणे या जुषसा मगौ वा षडंग विज्वि
सुपर्णवेत्ता प्यथर्वशीर्ष्माध्ययने रतश्च। शतायुर्वेदार्थ विदौ प्रवक्ता स्याद्दुःखवारी च तथा भिन्नविज्व।

१३८

तौ धौम्यः। पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र माता महाभ्रवां। अविशो षेण कर्त्तव्यं विशो षौ नृकं व्रजेत्। अस्याप
वा द माह कात्यायनः। कर्षु स मन्वितं मुक्ता तथा द्यं आद्रु षोडशं। प्रत्यादि कं न शेषे पुपिंडाः स्युः षडि
ति स्थितिः। दृशादौ स पालिका नामेव देवतात्वं स्वेन भन्ना समं आद्रु माता भुक्ते सुधा समं पिता मही
वस्वेनैव तथैव प्रपिता महीति तत्रैवोक्तेः। चंद्रिकायां चतुर्विंशतिमतो क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां ना
स्ति पृथक् क्रिया। केचिदिच्छंति नारीणां पृथक् आद्रु महर्षयः। अन्वष्टका सुदृष्टौ वगयायां वक्ष्येह
नि। अत्र मातुः पृथक् आद्रु मत्पत्न्यपतिना हेतिकात्यायनोक्तेश्च। अस्य निर्मूलतां वदंतो गौडास्त
शाखे अत्र भाग इत्यध्याहारः। अत्यथा संपत्तिकाये मात्रे इति प्रयोगापत्तेः। अत्र मातृशब्दो जने

३

२ स

न्यामेव मुख्यः। तेन सपत्न्यमाह भ्योनदद्यात्। एवं पितामहादिशब्दैः पितृजनन्यादयस्त्वन्त इति त
 सपत्नीभ्योनदेयमिति हेमाद्रिः। कारुण्येन तु महालयादौ देयमिति सर्वम् ॥ अथ विश्वेदेवाः। हेमा
 द्रौ शंखबृहस्पती। इष्टिश्चादृश्रुत दक्षो सत्यो नांदी मुखे वसू। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये बहुस्ति
 वनौ। पुत्रवश्चादृश्रुत दक्षो सत्यो नांदी मुखे वसू। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये बहुस्ति
 लायस्तेः श्लोकः श्रद्धा समन्वितैः। आगच्छंतु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। ये यत्र विहिताः श्रद्धे
 सावधाना भवन्तु त इति। इष्टिश्चादृश्रुत दक्षो सत्यो नांदी मुखे वसू। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये बहुस्ति
 नैमित्तिकमेकोद्दिष्टं। एकोद्दिष्टं तु यद्वाहं तन्नैमित्तिकमुच्यते इति भविष्योक्तेः। यद्यपि एकोद्दिष्टं

१३७

दैवहीनमिति तत्र विश्वेदेवनिषेधस्तथा पितृवश्चादृश्रुत दक्षो सत्यो नांदी मुखे वसू। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये बहुस्ति
 दशाहानि नवमिश्रंतु षड्रुतुना अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्रद्धा मुख्यते। यस्मिन्नेव पुराणे वा विश्वेदेवा
 न लेभिरे। आसुरं तद्देवैश्चादृश्रुत दक्षो सत्यो नांदी मुखे वसू। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये बहुस्ति
 धामेवोक्तेः। अन्येषां तु नात्र विश्वेदेवा इति कात्यायनोक्तेस्तन्निषेध इति पृथ्वी चंद्रोदयः। अन्ये तु
 नैमित्तिके सपिंडीकरणमाहुः। भविष्ये। यद्यप्येकोद्दिष्टं तद्वदेनोक्तं। तथापि तदप्यदैवकर्तव्यम
 युग्माः भोजयेद्दिजानिति तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात्। यद्यपि सपिंडीकरणं शतरकोद्दिष्टं तथापि
 सपिंडीकरणं श्रद्धादैवपूर्वनि योजयेदिति वचनात्सरत्वं। हेमाद्रौ वादित्यपुराणे। विश्वेदेवैकतुर्द

त्रो१

कैकाश्वपदुवाश्वान्ध्रमद्रका इत्येता ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्ववैश्याः शूद्राश्च मानवाः । कथं धर्मो
 श्रिष्यंति सर्वे विषयवासिन इति बोद्धव्यम् । वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते । पितृयज्ञा
 स्ताथा कृपाः प्रपाश्वशायनानिवादानानि वयथा कालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा । तथा दक्षिणस
 र्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छति । पाकयज्ञा महाहोश्च कर्तव्याः सर्वदस्युत्तिरिति स्नेहादीनां आ
 द्रविधानं तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥ इति जगद्गुरुनायक
 भट्टसूरामहर्षणभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिंधौ अधिकारिनिर्णयः ॥ अथ पितृ
 हेमाद्रौ मातृस्य देवलो नाम गोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः । अग्निष्वात्ता दयस्तेषां माधिपत्ये

१३५

व्यवस्थिताः । नाममंत्रास्तदादेशा भवांतरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयंत्येव तदाहारस्त्वमागतान् देवो
 यदि पितृजातः शुभकर्मानुयोगता तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति । गोधर्वभोगरूपेण
 पशुत्वेऽवतृणो भवेत् । आह्वानं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति । पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे त
 थामिषं । दनुजत्वे तथा मद्यं प्रेतत्वे रुधिरं दकं ॥ मनुष्यत्वेऽन्नपानादिना भोगकरं भवेत् ॥ अत्र
 पित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवतात्वमुच्यते न वस्वादीनां । असावेतत्तद्विजमानस्य पित्रे
 इति श्रुतपथश्रुतेः । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिंडं निधायैति विष्णुदिस्मृतेऽप्यनुमनुदेव
 लो । वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पिता महाः । प्रपिता महास्तथादित्याः श्रुतिरेषा संतनी । य
 ज्ञेया जेवत्स्यः । वसुरुद्रादिति सुताः पितरः श्राद्धदेवता इति । तदभेदध्यानाय । यानि तु हेमाद्रौ

ना २

नंदिपुराणे विष्णुः पिता स्य जगतो दिव्यो यज्ञः सर्व्वः ॥ अत्रापि ता महो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपिता महद
 ति। यच्च भविष्ये। अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रथमश्च पिता स्मृतः। संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तत
 सिता। स्वयंकर्तो। यत्तु तत्रैव। प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथा परः। तृतीयो मिः स्मृतः पित्रे
 षपिंडविधिः स्मृतः। यच्चादित्यपुराणे। मासाश्च पितरो ज्ञेयाः क्रतवश्च पिता महाः। सर्वस्वप्रज
 नां च सुमेकः प्रपिता महः। यच्च नंदिपुराणे। अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानपि तरः परिकीर्त्तिताः। राज्ञा
 बर्हिषदो नाम विशांका व्याः प्रकीर्त्तिताः। सुकालिनस्तशूद्राणां मा मा लुं धां त्यजातिषु इति ॥
 अत्रोवाहनादिषु पित्रादयः समुच्चयेन विक्लमेन वा यथानारं तत्तदेव तादृशेण वा आइति हेमाद्रौ
 दयः। हेमाद्रौ ब्राह्मे। पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकं। मातामहं न कुरुते पितृहो स प्रजाय

४ गौतमः। अनुमतो स्य नमस्कारो मंत्र इति। ४

गोत्रतस्तथा। शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपं गोत्रं ज्ञेयं। तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति श्र
 तेः। गोत्रनाशे तु काश्यप्य इति व्याघ्रपादोक्तेः। हेमाद्रिः। एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने। एवं तर्पणा
 दिषु ज्ञेयं। तत्रैव भविष्ये। शूद्रस्तु ग्रहपाकेन तस्मिंश्चान्निर्वपेत्तथा। सक्तुमूलं फलं तस्य पायसं
 वा भवेत्समं। देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्ययं नमस्कारमंत्र इति केचित्। विज्ञानेश्वरोप्येवमाह। हे
 माद्रिस्तु। शूद्रेऽप्यमंत्रवक्तुर्वा दनेन विधिना बुध इति मात्स्ये मंत्रनिषेधान्नाममंत्रेणोक्त्या
 हुः। एथैवं द्यौदयेकादे। राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्तिनः। व्यसनेषु वसवेषु श्राद्धविप्र
 णकारयेत्। यत्तु भारते राजधर्मेषु। यवनाः किराता गांधारोश्चीनाः शबरवर्वाः शकास्तथारः

तदध्यायिनो। यस्य सप्तपूर्वसोमपाः सत्रि सुपर्ण इति वोपदेवः। त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः। तदध्यायी। के
वित्राविकेतवयनेत्रिः कृतवानित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धं। हेमाद्रौ गौतमः। युवभ्योदानं प्रथमं पि
हवयस इत्येके। मात्स्यसूत्रा यश्चमा कुरुते वाचं यश्च मा मांसं ते ध्वरं। सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपा
वनपावनाः। कौर्मै। असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव वा। असंबंधी विविज्ञेयो ब्राह्मणः। आहुसि
द्वये। गारुडे। आहुषु विनियोज्या स्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः। येषो निगोत्रमंत्रांते वांसि संबंधवर्जि
ताः। मनुः। नमित्रं भोजयेद्वाहुं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः। नारिं नमित्रं यं विद्यात्तं तु आहुनि मंत्रयेत्।
द्वयोर्भ्रात्रोः आहुभोजनं निषिद्धं। पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निगुर्विणीपति। सगोत्रप्रवरं वैवशा

१३१

द्वेषु परिवर्जयेदिति आहुदी पकलिका यां जातू कर्णोक्तेः॥ अथ मध्यमाः॥ हेमाद्रौ कौर्मगाग्यौ। नै
कगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविः। अभावेऽन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत्। अत्र
केचित्स्वशाखीयान् मुख्यानाहुः। पठन्ति च। निमंत्रयीत पूर्वधुः स्वशाखीयान् द्विजोत्तमान्। स्वशा
खीयद्विजाभावे द्विजानन्यात्रिमंत्रयेदिति। इदं तु निर्मूलत्वाद्देमाद्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यं। मनुः।
पि। यत्नेन भोजयेद्वाहुं ब्राह्मणं वेदपारगं। शाखां तगमभाध्वर्युं छंदो गं वासमाप्तिगं। एषामन्य
तमो यस्य भुंजीत आहुमर्चितः। पितृणां तपिः स्यादश्वती साप्तपौरुषी। अत्र मामकश्लोकः। मा
तामहो मातुलभागिने यदौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः। ऋत्विक् च याज्यश्च श्वशुरौ स्वबंधुशाला
गुणध्यास्त्रिनु कल्मभूताः। बंधवो मातृपुत्रपितृपुत्रमातुलपुत्रा इति वोपदेवः। अत्र मूलं हेमाद्रौ

३ तस्य

ज्ञेयं। सगुणस्वस्तिवाद्यतिक्रमे दोषश्च। सप्तपूर्वान्सप्तपरान् पुरुषानास्मना सह। अतिक्रम्य
द्विजानेतान् नरके पातयेत्स्वर्ग। संबन्धिनस्तथा सर्वान् दोहिनं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण
तथा बंधुं स्वगाधिपतिमदनरत्नं भविष्योक्तेः। अपरा कं अत्रिः। षड्भक्तपुरुषेभ्यो वीगि आदेयास्त
गोत्रिणः। षड्भक्तपरतो भोज्याः आदेयुर्गोत्रजा अपि। एतच्च आश्रयणलाभे। अपिशब्दात्। अ
संभवे हेमाद्रौ गोतमः। शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेद्वर्धे त्रिभ्यो गुणवतः। आपस्तंबेः। ब्राह्मण
नृभोजयेद्योनिगोत्रसंज्ञां ते वास्य संबन्धानुगुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोदयोऽपि भोजयितव्य
तेनां ते वासिनो व्याख्याता इति। अत्र विशेषमाह अत्रिः। पितापितामहो भ्राता पुत्रो वाथ स पित्रे।

१४०

सीदइतिः सत्यवाक् पुरुषैः स्वैर्मातापित्रोः पंवाभिः श्रव्या तवंशः। पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामापुराणवेत्ता
पुत्रीवेति हासेष्वभिः। योगीभिश्चुः सामगोत्रस्य वेत्ता पंवाभिश्च अत्रियस्तत्सुतो वा। शंभुध्या
यी श्रीशपादा बुद्धिर्वीपांथश्चैते तत्तमाः संप्रदिष्टाः। भिक्षुयोगीपांथश्चैते लभ्या भाग्या लुब्धा
श्चेतदा भोजनीयाः। आदेवि प्रेषूपविष्टेषु पश्चात्संप्राप्ताश्चेद्विप्रपुत्रैर्भोज्याः। अत्र मूलं हेमा
द्रौ ज्ञेयं। तत्रैव नारदः। यो वै यतीनेना दृत्य भोजयेदितरान् द्विजान्। द्विजान् नृवसतो ग्रामे कथ्येत
द्यातिराक्षसान्। दीपकलिकायां दक्षः। विना मां सेनमधुना विना दक्षिणया शिष्या। परिपूर्णां भवे
द्भ्रातृपतिषु आह भोजिषु। एतच्च ज्ञानविषयं। त्रिनादिकेत त्रिमुपलैय जुर्वैकदेशो। तद्वृत्तेन

यस्त्रीषु प्रहितैर्यश्च जारैः। जीवत्यध्येतुश्च दत्तानुयोगाद्रप्यप्राप्त्यैवेदमुच्चारयंतः। ग्रामयाजिपशु
 केशविक्रयिस्तेन शिलिपित्वादवर्ज्यकारकान्। अर्थको मरतश्च दयाजकश्मश्रूहीनजटिमुं
 निर्घृणान्। यस्यैव गृहिणारजस्वला स्वार्थवाकरतश्चापदायकान्। कुबकुष्यति विलोहितेश्च
 न कुलुवामनमृषाभिशापिनः। पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं प्रातिहारिकमयाज्ययाजको स्वात्म
 दातृपरिवेत्तयाजकस्तेन हिंसाकमुखां विवर्जयेत्। अत्र मूलं हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रोदये च ज्ञेयं। भार
 ते दानधर्मेषु श्राद्धे च विप्रार्थिकारे। कितवो भूणहायश्च श्रुपालौ निराकृतिः। ग्रामप्रेषो वार्धुषिको
 गायनः सर्वविक्रयी॥ सामुद्रिको राजभृतस्ते लिकः कूटकारकः। पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्
 हे। अभिशासस्तथास्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति। पर्वकारश्च सूची च मित्रभ्रू कूपारदारिकः। अत्र तानामु

१५९

पाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव वाश्च भिश्चयः परिक्रामेधः शुनादृष्टव्यः। परिवित्तिस्तथास्तेनो दुश्चमणि
 हतस्मगः। कुशालको देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। ईदृशा ब्राह्मणज्ञेया अपांडूया युधिष्ठिरा तथा
 क्रणकर्त्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः। कांडपृष्ठः। स्वशाखंत्यत्का परशाया उपनीतः। तदध्यायः ख ३
 वक्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्त। तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात्। कांडपृष्ठश्चुतो मार्गात् सोपा
 ङ्गयः प्रकीर्तितः। इत्याह। हारीतः। शूद्रपुत्राः स्वयंदत्ता ये च ते क्रीतकाः सुताः। सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः
 कांडपृष्ठान संशयः। अन्येपि हेमाद्रौ मात्स्ये। त्रिशंकू नूवर्वदानंधानूचीनद्रविडको कणान्। कणोटको
 स्तथा भीरान् कलिगांश्च विवर्जयेत्। तत्रैव सौरपुराणो। अंगवंग कविंगांश्च सौराष्ट्रानूगुजरांस्तथा

ख ३

आभीरान्कोकलांश्चैव द्रविडान् दक्षिणाय नाना। आबंत्यान्मोगधांश्चैव ब्राह्मणान्श्चैव विवर्जये
 त्। वंदिकायां यमः। काणाः कुलाश्च पंदाश्च कृतघ्ना नृगुरुतल्लगाः। मानकूटास्तलाकूटाः। शिखि
 नोग्रामयाजकाः। राजभृत्या धवधिरमूकस्वल्गाटपंगवः। वणिजो मधुहर्तारो गरदा वने दाहकाः।
 समया नां वभेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः। प्रज्ज्योपनिवृत्ताश्च तथा प्रवेजिताश्च ये। यश्च प्रवेजि
 ताज्जातः प्रज्ज्यावसितश्च यः। अवकीर्णश्च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः। आहुकाशिकायां का
 त्यायनः। द्विर्नमः कीलदुश्चमश्चुकोतिकपिलस्तथा। छिन्नोष्ठश्चिन्नलिंगश्च नैव केतनमह
 ति। द्विर्नमः पित्रोर्वैत्रोत्रिपुरुषं विधिन्नवेदाम्। विधिन्नवेदाम्। हेमाद्रौ मरीचिः। अविद्वक्

नपरस्परमर्घ्याः स्युर्न आहुः कृत्विजस्तथा। कृत्विक् पुत्रादयो ये ते सकुलमा ब्राह्मणाः स्मृताः। वैश्व
 देवेनियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः। स गौत्राननियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः। अथ वज्याः। अत्र
 मामकाः शूद्राकाः। वज्यानि प्रवक्ष्ये तथ रोगि वैरिहीना धिकां गान्कितवान् कृतघ्ना नक्षत्रशास्त्रेण
 च जीवमानान् भैषज्यवत्यापि च राजभृत्यान्। संगीतका यस्तु कुसीदवत्या वेदक्रयेणापि कवित्वव
 त्या। देवा र्वनेनापि च जीवमानान् स्वाध्यायदारांश्च सुतोऽस काणा न्। दुर्बलस्वल्गाटके नखधर्मि
 नराश्च पौनर्भवकृष्णदंतान्। अंगारदाही गरदः समुद्रयायी कुंडा उग्रथकटकारी। बालांश्च योधा च ३
 पयते स्वपुत्रा दवाप्तविद्यस्तथ कुंडगोलौ। अग्रदिधिष्ठाः पतिरस्त्रकर्ता सोमक्रयातेति ककेव
 राक्षो। युद्धवार्यः पक्षिणो पोषश्च स्रोतोभेता वृक्षसंरोपकश्च। मेषाणां वामहिषाणां च पुष्ट्या स्त्री

तेषामन्तर्गतमोक्तमर्थं स्तेप्रकीर्तिताः। एतच्च शक्तौ सत्यां अपराके भारते। अत्र त्रैलोक्यवस्तेन
प्राणिविक्रयकोपिवा। पश्चाच्च सीतवान्सोमं सोपिकेतैनमर्हति। आदृष्टीपकलिकायां यमः। अ
पत्नीकश्च कर्जः स्यात्सपत्नीकोप्यनग्निकः। तत्रैवाश्वलायनः। प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पति
तस्तसः। जीविनाथं परास्त्रीनिधत्वातीर्थं प्रयातियः। मातापित्रोर्विना सोपि पतितः परिकीर्ति
तः। तत्रैव जातृकर्णः। यत्र मातुल्लजो द्वाही यत्र वाचपत्नी पतिः। आहुं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च नि
रामिषं। पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणी पतिः। स गोत्रप्रवरां वैवश्राद्धेषु परिवर्जयेत्। बृहन्ना
रदीये। शंखवक्त्रं मृदायस्त कुर्यात्तस्मायसेनवा। सशूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्भिज्जकर्मणः। शं

खवक्त्राद्यं कर्मवर्गात्तद्व्यादिकं तथा। एकजातेरयं धर्मो निजातुस्याद्भिज्जन्मनः। तेन ये तप्तमुद्रादि
विध्यस्ते शूद्रविषया इति पृथ्वानंदोदयः। शिवकेशवयोरंकान् शूलनक्रादिकान् द्विजः। नधारय
तमतिमानु वैदिकेव तर्मे निश्चित इत्याश्वलायनोक्तेश्च। नृसंवादराद्यर्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्य
मी। अन्येपि निषिद्धा निबंधेषु ज्ञेया इति हिक्। अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वे तस्यैव तद्वर्जानां निषेधे सिद्धे पु
नर्वर्जोपरिगतेन निषिद्धवर्जनिर्गुणग्राह्यर्थे मिति विज्ञानेश्वरः। कुक्षिकाणां देरपवादो हेमाद्रौ वसि
ष्ठः। अपि वै मंत्रविद्युक्तः शरीरैः पङ्क्तिदूषणैः। अदृष्टं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः। केचिद्विप्रा
णां जातिमात्रेण ग्राह्यत्वमुक्तं चेद्विकार्यो माग्नेये। यदि पुत्रो गयो गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात्।
तानेव भोजयेद्दिप्रान् ब्रह्मण्ये प्रकलिताः। ब्रह्मण्ये कृतसंख्या नो विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः।

अमानुषा गया विश्वब्रह्मण्ये प्रकलिताः। ब्रह्मण्ये संस्थिताः। ब्रह्मसमाः समताः। अमा
नुषा गया विश्वब्रह्मण्ये प्रकलिताः। तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः। तत्रैवानुविद्यते
कुलं शीलं विद्यावतं पणवः। पूजितैस्तैस्तुष्टा देवाः सपितृमुद्रकाः। गयायां निर्गुणा अपित
रुवभोज्या इति हेमाद्रिः। अक्षय्यवर आद्वैतनियमो नान्यत्रेति त्रिस्थली सेतौ पितामहवरणाः।
पृथ्वी चंद्रोदये पिपाये। तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन। अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं म
नुरब्रवीत्। स्कांदेऽपि। ब्राह्मणं न परीक्षेत तीर्थेक्षेत्रे निवासिनः। न ब्राह्मणं परीक्षेत देवकर्म
णि धर्मवित्। पितृकर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः। असंभव परमेतदिति मेधातिथिः। हेमा

रुह्यश्च लंबकणस्तथैव च। वर्जनीयाः प्रयत्नेन न ब्राह्मणः श्राद्धकर्मणि। ब्राह्मणे भूकश्च पूति
नासश्च छिन्नो गश्चाधिकंगुलिः। गलरोगी च गडमानस्कुदितो गश्च सज्वरः। घण्टापरमं दाश्च
आद्वैते तां निवर्जयेत्। लंबकणं वा हतत्रैव गोभिलः। हनुमूलादधः कर्णं लंबौ तु परिकीर्त्ति
तौ। अंगुलौ अंगुलौ शस्ताविति शाता तपो ब्रवीत्। चंद्रिकायां यमः। अंगुलातीतकर्णस्य भुंजं
ते पितरो न तु। घण्टश्चात्र चंद्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः। यथा। घण्टा जो वातजः घण्टः घण्टः कुबो नपु
सकः। कुलकश्चेति सप्तैव कुबभेदाः प्रकीर्त्तिताः। पराशरमाधवीयेतु वतुर्दशविधोक्तः। ते
षां स्वरूपाणि तत्रैव ज्ञेयानि। चंद्रिकायां शाता तपः। अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यजंत्यत्र दक्षिणे।

असनेषु न सर्वेषु श्राद्धं विप्रैः कारयेत्। वंदिकायां यमः। अशोऽयं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमं
 त्रितं। तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमंत्रितं। तत्रैव पेक्षी न सिः। सप्तपंचद्वौ वा श्रोत्रिया निमं
 त्रयेत्। आश्वलायन सूत्रे। एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीत्वारद्वौ फलभूयस्त्विहाविति वृद्धिः श्रा
 द्धं। गौतमः। नवावरा भोजयेद्युजो वा यथोत्साहं। याज्ञवल्क्यः। द्वौ द्वौ वै प्राकृत्यः पित्रोऽुदगैकै
 कमेव वा। माता महानामप्येवं तत्रैव वैश्वदेविकं। दीपकलिकायां पराशरः। संपन्ना वर्थपात्रा
 णामेकैकस्य त्रयस्त्रयः। पित्रादे ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके। वृद्धयाज्ञवल्क्यः। दशौ
 कं पंचवा विप्रान् पार्वण्ये विनियोजयेत्। अत्र वैश्वदेवे द्वौ वतु रोवो यवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्था

१४५

ने एकं त्रीनपंच सप्तनववो यवेश्येदिति निश्चुक्षुर्ह्यर्थः। मनुः। द्वौ द्वौ वै पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
 भोजयेत्सप्तसमृद्धौ पितृप्रसज्जेत विस्तरे। सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदं। पंचैता नि
 स्तरो हंतितस्मान्ने हेतु विस्तरं। पृथ्वी चंद्रोदये श्राता तपः। द्वौ द्वौ वैथर्वणो विप्रौ प्राश्रुत्वा वुपवेश्येत्।
 पित्र्ये तं श्रुत्वा स्त्रीश्च बहुवा ध्वर्यु सामगान्। अत्यशक्तौ हेमाद्रौ देवलः। एकेनार्पिह विप्रैः षट्
 पिंडं श्राद्धं मा वरेत्। षडध्याययेत्तत्र षड्गोदद्यात्तथा हविः। गौभिलः। यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे
 दोगंतत्र भोजयेत्। अत्रो यजुं पिसामानि त्रितयं तत्र विद्यते। अत्र वैश्वदेव विप्रो घमाह। तत्रैव व
 सिष्ठः। यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे द्वौ तत्र कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य वा देवताय
 तने कृत्वा ततः श्राद्धं समावरेत्। प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे। एतच्च संपिंडीकरणं वज्रं

४६

ज्ञेयं। तत्त्वैकं सर्वेषां काममनाद्ये इत्याश्वलायनोक्तेः। अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ। आद्यं सपिंडी
 करणं। तदूर्जेषु सर्वश्राद्धेषु कामं त्रयाणां मेकं भोजयेत्। सपिंडीकरणे तु नियतं त्रिभिर्भवेत्। त्र्यमि
 ति। अनाद्ये पावणे वर्जिते वा अ भोजने आमहे सश्राद्धादौ वा अत्राभावे वेति व्याख्यातं रतत्रैव
 ज्ञेयं। रिकापि। देवे पित्र्येथ वैकैकं सपिंडीकरणं विनोति। अत्रैकविप्रे साग्रे विप्रो घमाह पृथ्वी वंशे
 दये प्रवेताः। एकस्मिन्नाश्रणे देवे साग्रे रमिर्भवेत्सदा। अनग्रे कुशमुष्टिस्था द्वादं कर्मणि सर्वतः।
 सर्वथा विप्रान् भोजयेत् तत्रैव हेमाद्रौ च सत्यव्रतः। निधाय दर्भं निचयमासनेषु समाहितः। प्रेषानु
 प्रेषसंयुक्तं सर्वश्राद्धं प्रकल्पयेत्। अत्रानल्पभावात्सत्रे इव त्रे विचार्यैयं जमान विधौ न दक्षि
 णेति केचित्। तन्ना। अदृष्टार्थायाः प्राप्ते। सर्वतस्त्रिजरे तु भ्यं यच्च श्राद्धं दक्षिणमिति पात्रात्।

शौच्यासः। गायत्री सारमात्रेऽपि वरं विप्रः सुयं त्रितं। नायं त्रितश्चतुर्वेदी सर्वज्ञः। सर्व विक्रयी। काणाः
 कूटाश्च कुलाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा। सर्वश्राद्धे त्रियोक्तं व्यामिश्रितं योगपारगः। अथ विप्र
 निमंत्रणं। चंद्रिकायां वाराहे। वस्त्रशौचादिकर्तव्यं श्वः कर्त्ता स्मीति जानता। स्नानोपलेपनं क
 वाततो विप्रान् निमंत्रयेत्। दंतकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्म वारिश्च विभवेत्। तत्रैव प्रवेताः। दक्षिणं च
 राणं विप्रः सम्यं वैश्वं त्रियस्तथा। पादावादाय वैश्वौ द्वौ शूद्रः प्रणातिपूर्वकं। बृहस्पतिः। उपवीती
 ततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान्। अपसव्येन पित्र्येथ स्वयं शिष्योथ वासुतः। प्रवेताः। सर्वतो
 प्रधये दोषं द्विजा नांतु निमंत्रणे। पृथ्वी वंशे दये स्कांदे। राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्तिनः।

सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्विष्यमयावश्चादुकारिणा। यत्तु मनुः। सर्वायासविधिमु-
 क्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भवद्विर्नः श्वोभूते आदु कर्मणीति पूर्वकृतिमंत्रणपरं।
 नतदहः। तत्रैव देवलः। असंभवे परे कृवा ब्राह्मणं स्तात्रिमंत्रयेत्। अज्ञातीनसमानाद्योनयु-
 ग्मानात्मशक्तितः। कात्यायनः। अतिघेनामंत्रितो नापक्रामेत्तु केतनं गृह्यशक्तः। अथ आदु
 कर्तृभोक्तृनियमाः। तत्र निमंत्रितविप्रत्यागे पराक्यमः। केतनं कारयित्वा तु योतिपातयति
 द्विजं। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रो नौ यजायते। आमंत्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजये-
 त्। अतिद्वेषा सुघोरा सुतिर्यग्यो निपुजायते। प्रमादत्यागे तु हारीतः। प्रमादा हि स्मृतं तत्

१४७

प्रसाद्येनं प्रयत्नतः। तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वतत्फलमश्नुते। प्रमादाभावे तु नारायणः। एकस्मि-
 न्नेन सिप्राप्ते ब्राह्मणो नियतः सुविः। यतिश्चोद्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते। यमः। आ-
 मंत्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति। नरकाणां शतं गत्वा वांजलेषु भिजायते। तत्रैव देवलः।
 पूर्वनिमंत्रितो न्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहं। भुक्ता हारो यवाभुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति। यदि विलं-
 वते तदोक्तमादित्यपुराणे। आमंत्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन। देवतानां पितॄणां वद-
 तुरन्त्यैव हि। विरकारिभवे द्रोही पश्यते नरकाग्निना। पृथ्विं द्रोदये यमः। निमंत्रितस्तु
 यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः। भवंति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः। निमंत्रितः० प्रकु-
 र्यात्कलहं द्विजः। भवंति० मलभोजनाः। आमंत्रितः० भारमुद्धते द्विजः। पितरः० स्वेदभोजनाः।

प्रोवि ४

आमंत्रितः० हिंसां वै कुरुते द्विजः। तं मासं पितरस्तस्य भवंति रुधिराशनाः। शंखः। निसंज्ञितस्तस्यः
 आहुते मैथुनं सेवेते द्विजः। आहुतं दत्त्वा वभुक्ता वभुक्तस्यान्महतैनसा। मैथुनं वक्रतावपि निधि
 दुं। क्रतुकां न्युक्तो वानै वगच्छेत्त्रियं कवित्। तत्र गच्छन् वानोति द्विनिष्टानि फलानि त्वितित
 त्रैवमाधवाये वक्रमनूतेः। आहुं करिष्यन् वत्वा वा भुक्ता वापि निमंत्रितः। युपोष्यतथा भु
 क्ता तो पेया वक्रतावपि। भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः। आहुं पूर्वे रात्रौ प्रयत्नतः। व्यवयं भोजनं वापि क्रुता
 वपि विवर्जयेदिति तत्रैवाश्वलायनोक्तेः। विज्ञानेश्वरेण तु आहुं क्रंतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तेः।
 तत्त्वगतिकलैस्तैः। बृहस्पतिः। द्विनिशं ब्रह्मचारि स्याच्छ्राद्धं कृद्वा स्मृतैः सह। अन्यथा वर्तमानो तु
 स्यातां निरयगामिनौ। पुनर्भोजनमध्वानं भारमाया समैथुनं। आहुं कृद्वा भुक्ते व सर्वमेतद्विवर्ज

विदध्यादौ त्रमन्यश्चेदक्षिणार्द्धहरो भवेत्। स्वयं वेदुभयंकुर्यादित्यस्मै प्रतिपादयेदिति द्वादश
 परिशिष्टाश्च। एवं यति आहुं पिकात्यायनः। यज्ञवस्तुनि मुष्टौ वस्तं वेदभवेत्तथा। दर्भसंख्या
 नविहिता विस्तरास्तारणेषु। मातृ आहुं तु विप्राणां सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्याहो शांके
 वृद्धवसिष्ठः। मातृ आहुं तु विप्राणां मूलाभे पूजयेदपि। पतिपुत्रान्विता भ्रात्र्या योऽपि तोष्टौ
 कुर्यादुवाच। अष्टाविति वृद्धि आहुं विषयं। पात्रे उत्तरखंडे। सह दभ्यर्चितं लिङ्गं शाल
 ग्रामशिलां च यः। पीठे संस्थापयित्वा तु आहुं च कुरुते नरः। पितरस्तस्य तिष्ठंतिकुलकोटिश
 तं दिवि। चंद्रिकायां मातस्ये। पठंति मंत्रं नियमान् आचरेत्सैतृकान् बुधः। अक्रोधनैः शौचपैः

अशक्तौ श्राद्ध भोजने। स्वमादिनिमित्तेषु वैहावयेन्न तुहापयेदिति चंद्रोगपरिशिष्टात्। तत्रैवादि
पुराणे। निमंत्रितस्तनश्राद्धे कुर्याद्धार्यादितांडनं। चंद्रिकायां प्रवेताः। श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्र
कुर्यादंतधावनं। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः। हेमाद्रौ जावालः। दंतधावेन तां वृत्तं
लाभ्यंगमभोजनं। रत्यौ षडपरां न वश्राद्धं कृत्स्नं वर्जयेत्। विष्णुरहस्ये। श्राद्धोपवासदिवसे
स्वादित्वा दंतधावनं। गायत्र्या शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यति। पुनर्भोजनमध्वानं यानमाया
समैथुनं। दानं प्रतिग्रहो होमः श्राद्धभुक् वर्जयेत्। सोमोत्तमः। वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिं
स्यादुनस्पतिं। घोरयां भृणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। एतद्विहिते ध्यादिव्यतिरेकेण वन
सोमनेदुहो यस्तु वाहयेत्। नाश्रंति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंचव। वनमध्वानं यस्तु कारयेत्।

स्थाति

गावस्तस्य विनश्यंति विरकालमुपस्थिताः॥ वने गतस्वरूपमाह पृथ्व्यां चंद्रोदये व्यासः। त्रिमुहूर्ते व
सेदकं त्रिमुहूर्ते जले वसेत्। त्रिमुहूर्ते वसेद्दोषु त्रिमुहूर्ते वनस्पतौ। कलिकायां वृद्धमनुः। निमंत्र्य
विप्रांस्तदहं वर्जयेन्मैथुनं शुरं। प्रमत्ततां वस्वाध्यायं क्रोधाग्रौ वेतथानृते। केचित् त्रिनिमंत्रणात्
वैदिकशौरं कुर्वन्ति। तत्र मूलं मृग्यं। मरीचिः। षष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ता भद्रातिथिष्वपि। पातेश्राद्धे
विवाहे वक्षोर्बर्जयेन्निशा सुव। यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति तदा कर्त्ता प्रतिनि
धिना वप्रागुक्तनियमाः कार्याः। नश्राद्धोतिस्वयं कर्तुं यद्यनवकाशतः श्राद्धे शिष्येण पुत्रे
ण तदानीं नापि कारयेत्। नियमानां चोत्सोपि नियतांश्च सुधरे। यजमानोपितां सर्वानि स्वरे
त्सु समाहितं पितरोगताः। आश्वलायनः। श्राद्धे हि भोजयेद्वास्तौ न वाला नपियन्नतः। प्राक्

नि० सि०

१५०

पिंडदानादं धाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहं वास्तौ गृहे ॥ अथ आहुवस्तुनि ॥ तत्रादौ कु
शाः ॥ पृथ्वी चंद्रोदये दक्षः ॥ समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अष्टधा भक्तदिने द्वि
तीयो भाग इत्यर्थः ॥ तत्रैव यमः ॥ समूलोक्तं भवेद्दर्भः पितृणां आहु कर्मणि ॥ मूलेन लोकान्ज
यतिशत्रुस्य सुमहात्मनः ॥ आसः ॥ तर्पणादीनि कार्याणि पितृणां यानि कानि चित् ॥ तानि स्यु
र्द्विगुणैर्दर्भैः सप्तयुत्रैर्विशेषतः ॥ शालं कायनः ॥ सपिंडीकरणं यावदजुर्दर्भैः पितृक्रिया
सपिंडीकरणाद् ध्वेर्द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥ शंखः ॥ अंतर्गर्भिणां सायं कौशं द्विदलमेव वा
प्रादेशमात्रां विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ हारीतः ॥ पवित्रं ब्राह्मणस्येव वतुर्भिर्द्विर्भिर्पिंडुभैः ॥
एकैकं न्यूनमुद्दिष्टवर्णवर्णयथाक्रमं ॥ स्मृत्यर्थे सारे ॥ सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न व

१५०

य
ता

येतां स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वप्नं तथैव वा ॥ यत्तु आहु काशिकायां पुराणसमुच्चये ॥ रुवातुरुधिरस्त्राव
न विद्वान् आहु मानरेतारैकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिना निपरिवर्जयेदिति मतं निर्मूलं ॥ पृथ्वी चंद्रोद
ये यमः ॥ पुनर्भोजनमध्वानं आरध्य न मेथुनं ॥ संध्यां प्रतिग्रहं होमं आधु मोक्ताष्टवर्जयेत् ॥
संध्या निषेधः प्रायश्चित्तपूर्वजेयः ॥ यथा हे शाना ॥ दशरुतः पिबेदापो गायत्र्या आहु मुष्टिज
ततः संध्या मुपासीत जपे च जुहुयादपि ॥ गोडास्त ॥ सायं संध्या परान्ते च छेदनं च वनस्पते
उमा वास्यो न कर्तव्यं इति रात्रिभोजनमेव च ॥ द्यूतं च कलहं चैव सायं संध्या दिवा शयं ॥
आधु कर्ता च भोक्ता च पुनर्भोजनं च व्रजयेदिति कोमये नो वराहायुक्तेः कर्तृरपि सायं संध्या
निषेधमाहुः ॥ शिष्टास्त निर्मूलत्वमाहुः ॥ होमनिषेधस्तस्वविषयः ॥ स्तुते केच प्रवासे च

मासिमास्युधृतादर्भामासिमास्येव नोदिताः। षड्विंशत्तमे। मासेन स्यादमावास्यादर्भाग्राघोर्न
 वस्मतः। गृह्यपरिशिष्टे। येन पिंडाश्चितादर्भायैः कृतं पितृ तर्पणं। असेध्याशुविहितं दद्यात्तेषां त्या
 गं विधीयते। लघुहारीतः। पथिदर्भाश्चितौ दर्भायै दर्भायज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिंडेषु षट्कुशा
 नूपरिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भायै दर्भाः पितृ तर्पणे। हतामूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागं विधीयते।
 हेमाद्रौ। अन्यानि वपवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च। हेमात्मके पवित्रस्य द्वे कां नाहंति वै कलां।
मथहविः। हेमाद्रौ प्रवेताः। रुद्रमाषोस्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्बुधालयः। महायवात्री हि यवास्त
 श्वेदं मधूलिकाः। रुद्राः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि। महायवावेणुबीजं मधू
 लिकाः यावनाल इति हेमाद्रि कलमतश्च। भारते। कर्हमाने तिले आहु मक्ष्यं मनुरब्रवीत्। सर्व

य
 कामैः संजते यस्तिलैर्यजते पितृन्। चंद्रिकायां देवलः। इष्टापूर्ते मृता हेव दर्शयिष्यं च का सुवा। पात्रे
 भ्यस्तेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनं। सायणीये। अगोधूमं च यद्वाहं माषमुहविर्वर्जितं। तेलपक्वे
 न रहितं कृतमप्यहंते भवेत्। हेमाद्रावत्रिः। अगोधूमं च यद्वाहं कृतमप्यहंते भवेत्। तत्रैव ब्रा
 ह्मे। यवैर्ब्रीहितिलैर्माषैर्गन्धैर्मैश्वर्यैस्तथा। संतर्पयेत् सितं मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपैर्द्रवैः। नी
 वारैर्हरि श्यामाकैः प्रियंगुभिरथार्चयेत्। हेमाद्रौ काहर्जिनिः। यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्दद्या
 त्स्य यत्नतः। सतृप्तो दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः। कलिकायामाश्वलायनः। कदम्बादि
 फलैः शूलैः मूलैः राट्टीदिकैरपि। गोरसैर्मधुना दध्ना आहु संतर्पयेत् सितं। कदम्बा मूल
 दीनि आहु संतर्पयेत् सुधीः। हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रौ ये मा कंडेयः। गोधूमैरिधुभिर्मुद्गैः सर्षपैश्च

लकैरपि श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयंते मासने कपिता महाः। विदुषो बभूवुः श्रुति लैः शृंगारकैस्तथा। के
 लुकैश्च तथा कुंदैः ककुंधुवदरैरपि। पालेवतैराहकैश्चोप्यक्षौटैः पनसैस्तथा। काकोत्माक्षारकाको
 लमा तथा पिंडोत्तकैः शुभैः। लाजाभिश्च सधानाभिश्च पुसेवोरुभिर्नरैः। सर्वपाराजशाकाभ्यामिंगु
 दैराजजंबुभिः। प्रियालामलकैर्मुर्यैः कभिश्च लंडुकैः। वेत्रांकुरैस्तालकंदैश्च त्रिकाक्षीरिकाव
 नैः। लोखैः समोक्तेरुक्तेस्तथा वैबीजपूरकैः। मुजातकैः पत्रफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्च संस्तुतैः। रागस्वा
 उवक्षोप्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः। दत्तैस्तैः संप्रीयंते श्राद्धे तु पितरो नृणां। एषां कोशहेमाद्यादिना
 म्या वैद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेशभाषयानामान्युच्यते। स्वीनैः कल्पयैः कलायस्तसवीनक इत्य
 मरः। वदरी इति प्रसिद्धे वा विदुषो तत्कंदेनाभिरुदंजलजं मखाणा इति श्राद्धमंजरी। कूष्मांडमित्यन्ये।

चुतादभीह्येकानामिक १

रत्नावल्यां। ह्योस्तपर्वणोर्मध्ये पवित्रंधारयेद्बुधः। हेमाद्रौत्कांदे। अनामिकायापि वा। द्वाभ्यामना
 मिकाभ्यां तु धारयेद्दर्भपवित्रके। पवित्राभावे तत्रैव समंतुः। समूला ग्रीविदभौतुकुशौ द्वौ दक्षि
 णो करे। मये वैव तथा त्रीन् वै विभ्रयात्सर्वकर्मसु। बोधायनः। हेस्तयोरुभयोर्द्वौ वा सने पितथे
 ववा दर्भग्रहणो मंत्रमाह शंखः। विरिं विना सहोत्पन्ना परमेष्ठी निसर्गजानुदसर्वाणि पापाणि दह
 स्तितिकरो भव। स्मृत्यर्थे सारे। हुंपट्टकारेण मंत्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत्। भरद्वाजः। प्रेतक्रियायां पि
 तृर्थे मभिवारार्थमेव वा दक्षिणाभिमुखं स्थित्वा त्रावीनावीति को कुशाभावे पराके समंतुः। कुशः का द्विजः ३
 शः शरो गुडो यवा दूर्वाथ वज्रजाः। गो केश मुज कुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः। काशा दोविशेषमाह शंखः।
 काशाहस्तस्तनाचामेकदा विद्विधिशंकया। प्रायाश्च तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव वा। पृथ्वी चंद्रोदये यमः।

लं वृहती फलं। पिप्पला मरिचं वैवर्ण्यं सुगन्धं सैन्धवं। शर्करा गुड कर्पूरं बदरी द्रोण पत्रकं। तथा।
मधुकं रामठं वैवर्ण्यं गुडमेव वा। आरु कर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा। राम ठं हिं गु। कसेरुः
कोविदारश्च तालकंदस्तथा विसं। तमांलं तालकंदश्च मध्वातुः शीतकंदकं। कालेयं कालशु
कं वसुतिषसं सुवर्णं। मांसं शाकं दधि क्षीरं वां वुवेत्रां कुरस्तथा। कटु फलं कोंकणी द्राक्षा लकु
वं मोचमेव वा। अला बुग्रं विक्कारं कंथुर्मधुसाह्वयं। वैकं कतं नारिकेलं शृंगार कयरूपकं। पि
प्पला मरिचं वैवर्ण्यं पतोलं वृहती फलं। एवमादीनि वाग्यानि स्वादूनि मधुराणि वा नागरं वा ईवं
देयं दीर्घमूलकमेव वेति। तथा। शर्करा क्षीरं संयुक्ताः पृथु कानित्यं मेक्षयाः। द्रोण शाकं गूमा म

१५३

डिका द्राक्षा। आमातं। आवा उदक्षः स्त फलं। पालिवतं जंवीरं। पात्रि आलमिति गौ उप्रसिद्धं
वा। रक्जं रं वा जूर इति प्रसिद्धं। कालेयं कालसंज्ञः शाकः दारु हरिद्रा वेति पृथ्वा चंद्रः। सुनिषसं क
र्कटी सदृशं। कसेरुः जलजः कंदः। कोविदार कं वनार सदृशः। तालकंदः ताल मूली। विसं भसी
उं शातकंदः शाता वरी। शातकंदः शालू कं सेरुकी प्रसिद्धं सुल टिया इति गौ उप्रसिद्धः। सुवर्णं लं सु
नि सुमीति गौ उख्यातां। कटु फलं श्रीपती वृक्ष फलं। कोंकणी अम्ल रसा द्राक्षा। तिंदु कं डिंडि स
मितिकै देवः। तिंदु फलं वा। ग्रीवकं फल विशेषः। वारं शुद्र तालं। मधुसाह्वयं मधुक पुष्पं फलं
वा वैकं कतं। वैचीति गौ उख्यातं यरुषकं फरुस मिति प्रसिद्धं। नागरं शुंठं। पृथ्वा चंद्रो दये ब्राह्मे।

ति ४

नारंगकं रज्जुं रंद्राक्षानीलकपिच्छकं। एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः। याज्ञवल्क्यः।
हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरो मत्स्यहारिण कौरभ्रशाकुनद्यागपार्षतेः। ऐणगौरवो वा २
हशाग्रौ मासैर्यथाक्रमेण मासवृद्धाभितृप्यंति दत्तैरिह पितामहाः। खड्गमिषं महाश्रुं मधु
मेसन्नमेव वा लोहमिषं कालश्राकं मासं धीणसस्य वा वौध्रीणसोजरछागदति मेधातिथिः। ना
कात्यायनः। छागोस्त्रमेधातो लभ्यशेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानां वा हस्तपवेत्। कौर्म
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानां हस्तवा द्विजः। दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षय्यं मुख्यते। श्राद्धे
दत्तस्य मांसस्य भक्षणो दोषमाहमनुः। नियुक्तस्तथा न्याये यो मांसं नातिमानवः प्रप्रेत्य

शृंगाटकसिंघाणकेवुकः कंचनारः। कुंदः सूरणः। अशोघिसूरणकंद इत्यमरः। कर्कधुर्वन्यं सूक्ष्मं
वैरं। पालेवतं कोशातकी। आरुके अरुई। अशोदं अविरोरा। कोकोली क्षीरका कोलोमौ गौडेपुप्रसिद्धे।
पिंडालकं सुथनी। त्रयुसादयस्त्रयः कर्कशभेदाः। विभटं खर्बुजं। सर्वपेतिदार्घ्यं चंद्रसः। प्रियालं
विरोजा। फलानुदुंबरं। तिलकंदं पसेमं। तालकंदः कंदविशेषः। चक्रिकातिंतिणि विंक्षी वा क्षीरिकां री २
णी। मोचं कंदलाफलं। लक्षुवं वडहरं। मुंजातं गौडदेशे। पद्मफलं गदा। गंगारवंड इत्यक्तः पानविशे
षः। त्रिजातं लवंगैलापत्रकाणि। मदनरत्ने कौर्म। कालश्राकं ववास्तूकं श्रोताग्राकं तथाईकां। विद्या
मलकमृदुकापनसाभ्रातदाडिमौ वयं पालिवत्तशौटखर्जूरं वकसेसेकं। कोविदारश्च कुंदश्च परे

३ पिप्पली शृंठियुक्तस्तुमुद्रपूषस्तुवाउवः॥ रागरवांडवतां यातिशर्करा संयुतं तु लत इति ३
२ मूलकं रुक्मनालिका। प्रशस्तानीतिशेषः। हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च वायुपुराणे। कालश्राकं महाश्राकं

पतत्यज्ञानतः सोपि मांसं भक्ष्यं आहुतं तथा। स एव। सर्वथान्नं यदा तस्या तदेवाभिषमाश्रयेत्। ब्राह्म
 णश्च स्वयं नाद्यात्तत्र श्वादिहृतं यदि भागवतोपि। न दद्यादभिषं आहुतं वा घातधर्मतत्त्ववित्। मुस
 न्नैस्यात्पराप्रातिर्यथानखलु हिंसायात्तथेति शेषः। अत्र केचित्। मुसन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्ष
 त्रियवैश्ययोः। मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वा विरोधिरिति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्या व्यवस्था माहुः।
 पृथ्वीवंद्रोदयस्तु। अक्षता गोपशुश्रूवश्चाहुः मांसं तथा मधु। देवरात्रे सुतो सतिः कलौ पंचवि
 वर्जयेदिति निगमोक्तेः। वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रियेतिकलिकर्ज्येषु हेमाद्रौ वादिषु
 राणात्। मांसदानं तथा आहुतं न प्रच्छाद्य मृतमैत्युत्काशमानधर्मान् कलियुगे कर्ज्यानाहुर्म
 नापिण्ड इति वृहन्नारदीयेभिर्नाश्रमांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः। कलौ मांसनिषेधानां व
 ५१

१५५

देशावाराध्यवस्था। तथा वृहन्नारदीये आहुतं प्रकृत्या यथावारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा। देश
 वारापरिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः। अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृत इति। यस्मिन् देशे पुर
 ग्रामेनैविद्येन गरेपि वा। यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेदिति भृगुक्ते श्रुत्याहुः। तत्र
 होलाकाधिकरणन्यायेन देशविशेषमवस्थापकपदकलनायोगात्। निवृत्तं चैतत्सिताम
 हं वारं मांसं मांसायामिति दिक्। मनुः। संवत्सरं तु गमेन पयसा पायसेन वा वाध्राणस्य
 मांसं न तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी। त्रिपिबं त्रिंश्वर्षाणश्चैतं वृद्धमजापति। वाध्राणां संतुतं प्रादुर्या
 शिकाः आहुकर्मणि। शीरादौ विशेषमाह सुमंतुः। पयोदधिद्युतं चैव गवांश्चाहुषु पावनं। मूहि
 षीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः कवित्। याज्ञवल्क्यः। संधिन्यनिर्द्देशावत्सा गोपयः परिकर्जयेत्।

नि० ८०

१५६

श्रोत्रमैकशफंस्त्रैण मारण्यकमथाविकं। हेमाद्रौहारितः। नवसूतायाः सप्तशत्रादित्येकेदश
रात्रादित्यपरेमासेनोपेयुषंभवतीतिधर्मविदः। एतद्रजोभावपरं देवलः। अजाविमहिषो
णानुपयः श्राद्धेषुवर्जयेत्। विकारानुपयसः श्रवमाहिषंतुघृतं हितं। तत्रैव ब्राह्मे। माहिषं
नामरंमार्गं आधिकैकशफौद्रवं। स्त्रैणमौष्ट्रपावितं वदधिक्षीरं त्यजेद्युतं। सगुडं मरिचात्तं मुतथा
पर्युषितं दधि। दीर्घं तत्रमयेतं वनस्थास्वादेव फेनवत्। माहिषापवादोपराक् ब्राह्मे। देयं तत्रं तु
सद्यस्कं नवनीतादनुधत्तं। आरण्यमहिषाक्षीरं शर्करां सुति संयुतं। मध्वत्तं तु हिनेनैव दद्यात्तद
मृतं यतः। स्तुतिः क्षीरशरः। श्राद्धकौमुद्यां वैवं। यज्ञपित्र्यौ कञ्जयेत्। अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहात्तं
विरसं स्थितं। अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रया इति पर्युषितं दधीदिभोज्यमित्यक्तं तथपि

१५६

पशुतां याति संभवा नेकविंशति। अत्र बहुषुवननेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्सोक्तेः। विनामो
सेनयच्छादं कृतमप्यहं तं भवेदिति देवलोक्तेः। यच्छादं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि। मि
ष्टान्नैरपि संयुक्तं पितृणां नैव तृप्तये। अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्यात्तमाक्षिकं। नामापिकीर्त
नीयं स्यात्पितृणां तृप्तये तत्र इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्ते श्र। मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते। गो
उनिबन्धे मत्स्यसूक्ते। मध्वभावे गुडो देयः। क्षीरस्य च तथा दधि। तलुभ्यते घृतं यत्र कुर्याद् दूतवती
जपं। श्राद्धकलिकायां नागरखंडे। कथं विद्यदिविप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु। पिंडास्त नैव दातव्याः
कदाचिन्मधुना विना। सहस्रगारस्त मांसनिषेधति। यस्तु प्राणि वधं कृत्वा मांसं स्तपयतीति
तदुत्। सविद्वं श्रं दनं दग्धो कुर्यादंगारविक्रयं। शिखा कृपे तथा किं विहाय आदातुमिच्छति।

नि० सि०

कन्या शुक्रार्थेद्रव्यं वान्निविगर्हितां पित्रार्थं मेप्रयच्छस्वेत्युक्ता यत्राप्युपाहृतां चंद्रोदये शंखः
भूस्तणं सुरशा स्त्रियुपालं कीमं चुकंतथा। कृष्णो डालं च वातं किं कोविदारं भवर्जयेतापि
प्यली मरिचं वैव तथा वैपिंड मूलकं। कृतं वलवणं सर्वं वशा ग्रंथं विवर्जयेत्। राजमाषा नम
सूतं श्रकोद्रवा न्कोरदूषकान्। लोहितान् वृश्नि यो सान् श्राद्ध कर्मणि वर्जयेत्। भूस्तणं
काश्मीरदेशे प्रसिद्धं। सुरसानि गुंडी तिमाथवः। तुलसी तिष्ठत्वी चंद्रः। सावभक्ष्यत्वेन नि
षिद्धं न पुष्पत्वेनेति गोडाः। पालंकी पाल इति प्रसिद्धा। मृदु कंज लजः शाकः ससुक मिति
पाठे खदिशाक इति हेमाद्रिः। मरिचान्या र्शुणी ति हेमाद्रिः। कृतं लवणं वंसांभर भिन्नं। स
धवं लवणं। वैव तथा मानस संभवे। यत्र सामुद्रिकं भवेदिति शूल पातो पाठः। पवित्रे प

१५७

रमेद्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यं श्रुति वायवीयोक्तेः। मानसं सांभरं। यत्तु भविष्यं। तर्जनी दंतका
ष्ठं व प्रत्यक्षं लवणं तथेति तत्र तत्र शारल वलं खारी ति प्रसिद्धं निषिद्धं। भुक्ता तु शारल वणं
त्रिरात्रं तु वने वसेदिति ब्राह्मोक्ते शूल पाणिः। क्षीरलवण मिति पाठात् क्षीर मिश्रं लवणं
निषिद्ध मिति वाचस्पतिः। राजमाषा उग्र रा इति प्रसिद्धाः। कोरदूषकः वनकोद्रवः। चंद्रिका
यां शंखः। पिंडालकं च तुंडी रं विंबो फल मिति कैदेवः। कर्मदं करवं देमिति प्रसिद्धं। तत्रैव वि
डालो छिद्य माघातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत्। कृष्णो डं महिषी क्षीरं माटक्यो राजसर्षपाः। च
ताका राजमाषा भ्रष्टा इति श्राद्धेन संशयः। वृद्ध्य राशरः करीर फल पुष्पाणि विडंग मरिच

निवा जंभारिका सजंवी रा सुप कं बीज पूरकं । जंभं कां नि पिप्यलः पमेळं पिंउ मूलकं ।
मसूरां जन पुष्पां नश्चा देह ताप तत्पथः । जंभं सूक्ष्मं । माधवी ये वतुर्विश्रुति मते यो वना
लान् कुलु थां श्ववर्जयंति विपं श्रितः । यावना लो जो देहाः । अत्र या नि वण का दी नि विहि
तं नि पिप्यलं नि तेषां विकलः । अन्यथा । श्यामा के श्वण के ती वारै श्वप्रियं गुभिः । गोधू
मै श्व तिलै मु द्वै मी सं प्रा यण ते पितृ निति । गोधू मी रि शा भि मु द्वैः सती नै श्वण के रपीति
वहे माद्रौ कौर्म विष्णु धर्मा दि वि रोधः स्यात् । पिप्यली मरि चा दे स्त प्रत्य स्प निषेधो न
व न्ये द्रव्य मिश्र स्य । सो वीर तित्ते लं वण दि भि स्त पा क स्य सि हि म हती ह ये स्त । तद् जप

१५८

गुड मरि चा त्त स्य पर्यु पित दोषो नो अ ते इ ति हे मा द्विः । तत्रै व ब्राह्मे । काल शा कं तदुली यं वा स्त
कं मूल कं तथा । शा क मा रण्य कं वै व दधा छू दे पु नि त्य शः । तं दुली यं सूक्ष्म पत्र मि ति हे मा द्विः ।
महाराष्ट्राणं माट इति प्रसिद्धं । आरण्य कं का जी तुं वा दि । तत्रै वा दा डि मं मा ग धा वै व ना ग रा
ई क ति ति ति । आ म्रा त कं जी र कं व कुं व रं वै क्यो ज ये त् । मा ग धा पि प्य ली । कुं व रं कु स्तं व व रं
ध णि या इ ति प्र सि द्धं । वा य वी ये । आ ग स्त स्य शि खा स्ता म्राः क षा याः सर्वे व व । शि खाः न
व प लु वाः । प्र भा स र वं डे । आ रा म स्य तु सी मं ताः क ला याः सर्वे व व । सी मं ताः न व प लु वाः को
मै । त मा लं शा त कं दं न म ध्वा लुं शी त कं द ली । म ध्वा लुः मो ह कं दः । शी त कं द ली रा ता लू इ ति प्र सि
द्धं ॥ ॥ अथ वज्रं ॥ ॥ मार्के डे य पुराणे । यज्ञो क्तो वा दि ना प्रो सं प ति ता य दु पा र्जितं । अ न्या य

सागरे आहु प्रकाशोक्तं। विज्वं वरक्तं निषिद्धं। जंवीरं रक्तं विज्वं वरक्तं स्यापि पल्लं त्यजेदि
 ति ब्राह्मणेः। पारिभट्टे निवत हरित्य मरः। रक्तं मंदार इति हेमाद्रिः। आरुपुषो वा सातस्युष्यं।
 उदारः कंव नारः। मधुकं ज्येष्ठी मध्विति चंद्रिका। वरकावन मुद्राः। हेमाद्रौ ब्रह्मांडे। आसना
 मृदमन्त्राद्यं पादोपहतमेव वा। अमेध्यैर्जंगमैस्सृष्टं शुष्कं पर्युषितं वयतः। द्विः रिवन्नं परिदग्धं
 व तथैवाग्रावलेहितं। शर्करा कीटपाषाणैः केशैर्यत्राप्युपद्रुतं। पित्त्याकं मथितं वैवतथाति
 लवणं वयतः। सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्ष लवणीकृताः। कौमसावावधूतानि कज्यानि आ
 हु कर्मणि। द्विः रिवन्नं यत्स हृत्पाकेन भक्ष्यमपि हि गुंजीरकादिसंस्कारार्थं पुनः पच्यते तदुच्यते
 तु तित्त शाका न्नविकारादि द्विपा नैव भक्षणा हेतु न्न निषिद्धं। अग्रावलेहितमस्वादितपूर्वोपर्यु

१५२

षितस्य सदा निषेधेऽपि पुनर्वचनं। अपूपश्च करं भाश्च धाना वटक सक्तवः। शाकं मांसं मपूपं वस
 पंरुसरमेव वा यवाग्नः पायसं चैव यत्रान्यत्स्नेह संयुतं। सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चैव परिबर्जयेदि
 ति माधवीयेयमोक्तं वटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थं मिति चंद्रिकादयः। कज्येषु विश्वामित्रः।
 कपिशं कुरुकं चैव नारिकेलं च पैनिकं। जंबू फल्वादिष्वं न्न पित्त्याकं तदुलीयकं। हेमाद्रौ षड्वि
 शान्मते। कज्यामिर्कटकाः आद्वेराजमाषास्तथैव वा। मर्कवकाः लंकाः पैठानसिः। वृंता कनलि
 कापोतकुसुंभाश्मंतका निवा। शूकानामभक्ष्या इति पोतं पोर् इति प्रसिद्धं। कुसुंभकर उर् इति म
 हाराष्ट्र प्रसिद्धं। मार्कंडेयः। कज्याश्चाभिषवानित्यं शतपुष्पा गवधुकाः। जंवीरकं फलं कज्यं को

विदारश्चनित्यशः। श्रुतिषवः श्रुतिमिति चंद्रिका। संधानकमिति पृथ्वी चंद्रः। शतपुष्पासोवा
इति प्रसिद्धं। श्राव्यायनः। मारिषं नालिका चैव रक्ताया च कलं बिका। असुरान्नेमिदं सर्वं पितृणां
नोपतिष्ठते। मारिषं मध्यदेशे मरुत्या इति महाष्ट्रे पुराजगिरा इति प्रसिद्धः। कलं बिका चैव वाह
तियत्रा। तत्रैव। गंधारिका परोक्षानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेत्। गंधारिका तंदुल्लयमिति चं
द्रिका। जवासाख्या दुरालाभेति कैदेवः। भारते। हिं गुरुष्वेषु शोकेषु अलां बलं सुनंतथा। क
कुंडका न्यला वृनि कृष्णं लवणमेव। पुनरलाग्रहणं मुभया ला वृनिषेधार्थमिति पृथ्वी चंद्रः।
ककुंडकं वर्तुलं छत्राकं। तत्रैव। कस्तं बुरुं कलिंगोत्थं वर्जयेदस्त्ववेतसां हेमाद्रौ ब्राह्मणे। वार्तिके
वशिंवलो शा नि फला निवा कलिंगं रक्तवारं ववीणा कंधतवारकं। कपालं काचमारा चैव

म

१६०

रान्मरिवादियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्पती हेति पृथ्वी चंद्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः। तत्रैव। दातुश्च
यस्मिन्मनसो भिलाषः श्राद्धाभवे घन्नं वदीयमाने। श्राद्धेषु देयं विधिवत्तदेव तदतमक्षय्यमि
ति ब्रुवंति। एतन्निषिद्धेतरविषयं। चंद्रिकायां। कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि।
न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव। मात्स्ये। मसुराणानि प्यावराजमाषकुसुमिकाः। प
प्रविल्वार्कधतूरपारिभद्राटनूषकाः। न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकंतथा। कोद्रवोद्दार
वरकं कपिशमधुकातसी। एतां न्यपि न देयानि पितृभ्यः श्राद्धमिच्छता। निष्यावाः कृदाः। य
तुमाकंडेयः। प्रियंगवः कोविदारानिवाश्चात्र शोभना इति। तत्र निष्यावः श्वेतश्चिवीति दानं

ति. ११.

वटपुशोदुवरशेलुदधित्यनीयमोलिंगानिभक्षयेत्॥ शेलुः श्लेष्माकोभोक्तरसजः। दधिरं
कपिष्ठं। स्मृतिसारः। क्षीरेतुलवतांदत्ताउच्छिष्टेष्विवयदुते। स्नानंरजकतीर्थेषुताम्रगव्यंमु
गसमौगौडनिबंधेस्मृतिसारे। क्षीरेतुलवतांदत्ताउच्छिष्टेष्विवयदुते। स्नानंस्मृतिः। तालिके
रोदकंकांस्येताम्रपात्रेस्त्रितंमधु। गव्यंवताम्रपात्रेस्त्रितंमधुतुल्यंघृतंविना। ताम्रपात्रेव
तंमांसंयज्ञगव्यंघृतेतरत्। आमिषंतुगवांमांसंदधिमघंपयोस्त्रजः। द्रव्यांतरयुतंमांसंपयस
संयुतंदध्यापयोनुधृतसारंवपात्रपात्रेनदुष्यति। **अथजलं।** याज्ञवल्क्यः। शुविगोतृप्ति
कृतोयंप्रवृत्तिस्त्रिमहीगतं। वर्ज्यंजलमुक्तंहेमाद्रौब्रह्मांडे। दुर्गंधिफेनिलंक्षारंपंकिलंपल्ललोदकं।
नभवेद्यत्रगोतृप्तिर्नक्तंयच्चाप्युपाहृतं। यत्रसर्वार्थमुत्सृष्टंयच्चाभोज्यनियोजनं। तद्वर्ज्यंमलिलंता

१६९

तसदैवश्राद्धकर्मणि। निपातो जलाशमः। शुद्धितत्वे शंखः। स्नानमात्रमनंदानंदेवतापितृतर्पणं।
शूद्रोदकैर्नकुर्वतितथा मेघादिभिः सृतेः। हेमाद्रौवादित्यपुराणे। विरयर्युषितंवापिशूद्रसृष्टम
थापिवा। जाद्रव्यास्नानदानादौपुनात्येवसदापयः। कात्यायनः। आपोनिद्रानगृहीयान्नपिब
श्चकदावनोउधृत्याग्निमुपर्यग्रथाम्नाधाम्नइतीरयेत्। रजोदोषेत्प्रागुक्तं। नारदीये। त्यजेत्पु
षितंपुष्पंत्यजेत्पर्युषितंजलं। नत्यजेज्जाह्नवीतोयंतुलसीपत्रविल्वकं। अन्यान्यपि पृथ्वी
वंद्रोदयेमात्स्ये। **मध्याह्नः** स्वर्गपात्रंवतथानेपालकंवलः। रौप्यंदर्भास्तिलागावोहोहित्रश्चा
ष्टमः स्मृतः। पापंकुत्सितमित्याहुस्तस्यसंतापकारिणः। अष्टावेतेयतस्तस्मात्कुतपाइतिविश्र
ताः। ब्राह्मे। यतिस्त्रिदंडः करुणराजतेपात्रमेवच। होहित्रंकुतपः कालः श्रद्धागः कृष्णाजिनंतथा।

शस्तानीति शेषः। दौहित्रं खड्गपात्रमिति कलमतः। अपराकं स्मृत्यन्तरे। अपत्यं दुहितुश्चैव
 खड्गपात्रं तथैव वा। दूतं च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्तितं। ब्रह्मांडे। अमावास्या गते सोमे
 यातुखादतिगोस्तृणा। तस्या गोयं दूवेत्सीरं तदौहित्रमुदाहृतं। स्मृति संवेगः। उच्छिष्टं शिवनिर्मा
 ल्यं वा तं वमत कर्पदं। आहु समपवित्राणि दौहित्रः कुतपः सिलाः। उच्छिष्टं वत्सस्य। दुग्धमित्यर्थः।
 शिवनिर्माल्यं गंदैर्गौकं। वा तं मधु। मृत कर्पदं मरीयदं। तिलेषु आपस्तंबः। अटव्यां ये समुत्पन्न
 अट्टफलितास्तथा। ते वै आहु पवित्राः स्युस्तिलास्तेन तिलास्तिलाः। अभावे ग्रास्याः। गो
 राः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधस्तिला इति ब्राह्मणे। **अथ बर्ज्यानि**। चंद्रिकायां यमः। कु
 कुटो विदूराहश्च काकश्चाथ विडालकः। वृषली पतिश्च वृषवः। पंदो वीरारजस्वला। एते तु आहु

जं पिंडमुलकं। गंजनं बुक्तिकां वैवगाजरं जीवकं तथा। वृताकं श्वेतां कंदूरां श्वेतवृताकं कुंभांडं च
 विवर्जयेदिति देवलोक्तेः। तेन कृष्णास्या निषेध इति चंद्रिका माधवौ। वेस्त तस्त सदा श्वेतनि
 षेधात्पुनः आहु निषेधो व्यर्थः। तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृताकं स्यापि निषेधार्थमिति वयं। कंदूराक
 षूः। कुंभांडं वृतालावुः। पंचशिवं कलु मसूरराज माषमठः कुलुष्ठाः। लोमशा निकुलुष्ठा नि
 रक्तवारं लोहितवार फलं। वीणा कंदीर्घकृष्टक कंदी। धृतवारकं विरलितवार फलं वारोली
 ति प्रसिद्धं। कपालं नारिकेलं। कावं कवु वृक्ष फलं। मारीचं आर्द्रमरीचा नि। गंजनं पजनं प
 लांडु भेदः। पश्चिमदिशि प्रसिद्धः। न तु गाजरं। तस्य पृथगुक्तेः। हेमाद्रिणा तु गंजनं गाजरमेव
 तं। गोड आहु कोमुद्यामप्येवं। तद्वित्यां बुक्तिका विरकारसु क्रंपानिकं। चंद्रिकायां हारीतः। न

तत्र च भूतं वा श्रुतमेव वा पूर्वमेव न दातुं मे को हि ह्येथ पार्वणे हे माद्रौ पराशरः । एहा मिश्रि श्रुते
 वानं ब्रह्म चरित पवितां । तावन्नदीयते किं विधा वेपिंता न निर्वर्तेत । को मे । तिलानवकिरेत्त
 त्र सर्वतो बंधयेद जाना । तत्रैव देवलः । तथैव यंत्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहां वरः । आर
 भेत न वैः पात्रैश्च नारंभं च बांधवैः । अत्रात्मनो पदात्स्वयमेव पाकः कार्यः । अत्रात्मा पत्मा ।
 तदभावे बांधवैः । ततस्तानियथा वा श्रुसीता जनकं नोदिनीति पात्राणि गादि ति हे माद्रिः । श्रु
 दुदीपक रिकाया माश्चिदायनः । समान प्रवर मित्रैः सपिंडैश्च गुणान्वितैः । कृतोपकारि
 भिश्चैव पाक कार्यं प्रशस्यते । व्यासः । गृहिणी चैव सुस्नाता पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः । निष्पन्ने
 पुत्र पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् । पृथ्वी चंद्रोदये स्नात्वा । रजस्वलां च पात्रं पुंश्च स्त्री पतितं

१६३

तथा । त्यजेच्छूद्रां तथा बंध्यां विधवां वा तृणोन्नजां । व्यंग कर्ण चितुर्भाहः स्नाता मपि रजस्वलां
 वर्जयेच्छूद्रा दुपाकार्थं समाहृषित वंशजां । मातृपितृ वंशज भिन्नां त्यजेदित्यर्थः । स्मृतिसारे
 न पाकं कार्यं तृतीया मत्यां वाप्यन्य गोत्रजां । मृत वंध्यां च गभं धी गभितं चैव दुर्मुखी । पाक
 भां डा नितु हे माद्रौ नागर खंडे । सौवर्णं त्यथ गेय्या णिकां स्पता म्रोदूवा निचो मार्तिका न्य
 पिभा व्या नितु तनानि च । तत्रैवादि पुराणे पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुविषु स्वयं । स्व
 र्णादि धातुजा तेषु मृन्मयेषु पिवा हि जः । अदिद्रेष्टु विलिप्तेषु तथा नुपहतेषु वा नास्ये
 षु न भिन्नेषु दूषितेषु पि कर्हि चित । पूर्व कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु क्वचित् । वायु पुरा
 णे । न कदाचित् सचेदन्न मय स्खलीषु पैतृकं । अयमो दर्शना देव पितरौ विद्वंति हि काला

यसंविशेषेण निंदंति पितृकर्मणि॥ फलानां चैव शाकानां छेदनाथानि यानि तु॥ महानसे पिशु
स्वापितेषामेव हि संविधिः॥ इष्यते नेतरस्यान्नाशस्त्रमात्रस्य संदर्शनं॥ महानसे पियुक्तानामपि का
ये दर्शनं॥ तत्रैव। यत्र मानस्तथां डेषु मत्तपाताम्रमयेषु वा। समुद्धरति वेद्यो रासि तदुःखमहा ए
वात्। यक्षा नैरुपना धीषु। तेजसानामभावे तु पिठरे मन्त्रये पितरे पित्रा न वेशु चो प्रकुर्वीते पाके
पित्रर्थमादरात्। तत्रैवादिपुराणे। यक्षान् स्मृत्वा पनाथं मुञ्चस्व ते दास्यं जान्यपि। दयौ दीत्यपि कार्या
ति यत्नैरपि दास्यभिः। यमः॥ विवाहे प्रेतकोर्यं मातापित्रोः क्षये हनि। नवभांडानि कुर्वीत यज्ञका
लु विशेषतः॥ अथ शाकादिः॥ हेमाद्रौ प्रजापति। औपासने नात्र सिद्धिरग्नौ करणमेव वा। पृथ्वी च
द्रोदये गिराः॥ शांलाग्नौ तु पवेदं लौकिके वापि नित्यं॥ यस्मिन् नग्नौ पवेदं तस्मिन् होमो वि

३६४

कालेष्वैवर्जनीयाः प्रयत्नतः। खंजः कालः कुलिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा। न्यूनां गोप्यतिरिक्तां
गस्तमप्यपनयेत्ततः। वायवीयो। अन्नं पश्येयुरेते तु यदिवेहयकव्ययोः। उत्तरष्टयं प्रधानार्थं सं
स्कारस्तापदि स्मृतः। सुमंतुः। चंडाला दिवा क्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र मृद्महिरण्योदकस्य
शर्तः। तत्रैव जमदग्निः। सुदुवत्योथ कृष्णाशुः पावमान्यस्तरत्समाः। पूतेन वारिणा दभरन्
दोषमपानुदत्त। चंद्रोदये। पादुकोपानहौ च त्रिंशत्तरक्तां वरं तथा। रक्तपुष्पं वर्माजितं आहु
भूमौ विवर्जयेत्। निर्णयदीपे। घंटानि नादो हयसन्निधानं शंखं कंठं खौकदलीदलं च। उन्न
ते जात्यकं हपारिजानि आहुस्य वै गुण्यकराण्यमूनि। पारिजातं महिषीक्षीरादि॥ अथ आ
हुदिनहृत्यो। चंद्रोदये उग्रानाः। गोमयोदकैर्भूमिभाजनं शौचं कुर्यात्। पराशरः। कांजिकं दधि

माणा अमा वास्यायां शांतिकर्मकुर्वीरान्नित्यादिस्त्रेण पचनाग्नेरस्यागमुकारहै वायमितरो जातवेदा इत्य
 धर्चिनशमीमयीभ्यामरणाभ्यामग्निमयेत्यपवमानाग्निर्भवतीति स्त्रेण तौ चोक्तेः पचनाग्नेव पावकः। बोधा
 यनेनाप्युक्तं। आतृत्तपंचनाग्निमौपासनं चाभिमव्रजंतीति। स्मार्त्ताग्नौ पाकस्तन्यशाखाविषययशति के
 चित्। वस्तुतस्तपूर्वोक्तस्य सर्वाधानिविषयत्वे युक्तं। शिष्टाचारेषु न पचानोदश्यते। अं उचितापामपि स
 य र्वाधानपक्षे वैश्वदेवं श्राद्धं च पने कुर्यादन्यथोपासने इत्युक्तं। अग्नौ करणं तु प्रयोगपारिजातादिभिरादिका
 दि सर्वश्राद्धेषु पिउपित्रयज्ञयतिषंगोक्तैर्लौकिके पचनवापके कृते पिगृह्याग्नौ पचयस्तेष्वकार्यरतिप्र
 तिभाति। मदनरत्नेष्वेवं। विधुरोषिन्नग्यादेस्तु पृष्टोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये।
 इति पाकाग्निः॥ चंद्रिकायां मार्कंडेयः अद्रुषत्सुमुहूर्तपुगते प्रयतान् द्विजान् प्रत्येकं प्रेषयेत्तेषां प्र

रायामलकोदकं॥ देवलः॥ ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने रुत्तरो मनस्वान् द्विजान् प्रत्येकं प्रेषयेत्तेषां। अपि
 गम्य यथान्यायं प्रयच्छेत्तथावनं। तैलमभ्यजनस्नानं स्नानीयं च पृथग्विधं। पात्रैरौदुंबरैर्हृद्याद्वैश्वदेवि
 कपूर्वकं। औदुंबरैस्ताम्रमयेः। अत्रक्षौरामलकस्नानदद्यात्पूर्वाह्णवतुः श्राद्धपुगभ्योनखभ्रमश्रद्धे
 दनं तु न कारयेदिति। तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयं। निषिद्धतिथ्यादितु प्रागुक्तं। अभ्यंगे तु कलिकायां का
 त्यायनः। तैलमुद्वर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः। तैरभ्यंगश्च कर्तव्यो वर्ज्यकालं न चिंतयेत्। अपरार्क
 प्रचेताः। स्नातोधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि। श्राद्धरुमुकुवासास्यान्मौनी च विजितेन्द्रियः। हेमा
 द्रौजावालः। तांबूलदंतकाष्ठांचरन्नेह स्नानमभोजनं रस्यौषधपरात्तानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत्। वस्त्रे वि
 शेषमाहतत्रैव भृगुः। नग्नः स्यान्मलवद्वासानग्नः कौपीनकेवलः। द्विकच्छोत्तरीयश्च अकच्छो वस्त्र एव च।

नग्नः काषायवासास्या नग्नश्चाद्रपरस्मृतः। नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नोरक्तपटः स्मृतः। नग्नस्तद्वधवस्त्र
स्यान्नग्नः स्पृतपटस्तथा। ततः कर्तुं ध्वं पूं कुं र्यात्। जप होमे तथा दाने स्वाध्यायः पितृकर्म च। रथापचति वि
प्रेन्द्रा उर्ध्वपुं कुं विना कृतमिति रहन्नारदीयात्। उर्ध्वं च तिलकं कुं र्याद्वेपि श्रेयं कर्म। तिरुद्धपराशरोक्तेऽप्य।
अन्येतु। उर्ध्वपुं कुं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः। आहुकाले तु संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च तस्य जेतु। वामहस्तव
दर्भास्तु गृहे रंगविलं तथा। ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगतारतिसंग्रहोक्तेः। उर्ध्वपुं कुं त्रिपुं कुं वा चंद्राकार
मथापि वा। आहुकर्त्तानकुर्वन्तया वसिष्ठोऽने निर्वपेदिति विश्वप्रकाशे वचनाच्च। नकार्यमिथाहुः। अत्र चारा
ह्यवस्था। अतएव रहन्नारदीये। उर्ध्वपुं कुं च तुलसी आहुने छलिके चनेति उर्ध्वपुं कुं विधिर्विप्रविषयः। निषेधः
कर्त्तपर इति पृथ्वीचंद्रः। यतु हेमाद्रौ देवलः। ललाटे पुं कुं दृष्ट्वा संखे माल्यं तथैव च। निराशाः पितरो यांति ह

धीयते। मनुः। वैवाहिके श्रौ कुरुत गृह्य कर्म यथा विधिः। तपं च यज्ञविधानं च पंक्तिं च। वैवाहिको द्विजः।
आहुस्य गृह्यं चोक्तं मपरा कर्त्तव्यं। अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे। प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्रयहु लाशनात्। शेषं
महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत्। पाकांते श्रितं माहृत्य गृह्याग्नौ युधुनः क्षिपेत्। ततोऽस्मिन्नेव देवादि
कर्म कुर्यादित्यं द्वितः तदभावे लौकिके। ततः पंचयुरनाति निर्वपानंतरं शनैः। वैवाहिके ग्राह्यं न्यत्र लौकि
के वापि संयत इति कलिकायां संग्राहे क्तेः। पित्रर्थं निर्वपेत् कृत्वा लेख्यर्थः। अतएव हेमाद्रौ वायुपुराणं। पित्रर्थं नि
र्वपेद्भूमौ कूर्वं वादर्मसंस्कृते इति तत्रैव पाद्यमाख्ययोः। अग्निमात्रिर्वपेत् सैत्रं चरं वा सममुष्टिभिः। पितृ
भ्यो निर्वपाम्। तिसर्वं दक्षिणातो न्यसेत्। वसुग्रहणा नृणां कदाचित् हेमाद्रिः। पिउ पितृयत्तार्थं पाकवि
षयोयं निर्वप इति तु युक्तं। अयं चेतरेषामग्निः। आश्वलायनानां तु गुरुणा मिमृता अन्यतो वायव्यक्षीय

द्रोदये शंखः। आवाहना र्घ्यसंकल्पे पिंडदाना न्नदानयोः। पिंडाभ्यंजनकाले तु तथैवांजनकर्मणि। अक्षय्यासनयोः पा
द्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत्। तत्रैव परिशिष्टे। क्षणे च पिंडदाने च गंधधूपाक्षये तथा। संकल्पे चासने दीपे अंजनाभ्यंजने तथा।
अर्घ्यदानाद्यंतेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत्। कलिकायां संग्रहे। आसनावाहने। पाद्ये अन्नदाने तथैव च। अक्षये पिंडदाने
च षड्सु नामानि कीर्तयेत्। मत्स्यः। संबंधं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च। पश्चाद्द्रुपं विजानीयाच्मप्यसनासनः। तत्रैव। स
कारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता। सकारः कुतश्चो ज्ञेयः। तस्माद्यत्नेन तं वदेत्। यथा काश्यपसगोत्रेति। पराशरसगोत्रस्य
वृक्षस्य तु महात्मनः। भिक्षोः पंचशिखर्याहं शिष्यः परम धार्मिक इति मोक्षधर्मे प्रयोगाच्च। तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्याय
त्वाच्चास्माभेदा द्यवस्तेति शूलपाणिः। हेमाद्रौ बृहत्संज्ञेताः। गोत्रं स्वरं तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षयकर्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे
प्रोक्तः पूर्वदातानमुह्यति। सर्वत्रैव पितुः प्रोक्तं पितृ तर्पणं कर्मणि पितुरक्षय्यकाले तु पित्रे संकल्प्येने तथा। शर्मन्ना र्घ्या
दिके कार्यं शर्मन्तर्पणं कर्मणि। शर्मणो क्षयकाले तु पितृणां दत्तमक्षयं। स्वरं तं संबुध्यंतामिति हेमाद्रिः। तत्रैव चंद्रिका

यां च स्मृतं तरे। गोत्रस्य तु परिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते। यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः काश्यपसंजवाः। यत्तु सत्यापादः।
अथानाज्ञातबन्धोः पुरोहितगोत्रेण वेति। तद्विवाहपरं। नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ बोधायनः। शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं
वर्मानं क्षत्रियस्य तु। गुप्तांतं चैव वैश्यस्य दासांतं शूद्रजन्मनः। पित्रादिनामाज्ञाने तत्रैव। पृथिवीष्यिता वाच्यस्तत्पितो
चंतरिक्षसत्। अभिधानपरिज्ञाने दि विप्रस्य पितृमहः। पितृादीनां नामयदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा। आपस्तंब सूत्रे प्येवं। पु
तदन्यथा परं। आश्वलायना नानूक्तं तत्सूत्रे। यदि नामान्यविद्वांस्ततः पितृमहप्रपितामहेति ब्रूयात्। तत्कारिकापि ना
मानि चेन्न जानीयात्तत्तेत्यादि वदे क्रमात्। तत्तेति संबंधमात्रपरं। तेन पितृव्यादा वपितथेति गौडाः। स्त्रीणां दांतं नाम
ज्ञेयं। दांतं नाम स्त्रीणामिति पृथ्वीचंद्रोदये गोभिलोक्तेः। केचिद्देवि शब्दांतमाहुः। अन्ये तु देविदा इति द्वयोः समुच्चयमा
हुः। हेमाद्रौ नारायणः। विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृदेवते। तत्सर्वसफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकं। चंद्रिकास्मि
त्यर्थसारयोः। नारदीये च। अक्षय्यासनयोः। नारदीये च। अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीया वाहने तथा। अनादत्ते च

नि.व.

तुथि च शेषाः संबुद्धयः स्मृताः। यत्तु व्यासः। चतुर्थ्या सनेनित्यं संकल्पे च विधीयते। प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिः
परे जगुरिति। अत्र साखाभेदाद्यवस्थेति हेमाद्रिः। हेमाद्रौ मृगुः। अर्घ्यावने जनं पिंडमन्नं प्रत्यवने जनं। संबुद्धिं
तत्र कुर्वन्त शेषेषु विधीयते। हेमाद्रौ प्रभासखंडे। यज्ञोपवीतिना कार्यं देवं कर्म प्रदक्षिणं। प्राचीना वीतिना का
र्यं पितृकर्म प्रदक्षिणं। अनुपनीतस्त्रीभूद्रोदे स्तूतरीयेणैव सव्यापसव्ये ज्ञेये। तस्योपवीत। स्त्र्यानीयत्वात् अपस
व्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रज इति ब्राह्मणेति वाचस्पतिः। यत्तु केचित्। सद्योपवीतिना भाव्यमित्यस्य पुरुषार्थ
त्वात् प्राचीना वीतकालेषुपवीतांतरेण तत्कार्यमेवेति। तत्र विशेषेण। विसर्जनं सौमनस्य बाधात्। जमदग्निः। सू
क्तस्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिंडाद्याणं च दक्षिणं चैव स्थास्ति। आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणं विसर्जनं सौमनस्य
माशिषां प्रार्थनं तथा। विप्रप्रदक्षिणं चैव स्थास्ति वाचनकं विना। पितृनुदिर्यकर्त्तव्यं प्राचीना वीतिना सदा। हेमाद्रौ सं
ग्रहे। आदौ विप्रोऽग्निगोत्रांतेभ्यश्च नैविकिरेहते। पिंडान् न्युप्यार्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणं स्तथा। आचामेष्टाद्वकर्त्त

१६८

पूचरूपं पतिमिति। तद्वधेन त्रिपुंड्रविषयं प्राक्पिंडदानाद्रंधाद्यैर्नालकुर्यात्स्यविग्रहमित्याश्वलायनोक्तेः। पु
ंड्रं वतुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च। पृथ्वीचंद्रस्तु पुंड्रं त्रिपुंड्रं। उर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुंड्रं। निराशाः पित
रोयांतिदृष्टाचैव त्रिपुंड्रकमिति वद्वपराशरोक्तेः। भोक्तुस्तिर्यग्लेयो भवत्येव। वर्जयेत्तिलकं भाले आङ्काले च सर्वदा। ति
र्यगप्यूर्ध्वं पुंड्रं वाधारयेत्तु प्रयत्नतरति व्यासोक्तेरित्याह। पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे। सदर्शेण तु हस्ते नयः कुर्यात्तिलकं बुधः।
आचम्य सविभुध्येते दर्शनागेन चैव हि। आहारं भक्त्या माह परार्के गौतमः। आरभ्य कुतपे आङ्कुर्यादादौ हिण्बुधः।
विधिज्ञो विधिमाख्यायै हिण्बुधं न लघयेत्। एतदेकोद्विष्टे। पार्वणतूक्तं मात्से। उर्ध्वं मुहूर्त्तं कुतपायन्मुहूर्त्तचतुष्टयं। मु
हूर्त्तपंचके ह्येतत्स्वाध्यामवनमिष्यते। तथा। मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मदी भवति भास्करः। तस्मादनंत फलदस्तत्रारंभो वि
शिष्यते। अथ आह परिभाषाचंद्रिकायां कात्यायनः। दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिवरन्सदा। पातयेदितरं जानुं पितृन्प
रिवरन्सदा। बौधायनः। प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणं देवानां मृजवोदर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तथा। पृथ्वीचं

पादशौचे विसर्जयेत्। अर्चनादौ तु येदर्भा उच्छिष्टं ते विसर्जयेत्। मार्जनादौ तु येदर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत्। उत्तानादौ तु येदर्भा दक्षिणां ते विसर्जयेत्। प्रार्थनादौ तु येदर्भानि मस्करो विसर्जयेत्॥ **उह माह विष्णुः।** माता महानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। मंत्रोहेन यथा न्यायं शेषाणां मंत्रवर्जितं। यथान्यायमिति यत्र बहुवचनांतः पितृशब्दस्तत्र सर्वपितृवाचित्वा नोहः। तत्रापि शुधंतं पितर इत्यत्रोह एव। सर्वत्र पितृवाचिते उत्तरमंत्र इत्येवैयर्थ्यात्। बहुवचनं तु नोहते प्रकृता वसमर्थत्वात्प्राशानिति वरा वरांगते च नोहः। तस्मादृचं नोहेदिति निषेधात्। एको द्विष्टे एवं प्रलेको द्विष्टे त्वेकवन्मंत्रान् नोहेत् को द्विष्टे इति विष्णुत्वे रूहः। अत्र बहुवचनस्याप्युहो वचनात्। तथा दौ तु विशेषं वक्ष्यामः शेषाणामिति पितृव्याये को द्विष्टे आवाहेनादि मंत्रवर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः। उहयोग्यपितृपदवाच्यमंत्र एव तत्र न प्रयोज्यः। न तूहनापि पितृपदरहितः प्रयोज्य इति शूद्रपाणिः। अर्थांतरं चोक्तं प्राक्। बहुवचकारिकापि। अर्थप्रदानमंत्रे तु मात्रादिपदमावयेत्। शुधंतमिति पित्रादौ मात्रादिपदमावयेत्। मातृ श्राद्धे पिंडदाने ये चत्वारः

जानित्यत्र नोह इति वृत्तिरुक्त। तथा। मातुः श्राद्धे नूहेन कुर्यात्पिंडानुमंत्रणं। दशादानमुपस्थाने तद्वत् कार्यमिति स्थितिः। प्रवाहणमनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते। तथा। आयंतु नस्ति लोसीति उशंतस्तेति यानितु। अनूत्यः पितृशब्दोत्र पितृसामान्यवाचकः। आपस्तंबानां तु वक्ष्यते। हे मादौ मार्कंडेयः। स्नातः स्नाता समाहूता नूहागते नार्चयेत्थक्। कलिकायां नारदीये। प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्यो नुज्ञां प्रगृह्य च। दयाद्वैत्रसदं अर्थं हिरण्यं कुशमेव च। तत्रैव संग्रहे। तिथि वारादिकं ज्ञात्वा संकल्पयथाविधि। प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वसंकल्पनादिकं। संबंधं प्रथमं ब्रूयात्तामगोत्रे तथैव च। वस्वादिरूपतां वापि स्वपितृणामनुक्रमात्। चंद्रोदये नारदीये। श्राद्धार्थं समनुप्राप्ता नूवि प्राभूयो निमंत्रयेत्। आपस्तंबस्तु पूर्व्यं निमंत्रणं परं युद्धितीयं तृतीयमा मंत्रणमित्याह। यूयं मया निमंत्रणा या इति निवेदनरूपमाद्यं। तद्विधिमाह शौनकः। गृहीत्वा मुकं संज्ञस्या मुकं गोत्रस्य चामुके। श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्तथा। इत्येवं श्राद्धं कृत्वा दौ तयेति वदेत्तु सः। श्राद्धस्य कर्ता स ब्रूयात्तं प्राप्नोतु भवानिति। स वदेत्प्राप्नुवा

नीतिरुत्तरस्तं प्रति द्विजः। देवोपावर्णे पुरुरवाद्रवौ वाच्यौ। पित्रादेरप्यनेनैव वृणीतविधिना द्विजान्। ततश्च कर्त्तव्यं
 चोनाहिताग्निः पित्रपितृयज्ञं परिस्तरणादीध्याधानां तं कुर्यात्। अर्धाध्यानिनोप्येवमिति प्रयोगपारिजातेपरिशि
 ष्टे। भाष्यकारमते आदिके व्येवं। रत्तिकारमतेनेदं। हेमाद्रौ शंभुः। समाजितोपलिप्ते तु द्वारिकुर्वत्तमं उले। उदकं पु
 वमुदीच्य स्यादक्षिणोदक्षिणाष्टिवं। व्याघ्रः। उत्तरेक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसे कुशान्। दक्षिणोदक्षिणाग्रांस्तु स
 तिलां न्विन्यसे कुशान्। तत्रैव बौधायनः। चतुर्लोकान् च चतुर्लोकार्थं चंद्रकं। कर्त्तव्यमानुष्येण ब्राह्मणादिषु मंडलं
 तत्रैव लौगाक्षिः। हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमंडलं। तदक्षिणे चतुर्हस्तपितृणामंघ्रि शोधने। कलिकायां संग्र
 हे तु। प्रादेशमात्रे देवानां चतुरस्रं तु मंडलं। एत्काष्ठं गुलं तस्मादक्षिणे वर्तुलं तथेत्कत्तं। यत्तु स्मृत्यंतरे। गर्तः पंच
 गुलैर्विप्रेजानुमात्रो महीभुजि। प्रादेशमात्रो वैश्ये वसाधिकः स तु शूद्रके। तिर्यगुर्द्ध्रप्रमाणेन व्याख्यातो देवपि श्र
 योः। चतुरस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणं। पादप्रक्षालनं प्रोक्तं मुपवेश्यासेने द्विजान्। लिष्टं श्रेष्ठा लनं कुर्यान्निरा

चस्त्वानेष्टेतेषु सप्तसु। आद्यंतयोर्द्विराचामेष्टेषु तु सरुत्सकत्। तत्रैव। आद्वारं भवेवसाने च पादशौचार्चनो त
 योः विकिरेपि उदाने च षट्स्वाचमनमिष्यते। आश्वलायनः। दानाध्ययनं देवार्चा जप होम व्रतादिकानां न कुर्याद्ग्राह
 दिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात्। एतन्नित्यवर्जमिति बोपदेवः। इदं विष्णुमित्रदेवपरं। विष्णोर्त्रिवेदिता न्नैव नयश्च्यं देवता
 तरं। पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानंत्याय कल्पते। पितृशेषं तु यो दद्याद्दूरये परमात्मने। रे तो धाः पितरस्तस्य भवन्ति कुंश
 भागिन इति स्कां दात् पितरः सर्वमनुष्या विष्णु नाशितमश्नंतीति श्रुतेः। यः आद्वकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या
 पितृदेवतानां। तेनैव पित्रं बलुलसीविमिश्रानां कल्पकोटिं पितरस्तत्प्राप्तिब्राह्मणे के अतिश्रीधर स्वामिन् सिंह प
 रिचर्यादयः। एतत्सर्वं निबंधविरोधान्निर्मूलं। अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे। आद्वकाले तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं
 शिवपुराणे पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृ आद्व प्रकल्पयेत्। पूर्वनिषेधस्तु विहितमिन्नपरः। तथा हेमाद्रौ। देव्यर्चादक्षि
 णांगादिः पादजालं समर्थसु। शिरोऽसजानुपादेषु वामांगादि चपेत्तु के कलिकायां स्मृत्यंतरे। आद्वारं भवे तु ये दर्भाः

स्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि याज्ञवल्क्यः। द्वौ देवे प्राहत्रयः पित्र्ये उदगे कैकमेव वा। यत्तु हे मादौ हारीतः।
 दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राञ्चुस्वान् ब्राह्मणान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके इति तन्मैत्रायणीयविषयः। प्राञ्चुस्वान् भोजये
 दुदङ्मुखानित्येके इति तत्परिशिष्टात्। विकल्प इति हेमाद्रिः। माधवीयेयमः। मिश्रुके ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थि
 तः। उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामंतमपि भोजयेत्। कौर्मः। अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रचक्षते। विप्रनियमा माध
 वीये। पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः। उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शवर्जयंतः परस्परं। तत्रासनानि पृथ्वीचंद्रोदये य
 मः। आसनं कुलपदद्यादितरद्वापवित्रकं। हेमाद्रौ च मत्कारखंडे। पितृणां घटितं हेमं राजते वापि चासनं। येन ताम्रमयं
 दत्तमासनं पितृकर्मणि। सर्वे दिव्यासनारूढो न हि प्रच्यवते दिवः। हेमाद्रौ नागरखंडे। अयशंकुमयं पीठं प्रदेशं रोप
 वेशने। कलिकायां संग्रहे। क्षौमं कुलं नेपालमाविकं दारुजंतथा। ताण्डीपाण्डी वृक्षौ चैव विष्टरादिच विन्यसेत्। अग्नि
 दग्धान्याय सो निमग्ना निच विवर्जयेत्। हेमाद्रौ छागलेयः। पश्चाद्वागादुपक्रम्य प्राच्यां प्राङ्मुखो र्यथा भवेत्। दक्षिणां सं

स्थिता ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणि पुलस्त्यः। श्रीपर्णी वारुणी क्षीरी जंबुकास्त्रकदंबकं। सप्तमं बाउलं पीठं। पितृणां दत्तम
 क्षयं। संग्रहे। शमी च काश्मरी शैलुः कदंबो वरुणस्तथा। पंचासनानि श्रान्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा। आश्वलायनः। नी
 वी वा सोदशांतेन स्वरक्षार्थं प्रबंधयेत्। रुद्रयाज्ञवल्क्यस्तु दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयं। यत्तु कातीयं
 नीवी कार्यादशायुषिर्वामकुक्षौ कुशैः सहेतितद्वृद्धि श्राद्धे। पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीता तु देविक इति स्मृत्यंत
 रात्। वामे दक्षिणे चेत्याचाराख्यवस्त्रेति मदनपारिजाते। आचार्यः। प्राणायामत्रयं रुद्रागायत्री स्मरणं तथा। श्राद्धे क
 र्तास्मीति वदेत् विप्रैर्वच्यं कुरुष्व च। ब्राह्मे। ततस्तिष्ठान् गृहे तस्मिन्किरे श्राद्धदक्षिणं। रुद्रया परया युक्तो जपेदपहता इति।
 स्मृत्यर्थसारे। अपहता इति तिष्ठान् कीर्य उदीरतामित्युच्यते। प्रोक्षात्। पराशरः। तद्विष्णोरिति मंत्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः।
 प्रोक्षयेद्भजतं तु शूद्रदद्यात्विशुद्धये। हेमाद्रौ ब्रह्मांडे श्राद्धं भूमौ गंधाध्यायेत्। देवताभ्यः। पितृभ्यश्च महायोगिभ्यश्च
 च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः। आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्तं जपेद्बुधः। पितरः क्षिप्रमायां तिराक्षसाः प्रद्वं

तिच। तत्रैवस्कां दे। ति लारक्षं स्य सुरान्दभारक्षं तिराक्षसान्। पंक्तिर्वैश्वोत्रियोरक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः। वसिष्ठः। शु
 द्वेवतीभिः कुष्मां जीभिः पावमानीभिश्चपाकादि प्रोक्षेत्। अथ देवार्था। तत्र प्रत्यपचारमाद्यंतयोरयो। दद्यादित्यक्तं च
 सौम्यार्थसारे च। हेमाद्रौ ब्राह्मे। आसनेष्वसने दद्यात्तनुपाणौ कदाचन। धर्मो सीत्यथ मंत्रेण गृहीतुं युस्ते तिलांशु शान्
 । धर्मो सि वि शिराजा प्रतिष्ठित मंत्रः। गालवः। दर्भा नादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे। देवेक्षणः क्रियतां तु निरगुणं
 करंततः। ॐ तथेति द्विजाब्रूयुस्ते प्राप्नोतु भवानिति। कर्त्ता ब्रूयात्ततो विप्रः प्राप्नोतु भवानिति वैषदेत्। पृथ्वी चंद्रोदये च हनारदी
 ये ये वैर्द्वैर्भ्यश्च विशेषां देवानामिदमासनं। दत्तेति भूयो दद्याद्देवेक्षणं त्रिंशत्। तत्र षष्ठ्या चतुर्थ्या वा कार्या मितिस एव।
 ततोर्ध्वं कल्पयेदिति मन्यादयः। शौनक जयंताभ्यामर्घ्यं रहितस्य देवार्चनस्योक्ते राश्वलायनानां देवार्घ्यदानेनेति बोपदेवः। त
 न्ना परिशिष्टे। प्रयोगपारिजातविरोधात् तृद्धिश्चादेतु देवेष्वर्घ्यं दद्यात्। देवभ्योऽपि पृथक् दद्यादिहार्घ्यं श्रुतिचोदनादिति शौन
 कोक्तेः। अथार्घ्यपात्रे पृथ्वी चंद्रोदये। मास्यपात्रयोः। पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः। जलजं वापि कुर्वीत तथा सा
 गरसंभवं ब्राह्मे। सौवर्णं ताश्रौण्याश्मस्फाटिकं शंखशुक्तयः। भिन्नान्यपि हि यो ज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि। हेमाद्रौ

शाः पितरोगता इति। तत्समूलत्वे मंडलाग्रे पृथक् शेयं। तत्र गोमये हेमाद्रौ भृगुः। अथ तज्जीर्णं देहाया चंध्यायाश्च विशेषतः।
 आर्तयानवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत्। मास्ये अक्षताभिः संपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्य पसव्येत्। विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवं
 यपुनः पुनः। प्रत्यक्षुस्वस्थितः कुर्यात् द्विप्रपादाभिषेचनं। तत्रैव भविष्ये। प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शत्रोदेवी रितिलुचा। पृ
 थ्वी चंद्रोदये वृद्धवसिष्ठः। नकुशग्रंथि हस्तस्तपाद्यं दद्याद्विचक्षणः। कलिकायां संग्रहे। ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्त्रा
 वितवारिणा। तथा। आद्रकाले यदा पत्नी वामे नीरप्रदापयेत्। आसुरंतद्रुवे द्वा द्वे पितृणां नोपतिष्ठते। तत्रैव नाथः प्र
 क्षालयेत्पादौ कर्त्तापित्रादि कर्मसु। पाद्यानंतरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रि। तत्रैव लौगाक्षिः। मंडलादुत्तरे देशे दद्या
 दाचमनीयकं। तत्रैव। विधाय क्षालनं तेषां द्विराचमनमिष्यते। स्वयं वापि द्विराचमेद्विधिज्ञः। अद्रयान्वितः। हेमाद्रौ
 नारदीये। यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः। संग्रहं तोबुधाः। आद्रमासुरंतस्य चक्षते। व्यासः। सद्ये नैवासनं ध
 तादक्षिणे दक्षिणं करं। आहूतीभिः समस्ताभिरासनेषूपवेशयेत्। समाध्वमिति चैवोक्ता दक्षिणं जानु संस्पृशन्। आ

श्वेदेवास आगता विश्वेदेवाः शृणुते ममिति मंत्रद्वयं पठेत्। आहुविशेषे विश्वेदेवनामा ज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः। उ सति नाम
चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अथ मुञ्चारणीयस्तेर्मंत्रः श्रद्धा समन्वितैः। आगच्छतु महा विश्वेदेवामहा बलाः। ये अत्र विहिता आ
हुं सावधाना भवेतुते। इदं चावाहनमर्घ्यपात्रा सादनात् प्राक् हेमाद्रिणोक्तं। तत्र का तीये प्राक् कार्यं। तथैव तस्तत्रात् अन्ये
स्तदुत्तरं। पृथ्वी चंद्रोदये शंखः। सवयं युष्मादाय चरणदिशि रोतकं। अर्चते तर्चनं कुर्यादंतरोचोदकं तथा। पित्र्ये तु मूर्धादि पा
दांतं। पादप्रभृति मूर्धा तदैविके पूजनं भवेत्। शिरः प्रभृति पादांतनमो वरति पैलके इति मदनरत्ने प्रचेतसोक्तेः। कलिकायां
संग्रहे। तिष्ठन्तं जलिभूत्वा पठेन्मंत्रौ समाहितः। विश्वेदेवाः शृणुते त्यागच्छ त्वपरंततः। हेमाद्रौ जातूकर्णः। ततोर्घ्यपात्र
संपातिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्। तदग्रे चार्घ्यपात्रं तु स्वाहा ध्याति विन्यसेत्। गार्ग्यः। इत्वा हस्ते पवित्रं च रुत्वा पूजां च पादतः। या
दिव्यारतिमंत्रेण हस्ते धृत्य विनिक्षिपेत्। संग्रहे। विश्वेदेवा इदं वोर्घ्यमिति दानं समादिशेत्। तदंते स्वाहानमः इति वाच्यं। आदिव्या
इति मंत्रेण स्वाहाकारनमो तं क मिति हेमाद्रौ नागरखं ज्ञात्। आथर्वण सूत्रे तु पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकोरे निनयेदि
त्यस्यैव त्रयमुक्तं। गमस्ति। अर्घ्यपि उपदानं च स्य क्षय्येतथैव च। गंधपुष्पादिकं सर्वहस्ते नैव तु दापयेत्। प्रतिविप्रं यादि

व्येत्यारतिः। बह्वचानां त्वनेन दर्शार्थानुमंत्रणं। ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्नानमसीति न्युज्यु मुत्तानं वा कार्यमिति गारुडे उ
क्तं। एतदापस्ते बानां नियतमन्येषां न। हेमाद्रौ विष्णुधर्मः। गंधैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्च आप्ययभूषणैः। अर्चयेद्वा ह्यणान् रात्वा
श्रद्धा नः समाहितः। पृथ्वी चंद्रोदये मार्कंडेयः। वेदनागरकपर्पूरकुंकुमानि प्रदापयेत्। विष्णुः चंदनकुंकुमकर्पूरो गुरुपच्य
कान्यनुलेपनायेति। व्यासः। अपवित्रकरो गंधैर्गंधद्वारेति पूजयेत्। कलिकायां स्मृतिः। गंधद्वारेति वै गंधमायने
ते च पुष्पकं। धूरसीत्यमुना धूपं उद्दीप्य सेति धूपकं। युवे वस्त्राणि मंत्रेण वस्त्रं दद्यात् प्रयत्नतः। आसने स्नासनं ब्रू
यादर्थं स्तुर्ध्वं द्विजोत्तमः। सुगंधश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाहा दनमिति क्रमः।
विप्राणां गंधेन वचुलं त्रिपुंड्रं वा न कार्यं हेमाद्रौ देवतः। ललाटे पुंड्रं कंदष्टास्कंधे मालांतथैव च। निराशाः पित
रोयांति दृष्ट्वा चरुषलीपतिं। पुंड्रं वलुलमित्यपराक् मदनरत्ने च। पुंड्रं वलुलं मर्धं चंद्रं च। तिर्यग्लेयो भवेत्येवेति
पृथ्वी चंद्रो यत्तु रह नारदीये। उर्ध्वपुंड्रं च लुलसी आद्वेने छंतिके चनेति। तत्कर्तृपरं। हेमाद्रौ ब्राह्मे। पूतिकं मृगना

पिचरोचनारक्तचंदनं। कालेयकंतूग्रगंधंतुरुष्कं चापि वर्जयेत्। कस्तूर्याविकल्पइति हेमाद्रिः। वृद्धशालातपः।
 पवित्रंतुकरे कृत्वायः समालभते द्विजान्। राक्षसानां भवेद्वाहं निराशैः पितृभिर्गतेः। पुष्पंतुग्राह्ये। जीतीचंप
 कलोध्रांश्चमल्लिकावाणचर्वरी। चूतशोकाटरूपंचलुलसीशतपत्रकं। कुञ्जकंतगरंचैव भंगमारण्यकेत
 की। यूथिकामतिमुक्तंच श्राद्धयोग्यानि भो द्विजाः। कमलंकुमदंपद्मं पुंडरीकंचयत्नतः। इंदीवरं कोकनदं क
 ल्हारंच निवेदयेत्। हेमाद्रौ वायुभविष्ययोः। सुकभारैः किसल्यैर्यवदूर्वाकुरैरपि। संपूजनीयाः पितरः श्रे
 यः कामेन सर्वदा स्कांदे। जातिश्च सर्वादा तव्यामल्लिकाश्चैतयूथिका। जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च च
 पकं। तत्रैव वृद्धमनुः। न नियुक्तः शिखावर्जमाल्यं शिरसि धारयेत्। वर्ज्यानि पृथ्वीचंद्रोदये भविष्ये। केतकी तु
 लसीपत्रं बिल्वपत्रंच वर्जयेत्। द्रोणंच करवीरंच धतूरं किंशुकं तथा। माधवीये स्मृत्यर्थं सौरच। तुलसीनिषिद्धा
 । तुलसीनिषेधः निर्मूल इति हेमाद्रिः। पिंडपरः। तुलसीगंधमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसा। प्रयाति गरुडारूढा

प्रजापतिः। सौवर्णं राजतं ताम्रं खाड्गं माणिमयं तथा। यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः। अत्र विप्रैक तद्वित्तं चतुष्पादावप्य
 र्घ्यपात्रे द्वे एव। मानवसूत्रे तु द्वे वै श्वदेविके श्रीणि पित्र्ये एकैकं मुभयत्र चेत्कृते। तदेकं विप्रपरंपात्रालाभपरंचेति हेमाद्रिः।
 मदनरत्ने तु द्वे वै एकपात्रमुक्तं। पृथ्वीचंद्रोपि श्रीणि पौत्रकपात्राणि द्वे द्वे वै वै श्वदेविक इति बृहस्पराशरोक्तं द्वे एवेत्याह।
 बह्वचनां तु द्वे वै विप्रद्वित्वेप्येकमर्घ्यपात्रमर्धशोदयादित्युक्तं परिकीर्षे प्रयोगपारिजाते च। कलिकायां हारीतः। दत्तमक्षय्यतां
 याति खड्गे नार्थं तु यत्कृतं वृद्धमनुः। मन्मयं दारुजं पात्रमयः पात्रंच यद्रवेत्। राजितं वै विके कार्यं शिलापात्रंच वर्जयेत्।
 पुराणसमुच्चये। मत्स्याभवं तथा कास्थं आरत्तं जंतुसंभवं। त्रेपुसीसलोहभवं सदा पात्रं विवर्जयेत्। तत्रैव। अष्टांगुलं भ
 वेत्पात्रं पितृणां राजतं शुभं। दशांगुलं देवानां सौवर्णं शक्तिः कृतं। रुद्रापयेदर्घ्यपात्रे देव्युज्जेतत्र कुशोपरि। द्वे द्वे पविधिवसा
 त्रयोऽप्यपरिक्षिपेत्तयज्ञार्थः। पवित्रे स्वेति मंत्रेण पवित्रे ददेत्तुते। औषधमंतरे कृत्वा अंगुष्ठांगुलिपर्वणोः। स्प्येन का
 ष्ठेन लोहेन नम्रमयनखादिभिः। वसिष्ठः। तूष्णीं प्रोक्ष्यां भसापात्रं कुर्याद्बुधं बिलेततः। पूरयेत्पात्रं युग्मं तु कृत्वा परिपवित्रके
 । वृद्धपराशरः। ततः सद्यकरं न्यस्य विप्रदक्षिणं जानुनि। देवानां वाहयिष्ये हमिति वाचमुदीरयेत्। आवाहयेत्तु ज्ञातो वि

योहि प्राण्यंग जा धूपाहस्त वा ताह ता श्रये। न ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च केनो ग्रंथयः। घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणं शु
 लुठुं। दीपमाहविष्णुः। घृते दीपो दातव्यः स्तिष्ठते न वा पुनः। वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्। वस्त्रं ब्राह्मे।
 कौशयं शौमका पौंसं दुःकूलमहतं तथा श्राद्धेष्टे तानि यो दद्यात्कामानामोति यो तमान्। हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते। यज्ञो
 पवीतं दालव्यं वस्त्राभावे विजानता। पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्रुते। खिलं। तत्रैव पात्रे। निश्रयो वा यथाशक्ति
 वस्त्राभावे प्रदीयते। अन्यान्यपि देयानि तत्रैव क्वा। छिका पुराणे धातुादिनिर्दिष्टा रम्या दीपिकाः श्राद्धकर्मणि पि
 तृमुद्दिश्य यो दद्यात्स भवेद्भ्राजने श्रियः। यो धूपदानपात्रं तु पात्रमारात्रिकस्य च। दद्यात्पितृभ्यः प्रयतः स्तस्य
 स्वर्गे क्षया गतिः विष्णुधर्मे। यः कंचुकं तथोष्ठीषं पितृभ्यः प्रतिपादेयत्। जरोद्भवानि दुःखानि सकदाचि न
 पश्यति। स्त्रीणां श्राद्धे तु सिंदूरं दद्यात्संजातकानि च। निमंत्रिताभ्यस्त्रीभ्यो येते स्युः। सोभाग्यसंयुक्ताः हेमाद्रौ
 वादित्यपुराणे। नरुच्छवर्णं दातव्यं नापिका पौंससंभवं। पितृभ्यो नापि मलिनं नोपयुक्तं कदाचन। न चिद्वितना

पदशं न धौतं कारुण्यपि च। कार्पासनिषेधो न्यसंभवे। तत्रैव। पितृभ्यः कृत्य वा सोभिर्दद्याद्यवज्ञोपवीतके। य
 त्ज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धं तु निःफलं। एतर्थास्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपि देयमिति हेमाद्रिः। तत्रैव न सिंहपुराणे। कमं
 उलुं। ताम्रमयं श्राद्धेषु प्रददातियः। काष्ठेन निर्मितं वा पिनारिकेरमथापि व। दद्यात्कमं उलुं श्राद्धे स श्रीमान्
 भिजायते। यो भृत्तिका विराचितान् श्राद्धेषु घटयन् शुभान्। प्रदद्यात्करकान्वापि सोक्ष्यं वदिते सुखं। तत्रैव।
 उपानखत्रवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमं उलुं। शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च। अन्नं सुसंस्कृतं मंधास्तं
 ब्रूलं दीपचामरे। पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति। सौरपुराणे। चामरं तालवृत्तं च श्वेतवस्त्रं च दर्पणं
 । दत्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह। तत्रैव नंदिपुराणे। अलंकाराः प्रदातव्या यथा शिहिरण्मयाः। के
 यूरहारकरकमुद्रिकाकुंडलादयः। स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्फुरत्कारास्तु यो वितो। मंजीरमेखलादामकर्णा
 काकेकरादयः। तथा। श्राद्धं शयनसुखत्रयनासनपादुकाः। मनोज्ञाः परवासाश्च सुगंधाश्चूर्णमुष्टयः।

अंगारधानिकाः शीते योगपदाश्च यष्टयः। कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कंबलाः। कर्पूरसदृशभांजानि
 तांबूलायतनंतथा। भोजनाधारपात्राणि पतङ्गाहंस्तथैव च। तथा जनेशालाकाश्च केशानां च प्रसाधनं। पृ
 तान्द्यातुयः सम्यक् सोश्च मे फलं लभेत्। स्कांदे। सौवर्णं राजतं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितं। दत्त्वा भोजन
 पात्रं तु सम्राट् भवति भूतले। वामनपुराणे। बंदीरुतास्तु ये केचि स्त्रियं वा यदि वा परैः। येन केनाप्युपायेन य
 यस्ता न्मोचयेत्ते नरः पितरस्तस्य गच्छति शाश्वतं पदमव्ययं। पराशरः। वाचयेत्परिपूर्णां वा सो दत्त्वा वि
 धानतः। नारदीये। देवैश्च समनुज्ञातो। यजेत्पितृगणं तथा। तत्रापि ये आसनाद्यशेषमर्चनकां उवैश्च
 दैविकं ज्ञेयं। विशेषस्तु च्यते। तत्रासने द्विगुणमुग्नाः कुशाः। अत्रावाहनमासनात्पूर्वचार्यपूरणोत्तरं
 चाग्नौ करणोत्तरंचेति स्मृतिषु पक्षा उक्ताः। पृष्ठांशारवाभेदेन व्यवस्था द्वितीयपक्ष एव बहु संमतः। तत्रा
 र्यमाहाश्च लायनः। तैजसाश्च मयमन्मये पुत्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वादभौतहितेथपः प्रसिध्यमानो दे

सत्यदेवकपाणिन इति प्रयोगपारिजाते पशोक्तेरिति बोपदेवः। रुद्रपराशरः। न जातीकुसुमैर्विद्वान्विल्वप
 त्रैश्च नार्चयेत्। जपादिकुसुमं - ही रूपिका सकुरंरिका। पुष्पाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानि यानि च। जलो
 द्रवानि देयानिरक्तान्यपि विशेषतः। अंगिराः। न जातीकुसुमानि दद्यात्कदलीपत्रमिति। जात्यां विकल्पर
 तिहेमाद्रिः। निषेधः पिंडविषयः। कुंदं शंभौ वनो दद्यात्त्राम्मतं गरुडध्वजे। पिंडे जाती च नो दद्याद्देवी म
 र्केण नार्चयेदिति रुद्रयाज्ञवल्क्योक्तेरिति बोपदेवः। स्मृतिसारे। आगस्त्यसंगराजं चतुलसीशतपत्रिका
 । चंपकं तिलपुष्पं च षडेते पितृवल्लभा। केतकीं करवीरं च बकुलं कुंदकं तथा। पारलाचैव जाती च आर्द्रयत्ने
 न वर्जयेत्। केचि। सिंहे पितुलसीमाहुः। पितृपिंडार्चनं आर्द्रयैः कृतं तुलसीदलैः। श्रीणिताः पितरस्तनयाव
 च्छार्कमेदिनीति मार्कंडेयोक्तेः। धूपस्तत्रैव विह्वयर्मे। धूपस्तु शुशुभ्र्यस्तथा चंदनसारजः। अंगरुश्च स
 कर्पूरस्तु रुक्मस्तु कृत्यैव च। विष्णुः शतमधुयुक्तं शुशुभ्रं श्रीखंडदेवदारुसरलादिदयादिति। तत्रैव देवतः

मंत्रेण जला सेचनं बहुचभिन्नविषयं। अस्मिन्त्यक्षे प्रतिपात्रं मंत्रारतिः। कारिकायां। गंधपुष्पाणितेषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथ।
ब्राह्मे। जलं क्षीरं दधियुतं तिलं तदुलसर्षपात्। कुशाग्रमधुपुष्पाणि दत्वा च मेततः स्वयं। जातुकर्णः। ततोर्ध्वपात्रं संप
त्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्। तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्या इति वन्यसेत्। ततः स्तिलहस्तो विप्रस्य जा नौ दक्षिणा करे न्य
स्या वाहनं पृच्छेत्। अत्र गोत्रसंबंधनामानि द्वितीयांतत्वं च प्रागुक्तं। वैजयाय गृह्ये। तिष्ठन्पितृनावाहयिष्यामीत्या
मंत्रा कौर्मै। अपसव्यं ततः। कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः। आवाहनं ततः कुर्यादुशंतस्ते स्य चाबुधः। आवाह्यतदनुज्ञा
तो जपेदायं तु नस्ततः। अत्र संव्यस्यापि प्राशुक्तेर्विकल्पः। अत्राद्यमंत्रारत्या स्मृतितरममुकशर्मामुकगोत्रं च सु
रूपमावाह्यामीत्युक्त्वा मूर्धादिपादांतं तिलान्विकीर्यायं तु नरति सर्वे ते सकृज्जपेदिति निबन्धाः। अत्रोपवेशन
संवेशनपाद्यार्धाचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि। तान्यथर्ववेदिनां नियतानि नान्येषां। तेषां च प्रपितामहादि
भ्यो प्रातिलोभ्येन सर्वः प्रयोगः। वाराहे। गंधपुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्दस्ते तिलोदकं। गार्ग्यः। शिरसः पादतो वापि सम्य

गार्ग्यर्चयेत्ततः। ततः स्वधार्या इति पितृपितामहादिविप्राग्रे प्रत्येकं निवेदयेदिति कारिकायां वृत्तौ च। आश्वलाय
नः। प्रसव्येनेतरपाण्यं गुणंतरेणोपवीति त्वाद्दक्षिणे न वासव्योपगृहीतेन पितरि दंते अर्घ्यं पितामहे दंते अर्घ्यं प्रपि
तामहे दंते अर्घ्यं मितृषू र्वं ताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्स्वधार्या इति पृच्छति स्य नु सृष्टा स्य नु मंत्रयीतयादिव्याभा
पः पृथिव्यां संबभूवुर्वा अंतरि आपः पृथिव्यां संबभूवुर्वा अंतरि आपरांस्यो ना भवं सिति। अथादिप्राग्गंधादे
र्यज्ञोपवीतमेव। अर्घ्यदानात्प्रागन्या अपोदद्याद्वात्। यद्यप्यत्र संव्येन दक्षिणे न वा र्घ्यं दद्यादियुक्तं तथापि दक्षिणे न
ह्यभिमतैर्यः कारिकायां वृत्तौ चैवं। पित्रादेस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात्। पितुः स्थाने विप्रत्रयं वेदे कार्यं विमज्ज्य दद्यात्। अथाणं
स्वधार्या इति सकृत्स्वध्नः। एवंपैतामहादावपि। अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राभ्यप्रतिविप्रमावर्त्ततां तेषु गंधादैश्च प्रति।
विप्रपदार्थानुसमयः कांडानुसमयो वा। पित्रादित्रयाणामेकविप्रक्षेत्रिभिः पात्रैरेकस्यैवार्घ्यं दद्यादिति वृत्तिः। का
रिकापि स्वधार्या इत्यर्थोर्घ्यास्ता उपवीति निवेदयेत्। निवेदनात्प्राचीना वीतमेवेत्यर्थः। अर्घ्यं सशेषमादाय

दक्षिणेन तु पाणिना। सव्य तीर्थं गृहीते न नियोसितु तीर्थतः। दत्तादत्तानि नीतास्तायादिव्यर्वा नु मंत्रयेत्। यत्तु यादि
 व्यासति मंत्रेण हस्तैश्च विनिक्षिपेदिति यच्च वारोहेति लंबुना चापसंबन्ध्यादध्यादिकं द्विज इति। यच्च व्यासः। गो
 त्रसंबन्धः नामानि पितृणामनु कीर्तयन्। एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेदिति। तद्वद्व्यतिरिक्त विषयं
 । तत आचामेत्। एवं मातामहे क्षपि। आश्वलायनः॥ संस्त्रवान्समवनीयताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति। संस्त्रव
 शेषः। संस्त्रवो हि परिशिष्टि शिष्टे भवतीति शतपथश्रुतेः। केचित्तु हस्तगलितं बुवदंति। समवनीयां त्येद्वे पात्रे पितृ
 पात्रे आसिच्येति वृत्तिः। प्रथमे पात्रे संस्त्रवान्समवनीयेति कातीयसूत्रात्। आसितु प्रतिप्रति विंशति लोक न मुक्तं। स्त
 देवायुः कामस्य ते त्रासे च न मुक्तं। पितृविप्रै प्राक्षुस्वस्य कतुरभिषेकः कार्चरितिकेचित्। आश्वलायनः॥ नोदरेत्यमं
 पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं। आरुतास्तत्र तिष्ठति पितरः शौनको ब्रवीत्। यावद्विप्रविसर्जनमिति तुर्यपादेयमियः पाठः
 अत्र वृत्तिः। पितृपात्रं समवनयनदेशात् न बालयेदा आह समाप्ते। यस्मात्तत्र तृतीयपात्रेणारुता इति। यद्वा प्रथमपा

त्रीरित्यनुमं अतिलानावयति तिलोसिसोमसोमदेवयोगो सवेदेव निर्मितः। प्रत्नवद्विः प्रत्तस्य धया पितृ
 निमालो काश्रीणि याहिनस्य धानम इति। अश्ममयं स्फाटिकादि। मन्मयं हस्तकृतमेव। कुलालचक्रनिष्प
 त्रमासुरंदैविकेन तत्। तदेव हस्तघटितदैविके केवलं तथेति चंदोगपरिशिष्टात्। अथान्यपि पात्राणि पू
 र्वमुक्तानि। मनुः। अत्राभावे द्विजाभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत्। पात्राण्यासादये श्रीणि न तु ब्राह्मणसंख्य
 या॥ दत्तकादेः कर्तुं द्विपितृत्वादावविवचना श्रीण्येव पात्राणी हरिहरः। माधवी ये वै जवायः। अर्घ्यपितृणां
 श्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित्। एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि। हे माद्रावण्येवं। अत्रानुमंत्रणं
 सरुत्। तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः। पितृशब्दस्या नूहस्येति वृत्तिकृत्। दर्भश्च त्रिगुणं पवित्रं। तिस्र
 स्ति स्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वतो। एको द्विष्टे शलाकैका निधायोदकमाहरेदिति हे माद्रौ चतुर्विंशति
 मतात्। तत्रैव विष्णुः। दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणा पवर्गचमसेषु पवित्रां तर्हि ते क्षपभासिंचे खे नो देवी रिति

धूपंचदीपंवस्त्रोपवित्रके। अत्रगंधादेदैवेपि अथपदाथानुसमयस्य याज्ञवल्क्योक्तं कां अनुसमयेन विकल्पो ज्ञे-
यः। बहुया नानुसूत्रेदेवानुक्तेः कां अनुसमयएव। अत्रप्राचीनावीतनामगोत्रसंबुद्ध्या युक्तं प्राक्। अन्यदेववत्तदंते
आचमनंच। हेमाद्रौ कालिकापुराणे। निर्वर्त्य ब्राह्मणदेशाक्रियामेव यथाविधि। **भोजनानित** तदद्याद्दस्तागौचं पु-
नः क्रमत्। आदेशात्प्राणिदद्यादित्यन्ययः। तेन तत्रापि विप्रश्ना नुज्ञे ज्ञेये। तत्रैव ब्राह्मे। **मंडला** निव कार्याणि नैवा-
रैश्चूर्णकैः शुभैः। गौरमृत्तिकयापि भस्मना गोमयेन वा। भृगुः। भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मंडलं ततः। चतुः-
कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। मंडलाकृतिवैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं। बहुच परिशिष्टे तुदैवेचतुर-
स्रं। पित्र्ये च तं मंडलं कृत्वा क्रमेण सपत्नितिलं श्वदध्ना नृद्यादियुक्तं। मार्कंडेयः। यालुधानाः पित्राच श्वकूराये-
वैवराक्षसाः। हरंति रसमन्नस्य मंडलेन विवर्जताः। हेमाद्रौ हारीतः। भूमावेव निदध्यान्नोपरि पात्राणीति। तानि तु हे-
माद्रावत्रिराह। भोजने हेमरौ व्याप्तिदैवेपि अथथाक्रमं। हारीताः। राजतपर्णात्ताम्रकांस्यपात्राणि भोजने इ-

ति। तत्रैव वाराहे। सौवर्णा नीहरौ व्याप्ति कां स्या नितदसंभवे। अन्यान्यपि हि कार्याणि दारुजा न्यपि जानता। ना-
यसान्यपि कार्याणि पैतृकामिन तु क्वचित्। न च स्त्री समया नीह शस्यंते त्रपु जान्यपि। अत्रिः। पंचाशत्पालिकं
कास्यं द्व्यधिकं भोजनाय वै। गृहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरौ प्ययोः। पात्राशेभ्यो विना न स्युः पर्तपात्राणि भोज-
ने। पृथ्वीचंद्रस्तु। कांस्यपात्रे हविर्दृष्टुं निराशाः पितरोगता इति ब्राह्मेः कांस्यपात्रस्य। निषेधमाह। बोपदेव-
स्तु स्मृतिसंग्रहमुदांजहार। आदेशे पात्राणि मधूकोदुवराणि च। पारिकाकुटकपुष्पकक्यानि कम्पज्जगु-
कदलीचूतपनसजंबुपुं नागचंपकाः। अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्यास्तुः पितृकर्मणीति। हेमाद्रौ तु कदलीप-
त्रनिषेधमाहंगिराः। न जातीकुसुमानीदद्यात्कदलीपत्रमिति। कलुः। असुराणां कुलजातारंभापूर्वपरिग्र-
हे। तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरोगताः। एवं पात्राण्यासाद्य भस्मर्चादां कृत्वा विप्रहस्तशोधनं कुर्या-
त्। तत्र पिशंगं रक्षणो इति मंत्रद्वयं केचि सठेति। मात्स्ये ब्राह्मणं भस्ममर्चादां यः कुर्यात्प्राणिशोधनं। आसु-

रत इवेष्टाद्विपितृणां नोपतिष्ठते। तत्रैव ब्रह्मा उोप्रक्षाल्य हस्तपात्रादिपश्चादग्निं विधानवत्। प्रक्षालनं जलं द
 क्षेप्तिष्ठे मिश्रं क्षिपेद्युचौ। मंत्रोपरीते हेमाद्रिः। अथान्नोकरणं हेमाद्रौ मार्कंडेयः आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षि
 णाग्नौ समाहितः॥ अनाहिताग्निश्चोपसदे अग्न्यभावे द्विजेष्णुवा। वायवीये। आतृत्सदक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रय
 त्ततः। अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये। आहिताग्निः सर्वाधानी। अर्धाधानी तु गृह्ये एवेति चंद्रिकापरवर्क
 मितक्षरामाधवादयः। तस्यापि दक्षिणाग्नौ। लौकिको गृह्य इति हेमाद्रिकल्पतरुश्च। आद्यपक्ष एव तु युक्तः बहुसं
 मतश्च। यद्यपि स्मार्तमग्नौ करणं श्रौते दक्षिणाग्नौ न युक्तं। तथापि च - नाद्रवतीति हेमाद्रिं चंद्रिकादयः। इदं दर्श
 याद्वेष्टुवा। आदिकादिषु तु सर्वाधानीपाणौ अर्धाधानी गृह्ये कुर्यादिति हेमाद्रिर्मध्यवश्च। पक्षांतकर्मनिर्वर्त्य वै
 श्वदेवं च सामिकः। पिंडयज्ञंततः कुर्यात्ततो न्नाहार्यकं बुधं इति लौगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तेः विहृतदक्षिणाग्नि
 सहात्। अतएव वात्रवश्चने सामिकः आहिताग्निरुक्तो हेमाद्रिणा। एतदापस्ते वा दीनामेव षष्ठाश्वलायनस्य

त्रमेव न्यग्बिलं कुर्यादिति। कामाभावे पीदमौ वशेषप्रतिपादनं हेमाद्रौ कौर्म। संस्ववांश्च ततः सर्वान्यात्रे कुर्यात्समा
 हितः। पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जपात्रे निधापयेत्। शूलपाणौ यमस्तु। पैलकं प्रथमं पात्रं तस्मिन्नेतामहं न्यसेत्।
 प्रपितामहं ततः ततो न्यस्य नोद्धरेन्मन्त्रं चालयेदिति माह। संस्ववानां नीयत्तीयेनाद्याय न्युज्जी कुर्यादिति सर्वैकवाक्य
 तयार्थ इति केचित्। अत्रिः। गंधादिभिस्तदभ्यर्च्यत्तीयेनापि धापयेत्। पितृभ्यः स्नानमसीति युचोदेशे चितिर्चये
 त्। कल्पतरुः। विप्रवामे इति हलायुधः। कर्तुवामे इति शूलपाणिः। अर्चने न्युज्जीकृते पितृभ्यः। न्युज्जमुत्तरतो न्यसे
 दिति प्रचेतसोक्तेः। सर्वविप्रोत्तरतो न्यसेदिति हेमाद्रिः। उत्ताने विरुतं वापि पितृपात्रं न तद्रवेदिमुशानसोक्ते न्यु
 ज्जतेव साधुः। मातामहादिसंस्ववानपि पितृपात्रे एवं गृहीत्वा प्रयाजवत्तत्रेण न्युज्जी कुर्यादिति शूलपाणिः। एको
 द्विष्टे तूहेन सुज्जने निपितृभक्तौ श्रीदत्तः। यमोपि। स्पृष्टमुत्तानमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा। पात्रं स्पृष्ट्वा ब्रजं स्यात्पित
 रस्तं शपति च। वैश्वदेवे उक्तामिति मदनपारिजातः। चैजवापः। तस्योपरि कुशा न्दत्ताप्रदयादेव पूर्वकं। गंधपुष्पाणि

आर्थिकस्यानंगस्य व्यतिसंगस्य व्यतिषंगस्य वार्षिकादिष्वनतिदेशादर्थधानि नोपपाणि होमश्चेति वृत्तिस्वरसः
 । एवं मासिकादावपि। षोडशे मासिके श्राद्धे सपिंडीकरणे तथा॥ पाणवेवतु होतव्यमन्यत्राग्नेर्बुद्धयले इति बोध
 देवोदाहृतवचनाच्च। भाष्यकारमते तु सूत्रे स्थालीपाके नेति कारणत्वात्तिसवर्णं च पार्त्तसोंगं। अतः काम्यादिपुनर्दभा
 वे कार्यस्यपि उदानस्याप्यभावः। एतदेवानुसृत्य विहतावपि वार्षिकादौ व्यतिषंगोक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे वा। तेनैतन्म
 ते र्थाधानि को ग्नावेवावस्तुलस्तु स्थालीपाके सहशखया प्रस्तरं प्रहरतीति वत्सहशमात्रं श्रुतेः पत्नीवत्ते तृष्टरूप
 लक्षणमिव नांगत्वं। तत्तेवानांगानुरोधेन प्रधानभूतपिण्डदानस्यागोयुक्तः। तेन व्यतिषंगाभावेप्यग्नौ होमो भवतीति
 बोधदेवः। अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमतस्तु सर्वमते ग्नावेवा वार्षिकादौ वृत्तिमते व्यतिषंगेन। अन्यमते तु स्ति। अत्र यथा वा
 रमानुष्ठेयं। आश्वलायनः। उधृत्य यत्तात्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवा। एतीति वा प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरु
 श्वकुर्विष्यथाग्नेर्बुद्धयलेति यथोक्तं पुरस्तादिति। व्यतिषंगपक्षे इदमितिरुक्तिः। करवै करवा एतीत्यत्राग्निव्यनुषंगः। पुरस्ता
 दिति पितृयज्ञे। तच्चैवं। मेक्षणे नावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमायपितृमते स्वधानं मो ग्नये कव्यवाहनाय स्व

धानमश्ति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वयं यज्ञोपवीति मेक्षणा मनुब्रह्मयेति। अवदानसंपदा उपस्तरणाद्येत्यर्थः। व्यतिषंग
 पक्षेति प्रणीते यं होमोन्यथा मुख्ये। अतिप्रणीते ग्राविधामुपसमाधायेति बह्वचपरिशिष्टात्केचित्तस्य रक्ष्येति निबर्हणा
 र्थत्वात् मुख्ये वदंति तदेतद्विरोधश्चिप्रां प्रयोगपारिजाते व्येवं। शौनकः। स्वाहाकारेण होमेतु भवेद्यज्ञोपवीतवान्। तत्र प्रा
 ग्नये जुहाप आत्सोमाय कृत्यत अग्नये यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेक्षणां ततः। द्वादशे परिशिष्टे अग्नौ करणे होमश्च कर्त्तव्य
 उपवीतिना। अपसंयेन वा कार्ये दिक्षिणाभिमुखेन च। कातीयानां त्वपसव्यमेव। पिंडपितृयज्ञवद्धुत्वेति सर्वातिदेवात्
 । सव्यं तु द्वादशे परिशिष्टे गोभिले नैतदुत्तरमेवापसव्योक्तोः। द्वादशे जुहुयुः सव्येनापसव्येन याजुषा इति वृद्धयाज्ञवल्क्ये
 ते अ॥ अथ पाणि होमः आश्वलायनः। अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेवेति पिंडपितृयज्ञकल्पाभावेनाग्न्यभावे काम्यादि
 क्षिप्त्यर्थः। तेन बह्वचानामेको द्विष्टे पाणि होमो भवत्येव। निषेधो न्यपरः। पाणिष्विति बह्वचवचनात्सर्वविप्रपाणि हो
 मश्चित् वृत्तिः। एवं मातामहेपि। शौनकोपि। सर्वेषां मुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु। विप्रज्य जुहुयात्सर्वसोमये सा
 दिमंत्रतः। यत्तु हेमाद्रौ कात्यायनः। पित्र्येयः पक्षि मूर्धन्यस्तस्य पाणा वानग्नि कः। जुह्यामंत्रवदन्येषां तूष्णीं सोमार्थे

पात्रेषु निक्षिपेदिति। तद्बहुयातिरिक्तानां। यत्तु तत्रैव मास्ये। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वा यजले पिवा। उपज
कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वा गोष्ठे वाथ। शिवांतिके इति। तत्तीर्थं श्राद्धविषयं। तद्यदा ज्योत्समीपे स्याद्ब्रह्मज्ञेयो विधिस्तदेति। तत्रैव
कात्यायनोक्तेः। यत्तु चंद्रोदये यमः। देवविप्रकरे नग्निः कृत्यामौ करणं द्विज इति। तदभार्य परं। अपत्नी कोयदा विप्रः श्रा
द्धं कुर्वीत पार्वणं। पितृयज्ञे विप्रैरनुज्ञातो विप्रैरेवेषु ह्येतदिति तत्रैकः कात्यायनोक्तेः। द्रुयेत इति छान्दसो व्यत्ययः। हे
माद्रौ वायवीये। विधुरोदैकिके कुर्यात्स्वेषं पितृयज्ञे निवेदयेत्। देवविप्रानैकैस्तत्रैवाच्येदेव यदैकस्मिन्नवेयुर्धा
दयो द्विजाः। तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा सोप्याद्यः। प्रथमं चानियम्येतेति न्यायात्। तेन मृतभार्यस्य
दैवे होमः अनुपनीत ब्रह्मचार्यदेस्तपित्ये। अग्न्यभावस्तत्तावथा वद्रार्यानि विदतीति हेमाद्रौ जातृकर्त्तव्यं स
भार्यनष्टे रपि पितृयज्ञे करे इति पृथ्वीचंद्रः। उपवीतित्वदैवे होमः प्राचीना वीतेन पितृयज्ञे। यद्वासर्वत्र दैवपितृयज्ञे कर्ये
विक उपरि ति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च। यदा तु पितृमातामहयोर्दैवपितृयज्ञे विप्रभेदस्तदा मेदेन पाणि होम इत्यपरा
कचंद्रिकादयः। दैवं तत्र तदा तत्रेण सकृदेव पाणि होम इति केचित्। हेमाद्रिस्तमातामहस्य मेदे पितृयज्ञे तत्रेण च सा

लाहिताग्नेपाणवेवेति इति। अर्धाधानिनः गृह्ये एव यतिषंगे एतेति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च। कोपदेव स्ता
ह। होमशब्दः पितृयज्ञपरः। पितृयज्ञे तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः। श्राद्धे तौ पासनाग्नौ तु निरग्निर्लो
किकेन ले। अनाग्निर्दूरभार्या अपर्वणो समुपस्थिते संधायान्नितनः कुर्याद्दोमे मग्निं समुत्सृजेदिति त्रिकांजमं उने
तेः श्राद्धे गृह्याग्नावेवेति लौकिकान्यादि विधानं चेत्तिरीयादिविषयं। बहुचस्य सनरग्नेरपि पाणि होम एवावाग्निपा
णी विना सूत्रे विधानं ननु तेः। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवे कोपपादयेदिति मन्त्रे श्राद्धे तावप्येवं। कचिन्नाग्नेरपि
पाणि होम उक्तो गृह्यपरिशिष्टे। आन्यष्टक्यं च पूर्वयुर्मासि मास्यथ पार्वणं। कास्यमभ्युदयेष्ट्या मेकोद्विष्टं मथाष्टमं।
चतुर्धाद्येषु सामीनां वन्हो होमो विधीयते पितृयज्ञे ब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति। एकोद्विष्टं सपिं। शीकरणं। शु
द्धेता न्नपेधात्। बहुचभाव्यकारास्तसर्वे कोद्विष्टेषु पाणि होममाहुः। इदं बहुचानामेव। अत्रेदंतत्। स्थालीपाकेन
सहपि जर्घमुद्धरेति सूत्रेनात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगे तेनानुवादो यामिति वृत्तिकारोक्तः। पार्वणं

मिति। पाणो हुतं पात्रे निधाय विप्रैरावृणुत शेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः॥ स एं प्रभूते। नैमित्तिकं चेदमाचमनं न हुतं भक्षणं निमित्तं। अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्नुभयः॥ पितरस्ते न तृप्यंति शेषां न लभन्ति ते। यत्र पाणितले दत्तं यथा न्यदुपकल्पितं। एकीभावेन भोक्तव्यं एव कुभावो न विद्यते इति ह्युच्यते परिशिष्टात्। हेमाद्रावप्यावमने हेतुर्थवादमुक्तः। पाण्यास्येहि द्विजः स्मृत इति। भाष्ये त्वाचां तेषु निक्षिपेत्। यमुपक्षणे। मक्षणेत्तरं च नाचमनं। अग्निं सा म्यात्। पूर्वनिषेधस्तु संपिंडीकरणे हेतुः। ददाति चोदितत्वात्। न तत्र जुहोति चोदितत्वादित्युक्तं। न तले ददु संमतं। यत्तु बोधायने न तस्मिंस्तस्तु प्राशिते दद्यादन्नं प्रकृतं भवेदिति मक्षणा मुक्तं तत्तच्छास्त्रीयानामेवेति हेमाद्रिः। तत्रैव यमः। पित्र्यपाणि हुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत्। अग्नौ करणशेषं तु न दद्यादैश्वदेविके॥॥ अथापस्तंबानां। सूत्रे। उध्रियतामग्नौ चक्रियतामित्यतिष्ठ उद्धरे जुहुयाच्चा। नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषोद्धारं नारदीये। नष्टाग्निर्दूरभा र्थश्च पार्वणे समुपस्थिते। संधायान्ति ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्पुनः। अथाश्रितित्वात् अग्निं संधाय हुत्वा त्यजेदित्यर्थः। एतदापस्तंबानामेव। पाणि होमस्तुच्छं दोगादीनां विश्वप्रकाशेपि। साग्निरौपासनेन ग्निरग्नौ कुर्वन्त

१८३

लौकिके। पाणो होमं प्रशंसंति न त्वापस्तंबाग्निराग्नौ। स्नातका विधुरा वा सूर्यदिवा ब्रह्मचारिणः। अग्नौ करणं होमं तु कुर्युस्ते लौकिके नडे। अथाश्रमेम नो ज्योतिरदृश्य व्याहृतिर्हुनेत्। ततोऽग्निं नुक्तातो ग्नीधनाद्याज्य भागांते यन्मे मातेत्याद्यौ जुहुयात्॥ तत्र सप्तानाहुतयः। षडज्यस्यैति त्रयोदशा व्यस्य यो वा। यथा। यन्मे माता प्रकुलो भ तन्मे रतः पितीरुः मास्तिष्ठतीति द्वाभ्यां अमुं स्याहेति पितुर्नामा द्वौ होमौ। यन्मे पितामही प्रकुलो भ तन्मे पितामहो रद्वौ अंतर्दधे इति तन्नाम्ना पितामहाय द्वौ। मातामैहेषु तूहः यन्मे मातामाही तन्मे मातामहो रद्वौ॥ अन्यमा तामहारुदमित्याद्यौ। यन्मे मातुः पितामही प्रकुले तौ मातुः पितामहो रद्वौ। अन्यमातुः पितामहो रद्वौ। यन्मे मातुः प्रपितामही प्रकुले तौ मातुः प्रपितामहो रद्वौ। अन्यमातुः प्रपितामहो रद्वौ। सर्वत्रामुष्मा इत्यत्र उतेतत्तन्नाम यो ज्यो। तद्दृष्ट्यसंग्रहे। यो ज्यः पित्रादिशब्दानां स्मरणे मातामहादिकः। अन्नं होमे तथास्य र्जिजलपिंडादिदानके यन्मे मातामहीत्यादितत्रोदाहरणं भवेत्। ततो ये चेहेत्याकांशो हुतिः। तत्तस्याहपि ये इत्याद्यैराज्यं हुत्वा सिष्टं तं हुत्वा सर्वं भक्ष्यं किंचिदादायो देवगुहं न स्मा यो ह्यतत्र तूष्णीं स्वाहाकारेण जुहोति। परिषेचनां तं स्थात्रीपाक

न। अयमग्नौ करण होमो मासि श्राद्ध एव। तत्र स्मार्त्ताग्न्यभावेन कार्यमिति केचित्। कार्यमेवेति बहवः। अतएव सर्व
धानि नो होमवर्जं मासि श्राद्धमुद्धं सुदर्शनभाष्ये। महात्वेतद्वदित्येकं। प्रकरणंतरत्वा कर्मंतरत्वेन स्मार्त्तपार्वणवक्त
र्यमिति तस्मद्गुरुवः। आदिकादिषु तु स्मार्त्तपार्वणविधिरेव। एवं मातृवार्षिकादिषु। मासि श्राद्धविकृतावष्टकायां
मातृश्राद्धे वैकृत होमेन प्राकृत होमबाधः। अन्यष्टकासु मातृश्राद्धेनेति भाष्ये। तत्रापि श्राद्धंतरवक्रियमाणे तु य
न्मेमातेत्यादौ गुणत्वेपि मातुः प्रधान्यं विवक्षितं। मासि श्राद्धेन कल्यो व्याख्यात इति सूत्रात्। आग्नेये च मनोता
कार्येति वचनादग्निश्राद्धस्य वैकृतदेवताभिधायित्वं तिनामुष्मा इत्यत्रा मुकशर्मभ्यां पितृभ्यामित्याद्यूहः कार्यः। त
च्च मासि श्राद्धे जीवत्पित्रादिना व्युत्क्रममूलपित्रादिना च कार्यमित्युक्तं। सुदर्शनभाष्ये। तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते। मातिपि
त्रोदित्यादौ तु नो हः। तस्मादृचं नो हेदिति निषेधात्कृता वूहाभावाच्च पत्नी सं न ह्येति वत्। उपदेशमते तूहः।
यथायन्मेमातरौ प्रकुलुमतु श्ररत्या वननुव्रतेत्याद्यस्मिन्नित्युक्तं तस्मात्सि श्राद्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक्। अन्यत्रा
ग्वत्। अथपरिवेषणं। तद्योपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं आमा सुप कमिति पात्राण्युपस्तीर्य कुर्यादिति हेमाद्रिः। अथारत्ने

ग्नि करति का तीयस्मृते भेदमाह। एवंपि त्र्येपि। माधवीयस्येवं। एवंसाग्नेरपि बदेशादौ पाणि होमो ज्ञेयः। यत्तु क
र्केणाग्निं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तं तत्सपिंडीकरण वार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव यत्तु बह्वारदीये। अनग्नि
दूरभार्य्ये सार्वणे समुपस्थिते। अतः भिः कारयेद्वाहं साभिकैर्विधिवद्विजाः। क्षयाः। क्षयाहदिवसे प्राप्ते सस्याग्नि
दूरणे यदि। तथैव भ्रातरस्यु श्रेष्ठौ विका। ग्नाविति स्थितिः। ओपासनाग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते। यद्यग्नौ तु
हुयाद्वापि पाणौ वा सहि पातकी। ओपासनाग्नौ दूरस्थे केचिद्विद्यंति सत्तमाः पाणौ वस्तु होतव्यमिति नैतत्समंज
सं। तद्द्वानादरादुपेक्ष्य हेमाद्रौ यमः। अग्नौ करणवत्तत्र होमो विप्रकरेर्पयेत्। पर्युक्ष्यदर्भा नास्तीर्य यतो ह्य
ग्नि समो द्विजः। मेक्षणेन करेण वा पाणि होमः। मेक्षणे प्रहरणेनेति वृत्तिः। स्मृतिरत्नावल्यां। नानुज्ञापाणि हो
मे स्यान्तः पर्युहो क्षणे। नाग्ने तमपादिति वनस्यातामिधमेष्यणे ककार्यो योवमाह। माधवीये चंद्रिका
यां वा तु ताविसर्वं भवतीत्युक्तं। पाणि होमे प्रश्नाद्या हापराकेशौ न कः। अनग्नि श्रेदा ज्यं गृहीत्वा ११ वक्ष्ये वाग्नौ कर
णमिति पूर्ववत्तत्वा स्थितिः। आश्वलायनः। यदि पाणि चोचंतेष्वन्यदतमनुदिशत्यत्रमये त्रे सृष्टं तमधुक्

दिक्। अपर्वतैलपक्वं च हस्तेनैव प्रदीयते ॥ यात्राले भवन मुक्तं चतुर्विंशति मते। उत्ताने दक्षिणे सव्यं नीचपात्राण्युपस्थ
 शेत्। यात्रवल्ग्व्यः। दत्तानं पृथिवीपात्रमिति पात्रमिदं वत्। कृते दं विहुरि सने द्विजो गुह्यं निवेशयेत्। बोधायनः।
 विप्रो गुह्यं नानखेनानुदिशति पृथिवीते पौत्रं योपै। पिथा ~~जं~~ ब्राह्मणस्य मुखे मते मते जुहोमि ब्राह्मणं नो सा विद्या
 वतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मामेपि तृणं क्षेपामुवा मुष्मिन् ओके इति। आव जुहोम्यग्रे स्वाहा शब्दः कातीयस
 त्रै उक्तः। मैत्रैः स्वधा शब्दः ~~अगुह्यं विशेष~~ माहहे मादौ योम्यः परिरसन चागुह्यं द्विजस्यान्ने निवेशयेत्॥ उत्ताने न तु हस्ते
 न द्विजो गुह्यं निवेशने। यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षां सिधुं जते। तत्रैव यमः। विष्णो हव्यं च कयं च ब्रूयाद्रक्षस्य च क्रमा
 त्। देवे पित्र्ये वेत्यर्थः। तत्रैवाग्निः। संबधनामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा। पितृ क्रमादुदीर्ये। तिस्रस्तानां विनिवर्तयेत्।
 हस्तेनामुक्तमनाद्यमिदमन्नमुदीरयन्। अन्नदाने चतुर्थी स्यादित्यादि विशेषः पूर्वमुक्ताः। अत्र पूर्वोक्तोऽनेन पुरुषाद्
 वसंत्त का विश्वे देवे देवता इदमन्नं सपरिकरे हविरयं ब्राह्मणं स्वाहा वनीयार्थं दत्तं दास्यमानं चतुष्टेः गायत्री भूः गदाय
 सोमं भोक्ता इदमन्नं ब्रह्म सौवर्णपात्रं स्तुभ्यमक्षयवटछायै। स्तुभ्यममुष्मे भ्यो विश्वे भ्यो देवेभ्यः इदमन्नममृतं रूपं

१८५

परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चतुष्टेः स्वाहानमो नममेति बहुचपरिशिष्टहे माद्यनुमतः प्रयोगः। एवं पित्र्ये मुक्तगोत्रे च सुरु
 पादित्तनामज्ञेयं। ततो ये देवा स इति देवे ये चेह पितर इति पत्र्ये केचिज्जपेति। तातोऽच्छिद्रं वाचयेत्। तत्रैव प्रचेताः। अ
 पो शानकरे विप्रे सं संकल्यच्छिद्रभाषणात्। निराशाः पितरो यांति देवैः सह न संशयः। पारस्करः। संकल्य पितृदेवेभ्यः सावित्री
 मधुमज्जपः। आहुनिवेद्यापो शानं जुष प्रेषोथ भोजनं। निवेद्येति ब्रह्मार्पणं कर्त्तव्यं। अतएव बृहन्नारदीये न त्यागमु
 क्तोक्तं दत्तं विश्वतः कर्म विह्वे वै समर्पयेदिति यत्तु रुत्तरत्वे कार्त्तुजिनिः। अपसव्यं न कर्त्तव्यं पितृभ्यः कृत्यमशेषतः। अन्न
 दानादृते सर्वमेवं प्राता महेष्वपीति तदप्येतत्परं॥ तत्र ब्रह्मार्पणं हरिर्दाता चतुर्भिश्चेतिकेचित्पठति। धर्मप्रदीपे। ततो नैपि
 तृदेवभ्यः संकल्य च यथाविधिः। दत्तं यद्दास्यमानं च आत्तुर्नममेति च। तथा आहुत्रस्य तु संकल्यो भूमावेव प्रदीय
 ते हस्तेषु दीयमानं तु पितृणां नोपतिष्ठते। वैश्वदेवस्य नाम तु पितृपात्रस्य दक्षिणे। संकल्योदकदानं स्यान्नित्यं आदे
 यथारुचि। प्रचेताः। ~~अपो शानं~~ प्रदायाथ सावित्री त्रिजपेदथ। मधुवाता इति तृच मध्यसेत त्रिकं तथा। मिताक्षरा
 यां पारस्करः। संकल्य पितृदेवेभ्यः सावित्री मधुमज्जपः। आहुनिवेद्यापो शानं जुष प्रेषोथ भोजनं। गायत्री त्रिः सरु

द्वापि जपे ह्याहति पूर्वकं । मधुवा ता इति तृचां मध्विसेत त्रिकंतथा । या जव ल्ययः । स व्याहृति का गायत्री मधुवा ता
इति तृचं जप्त्वा यथा सुखं वाच्यं भुंजीरस्ते पि वाग्यताः । यथा सुखं जुषध्व मिति वाच्यं । अत्रिः । असंकल्पित मनाद्यं
पाणिभ्यां यद्युपसृशेत् । अभो ज्यंतद्रवेदने पितृणां नोपतिष्ठते । अत्रंदत्तं नगृहीयाद्वा वतोयं न संविशेत् । अपोशानं
वामभागे सुरापान संभवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्यात्सोमपान फलं लभेत् । तथा पुनरपूर्यापोशानं सुरापान संभवेत् ।
हेमाद्रावत्रिः । दत्ते वाप्यथ वादत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्दुर्लभं । तदन्नं निःफलं याति निराशौः पितृभिर्गतैः । केचिदा ज्येन कुर्व
ति । तन्न । पायसेन तथा ज्येन माषाग्नेन तथैव च । न कुर्याद्दुर्लभं दानं तु ओदनेन प्रकृत्य येदिति स्मृतिसारे निषेधात् ।
शंखः । आदे नि युक्ता भुंजना नृपखेलुवणादिषु । उच्छिष्टाः पितरो यानि पृच्छन्तो नात्र संशयः । कात्यायनः । अश्वत्थ
जपेत्स व्याहृति का गायत्री सकृद्विवांराक्षोघ्नीः । पौरुषसूक्त मप्रतिरथ मिति । हेमाद्रौ सौरपुराणे । ऐंद्रं च पौरुषं सूक्तं आ
वयेद्वा त्र्यणं स्तवः । मात्स्ययाज्ञयोः । ब्रह्मविद्यार्कसूद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इंद्रेण सोमसूक्तानि पावमानि
अशक्तितः । मंडल ब्राह्मणं तद्ब्रह्मैति कारी च यत्पुनः । अभावे सर्वविद्यानां गायत्री जपमाचरेत् । पृथ्वी चंद्रोदये

दानधर्मेपि । आ ज्योतिर्विना चैव यत्किंचित्सरिविष्यते । दुराचरैश्च यदुक्तं तं भागं रक्ष संविदुः । तत्रैव शौनकः । विधिना
देवपूर्वतुपरिवेषणमाचरेत् । तत्रैव धर्मः । फलस्थानं तत्ता प्रोक्ता स्य च वपरिवेषणे । तत्रैव वा युभ विषयोः । भार्याया
आद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं । ब्रह्मांडे । नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं नायसे नायसे नैव आद्धे तु परिवे
षयेत् । वसिष्ठः । आयसेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते । प्रोक्ता विहा समं भुंक्ते दाता च नरकं व्रजेत् । पैठीनसिः । सीस कायस
शीति पाश एष्यशियानि । तत्रैव हारीतः । सौवर्णशिताभ्यां चरखड्डे । नौदुवरेण वा । दत्तमक्षय्यतां याति फलु पात्रेण वा
पुनः । काष्ठाजिनिः । दद्यादियं घृतं चात्रं समस्त व्यंजनानि च । उदकं चैव पक्वान्नं नोद र्या तु कदाचन । यमः । पंश्यां विष
मदा तु अग्निः कृतिर्नैव विद्यते । पृथ्वी चंद्रोदये पराशरः । सर्वदा च तिलाद्याः पितृबुधे विशेषतः भोज्यपात्रे तिलादृष्ट्वा
निराशपितरोगताः । चंद्रिकायां दृष्ट्वा शातपः । हस्तदत्तास्तये स्नेहा लवणं व्यंजनादयः । पितृणां नोपतिष्ठंती भोक्ता भुं
जीत किं लिषं । घृत पात्र विशेषः ग्रंथांतरे । ओदने परमान्ने च पात्रमासा यमूदधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद्दुतं रुधिरं
भवेत् । घृतादिपात्राणि भूमौ रक्षापथे न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने । संग्रहे । हस्तदत्तं तु नाश्रीयाद्दुर्लभं व्यंजना

त्रिंशत्संख्यया। ब्राह्मणस्तु ततः कृत्वा घृतप्राशनमाचरेत्। रत्विधानेन। इन्द्राय सामसूक्तेन आहुविघ्नो यदा भवेत्। अग्न्यादिभिर्भोजनेन आहुं सं
पूर्णमेव हीत्युक्तं। अग्न्यादिभिरिति लोके कायिस्थापनचरुनिर्वापाज्यसागांतेनामगोचरं पूर्वमग्नौ पितृनावात्यसंपूज्यान्त्यागं कृत्वा प्राणादिभि
द्वात्रिंशदाहुतीर्हुनेदित्यर्थः। भोजनेन पुनः आहुना तेन होमः पुनः आहुंचेति पक्षद्वयमुक्तं। सूक्तजपस्तप्त्यानुगतः। स्मृतिसंग्रहे। प्राधान्यं पि
डदानस्य भोजनस्य तदंगता। अतो मुक्तिः क्रियाहानौ आहुतं न मन्यते। पिंडदानोत्तरं वा तो होम एव नाहनिः। पिंडदानात्प्राग्वांतो न दिन उपवा
सं कृत्वा परेद्युः पुनः आहुकुर्यादित्यर्थः। तत्रैव। आहुपंक्तौ तु भुंजानो ब्राह्मणा वमनयदि। लोके कायिष्ठं प्रतिष्ठाप्यत्यर्चयेच्च द्रुताशनं॥ तथा।
एक एव यदा विप्रभुं जानश्छर्दिता यदि। तदैवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि। द्वितीयपक्षे रत्विधाने। भोजनोपक्रम आहुर्ध्वं प्रक्रममात्सर्वतो य
दि आहुविघ्नो पुनः कार्यं जपमानं नृक्षिदौ। स्मृतिसंग्रहे। अकृते पिंडदाने तु भुंजानो ब्राह्मणा वमन्। पुनः पाकाचुकर्तव्यं पिंडदानं यथाविधीति पिंडदा
नं आहुं। अकृते पिंडदाने तु पिताय दिवमेतदा। पुनः पाकं प्रकुर्वत आहुं कुर्याद्यथाविधीति तत्रैवोक्तेः। तथा। पित्रर्थं नात्र याणां हि पिता च वमते यदि। तदि
ने चोपवासः स्यात्पुनः आहुं परेहनि। तथा। वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत्। इदं मासिकाद्विकविषयं। दर्शदोतु वा तावो मे न तदेव कार्यं। आहुविघ्नो हि
जातीनां मास आहुं प्रकीर्तितं। अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृत इति मरीचिस्मृतेः। आहुविघ्नो दानमेव प्रधानमिति कर्त्तव्यं। तन्मते दर्शः
को होम एव नाहनिः। विप्रभोजनमिति मेधातिथिः। भोजनपिंडदानाग्नौ करणानीतिकर्त्तव्यं धूर्तस्वामिहेमाद्रादयः। तन्मते पूर्वोक्ते निर्णयः। अत्र
इतत्वं। वैश्वदेविकस्य वमने होम एव नाहनिः। अंगत्वात्। तच्चरसार्थत्वात्। इष्टि आहुं कृत्वा दक्ष्णाविसादिस्मृतेः। तत्र नयानुद्गुयादिति वत्। पिताम
होदरपि पिनेत्युक्ते रितिकेचित्। तस्यापि प्रधानत्वात् सिद्धं वेदितुमुक्तं। सपिंडीकरणादौ वर्षिकवत्। सपिंडीकरणादीनियानि आहुनिषोडश। तत्र पिंड

प्रधानत्वं प्रेतत्वविनिवर्तकमिति स्मृते। महैको द्विष्टादौ तस्य प्राधान्यदाहतिरेव। एक एव द्विजो भोज्यः पिंडोप्येको विधीयते इति स्मृतेः। इदं संकल्प
नित्य आहुदो भोजनप्राधान्यादां तावाहतिरेव। इदं आहुदो विकल्पेन पिंडदानं बुधेः स्मृतं। नित्य आहुमदेव स्यात् पिंडदानं विवर्जितमिति स्मृतं। मुक्तिः
क्रियायाः प्राधान्यं आहुसंकल्पसंज्ञकं। तत्रैव पिता विप्रस्यत्पृथगिति पुनः क्रियेति स्मृतिसंग्रहोक्तेः। मघादौ वष्येवं। तीर्थमहात्म्यादौ दर्शवदि
त्यपराकाद्यालोचनप्रतीमाः। आश्वलायनः। तस्मात्तावामधुमतीः आवयेदक्षन्मीमदं तोति वसं पतं यत्वा यदन्मपुष्पुक्तं ततः स्थालीपाके
न स्रष्टु पिंडार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेदभिमतेनुमतेनेति। अत्र गायत्रीमध्विति त्रिकजपो विज्ञेयः। तस्मान्नुध्वान्मादाय सतिलं पूर्ववज्जपेदिति प्रचेत
सोक्तेः। व्यासः। तस्मात्स्थितितुष्टास्तैः स्रष्टुः स्तप्ताः स्रष्टुः स्रष्टुः। अभिमते विप्रैः स्वीकर्तुमिष्टे। शोनेकापि। अन्तर्गेष्वेकिकार्यमिति पृष्ठतनास्ति
तः। ते इष्टेः सहस्रोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकं। प्रदद्युः सकलं तस्मै स्वीकुर्यात्थारुचि। आहुविघ्नो प्रश्नसदमाह हेमाद्रौ विष्णुः। पित्रे स्वादितमि
ति गोष्ठ्यां स्मृतं तसंपन्नमित्यप्युदये देवो चत इति आयुष्यमिति स्वरिषु स्वरमिच्छा आहुं। याज्ञवल्क्यः। अन्तमादाय तस्मात्स्थालीपाके वातुमान्युत्त
तदन्तं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत्। इदं चात्र विस्तरदानमन्यशाखिनं। आश्वलायनं तु पिंडांत एव स्रष्टुकोक्तं। कात्यायनस्तु विकरोत्त
रंगाय आदिजपेत्प्रश्नं चाह। हेमाद्रौ देवलः। ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः। तेषामुत्प्रेषणस्थाने विकिरं भुवि निक्षिपेत्। माधवीये प्र
चेताः। सार्ववर्णिकमादाय ये अग्नेति सुविक्षिपेत्। सच कुशं पुकार्यः देवेषु विकिरं श्रवयद्भुक्ते। मंत्रकातीयः। अग्निदग्धाश्वये जीवायेष्य
दग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यंतु तन्मायां तु परांगतिं। अन्ये तु। असो मया श्रवयेदवाय तसाग विवर्जिताः। तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदे
विकं इति हेमाद्रौ गोभिलोक्तेन देवे। असंस्कृतप्रमीतयेत्यागिन्यायाः कुलस्त्रियः। इदं स्यामिति स्याद्विकिरमन्नं ताभ्यश्च पेटकमित्यग्निपुरा
णोक्तेन पित्रेऽन्नं विकीर्य ये अग्निदग्धा इत्युच्छिष्टपिंडं कुशोपरि पृथक् गद्यादित्याहुः। पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेव ब्राह्मे। ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च हिरा

चम्यहरिस्मरेत्। माधवीयेगोतमः। विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत्। हेमाद्रौ व्यासः। उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत्। सगुः। पिंडवत्प्रतिपत्तिः स्याद्विकि
रस्येतितो ल्वलिः। आढकाशिकायां॥ यजमानस्य दासादिनुद्दिश्य द्विजसत्तमः। तस्मादनेत्यजे इमौ वामभागे तु पेटके। मनुः। उच्छिष्टं पशुमिगतं म
जिस्रस्या छठस्य च। दासवर्गस्य तस्यैव भागधेयं प्रचक्षते। विष्णुः। उदङ्मुखे वा च मनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखं पितृदेवेत्यर्थः। शातातपः। वि
श्वेदेव निष्ठानां चरमं हस्तधावनं हेमाद्रौ वाराहे। हस्तप्रक्षाल्य च पापः पितृभुक्का द्विजः सदा॥ तदन्तमस्मरेत् सुक्तं निराशाः पितरोगताः। मरीचिः।
हस्तप्रक्षाल्य गंडूष्यः पितृदेवविचक्षणः। आस्करंते इवेष्टा द्वे पितृणां नो पतिष्ठते। तत्रैव संग्रहे। पवित्रयाथ मुक्तं ज्यमंडले सुविनिक्षिपेत्। हस्तादींस्त
लये द्विहानशरावादे तु कुत्रचित्। व्यासः। तां ब्रूतो द्विरणं च वगंडूषो द्विरणं तथा। कांस्थपात्रे तथा ताम्रेन कुर्वतु कदाचन। उच्छिष्टं के धान्य
चूर्णैः करोश्मश्च वशाधयेत्। अथ पिंडदानं। तत्रार्चनोत्तरमनोकरणोत्तरं भोजनोत्तरं विकिरं ततस्वधावाचनोत्तरं विप्रविसर्जनोत्तरं चेति
हेमाद्रौ स्मृतिषु पक्षा उक्ताः। तेषां शारवासे देन व्यवस्था। प्रेतआदेः पूर्वमन्येषु भोजनोत्तरमिति चंद्रिका माधवो। सर्वत्र भोजनोत्तरमिति बहवः।
आश्वलायनः। मुक्तवत्स्वना चोत्तेषु पिंडानि दद्यादावांतेष्वेके। मुक्तवत्स्विति पूर्वनिषेधार्थसाधिरिति प्रणीतसमीपे नग्निर्हजसमीपे। हेमाद्रौ जा
तकर्म्यः। याममानं समुत्सृज्य पिंडास्तत्र प्रक्षालयेत्। प्रसारितभुजोत्तरं वामः। संकटे तु व्यासः। अरतिमान्मुत्सृजेति। यत्तु तत्रैव। सिकता
सिर्मदावापिवेदिदक्षिणान्निग्रेति। तदन्यथा शिवपरं। देवलः। ततस्तेरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्येव। चंद्रिकायां। पिंडनिर्वपणं कार्यं कुशाभापि
विचक्षणैः। काशे पुराजह्वस्किपवित्रे परमहिते। आश्वलायनः। स्फुनलेखा मुल्लिखेत्पहता अस्तररक्षां सिवेदिषद इति तामभ्युक्ष्य सकृदा छिन्ने
रवस्तीर्य। प्राचीना वीतीलेखां त्रिरुदके गोपनयेत्तुं धंतां पितरः शं धंतां पितमहाः शं धंतां प्रपितामहा इति। तस्यां पिंडान्निष्ठणीयात्सराचीनपाणिः
पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय ततो सोयं च त्वामन्त्रां चिति। हेमाद्रौ पारस्करः। कराभ्यामुल्लिखेत्स्फुनं कुशोर्वापि मही द्विजः। बह्वचानामेकेन क

ब्राह्मे। वीणावंशध्वनिं चाथ विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत्। जपे च पौरुषं सक्तं वा चिकेतत्रयं तथा। त्रिमधुत्रिरूपं च पावमानीर्यं च विच। हेमा
द्रौ वनिः। हुंकारेणापि या ब्रूयाद्दस्तेनापि वेदं दुणान्॥ भूतलाच्चोदरेत्यात्रं मुंचेद्दस्तेन वापि वेत्। मोहपादो बहिः कक्षो बहिर्नानुकरेपि
वा। अंगुष्ठेन विनाश्यातिमुखशब्देन वा पुनः। पीता वसिष्ठ तोयानि पुनरुद्धृत्यापि वेत्॥ खादितार्थात् पुनः खादेन्मोदकानि फला नि च॥
मुखेन वा धमेदने निष्ठीवेद्वा जनेपि वा। इत्यमश्चन्द्रिजः आढं हत्वा गच्छत्यधोगतिं। जाबालिः॥ इष्टमुच्छिष्टं हविष्यं च दद्यादन्तर्गतेः शनैः। रुद्र
शातातपः। अपेक्षितं याचितव्यं आहार्यं मुपकल्पितं॥ नया चेत्तद्विजो मूढः समवेसितघातकः। यत्तु यमः। आढे द्विजो नैव दद्यान्नया च न च द
पयेत्। तदसंपादितवस्तु विषय इति हेमाद्रौ। हारीतः। ऊर्ध्वपाणिश्च विहसन्कोधो विस्मयान्वितः। मान्त्रपृष्ठस्तु यदुक्तेन तस्त्रीणातिवेपित
न। प्रचेताः। न स्पृशेद्दामहस्तो न भुजानो न कदाचन। अन्यान् स्पृशेत्। न पादौ न शिरो वस्ति न पदाभ्यां न नस्य शतं। शंखः। आढं पंक्तौ तु मु
क्तानो ब्राह्मणा ब्राह्मणं स्पृशेत्। तदन्तमत्यजमुक्ता गायत्र्याष्टशतं जपेत्॥ उशनः। भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राजः कथं चना अन्यत्र द
धः सीराहासोरशकुल्य एव च। ब्राह्मे। न चाशुपातयज्जानुन शक्यां गिरमीर्येत्। न चेद्दीक्षितं भुजानान् च कुर्वतमस्तरं। यमः। स्वाध्यायं प्र
वयेत्सम्यग्धर्मशास्त्राणि चैव हि। भुजानेषु मुविप्रेषु ज्यमुः साम लक्षणं। जपेदसि मुखे पशुत्वापि चैव विशेषतः। यज्जपि चैव रुद्रं वराहो
घ्रातृ चैव च। राक्षोघ्नीः कृणुष्वरे साहणमित्याद्याः। तत्रैव निगमः। भुजं त्वजपेत्पावमानीरुदीरतां मध्वन्तवतीं च। अन्तवत्यः पितुस्तोष
मिति। पृथ्वी चंद्रोदये परहाजः। विप्रमुदस्तावे। भुजानेषु मुविप्रेषु प्रमादात्स्नवते गुदं। पादरुद्धं ततः कृत्वा अन्यविप्रं नियोजयेत्। क्षणपाद्या
दित्येत्यर्थः। विप्रवमनं तत्रैव दत्तः। निमोत्रतस्तु आढं भोजने मुखनिःसृते। तदेव हस्ते कुर्वतस्वाभ्यां विप्रः समाहितः। प्राणादिपंचस्मिन् नैव बह

दर्शमातृश्राद्धं पृथगुक्तं तेषां विद्वद्भ्यः पश्चिमे मातृस्य तत्पश्चिमे मातामहेभ्यः पिंजादिदेयमिति शांखलायनः। अस्मिन् सत्तलपश्चिमे मामसि
हे स्योपि दद्यादिति हेमादिः। पिंडदेशः। पूर्वस्मिन् पितृभ्यां दद्यात्तरास्मिन् स्त्रीभ्य इति सूत्राच्च। एवं यत्र तीर्थं महालयदौ केचिदिच्छन्ति नारीणां
पृथक् श्राद्धं महर्षय इति चतुर्विंशतिमतात्। पित्रादिनवदेवस्य तेषां द्वादशदेवतामित्यग्निपुराणाच्च मातृणां पृथगुक्तं। यत्र च। आत्मा
यं गुरुशिष्येभ्यः सखिजातिभ्य एव च। तस्य लिप्यश्च सर्वोभ्यस्तथैव च जलांजलिने। पिंजास्तेभ्यः सदा दद्यात्पृथग्मातृपदेनरः। निः
संतानमृताये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयतेति *४ तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चैव चतुर्विंशतिमतात्। दोहत्रपुत्रादाराश्चैकनिष्ठाः स होदराः। *४
भविष्ये चैकोद्दिष्टान्युक्तानि तत्रापि तस्य पश्चिमे पिंडदानं ज्ञेयं। एषान्न पृथक् नैः सपत्निकाः पित्रादयो वाच्यः। अन्वष्टकागयामातृश्राद्धं चैव
मतेहनि। एकोद्दिष्टतथा मुक्तास्त्रीपुनान्यत्पृथग्भवेदिति शांखलायनः। मनुः। तेषु देवेषु तदस्तं निष्ठं ज्ञेयं भागितां। हस्तलेपाभावे पिंडस्तानि
मृज्यादेवेति मेधातिथिः। विष्णुः। अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूलकरा वधमर्षणं। कलिकायां स्मृतं। एकोद्दिष्टेषु वर्षास्मदर्थलेपो न
विद्यते। सपिंडीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र रास्यते। मनुः। आचम्यादय्यराष्ट्रयात्रिराचम्यशनेरभ्युत्। पृथुत्वं नमस्कृत्य तित्तनैव च मंत्रवत्
उदकं निनयेत्तेषां नैः पिंडांतिकेषु पुनः। त्रिः प्राणायामं कृत्वेति मेधातिथिः। अत्र प्राणानिरुध्येति कर्काद्याः मंत्रवत् वसंतायनमः। नमो वः
पितर इत्यादिः शेषपूर्वावबनयनशेषः। आश्वलायनः। निष्टताननुमंत्रयेत्तत्र पितरो मादयध्वयथासागमाष्टषाण्यध्वमिति सव्याष्टदुर्गाव
त्यथाशक्त्या प्राणनाशित्वाऽपि पुनोद्दिष्टा मीमदं तपितरो यथासागमारुषा यीषतेति चरोः प्राणभक्षो मस्यो नित्यं निनयनमिति। नित्य
ग्रहणं शेषाभावे विकुर्यादित्यर्थः। शोचकः। अथेषामत्र पितर इत्यादिना नुमंत्रणं। अमीमदं तेत्याद्येन मंत्रेणाप्यनुमंत्रणं। पिंजशिष्टाचक्षुर
न किंविदाघ्रायतयनेन। प्रक्षाल्याचम्याश्च पूर्ववत्। मंत्रैः पिंडेषु पानीयं निषिंचेत्तुतीर्थतः। अग्निप्रक्षाल्य तस्य त्रिप्रतिपि

उत्तु पूर्ववत्। कृत्वा वने जनं कुर्यात्सिंहापात्रमधोमुखं। एतत्कातीयानां। आचार्यः। ततः सम्पद्गिराचम्य निर्वी विस्रस्य वाग्यनः। आश्वला
यनः। असावश्यं हवासावस्थेति पिंडेषु मंत्रं जनां जने वा सो दद्याद्दशामूर्णोक्तं कांवापंचाशदपुनायाह्वं स्वलोमेतद्ः पितरो वा सोमानोतो
न्यसितरो युद्धः। अमिति श्राद्धं चित्तमणो ब्राह्मे। एतद्ः पितरो वा सोदति जल्पनपृथक् पृथक्। अमुकामुकगान्नेतनुभ्यवासः पठेदुधः। इदं
कातीयानां। एतद् इति सूत्राणि प्रतिपिंडमिति सूत्रात्। हेमादौ ब्राह्मे। श्रेष्ठमाहुस्ते ककुदमंजनं नित्यमेव हि। तैलं कृच्छ्रतिलेभ्यश्च दद्याद
स्यंजनं हि तत्। तैलं कुरेस्करेमा इति प्रसिद्धं। अंजनं प्राथम्यमापस्तंबादिविषयं। तत्रैव व्याघ्रः। गंधपुष्पाणि धूपं वदीपं च विनवेदयेत्। देव
लेः। दक्षिणासुर्भोगांश्च प्रतिपिंडं प्रदाय वेत्। आस्याण्यापुपानि सूश्च मंजनामरानानि च। तत्रैव शंखः। यत्किंचित् सज्येनेगेहं सप्तमोज्यम
गर्हिन्। आनिवेधनमोक्तं व्यपिंडं मूले कथंचन। एतस्यैव नैविके चित्। युक्तं त्वपस्येन। मनुः। अवाजिघ्रे च तां पिंडां न्यथा सुप्ता समाहि
तः। ततो नमो वः पितर इत्यादिनां पुरुषानं। मातृभ्यश्च या चानेषु चान्म्यवारि दद्यात्सहस्रं कृतं। तिलपुष्पासनापुष्पादस्य्यादकमे
व च। अत्र देवैः सज्यं पित्रे त्वपस्यमिति कर्कः। परिभाषोक्तं च नानास्यमिति युक्तं। अत्र शिवा आपः संतु सोमनस्य मस्ति सौ प्रयोगो दि
ज्ञेयः। मातृभ्यः। दत्ताशीः प्रतिगृहीयादिति सूत्रः। आश्वलायनः। अघोराः पितरः संतु संतित्युक्ते पुनर्दिजेः। गोत्रं तथा वर्धतां न सथ
युक्तं पुनः पुनः पुनः। दानाणेनो निवर्धतां मनं चैव युदीर्येत। स्वस्तिवाचनं कंकुर्यात्पिंडानुद्भूतमात्तनः। स्वस्तिवाचनं प्राकृष्टं
चात्तनं कार्यं। हेमादौ ब्रह्मस्पतिः। साजनेषु चतिष्ठत्स्वस्ति कुर्वीत्येहि जाः। तदन्मस्करे सुक्तं निराशेः पितृभिर्गतेः। जातकण्यैः।
पात्राणि चालयेत्प्रादुस्वयं शिष्याथवा सुतः। न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजाया कथंचन। याज्ञवल्क्यः। स्वस्तिवाच्यतनः कुर्याद

स्वय्योदकमेव च । तत्रैव हृदयानां तपः । पितृणां नामगोत्रेण करेदेयं तिलोदकं । प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति । अत्रषष्ठी प्रागु-
क्ता । तत्रैव नागरवन्दे । उन्नानामर्घ्यपात्रं तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां । हिरण्यदेवतानां नृपितृणां जतनथा । बृहस्पतिः । तस्मात्पणकाकिनी
च फलपुष्पमथापि वा । प्रदद्यादक्षिणां यजनया समफलं सवत । अत्रपितुरुद्देशेन दक्षिणादानेपसव्यविप्रोद्देशेन सव्यमिति माधवः । क-
लिकायामाचार्यः । दद्याद्यज्ञोपवीत्यवतां बूलदक्षिणां तथा । आत्रेः । वदच्च तास्तथा विप्रान् सिन्नादिष्वः स्वधा च्यतो । गोमिलः । अघोरः पि-
तरः सांख्यसुक्ते स्वधा वाचयिष्य इति पृच्छति । पितृभ्यः स्वधा च्यतामित्युक्तेस्तु स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्याद्भुजं वहतीति । आपस्तम्बेन तु पुत्रा-
न्योनानां किनर्पयतीति सपि परिष्वेचनेन उक्तः । आश्वलायनः । अथेतान् प्रवाहयेत्सरतनः पितरः सोम्यासागभिरसिः पथिभिः पूर्वणे
भिः । दत्वायास्मभ्यं दविणे ह मद्रं यं च नः सर्ववीरं नियुतेति । मात्स्ये । वाजे वाज इति जपं कुशग्रेणा विसर्जयेत् । प्रचेतः । स्वस्ति वाच्यं त-
तः कृत्वा पितृपूर्वविसर्जयेत् । आश्वलायनः । अन्तर्प्रकीर्णोपवीयां स्वधेति विसर्जयेत् स्वधेति वा प्रहृतं वेवर्त । आमावाज इति मन्त्रं च पठित्वा
च प्रदक्षिणां । दारुणां ते ततः संयतः प्रविशेद्गृहं । प्रांजलिं श्वतनः प्राहतां विप्रान् सत्यवादिनः । दातारो नो भिवर्धतां मन्त्रं च न इतीव हिः । एवमस्ति
तिततं च कथयंति समाहताः । एतन्मंडलदशे कार्यमिति हेमाद्रिः । मनुः । दातारो नो भिवर्धतां वेदाः संततिरेव च । अद्वाचनो माव्यगमदुद्द-
यं च नो स्त्विति । बोधायनः । अत्र च नो ब्रह्म वेद इति श्वलभुमादि । याचितारश्च नः सनु मा चया च भूक च नोति । अत्र दातारो वा सवर्ध-
तामिति लभश्च मितिया च ह्म मित्या दूहे न पठित्वा विप्रैः प्रतिष्वेचनं कार्यमिति स्मृदश्निभाष्ये । स्यादुषंसदः १ ब्राह्मणासः पितरः २ इति मन्त्र-
द्वयं च पठति शानकः । ब्राह्मणान् यानि र्याता न्यरीत्य निःप्रदक्षिणां । सस्त्रीकः प्रणम्य साधुं स्वजनेन च तां जलिः । कनिष्ठप्रथमौ ज्येष्ठवरमा-
स्यः प्रदक्षिणा । हेमाद्रौ बृहस्पतिः । अद्य मे सफलं जन्म भवत्या दातुं वंदनात् । अद्य मे वंशजाः सर्वयाता वानुग्रहादिवं पञ्चशाकादिदानेन

रण लेखाचाग्रे यासि मुखेति निश्चिन्तः । दक्षिणां प्राचीं वेदिमुद्दत्वेत्यापस्तंबोक्तेः । देवतः । अवाहयित्वा दक्षीयैस्तेषां स्नानानि कल्पयेत् । तेषां सीनेन पा-
त्रेण प्रयच्छेत् तिलोदकं । पराचीनेन निम्नार्पितृतीर्थेन । वायवीये । मधुसर्पिस्तिलयुतां स्त्रीं जिह्वां च र्वेपेद्गुहः । पिंडोष्ठांगश्च । त्रिस्तुली सेतो । तिल-
मन्त्रं च पानीयं धूपदीपं पुष्पस्तथा । मधुसर्पिः खंडमुक्तं पिंडं मष्टांगमुच्यते । याज्ञवल्क्यः । सर्वमन्त्रमुपादाय सतिलं दक्षिणां मुखः । उच्छिष्टं सन्निधौ
पिंडां दद्याद्देवित्यजतवतः । केचित् पिंडेषु माषान् वेवर्जयेदिति । पिंडे माषः । माषाश्चाद्वेषु वेद्यावर्ज्याश्चैवाग्निपिंडयोः । ब्राह्मणपुत्रयथामद्य तथा
माषोऽग्निपिंडयो रिति स्मृतिसारात् । माषान् सर्वत्र वेदयासिं देवो च विवर्जयेत् इति स्मृतेश्च । अत्रमलं चिंत्यं । हेमाद्रौ वपि सर्वशब्दस्य प्रकृतार्थो
सर्वान्तराणां मुक्तः । अत्र विशेषमन्त्रमज्ञाप्य । अत्र पिंडप्रमाणं हेमाद्रौ वगिरः । कपिस्थविल्वमात्रान्वा पिंडां दद्याद्विधानतः । कुक्कुटां प्रमा-
णान्वा मलके बंदरेः समानिति । तत्रैव धूमः । कपिस्थस्य प्रमाणेन पिंडां दद्यात्समाहितः । तत्समं विकिरं दद्यात्पिंडां तेन पंडं गुलं । अंत्योष्टिपद-
तो मष्टास्तु । एकाद्विष्टसपिंडं च कपिस्थं तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यहेमासिकेतथा । तीर्थदर्शं च संप्राप्ते कुक्कुटां प्रमाणतः । महालय-
गयाश्चाद्वे कुर्यादमलं कोपममित्याहुः । कलिकायामाश्वलायनः । यत्र स्युर्बहवः पिंडास्तत्र बिल्वफलोपमाः । यत्र चेको स वेपिंडस्तत्र खर्ज-
रसन्निभः । प्रतपिंडस्तु दध्यं पादादंशगुलमुच्यते इति । वायवीये । पत्नीं पिंडां स्तु गृहीयाच्चि वगस्य महायिनी । हेमाद्रौ लोगाक्षिः । महालय-
गयायां च प्रेतश्चाद्वे दशाहिके । पिंडशब्दः प्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत् । **शक्यायनिः** । असावेतन इत्युक्ता तदेव स्वधानमः । असावित्य-
त्र संबंधरूपगोत्रादंवा शिष्टं पित्रादिनामसंबुध्यंतं तत्तदेयं पिंडं इदमन्त्रं स्वधानमन्नममोति वेद इति हेमाद्रिः । पित्रादिनामा-
ज्ञानेन त्यागस्तवः । यदि नामानि न विद्यात्स्वधापितृभ्यः । पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिंडं दद्यात्स्वधापितृभ्यां तरिस्तस्य इति द्वितीयं स्वधापितृभ्यां
दिविषद्भ्य इति तृतीयं । एवं मातामहं पुमादृषु च । बहूनां तत्कृत्वाक । कलिकायां स्मृतिः । यावदेवो चरेन्नं तं तावत्प्राणं निरोधयेत् । येषां तु गृह्ये

६

वन्मासः समाप्यते। तावत्सिंहा नैव दद्यान्त कुर्यान्निलतर्पणं॥ बोधायनः। संस्कारेऽन्यथा न्ये पुमासं मासार्धमेव च। तथा। भानो भौमे न
योदश्यां नंदाप्यगमघासु च। पिंडदानं मुदा स्नानं न कुर्यान्निलतर्पणं। त्रिस्तुली सेतो काष्ठी निनिः। विवाहत्रयं ब्रूयात्स्वर्गमर्धतर्पणं। उन्
रार्धं तु प्राग्वत्। इति मानेन आन्यत्र पिंडदानं निराक्रिया। कृतागर्गादिभिर्मूर्त्यैर्मासमेकं तु कर्मिणां। हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरः। विवाहवित
ते मासां स्तनजयुद्धादशे वदि। सपिंडाः पिंडानि वीर्यमौज्जीबंधेषु वदि। तत्रैव। महालयं गया आदे मातापित्रोः स्तये हनि। यस्य कस्यापि मृत्यस्य
सपिंडीकरणं तथा। कृतो ह्यहोपिकुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदे नि। मातापित्रोरितिसया हविशेषणं हविरुभयत्र वद विवाहितं। उदाहोर्ध्वं। तेन भ्रातृ
पितृव्यादि वार्षिके पिंडदानं कार्यमिति केचित्। सपिंडीकरणं न कृत्वा देवोऽश्व आहो पलक्षणा र्थमिति निर्णयामृतं उक्तं। क्षयादे विशेषः
संग्रहे। मातापित्रोरादिके तु विवाहादिषु सर्वदा। तिलैः पिंडाः प्रदातव्या अन्य आदे विसर्जयेत्। अत्र मूलं विसं। रामकोतुके। नंदाश्वकाम
रव्याराभ्युपि पितृकाले। गंडे वैधृतपाते च पिंडः स्थाज्याः सन्ते कृभिः। विश्वरूपानि बंधे। तिथिवारप्रभुत्वा यो दोषो वै स मुदा हतः। स
आदे तन्मिति स्यान्नान्य आदे कदाचन। अन्ये कृत्वा क। उच्छिष्टाहस्तमाह। हेमाद्रौ वसिष्ठः। आहो नो हस्तनीयानि उच्छिष्टा न्यादि
न स्यात्। श्वोतं तं वैस्वधाधारास्ताः पितृस्य कृतो दकाः। व्यासः। उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्ति मितोरविः। इदं गृहं तं सत्। एक गृहे
तु मनुः। उच्छिष्टं तु तन्निष्ठे वा वदि प्रावि सार्जिताः। ततो गृहं बलिदद्यादि ति धर्मो व्यवस्थितः। बलिं वैश्वदेवादि नित्य कर्म ति मधा ति धिः। अस्या
दे। श्रुत्वा चानुपेताय आधोच्छिष्टं न दापयेत्। तथा। कामं दद्याच्च सन्तु शिष्याय च स्नानाय च। सो कुरिति शेषः। जातुकर्ण्यः। द्विजमुक्ताम्ना
वशिष्टं तु शुविभूमौ निखानयेत्। अथ वैश्वदेवादि। अत्र मासक श्लोकः। आहो नो विष्णु कर्तृ के प्रिकरणा सभ्वा जु होति वलिस्त्वं तस्या
दथ वा स वैदिकिरतः पश्चात्स्य कृत् पचः। आहो नो त्वयि माहा लय विधावूर्ध्वं मुजस्यास्त्ये त्वं तमास्व च मध्यतः शुभ विधावा दो तथा साधिकः।

अस्यार्थः। साधेः पृथक्पाके न सर्वत्रादौ वैश्वदेवः। पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साधिकः। पिंडं यत्ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यं कं बुधः। पित्रार्थं निर्वपे
साकं वैश्वदेवार्थमेव च। वैश्वदेव न पित्रार्थं न दर्शं वैश्वदेविकमिति लोका हि स्मृतेः। अत्र साधिक आहो नो विरिदि हेमाद्रिः। आहो नो विरिदि हेमाद्रिः।
तं वैश्वदेवं तु साधिकः। एकादशाहिकमुक्ता तत्रत्यं तं विधीयत इति हेमाद्रौ शालं कायनं क्ति श्वतत्रे वपरिशिष्टे। सप्राप्ते पावणे आहो एकादशे
तथैव च। अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादिकादशे हनि। स्मार्ताभिमतं तद्विहितानां चाग्रो करणं तत्र विरिदि नो न वा हो ममा न पृथक्पाके न कृतं य
ज्ञादितु आहो नो एव। अत्र मूलं हेमाद्रि चंद्रिकादौ स्पष्टं। सर्वेषां आहो नो वा तस्य केन वैश्वदेवं नित्यं आहो दी नितु तीर्थः। आहो निर्वर्त्य विधि न
द्वैश्वदेवादि कृतः। कुर्याद्विष्णो ततो दद्यात्तकारादिकं तथेति पेठी न सि स्मृतेः। ततः आहो नो वा त। आहो नो वा त। आहो नो वा त। आहो नो वा त। आहो नो वा त।
चतुर्विंशति मता च। एवं वैश्वदेव कालत्रयस्यांशोर्कं शाखलायन परिशिष्टमुदाहृत्यं व्यवस्था क्तं। आहो नो वा त। आहो नो वा त। आहो नो वा त। आहो नो वा त।
एकोद्विष्टं निवृत्तं तु वैश्वदेवो विधीयत इति। बहु स्मृत्युक्तत्वात् सर्वेषां आहो नो एवेति मधा ति धि स्मृति रत्ता वः। व्यादयो बहवः। बापदवस्तु। इति का
रण विसर्जना त आहो नो उच्छिष्टं त्विति पूर्वोक्तं मनुवाक्योदाहरणाद् दृष्ट्वा नो आहो नो एव। मध्यपक्षं स्वम्यशाखा पर इत्याह। हेमाद्रि स्म
हृदा वप्यं तं एवं वैश्वदेवमाह। कातीया नो तु स्मार्त श्रोताः श्रमता मादावैकं। तेनैव पाके नैतिकर्कः। अन्येषां मते ते निरीयाणां तु साधिनां स
र्वत्रादौ वैश्वदेवः। पंचयज्ञाश्च। अंतरे वेति सदर्शनमाप्ये उक्तं। अस्वपक्षद्वयस्य व्यवस्था पूर्ववत्। हेमाद्रौ मार्कंडेयः। ततो नित्यं क्रियायां कुर्या
द्रो जये च ततो ति धी न। ततस्तदं न मुजित स ह मृत्वादिभिर्नरः। ततः आहो नो वा त। नित्यं क्रिया नित्यं आहो नो वा त। अत्र पृथक्पाके नैत्य कर्म ति ते
ने चोक्तेः। पाके च विकल्पः। अथ नित्यं आहो नो वा त। हेमाद्रौ व्यासः। एक मप्याशये द्विषे षण्णामप्यु न्वहे गृहं। अपीत्य तु कल्पः। प्रचेताः। नाम
त्रणं न हो म च ना कानं भविसर्जना न पिंडदानं विरिदि न दद्यात्तदक्षिणां। अत्र निदिश्य भोजयित्वा तु किं विदुः सा विसर्जयदिति तेन वा क्तं द

क्षिणाविकल्पः। यत्तु नित्यं आहं देवहीनं नियमादिविवर्जितं दक्षिणारहितं चैव दातृमोक्तं ब्रह्मोऽस्ति तस्मिन्निमित्ताकारिखंडं। तद्विप्राभावपरमिति पृथ्वी च
 इः। भाष्ये। आवाहनस्य धाकारपिंडाग्राहकत्वात्। अस्तु चर्मादिनियमाविश्वेदेवानेवैवाहि। दातृणामथ मोक्तृणां नित्यमोक्तं च विद्यते। एतद्दिना
 संभवोऽत्रावधिकार्यः। द्विोदितानि कर्मणि प्रमादादकृतानि वै। यामिन्याः प्रहरयावत्तानि कर्मणि कारयेदिति बृहन्नारदीयैः। रात्रौ प्रहरपर्यंतं दि
 वा कृत्यानि कारयेत्। अस्त्युजं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषतश्च नित्यं च दृष्टुं संग्रहोक्तं। न च दार्ष्टिक्यादिकाद्यपि रात्रौ स्यादिति वाच्यं। इष्टपत्तेः।
 तथा च माधवेन प्रतिपत्तकरणे स्पष्टमुक्तं। वयं चाग्रे वक्ष्यामः। अस्यादिने करणे लोप एव। रात्रौ आहंदिनिषेधादिति पृथ्वी चंदः। पात्राभावकोर्म्ये उदस्य
 वायथाशक्ति किंचिदंशकल्पयेत्। तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः। निष्कृतासावेनंगोप्यादद्यादगोवा प्रक्षिपेत्। हेमाद्रौ नागरखंडे। नित्यं आहं न कुर्व
 तप्रसंगाद्यत्र सिध्यति। आहंते कृत्येन नित्यत्वात्तं न हापयेत्। पट्टदेवते पृथग् इत्यर्थः। मात्स्ये। तत्संवेदं वा ते संभृत्य सुतवांधवाः। शुंजीतति
 थिसंयुक्तः सर्वपत्तनिषेधितः। सर्वपर्वनिषेधमासंमाषाद्यपीत्यर्थः। एकं छेत्ते कादश्यादौ गृहिणा विभोजनं। अस्य वेधत्वेन निषेधाग्रहेते। एवं ग्रहण
 वेधेपि। यस्त्वन्वाहताग्रे माषमांसवर्जयेदित्युक्तं। तद्वयमेव। आहंतेन तस्य बलवत्तात्। देवलः। आहं कृत्यात्तेया मर्त्या न भुंक्ते थकदा वना देवा
 ह्यनं गृह्णेतिकं च पितरस्तथा। शिवरात्रौ कादश्यादौ त्वघ्राणमेवेत्युक्तं प्राक्। यत्र तृपवासानां वश्यकः। तेनेकमर्कमसाचितं वा कार्यमिति हे
 मादिः। जातृकर्म्यः। अहं चैव तस्मोक्तं चैव आहंदिनमपि। अन्यथा ह्यसुरं आहं परपाके च सेविते। आहं रेणुमोजनं क्वचिन्निषेधमाह
 माद्रौ प्रायश्चित्तकांडे मार्कंडेयः। पित्रादीनामथान्येषां आहं रेणुमोजनं। जतीनां विधवाणां च यतीनां च विगृहीतं। अन्यभिन्नगोत्राः।
 व्रतिनो ब्रह्मचारिणः। आहं वाशिष्ठमोक्तं कारस्तेषां निरयरागिनः। सगोत्राणां सकल्यानां दातीनां च न दोषकृदिति तत्रैवोक्तेः। तत्रैव नाबालिः।
 विप्रस्तन्यगृहे आहं शिष्टानं भोजनं चरेत्। प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात्। तिगोत्रेन दोषकृतं। यतीनां वपनं लक्ष्मणवत्प्रश्नेति तत्रैवोक्तं। अ

क्षे शितायुषमीदृशाः। तत्क्षेत्रजातं चित्तं विस्मृत्य संतु मर्हथ। प्रचेताः। विसृजेद्विस्मृत्युक्तः सीमांतं चाप्यनुब्रजेत्। अथ पिंडविमर्शनिषेधः।
 हेमाद्रौ ब्रह्मांडे। पिंडमृगोसदा दद्याद्गोत्रप्रथमं नरः। पत्ये प्रजापत्यं दद्याद्दमध्यमं मंत्रवर्कं। उत्तमं गतिमान् विष्णुगोत्रं नित्यं प्रयच्छति। आज्ञा
 प्रजापत्यः। स्मृतिमंशुपिंडं प्रवेशयेत्। प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वापसंभृत्य प्रयच्छति। आकाशं गमयेदं स्मृतिं वा दक्षिणां मुखः। वीरं मे दत्तपितर इति
 पिंडानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत्। आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुंस्करस्त्रजं। यथायमरपा असदिति मर्त्री दत्तस्याद्येनादाय द्वितीयेन प्राशनं। आ
 पत्तं वस्तुदाने मंत्रमाह। अपातोषधीनां रसं प्राशयामि मृतं कृतं गर्भं ह्यस्वेति मध्यमं पत्ये प्रयच्छतीति प्राशनेपियथेह पुरुषो असदिति
 दीयः पाठः। स्वादाद्येनाहं द्वितीयेन प्राशनं। मर्त्री दत्ते अन्येषां तत्तत्कारवायां ज्ञेयः। तत्रैव शंखः। पत्नीं वामं मध्यमं पिंडं मर्त्रीयादार्तवान्विता॥
 कलिकायां छागलियः। प्राचीनां वीरिमांसं पत्नीं पिंडो विमर्शयेत्। प्रातिपत्यस्य मे नृस्य कर्तव्या वृत्तिरत्र। माधवीये विष्णुधर्मः। तीर्थं आहं सदा
 पिंडान्निषेधं नीर्थं समाहितः। याज्ञवल्क्यः। पिंडो स्तुतः। जविप्रैः स्यादद्यादगो जलेपि वा। बृहस्पतिः। अन्यदेशे गता पत्नीं रोगिणीं गिर्भिणीत
 या। तदा तं जीणे वृषसंश्चागो वा मोक्तुमर्हति। अथ पिंडोपध्याने हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे देवलः। श्वश्रुगालखरेः स्पष्टः पिंडो भिन्नः प्रसादतः
 कर्तुरायुष्यनाशः स्यात्तेन स्तंभोपसर्पति। जातृकर्म्यः। पूर्वश्लोकात्। तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत्। पुनः स्नात्वा तदा कर्ता पिंडं
 योद्यथाविधिः। काकस्मृतिर्न दोषः। स्मृतिदर्पणोत्रिः। माजरिमृषकस्पर्शे पिंडे च विदलीकृतं। पुनः पिंडाप्रदातव्यं स्तेनपाकेन तक्षणात्।
 बोधायनः। श्वचांडा लाक्षिः स्पृष्टा पिंडो यद्युपहन्यते। प्राजापत्यं चरित्वा च पुनः पिंडं समाचरेत्। बोधदेवोप्येवमाह। अथ पिंडो निषिद्धकालः
 सच प्रायेण महालय्यादिनिषेधे पूर्वमुक्तः। हेमाद्रौ बृहत्सराशरः। युगादिषु मघायां च विषुवस्य न तथा। भरणीषु च कुर्वत पिंडो निषिद्धः।
 हि। स्मृतिरन्तावल्या। पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चंद्रस्य योः। आहं कुर्यात्प्रयत्नेन पिंडानिर्वपणादतः। तत्रैव कात्यायनः। वृधेरनंतरं चैव या

राद्यस्तुपाकाभावेदिजातीनामामश्राद्धविधीयतइतिस्मृतंके साग्निके निरग्निके श्रवणासादौ सर्वत्रपाकाभावे आभादिकार्यपाकसंभवे
 त्वनेनेवेत्याहुः। अतएवपाकश्राद्धमुक्ताएतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुर्वस्व। भाष्यो विरहिताप्यतत्प्रवासस्थोपि नित्यश्राद्धेतिमास्येभिर
 श्रवणपाकेनोक्तमिति श्रवणपाणिकल्पतः। अतश्च श्राद्धमात्रपरइत्यन्य। एकादिष्टु कर्तव्यपाकेनैव सदा स्वयमिति तेषु हाशितोयमपि
 साग्न्येव। निरग्न्येर्महेकोदिष्टमप्यामेन। श्राद्धस्यतुदशाहपिंडाद्यामेनेतिहलायुधः। उत्सृज्याग्नीनां त्वामश्राद्धमेवपूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात्
 मरीचिः। श्राद्धविधेदिजातीनामामश्राद्धप्रकीर्तितं। अमावास्यादिनियतमाससंवत्सराहते। स्मृतिदर्पणे। मृताहं च संपिंडं वगयाश्राद्धं महा
 लयां आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेन कर्हि विव। हेमाद्रौ व्यासः। आमंददत्तुकोते मदद्यादामं चतुर्गुणं। द्विगुणं त्रिगुणं वापिनत्वेकगुणमर्पये
 त। सिद्धान्तेतुविधिर्यस्यादामश्राद्धेप्यसोविधिः। आवाहनादिसर्वस्यासिंडदानं चसारत। दद्याद्यच्चदिजातिभ्यः श्रुतं वा श्रुतमेव वा। तेनाग्नौ
 करणं कुर्यात्सिंडांस्तेनैव निर्वपेत्। पक्षान्तरमाह स एव। आमंददत्तुकोते यतद्वान् द्विगुणं चरेत्। त्रिगुणं चतुर्गुणं वापिनत्वेकगुणमर्पयेत्।
 स्मृत्यर्थसारे सममप्युक्तं। षड्विंशतः। आमश्राद्धं यदा कुर्यात्सिंडदानं कथं भवेत्। गृहपाकात्समुद्रतः सक्तुभिः पायसेन वा। पिंडं दद्याद्य
 थात्तामसं तिलैः सह विमत्सरः। पृथ्वी चंद्रोदये व्यासः। आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदः सदा। हस्तेनोकरणं कुर्यात्स्नानस्य विधानतः।
 एतत्साग्न्येनिरग्न्येः सदा तत्सत्त्वात्। यतु आमि न पिंडं दद्याच्चिद्विधान्येनैव भोजयेत्। पकेन कुरुते पिंडं मामान्नं यः प्रमथति। तावुभौ मनुजौ प्राप्ता
 नरकोहीनसंशय इति तदृशादिपरादेशा चाराद्यावच्छेदितयुक्तं। मरीचिः। आवाहने स्वधाकारेन वा ऊत्थाविसर्जने। अन्यकर्मण्यनूत्यास्त
 रामश्राद्धविधिः स्मृतः। आवाहने हविष अर्चयेत्सत्रस्वीकर्तव्ये इत्यहः। स्वधाकारेण मावः पितर इषे इत्यत्र इषपदस्थाने आम इत्यायत्सहः।
 विसर्जने वा जेवाजइत्यत्र तस्मादिति स्थाने तत्पुनरुप्यतेति बोहः। यद्यपि तस्मा हचनोदेदिति ज्ञान्यहो। निषिद्धस्तथापि वचनाद्भवति। तृप्तिप्रश्ना

वगाहश्रवणप्रेक्षोपथास्वरं। आमश्राद्धमेवेनेतदपोशानं च पंचमं। अयंचानुवादः। खले बाल्यां छेदनादीनामिवाध्याभावा लोपसिद्धेः।
 धर्मप्रदीपेत्। आमं चतुर्गुणं दद्याद्यथा द्विगुणं तथा। हेमचाष्टगुणं तद्वदामे हेमप्यसोविधिः। आमहेमे तथा नित्येनादीश्राद्धेत्येव च। अग्निपा
 तादिकेश्राद्धनियमाभ्यां वर्जयेत्। गृहपाकात्समुद्रतः सक्तुभिः पायसेन वा। पिंडदानं प्रकुर्वीत आमहेमे कुरुते सति। आमश्राद्धे चरुदो च प्रेतश्रा
 द्हेतयेव च। विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनो ब्रवीत्। आमश्राद्धमनुष्ठमग्नौ करणं वर्जितं। तृप्तिप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यमाने वैधुवं। आवाहना
 न्नोकरणं विकिरं पात्रपूरणं तृप्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमहेमे कदाचनेत्युक्तं। एतच्च आवाहनं न वेत्तार्यमध्यदानं तथैव चेति हेमाद्रौ साविष्यादिविर
 धाश्रित्यं। शारवांतरविषयं वास्तु। विकिरोप्यामेनेति हेमाद्रिः। श्राद्धस्य तु तत्रैवोक्तं। अग्नौकरणं न श्रवणमस्कारो विधीयते। अग्नये कथ्यवाह
 नाय नमः। सोमाय पितृमते नम इत्यप्यंशः। मास्ये। मेत्रवज्योदिश्राद्धस्य सर्वमेव विधीयते। एवं श्राद्धोपि सामान्यं द्विश्राद्धं च सर्वदा। नमस्का
 नमस्कारेण मंत्रेण कुर्यादामान्नं बहुधः। तत्र पूर्वोक्तकार्यं। आमश्राद्धं तु पूर्वोक्त एकादिष्टं च मध्यतः। पार्वणं चापराह्णं प्रातर्हो द्विनिमित्तकमिति ह
 शितोक्तं। एतद्विजविषयं। श्राद्धकर्तृकं तत्पराह्ण एव। मध्याह्नात्परतोयस्तु कुतुपः समुदाहृतः। आमश्राद्धं तु तत्रैव पितृणां दातृमक्षयमिति स्म
 र्मृतं। रिसपराके हेमाद्रौ चोक्तं। तदमावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः। आमान्नस्याप्यभावे श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान्। धान्याच्चतुर्गुणेने
 व हिरण्यं न स्फुरे विषा। धर्मः। आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेमतद्वचतुर्गुणं। स्मृत्यर्थसारे। हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दद्यात्। हेमाद्रौ
 भाविष्या। अन्नाभावेदिजाभावे भवासुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा स्त्रीश्राद्धेयारपि। षड्विंशततुर्यपादे वर्जयित्वा क्षयदनीति पाठः।
 यस्य सायारजस्वलोते व्यासपाठः। पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह सर्वतः। पुत्रजन्मान् कुर्वीत श्राद्धं हेमव बुद्धिमान्। नपकेन न चामेन कल्या
 णाय भिकामयनं साविष्य। गृहपाकात्समुद्रतः सक्तुभिः पायसेन वा। पिंडदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धं कुरुते सति। श्राद्धं गृहपाकेन तसिंडा
 निर्वपेत्तथा। सक्तुमूलफलं तस्य पायसेन वा भवेत्स्मृतं। हेमश्राद्धं पिंडदानं नेति दिवा दासः। स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तः। तदाशयनविप्रः।

नि० सि० न०
१९४

यदि शनते। नामं रणाओ करणं विकिरो नैव दीयते। तस्मिन् प्रश्नोपि नैवात्र कर्तव्यः केन चिद् वेद। अत्र मरीचिना आमाभावे हेम विधाने न स्थाना पत्या
धर्म प्राप्तेः। पूर्ववन्मन्त्रोहः पूर्वाह्न कालता च ज्ञेयतिदिक्। पूर्वोक्तधर्मप्रदीपोक्तेऽप्यासः। हिरण्यमा मंश्राद्धीयं लब्धं यत्तन्निद्यादितः। यथेष्टं विनि
यो ज्येष्ठा दुर्जीया द्वा लुणा स्वेयं। विप्रालुब्धं तु जीयात्। ह्यत्रियादिलब्धं तु यथेष्टं विनियोगः। तेनापि श्राद्ध वेधे वा दितकार्ये। देवादेशे न त्यक्तस्य
देवतांतराय त्यागायोगादि तिर देवयाज्ञिकः। श्रद्धालुश्चोक्तं तत्रैव श्रद्धां रन्मते। आमंश्रुदस्य यत्किंचिद्वाधिकं प्रतिगृह्यते। तत्सर्वं भोजनायालं नित्यं
नेमिनि केचने निश्चादितं गिरः। श्रद्धवश्मनि विप्रैर्वायदिवादि। निरुत्तेन न सोक्तं व्यंश दानं तदपि स्मृतं। श्रद्धादिप्रगृह्यन्ते प्रविष्टं तु सदाश्च
विपरशरः। तावद्भवति श्रद्धा नं यावत्तस्य शानिद्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तत्र विरुध्यते। विष्णुपुराणे। संप्रोक्ष्य पित्या गृहीयात्तु दानं गृहमा
गतं। संपिंडश्राद्धाशक्ता वा ह्येमादौ संवर्तः। समग्रं यत्कृशाक्रांतिकर्तुं नैवेह पादपणं। अपि संकल्प विधिना काले तस्य विधीयते। पात्रे मां ज्यस्य चो
नस्य त्यागः संकल्प उच्यते। व्यासः। संकल्पं तु यदा कुर्यात्तु कुर्यात्तान्न पूरणं। नावाहनाग्रो करणं पिंडाश्चैव न दापयेत्। पात्रमर्घ्यस्य। समं त्रकी
वाहनस्य निषेधः। तूष्णीं तु भवत्येवेति हेमादिः। स्मृत्यर्थसोऽनुविकिरं तु न दातव्यमिति तृतीयपादेषात्। स्मृत्यंतरे। सजेचावाहनं चाध्यमग्नौ क
रणमेव च। पिंडांश्च विकिराक्षम्ये श्राद्धे संकल्प संज्ञके। हेमादौ वृद्धातातपस्तपि पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनोपात्रविकि
रस्तु न लुप्यत इत्याह। पृथ्वी चंद्रोदये वा सिद्धः। आवाहनं स्वधाश्राद्धं पिंडाग्रो करणं तथा। विकिरं पिंडदानं च सांकल्येषां द्विवर्जयेत्। विकिरेपि विकि
त्यः। स्मृत्यंतरे। अंगानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्यता। सतदा वाच्ये द्विश्राद्धे कल्यासिद्धिरस्ति। शृंगलियः। पिंडो यत्र निवर्तत मध्यादिपुस्त
थेचन। सांकल्यं तु न दाकार्यं नियमाद्बलवादिभिः। काष्ठाजिनिः। मोजी बंधाद्दस्यार्थं वत्सराणि पीडनात्। पिंडान् पिंडानो दद्युः प्रेतपिंडं विना
त्रुता। अस्यापवादः। पित्रोराष्टिकादौ तु पूर्वमुक्तः। त्यक्ताग्रेऽपि सांकल्यमुक्तं श्रद्धां रन्मते। अनधिको यदा विप्र उस्मन्तं शिस्तं चैव न। तथा च द्विषु
सर्वस्मि संकल्पश्राद्धमाचरेत्। अशक्ते तु पृथ्वी चंद्रोदये वृहन्नारदीये। इत्यामावे द्विजा मावे अन्मात्रं तु पाचयेत्। पेतुकेण तु सक्तं न होतुं कुपोदितं
न

१९४

स्यापवादमाह स एव। श्वशरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः। ज्येष्ठप्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः। एतेषां श्राद्धशिष्टानं सुक्ता दोषो न वि
द्यते। इति केचित्प्रशंसंति मुनयस्तदसां प्रतु। विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयं। हेमादौ जावालः। तांबूलं दंतकाष्ठं वस्त्रं हस्त्रानममोजनं। रस्योषधपारान्नानि
श्राद्धकर्त्तव्यं विवर्जयेत्। आचार्यः। नश्रुदं भोजयेत्तस्मिन्नाहयत्नेन तां द्विने। श्राद्धशेषं नश्रुदस्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि। इति श्रीकर्मलोकसंहिता
ते निर्णयसिंघाततीर्थपरिच्छेदपार्वणाश्राद्धं अथानुक्तल्यः। तत्र विप्रालासः। भोजयेदयं वाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनं। दैवेकृत्या तु नै
वद्यं पश्चात्तस्य तु नैवोदिति शंखाक्तरका विप्रः पूर्वमुक्तः। विप्रश्चात्तवदत्तं बहुधूम्रं गृह्यते। निधाय वा दत्तं बटुना सने पुस्तमाहितः। प्रेषातु प्रे
षसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेदिति बलान्तेः। आशुक्ता वामश्राद्धं। आपद्य नोतीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मदि। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्या रतासि
संक्रमेति कात्यायनोक्तेः। पृथ्वी चंद्रोदये जमदग्निः। यावत्स्यान्नाग्निं संयुक्तं उच्छिन्नाग्निरथापि वा। आमश्राद्धं तथा कुर्यादस्ते ग्नो करणं
भवेत्। कोर्म। अनग्निरधनो वापितथैव व्यसनावितः। आमश्राद्धं द्विजः कुर्यादृषलस्तु सदेव हि। आहिताग्नौ प्रवासं स्ते तसली गृहे दा
शमृत्विगादिना कारयेत्। अमावास्यादि नियतं प्रोषिते धर्मचारिणी। पत्नौ तु कारयेत्तिस्य मन्यनाप्युत्विगादिने तिलघुहारीतोक्तेरि
ति पृथ्वी चंद्रोदये यमः। आदिपदमाष्टिकादिसर्वपार्वणपारिमितिश्रुलपाणिः। स्मृतं तु। पाकाभावे धिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः। सदा चैव तु श्राद्धाणां मामश्राद्धं विदुर्बुधाः। प्रवेताः। स्त्रीश्रद्धं स्वपचयेव जातकर्मणि वाप्य
थ। आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु। स्वयंपचनीति स्वपचः। विष्णुश्रुतसो। आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवसु पस्थिते। आप
द्य नोतीर्थे च प्रवासपत्न्यसमवे। सूर्यचंद्रग्रहे वैवदधादामं विशेषतः। नपक्षे भोजयेद्विद्वान्मूढोपिकथंचन। भोजयन्नस्य वापी स्या
न च तस्य फलं लभेत्। अन्नप्रवास तीर्थग्रहणादौ वामहंश्राद्धमेव। पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमादिरत्नावल्लादयः। अपराकं विज्ञाने च

शीनोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा त्रीनुपवासान् प्राणायामान्। घृताशनं वा अधिकं कृत्वा व्रतशेषं समापयेत्। अनापदितुद्विगुणं। दशद्विंशतशगायत्रीं
 त्रिता आपः पिबेत्। षट्प्राणायामावा। संस्कारेषु चोलेकः। सीमंते चादं। अन्येषु पवास इति दिक्। अत्र माधुवमिताक्षरादौ क्वचिद्विरोधो वि
 षयमेवासादिदार्पः। एकादशहेवां पुनः संस्कारश्चेति प्रायश्चित्तकण्डहेमादिः। यन्तूनाः। दशकृतः विवेदापो गायत्र्या श्राद्धसु गृहजड
 तितदनु कृत्वा यश्चिन्नश्राद्धपरमिति विज्ञानेश्वरः। **अथ स्याद्वाह्यं**। तत्त्वत्पमाह हेमाद्रौ व्यासः। मासपक्षतिथिस्तुष्टयो यस्मिन्मित्र्य
 तेहनि। प्रत्यहं तु तथा भूतं स्यादंतस्य तं विदुः। नारदीयः। पारणमरणान्तरास्तिथिस्तात्कालकी स्मृता। अत्र चादमानं ज्ञेयं। आदिके पितृ
 कार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते इति गार्गी केः। मलमास मृतस्य तु सोरं। मलमास मृतानां तु सोरमानं सदा भवेदिति हेमाद्रौ वृत्तेः। एवं मृत
 मासस्यैवाधिकं ज्ञेयं। ब्राह्मे। प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतैहनि। पितृव्यस्याप्युत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य वैवाहि। अपुत्रस्येति भ्रात्राथ
 न्वयः। ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्यानो वश्यकत्वात्। मदनरत्नसंविधेः। सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं संवत्सरं तथा। भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करेति ख
 गाधिषा मातापितृभ्यां सततं वर्षवर्षं मृतैहनि। स्यात्तितुरं चोरं तामिस्त्रं नामनामृतः। तच्च नानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वणं वाक्तं। अथ माह य
 मः। सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं स्मृतैः। मातापित्रोः पृथक् कार्यं मेकोद्दिष्टं मृतैहनि। व्यासः। एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतैहनि। ए
 कोद्दिष्टं परि सज्य पार्वणं कुरुत नरः। अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः। अथ माह शातातपः। सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणं वत्सदा
 प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं गले यादितो विधिः। यः सपिंडीकृतं प्रतपृथक् पिंडं नियाजयेत्। विधिद्वस्तदभवति पितृघातं वापजायते। अत्रोत्सहं ज
 योः पार्वणं दत्तकादिना मेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः। साग्रेः पार्वणं निरग्रेकोद्दिष्टमित्यपरः। तद्वैषांमिताक्षरादौ ज्ञेयं। कल्यतरुस्तु साग्योरोरसे ज
 जयाः पार्वणं। निरग्रेकोरसेकोद्दिष्टमित्याह। अपरा केप्येवा दत्तकादयो दशपुत्रास्तु साग्यो निरग्रेत्येकोद्दिष्टमेव कुरुः। प्रत्यहं पार्वणं

नेव विधिना क्षेत्रजो रसो। कुर्यात्तमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं स्मृतादशेति जातकुर्यात्केः। पितृघातकस्य पितृदशे महालये वा मृतस्तत्र पार्वणं कोद्दि
 ष्टयोर्विकल्पः। वस्तुतस्तु सर्वेषां पार्वणं कोद्दिष्टं यात्राद्विषयवद्विकल्पः। स च देशचाराद्यवस्थित इति सर्वनिबंधसिद्धांतः। अतएव पृथ्वी चंद्रोद
 यवृद्धपराशरः। मातापित्रोः पृथक् कार्यं मेकोद्दिष्टं मृतैहनीत्युक्ताह। दशधर्मसमाश्रित्य वंशधर्मतथापरे। सूरयः श्राद्धमिति पार्वणं चक्षुषा
 द्वपि। तच्च केवलं पितृणां न सपत्नीकानां मिति हेमादिः। अत्र मातामहानकार्याः। कर्षसमन्वितं मुक्ता तथा द्यं श्राद्धोदशं। प्रत्यादि
 कं च शेषेषु पिंडाः स्मृषडिति स्थिति रितिकात्यायनोक्तेः। कर्षसमन्वितं सपिंडं गोपैरेकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि कुर्यात्पार्वणमेव। अमावास्या
 यां सपोयस्य प्रतपक्षे तथा पुनः। पार्वणं तु स्य कर्तव्यं नेकोद्दिष्टं कदाचनेति शंखोक्तेः। एवं सन्यासिनोपि। एकोद्दिष्टं येतनीस्ति त्रिदंडग्रह
 णादिह। सपिंडीकरणात्मावात्। पार्वणं तु स्य सर्ववदिति प्रचेतसोक्तेः। वायवीयः। सन्यासिनोप्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि। महालयतु
 यश्चाद्वं द्वादश्यां पार्वणं हितत। पृथ्वी चंद्रोदयवृद्धपराशरः। संग्रामे संस्थितानां प्रतपक्षे शशस्ते। तेषां पार्वणमेवाक्तं स्यादपि च सत
 मे। चंद्रक्षयानां शकसंयुग्मेषु प्रतपक्षे मूलवास्तपिंडः। सपिंडितानां मपि चादिका निम्वंते तेषामिह पार्वणानि। तथा। भ्रातृज्येष्ठस्य
 कुवर्तज्येष्ठो भ्रातृनुजस्य च। देवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत्। देवहीनमेकोद्दिष्टं। ज्येष्ठो भ्रातृनाद्यगर्भजः। तथा च तेनेव शातातपः।
 अनाद्यगर्भज्येष्ठोपि भ्राता सद्भिर्गेद्यते। रते सपिंडं नान्नस्य नेपोवैर्वर्णमाचरेत्। आद्यगर्भजं पार्वणमेकोद्दिष्टं वैत्यर्थः। मानुस्महेमाद्रौ
 कात्यायनः। प्रत्यहं यथा कुर्यात्पुत्रः पित्रे सदा द्विनः। तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्ये देववा। यन्तुतेनेवाक्ते। सपिंडीकरणादूर्ध्वं पित्रो
 रैव हि पार्वणं। पितृव्यं भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदेव त्रितितसापत्नमातृपरं। यन्तुवृद्धपराशरः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रा भ्रातृजो
 भवेत्। स एव तस्य कुवर्तपिंडदानादिका क्रिया। पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजनतु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषपूर्ववदुच्च रदिति तात्पर्यं

यदातिथिः। महीयत्रतद्विद्वांशसंतिमहर्षयइतिमरीविस्मृतेः। दर्शविष्णुमासंवपितुः सांवत्सरंदिनां पूर्वविडमकुर्वणोनरकं प्रतिपद्यतइत्यप
 रकं नारदोक्तेः। ह्येप्यव्यापिनीचेत्यामृताहस्यचयातिथिः। पूर्वविडातु कर्तव्यानिमुहूर्तमवेद्यदीतिस्मृतंतेः। पूर्वस्यानिर्वपेसिंडा नित्यं
 गिरसभापितमिति। हेमाद्रोपातः। नद्याहव्यापिनीचेस्यामृताहस्यचयातिथिः। पूर्वविधेवकर्तव्यानिमुहूर्तचयापुवत। मदनरत्नेष्वेवं।
 यत्तुकाष्ठीजिनव्यासो। अहोसमयवेलायां कलामात्रायदातिथिः। सैवप्रत्याहिकेग्राह्या नपरपुत्रहा निदाततात्रिमुहूर्तस्मृतिः। पूर्वद्युः
 सायंनिमुहूर्तमावेतु परैवनिमुहूर्तानचेद्राह्या परैवकुतपेदिसेतिकाळादर्शगोभिलोक्तेः। कालादर्शेपि। प्रत्याहिकेप्येवमेवतिथिग्रा
 ह्यापरपुत्रिकी। उभयत्रतथात्वेतुमहत्वेनविनिर्णयः। समत्वेपूर्वविडैवत्यतथात्वेपिसायदि। निमुहूर्तमवेसायं सर्वेष्टोयंविनिर्णयः। अन्य
 त्रापि। सायंतन्यपरत्रचेमृतातिथिः सैवाहिकेमासिकेग्राह्यासाद्यपराह् योयदितदायत्राधिकासामता। तुल्याचेतुभयापराह् समयेपू
 र्वानचेतुहयोः पूर्ववनिमुहूर्तग्राह्यसमयेनचेत्सरेवाचिता। माधवपृथ्वीचेतुदिनद्वयेपराह् व्याप्तौतुअंशतुः समव्याप्तौचक्षयेपूर्वविडो
 पराह्। खर्वदपेपिरोप्यावितुक्तेः। अपराह्द्वयव्यापिनीतीतस्यचयातिथिः। क्षयेपूर्ववकर्तव्याहृदोकार्यातथातरति। बोधायनोक्तेः। ह
 याहस्यातिथिर्यामिपराह्द्वयमदि। पूर्वाक्षयेतुकर्तव्याहृदोकार्यातथातरति। हृदयोरुत्तरदीयाचेत्सहृदुः। हृदिस्योचात्रपरतिथेर्तुमुप्राह्
 तिथेः। तस्याः क्षयेपराह्द्वयव्याप्तौरसंभवात्। तदाह माधवः। नग्राह्यातिथिगोहृदिस्यावृध्वेतिथेस्तुताविधि। यत्तुपृथ्वीचेदः। पू
 र्वविडवनेनैवयत्रसायाह्रासमयोगिनीतिथिरुक्ते। तत्रपराह् व्यापनक्षिया। सायाह्रः। निमुहूर्तस्यातत्रआह्ननकारयोदितिमास्याहोसा
 याह्रनिषेधात्। यत्रचनिमुहूर्तादियहमहाणंतछेद्रोहोपराह् रूपत्रिमुहूर्तपरमिसोह। तद्धमाक्षेमादिमदनरलकाळादर्शदियं
 ग्रंथविरोधात्क्षणापत्तेश्चनितं। तस्मात्पूर्वोक्तमेवसाधु। यदाविधवशात्तद्दिनेसांवत्सरंआह्ननकृतंतदारात्रावपिकार्यं। मृताहसम

तिक्रम्यचंडालेषभिजायतइतिमरीचिनामृताहातिकमेदोषोक्तेः। नचनक्तंआह्नकुवश्तुरध्वेचासोजनसमापनमिति आपस्तंबेनगोपका
 लतेक्तेष्वेतिमाधवः। आरध्वेआह्नविघ्नवशाद्। त्रिपातेसोजनसमाप्त्यंतरात्राकार्यशेषसमाप्तिः परदिनेएवेतिहरदत्तः। ग्रहणादिनेवार्षिक
 प्राप्तौतदिनैवानेनआभेनहोत्राकुयात्। नातरदिनेत्युक्तं प्राग्ग्रहणानिषेये। तच्चप्रथमाहिकंत्रयोदशमलमासकार्यमन्यथानप्रस
 द्दादशमासिकार्योपिंडक्रियास्मृतेः। कच्चित्रयोदशपिण्यादाद्यमुक्तातुवत्सरमिति लघुहारीतोक्तेः। इदमसाधिमासपरं। हृदशत्रयोद
 शचातीतइत्यर्थः। तेनचत्रयोदशमासिकंशुद्धमासेभवतितत्रत्रयोदशे। धिकेएवाद्याहिकंकार्यं। यत्राधिकमध्येहृदशमासिकं तत्रतस्य
 हिराह्निकृताचतुर्दशेरुद्धेएवप्रथमाहिकमितिनिष्कृष्टः। माधवीयेहमाद्रोचैवं। द्वितीयाहिकंतुशुद्धमासेवनाधिके। नाशुभयोः। मलमा
 समृतानांतुयदासएवाधिकः स्यात्तदातत्रैवकार्यमन्यथाशुद्धेएवेतिप्रायुक्तं। दर्शविवाधिकंचेतदापूर्ववार्षिकं कृत्वाततःपिंडपितृयज्ञोदर्श
 आह्नचेतिनिर्णयदीपेकमुक्तः। स्मृतिसारेपि। दर्शक्षयोहसंप्राप्तकथं कुर्वीतयाजिकाः। आदौक्षयाहोनिर्वर्त्यपश्चाद्दर्शोविधीयतइति। उ
 क्तंतेव। तद्वचनेमृताभावात्। पिंडयज्ञंततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइतिदर्शआह्नपिंडपितृयज्ञानंतयोत्रस्याहिकेप्यतिदेशात्प्राप्तेः पितृय
 ज्ञानंतरंवार्षिकंततोदर्शआह्नमितिभ्यतिषंगस्तुनभवत्येव। तस्यार्थिकृतात्। कालादर्शेपि। निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वउपानकारणमि
 तिसर्वान्प्रत्येकहृदयाभावात्क्षयाहनिमित्तस्यानियतत्वंदेवजानीयेष्वेवं। एवमासिकादिष्वपिज्ञेयमिति। प्रत्यहंयथाकुर्यात्तथाकुर्या
 त्सतान्यपीतिसर्वातिदेशात्। मृताहृषात्सर्गउक्तेहेमाद्रोविहृदधर्म। अयनद्वितयचेवमृताहैवांधवस्थव। उत्तरजेन्नीलवृषसंकोमुद्याः
 समुपागमे। कोमुदाकार्तिकी॥ अथशुद्धिआह्नं। दिवादासीये। सपिंडीकरणाह्। ध्वेवावदहृत्रयंभवेत्। तावदेवनमोक्तव्यंक्षयहनि
 कदाचनेतिवर्षांतरस्यपिंडनेप्यतुल्यं। मृताह्नितुसंप्राप्त्यावदहृचतुष्टयां बहिःआह्नप्रकुवश्तनकुर्यात्पुनश्चाह्नसोजनं। प्रथमेष्टीनिम

नि०सिं०तृ०

१९८

ज्ञाचद्वितीयेमांसमक्षणं। तृतीयेरुधिरं प्रोक्तं। शुद्धं श्राद्धं चतुर्थकमिति श्राद्धकाशकोक्तेः। श्राद्धं किं विदिते ज्ञेयं। स्मृत्यन्तरे। सप्तत्रिंशच्चयोमासा
नश्राद्धं संकृते तमाह तः। सपंचिद्रूपितः पापी प्रेताशी च भवेत्तु सः। तत्र प्रथमे द्वे वर्षांतसपिंडं न पक्षे मृताहात्पूर्वद्विसपिंडं न मृदुपूर्तिश्राद्धं वक्तुं तापर
दुर्वाचिकं कुर्यादिति स्मृत्यर्थसार उक्तं। काल उक्तं हेमाद्रिस्तु मृताहं सपिंडी चकरणेनैव वार्षिकसिद्धिः। पूर्णं संवत्सरे पितुः षोडशः पारकीर्तितः।
तनेव सपिंडं तनेनैव श्रिकमिष्यत इति वचनादित्याह। इदमेव युक्तं। अथ स्यात्तज्ज्ञाने मरीचिः। श्राद्धे विघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतह
नि। एकादश्या तु कर्तव्यं रुद्रपक्षे विशेषतः। विशेषत इत्युक्तेः शुक्ले कादश्यामपि। बृहस्पतिः। न ज्ञायते मृताहं त्रयमीति प्रोषिते सति। मांसश्चेत्प्र
तिविज्ञातस्तद्दर्शस्यादथाद्विकं। दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः। प्रस्थानमासदिवसो ग्राह्यो पूर्वोक्त्यादिश्रण। मदनरत्ने भविष्ये। मृता
हं योनजानातिमानवो विनतात्मजा। तनकार्यममायास्यां श्राद्धं संवासरंतदा। दिनमेव तु जागति मासं नैव तु या नरः। मार्गशीर्षे यवासादे माघे
वातदिनं भवेत्। निर्णयामते तु। यदा मासान विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु। तदा याषाढक मासि माघवातदिनं भवेत्। इति बृहस्पतिस्मृतेराषाढा
प्युक्तः। कालादर्शे पिमासा ज्ञाने दिनाज्ञाने कार्यमाषाढमाघयोरित्युक्तं। हेमाद्रौ प्रभासखंडे। मृताहं योनजानाति मासं वापि कथं वन। ते
न कार्यममायास्यां श्राद्धं माघे यमार्गके। भविष्ये। मृतवार्ता श्रुते ग्राह्यो पूर्वोक्तेन क्रमेण तु। पूर्वोक्ते नैति प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तद्दर्श
मासाज्ञाने दिनाज्ञाने च मार्गादाविति वल्लवणादिने पितृयमित्यर्थः। श्रवणादिनमासाज्ञाने माघमार्गद्वौ कार्ये। पूर्वोक्ते प्रभासखंडात्। अ
तो त्रयोपद्विंशत्पक्षेषु कं हेयं। तिथितत्त्वमः। गतस्य न भवेद्दार्तायावद्वादशवार्षिकी। प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं स्मृतवांधवैः। यन्मासि
यदहर्गते स्तन्मासितदहः क्रिया। दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आषाढस्याथवा कुहूः। अथ श्राद्धविघ्ननिर्णयः। तत्र विप्रस्यानिमां त्रणोत्तरं सु
तके मृतके वा शोचाभावः। निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि। निमंत्रणाद्विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य वा देहपितृपुतिष्ठत्कनाशेन

भालमातृणामेकोऽद्विष्टं च पार्वणमिति स्यात्पक्षमेतुल्योक्तेश्च विकल्पः। केचित्वापस्तंबादिवाक्यानि व्युत्क्रमात्प्रतीतानां नैव कानैव कार्य
 सपिंडं तस्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृत्वा सपिंडं न पितृव्यादिपराणीत्याहुः। माता सा पत्न्यमाता। एकोऽद्विष्टं तु कनिष्ठपरमिति पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेवं। विशेष
 पक्षमाधकारिनिर्णये प्रागुक्तः। केचित्तु जातरासावपितामहस्य वार्षिकमप्यावश्यकं। पुत्राभावे च तस्य पुत्रेः पत्नी माता तथा पिता। त्वत्ताभावेपि
 सा कृष्यः कुर्यात्तस्योर्ध्वदेहिकमिति मार्कंडेयपुराणादिमुहुः। तत्रापोत्रेण कादृशगहादिकर्तव्यं आहुषोऽश्वमिति कात्वीयविशेषोक्तेः। अ
 यस्तथाह द्वयनिर्णयः। तत्रैकोऽद्विष्टमध्याह्निककार्यं। मध्याह्नश्च पंचधा विभक्त्यदिनं तृतीयमाग इति माधवः। आम आहुतुं पूर्वह्ने एकोऽद्वि
 ष्टतु मध्यतः। पार्वणं च पराह्ने तु प्रातर्ह्ने द्विजामितकमिति हारीशोक्तोप्रातः शद्धसह चर्यात्। तत्रापि कुतपादिमुहूर्तद्वितीये ज्ञेयं प्रारभ्य कु
 तुप आहुं कुर्यादरोहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु नलं घयेत्तदा तश्चैकगोतमोक्तेरेतत्सरत्वात्। रोहिणो नवमा मुहूर्तः। मिथिला
 आहुको मुदी चैवं। अन्यथा ऊर्ध्वमुहूर्तं कुतुपाद्यमुहूर्तं च तुल्यं। मुहूर्तं पंचकं द्येत तत्स्वधाभावेन मिष्यत इत्यादि वरोधात्। दीपिका
 पि। एकोऽद्विष्टमुपक्रमेत् कुतप इति। माधवीयव्याप्तापि। कुतुपप्रथमभागे एकोऽद्विष्टमुपक्रमेत्। आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नित्यतां त्वानि
 ति। तेन कुतुपादरोहिणो तामुरव्यः कालः। पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेवं। दिनद्वयतद्वाप्तौ अंशेन समव्याप्तौ च पूर्वाविषमव्याप्तावाधिक्येन निर्णयः।
 अव्याप्तौ पूर्ववत्। परविद्वांशानिषधात्। स च वक्ष्यते। पूर्वदिने यद्वेणो रोहिणं लंघनापनेः परे वेति गोडाः। श्रुक्कृष्णवशात्तवर्बदीद्ये वा व्यवेस्य
 त्यन्ये। तत्रापरविद्वांशानिषधमव्याप्ति। मत्रमूलं कालमाधवीयं ज्ञेयं। पार्वणं तु पराह्ने कार्यं पूर्वाह्ने च वनात्। माध्याह्न्यापि नीयास्या
 सैकाद्विष्टतां च भवेत्। अपरह्ने व्यापनीया। पार्वणे सातिथिर्भवेदिति पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेव मुहूर्तगोतमोक्तश्च पूर्वद्वयं परद्वयं वा पराह्ण्या
 पितृसंवराद्या। दिनद्वयतद्वाप्तौ तदस्य रश्मिः समव्याप्तौ वा पूर्ववा विषमव्याप्तौ त्वधिक्यं ग्राह्या। द्वयपराह्ण्यापि नीयादाह्निकस्य

ताक्षरा माधवीयादौ ज्ञेयं। मिताक्षरा माधवादौ तु श्राद्धकर्तृभोक्तृश्वसर्वथादोषभावउक्तः। आशौचमध्ये श्राद्धदिनमासौ तु माधवीये कालादर्शे च
जप्यश्रुगः। देवेष्वपि तु आशौचं न जानीयते यदा। आशौचे तु व्यतिकारं ते तेभ्यः श्राद्धं न दीयते। श्राद्धं चिन्तामणो ज्योतिषे। प्रतिसंबत्सरश्राद्धमा
शौचात्पतितं वयत्। मलमासं पितृकार्यमिति भागुरिमापितं। आशौचात्पदिनत्वेन निमित्तत्वादित्यर्थः। एतन्मासिकादिकपरं न दाशेकादौ। अत
एव सुदर्शनमाष्ये। अपरपक्षे पित्र्याणीनि नियमात् कृष्णपक्षश्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमवन्तु गोणकाले करणं। तत्रोपवासः। वेदोदितानां नित्या
नां कर्मणां समतिक्रमे। स्नातकव्रतलोपे वप्रायश्चित्तमभोजनमिति मन्त्रे रित्युक्तं। आशौचे तु प्रायश्चित्तमपि न। मुख्यकाले अनुधिकारात्। आ
शौचात्ते संभवतु व्यासः। श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने तं तं श्रमृतसूतके। वदति शुद्धोक्तकार्यदर्शे चापि विवक्षणाः। गोभिलः। देवप्रसादिके श्राद्धत्वं तं श्रमृत
सूतके। आशौचानंतरं कुर्यात्तन्मासे दुष्टयपि वा। मरीचिः। श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने पवित्रात्ते मते हनि। एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः। वि
शेषत इत्युक्तेः श्रुक्तेकादश्यामपि। आशौचे तत्र विघ्ने एतदिना माधवपृथ्वी च दो। यत्त्रिः। तदहश्चैतदुष्येत केन चित्त्वादिना। सतकानंतरं क
यत्सुनस्तदहरे वने नित्यं सर्वकालात्तामे ज्ञेयं। एतदादिके तत्र श्राद्धपराय च देवलः। एकोदितुसंप्राप्ते यादविघ्नः प्रजायते। मासे न्यस्मिं स्थि
तास्मि श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नत इति तदपि मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च। इदमपि पूर्वकालात्संभवा। व्याध्यादौ विस्मरणेनैव ज्ञेयं। अथ
परिजोदर्शने। तत्र दार्शिकमासेन कार्यं। श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामांश्राद्धं प्रकीर्तितं। आमावास्यादिनियतं माससंबत्सरादृत इति हेमाद्रौ हारी
ताक्तेः। व्याघ्रपादापि। आर्तवेदेश कालानां विह्वलसमुपस्थिते। आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं श्रद्धां कुर्यात्सदेवाही निदीपिकापि। दर्शविमार्गार्तवेप्या
मश्राद्धं विधिं प्रयासि विधुराद्याश्वाचरे सुद्विजाः। वस्तुतस्तु पाकाभावे द्विजातीनामांश्राद्धं विधीयत इति स्मृतं। पाकर्तरे सत्त्वेनान्य
थामेनेति युक्तं। मासिकानि संपिंडानि आमावास्यातथाद्विकं। अनेनैव तु कर्तव्यं यस्य मायारजस्वलेनिक लिकाया वचनाच्च। कालादर्शे तु स्त्रियो
रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पंचमहनीति पक्षांतरमुक्तं। परिजानेप्येवं। एवमहालययुगादावपि। आदिकं तु रजोदर्शनेपि तादृने एव कार्यं। पुष्पवत्स्वपि

पुष्पवत्स्वपि शदे पु विदेशे ज्ञेयं न भिन्नः। अनेनैवा द्विकं कुर्याद्दोषात्तामेन न क विदिति माधवीयेलोगास्मृतेः। मरीचिरपि। अनग्निश्च
वासी वयस्य मायारजस्वला। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न वक्तुं यान्तत हनि। काष्ठीतिनिः। आपन्नोप्यादिकं नैव कुर्यादभिनकुत्रचित्। अनेन
न तदमायां कृष्णं च हरिवासरे। प्रयोगपरिजाने। रजस्वलायां मायार्थ्यां क्षयाहंयः परित्यजेत। सवेन रजमाया च दामृत - संपूर्वं देवयज्ञि
निबंधेपि। अतः श्राद्धं पंचमेदिकुर्याद्मायारजस्वला। पुत्रपि नोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्मतः। कालादर्शेपि। रजस्वलांगनौ नाग्यविदेशस्थे। थ
वादिके। दर्शदा विवर्गमेन तन्नेन श्राद्धमाचरेत्। अन्यत्रापि। विदेशको वा विगतगिरिको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां। श्राद्धं मृताह विदधी
तपोकेनीमेन हस्तानतु पंचमेदिकुर्यात्। एवमासिकोपि। यत्तु मरीचिः। आदिके समुप्राप्ते यस्य मायारजस्वला। पंचमेहानतः श्राद्धं न कुर्यात्तत ह
नि। माधवीये। श्राद्धं तदनकते यं पंचमहनीत्युत्तरार्धे। तदपुत्रस्त्रीकर्तृक श्राद्धविषयं। अपुत्रा तु यदा मायार्थं संप्राप्ते सत्पुत्रादिके। रजस्वला
भवत्सा तु कुर्यात्तस्य चमेहनीति श्लोकगोतमोक्तेः। देवे कर्मणि पित्रे च पंचमेहनि श्रद्धां कुर्यात्। निप्रसासखंडाच्च। नन्वभुवि त्वादेव तत्र पंचमेह
न्यर्थेति श्राद्धप्राप्तमिति वचनं व्यर्थं। भव। गर्भिणी स्तुतकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी। यदा शुद्धं तदा न्येन कारयेत्प्रयतास्वयमिति हेमा
द्रौ भाविष्योक्तः। अनुपनीताः स्त्रीश्च श्राद्धं मृतिजाकारयेयुः। स्वयं वा मंत्रकं कुर्यात्तस्मिन्नेसा श्राद्धायादारां करणानि निमित्तानि
स्य। तदुक्तं दिशो आशौचानंतरं श्राद्धकर्तव्यतावेदकवाक्ये व्याख्यायि। अतः प्रायुक्तमपि युक्तं। पत्नी पंचमेहनीति युक्तं। यत्तु संप्राप्तासि
तदेनानां भवेद्यत्प्राप्ता चनेति। तदुक्तं निष्ठानि प्रमिति हेमाद्रि। भिन्नसर्वनिबंधसिद्धांतः। हेमाद्रिस्तु श्राद्धादौ स्त्रियां सहेवाधिकारात्
स्यां रजोदुष्टायां तां नृत्तिरेकभावेण पंचमेहनिकार्यं। प्रायुक्तमपि युक्तं। मायार्थं सत्त्वेन पुष्पवत्स्वपीति वचनात्तादृने एव स्यात्। दीपिकापि।
मायार्थं सत्त्वेन पंचमादयस्य। दार्शिकमासिकं पक्षां नैव दुर्भाकर्तृत्वाधिकृते पक्षांतरे निष्ठानि। कुर्यात्तद्विदमं स्वमुख्यं विवसति। तच्चिन्त्यं।
सहाधिकारः सह तं श्रुत्या वा एकफललभत्केन वा पाककर्तृत्वेन वा। नाद्याः। तदभावात्। पाण्यहणादिसहत्वं कर्मस्वित्वात्तिसाध्यकर्म

विषयत्वात्। आहिकस्य च निरपेक्षरपि पाके नैवोक्तः। स्मात्तात्प्रियाध्यत्वात् नूयमात्। तमपरुष्येति पूर्वोक्तवचनसत्त्वात्। कथं च नार्थांतरसत्त्वे अधिकारः। ज्येष्ठपानविनेतरमि नियमात्। ज्येष्ठापरत्वे च तेनैव सिद्धे च नैव व्यर्थोक्तः। नहितीयः। विभक्त्यभेदतुल्ये कस्याश्च वित्तन्यस्याधिकारपत्तेः। न तृतीयः। प्रवासनिर्देशस्तु तिकारो गणयादिष्वप्यकरणापत्तेः। आरभते नैवैषात्रैरन्तरं संबन्धवैरिति देवलोक्तावात्मनेपदात्त्वस्य बाधवानां च पाककर्तृत्वोक्त्या विरोधाच्च। अपततस्तानि पपाचाशुसीताजनकनादिनीतिपात्रादिलिगात्। प्राशस्य भार्यया पाकस्योच्येत न तत्कस्याप्य निष्टं। तेनैव तद्वचनमुक्ताद्यभावात् नूयन्तिवचो विरोधाच्च यत्किंचिदेवापदपि आह्वीयाहनि संप्राप्तेयस्य भार्यारजस्वला। आहुतं न कर्तव्यं कर्तव्यं च नैव हनीति श्लोकगोतमपाहो न्यथा दर्शितः। माधवीये च तद्वशात् सप्तमोक्तं। तेनापि नाभिप्रेतार्थसिद्धिः। यस्य प्रेतस्येत्यर्थोक्तं। तेनात्र हेमादिवृत्तामेति बहुवक्तव्यापिनोच्यते। अथाचारो हणनिर्णयः। लोगाक्षि। मृताहनि समासेन पिंडनिर्वाणं पृथक्। नवआहुं च दपस्योराचारो हणएवत। समासेन तत्रेण द्विपितक आहुवद्वयोरिकः पिंडो विप्राश्च। पिंडो राहः आहुपरः। नवआहुं पृथगिति हेमादो पृथ्वी चंडो। अत्र मृताहनीत्येकत्वादिति नैव हेमादिको वा मृततिथेरकत्वे कालकर्मकर्मकाकोक्यं च। एवावस्य धिरो हेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया। पिंडो दानाक्रयात् तद्वत्त्वात् प्रत्याहिकं तथा। नवआहुनि सर्वाणि सपिंडीकरणपृथक्। एक एव वृषासर्गा गोरकांतत्रेद्वीयनइति। तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेवा वार्षिके समासविधानादन्यत्र सर्वं न पृथक्त्वे प्राप्ते नवआहुमे च पृथगिति परिसंख्यान्यत्र पृथगुक्ते घृषिवा वार्षिकप्रोदश आहुतीर्थस्य पिंडो नववृक्षारादेषु समासे एवेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः। अतः समासविधिबलाज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्न्यामनुरन्वारो हणे तस्य सपत्न्यपितृवार्षिकादिकमविभक्तः सपत्न्युत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः। वस्यमाणपृथ्वी चंडामृते तु ओरस एव मातुः पृथक् कुर्यात्। एवं बह्वेषि मातृपुत्रे यो नरुली से तो पितामह न एष्य वसुक्तं। मनुगागर्ग्यः। एक विसं। समाह्वेदपतीनिधने गती। पृथक् आहुततः कुर्यादोदतं च पृथक् पृथक्। आहुतं पिंडः। तत्र नवआहुविषया यत्तु भृगुः। यासमारोहणं कुर्याद्गुरुश्रित्यापत्तिव्रता। तामृताहनि संप्राप्तिपृथग्व्यं डेनियोजयेत्। प्रत्यहं च नवआहुं युगपत्समापयेत्। तद्येषां वार्षिकमर्ककाद्विष्टमुक्तं तद्विषयं। प्रत्यहं मृते हनीत्यन्यः। नवआहुं युगपदिति दर्शकहियदेकतत्रेण पृथगित्यर्थमाह हेमादिः। एतन्मृततिथिभेदे विषयामिनिपृ

विद्यते कचिदिति ब्राह्मणेः। कर्तुं स्मृतिविरुद्धाह। व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमे च न जपे। शारध्वसूतकं न स्यादनारध्वे तु सूतकं। श्राद्धप्रारब्धस्तेनैवा
केः। प्रारम्भोवरणाय तत्संकल्प्यो व्रतसंज्ञया। नादीमुखं विवाहाद्देशाद्देवाकपरिक्रियेति। माधवीये ब्राह्मणि। श्राद्धादौ पितृयज्ञेष्वप्यदा ने चना
भवता। मिताक्षराणां स्मृत्यन्तरसद्यः शोचंप्रकृत्य। यज्ञसंभृतसंसारविवाहे श्राद्धकर्मणीति। निश्चितत्वादगोडग्रथास्तु निमंत्रणांतरं कर्तुं भोक्तुं च
नाशोचं। निमंत्रणांतरश्राद्धप्रारम्भस्यादिति स्मृतिरिति विष्णुक्तेः। यत्तु श्राद्धपाकपरिक्रियेत इत्यर्थं श्राद्धविषयमित्याहुः। दानगृहमरणोदाब्रा
ह्मणउक्तं। भोजनार्थं तु संभुक्ते विप्रैर्दानं विपद्यते। गृहे इति शेषः। यदा कश्चिन्नदोष्टिष्ठं शोचं त्यक्त्वा समोहिताः। आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो दि
जाइति। अस्य श्राद्धविषयसंदेहादिगोचरे। पृथ्वीचंद्रोदयव्यवं मम तु प्रतिभाति। इदं विवाहादिविषयं। ननु श्राद्धविषयं। तस्य दासा वात। वि
वाहात्सर्वयज्ञेषु दुल्लुपक्रम्य। मुजानेषु नुविप्रेषु तंतं गमृतस्तकं। अन्यगोहादकाचां ताः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति षड्विंशतमे कवाक्यात्।
निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धश्राद्धकर्मणी निपूर्वाह्नविरोधाच्च। श्राद्धं तु यद्यपि विष्णुना पाकान्तरमात्रे चाभाव उक्तस्तथापि कर्तुरेव सः। सोक्तु
स्मदोषास्त्वव। अपि दानगृहीतोऽश्वसूतकं मृतकं तथा। अविज्ञातेन दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन। विज्ञाते पुनरुक्तरे वस्थात्प्रायश्चित्तोदिकं
क्रमादिति माधवीये ब्राह्मणेः। आदिशब्देनाशोचमुच्यते। नच्चाह विष्णुः। ब्राह्मणादीनामाशोचेयः सह देवानामश्रानितस्य स्वावदेवाशोचं या
वनेषामाशोचं यावनेषामाशोचं व्यभिगमे प्रायश्चित्तं कुर्वीदिति यत्तु देहपितृपुत्रिष्टस्मनाशोचो विद्यते कचिदिति ब्राह्मणंतच्छ्राद्धकालीनस्य नि
षधकं ननु नरकली नस्य। रुद्रिदापस्तु निमंत्रिते स्थिति आमश्राद्धपरं। भोजनार्थं तिखादि त्वनश्राद्धपरमित्याह। प्रायश्चित्तं तत्ता हमा
र्कडेयः। लुक्तातु श्राद्धाशोचं च रक्षातपने हि जः। एतस्मात्ततः। अभ्यासे शांखः। ब्राह्मणस्य तु थापुक्ता मासमेकं व्रती भवेदिति। अज्ञाना
तुल्लागलेयः। एकाहं च ग्रहपंचमघरात्रमभोजनं। ततः श्रावर्षवेदिप्रः पंचगव्यविवेकर इति वर्णक्रमेण दं। अभ्यासे तु द्वे गुण्यमित्यादि नि

तत्र पक्षिणीकार्यापेक्षकोदेवशुध्यति। पुत्रो न्योवाग्निदस्तस्यास्तबदेवशुचिस्तयोः। तव आहुं सपिंडं च युगपन्नसमाप
 यदिति षडशीतिमतात्। यदानारीविशेदाग्निप्रियस्यप्रियवांछया। तदाशौचं विधातव्यं सती शौचं कर्मण हीनिलचुहारीतो
 केश्व। सती शौचोत्तरमन्वाराहणतु सहाशौचं। सवेदवादसाध्वीस्त्रीनसवेदात्मघातिनी। अहाशौचेतुनिर्वृते आहुं प्रा
 योनिशगस्तत इति ब्राह्मोक्तेरिति पृथ्वी चंद्रा पराके। एतदन्वाराहणे एव न त्वेकचित्तो। सवेदवादइमानारी विधवेत्यादिः।
 एतदसवर्णापरमित्यन्ये। स्मार्त्तगोडास्तु। देशांतरमृतोपत्योसाध्वीवत्पादुकाद्वयमुपक्रम्य ब्राह्मे अहाशौचेतुनिर्वृ
 ते इत्युक्तेर्मन्त्रे शौचोत्तरमन्वाराहणे अहः। सहगमने तु पूर्णदिशहादि। पिंडादिदशास्तु सहेव। तथा च जिक न शूलपाणि
 शुद्धित्वधृतं व्यासः। संस्तुतं पतिमा किर्यप्रविशेद्याहुताशनं तस्याः पिंडादिकं दयं क्रमशः पतिपिंडवत्। अन्विता
 पिंडदानं तु यथाभर्तुर्दिनेदिने। तदर्थो रोहिणीयस्मात्तस्मात्सोनात्मघातिनीति विच्छेदकेश्व। तनाशौचमपि दशाहादि।
 पृथक्चित्तोतुभर्तुशौचमध्ये तद्वैवासायं अहणदशपिंडाः। अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिंडास्तु अहणतु। स्वाम्यशौ
 चव्यतीततु तस्याः आहुं मदीयत इति तत्रैव पेठी न सिसृते। सती शौचोत्तरमृतोतु चतुर्थे दिशि आहुं। शूलपाणिना तदग्निं
 राणीयत्वेनोक्तं। पुनरुतस्य सदाशौचमित्याहुः। अन्यस्तपिंडाशौचमध्ये विदेशान्वाराहणतनाशौचमेव। अन्वितायाः
 अंगत्वात्। अन्यतुरजोव्याः स्तिकायाश्च गमननिषेधादितराशौचस्यानिषेधमाहुः। तन्मूलवचनं विना अन्यमेव॥
 स्मृत्ययसारे सहगमने सर्वत्र आहुं पिंडादोपाके काले कथं कथं चति। यतु पतिमुद्दिश्य अन्यकाले न्यतिधा वन्वाह

तस्याः आहुं तक्षयतिथौ कार्यं। न सत्तृतिथौ। पारपो मरणे नृणां तिथिस्तात्कालकी स्मृतेति स्कां दीतिथिरेकैव जायते
 इत्यादिवचनाच्चेति मदनपारिजातपृथ्वी चंद्रादयः। अन्यतु तस्याः पतिमरणे नमृतमायत्वात्। सहगमनः पृष्ठतो वा तदु
 श्रितेयदि। तस्याः आहुं स्तुतेः कार्यं पत्युरवश्येह नीतिपुराणसमुच्चयाच्चेति यावेवत्याहुः। अत्र मूलं चित्तं। अ
 न्नवशेषाहमाद्रास्मृत्यंतरे। मातामंगलसंज्ञेण श्रियते यादतादिने। उद्दिश्य विप्रपंक्तोता भोजयेच्च स्ववासिनी। आहुं स
 पाते निर्णयः। तत्र पितृमृततिथ्येकत्वे मरणक्षयेण दर्शवर्गद्वयवत्तंत्रेण आहुं कुर्यापोर्वापयोजानेतु पितृपूर्वकुर्यादि
 तिहमादिः। माधवाद्यस्तु पित्रो आहुं समं प्राप्तेन वपयुचितेपि वा। पितृपूर्वकृतः कार्योदन्यजासतियोगत इति काष्ठाः
 जनिस्मृतः। सर्वत्र पितृपूर्वकं प्रयोगमाहुः। पार्वणे कादिष्टयोः संपाते माधवीये जावालिः। यद्येकत्र भवेयातामेकादि
 छेवपादिनां। पार्वणं त्वसिनिर्वर्त्य एकादिष्टं समाचरेत्। गृहदाहार्त्वायुगपन्नमरणे तु भृशः। एककाले गतासुनां बहुना
 मथवादयोः। तंत्रेण प्रपणं कृत्वा कुर्यात्पृथक्पृथक्। पूर्वकस्य मृतस्योदाहितीयस्य ततः पुनः। तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपा
 तेद्ययक्रमात्। तस्य अंगः। सवेदादिस्तपिजानां युगपन्नमरणं यदा। संबंधसतिमालोच्यत क्रमाद्वाहमाचरेत्। गारुडे। एकेनैव
 तुपाकेन द्वाडा न कुरुनेत्रहिः। विकिरं चैकितः कुर्यात्पिंडाद्व्यात्पृथक्पृथक्। अत्र तु गमने च दाहस्तपिंडादो विशेषवक्ष्यामिः।
 अत्रिः। बहुनामथवादास्यां आहुं चेत्स्यात्समेहनि। तंत्रेण प्रपणं कृत्वा पृथक् आहुं न कारयेत्। पुलस्त्यः। महालयगया आ
 हुं गतासुनां सयहनि। तंत्रेण प्रपणं कृत्वा आहुं कुर्यात्पृथक्पृथक्। इदं वपृथक्पाकेन भिन्न आहुं शक्तो। पृथक्पाकेन

संबंधासत्याश्राद्धमेदैस्तु मुख्यः पक्षः। एकत्रैवादेनेश्राद्धं द्वयं प्राप्तं यदा तदा॥ चरे चरे देवपुरा वर्षा पितृमनुश्रुतः। एक
कस्मिन् कशेत्यादि द्वयोः श्राद्धं यदा द्विजः। तदा पूर्वमृतस्यादो हत्वा स्नात्वा यथाविधि। पश्चात्पश्चात् नृतस्येव पृथक्पाकेः समा
चरेत्। नैकस्मिन् दिवसे श्राद्धं त्रयाणां कुत्र विद्विजः। एकः कुर्यात्तथा प्राप्तिः अन्यो भूता समाचरेत्। स्नातृर्विद्यमानस्तु तत्परे
समाचरेत्। अन्यथा श्राद्धं तस्याच्छ्राद्धं संकरकृद्देवदित्याश्वलायनोक्तैरिति पृथ्वीचंद्रः। कात्यायनः। देवहूनिनिमित्तानि जा
यरत्नेकवासरः। नेमित्तिकानि कार्याणि निमित्तास्तत्पुनः क्रमात्। जावालिः श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्विने। नेमित्त
कंतु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमेण कालादर्थः। नित्यदाशिक्रियाश्राद्धं कुं समासिकयोरपि। दाशिक्रिययुगादेश्च दाशिक्रिययुगस्य
योग्योः। दाशिक्रियमन्यादः संपाते श्राद्धकर्मणः। प्रसंगादिनरस्यापि सिद्धं नरमाचरेत्। अस्य देवतापेपवादमाह स एव।
नित्ये चोद कुं समासिकयोरपि। दर्शस्य चोद कुं समासिकयोरपि। नित्यस्य चाष्टिकस्योपि दाशिकाष्टिकयोरपि युगाद्या
ष्टिकयोरपि मन्वायाष्टिकयोरपि स्था। प्रत्याष्टिकस्य बालस्य योगे पुत्रादित्ये च। संपादे देवतापेपवादमाह स एव।
तानि पतिश्राद्धं पूर्वानुष्ठानकारणं। पित्रोस्तृप्तिपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि। माधवीयस्मृतिसंग्रहः। काम्यं तत्रेणान्यस्य तत्र
श्राद्धस्य सिद्धिर्ना। अथ श्राद्धं गतपेण पादजाते वशोदयवर्गः। पूर्वतिलोदकं दत्त्वा आमश्राद्धं तु कारयेत्। प्रत्ये च भवत्स
र्वपरे हूनि तिलोदकं। पक्षश्राद्धं हिरण्ये च अनुब्रज्य तिलोदकं। न वनित्यतेपेण स्यात्परं ह्युक्तं। ननु श्राद्धं गतपेण मन्वाति
वाच्यं। यस्तर्पयति तां विप्रश्राद्धं कृत्वा परं हूनि। पितरस्तनतृप्यति न च कुप्यति वंशमिति मे गणकलानिरर्थवादाभ्यामंगत्वा

पृथ्वीचंद्रनिर्णयामृताद्याः। देवयाज्ञिकोप्येवं। पराशरमाधवस्तु। गार्ग्यभृगवादि वचनाल्लोगाक्षिवाक्ये समासेन पाकादितं त्रैके
न दर्शवर्गद्वयवत्। प्रत्येकश्राद्धं कुर्यात्। नवश्राद्धं च तथेत्याह। पृथ्वीचंद्रिकादयस्तु। द्वयोरेक पिंडदानं त्रैलोक्याक्षिवचनं चापदि
षयं। पृथक् पिंडदानं तु मुख्यः कल्पः। तदा ह्यष्टपराशरः। आरुह्य भर्तुश्चित्तमंगनाया प्राप्नोति मृत्युं रत्नसुखं सत्ययुक्तं। एकादशा
हेतुतयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक् स्वर्गमयेह्यसिद्धिः। एकत्वं मिच्छति मतिप्रहीना एकादशाहं दितुं ये नृनार्योः। तस्वर्गमार्गं विनिहन्तु
कुरुः स्त्रीसत्त्वघातान्तरकाधवासं। भर्त्रा सह मृताया तु ना कलोकमपीप्सती। साहेश्राद्धं पृथक् पिंडानेकं संतु स्मृतं तयोः। पृथ
गवहिकर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकं। यानि श्राद्धानि सर्वाणि तान्युक्ता। निपृथक् पृथगिति। विश्वादर्शेपि। मातुर्गयाष्टकाष्टिकं
साहस्रमहालभ्ये श्राद्धं कुर्यात्पृथगे देवं तत्रं चानुगतावपि। एकचित्यां समारुह्य मृत्यायेरेकवर्हिषि। पित्रोः पिंडान् पृथग्दद्यात्। सि
उदत्तौ च त्रुडित्यग्निस्मृतेरित्याहुः। यत्तुषट्त्रिंशन्मते। एकत्वं सांगता भर्तुः पिंडे गोत्रे च स्मृतं। न पृथक् पिंडदानं तु तस्मात्
लीपुर्विद्यतइति। तदृशादिपरं। चंद्रप्रकाशेपि। एकचित्यां समानुदोदपती प्रमृता यदि। पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वत्पत्युरेव क्षयह
नि। मृतानामपि मृत्यानां भार्यामाः पतिना सह। तत्रेण अपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिष्येह नि। पूर्वकस्य मृतस्यादो द्वितीयस्य ततः
पुनः। तृतीयस्य ततः कुर्यात्स निपानेष्टयं क्रमइति। सहगमने सर्वत्र श्राद्धार्थमेकपाक इत्याह मदनरत्नप्रवेताः। एकचित्यां समा
रुह्यो भिद्यते दंपती यदि। तत्रेण अपणं कुर्यात्पृथक् पिंडं समाचरेत्। पृथक् चोदयेप्येवं। अत्र भर्तुर्गणो च मध्येन्यदिने स्त्री
मरणे पतिमृणादिनगणनया शोचं पिंडदानेकादशाहदिकार्यं। नात्र पक्षिणी वृद्धिः। मृतयनिमनुब्रज्य पत्नी च दत्तं गता। न

कर्मनिर्णयकं। मातामहं चोत्तरे द्युर्द्वौ श्राद्धं नयं स्मृतं। अशक्तौ तु द्वागता तपः। पूर्वोक्तं मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पितृकं तथा। ततो
मातामहं नाचवृद्धं श्राद्धं नयं स्मृतं। अत्राप्यशक्तौ स एव। पृथग्दिनेषु शक्तिश्च देवकस्मिन् पूर्ववासरे। श्राद्धं नयं प्रकुर्वते तदेव
वन्तुतां निकां मिति वृद्धमनुरपि। अत्रापि भिन्नकाका नानादी श्राद्धं नयं बुधः। पूर्वद्युर्वे प्रकुर्वते तत्पूर्वोक्तं मातृकं। अत्रमस्तु
पूर्वद्युस्तदहरत्येविति गृह्यपारिशिष्टाद्वारुणं ज्ञेयम्। तच्च प्रातरं। पार्वणं चापरारुणं तु प्रातर्द्विनिमित्तकमिति श्रुता तपोक्तेः।
अत्र प्रातः श्रद्धः सार्धं नृपरः। ग्रहरोध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत इति गार्ग्यो रिति पृथ्वीचंद्रः। इदं च पुत्रजन्मादिकु विषयः
तदाह त्रिः। पूर्वोक्तं ये सवेद्विद्विना जन्मनिमित्तकं। पुत्रजन्मनिकुर्वते तत्र श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति। एतदत्रियतनिमित्तपरं। नि
यतं पुनिमित्तं पुत्रातर्द्विनिमित्तकं। तेषामनीयतत्वे तु तदानंतर्धमिष्यते इति लोकादिस्मृतः। आधानं गंगादी श्राद्धं तपरा
ह एव। आमश्राद्धं तु पूर्वोक्तं सिद्धं जन्ममध्यतः। पार्वणं चापरारुणं तु द्वादिश्राद्धं तथागिकमिति निर्णयामृतगालवोक्तेः। नादी मुख
हयं प्रातरागिकं तपराह त इति विच्छेदश्च। इदं च पितृमातृमातामहादिक्रमेण नवदेवसंकार्यं। तत्र मातामहाः सप्तलोकाः। वृद्ध
मातामहमातामहानां सप्तलोकानामिति पृथ्वीचंद्रोदये गार्ग्येण पाहात। इमा द्वौ शरवः। नादी मुखे सत्यवरुं संकीर्त्ये
श्च देविको वृद्धपराशरः। नादी मुखे सत्यो देवभ्यः प्रदक्षिण कुशासनं पितृभ्यस्तु मुखे सत्यश्च प्रदक्षिणमिति स्थितिः। अत्रैवैव
सिष्ठः। नादी मुखे विवाहं च प्रापितामहं पूर्वकं। नाम संकीर्तयेद्विद्वानस्य च पितृपूर्वकं। यच्च स्मृत्यर्थे सारे। वृद्ध मुख्यास्तु पित
रो वृद्धि श्राद्धं पुत्रजत इति। यच्च गार्ग्येण पुत्रमुपतिप्रतिपादयन्तं चारुकांतरविषयं। पितृभ्यः पितामहभ्यः प्रापितामहेभ्य इति
वृद्धं परिशिष्टे कात्यायनेन चानुलम्ब्य मानात् पृथ्वीचंद्रोदयेभ्यः। यतु केचिद्वृद्धपदं पित्रादिषु प्रयुजते तन्। अनस्मा

क्तेः। श्राद्धं प्रकृमाहार्षिकं। वृहन्तारदीयेष्वार्षिकं प्रक्रम्य। परेद्युः श्राद्धं नयं सौम्यो नतर्पयतो पितृन्। तस्य ते पितरः कुडाः शपदं वा व्रजे
ति हि। पितृश्राद्धं श्राद्धं नयं वर्गपरः। तेन तर्पणं स्य पशुपुराडाश्यागवतप्रस्तरप्रहरवज्रै ह देवता संस्कारकृता। तनाद्विकदिने नित्ये
स्वपित्रादितर्पणं कार्यमेव। श्राद्धं गभृतस्यैव पाद्युरुक्तः। तदुक्तं। प्रत्यहं गतिलंदद्यान्निषिद्धं पिपरहनि। वर्गे केस्य वचो येषामन्य
पातु विवर्जयेत्। का वृद्धि शेषमाह गार्ग्यः। वृद्धे श्राद्धपदमासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत्। पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाह पितृपेणं। तर्पणं तिलतर्प
णं। निषिद्धाह पीयुक्तेः। सकृन्महालयेष्वस्यादृष्टकारं च त एव हि। अथ सप्तमी निदेशादंगितास्फुटे वत क्रमं जुहुयात्। मद्रा प
णी मां यो मेद्रातः सवेन इत्यादि वत्। अस्यापि वाहो वृहन्तारदीये। वृद्धि श्राद्धं सपिंडं च प्रतश्राद्धं तु मासिकं। स वत्सरविमाके चैव न कु
र्यात्तिलतर्पणं। तदयमर्थः। दूर्वा विप्रनिमंत्रिणांतरं वा श्राद्धं वा गस्या रथ्यता तत्र स्य ज्ञांतरं नित्यतर्पणं न व श्राद्धं गतर्पणस्य
तंत्रेण प्रसंगेन वा सिद्धिः। ततः पूर्वोक्तं देवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धं गतर्पणं पृथक् कार्यं। पित्रोर्वा पूर्वोक्तं नित्यतर्पणं तिलवर्जक
र्यं। नैव श्राद्धं कुतिलैस्तु पितृ तर्पणं। श्राद्धं कृत्वा परेद्युर्वे तर्पणं तु तिलैः सहैव वचनात्। सप्तम्यामा नुवारे च मातापित्रोर्मते हनि
तिलैस्तर्पणं कुर्यात्सि सवेन पितृघातक इति स्मृतिरलं वल्यो वृद्धमनूक्तेश्च। अत्र नित्यतर्पणं तिलमात्रा निषेधः। न तु तर्पणस्य ति
लेरित्यस्य वेद्यमप्यपत्तेः। यतु कातीयं। उपरागे पितुः श्राद्धं पातमायां च संक्रमे। निषिद्धं पिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति। तस्य
रेद्युः श्राद्धं गतर्पणविषयमिति केचित्। श्राद्धं शक्तस्य तत्कृता पन्नतर्पणा विषयमिति युक्तं। सकृन्महालयेषु परेद्युस्तर्पणं। अथ
कास्तु सप्तम्यामा श्राद्धं यो रते तदेव वर्गद्वयस्य। अत्रैव कर्तुमातृवर्गस्यापि। तीर्थश्राद्धं दर्शवत्। माघावषादिष्वष्टकावदे

मुपक्रमेत्। अत्र सर्वे धित्यहणा ह्यहयत् तद्विकारेष्वपि नित्यं श्राद्धं। नानिष्टातुपिह श्राद्धं कर्म किं चित्मा चरेदिति शातातपोक्तेः। इ
 यं ववसोर्धिरतच्छाखीयानां नियता अन्येषां तरीयता। वदुल्यवास्वगृह्योक्तमित्युक्तेः। करणे तस्युदयः। यन्नाम्ना न स्वशाखायामित्यु
 क्तः। आयुष्याणि आनोभशइत्यादीनि। पञ्च इति मात्रादित्रिकाण्ये पञ्चक्षणमिति पृथ्याचंद्रः। छंदोगानां द्वैवत्तमन्येषां न वैदेव्याशा
 कः। ममनुमतं। केतकिल मतानुसारिणां मात्रमात्रमह प्रमाता मह इति। मात्रासदेवमातामह श्राद्धकरणात्तद्विषयमिदं पञ्च इति। मात
 रस्तत्रैवोक्ताः। गोरीपन्नाशचीमिधासावित्री विजया जया। देवसेनास्वधास्वाहा मातरो लोकमातरः। धृतिः सुष्टिस्तथातुष्टिस्तदेवतया सह
 गणेशेनाधिकारिता च। पूज्याश्चतुर्दश। मातरो लोकमातर इति सर्वविशेषणं। तेन चतुर्दश स्तुताः। यदा षोडशेति पाठस्तदा देवतानरं।
 चंद्रिकायां चतुर्विंशति मते लब्धा युक्ताः। तिस्रः पूज्यः पितुः पक्षे तिस्रामातमिह तथा। इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितुर्मौतुश्च साष्टमी। आसौ
 जीवने प्रत्यक्षं पूजनं। मृतानां तत्तत्पुंजं चिन्तितमादिः। ब्रह्मण्याद्यास्तथा सप्तदुर्गास्तत्र गणाधिपान्। रूपादेः पूजा विज्ञातु पश्चान्नादी
 मुखान्पितुः। मातृपूर्वा नित्यं पूज्यतः। मातामहानपि। मातामहीस्ततः केचिद्युक्ताः। पूज्या हि जातत इति। अत्र द्वादश देवतस्य देशाच्चा
 रतो व्यवस्था। ब्राह्मण्याद्याः। ब्राह्मी मातेश्वरी चैव कोमाशैवेष्टवी तथा। वाराही चतुर्थे श्राणी। चामुंडाः सप्तमातर इति अपरार्क उक्तः। अत्र
 चोलादीनां यो गणधेता न तो कालं देशपरिशिष्टे। गणेशः क्रियमाणानां मातृस्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव सवत्स्रं। इमा देवपृथगादिषु। त
 था। असकृद्गानिकमौणिक्रियैरुक्तमकारिभिः। प्रतिप्रयोगेन वस्तु मंतरः सगणाधिपाः। कर्माहृता वपिकुत्र श्राद्धकार्यं कुत्रनेत्युक्तं
 तत्रैव। आधानेहामयोश्चैव वैदेवतेश्च वच। बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासतथैव च। न च यज्ञे च यज्ञे च वदं त्येवं मनीषिणिः। एकमेव स
 वत्स्रं। एतेषु न वृथक्पृथक्। एषु प्रतिप्रयोगेनावर्तते किं तादौ। एतद्भिन्ने सामयागादौ तु प्रयोगमावर्तने एव श्राद्धमित्यर्थः। क्वचिदा
 दावपि निषेधमाह स एव। नाष्टकार्क सवत्स्रं। इति श्राद्धं श्राद्धमित्यतः। न साध्यंति जातकर्मो प्रोषितांगनकर्मसु विवाहादिः कर्मणोऽय उक्तं

गर्भाधानशुभे। यस्य चाने विवाहो दोषे कमेवात्र कुर्याद् श्राद्धं नादौ कर्मणः स्यात्। सोप्यंसा आसन्नप्रसवायाः। सोप्यंती मभ्युद्ये सुक्तं क
 र्म। कात्यायनाक्तस्य श्राद्धस्य पाकप्रधान्या नस्य च जातश्राद्धं न दद्यात्तुपक्रान्ते ब्राह्मणे क्षणीति निषेधा न जातकर्मणि। नादी श्राद्धं। आ
 मानेन वा कार्यमित्या शार्कः। प्रोषितेति। प्रेष्ये स्ये सगृहीतुपतिष्ठते पुत्रं दद्यात् जयतीति विहितं कर्म। विवाहादिगर्भाधानां तोयोगे ह्यप्रवेशे च
 तु यज्ञकर्मणिः कर्मसमूह उक्तः। सत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्मनेत्यर्थः। अन्येपि हलाभियोगादयो पवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः। अप
 चारान्तोच्यते। रुद्रि श्राद्धे धिकारी। अथात्राधिकारिणः। विष्णुपुराणे। जातस्य जातकर्मोदिक्रिया कांडमुशेषतः। पिता
 पुत्रस्य कुवर्त श्राद्धं वाभ्युदयात्तकं। अनेके चित्। जीवत्पितुः साग्नरेव रुद्रि श्राद्धे धिकारः। न तु निरग्नः। न जीवत्पितुः कुर्याद् श्रा
 द्दमात्रमृते द्विजः। एवमपि पिता दद्यात्तस्यः कुवर्त साग्निकः। पितामहस्यैवमेव कुर्यात् जीवन्मिसाग्निकः। साग्निकोऽपि न कुवर्त जी
 वति पितामहेति चंद्रिकायां सुमंतूक्तं रिस्याद्। प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादिति द्वाभ्याम्। तन्न। अनाग्निकोऽपि
 कुवर्त जन्मादौ रुद्रिकर्मणि। एवमपि पिता दद्यात्तानेवादिश्यतर्पयोदिति हारीताक्तः। सोमंतयतु रुद्रि श्राद्धं। द्विभिरश्राद्धपरमि
 त्युक्तं मदनरत्ने। पित्रे पितृयज्ञपरमिति पृथ्याचंद्रः। निर्णयामते तु हारीतयेन ग्निको नाहिताग्निरसि प्रतः पूर्ववचने तु साग्निको ना
 ग्नः स्मार्ताग्निराच्यते। तेनाप्तयाग्निहीनस्येत्युक्तं। तन्न। पूर्वोक्तदिशा गतिस्तु भवेनाग्निपदस्य स्मार्ताग्निरपरत्वे मानासा
 वात। वक्ष्यमाणः तिस्रानित्यसंयोगविरोधात्। पितरो जनकस्य ज्यायावत्तमनाहितं। समाहितं त्रतः पश्चात्सान्यजेत पि
 तामहानिति पृथ्याचंद्रोदययमवचो विरोधाच्च। अपरार्कपि। समावर्तनेन ब्रह्मचारि स्वयमेव नादी श्राद्धं कुर्यादित्याह। अतः
 पूर्वमेव साधु। बोध्यं दवाप्येवमाह। यत्तु मतं। जीवत्पितुः पुत्रनामकर्मोदौ न रुद्रि श्राद्धं। हारीतीये जन्मादौ रस्यादिशुद्धे न तस्या
 वपि। उदाहृत्तु पुत्रजनेपि न्याय्यां सामिके मरेव। तीर्थब्राह्मणायां तपडेन जीवतः पितुः इति मन्त्रायणपरिशिष्टे उदाहृतं

स्योपसंहरात्। एवं च सक्तसंस्कारादिषु तदप्युद्वाहादिपरमेवेति। तन्ना। उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि संभवात्पुत्रविवाहप
रत्वमानाभावात्। अतो जन्माश्रितिसर्वसंस्कारसंग्रहः। तथा कात्यायनः। स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सु तसंस्कारकं मस्क। पिंडा
नोद्दहनातेषां तस्याभावे तु तन्क्रमात्। स्मृतानां चोलादिसंस्कारेषु पितापितृभ्यः पिंदाः श्राद्धं पिंदादंशहराश्चेषामिति दर्शनात्। ओ
द्दहनादिवाहपक्षेति दद्यात्। विवाहश्च प्रथमः। नोदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्यपापि ग्रहे बुधः। अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वत स्वयमेव तु नोदि
कमिति स्मृतेः। ततस्त्यपि तुरभावे क्रमात्। असंस्कृतास्तु संस्कार्यान्नालसिः पूर्वसंस्कृतेति यः कर्तृक्रमः। तेन क्रमेण ज्येष्ठश्रा
द्धादिर्दद्यादिति चंडिकादयः। हेमाद्रिस्तु। तस्यपि तुरभावे यः पितृज्यमातुलादिः संस्कृतोत्तमक्रमः संस्कार्यपितृक्रमो दद्या
त्तु स्वपितृभ्य इति च। चण्डो। समावर्तनस्यापि विवाहप्राचीनसक्तसंस्कारत्वात्पितृवनादीश्राद्धं कुर्यात्। तदभावे ज्येष्ठश्रा
द्धादिः। तदभावे स्वयमेव कुर्यात्। उपनयने कर्माधिकारस्य जातत्वात्। एवमाद्यविवाहपीति पृथ्वीचंडिकादयः। यदाति पितरि
सम्यस्तप्रापिते याति ते वा धर्मार्थं तस्य पुत्रसंस्कृत्योत्तमसंस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात्। पितरे जनकस्य ज्येष्ठो बद्धतमनाहितः।
समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्मज्येष्ठपितामहाजितृपृथ्वीचंडोदये यमोक्तेः। जीवसितकृष्णकार्यं। जीवसितकस्य विशेषमाह का
त्यायनः। वृद्धो तीर्थं वसन्त्यस्तततो वयनिते सति। एभ्य एव पितादद्यात्तस्यादद्यात्स्वयं सक्तः। यत्तु बहुवचनं विष्टं। जीवसितास्तु त
संस्कारमातृमातामहयोः कुर्यात्तस्या जीवत्या मातामहस्येवेति। तत्तद्यारव्यानामेवेति दिवस्माततत्वादिगोउग्रं येषु जीवमा
कः पितामह्यादिभ्यो वृद्धो दद्यात्। जीवतमिति दद्याद्वाप्रेताया नोदके द्विजं इति कात्यायनोक्तेः। जीयेतस्मिन्नुताः कुरुः पिताम
ह्यासं हवतु। तस्यांचैव तु जीवत्या तस्याः श्वश्चेति निश्चयेति हारीतोक्तेः श्वं तु कृतं तस्मिन्मतेरि। दक्षिणा यास्तु पूर्वोक्तस्य सपिंडी
करणादिविषयत्वात्। जीवतुयादि वर्गाद्यस्तवर्गं तु परित्यजेदिति वचनात्तद्वर्गस्य लोप एवेत्योदुः। यत्तु चंडिकायां पारस्करः।

वृद्धशस्त्रानामनृषामगोत्रेण। अनाम्ना मति लाद्यैश्च नोदीश्राद्धं तु सव्यं वदिति पृथ्वीचंडोदये संग्रहोक्तेः। ननु निषेधादेव विधिः कल्प
तइति रात्र्या। प्रोक्षपदीश्राद्धं प्रपितामहपरेषां वृद्धपित्रादीनां देवतात्वात् नोदीश्राद्धं तसाम्मनेहापितृप्राप्तो निषेधात्। गोत्रनामादि
निषेधः शुभाथ प्रथमं तेन वृद्धो संकल्पमाचरोदत्युपक्रम्य नस्मद्वृद्धशस्त्रानामित्युक्तेः संकल्पश्राद्धपरः। सपिंडके तु सर्वं भवतीति प्र
योगपारिजातः। गोत्रनामभिरासं न्यपि तृश्राद्धं प्रदापयेदिति चंडो गपरिशिष्टे तद्विधानात्। यत्तु ब्राह्म। पितापितामहश्चैव तथैव
प्रपितामहः। त्रयोदशमुखत्वेन पितरः परिकीर्तिताः। तेषु पूर्वतरो ये च प्रजावंतः सखे धिता। ते तु नोदीमुखानां दीसमृद्धिरिति क
थ्यते इति। यच्च मार्कंडेयपुराणे वस्युः पितामहा इध्वं ते नोदीमुखः स्मृत इति तज्जीवसि त्रादित्रिक कर्तृक वृद्धविषयः। तेन तस्य
दमा वश्यकः। यत्तु विष्टः। पितरि पितामहं प्रपितामहं च जीवतिने क कुर्यादिति। तद्वृत्तादिविषयमिति कल्पतरुः। मदनपारिजाते ज्ये
वं। हेमाद्रिस्तु। नोदीमुखानां श्राद्धं कन्याराशिगतैरवा। पार्ष्णीमास्यातु कर्तव्यं वराहवचनं यथेति प्रोक्षपदीश्राद्धं स्ववास्यता
त्तैव पूर्वपदं देवतात्वमित्याह। अत्र सत्यवस्य वैश्वदेवा वस्युक्तं प्राक। यत्तु शातातपः। मातृश्राद्धं तु पुत्रे स्यादेवं प्रादुरेव पृथ्यागिति। त
दिन्द्रप्रयोगमातृश्राद्धपरं यच्च मार्कंडेयपुराणे विश्वेदेवादिहीनं तु केचिद्विदुः इति मानवा इति। तदिन्द्रप्रयोगमातृश्राद्धं भिन्नश्रा
द्धं देवविकल्पार्थं। प्रयोगे कथं वदन्ति महेमाद्रिः। एतच्च मातृपूजा पूर्वकं कार्यं। अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेष
यते। तस्य क्राधसमाविष्टादिसांमिदुतिमातर इति शातातपोक्तेः। कर्मणि। पुष्पधूपैः सने वद्यैर्गंधाद्यैर्भूषणैरपि। पूजाइ
त्वा मातृयागं कुर्यात्। इत्युक्तं बुधः। चंडो गपरिशिष्टे। कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः। पूजनीयाः प्रमत्तेन पूजिताः पूजये
तिताः। प्रतिमास्तु च वृद्धास्तु लिखिता वा पटादिषु। अपि वा सतपुं जेषु नैवेद्यं श्वपृथ्वी। कुडालग्रावसाध्यां रांसं संधारं च
तेन तु। कारयसं च धारो वानातिनी चानवाधिता। आयुष्यानि च शतं यथैज्या तत्र समाहितः। यज्ञः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदान

पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानिमंत्रणमित्युक्तं। मधुमध्वितियस्तत्र निर्जपोसितुमिच्छतां। गायत्र्यनंतरं सोममधुमं च विवर्जितः। न चात्र
 त्रुजपेदत्रकादाविति तत्सूक्तं। तथा। संपन्नमिति तृत्तारु प्रश्नस्थाने विधीयते। संपन्नमिति प्रोक्तं शेषमन्त्रे निवेदयेत्।
 अक्षय्यादकदानं च अर्घ्यदानं विधीयते। षष्ठ्यवनियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन। चंद्रोदये ब्राह्म। पठेत्तु कुनिसूक्तं तु स्वास्तिसू
 क्तं शुभं तथा। नादी मुखान्वितं। मत्तया साजलिश्च समाहृतं। तथा। शाल्या नृदधिमध्वकं व दरणियवास्तथा। मिश्रीकृत्वा
 नुवरः पिंडां श्रीफलसंनिभान्। दद्यान्नादी मुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकं। द्राक्षामलकमूला नियवांश्च विनिमोजयेत्। तान्य
 बद्धक्षिणार्थं तु दद्याद्विषेषु सर्वदा। तत्रैव चतुर्विंशतिमते। दोहो चाभ्युदये पिंडो वै के कस्य विनिक्षिपेत्। एकं नाम्ना परतुष्टं
 द्यापिंडान् पृथक् पृथक्। वसिष्ठः। प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कुल्यु कुशेषु च। दत्त्वा पिंडान् कुवत्तु पिंडमानमधोमुखं। नादी मुखे
 पितृभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिंडदानं मंत्र इति वृत्तिः। अत्र पिंडाः कृता कृता इत्युक्तं तत्रैव भविष्य। पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्याद्वि
 चक्षणः। वृद्धिश्चाहमहाबाहो कुलधर्मो न वेत्यतु। छागलेयः। अग्नौ करणमर्घ्यं वा वाहनं वा वाहने जनं। पिंडश्चाहं प्रकुवत्तु
 पिंडेने निवर्तते। तेन त्रसोजनस्यैव प्रधानत्वाद्वा द्विविधस्यैव मनंतदा। तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धं। अत्र सांकेत्य
 विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहः। शुभा व प्रथमातेन वृद्धो सांकेत्यमाचरेत्। न पृथ्याय दिवा कुर्यान्नाहं दाषां मिजायतो। नामगोत्रा
 दिनिषेधोऽप्यत्रैव। न तु सपिंडकश्चाह इति स एव। अत्रोयं क्रमः। नादीश्चाह देवक्षणाः क्रियतामिति द्वायुपनिर्ममं अ० तथेति
 विप्रस्यायुगपदुक्तं प्राप्नुतामवतो प्राप्नुवानेति वैश्वदेववसिष्ठे च द्विवचनं। तेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात्। आहिताग्नेस्तुहमा
 दो ब्राह्मणे। योग्यो तु विद्यमाने पितृद्वौ पिंडान् निर्वपेत्। पतंति पितरस्तस्य नरके स च पच्यते। बद्धं च परिशिष्टो दोहोऽपि वि

त्रोपवित्राणि। चत्वारि०। शन्नो देवे देवितरित्यनुमंत्रिता मुपवानावपति। यवोसिसोमदेवत्ये रिंगो वेदेव निर्मितः। प्रत्नवृद्धिः प्रत्न
 स्वधया पुष्ट्या नादी मुखान्वितं नृनिमान्त्रीणया हि नः। स्वहेति स्वाहा र्घ्या इति पृच्छति विष्वेदे वा इदं वा अर्घ्यं नादी मुखः पितर इति
 यथा लिंगमर्घ्यदानं गंधादिदाने द्विद्विः। पाण्याहो मागतये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमायायितु मते स्वाहेत्यतो देवा अवंतु न इत्यु
 ष्यहणं पावमानीः शंवती रे इति प्रतिस्थं च आचयेन्मधुवातात् वस्याने उपास्मै गायतेति पंचमधुमतीः आवयेदक्षन्तमीमदेते
 तिवषष्ठी उक्तं शेषणैकैकस्य होहो पिंडो दद्यादिति। चंद्रिकायां वृद्धवसिष्ठः। त्र्यम्बुवाजिनमिति विप्रश्चैव विसर्जयेत्। नादी मुखः
 पितरः प्रियंतामित्यक्षय्यस्थाने स्वधा वाच इत्यस्य स्थाने नादी मुखान्वितं चावुषिष्य इति न स्वधा प्रपुजीतति अत्र साग्निरनाय
 वोदो वैश्वदेवं कुर्यात्। आदो वृद्धस्ये वांते मध्ये आहं तुषारणा। एकादिष्टे निवृत्तं तु वैश्वदेवा विधीयत इति आशां केशारवाच
 न परिशिष्टान्। शेषमन्त्रमनुज्ञाप्य वैश्वदेव क्रियांततः। आहं द्विः आहं शेषणं वैश्वदेव समाचरेदिति चतुर्विंशतिमती नादी
 आहं पितृवैश्वदेव उक्तः। बद्धं चानामावृत्त्या लोचनात्तथैव। पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयवा ज्ञेयं। अत्र आ
 हागतर्पणं नैसुक्तं प्राक। इति श्रीमन्मन्त्राचार्यण भट्टात्मज रमकृष्णसूनु कर्मकाकर कृत निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छद वृ
 द्धिश्चाहं। अत्र जीवितिलकश्चाहं। न जानने पता इत्यतः। जीवतं पितरं साजयित्वा परयो आहं कुर्यादित्येकः। होमांत
 मबकुर्यादित्यन्यः। होमांतः पितृयज्ञस्या जीवितिलकं जानतः। पितरं साजयित्वा वासिंडो निपुणया तपो इति यज्ञपाश्वेकः। यदि
 जीवितिलकादद्यादाहोमात्कृत्वा विरमेदित्यापस्तंबोक्तं श्री जीवतां पिंडान् प्रादुत्वा परम्योदयमित्यपरः। जुहुया जीवस्य इत्याश्व
 लायनोक्तः। जीवताम जीवतां च पिंडदानमितीतरः। जीवताम जीवतां चावा दयमेवेति हिरण्यकेशुरिति निगमात्। तस्मा जीवितिलका

कुर्वादाभ्यामेव न संशय इति भविष्योक्तेः दास्यामेवेत्यन्यः। एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः। प्रत्यक्षमर्चने आर्द्धे निषिद्धमनुरब्रवीत्। पिंडनिर्व
पणं वापि महापातकं संश्रितमिति पृथ्वीचंद्रादयश्चाविष्योक्तेः। चंद्रिकाप्येवं। तस्मात्सितरिजीवति आर्द्धानां स एवेत्येकः पक्षः। सपि
तुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यत इति कात्यायनोक्तेः। जीवपितरिव पुत्रः आर्द्धकालं विवर्ज्योदिति। हारतोक्तेः श्वः। पितुः पित्रादिभ्यो
दद्यादिति सिद्धांतः। ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेदिति मनूक्तेः। पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिरिति कात्यायनो
क्तेः श्वः। अयं बहु संमतः पक्षः। अन्ये च श्रावणेन देनं ज्ञेयाः। एवं जीवन्मातामहे नाप्यहेन कार्यं। मातामहनाप्येवं आर्द्धं कुर्याद्विचक्षणैः।
मंत्रोहेन यथा न्यायं श्रावणं मंत्रवर्जितमिति विष्णुक्तेः। एवं मात्रादिकस्यापि तथा मातामहादिक इति पृथ्वीचंद्रादयश्चिपुराणाञ्च।
पितरि जीवितुस्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातुमातामहयोः कुर्यात्। एभ्य एव पिता दद्यादिति वक्ष्यमाणं वचनादिति पिताम
हवृणाः। मदनरत्ने तु। जीवसितास्यमातुमातामहयोर्दद्यादित्युक्तेः। कालादंशेप्येवं। मृते तु पितरि जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो
वृद्धो दद्यादिति स्मृतत्वादिगोउग्रथाः। दक्षिणा स्यात्। पितुर्वर्गमातुर्वर्गं तथा मातामहस्य च। जीवतु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्य
जेदिति वचनान्नर्ह्यस्याग एवेत्याहुः। एवं पतितस्य स्तपितुः कादेरपि ज्ञेयं। वृद्धोतीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। एभ्य एव पि
ता दद्यात्तस्मादद्यात्संन्यस्त इति षड्विंशन्मतात्। संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः। मृते तु संन्यस्ते तदाद्यवयं मृतेऽपि एवौतगोडाः। कात्या
यनापि। आश्रणादिह ते जाते पतिते संगवर्जिते। युक्ताश्च मृते देयं येभ्य एव ददस्यो। अयं च संन्यस्तवित्रादेरविशेषात्सर्वथाहुः।
धिकारः। एतां त्रिदंडी परं। एकादशाहं पार्वणं वार्षिकं दद्यात्पितर्येव। अहं न्येकादशं प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इत्युक्तेः। त्रिदंडग्रहणा
देव प्रेतत्वं नैव जायत इत्युक्तं। आश्रणादिह तदस्यादि निषेधस्त्वेकदंडादि परः। अतः परमहंसानां वार्षिकादिकमपि

निषेक काले सोमेव सीमंतो न्ययनं तथा। ज्ञेयं पुंसवने आर्द्धं कर्म गिरिहृद्विच्युतदिति। तत्र गमिध्यानादौ कर्म गिं जातकमर्त्तिकं तुळुडि
आर्द्धं पृथगेवा रूढिवादित्युक्तेः। गोड निबंधमात्रेण। अन्तर्प्रागे च सीमंतं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकं। पुंसवने च निषेके च नववैश्वदेवे वृत्ते।
वदत्र तजलादीनां प्रतिष्ठायां तथेव च। तीर्थयात्राद्येष्टासंगे रूढि आर्द्धं प्रकीर्तितं। अत्र मृतनिमित्तानां रूढित्वं साविनिमित्तानामंगत्वं
रूढिशब्दस्यैव मीतिदेशार्थ इति गोडाः। अन्ये तु निषेकादौ कर्म गिरिहृद्वि आर्द्धयोः समुच्चयमाहुः। नादी आर्द्धं सजातं ह्ययानुगता। अ
थेति कर्तव्यता। पृथ्वीचंद्रादयश्च पराशरः। मातुः स्यात्तत्पुत्रावासात्। कुकुमाद्युत्पत्तिगोः। अंतु ब्राह्मणेः सह।
ताः। आर्द्धं मातुः निषेधस्यायमपवादः। तथा। स्तुवेषु भूषणैस्तत्र सालकोरस्तथानेरैः। कुकुमाद्युत्पत्तिगोः। अंतु ब्राह्मणेः सह।
स्त्रियापि स्तुतया मृतागीतनृत्यादिहर्षिताः। हेमाद्रौ ब्रह्मांडे। कुशास्थाने पुद्गलस्य मंगलस्यापि वृद्धये। कुशा अपि वक्ष्यते।
दागपरिशिष्टे। प्रातरमंत्रिता विप्रान् पुण्ड्रानुभयस्तथा। उभयतः देवे पित्र्ये च॥ वैश्वदेवो विप्रोऽपि नादीनामके कस्य हो हविनि
विंशतिः। त्रिकेवाहा वित्यष्टो विप्राः। अत्र विप्रालाभे स्त्रियापि पित्र्ये इत्याह शार्ङ्गकं वृद्धवसिष्ठः। मातुः आर्द्धं तु विप्राणाम्। लापूज
येदपि। पतिपुत्रानि ताभ्यां योपितोष्टौ कुलादवाः। मातुः त्रिकचतस्रः मातामही। त्रिके च सष्टे विति हेमाद्रिः। अत्र पित्र्ये प्रादुर्गवा
विप्राः। पौत्रे पित्र्ये चतुस्त्वं मुंडमिति जयंतः। हेमाद्रौ ब्रह्मणे। विप्रान् दक्षिणावर्ते प्रादुर्गवा चतुस्त्वं जयंतः। कुदागपरिशिष्टे। गार्जना
मीनिरामं यपितुः पार्थिवं प्रदापयेत्। नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते। ज्येष्ठान्तरं कुर्यात्पुण्ड्रानुभयं प्रागपि विप्रकान्। कृताध्य
संप्रदातव्यं नैकैकस्या न दीयते। पित्रादेर्हो हविप्रो तयोर्दक्षिणहस्तौ संयाज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपधितवेण द्यौरर्घ्यं दद्यादि
त्यर्थः। बहुवकारिकायां तु। दत्ताप्यादेर्दशः स्यादध्यदानं प्रति द्विजं। आर्द्धतिरपि मंत्रस्य प्रति ब्राह्मणमिष्यते। प्रति द्विजं

एतरेरपिनांदीश्राव्यमुक्तं प्राक एवं पितामहजीवनेपितृयं विशेषः पितृकृतजीवपितृकनिर्णयेनेषः अथपितामहजीवति
 मृतेऽपि पितरि ॥ यद्यपि पितामहोवात क्वास्मिन्नुजीतेत्यब्रवीमनुरिति मनुनाजीवतः पितामहस्यभोजनमुक्तं तथापि प्रत्यक्षा
 र्चनस्य निषिद्धत्वात् पितामहं विहाय पितृप्रपितामहं रक्षप्रपितामहं भ्योदेयं ॥ पितायस्येनुराज्येः स्याज्जीवेचापि पिताम
 हः पितुः सनामसंकीर्त्या कीर्तयेत्प्रपितामह इति मनुक्तैः अयमवसंमितः पक्षः एवं पूर्वयोर्मतयोः प्रपितामहजीवति
 पितृमात्रे मृते परयो ब्रह्मवतोश्च रक्षप्रपितामहादिभ्योदेयं ॥ जीवंतमतिदद्याद्वा प्रतापान्नेन केद्विजइति कात्यायनेनैकं च
 एतत्सर्वमनसिकृत्याह हमाद्रो विष्णुः पितरि जीवतियः श्राद्धं कुर्याद्यथापिताकुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहं च जीव
 तियेषां पितामहः पितरि पितामहं प्रपितामहं जीवति नैकं वक्तव्यं यस्य प्रतः स्यात्सपित्रे पिंडं निधाय पितामहात्परं भ्यापि
 जो दत्त्वा पितामहं प्रपितामहाय दद्यात् यस्य पितामहः प्रतः स्यात्ततस्त्रे पिंडं निधाय प्रपितामहात्परं दद्यात् मतामहा
 नामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः मंत्रो हेनयथाज्ञायं श्राद्धं मंत्रवर्जितं इति अत्र पितृवत् मातो ह जीवति तस्य त्रिदिभ्यः
 तथा तत्र त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात् तथा तत्रापि स्यादिसर्वमतिदेश्यं एवं मातृजीवनेपीति श्रुतपाणिना कालादर्थे ननु ए
 व एवेत्यादौ यत्तु द्वादशैकविंशे विशेषा बाचित्वेन तदप्रसंगादिति दिक् उत्तरार्धे व्याख्यातं प्राक् यत्तत्र विज्ञाने श्रवणोक्तं
 पित्रे पिंडं निधाय पितुरेकादिष्टविधिना श्राद्धं कुर्यात् प्रपितामहादिभ्यः पार्वण्यं कुर्यात् तद्युक्तं मम तस्य पिंडीकरणाभाव
 पक्षे सपिंडीकरणं स्नानापन्नं ज्ञेयं व्युत्क्रमात् प्रमीतानां नैव कुर्यात्सपिंडं तेति वचनात् दर्शोदौ तु पितुरेकादिष्टमेव कार्यं
 न जीवंतमतिददातीति श्रुतेः जीवेसितामहो यस्य वाचांतरिता भवेत् पितुरेकस्य दातव्यं एवमाहुः प्रमीषिण इति यज्ञपा

व
 र्बोक्तेः पितामहजीवति वेपितये समापयेदिति हारीतोक्ते श्रुतिश्रुत्यास्त व्युत्क्रमात् प्रमीतानां नैव कार्यं सपिंडता यदि मा
 ता यदि पितामहौ नैव विधिस्मृतिमाधवीये स्कांदोक्ते व्युत्क्रमतः सपिंडीकरणाभावः पितृव्यादिविषयविषय इत्याहुः
 एष विधिनिषेधरूपः त्रिषु जीवत्सु विष्णुराह त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यादिति एतद्दर्शोदिविषयं नांदीश्राव्यं तु परेभ्यस्त्रिभ्यो
 भवत्येवेति विकल्पः पृथ्वी चंद्रोदयस्तदद्यात् त्रिभ्यः परेभ्यस्त जीवे चैत्रितयं यदीति मनुक्तैः सर्वत्र विकल्पः स च देशा
 चाराद्यवतिष्ठतेत्याहुः सुदर्शनभाषे तु मासि श्राद्धं जीवसि त्रिदिना व्युत्क्रमतः पितृदिना च कार्यमेवेत्युक्तं मदनरत्ने
 रुरुतुः अष्टकादिषु संक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु चंद्रसूर्ययहोपाते खेचया पूज्ययोगतः जीवसितानेव कुर्यात्प्रायं का
 म्यं तथा खले अन्ये विशेषाः श्रीपितृकृतजीवसितकनिर्णये भट्टकृतत्रिस्तुती सेंतो च ज्ञेयाः इति श्रीकमलाक
 रभट्टकृते निर्णयसिंधौ जीवसि त्रिदिनादि श्राद्धं अथ विभक्तविभक्तनिर्णयः पृथ्वी चंद्रोदयमृगिचिः बह
 वः सूर्ये वा विंशोपुत्राः पितुरेकत्र वासिनः सर्वेषां तु मनं कृत्वा ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतं द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भ
 वेत् ज्येष्ठस्या कर्तृत्वेपि सर्वेषां फलभागिना इत्यर्थः तेन यत्र ब्रह्मचर्यादि नियमास्ते फलसंस्कारत्वात् सर्वे कार्याः
 एवं सत्सृष्टीनामपि तुल्यत्वात् मिताक्षरा यो नारदः भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते विभागे सति ध
 र्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् बृहस्पतिरिति एकपात्रेन वसतां पितृदेवादिजाचनं एकं भवति भक्तानां तदेव स्यात्

निर्णयः
२१०

इहेहृहे. अत्रयद्यपि विरोधश्च वणादहं यज्ञसंध्यादिष्वविभक्तानां. पृथक् निषेधः प्राप्नोति. तथापि इव्यस्याध्यश्रा-
ध्वं वेश्वदेवादिष्वेवमः. इव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनेकस्य व्ययः नधिकारात्. यानितु इव्यस्याध्यानिमंत्रजपोपवाससं-
ध्याब्रह्मयज्ञपारणादीनि नित्यनेमित्तिककाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः. इव्यस्याभावेऽनुमत्या नपक्षणात्. इव्ये-
षाविभक्तेनेत्यस्याविषयत्वात्. पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्दिजातिनां. अग्निहोत्रसुरार्चावसंध्यानि संभ-
वेत्युच्येति. प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च. अग्निहोत्रशब्देऽग्निस्याध्यश्रोतस्मार्तनित्यकर्मपरः. तेष्वप्यन्यानु-
मत्येवाधिकारेण न्यायसाम्यात्. पितृश्राद्धादिषु नृत्यफलेषु नित्येष्वनुमतिं विनाप्येकस्याधिकारः. एकोपि स्थाचरेकु-
यो दानाधर्मनविक्रयं. आपत्कालं कुटुंबार्थं च विशेषत इति वचनात्. धर्मार्थं वश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादिविति विज्ञाने-
श्वरः. केचित्तु विभक्तानामपि पृथक् पाकत्वे देशांतरे च दर्शिकादिक्रयोः पृथक् माहुः. श्राद्धाणामविभक्तानां पृथक्
पाको भवेद्यदि. वैश्वदेवादिषु श्राद्धं कुर्यात्ते वै पृथक् पृथगिति हारीतोक्तेः. अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताहनि. दे-
शांतरे पृथक् कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव चेति यमोक्तेः. तत्र मूलं विसं. तदयमर्थः. पंचमहायज्ञमप्येदेव भूतपितृम-
नुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात्. होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन. अविभक्ते संसृष्टे एकेना-
पि कृतं कृतमिति व्यासोक्तेः. यस्य तु ज्येष्ठेन कृतं मेवैश्वदेवेन संसृष्टे तेन तृष्णीमग्नेो किंचिद्विष्टाभोक्त-

२१०

न कार्यमिति श्रुतपाणिश्राद्धतत्वादयोगोऽग्रंथाः. इदमेव तु युक्तं. यत्तु हेमोदोक्तोऽन्यः. दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं
न जीवसितकं कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तस्य स्तपितकाद्यतिरिक्तविषयं. मेत्रायणीयपरिशिष्टे उद्धृतेषु व्रजनोप-येष्वप्यसौ-
मिके मखे. तीर्थश्राद्धाणामायातेषु देवे जीवतः पितुः. तत्रैव. महानदीषु सर्वास्तृतीयेषु वगयामृते. जीवसितापि कुवत्तु श्राद्धं पार्व-
णधर्मवत्. गयामृते इति मातृव्यतिरिक्तविषयं. आन्येष्ववगयाप्राप्तौ सत्यांश्च मृते हनि. मातृश्राद्धं स्मृतः कुर्यात्तितर्पणं च-
जीवति. तत्रैवोक्तेः. गयामृते प्राप्तिगिकां. मया प्रसंगेनोक्तं. मातुः श्राद्धं समाचरेदिति वचनात्. तेन मृतमातृका गयामृते
सर्वणमात्रं कुर्यात्. तज्जीवते तृतीयाश्राद्धमपि नेति कालादर्शं स्मृतिदर्पणादयः. अन्येतु गत्वा श्राद्धं नेति निषेधार्थः. सा-
मान्यतः प्राप्तं तीर्थश्राद्धं सवसुवगयायामित्याहुः. यदा तु पितुः प्रतिमिधित्वेन गयायाति न दत्तजमानस्य पितृपितामह-
प्रपितामहा इत्येव श्राद्धं. तत्र स्वमातुः पितृपत्नी त्वेनौ को द्विष्टरुत्वा मातृत्वेन पुनः पार्वणं कुर्यादिति त्रिस्तुली सतो. तच्च
अनुविष्णुपदाक्षयवदेषितिकेचित्. आद्या तैस्येवैत्यन्ये. मध्यमांसे इत्यपर. संकोचहेतुमावातत्रत्यसर्वश्राद्धानि
मातुः कार्याणीति युक्तं प्रतिपादितं. यत्तु मदनपारजाते. न जीवसितकः कुर्यात् श्राद्धमग्निमृते द्विजः. एष्य एव पिता दद्यात्ते
भ्यः कुवत्तु सात्रिक इति स्मृतं त्रुक्तेः. सागरे वजीवसितकस्य तीर्थो दिश्राद्धमुक्तं. सागरे विमेत्रायणीयश्राद्धं यस्यैव ना-
यथा. षडेवते जीवतः पितुरिति तस्य परिशिष्टे एवोक्ते. रितिरत्नावली दिवादासाद्याः. तदुक्तं. सोमंतवंतं पितृयज्ञस्य विषयं.
सान्यस्तपितृनाद्यतिरिक्तविषयं चेति पृथ्वी चंद्रोदयोक्तेः. वृद्धो तीर्थं वेत्यादेः साधारण्ये सापितृयात्वाच्च. तथा. नि

आह्वान्यपि च षोडश. एकेनैव तु कार्वाणि संविभक्त धनेष्वपि. मघा त्रयोदशी आह्वं विभक्तानामपि पृथगित्यु-
क्तं प्राक्. यत्तु वृद्धवसिष्ठः. मासिकं च षोडशं सपिंडीकरणं तथा. ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यं अधिकं प्रथमं तथेति तन्नि-
र्मूलं. बह्वचपरिशिष्टे. नव आह्वं सह द्युः. इति विभक्ता विभक्तनिर्णयः. अथ तीर्थ आह्वं तत्र यद्यप्यस्मासि-
तामह कृत त्रिस्तुली सेतुरेव जागर्तित्वापि किं चिदुच्यते. तत्र यात्रायां. सहाग्निर्वासपत्नी को गच्छेत्तीर्थं न संय-
तः. प्रायश्चित्तीव्रजे तीर्थं पत्नी विरहितोपि वा. यज्ञेष्वनधिकारी वा यश्वकामं त्रसाधक इति कोर्मदिव च न स्नाये-
सपत्नीकस्यैवाधिकारः. भारते. ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्या १२ द्रोचाराजसत्तम. न वियोनिं ब्रजं ये ते स्नाता तीर्थं
माहात्मनः. स्नादे. विधवा धर्मेषु. स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम ग्रहं मुहुः. एतसु त्राघ्ननुमयेव सधवायाः पत्या
सहैवेति प्रागुक्तं. काशीखंडे. मातुः पितुः श्वेसु मनास्तथा स्थितस्तु कुर्यात्खलु तीर्थयात्रां. तद्विधिः स्नादे. तीर्थया-
त्रां चिकीर्षुः प्राग्निधायोपोषणं गृहे. गणेशं च पितृन् विप्रान्साधून् अभ्याप्रपूज्य च. कृतपारणोद्दृष्टो गच्छेन्नियमं ध-
रूपुनः. अगत्याभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तं फलभाज्यवेत्. उपवासात्साकमुत्तनं च कार्यं. प्रयाग तीर्थयात्रायां पितृमातृ-
वियोगतः. कोष्ठा नां वपनं कुर्याद्दधानं विकचो भवेदिति विष्णुः. प्रयश्चित्तीर्थयात्रायां गयाया चैतदित्यन्ये.
केचित् हेमाद्रौ महाभारते. केशश्मश्रुनखादीनां वपनं च न शस्यते. अतो न काभ्यं वपनं गया आह्वार्थिना सदा ये

भारते स्मिन्नित् कर्मतसराः संधार्य केशानतिभक्तिभाविवाः. नृपाक्षयार्थं पितृतीर्थमागताः तेषामृणं संस्त-
य मेष्पतिधुवमिति निषेधात्. गयायात्रां गवपनं न कार्यमित्याहुः. वस्तुतस्तु. गयाधिकरणकस्यैवायं नि-
षेधः. न तु यात्रांगस्य. आह्वार्थिनेत्युक्तेः. विशालं विरजांगयामित्यनेनैकवाक्यत्वाच्च. आह्वं च षडनवद-
श दैवतं वा घटेन कार्यं. गच्छेद्देशं तं यस्तु आह्वं कुर्यात्तु सपिण्डेति विष्णुपुराणात्. यात्रायां गच्छेत्पि आह्वो-
क्तेश्व. आह्वं च पारणदिने एव. उपोष्य रजनी मेकां प्रातः आह्वं विधाय च. गणेशं ब्राह्मणां च त्वाभु-
क्ता प्रस्थितवान्मुर्ध्नि स्नादलिंगात्. गोडनिबन्धे गोतमुः. तीर्थयात्रा समाप्ते तीर्थे स्नानं गमेपि च.
वृक्षे आह्वं प्रकुर्वीत बह्वसर्पिः समन्वितं वृक्षपदं तद्धर्मार्थं. आह्वोत्तरं यात्रा संकल्प इति भद्राः. वायवी-
ये. विंशतस्तु गयां गंतुं आह्वं कृत्वा विधानतः. विधाय कर्पटी चेषं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणं. ततो ग्रामांतरं
गत्वा आह्वं शेषस्य भोजनं. चतस्य भोजनं. तत्र कोशमध्ये. आह्वोत्तरं कोशं गमनं निषेधात्. ततः प्र-
तिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहं विवर्जितः. गयायामेवेतन्नान्यत्रेति केचित्. हेमाद्रिस्तु गयायां आह्वदिने एव प्रस्था-
नं. तीर्थोत्तरे तु आह्वोत्तरदिने इत्याह. इति प्रभासरखंडे. यश्चान्नं कारुण्यं तया तीर्थयात्रां न श्रुतः स्व

कीयद्रव्ययाताभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणं. यात्रायामाशौचं यात्रामध्ये आशौचे रजसि चाशुद्धिपर्यंतं
 स्थित्वा तदंतरे गच्छेत्. मार्गवेषम्येतदोषः. यात्रामध्ये तीर्थं तरे प्राप्नोश्चाद्यादिकार्यमेव. वाणिज्याद्यर्थं
 गतेन तु मुंडनोपवासादिनकार्यमिति प्रयागसेतोभट्टः. वस्तुतस्तु तत्रापि मुंडनोपवासश्चाद्यादिका
 र्यं. अर्धं तीर्थफलं तस्य यत्र संगेन गच्छतीति ब्रह्मोक्तेः. स्कांदे. द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेस्तीर्थफल
 स्यात्. वाणिज्यं त्रींस्तथाभागाहंति सर्वप्रतिग्रहः. यानमर्थं चतुर्थांशं चोपा नहमेव चेत्युत्तरार्धपा
 ठातरं. अत्र नदीषु विशेषः. मार्गे तरानदी प्राप्नोस्मानादि पारपारतः. अर्वागेव सर्वस्वस्या एष मार्ग
 गतो विधिः. यत्तु. पितृन्मर्त्यं पितृत्वा तु नदी स्तरतियो नरः. तस्यास्वक्या न कामास्ते भवंति भृशदुस्वि
 ता इति तत्स्वरस्वती परं. शंखः. तीर्थं प्राप्या नुषंगेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्. स्नानं जं फलमाप्नोति ती
 र्थयात्रा कृतं न तु. स एव. न स्ववंती मतिः कामेदवनवशिष्य. तीर्थं प्राप्नोतु प्रभारवंदे. यानानि तु परित्य
 ज्य भाव्यं पादचरैर्नरेः. लुट्वा लोठनी तत्र रुहा कार्पटिका कर्तते. रुहेति गृहं निर्गम समये करणे. प्र
 थमं चालये तीर्थं प्रणयेन जलं शुचि. अवगाह्य ततः स्नायाद्यथा वंमंत्रयोगतः. मंत्रश्च प्रभारवंदे २१२

यं यस्य तेषामग्रतो नान्सिध्येत्स्नियुक्तमग्नौ कृत्वा यंत्राणां यदत्वा भुंजीतेत्यविभक्ताधिकारे पृथ्वी चंद्रोदये गो
 भिलोक्तेः. अश्वत्थाय नस्तु पाकपार्थक्ये पृथक् तदेकत्वे पृथक् माह. वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः.
 एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वा ग्यज्ञपूर्वकात्. अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाकादि जातयः. कुर्युः पृथक् पृथ
 ग्यज्ञान् भोजनाग्रादिने दिने इति. ब्रह्मयज्ञसं ध्यातर्पणादितुक्तं हेतोः. पृथगेव देव पूजा तत्तत्वनद्वया
 दैकत्र पृथग्वा. दर्शग्रहणश्चाद्यादित्वेकस्येव. तीर्थश्चाद्यादियुगपत्सर्वेषामविभक्तानां प्राप्तावेकस्येव.
 भेदेन प्राप्नोति न. अग्न्याश्रयेष्वेवं. दृष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवंतो गुणाब्जिताः. तेषां तु समवेतानां यद्येको
 पि गयां व्रजेत्. नारितास्मो वयं तेषां न स याति परमा गतिमिति हेमाद्रौ कोर्मोक्तेः. काम्ये पिदानं होमादावन्यानु
 मत्येवाधिकारः. द्रव्यसाध्यजपादौ तां विनापि अपुरोर्कपैरीनस्ति. विभक्तेस्तु पृथक् कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकं. ए
 केनैवा विभक्तेषु कृते सर्वस्तु तत्कृतं. सांवत्सरात्पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव. तदा हलघु हारीतः. स पिंडी कर्णां ता
 नि यानि श्राधानि षोडश. पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक् द्रव्या अपि कचित्. स पिंडं मासिकोपलक्षणं. अर्वाकं संव
 त्सराज्जेषु. श्राद्धं कुर्यात्समेत्य तु. उर्ध्वं स पिंडी करणात्सर्वं कुर्युः पृथगिति व्यासोक्तेः. उशनः नवश्राद्धं स पिंडं

स्नाननिवापयेत्. इदं प्रयोगे सध्वानामपि समूलं भवतीति भद्राः. युक्तं तु सर्वान् केशान् समुल्लस्य छेदयेत्
 मुलहयं. एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रियेति. तत्र कृतचूडानां न कार्यमिति केचित्. तत्तु नैमि
 न्तिकत्वात् सिन्धुदिग्धतिवत् कार्यमेवेति. तदपि प्रयोगे नित्यं नान्यत्र. तत्र यतिभिस्तीर्थे पितृसंधि
 धेव कार्यं नान्यदा. कक्षोपस्थशिखावर्ज्यं. रतुसंधिषु वापयेदिति स्मृतेः. इदं जीवसित्तकेणा
 पितीर्थे कार्यं. न च मुंडनं पिंडदानं चेति दक्षवचनेन निषेधः. विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रो
 र्मृतिं विना. यो वापयति लोमानि स भवेत्पितृघातक इति स्मृत्या तत्संकोचात्. तदपि प्रयोगे प्र
 तियात्राया मन्यतीर्थे आद्यमेवेति शिष्टाः. ततः स्नानं. परार्थं तु मार्कंडेयपुराणे. मातरं पित
 रं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुं. यमुद्दिश्य निमज्जेन अष्टमांशं लभेत सः. पेठिनसि. प्रतिकृतिं कु
 शमयीतीर्थं वाणिमज्जयेत्. मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत्. ततस्तर्पणं आद्ये
 ष्ठी चंद्रोदये. ब्रह्मदेवीपुराणे काशीखंडादिषु. अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आद्यं च तर्पणं. अ
 विलंबेन कर्तव्यं नैव विघ्नसमाचरेत्. माह्वे. पितृणां तर्पणमिति तुर्यपादः. तत्र देवताः म

हालयनिर्णये उक्ताः शंखदेवलो. तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्. पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः
 आह्वं समाचरेत्. हारीतः. दिवा वायदिवा रात्रौ भुक्ते चोपोषिते पिवा. न कालनियमस्तत्र गंगा प्राप्य
 सरिद्वरां. भारते. भुक्ते वाप्यथवा भुक्ते रात्रौ वायदिवा दिवा. पर्वकालेथवा काले शुचिवाप्यथवा शु
 चिः. यदेव दृश्यते तत्र नदीचित्रयथा प्रिया. प्रमाणं दर्शनं तस्मान्न कालस्तत्र कारणं. आशौचेपि कार्यं.
 विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि. न तावत्स्मृतकं तद्वत्कर्म यत्तादिकारयेदिति पेठिनसि स्मृतेः. त
 दानीं मकरेण त्वाशौचं ते एव कुर्यात्. प्रभासखंडे नवारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणं. यदेव दृश्यते ती
 र्थं तदा पर्वसहस्रकं. मलमासेपि कार्यं. नित्यं नैमिन्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्न लिङ्गुचे. तीर्थं आह्वं गजवा
 यां प्रेत आह्वं तथैव चेति बृहस्पति स्मृतेः. एतच्चाशौचे कृतभोजनस्य रात्रौ वा स्नान आह्वादि कर्मा क
 र्म कर्तव्यं प्राप्तवा महेश्वर आह्वविषयं ग्रहणादिवत्. न तु बुद्धिपूर्वमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्यं.
 मलमासे तु मासद्वये तीर्थे आह्वं कार्यमिति. चंद्रिकायां. देवीपुराणे. आह्वं च तत्र कर्तव्यं मर्त्या बाह्य
 वर्जितं. हेमाद्रौ. अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजांश्च निवेशनं. तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थे आह्वं विवर्जयेत्.

नि.सिंह.प.

२१४

भविष्ये. आवाहनं विस्मृत्य तत्र तेषां न विद्यते. आवाहनं न तीर्थे स्थान्नाह्यदानं तथा भवेत्. आहूताः पित
रः स्तीर्थे कृताः सन्ति वेद्यतः. अग्नौ करणं नोत्तरं लवत्या. अत्र षट् देवते श्राद्धे पिमात्रादीनां पिंडुमानं दे
यं. हविशेषं ततो मुष्टिमादये के कमादतः. कमथः पितृपत्नीनां पिंडुनिवपणं चरेदिति तीर्थोपक्रमो देवलो
केरिति पृथिव्यं द्रु. ततः सामान्यपिंडं दद्यात्. ततः पिंडुमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च. ज्ञातवर्गस्य सर्वस्य
सामान्यपिंडं मुह्यते दिति तेनैवोक्तेः. ॥ पादौ ॥ तीर्थे श्राद्धं प्रकुर्वीत पकान्नेन विशिष्यतः. आमाम्नेन हि
न रण्ये कंदमूलफलैरपि. पिंडं दद्यात् देवीपुराणे. हे मादो ब्रह्मे च. पिंडं दद्यात्. सक्तुभिः पिंडुदानं च संया
वेः पयसेन वा. कर्तव्यमेषभिः प्रोक्तं पिंडुया केन गुडेन वा. पिंडुदानं तीर्थे प्रक्षेप्य वा नान्या प्रतिपत्तिरि
त्युक्तं प्राक्. एतच्च विधवायाः पुत्राया कार्ये न सपुत्रयेत्युक्तं प्राक्. सपुत्रयान कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचने
ति स्मृतेश्च. अनुपनीतेनापि कार्यं. एतच्च अनुपनीतोपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्ति ति पादौ तीर्थे श्राद्धमुपक
म्योक्तेः. एतच्च जीवसित् केनापि कार्यं इत्युक्तं प्राक्. यती नान कार्यं. न कुर्यात्सूतकं मिश्रुः श्राद्धपि
डोदकक्रियां. त्यक्तं सन्यासयोगेन ग्रहधर्मादिकं ब्रतः. गोत्रादिवरणं सर्वं स्मृतमात्रकुलं धनमि

२१५

६

ॐ नमो देवदेवाय शितिकंठाय दिंडिने. रुद्राय चापहस्ताय च क्रिणे वेधसेनमः. सरस्वती च सावित्री
वेदमाता गीतियसी. सन्निधात्री भवत्यत्र तीर्थे पापप्रणाशिनीति. मंत्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यं.
पूर्वमावाहनं तीर्थे मुंडनं तदनंतरं. ततः स्नानादिकं कुर्यात् श्राद्धाख्यं समाचरेदित्युक्तेः. यत्तु. गत्वा स्ना
नं प्रकुर्वीत वपनं तदनंतरं मिति तन्मुसलस्नानपरं. काशीखंडे. तीर्थोपवासः कर्तव्यः. शिरसो मुंडनं
तथा. उपवासे तत्रैवोक्तं. यद्वितीर्थे प्राप्तिः स्याद्यदह्मः पूर्ववासरे. उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्ते हि
श्राद्धो भवेत्. अत्र उपवासं ततः कुर्यात् न स्मिन्नहनि सुव्रत इति प्राप्तिदिनेषु पवासोक्तैर्विकल्पः.
मुंडने तु स्कांददेवलो. मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः. वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजंग
यां. विरजं लोणारं. प्रासिद्धमहतीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः. अत्र विशेषः स्मृत्यंतरे. उर्ध्वमव्यादि
मासेनापुनस्तीर्थोत्तरं जेतुं. मुंडनं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेत्. तदा तदपनं शस्तं प्राप्य श्चि
तमते हि जइति वा पाठः. प्रयागे प्रतियात्रं तु योजनत्रय इष्यते. शौरं कृत्वा तुर्वविधिवत्ततः स्नायात्सिता
सिते. अपराके स्कांदे. उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः. केशश्मश्रुतो मनखा न्युदवस

संभवात्सद्यः पुदेन स्नानपरं॥ एवमुपेपि। गर्भस्त्रावे स्नानमात्रं पुरुषस्येति ह्यवसिष्ठोक्तेः। पुरुषस्येति संपिंडो
 पक्षेण। पूर्वाक्तवचनात्। आचतुर्थमासं संपिंडानां न स्नानं किंतु पुंस एव। पाते त्रिदिनं निर्गणपरं। गुणवत्सु।
 अजातदंते तनये भिशो गर्भं च्युते तथा। संपिंडांतु सर्वेषामकरात्रमाशोचमिति यमोक्तेः काहरति मदनपात्रे
 जातः। सप्तमासादि दशाहं। एतत्सर्ववर्णविषयं। तुल्यं वयसि सर्वेषामति क्रांते तथैव चेति व्योधोक्तेः। प
 राशरः। जातो विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति। संवर्तः। जातेपि
 त्रेपितु स्नानं संचेतुं विधीयते। माता शुद्धे दशाहेन स्नानात् पुत्रपदस्य पौत्री माता महस्तेनेति कन्यायामपि प्रयोगात् तत्र तत्रैवोक्तं। स्नानं
 नमिति हरितया। तन्म। पुत्रपदस्य पौत्री माता महस्तेनेति कन्यायामपि प्रयोगात् तत्र तत्रैवोक्तं। स्नानं
 तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः। कृत्वा संचेतुं स्नानं तु शुद्धो भवति तक्षणतः। इत्यादिपुराणात् मुखदर्शने
 तत्रमेव पितु स्नानमिति। तन्म। विदेशे मुखदर्शनावध्यस्य श्यतापत्तेः। मुखदर्शने नोत्तरं पितुः स्नानार्थमिति
 स्मार्ते गोडाः। तन्म। मले क्येन ज्ञानमात्रपरत्वात्। इदं सर्ववर्णसमं। स्रुतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति।
 नैतोचन पृथक्प्राक् सर्ववर्णेषु विधिरिति हारलतायां प्रचेतसोक्तेः॥ यत्तु ब्राह्म॥ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या
 प्रस्ता दशाभिर्दिनेः। गतेः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव चेति। प्रयोगपारिजाते पारस्करः। द्विजानः

स्रुतिकाया स्यात्सा दशाहेन शुध्यति। त्रयोदशे हि संप्राप्ते शुध्यत्यसंशयमिति तदसंख्यपरं। अंगिराः॥ स्रुत
 के स्रुतिका वर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते। संस्पर्शे स्रुतिकायस्तु स्नानमेव विधीयते। नाशो चं स्रुतके पुंसः सं
 सर्गे चैनं गच्छति। रजास्तत्रा शुचि ज्ञेयं तत्र पुंसि न विद्यत इति। संसर्गो मैथुनं। स्पर्श इत्यन्ये। मातुरेव
 स्रुतकः। तां स्पृश्यतश्चेति हारलतायां। सुमंतुक्तेरिति। तन्म। संस्पर्शे स्रुतिकायास्तु स्नानमेव विधीयत इति
 स्नानमात्रोक्तेः। सोमं न वस्य स्नानपर्यंतमस्पृश्यतमात्रं बोधकत्वात्। एवकारो बालस्पृश्यत्वार्थः। माधवस्तु
 यस्तेः सह संपिंडो विप्रकुर्यात्तु यनासनं बांधवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यतीति बृहस्पतिस्मृतेः। शयनासना
 दिरप्यसंस्पर्गमाह पराशरः। यदि पत्न्या प्रस्तायां द्विजः संपर्कमिलति। स्रुतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडंगवित्। वि
 त्तवत्सापुत्रमातुः प्राक् स्नानादस्पृश्यत्वं स्रुतिका स्पर्शे तु यावदाशौचं अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्देहं न नृजंति चे
 दिति ब्रह्मोक्तेरिति शुद्धित्वादयः। तन्म। तद्देहं गत्वा स्रुतिकायदि न स्पृशति तदा स्पृश्याः अन्यथानेति तस्या
 र्थः। कर्मानधिकारपेदी नसिः। स्रुतिका पुत्रवती विंशतिरात्रेण कर्मणि कारयेन्मासेन स्त्री जननी। एतच्च सा
 मया गोदिश्रोतभिन्नपरं। प्रजातायाश्च दशरात्राहर्च्ये स्नानादिति कात्यायनोक्तेः व्यासः। प्रथमे दिवसे षष्ठे

दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्टोतेषु न कुर्वीत स त कं पुत्रजन्मनि । पुत्रशब्दोपत्यमात्रपरः ॥ ब्राह्मे ॥ देवश्चापितर
 श्वेषु पुत्रे जाते दिजन्मना । आयातितस्मान्न दहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदा । जनने विशेषः प्रागुक्तः । अत्र प्रयोग
 पारिजातः पुं प्रसवे दशाहः । स्त्र्यं पत्ये तु ग्रहः । पुं जन्मनि सपिंडानां दशाहं बुधिरिष्यते । अहादेकोदकानां
 च एकाहं स त के क्वचित् । स्त्री जन्मनि सपिंडानां सोदका ग्रहा बुधिः । स्त्री पुत्री पुरुष जेयं सपिंडं तं दिजोत्
 मा इत्यग्नि स्मृतेरित्याह ॥ मेधो तिथिरिति ॥ अप्रतानां तु स्त्रीणां त्री पुरुषा विज्ञायत इति वा सिद्धम्
 क्काशौ चैवं तद्विवाहे तु विधिदर्शित एवेत्याह ॥ अन्ये । तु त्रिपुरुष सापिंड्यस्य कानीन कन्या परत्वं
 माहः ॥ अप्रतानां तथा स्त्रीणां सापिंड्यं सप्तपुरुषं ॥ प्रतानां भर्तृ सापिंड्यं प्रादेवः ॥ प्रजापतिरिति कोमे वि
 रोधाच्च ॥ अथ मृताशौचं ॥ हरीतः ॥ जात मृते मृत जाते वा सपिंडानां दशाहमिति ॥ दशाहमिति स्वाशौ
 चपरं ॥ जात मृते नालं खेदो ध्वं ॥ यत्नन्ति द्युते नालं तावन्मो प्रोति स त कं ॥ छिन्ने नाले ततः पश्चात्स
 त कं तु विधीयते इति जैमि न्यूक्तेः ॥ नाभ्यां छिन्नाया माशौचमिति हाशौतोक्तेश्च ॥ नाभि छेदात् प्रादः
 मानुः स्पर्शे पिता दोष इति श्रुति तत्त्वे ॥ नाभि छेदात् प्रादुते तु ग्रहन्मनुः ॥ जीव जातो यदि ततो मृतः स्ते

ति स्मृतेः । गंगायां तत्तं वायवीये । दंडं प्रदर्शयेद्दिक्षु गंगायां गत्वा नपिंडदः । दंडं स्पृष्ट्वा विष्णु पदे पितृभिः सह मुच्यते
 गंगायां मुंड एष्टे च कूपे यूपे वरे तथा । दंडं प्रदर्शयित्वा पितृभिः सह मुच्यते । कसरले प्रभासखंडे तीर्थे च स्मृति
 गृह्णाति ब्राह्मणो वृत्ति दुर्बलः । दशांशमर्जितं दद्यादेव कुर्यान्महीयते । इति विशेषांतराणि भट्टकृत विस्व
 कीर्तो ज्ञेयानीति दिक् ॥ ॥ इति श्री कमलाकर भट्टकृते निर्णयसिंधौ तृतीय परिच्छेदे तीर्थश्राद्ध विधिः ॥
 अशौचं नारायणाय नमः श्रीमदामरकृष्णस्य सनुना ॥ कमलाकर संज्ञेनाशौचं निर्णयते धुना ॥ श्री ॥
 मरीचिः ॥ आचतुर्थी द्वे स्त्रावः पातः पंचम षष्ठयोः । अतर्जध्वं प्रसूति स्यादशाहं स त कं भवेत् । स्त्रावे मा
 तु स्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौचं वर्जनं । पाते मातुर्यथा संख्यं सपिंडानां दिनत्रयं । अत्र सर्वत्र मूलं मिताशरायां
 ज्ञेयं । अत्र मासत्रये त्रिशं स्यान्नुवादः । रजस्वलो ते नैव तस्मिन्नेः यद्यप्यनेन चतुर्थ मासे पित्रिरात्रं प्रोति
 तथा पिषण्मा साभ्यां तरे यावद्गर्भ स्त्रावे भवेद्यदि । तदा माससमेप्ता सां दिवसे शुधिरिष्यत इत्यादिपुरा
 णात् । रात्रिभिर्मौसतुल्याभिर्गर्भ स्त्रावे विधुह्यतीति मनुक्तेः । गर्भ स्त्रावे यथा मासमचिरेत्तमे त्रयद्व
 तिमरीत्युक्तेश्च चतुर्मासं ज्ञेयं । अचिरे त्रिसप्तमभ्युत्तमे ब्राह्मणे । अत्र सपिंडानां स्नानं । सद्यः शौचं सपि
 ङानां गर्भस्य पतने सतीति तत्रैवोक्तेः । एतदाचतुर्थमासात् । पाते त्रिदिनस्योक्तेः । अकारणायाः शुद्धे

तु कालानुपलक्षणेनामोक्तत्वे तदभावे वा स्नानमात्रादुच्यते स्यात् । ततः किं अस्तु ॥ अत एवोक्तं आदंतज
 न्ननः सद्य इति । सा च विष्णु वचनादाहाभावविषयेति वक्ष्यामः । त्रिवर्षदावपि स्यादिति चेन्न । दहदंत
 दि निमित्तोर्विशेषाशौचैः पूर्वस्य बाधातः । तदुक्तं । पूर्वबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति । जननाद
 शरात्रे व्युद्देशतः संवत्सरे चेति परिशिष्टे । द्वादश्यामपरेरात्र्यं मासे पूर्णं तथापरे । अष्टादशे हनि
 तथा वदस्य न्ये मनीषिण इति भविष्ये । नाम्नः कालानियमाच्च । व्युद्देशेति । न च प्रथम्या दशरात्रेतीति
 इति मुख्य कालः । अन्यस्य नु कल्प इति वाच्यं । चोलेपितथापत्तेः न च दंतजननकालानुपलक्षणे सदे
 तजातमृतस्य दाहे काहप्रसंगः । दशाहेन बाधातः । नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः । दशाहाभ्यंतरे वा
 ले प्रसीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं स्यात् शौचं विधीयत इति ह्यहमनूक्तेः ॥ अशौचं
 दाहोपलक्षणं ॥ सूतकवदिति पारस्करोक्तेः ॥ यत्तु विष्णुः ॥ अनिहने दशाहेतुपंचसंयुक्तिरुच्यते । सद्य
 वविशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति । तदपि प्रेताशौचनिषेधार्थं न तु सद्यस्त्वपुं । वाक्यभेदात्किं
 च ॥ नाम कालात्प्राक् मृतस्य स्नानं । तदुत्तरं त्वं काहादि । नाम काले त्वं का दशाहे मृतस्य न किमपि

२९७

३

स्यात् । अथ शंखवचनेत्यप्रलोपे पंचमी । तदा प्रागिति नोपपद्येत । नाम्नि वा पिकृते सतीति म
 न्वादि विरोधात् । कृतनाम्ना इति माधवमिताक्षरादि विरोधाच्च । न कालोपलक्षणं कापिेति दि
 क् । नामोत्तरं दंतो सतेः प्राग्दाहे स्यात् । अदंतजाते तनये शिशौ गर्भे व्युते तथा सपिंडानां तु स
 र्वेषामहोरात्रमाशौचकमिति यमोक्तेः । दाहाभावे तु स्नानमात्रं । आदंतजाते प्रेतसद्य एव नास्याग्नि
 संस्कार इति विष्णुना दाहाभावे तदुक्तेः । आदंतजन्मनः सद्य इति यावत्कीयाच्च । दाहविकल्पं बाह
 लो गच्छि ॥ तूष्णीं मेवोदकं कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानां अन्यत्रापीछयादयं ॥ अन्य
 त्र कृतचूडेः अत्र कृतचूडाकरणं तृतीयवर्षरूपा कालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौ । मनुरपि । ना
 त्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदककीया । जातदंतस्य वा कुर्यात् नाम्नि वा पिकृते सतीति । उदकं दाहोपलक्षणं । दं
 तो ससुनंतरं प्राक् त्रिवर्षोत्तम्यते ॥ अदंतजाते प्यकृतचूडे ह्यहोरात्रेण शुधिरिति विष्णुक्तेः । त्रिवर्षो
 ध्वं कृतचूडेः कृतचूडे वा प्रागुपनयनाच्च । यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्क्रितः । तथापि दायित्वेन
 माशौचं च्यहमाचरेदित्यभिरोक्तेः । अत्र जातदंतत्वमुद्देश्या विशेषणत्वादाववक्षितं । दाहयित्वेन ननु वा

नि. सि. नृ. प.
जी
२९८

दः। उभयविधो वाक्यभेदात्। त्रिवर्षात्प्राक् चूडाभावेऽपि दानेऽप्यहस्तदभावे विष्णुक्तेरेकाहः
तिमाधवः। यत्तु कश्चिदाह। अत्र त्रिवर्षविषयादेस्मादेवास्त्रिवर्षार्धमपि तस्मिन्। वित्तानेभ्य
शक्तं च त्रिवर्ध्वमकृतचूडविषयसंचितं। जातदंतपदवैणार्थदिति। ननु खं॥ दाहस्य विधेयमवा
त्। नृणां मकृतचूनां मशुक्षिनेऽशिकी स्मृतेति मन्त्रे स्त्रिवर्षार्धमेकाहापत्तेरर्थान्यहासिधेः। त्वया
प्यग्रे तथांगीकारात्पदवैयर्थ्यसाम्याद्वाक्यार्थान्तरान्नेत्यलं मिताशयार्थानभिज्ञुषणेन। प्रथमवर्षा
कृतचूडस्य सदाऽहः। त्रिवर्षे चूडकानां मातापित्रोस्तदशाहोर्ध्वमते सर्वत्र शुधिरिष्यति मन्त्रेः
एतत्सर्वं प्रागुक्तं स पित्राणां मातापित्रोस्तस्तिरात्रं। बालानां मातापित्रोस्तदशाहोर्ध्वमते सर्वत्र शुधिरिष्यति मन्त्रेः
योक्तेः। वैजकादिभिसंबंधादनुसंध्यादयं चिह्नमिति मन्त्रेऽप्युक्तं। शुधितत्वादयोगोक्तं अजातदंतम
रणेऽपि चोरेकाहमिष्यते। दंतजाते त्रिरात्रं स्यादुदिस्यातां तु निगुणे रितिकोर्मात्काश्यपंश्रुदपरं। अनू
दां जातुकन्यानां तथा वैशुद्रजन्मनां मिति च हा नुवृत्तौ शंखोक्तेः। त्रिरात्रं तु भवेच्चूडेषणमासेतु शिशो
मते इति मत्स्यसूक्तान्च। दंतजाते श्रुदेतु पंचाहः। यथा हां गिरः॥ श्रुदे त्रिवर्षाभ्युनेतु मते शुधिरिष्यते २९८

तक एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकं। इदं च प्रवासाशौचमेव। शावनिमिच्छंस्मानमात्रं।
प्रादु नाम करणात्सद्यः शौचमिति शंखोक्तेः। अत्र कश्चिदाह। नामकरणमाशौचं तत्कालोपलक्षणं। आ
शौचव्यपगमेनामधेयमिति विष्णुक्तेः। आशौचे च व्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते इति शंखोक्तेः।
नाम्ने नियतकालत्वात्। न च नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्। पुण्येति धोमुद्रते वा नक्षत्रे वा
गुणान्विते इति मन्त्रे रनियतकालत्वं। दशम्यामतीतायां विप्रद्वादश्यामतीतायां क्षत्रियः वैश्यः
षोडशे। श्रुदः एकविंशे इत्यपि ज्ञेयं। पुण्यं इत्याद्यनुकल्पः। तेन नाम्नः कालोपलक्षणं। एवं दंतजनने
पि। दंतजन्मसप्तमासित्युपनिषदानियतकालत्वात्। चोक्ते तु न कालोपलक्षणं। प्रथमे द्वे तृतीये वा क
र्तव्यं श्रुतिचोदनादिति मन्त्रेः। ततः संबन्धे पूरणे चूडाकर्मविधीयते। द्वितीये तृतीये वा कर्तव्यं स्मृ
तिदर्शनादिति यमोक्तेः। तस्य नियतकालत्वादिति। तन्मदं॥ चोत्तत्र नाम दंतजननयोरपि स्वरूपे
ण निमित्तत्वात्पपनेस्तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात्। सप्तमास्यादर्वाक दंतजनने तदाभावप्रसगाच्च।
यस्तपनिर्द्देशनेन निर्णयं कुर्यात् सन्तु शतायुः पुरुष इति श्रुतेरर्वाक पितृमरणे तदत्यकर्मपितृजनेन। न

धीयत इति अंगिरसात्रिरात्रविषये अहोविधानात् अतः शुद्धयोपनयनसूत्रानीय विवाहासूत्रात्रिरात्रं
 विवाहोत्कर्षे तुषोऽशावमये त्रिरात्रमेवेत्यराकीद्याः ॥ शरदे निगुणे अये ध्वेपंचाहः ॥ षडाष्टोर्ध्वविवाहा
 भावे द्वादशाह इति गौडाः ॥ सगुणानां तुषोऽशावोर्ध्वं तु विवाहाभावेऽपि पूर्णशौचं वक्ष्यते ॥ तदुत्तरं प्राग्विवा
 हा इत्यकुले पितृकुले च सप्तपुरुषे च त्रिरात्रं ॥ अगारिपूर्वप्रतातुयानेव प्रतिपादिता ॥ असंस्कृता तु
 स ज्ञेया त्रिरात्राभयोः स्मृतिमिति मरीच्युक्तेः ॥ रत्नाकरे शुद्धितत्वे सशंखः ॥ पितृवैश्वनियानारीरजः
 पश्यत्यसंस्कृताः तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपिशाम्यति ॥ यानज्जीवमारोचमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥
 अधानुपनीते किंचिदुच्यते ॥ नाम्नः पूर्वखननमेव ॥ तदूर्ध्वं वर्षत्रयासूत्रं चोत्तभावेऽप्युदकदानविक
 ल्यः ॥ नात्र वर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्वया कुर्यान्नास्ति वा विकृते सतीति मन्यते ॥ उदक
 क्रिया साहचर्याद्वा होपलक्षणे ॥ खनने तु नान्यदोर्ध्वदेहिकं ॥ ऊनद्विवर्षे निःखनने न कुर्यात् उदकं तत इति याज्ञव
 ल्योक्तेः ॥ उदकमेत्यकर्मपरमि स्य परार्कः ॥ यमः ॥ ऊनद्विवर्षे कं प्रेतं घृताक्तं निरखनेऽपि ॥ यमगाथायमा
 नो मसूक्तं मनुस्मरन् ॥ माधवीये ब्राह्मेऽपि ॥ विष्णोः तु पतिनो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथवा ॥ अजातदंतो मासे

29e

बामृतः षड्भिर्गतेर्बहिः ॥ वस्त्राद्यैश्च पितृकृतानि क्षिपेत्तु काष्ठवत् ॥ खनित्वा शयनकेर्भ्रमोऽसृष्टः शौचं
 विधीयते ॥ अलंकरणमपि वक्ष्यते ॥ कृतचूडस्य तु त्रिवर्षास्या गूर्ध्वं वाऽप्युदकदानं नियतं ॥ यत्तु वसिष्ठः ॥
 ऊनद्विवर्षे प्रेते गूर्मपतने सपिंडानां त्रिरात्रमिति ॥ तस्यथ मायचूडापरं ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतस्यापि नि
 यतं ॥ वर्षत्रयोर्ध्वं उपनयनात् पूर्वचतुष्णीमप्युदकदानं ॥ तूष्णीं मेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव चेति
 पूर्वोक्तलोगाक्षि स्मृतेः ॥ पिंडदानमपि कार्यं ॥ असंस्कृतानां भूमौ पिंडदद्यात्संस्कृतानां कुशेऽपि प्रचेतसा
 क्तेः ॥ उदकदानं सपिंडैः कृतचूडस्येति गौतमोक्तेः ॥ उदकग्रहणमोर्ध्वदेहिकपारमिति हरदत्तः ॥ द्वादशाहसरा
 हर्वा कृषौ गंडमरणेति ॥ सपिंडिकरणं न स्यादेकोदृष्टानि कारयेदिति हरदत्तदेवलोक्तेः ॥ मरीचिरपि ॥ त
 प्रेतपिंडवहिर्दद्याद्भूमं त्रिविवजितमिति ॥ एतदनुपनी ॥ तपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्र चूडेव पूर्वा कधिः ॥ पू
 र्ववाक्येषु तद्ग्रहणात् ॥ उदकस्य ग्रहणस्योपलक्षणात्वाद्ग्रहपूर्वावधिरिति केचित् ॥ द्वादशाहसरादित्यनुप
 नीतद्विज्ञानुरुद्धश्रुदविषयं ॥ अहारोऽपि पिंडदानविधिमाह पारस्करः ॥ प्रथमदिवसे देवास्त्रयः पिंडसमा

हितैः। द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिंशं चयनं तथा। त्रींस्तु दद्यात्तृतीये न्निवस्त्रादिस्थालये तदिति। अत्र देवया
 त्तिक निबन्धो विशेषः॥ शिशुरादन्तजननाद्दालस्याद्याबदाशिरवं। कथ्यंते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मोक्षि बं
 धनात्। आपन्नवर्षात्कोमारं चो गंडो नवहायनः। तथा॥ गर्भे नष्टे क्रिया नस्ति दुग्धं दयं शिशो मृतः।
 परं च पायसं क्षीरं दद्याद्दालविपत्तितः। एकादशद्वादशाहं वर्षात्सर्गविधिं विना। पञ्चप्रमीयते बालस्त
 त्रप्रायः प्रदीयते। किंचित्समानवयसो सत्कृत्यान्तं यथाविधि। भक्ष्याभोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभ
 क्षिका। तदस्त्राणि प्रदेयानि सोपानकानि तत्समे। कुमारानां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनं। यत्रोपजी
 ते बालस्तत्तद्विप्राय दीयते। तथा। भूमिनिक्षेपणं बाले अवर्षद्वयमाशिरवं। ततः परं स्वगः श्रेष्ठदेहदा
 हो यथाविधि। अचूडे पूर्ववत् नखि वृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति। प्रागपि कृतचूडस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिरव
 मिति। तथा। चूडा कर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत्। सूतको ते प्रकर्तव्यवृषस्योत्सर्जनं तदा। तत्र दाहः
 प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितं। आध्यानिषोडशा पिस्युः सपिंडी करणं विना। इदं पंचवर्षोत्तरं॥ जन्मतः २२०

मिः। अतर्जध्वं मृतेश्च द्वादशाहो किधीयते। षड्वर्षो नमनी तोयः शूद्रः संमते ययदि। मासिकं तु भवे
 लोचं दस्यो गिरसभाषितमिति। युत्तु आरुढभार्यः शूद्रस्तु शंखोक्तं मासांशो च तत्सगुणश्च परः। मि
 तुंनेत्वनूढभार्येशूद्रे त्रिवर्षो ध्वं द्वादशाहः। षड्वर्षो ध्वं मासः। षड्व्यास्रागपि कृतो द्वादह मास इत्याहुः।
 एतत्तुल्यं वयसि सर्वेषामिति विरोधाच्छिष्टविभागानादतव्यमिति विज्ञाने श्वरादयः दक्षिणां स्यानांत
 येव च। अन्यदेशे प्रागुक्तमिति गोडाः। एवं कन्या स्वपिता स्वप्यजातदंता सुपित्रोरेकरात्रमिति माधवः। य
 तु विज्ञाने श्वरेणोक्तं। जनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हीति यातव्योक्तैः। गर्भस्त्वप्रेतमातुर्द्वादशाहः।
 तात उभयोः कृते नग्नि सोदराणां चेति पेंग्योक्तैश्च विप्रैः सोदराणां च द्वादशाहमस्य श्वत्वमिति तभेदो न प्र
 चरति। अतएव स्मृत्यर्थं सारतन्तादृतं। कन्या सुचो गत्या कृ मृतोक्तानं। अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शो
 चं विधीयते। इत्यापस्तंबोक्तैः। इदं त्रिपुरुषमध्ये। अप्रतानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषविविज्ञायत इति वसिष्ठोक्तैः।
 इदं वाग्दानोत्तरमिति गोडाः। अप्रतानां तु स्त्रीणां साविंदुं सप्त पौरुषमिति वचनात्। चो लोत्तरं वाग्दा
 नात्सर्वतास्वेकाहः। अविशेषेण वर्णानां मर्वा भूतं स्कारकर्मणः। त्रिरात्रा तु भवेत्तुष्टिः कन्या स्वक्रावि

नितानिशिष्टविगानान्नादत्तव्यानिइतिविलानेश्वरमदनपारिजातादयः। तेनैतद्दशात्रश्रद्धां व्यवस्थाप्रा
 गुक्ताहेयेव। तुल्यवयसिसर्वेषामितिदाक्षिणास्यपरं। अन्यदेशेकोमौक्ताव्यवस्थेतिशुद्धितत्वे॥ अथनात्या
 शौचं॥ तच्चदिजपुंसांमुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते। त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरं। क्षत्रस्यद्वादशाहानिविशः
 पंचदशैवतु। त्रिंशद्दिनानि श्रद्धस्यतदर्थंज्ञानवर्तिन इतियाज्ञवत्कोक्तेः। यत्तुसएवात्रिरात्रंदशरात्रंवाशा
 वमाशौचमिष्यतेइत्याह। तत्रदशाहेत्रिरात्रमस्पृश्यत्वं। एकदिनोसन्नेआशौचद्वयेदशाहमस्पृश्यत्वं। मर
 णंयदितुल्यस्यान्मरणेनकथंचन। अस्पृश्यतुभवेन्नोत्रंसर्वमेवसंबंधवमितिअंगिरसोक्तेः। दशाहशौच
 परत्वेदशरात्रमतःपरमित्यनेनपोनरुत्तयापत्तेरितिशुद्धिविवेकः। यस्तुपुत्राणांवेदानध्याप्यवृत्तिंवि
 दधातितत्राहाश्वलायनः। द्वादशरात्रंमहागुरुषुदानाध्ययनेवर्जयेदन्निति। शुद्धितत्वेतुत्रयःपुरुषस्या
 तिगुरवोभवन्तिमातापिताचार्यश्चेतिविष्णुक्तेः। पित्रादयोमहागुरवः। भर्तापुत्रो रामायणे। पतिर्वधुर्ग
 तिर्भर्तादेवतंगुरुरेवच॥ धातातपः॥ पतिरेकोगुरुःस्त्रीणांसर्वस्याभ्यागतोगुरुः। एकपदमृदानांवि
 दमाहनिषेदार्थं। सोदकानांत्रिरात्रं। अहातूदकरायिनइतिमनूक्तेः। अग्निपुराणे। सविंउतातुपुरुषे

सप्तमेविनिवर्तते॥ समानोदकभावस्तुनिवर्ततचतुर्दशे॥ जन्मनामस्मृतेर्वैक्येतत्परंगोत्रमुच्यते। ब्रह्मस्य
 तिः। दशाहन्सपिंडास्तुशुध्यंतिप्रेतसूतके। त्रिरात्रेणसकुल्यास्तस्मात्तुशुध्यंतिगोत्रजाः॥ सकुल्याः॥ सो
 दकाः। जन्मन्येकोदकानांतुत्रिरात्राबुधिरिष्यतेइति। शवस्पृशेविशुध्यंतिअहान्दकरायिनइतिचमनूक्तेः।
 एकोदकानांतुच्यहोगोत्रज्ञानामहःस्मृतइतिजाबाल्युक्तेश्च। चतुर्दशपुरुषोत्तरंएकंविंशतिपुरुषपर्यंतमेक
 रात्रेणशुद्धिः। स्नानामात्रादुक्ताशुद्धिस्ततःपरंवेदितव्या। स्त्रीश्रयोस्तुविवाहोर्ध्वंजात्याशौचं। वैवाहिकोवि
 धिःस्त्रीणामोयनायनिकःस्मृतइत्युक्तेः। दत्तानांभर्तुरेवहि॥ स्वजात्युक्तमाशौचंस्यान्मृतकेतथेतिमधवीयेब्रा
 ह्मणे। श्रद्धस्यविवाहाभावेपिषोडशवर्षोर्ध्वमासः॥ अन्तर्भायःश्रद्धस्तुषोडशाहत्सरासरं। मृत्युंसमधि
 गच्छेच्चन्मासात्तस्यापिबांधवाः॥ शुद्धिसमधिगच्छंतिनात्रकार्याविचारणेतिअपराकेशंखोक्तेश्च। निर्णया
 मृतमदनपारिजातादोह्यन्यथोक्तेः। हारीतः। आमेजीबंधनादिप्रःक्षत्रियश्चधनुर्यहातु। आप्रतोदग्रहा
 दिभ्यःश्रद्धेवस्त्रद्वयग्राहातु। धनुःप्रेतोदावष्टमेव। द्वादशेवस्त्रद्वयमिति। मेधातिथिस्तुत्रिरात्रमात्रतादे
 शाद्रित्यत्रव्रतकालोपलक्षणांर्थं। सचकालःस्वस्वीयः। सर्वेषांचाष्टमवर्षरूपः। तेनचतुर्गुण्यामपिवर्णनामु

पनयनाभावेष्पष्टमाहर्ध्वपूर्णमेवाशौचं। तत्रापि प्रागष्टमाहर्ध्वः प्रोक्ता इति स्मृत्यंतराहर्ध्वसंपूर्ण
मर्काकुत्रिरात्रं। येष्वाषोडशाहर्ध्वेष्टमाहर्ध्वश्च द्वादशमास एवाहर्ध्वमेष्टमभ्योवर्षभ्यः शु
द्धिः। इदं स्यात्मासिकीति वचनादित्याह हारलताशुधितत्वादिगोडग्रंथेषु क्तं। अनुपनीतो विप्र इत्युक्तान्त्रिय
तेयत्र तत्र स्यादाशौचं न्यहमेव हि। द्विजन्मनामयंकालस्त्रयाणां तुषजादिक इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनक
लोपलक्षणं। षडहं पदं मासत्रयाधिकपरं। गर्भाष्टमेष्टमेवाष्टे इत्युक्तेः॥ यत्तु जातः॥ प्रत्यूहादिजानां च प्रतीति
पुयथाक्रमं। षडहं पदं दशाहं न्यह एकाहः शुध्यं त्यपि हि निर्गुणा इति॥ द्विजादंताः॥ इदं प्रतीत्युक्तेः पंचाहो
पनीतपरमिति तदेतन्नाद्रियं तेवृक्षाः॥ यानितु॥ पराशरः॥ एकाहश्च द्वादशमणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः
न्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशाभिर्दिनैः। केवलवेदः केवलश्रोताग्नैरप्युपलक्षणं। अयं संकोचो होमाध्या
पनपर एव न तु संध्यादाविति हारलतायां॥ अंगिराः॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्तुतके मृतके तथा। दशाहं शुद्धिरे
तेषामिति शातातपो ब्रवीत्॥ देवतः॥ अशुध्यं विंशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः। निधने प्रसवे चैव पश्यतः कर्मणः
क्षयं। अतस्तौ क्लृप्तस्य कर्महानो पीडावतो विप्रपरिचर्यापरश्च द्वादशरात्रमिह हारलतायां। दक्षः॥ सद्यः शौचं तथै-

पंचवर्षाणि भुक्ते दशमसंस्कृतं॥ पंचवर्षाधिके बाले विपन्निर्यदि जायते। वृषोत्सर्गदिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः
अहन्याहनि संप्राप्तं कुर्यात्प्राधान्येन षोडशापायसेन गुडेनैव पिंडं दद्याद्यथाक्रमं। उदकुंभप्रदानं च पददानानि
यानि च। दीपदानादियत्किंचित्पंचवर्षाधिके सदा। कर्तव्यं तु स्वगश्रेष्ठव्रतार्वाक्ये तत्तमे। स्वाहाकारेणैव
कार्याण्येको द्विष्टानि षोडशाः। ऋजुदर्भैस्त्रिलेः शुक्लैः प्राचीनावीतिना तथेति तत्रैवोक्तः। अत्र मूलं चिंत्यं॥
वार्षिकादितु भवेत्प्रायः। सपिंडनाभावे पितृत्वा योगाह वनाभा च दिवो दासीयो। अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ श्र
द्दजातिवत्। क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिंडीकरणं विना। उदकं पिंडदानं च कृतचूडे विधीयत इति। स्त्रीणां त
द्वाहात्पाण्डकपिंडदानविकल्पः। स्त्रीणां चैके प्रतानामिति गोतमोक्तेः। स्त्रीभूदाश्च सप्तधर्माण इति वचना
च्छूदेप्येवं। एतदयोर्निमित्ताशौचं सर्ववर्णसमं। नृत्यं वयसि सर्वेषामिति कांते तथैव च। व्याघ्रपादोक्तेः। या
नितु॥ निवृत्तचूडके विप्रेत्रिरात्रा लुप्तिरिष्यते। निवृत्तेशत्रियेषां द्विर्बर्षेण नवभिरुच्यते। शूद्रत्रिवर्षेण नवभिरुच्यते।
तेशु क्षिप्तुं पंचभिः। अत ऊर्ध्वं मृतेशूदे द्वादशाहो विधीयते। षड्वर्षेण प्रतीते तु शूद्रे मासशौचं कर्मित्यांगिरसादी

द्विजेयं स्पर्शनं तु त्रिभाग इति तदपि युगांतरेषु ॥ अस्ति सं च नादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव चेति माधवीये कलोत्तं
 निषेधात् ॥ यत्तु हारलतायां ॥ चतुर्थे हनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य त्विति प्रचेतसो क्लेशहेकाहाशौ चेपि च
 तुर्थाह एवांगस्पर्श इति ॥ तन्न ॥ देवतादिवधेनास्य दशाहगोचरत्वात् ॥ ये तु वर्णसंकरजामूर्धावसिक्ताद्या
 स्ते माशौचविशेषः ॥ कलो नोपयुक्त इति नोच्यते ॥ प्रतिलोमजानां नाशौचमलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमि
 तिविज्ञानेश्वरः ॥ माधवस्तु शौचाशौचे प्रकुर्वीरं भूदवर्णसंस्करा इति ब्राह्मोक्तेः ॥ भूदवदाह ॥ हारलताया
 वं ॥ दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिंडत्वे पि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्च त्रिरा
 त्रमेव न रशाहादि ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृत्युच ॥ परपूर्वा सुभार्या सुप्रसूता सुमता सुवेति त्रिरात्रा नु
 हतो विष्णुक्तेः ॥ सपिंडानां त्वेकाहः ॥ परपूर्वा सुभार्या सुपुत्रेषु कृतकेषु च ॥ भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तस
 पिंडत इति माधवीये हारीतोक्तेः ॥ सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ॥ एकाहस्तसपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरि
 ति मरीच्युक्तेश्च ॥ शंखः ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्या स्वन्यगतास्तु च ॥ परपूर्वा सुचस्त्रीषु त्रिरात्रा लुधिरिष्यते
 परपूर्वा पुनर्भूः ॥ इदं सवर्णासु ॥ हीनवर्णा सुतु शंखलिखिते ॥ परपूर्वा सुभार्या सुपुत्रेषु कृतकेषु च ॥ नान्या
 यो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ब्रह्मवि ॥ आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितं ॥ यत्तु षडशीतो ॥

अन्यपूर्वा वरुधासु त्रिदिना लुधिरिष्यते ॥ तस्त्वेवानन्यपूर्वा सुपंचाहोभिर्विशुध्यतीति ॥ तत्र पंचाहे मूलं
 विंशं ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्या स्वन्यगता सुचेत्येकाहमाह तदसंधौ निज्ञेयं ॥ तदापितु
 रेकाहस्तदा सपिंडानां स्नानं ॥ अन्याश्चितेषु दारेषु परपत्नी सुतेषु च ॥ गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेण
 वतसितेति प्रजापत्युक्तेः ॥ पितेति वोढु रूपलक्षणं ॥ तथाप्यक्रममात्र ॥ यत्तु रतके पालकति प्रयोगिकपुत्रत्वा
 त्पूर्वपितुर्न स्नानं पूर्वसंबन्धनिवृत्तेश्च दशाहादिकश्चित् ॥ तन्न ॥ जनके पिबोजिकादभिसंकेधादनुहयाव
 दं अहमिति वाचनिकाशौ च स्यानिवार्यत्वात् ॥ पितृमरणे पितृकादीनां त्रिरात्रं ॥ शुधितत्वे ब्राह्मे ॥ दत्तके
 श्वस्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव चेत्पुत्रक्रम्य ॥ सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं च स्याभागिन इत्युक्तेः ॥ स्मृतिको मु
 द्यामप्येवं ॥ दत्तकस्य पुत्रोत्पत्त्या तु जनने मरणे वा सपिंडानामेकाहः ॥ वैजिनश्चेति गोतमेन साप्तपोह
 पंसापिंडोक्तेः ॥ सपिंडानां चैकाहस्योक्तत्वात् ॥ सपिंडे तु पुत्रीकृते दशाह एव ॥ तत्र कांक्षाभावात् ॥ पूर्वापर
 भर्तुस्तन्नयोः पुत्रयोस्त्याह माधवीये मरीचिः ॥ मातुरेक्याद्विपितकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ॥ एकाहस्तके तत्र
 त्रिरात्रं मृतके तयो रिति दिक् ॥ ऊढकन्यानां तु विष्णुराह ॥ संस्कृता सुस्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तस्य सवमरणे च

सितगेहे स्यातां तदेकरात्रं त्रिरात्रं चेति ॥ प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञाने श्वरापराकौ ॥ माधवस्तु प्रसवे पि
त्रिरात्रं पित्रोः ॥ एकरात्रं भ्रात्रादि बंधुवर्गस्य ॥ दत्तानारीपितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा ॥ तद्धंधुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्त
जनकस्त्रिभिरिति ब्राह्मोक्तेरित्याह ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ पक्षपदेन भ्रातरो गृह्यंते ॥ वाक्यान्तरेण भगिनी मृतो त्रिरा
त्रोक्तेरिति तत्रित्यं तदभावादेतद्विरोधाच्च ॥ भ्रातुः प्रसवे एकाहः ॥ मृतो त्रिरात्रमिति केचित् ॥ युक्ता तु पक्षिणी ॥ भ्रा
तृभिन्तानामेकाहः ॥ वर्गोक्तेः ॥ इतरेषां यथाविधीति वक्ष्यमाणवचनाच्च ॥ यत्तु प्रधानगेहे मृतो पित्रोः पूर्णः ॥ भ्रातु
स्त्यह इति कश्चित् तन्निर्मूलत्वात् नाशौचं पितृपक्षे इत्येतद्विरोधाच्च भ्रातः ॥ दत्तानारीपितुर्गेहे प्रधाने सूयते या
हा ॥ म्रियते वा तदा तस्याः पिताशुध्ये त्रिभिर्दिनेः ॥ इति कल्मषः ॥ तुरोऽशुद्धिनत्वे च ॥ पतिगेहे प्रसवे तु पित्रादी
नामाशौचं नास्तीति ॥ मृतो पित्रोः स्त्रिरात्रमस्येव ॥ प्रत्ता प्रत्ता सुयोपितुसंस्कृताः संस्कृता सुच ॥ माता पित्रो
स्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥ अजातदंता सुपित्रोरेकरात्रमिति माधवीयेशं रवकाष्णीजिनि स्मृतेः ॥ वैजि
कादभिसंबंधादित्युक्तेः ॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवं ॥ माधवस्तु इदं त्रिरात्रं जातदंतापरं ॥ दंतो सन्तैः प्रागेकरात्रं पि
त्रोः ॥ सद्यस्त्वप्रोटायां वासराशुचि ॥ अदन्तायां त्रिरात्रेण दन्तायां पक्षिणी भवेदिति पुलस्त्योक्तेरन्यत्र कन्याम् २२४

काहस्त्यहश्चतुरहस्तथा ॥ षट्दश द्वादशाहश्च पक्षौ मासस्तथैव च ॥ मरणांतं तथा चान्यदृशपक्षास्तु सूतकौ ॥ मिता
क्षरायां स्मृत्यंतरे ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पक्षिशः पुंसि पंचमे ॥ षष्ठे चतुरहास्तु द्विः सप्तमे त्वहरे वतु ॥ इत्यादीनि तान्या
पदनापदुणवदणवद्विषयाणि देशाचारभेदाद्वा नेयानि ॥ सद्यः शौचादिषु दहांताः पक्षायां वा वरादिपराः ॥ अत्र
मरणांतं जननादीनि मिताङ्गिना ॥ अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टमिति मधुपर्कपश्वात्तं भवेत् ॥ शिष्टविगानां नार्त्तन्यानि
इति विज्ञाने श्वरः ॥ अस्मात्वावाप्य दुःस्वाच अदत्वाश्चंस्तथा हि जः ॥ एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेदिति
दशांत्या ॥ अन्यपूर्वायस्य गृहे भायस्यात्तस्य नित्यशः ॥ आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ब्रह्मादिवशा
द्यवस्तेत्यपराकं मादनपारिजातादयः ॥ माधवस्तु वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्यमद्यसंकोचनंतथेति कलिवर्ज्यैषूक्तेः ॥
दशाह एव विप्रस्य सपिंहमरणे सति ॥ कल्यांतराणि कुर्वीणः कलौ भवति किं त्विषीति हारीतोक्तेः ॥ न्यूनाशौ
चपक्षं युगांतरविषयाः ॥ मरणांतादिपक्षास्तु निंदार्थवादाः ॥ अन्यथानामधारकविप्रस्तुदशाहं सूतकी भवे
दिति विरोधः स्यादित्याह ॥ यत्तु देवलः ॥ दशाहादित्रिभागेन कृते संवयने क्रमात् ॥ अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां
तत्त्वदर्शिन इति पूर्णाशौचे स्पृश्यतामाह ॥ यच्चानुपनीताति क्रांताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तं ॥ स्वाशौचकाला

३. नि. सिं. नेयप्रमाणे ॥ १ ॥ मातामह्यांच पित्रोस्वस्रिचविरतो मातुले मातुलान्यांचा थोस ज्योतिरेव स्वविषयनपतो ग्रामना
 येच नष्टे ॥ शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रानूवाचनश्रोत्रियेषु स्वर्गपरमृतो मातुलेचैक
 रात्रं २ रात्रिंस ब्रह्मचारिण्यथतु कथमपि स्वत्मसंबंधयुक्ते स्नानं वा सोयुतं स्यादित्थमपि सकलं सर्ववर्णेषु तु
 ल्यमिति अत्र मूलं मिताक्षरादौ स्पष्टं ॥ दोहित्रभागिनेयमोरुपनीतयोस्त्रिरात्रं ॥ अनुपनीतयोः पक्षिणी ॥ संस्ति
 ते पक्षिणी रात्रिं दोहित्रे भगिनी सुते ॥ संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति वक्ष्यमनूक्तेः ॥ संस्कृते दाहेन
 तेन दाहे त्रिरात्रं नान्यथेति गोडः ॥ तन्न ॥ विशेषवेयर्थ्यात् ॥ मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां पक्षिण्येकाहयोर्वेव
 स्था ॥ मनुः ॥ त्रिरात्रं मांशो च माचार्यसंस्ति ते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ श्रोत्रिये स्वर्गहे
 रात्रं ॥ श्रोत्रिये तपसंपन्ने त्रिरात्रं मशुचिर्मवेदिति स्मृतेरिति माधवः ॥ एकग्रामीणे त्वेकाहः ॥ सत्विशुबद्धत्यकाले
 श्रोस्मार्तया जनपरे त्रिरात्रे करात्रे ज्ञेये ॥ यद्यपि कर्मकुर्वत एष वाचकः शब्दो भवतीति शबराचार्यः कर्ममध्ये सत्वि
 कस्य मुक्तं तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेवेति ज्ञेयं ॥ गोडास्तु एकोदका ॥ नांतु ग्रहो गोत्रजानामहः स्मृतं ॥ २२५
 मातृबंधो गुरोर्मित्रे मंडलाधिपतो तथेति जाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकामाहुः ॥ शिष्ये स्वोपनीते ग्रहः ॥ शिष्यस

तीर्थसब्रह्मचारिपुत्रमेण त्रिरात्रं महोरात्रमेकाह इति माधवीये बोधायने क्तेः ॥ अन्यत्र मनुः ॥ मातुले पक्षिणी रा
 त्रि शिष्यत्विक् बांधवेषु चेति ॥ बंधुत्रयं आत्मपितृष्वसमातृष्वसमातुलपुत्राः ॥ पितुः पितृष्वसमातृष्वसमातु
 लपुत्राः ॥ मातुः पितृष्वसमातृष्वसमातुलपुत्रे श्वेति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्र पक्षिणी ॥ पितृष्वस्मादिकन्यानामूढा
 नां त्वेकाहः ॥ तद्वंधुवर्गस्त्वेकेनेति पूर्वोक्त ब्राह्मण ॥ यत्तु षडशीत्यां ॥ एवं पित्रोर्भगिन्यो ये ये पितामहयोस्त
 था ॥ ये मातामहयोश्चैव भगिन्यो तस्मिन् जाश्रयाः ॥ मातुलां स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषा प्रजाश्रयाः ॥ यातरश्चैति स्
 र्वेषु पक्षिणी स्वर्गहे ग्रहः ॥ एवं श्वशुरजामातृदोहित्रविषदि स्मृतं ॥ यच्च यमः ॥ जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रे
 णोभयोः स्मृता पक्षिणी शालकानां स्यादिति शातातपो ब्रवीदिति तन्निर्मूलत्वात् मिताक्षरादिविरोधाच्चोपस्थं ॥
 मदनपारिजाते विष्णुः ॥ असपिंडे स्ववे श्मनि मृते एरात्रं ॥ अत्र हृदन्तोतः शवे चेत्यापस्तंबसूत्रे तः शवे ग्रामे धर
 त्रुः शतादवागन्नमभोज्यं दीपमुदकुंभं वौपनिधाय तु भुंजीत यदिसमानवशं न गृहमेवं सूतिकाया मिसाह ॥
 प्रधानगृहमृतो तु गृह्यस्य मृतः कश्चिदसपिंडः कथंचन ॥ तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशय इत्यं
 रसोक्तमिति माधवः ॥ एतेन त्रिरात्रं मसपिंडेषु स्वर्गहे सस्ति ते पुचेति कौर्मव्याख्यातां शुधितत्वे बृहन्मनुः ॥

नि.सि.त श्वश्रुपतिताश्वान्स्यामताश्वेदिजमंदिरे ॥ शोचंतत्रप्रवक्ष्यामि मनुनाभाषितं यथा ॥ दशरात्राबुनिमतेमा
 साहृदेभवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यामुपतितेगेहमंतेमासचतुष्टयात् ॥ असंतैवर्जयेद्देहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ अंत्योमेच्छुचिः ॥
 अंत्यतः श्वपाकइतिवाचस्पतिः ॥ तत्रैवयमः ॥ द्विजस्यमरणेत्वेष्टमविशुध्यतिदिनत्रयात् ॥ सर्वैर्तुः ॥ गृहशुचिंप्रव
 क्ष्यामि अंतस्तुशवदूषिते ॥ प्रोक्तुज्यमन्मयंभांडं सिद्धमन्तं तथैवच ॥ गोमयेनोपलिप्याथ छागेन प्रापयेद्दुधः ॥
 ब्राह्मणेर्मंत्रपूतेश्चहिरण्यकुशवारिभिः ॥ सर्वमभ्युक्षयेद्देहमततः शुध्यत्यसंशयं ॥ बृहन्मनुः ॥ ग्राममध्यग
 तोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् ॥ ग्रामस्यतावदाशोचं निर्गते शुचितामियात् ॥ गृहेपश्वोदोमृतेप्येवं ॥ यत्तु
 माधवीयेप्रवेतसामातृषस्त्रादिषु त्रिरात्रमुक्तं ॥ मातृषसामातृलयोः श्वश्रुश्वशुरयोर्गुरोः ॥ मृतेचत्विजि
 याज्येचत्रिरात्रेणविशुध्यतीति ॥ गुरुराचार्यः ॥ सुत्विक्कुलागतः ॥ तत्स्वगृहमृतो ज्ञेयं ॥ श्वशुरयोरन्यत्रमृ
 तावपिसंनिधौत्रिरात्रं ॥ असंनिधौपक्षिणी ॥ देशांतरेण रात्रं ॥ वक्ष्यमाणविष्णून्तेरितिमाधवगोडादयः ॥
 अन्यत्रनुवित्रोः स्वसरितइच्चपक्षिणीक्षपयेन्निशामिति वृक्षमनूक्तं ॥ यत्तु वृक्षमनुः ॥ भगिन्यांसंस्कृता

२२६

१२

तोपित्रोपक्षिणीत्याह ॥ षडशीता वपि ॥ पितृगेहादतो न्यत्रयदीपुत्री प्रमीयते ॥ पक्षिणी तत्र वित्रोः स्यान्तान्येषामि
 तिनिश्चयइयमांतरे इयमितिस्मृत्सर्पसारे ॥ भ्रातृपक्षिणी ॥ श्वशुरयोर्भगिन्यांचमातृलान्यांचमातृले ॥ वित्रोस्वस
 रितइच्चपक्षिणीपक्षयेन्निशामिति वृक्षमनूक्तं ॥ पक्षिणीशब्दार्थस्तुदिवसइयमध्यगतारात्रिः रात्रिइयमध्य
 गतोवादिवसः ॥ अथमर्थः ॥ रात्रौनिमित्तउत्सन्नेसारात्रिरुत्तरः कृत्स्नोहोरात्रः ॥ दिवानिमित्तउत्सन्नेतद्विनंसारात्रिरुत्त
 रदिनंसूर्यस्यास्तमयंयावदितिशीरस्वामिहरदत्तादयः ॥ श्रुधितत्वेकोर्म ॥ आदंतात्सोदरेसद्य आचूडादेकरात्रकं ॥
 आप्रदानात्रिरात्रंस्याद्दशरात्रमतः परं ॥ वित्रोर्मृतोस्त्रीणांत्रिरात्रं ॥ वित्रोरुपरमेस्त्रीणामृद्वानांतुकंधंभवेत् ॥ त्रि
 रात्रेणैवशुचिः स्यादित्याहभगवान्यइतिमाधवीयेवृक्षमनूक्तेः ॥ इदं दशाहंतः ॥ उर्ध्वतुपक्षिणी ॥ भ्रातृभगिनीगृ
 हतस्यावातइह मृतोत्रिरात्रमशुचिरन्यत्रतुपक्षिणीति षडशीतावुक्तं ॥ ब्राह्मेपि ॥ परस्परंमृतोभ्रातृभगिन्योः प
 क्षिणीभवेत् ॥ मातृलाशोवसुज्याः पितृव्याशौचमिष्यतइति ॥ शिष्टास्त्वस्यनिर्मूलत्वात्सित्येस्नानमात्रमाहुः ॥ त्रि
 शब्दोक्ता ॥ प्रेतैश्चाचार्यमातामहइहितसुतश्रोत्रिर्विष्वयाज्यस्वस्त्रीयेषुत्रिरात्रंत्रिदिवसमशुचिः सोदक
 स्तूभयत्र ॥ पक्षिण्याशौचमृत्त्विकुहितसुतसहाध्यायिवंधुत्रयांतेवासिश्चश्रुसुमित्रश्चशुरभगिनिकाभागि

य
य

निधिविदेशमैत्र्यादिकृताव्यवस्था ॥ त्रिंशच्छ्लोक्यां ॥ वानप्रस्थोऽयतो चोपरमतिकुलजेपंडकेचालवः
 स्याद्योषिद्रोविप्रगुण्यैर्मृतवतितुदिनं युधविधौ च सद्यः ॥ अत्रमूलमाकरेस्पृष्टं ॥ युधमध्यमितस्य
 स्नानं ॥ उद्यतेराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिरिति मनूकैः ॥
 याज्ञाताकर्मसर्वतंदैवेत्यर्थः ॥ यस्तुभारते राजधर्मेषु ॥ अशौचो हि हतः १२२ः स्वर्गलोके महीयते ॥
 न ह्यन्तमुदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकमिति श्राद्धादिनिषेधः ॥ सपुत्राद्यभावपरः ॥ अतएव त
 त्रकर्णादीनां श्राद्धमुक्तं ॥ अन्येतु दशविंशतिनिषेधमादुर्यतिवत् ॥ यस्तु पराशरः ॥ आहवे पिहतानां
 च एकरात्रमाशौचकमिति तद्युधक्षतेन कालांतरमते ज्ञेयं ॥ असन्निधौ स्नानमिति माधवः ॥
 शुद्धितत्वेऽपि पुराणे ॥ दंष्ट्रिभिः शृंगिभिर्वा पिहता मृतं छेत्तुं शक्यं ॥ ये स्वाभ्यर्चिता यांति राज
 स्वर्गं न संशयः ॥ सर्वेषां मेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥ यत्तु बृहस्पतिः ॥ दिवा हवे विद्युता २२७
 च राशौ गोविप्रपालने ॥ सद्यः शौचं मृतस्याऽऽस्त्यहं चान्ये महर्षयः ॥ तच्छस्त्रं विना पराङ्मु

खहते च त्रिरात्रं ॥ राजावध्ये हते सद्यः शौचमन्यत्र त्रिरात्रं ॥ तत्रैव व्याध्रः ॥ क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं
 भवेद्दिवा ॥ आसप्ताहा त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परं ॥ शस्त्राघाते अहादध्वं यदि कश्चित्प्रमीयते ॥ आ
 शौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु निस्यशः ॥ शस्त्राघाते क्षतं विना ॥ शवस्य शौचं हारीतः ॥ शवस्य शौचं ग्रामं
 न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वा त्रौचेदादित्यस्य ॥ यत्तु मनुः ॥ अङ्गाचे केन रात्र्या च त्रिरात्रे च त्रि
 भिः ॥ श्वस्य शौचं विधुध्यंति अहात्तदकदायिन इति अङ्गारात्र्या च अहोरात्रमुक्तं ॥ त्रिभिस्त्रिरा
 त्रैरिति न वरात्रमेवं दशरात्रमित्यर्थः ॥ तत्तदन्नाशने तद्दृष्ट्वा सेनापदि च ज्ञेयं ॥ अंगिराः ॥ आशौ
 चं यस्य संसर्गापते हृहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेत् ॥ अथ निर्हाराद्यशौचं ॥
 स्नेहेन सवर्णं निर्हारे तदन्नाशने तद्दृष्ट्वा सेनापदि च ज्ञेयं ॥ तदन्नाशने तद्दृष्ट्वा सेनापदि च ज्ञेयं ॥ गृहावा
 सेनाभक्षणे चैकाहः ॥ भृतिग्रहेण निर्हारे दाहे च तज्जात्याशौचं ॥ यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाकान्तमा
 नसः ॥ दशाहेन द्विजः शुध्येत् द्वादशाहेन भूमिपः ॥ मासार्धेन तु वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यतीति को

मोक्तेः॥ विजातीयनिर्हारे तु शवजातीयमाशौचं॥ अत्र भूतिग्रहे द्विगुणं॥ अवरश्चेद्वरं विर्णं वरो वाप्यवरं यदि
 वहेत्तु वंतदाशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेदिति व्याघोक्ता कर्ममेव तदिति गोडाः॥ दाहेष्वेवं॥ यत्तु ब्राह्मे॥ यो सवर्ण
 तु मूलेन नीत्वा चैव दहेन्नरः॥ आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसंमन्यते तदापदिज्ञेयं॥ सोदकनिर्हारे तु दशाहं
 इति माधवः॥ अलंकरणं तु शंखः॥ कृष्णपादोऽपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते॥ अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तोऽस्मा
 नमिष्यते॥ धर्मार्थं अमाय सवर्णहरणे क्रियाकरणे च द्विजस्यानंतयज्ञफलं स्नानं प्राणायामोऽग्निस्पर्शश्चोति
 माधवीये॥ अग्निदेव्येवं॥ प्रेतसंस्पर्शसंस्कारे ब्राह्मणेनैव दुष्यति॥ वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा वि
 शुध्यतीति अपराकैः कृष्णपराशरोक्तेः॥ मातुलादिसंबंधे त्रिरात्रं॥ असंबंधे द्विजा न्वह्निवा दह्निवा च स
 द्यः शौचं संबंधे त्रिरात्रमिति पेशी न सिस्मतेः॥ गोतममिताक्षरायां वृद्धात्रिः॥ सूतका द्विगुणं शावंशका
 द्विगुणमार्तवं॥ आर्तवा द्विगुणा स्मृतिस्ततोऽपि शवदाहकः॥ अत्र पूर्वण नोत्तरनिवृत्तिरित्यर्थः॥ विष्णुः॥
 मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेन॥ देवलः॥ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकक्रियां॥ य
 दिकुर्याच्चरेत्कृष्णं पुनः संस्कारमेव च॥ याज्ञवल्क्यः॥ आचार्यपित्रुपाध्यायानिर्हृत्सापि व्रती व्रती॥ अ

यां तु भ्रातर्यपि च संस्मृते॥ मित्रे जा मातरि प्रेते दोहित्रे भगिनी सुते॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यती
 तितत्तु भ्रातृदोहित्रादो देशांतरे॥ शालकसुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयं॥ शालके तु स्वदेशे एकाहः॥ आचार्य
 पत्नी पुत्रोपाध्याय मातुलश्च शुरश्च श्रूश्च शूर्यश्च हाध्यायि शिष्यश्चैकरात्रमिति माधवीये विष्णुः॥ ह
 रदत्तीये दशश्लोक्यामप्येवं॥ श्वशुर्यः शालकः॥ देशांतरे स्नानं॥ श्वशुरयोर्देशांतरे एकाहः॥ जावालनः॥ एव
 दकानां तु च्यवो गोत्रजानामहः स्मृतं॥ सर्वत्र मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तुर्दशाहः॥ गुरोः प्रेतस्य शि
 ष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्॥ प्रेताहारेः समंतत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनूक्तेः॥ शिष्य इत्युपल
 क्षणं॥ निरन्वये सपिंडे तु मृते सति दयान्वितः॥ तदाशौचं पुराचीर्त्वा कुर्यात्तु पितृवत्क्रि
 यामिति माधवीये ब्रह्मोक्तेः॥ दिवोदासीये॥ सगोत्रो वा पुंसगोत्रो वा योगिदद्यात्सखेनरः॥
 सोऽपि कुर्यान्नवभ्रातृशुद्धे च दशमे हनि॥ यत्रैकविषये पक्षिण्ये काहादिपक्षद्वयमुक्तं तत्र सं

नेविप्रेरोति चेक्षेत्रे वैश्वयोः ॥ तदा स्नातः ॥ स चैतस्तु द्वितीये ह निशुध्यति ॥ कृते तु संचये विप्रः स्नाने नैव
 शुचिर्भवेत् ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥
 नामेकाहः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥
 स्कारस्तु अस्ति संचयनाद्ध्वं मासं यावत् द्विजातयः ॥ दिवसे नैव शुध्यंति वाससां शालनेन च ॥ सजाते दिवसे नैव
 यहास्तत्रिय वैश्वयोः इत्युक्तं ॥ सपिंडानां रोदननिर्हारादावधोष इत्युक्तं प्राक् ॥ विज्ञानेनैव स्तुतस्य बा
 धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनं ॥ वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्म चेति पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह ॥
 अथाशौच्यन्तभक्षणे ॥ विष्णुः ॥ ब्राह्मणादीनामाशौचेयः सरुदेवान्मम श्रातितस्य तावदाशौचं यावन्ने
 षामाशौचं व्यपगमे प्रायश्चित्तमिति ॥ अज्ञानेनैव गिराः ॥ अंतर्देशाह भुक्तानं स्तुतके मृतके पिवा ॥ अस्याशौ
 चं भवेत्तावदावदन्मं ब्रजत्यधः ॥ प्रायश्चित्तं त्वमस्या विप्रस्य वर्णक्रमेण कोह्यहपंचाहसप्ताहोपवासाः द
 शविंशतिः षष्टिः शतं च प्राणायामाः पंचगव्याशनं च ॥ अभ्यासो द्विगुणः ॥ आपदितु प्राणायामशतं पंच

२२८

शतमष्टसहस्रं गायत्री जपश्च ॥ मास्यापदितु सवर्णाशौचे त्रिरघमर्षणं गायत्र्यष्टसहस्रं च ॥ सत्रियाशौ
 चे उपवासस्तच्च ॥ वैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च ॥ इतः सचये वैश्वयोः पंचशतमष्टशतं गायत्री
 जपमुत्तमेषु ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥ इतः सचये वैश्वयोः ॥
 मासिकद्वे मासिकत्रे मासिक षण्मासिकानि इत्यादिमाधवीयादौ तेयं ॥ अथदासस्य स्वदास्युत्पन्नस्य स्व
 सपिंडमृतो स्नानमात्रेण स्वामि कार्येण स्पृश्यत्वं ॥ भक्तदासस्य यहोर्ध्वं ॥ सद्यः स्पृश्या गर्भदासो भक्तदास
 स्त्रहा लुचिरिति ॥ स्मृत्यंतरोक्तेः ॥ मृत्युर्मर्कं कराः इतः दासी दासास्तथैव च ॥ स्नानेशरीह संस्कारेण हक
 मण्यद्विषता इति शातातपोक्तेः ॥ एतच्चानन्यसाध्यतत्कार्यमात्रे ॥ अन्यत्र मासाद्याशौचमस्यैव ॥ एवं द
 स्यामपि स्तुतिकायास्तस्या अस्पृश्यत्वमपि मासमात्रं ॥ दासी दासश्च सर्ववैयस्यवर्णस्य यो भवेत् ॥ तदपि
 स्य भवेत्तदंदास्या मासस्तु मृतकमिति अंगिरसोक्तेः ॥ षडशी तावपि ॥ स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्यामा
 सा तु कर्मसु ॥ योग्यास्तु मसितो दासी स्तुती चेत्स्पृश्यतमिति ॥ दत्तदासी दीना स्वपिंडमरणादौ स्वाम्या
 शौचसमसंख्यदिने ॥ ध्वंसस्य पिमासाद्याशौचे स्वामि कार्ये स्पृश्यते ति हरदत्तः ॥ दासां तवा सिभृतकाः शि

व्याश्रये कत्रवासिनः स्वामितुल्येन शोचनशुभ्रं तस्मिन् तस्मै तदेति बृहस्पतिस्मृतः ॥ दासश्चात्र गृहजा तस्य
 थाक्रीतो लब्धो दायादुपागतः ॥ अन्नकालभृतस्तद्गृहाहितः स्वामिना वायः ॥ मोक्षितो महत्तु श्रुणोद्यु
 हः प्राप्तः पणोजितः ॥ तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्या वसितः कृतः ॥ भ्रातृदासश्च विज्ञेयस्तथैव वदवाहृतः ॥
 विक्रेता वासनः शास्त्रे दासाः पंचदशस्मृता इति नारदोक्तं पुनर्भक्तदासो विनाज्ञेयाः ॥ वदवाहोसी
 तया हतस्तमुदाहृतो दासो जात इत्यर्थः ॥ अन्ते वास्यपितृनेवोक्तः ॥ स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानाम
 तु स्यात् ॥ आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितं ॥ आचार्यः शिष्ये देन स्वगृहे दत्तभोजनमि
 ति ॥ शिष्यस्तु त्रयो विद्यार्थि ॥ दासादेः स्वामित्वस्य पिंडमरणे तु विष्णुः ॥ पत्नीनां दासानामानुलो
 म्येन स्वामितुल्यमाशोचंश्च तेत्यामिन्यात्मीयमिति ॥ प्रतिलोमदासानामाशोचभावः ॥ वणा
 नामानुलो म्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अथ राज्ञो जनने मरणे वारात्रिं विभा
 गी कृत्वा द्वाभागद्वये चैतत्पूर्वदिनं ॥ अंत्ये हस्तरमिति मिताक्षरायां ॥ यत्तु प्रागर्धरात्राद्या ग्वास्त्र

तु गमने तु सपिंडेन दोषः ॥ विहितं हि सपिंडानां प्रेतनिर्हरणादिकं ॥ तेषां करोति यत्कश्चित्तस्याधिक्यं
 न विद्यते इति देवलोक्तेः ॥ दोषस्यात्र सपिंडस्य तत्रानाथक्रियां विनेति हारीतोक्तेः ॥ समोक्तं ह्यवर्ण
 तु माधवीये कण्वः ॥ अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्मात्वा स्पृष्ट्वा कृताशनं ॥ सर्पि प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामो
 विशुध्यतीति ॥ हीनवर्णस्तु क्षत्रियेहः ॥ वैश्ये पक्षिणी ॥ शूद्रे त्रिरात्रं ॥ क्षत्रियस्य वैश्येहः ॥ शूद्रे पक्षिणी ॥
 वैश्यस्य शूद्रेहः इति विज्ञाने श्वरः ॥ माधवस्तु विप्रस्य वैश्येहः ॥ क्षत्रियस्य शूद्रेहः ॥ अन्यस्यागवत् ॥
 स्नानाग्निस्पर्शघृताशनानि सर्वत्रेत्याह ॥ हीनवर्णस्य दाहोर्ध्वदेहिककरणे तु ब्राह्मे ॥ ब्राह्मणो हीनवर्ण
 स्य यः कुर्यादोर्ध्वदेहिकं ॥ कामाक्ष्यो भातथा मोहो कृत्वा तज्जातितां प्रजेत ॥ मनुः ॥ वस्यानां याजनं कृत्वा
 परेणामं त्यक्तं कर्म च ॥ आभिचारमहीनं च त्रिभिः कृद्ध्यै पोहति ॥ परेषां सवर्णानां ॥ हीनेषु तु द्वे गु
 ण्यत्रै गुण्य चतुर्गुण्यौ दूह्ये ॥ अथ रोदने समोक्तं मवर्णयोः संचयनात् पूर्वसंचयस्नानमूर्ध्वमाचम
 नं ॥ हीनवर्णेषु तु संचयात् शोक्सा चैतन्मूर्ध्वस्नानमात्रं ॥ विप्रस्य शूत्रवैश्यविषये तु ब्राह्मे ॥ अस्ति संचय

नि. त. आ.

यं ॥ तेषां चाशौचमध्ये श्रवणे पितृदाद्ये वदशाहादि ॥ पितरो चे न्नृतो तो स्यातो दूरस्थेऽपि हि पुत्रकः ॥ शुक्ला
तद्दिनमारभ्य दशाहं स्मृतकी भवेदित्यस्य सर्वोपवात्तादित्याहुः ॥ तन्न ॥ ज्ञातमरणस्य निमित्तत्वात् ॥ अ
नग्निमत उक्तांते रित्यादिविरोधाच्च ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ जनने मरणे वा प्रथमदिना दूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादि
नाशौ चेणे वशश्चिरिति ॥ षडशीतावपरा के चैवं ॥ दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वक्ष्य बसिष्ठः ॥ मासत्रये त्रि
रात्रं स्यात्सण्मासे पक्षिणि भिथा ॥ अहस्तु नवमादूर्वावूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ जनने त्वत्ति क्रांताशौचं
नास्येव ॥ नाशुधिः प्रसवशौचे व्यतीतेषु दिनेषु पीति देवलोक्तेः ॥ पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव ॥ नि
र्देशं ज्ञाति मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ स वा सा जलमाकुल्य शुद्धो भवति मानव इति मन्त्रकेः ॥
तत्राति क्रांताशौचं दशाहादि ज्ञात्वा शौचविषयं न त्वनुपनीतादि निमित्तत्रिरात्रादौ ॥ उपनीते तु वि
षमं तस्मिन्नेवाति कालजमिति व्याघ्रोक्तेः ॥ निर्देशं ज्ञाति मरणं ॥ अति क्रांते दशाहे त्विति मन्त्रके ॥
माधवीये देवलस्तु आत्रिपश्नात् त्रिरात्रं स्यात्सण्मासास्यक्षिणीततः ॥ परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो
विशुध्यतीत्याह ॥ तत्रापदानापदिषयत्वेन व्यवस्था ॥ इदं चैकदेशी ॥ देशांतरं तु स्नानमात्रं ॥ देशा

२३९

तरं मृतं श्रुत्वा क्लीबे वैरवानसेयतो ॥ मृते स्नानेन शुध्यंति गर्भस्त्रावे च गोत्रिण इपराशरोक्ते रिति विज्ञा
ने श्वरः ॥ स्नानं च त्सरांते ॥ अर्वावूर्त्रिपश्नात् त्रिणिशेषणमासाच्च दिवानिशं ॥ अहः संवत्सरादूर्वावे
शांतरं मृतं पीति विष्णुक्तेः रिति माधवः ॥ इदं सपिंडांतां ॥ देशांतरे स्नानं सोदकानामित्युक्तं ॥ तत्र
णं त्वाह बृहस्पतिः ॥ महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ॥ वाचो यत्र विभिद्यते तद्देशांतरमुच्यते ॥ दे
शांतरं वदं सैके षष्टियो जनमायतं ॥ चत्वारिंशद्वदंत्यौ त्रिंशान्येतथैव चेति ॥ एतत्सर्वमातापितृवि
षयं भिन्नं ॥ त्रयोस्तु पितरो चेदिति पूर्वपेठिनसिवाख्या सदा पूर्णमेव दशाहादि ॥ स्मृत्यर्थसारे
सं पि ॥ मातापितृमरणे दूरदेशे पितृत्सरोर्ध्वं ममिपुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् ॥ स्त्रीषु
सयोः परस्परं सपत्नीषु चैवमिति ॥ शुद्धित्वादयोगोडास्तु ॥ उर्ध्वं संवत्सराद्यावद्दुष्टं शुद्धं
तस्मत् ॥ भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न त्विति देवलोक्तेः ॥ पित्रोर्बद्धे मध्ये त्रिरात्रमेव
मेकाहः ॥ बंधुर्मातापितामर्ता च पूर्वोक्तदशाहस्तु कलिंगादिदेशपर इत्याहुः ॥ ते बंधुपद

भिव

स्वपित्रादिपरत्वेमानाभावेदुपेक्ष्या ॥ पितृपत्न्यामपेतायां मातृद्वयं हि ज्योत्तमः ॥ संवत्सरे व्यतीते पित्रा
 त्रमा शुचिर्भवति ॥ हिनवर्णमातृषु सपत्नीषु चैव मिति स्मृत्यर्थः सारे ॥ केचित्तु ॥ पितुः पत्न्यां प्रमीता
 यामोरसेतनयेतथेति ॥ ब्राह्मणे रो रसेपीदमाहुः ॥ षडशीतावप्येवं ॥ एतत्सर्ववर्णतुल्यं ॥ पुत्र्यं वयसि
 वेषामति-क्रांतेतथेव चेति व्याघ्रोक्तेः ॥ अथाशौचसंपाते उच्यते ॥ तत्र शावशावसूतकसूतकशाव
 सूतकं सूतकेशावं वा ॥ तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्वण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः ॥ यदेकदिने
 समं न्यूनमधिकं वा शौचद्वयं तत्र तत्रेणान्यसिद्धिः ॥ द्वयोरेकं कालत्वात् ॥ यदा तु द्वितीयादिदिने पुत्र
 रं सजातीयं शावज्जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात् ॥ तदा घटसु पक्षेषु पूर्वशेषेण शुद्धिः ॥
 अंतराजन्ममरणशेषा हो भिर्विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अंतराशौचे इत्यर्थः ॥ शातस्यैवं जन
 नादे निमित्तत्वात् ॥ पूर्वशौचोत्तरं तन्मध्योपसन्ने जाते तत्र मेव कार्यं ॥ शुधितत्वेप्युक्तं ॥ पूर्वशौचोत्तरं
 सन्नसमानं लघुवा निमित्तं तत्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचं हेतुरेव ॥ अज्ञातं तु न ॥ अविशौतेन दोषः स्याद्वा
 द्वादशिषु कथंचनैत्यस्याशौचसंकर्ये पि प्रवृत्तेः ॥ तेनाज्ञानादृषोत्सर्गादोक्तं तेन श्रावज्ञातपि नास्तीति

२३२
६

योदयात् पूर्वदिनमित्युक्तं ॥ तत्र देशान्वारतो व्यबस्ता ॥ सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहंतद्भिन्नस्य मरणमारभ्य
 शेषं ॥ अनग्निमत उक्तांते राशौ चादि हि जातिषु ॥ दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशं स्वे मते सतीति पेठीन
 सिस्मते ॥ साग्निराहिताग्निः ॥ आहिताग्निश्चेत्सर्वं म्रियते तपुनः संस्कारं कृत्वा शाववदाशौचमि
 ति वा सिद्धे विशेषोक्तेः ॥ दाहादेव तु कर्तव्यं यस्यैतानि कोविधिरिति च ब्राह्मणं ॥ यत्तु धूर्तस्म
 मिनारामांडारणे चोक्तं ॥ आहिताग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं ॥ दशाहं शावमाशौचमिति मरण
 निमित्तत्वात्तस्या ॥ यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव ॥ तेन गृह्या
 ग्नेः संस्काराणां त्रिरात्रं ॥ श्रौताग्नेस्तु दशरात्रं ॥ मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहं दाहाप्रागपीति ॥
 तद्वचनविरोधात् पूर्वस्यैवोक्तं फलं लकल्यनालाघवाच्चिंत्यं ॥ अथाति-क्रांताशौचं ॥
 तत्राशौचमध्यं जननादौ जाते तत्तुल्येण शुद्धिः ॥ विगतं तु विदेशं शृणुयाद्यो ह्यनिर्द
 शं ॥ यत्तु षडशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवति मन्त्रेः ॥ अत्र केचिदेतत्सु त्रितिरिक्तविष

१ विमल-त

हकः॥ अत्र पूर्वपूर्वेण नोत्तरोत्तरनिवृत्तिरस्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः॥ षडशीतावपि॥ स्वभावबद्धे सृतिस्तु न्यूनशावविशोधनीति॥ रात्रिशेषाद्येव धितुहि त्रिदिने रागंतु केः सृते बद्धत्वेन स्वभावेन अतस्तत्र न्यूनशावस्यापि न पूर्वणशुधिरितिवक्तुं स्वभावेत्युक्तं॥ ब्राह्मणि॥ नागंतु के रथाहाभिराशौ चमपनुद्यते॥ नचपातनिमित्तं नशावस्या न्यस्यशोधनमिति॥ एवमवपशोः॥ यदा तु ग्रहाद्यत्याशौ चमध्ये सजातीयं विजातीयं वार्धिका कालमुत्तरं तदाप्युत्तरं पूर्णं कार्यं न पूर्वणशुधिः॥ स्वत्माशौ चस्य मध्ये तु दीर्घाशौ चं भवेद्यदि॥ न पूर्वणविशुधिः स्यात्स्वकाले नैव शुध्यतीत्युशनसोक्तेः॥ तेन ग्रहादिशावमध्ये दशाहादि सृतकेपि न पूर्वणशुधिरित्यपरा र्कः॥ शावनिमित्तं स्पृश्यत्वं च भवत्येव॥ शुधिविवेके तु शावेन शुध्यते सृतिरिति प्रागुक्तेस्तत्राप्युत्तराशौ च निवृत्तिरुक्ता॥ तन्म॥ उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्तात्॥ माधवीयेयमपि॥ आद्यं वृद्धिमदाशौ चं पश्चिमेन समापयेत्॥ यथा त्रिरात्रे प्रकृते दशाहं प्रविवेशेद्यदि॥ आशौ चं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यतीति॥ हारीतोपि॥ गुरुणा लघुशुध्येतुलघूना नैव तद्गुर्विति॥ गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव॥ पूर्वानुरोधात्॥ एतच्च हरदत्तेन स्पष्टमुक्तं॥ मिताक्षरायामप्येवं॥ यत्तु॥ अद्यानां योगपद्येतु ज्ञेयाशुधिरितीयं स॥ मरणो सति योगेतु गरीयो मरणं भवेत्तस्मिन् हारीतकोर्मदितत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं ज्ञेयं॥ क्वचिदल्पकाले नापि दीर्घकालाशौ च निवृत्तिमा

२३३

हदेवलः॥ परतः परतो शुधिरद्यवृक्षो विधीयते॥ स्याच्चेत्पंचतमादङ्कः पूर्वणैव त्रिशिष्यते॥ अस्यार्थः॥ अद्यवृक्षो दीर्घाशौ चेपरतो शुधिः परमाशौ चं॥ यदि पूर्वोशौ चमुत्तरस्य पंचमदिना सरतो नुवर्तते तदा पूर्वणैव शुधिः॥ पूर्वस्योत्तराशौ चार्धिककालव्यापित्वे पूर्वशेषा शुधिरित्यर्थः॥ तथा षष्ठमासे गर्भपातनिमित्तं षडहाशौ चमध्ये दशाहपाते पूर्वणोत्तरनिवृत्तिः॥ यथा वा ग्रहमध्यस्त्रावपातनिमित्तं चतुरहपंचाहयोरितिकश्चित्॥ तन्म॥ दशाहावधिपूर्वशेषशुध्यावेदकवाक्यविरोधात्॥ षष्ठादिदिने पूर्णाशौ चमं त्यरात्रौ तु द्वाह इत्यभौ चित्याद्य॥ अस्मद्रवस्तु पंचतमादङ्क आततो न्यूनं ग्रहादिचेत्स्यादत्रास्मिन्निषये पूर्वणैवाशुधिः शिष्यते॥ दशाहादिरात्रिशेषे ग्रहादिपाते ग्रहाद्यत्याशौ चानां परस्परं त्रिशेषे संपाते च न द्वाहादि शुधिरित्यर्थमाहुः॥ क्वचित्पूर्वशेषेण शुधेरपवादमाह गौतमः॥ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभातेति सृजिरिति॥ प्रभातेत्ययामे॥ रात्रिशेषे द्वाहा शुधिर्यमशेषशुधिरित्यहदिति शातातपोक्तेः॥ इदं शावांते सृतकपाते सजातीये वा तुल्यं॥ अत्र केचित् रात्रिशब्दः अहोरात्रपरः॥ अहोशेषे द्वाभ्यां प्रभातेति सृजिरिति शंखलिवितोक्तेः॥ अथ यदि दशरात्राः सन्निपाते युगद्ये दशरात्रमाशौ चमानवमादिवसादतर्ज्यद्विरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेणैव विधायनोक्तेः॥ पुनः पाते दशाहास्या क्यपूर्वणसहगच्छति॥ दशमे क्रियते घस्याहं यास्त विशुध्यति॥ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेणैव विधायितिरित्येवोक्तेः॥ नवमदशमशब्दो चो

चि.सिं.त.
व.

पांत्यांत्यदिनपरोतेन सत्रियादावपितयेत्याहुः ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ अन्येत्याहुः ॥ अंतर्देशाहेस्यातोचेसुनर्मरणजन्मनी ॥ ता
वत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तस्यादनिर्देशमिति मनुपराशराद्येर्देशमदिने तोत्तरस्य शुद्धिरक्तत्वाविरोधः स्पष्ट एव ॥ विरोधे च
यदेकिं च न मनुरब्रवीद्नेषजं ॥ कलोपराशरस्मृतिरित्यनेन पूर्ववचसा बाधः ॥ अतएव वाचस्पतिनातेषामनाकरत्नमुक्तं ॥
साकरत्नेपि जातिमात्रविप्रादिविषयं देशांतरविषयं युगांतरविषयं वास्तु ॥ तेन गौतमीयरात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः ॥ रात्रिमा
त्रावशिष्टेति मिताक्षरात्ते श्वनकुक्कुरितेरिवान्यथा व्याख्यायुक्ता ॥ माधवस्तु अनिर्गतदशाहमिति पूर्वस्वयं विरोधा
दुपेक्ष्य इति ॥ अस्मत्पितृचराणां सुबोधायनीये आनवमादिवसादिति द्वितीयशोचस्य नवमं दिनं प्रथमदशममेवाहः ॥ ह
हादिवृद्धेः पूर्वशेषापवादत्वात्तस्य च नायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः ॥ अतर्ध्वमिति दशमरात्रिपरं ॥ शंखलिरिव तोको देव
शोको वाहः शेषे दशमे दिवातीते रात्रौ पातेदित्यर्थः ॥ दशम्यापितानां मकुर्यादिति वत् ॥ तेन नमन्वाद्ये विरोधो नामपि मि
ताक्षराद्ये रित्याहुः ॥ अपराकं निर्णयामृतस्वरसोप्येवं ॥ यत्तु तत्रैव ब्राह्मे ॥ आद्यभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सतके ॥ द्वितीये
पतिते त्वाद्यात्सूतका बुद्धिरिव्यते ॥ अतर्ध्वं द्वितीयात्सूतका तां छुचिः स्मृतः ॥ एवमेव विचार्यस्यामृतके मृतकां
तरे ॥ मृतकस्यांतरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ॥ सूतकस्यांतरे वा यमृतकं यत्र विद्यते ॥ मृतकांते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु स
विशति ॥ अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः ॥ पूर्वशोचचरमाहोरात्रस्य दिनरूप आद्यभागद्वयेऽन्याशोचपाते पूर्वणं शुद्धिः ॥
भागद्वयोर्ध्वरात्रौ सूतकांतरे द्वितीयात्पूर्वभिन्ना सूतका तां ह्यहादिरुपाधुधिरिति ॥ अपराकं त्वाशोचकालं त्रैधा

२३४

रिति ॥ माधवीये यमोपि ॥ जनने जनने चेतस्यान्मरणे मरणं तथा ॥ पूर्वशेषे पाशुद्धिं स्यादुत्तराशोचवर्जनं ॥ अ
त्र केचिदंतर्देशाहेस्यातोचेसुनर्मरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तस्यादनिर्देशमिति मनुपराश
राद्येर्देशाह ग्रहणात्प्राशोचएव पूर्वशेषेण शुद्धिः ॥ यहाद्यत्प्राशोचसंपाते तूत्तरेणेव शुद्धिरित्याहुः ॥
हरदत्तोप्येवमाह ॥ गौडा अप्येवं ॥ तन्ने ॥ याज्ञकं क्यादिवशेन दशाहस्य तु त्यकालोशोचापदक्षणात्वात् ॥
समानाशोचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ॥ असामानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथेति माधवीये शंखोक्तेः ॥ अ
पराकं मिताक्षरादिविरोधाच्च ॥ यदा तु सूतकेशावं समन्यूनमधिकं वा तदा पूर्वशोवा लुद्धिः ॥ तदा हागिरः ॥
सूतके मृतके चेतस्यामृतके त्वयसूतकं ॥ तत्राधिकृत्य मृतकं शोचं कुर्यान्न सतकं ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ शा
वाशोचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ॥ शावेन शुध्यते स्मृतिर्न स्मृतिः शावशोधिनी ॥ चतुर्विंशतिमतेपि ॥
मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥ अतो यदा दशाहजननं मध्यतदंतरे वा यहादिशावंतदा पूर्वणं शुद्धा
वपितान्ति मित्तमस्य शयत्वं भवत्येव ॥ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कोर्मोच्च ॥ गोत्रमव्या
ख्यायां ह्यत्रात्रापि ॥ सूतकाद्विगुणं शावं शावाद्विगुणमात्रेवं ॥ आर्तवा द्विगुणा स्मृतिस्ततोपिशवदा

एवंभर्तुरपि॥ इयंचपक्षिणीदशमदिनात्पूर्वमातृमरणेजेया॥ दशम्योरात्रोत्तराभातेवामातृमरणेद्वाह्यहृतमुचि
तापक्षिणीतिकश्चित्॥ तन्म॥ संख्यातरोपजननापत्याच्यहादिश्रुतिबाधापत्तेः॥ अतएवेकादेयाषट् देयाइया
होश्रुतबाधापत्तेः॥ समुच्चयोनिरस्तोद्वादशे॥ गुरुणिलघोरतर्गतैः॥ गुरुणालघुश्रुत्येदित्युक्तेश्च॥ मातुर
रोहणेनूनपक्षिणी॥ यदानारीविशेदग्निप्रियस्यप्रियवांछाया॥ तदाशौचविधातव्यभर्तृशौचक्रमणाहीतिपृथ्वी
चंद्रोदयलघुहाहीतोक्तैः॥ तत्रैवषडशीतिमतेपि॥ मृतपतिमनुब्रज्यपत्नीचेदन्तंगता॥ नतत्रपक्षिणीकार्यापेत्
कोदेवश्रुयति॥ पुत्रोन्योवाग्निस्तदस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः॥ नवश्राद्धं सपिंडं चयुगपत्तुसमापयेत्॥ गृहीति
शौचानांपुत्राणांपितुः संस्कारमातुः सपिंडस्यवामरणेनायं निर्णयः॥ अतिक्रान्तकालाद्विद्यमाननिमित्तस्यबलवत्त्वा
त्॥ द्वादशवर्षांतरं संस्काराशौचमध्ये सपिंडमरणेप्येवं॥ यत्तु अपराके ब्राह्म॥ ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्री न भवेदाल्म
घातिनी॥ अथाशौचेतुनिर्वृत्तेश्राद्धं प्राप्नोतिशास्त्रवत्॥ इति तद्भूतेशौचोत्तरमन्वा रोहणे त्रिरात्राशौचपरमिति पृ
थ्वीचंद्रः॥ ब्राह्मणादेः शत्रियाद्यनुगमनेत्याशौचपरं ज्ञेयमित्यपराकेः॥ शुद्धितत्वादयोगोडास्तुभर्तृशौचोत्तरमन्वा
रोहणे त्रिरात्रं॥ सहगमने तु संपूर्णं॥ पुष्टहृतस्य सद्यः शौचेन्यारोहणे ब्राह्मोक्तेश्चिरात्रत्वाद्भूतुरपि अहोरात्रं पितृदानं
एकचित्तौतु सद्यः शौचमित्याहुः॥ अन्यस्यागुक्तं॥ पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादांतरमुक्तं षडशीत्यो॥ पूर्वशौचेनयशुद्धिः

मृतके मृतकेथवा॥ मृतिसामग्निदंहित्वा प्रतस्य च सुता न्यपि॥ निगमामृते स्मृतिसंग्रहेपि॥ इयं विशुद्धिरुदितास्म
तिकामग्निदं विना इदमृत्येन दाहकरणे॥ मातुलारि संबंधे दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेव युक्तं प्राक्॥ वृथात्रिः॥ मृ
तकाद्विगुणं शावंशावाद्द्विगुणं मर्तवं॥ आर्तवाद्द्विगुणा स्मृतिस्ततोपिशवदाहकः॥ तथाशौचसंपातेपि न शावजनननि
त्तकार्यप्रतिबंधः॥ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्ममेदा भवेत्॥ कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वा शौचेन शुध्यतीति प्रजा
पतिस्मृतेः॥ आशौचे द्विविधे पिशातपः॥ अंतर्दशाहे जननस्य श्राद्धात्प्राप्तमरणं यदि॥ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पितृदानं य
थाविधि॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये के जननं भवेत्॥ तथैवाशौचपिंडास्तु शौचादद्याथाविधि॥ मातुः पक्षिणी मध्ये तु पि
तुरेकादशाहं कुर्यात्॥ आद्यं श्राद्धमशुद्धौपि कुर्यादेकादशाहं नीतिस्मृतेः॥ केचित्त्विदं शत्रियपरं॥ विप्रादेस्त्वाशौचा
तरे एकादशाहं श्राद्धं नेत्याहुः॥ अतएव विज्ञाने श्वरेण दश सपिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषशुचिर्भवेदिति शुचित्वं महोद
ष्टांगविप्रनिमंत्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरंगत्वं दर्शितं॥ एवं हवोत्सर्गशय्यादावपि॥ देवायां हि केन त्वाशौचा
तरेपि भवत्येवेत्युक्तं॥ अथाशौचापवादः संप्रवृत्ता॥ कर्तुं तः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः विधानाच्चेति॥ आ
द्ये ब्रह्मचारियत्यादिषु॥ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतितैश्च तथा मृतेऽ
तिकौर्मोक्तैः॥ तुर्यपादे पादेशावेचापि तथैव चेति देवलपाठः॥ आशौचमंत्यकर्मोपलक्षणं॥ ब्रह्मचारी न कुर्वीत श

नियधुत
२३६

शवदाहादिक्रियाः॥यदि कुर्याच्चरेत्तु पुनः संस्कारमेव चेति देवलोक्तेः॥ एतस्मिन्नाद्यतिरिक्त विषयं॥ आचार्यस्व
मुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं॥ नित्यं सतु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते इति मनूक्तेः॥ निहरेण मंस्य कर्म परं॥ यथा व्रतस्थो
पितस्तुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप॥ तथा माता महस्यापि दोहित्रः कर्तुं महतीत्यपरां भविष्योक्तेः॥ मातापित्रोरुपाध्याया
चार्ययोरौर्ध्वदेहिकं॥ कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादितिकालादर्शो व्र॥ तत्रात्यकर्मनिमित्तमस्युच्यते
दशाहमस्येव॥ सगोत्रोवायो ग्निंदद्यात्सखेनरः॥ सोपि कुर्यान्नवश्राधं शुद्धे तु दशमे हनीति द्वादसां क्तवचनात्
अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरुगुरोश्चेति गोप्रीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशो
चस्य॥ संध्यादिकर्मलोपस्तु नास्ति॥ नत्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचिदिति कुदोगपरिशिष्टात्॥ पित्रोरुगुरो
र्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपियः सुतः स व्रतश्चापि कुर्वितुं अग्निविदोदकक्रियां॥ तेन शौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्य
ते॥ अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यं शरति चंदिकायां संवर्तते॥ अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध ए
व॥ अपरां कर्माधवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः॥ आचार्यं वा पुपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा॥ मातरं वा स्वयं दग्ध्या
व्रतस्थस्तत्र भोजनं॥ कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रतान्तं तत्र भक्षयेत्॥ अन्यभोजनं कुर्यान्न चेतः सह संवसेत्॥ एकाहमशु
चिभूत्वाद्वितीये हनिशुध्यति इति ब्राह्मोक्तेः॥ तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं वा॥ द्वादसाद

२३६

इयः

विमज्जनिर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तं॥ अस्य वचनस्य निर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव॥ अतः पूर्वाशौचां त्यरात्रावन्याशौचे
होरात्रैर्मधिकं॥ रात्रेरंत्यया मेतु दिनत्रयमिति भट्टचरणोपदिष्टः पंथाः॥ एतत्संपूर्णाशौचसंपाते एव॥ रात्रिशौ
चत्रिरात्रादिसंपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः॥ द्विरात्रादिरात्रेः पूर्ववाक्ये रंशाहविषयत्वादपवादभावोपशुद्धि
रवसामान्यतः प्रवृत्तेः॥ षडशीतो नुदशां हान्ते त्र्यहपातेपि द्वित्रिदिनवधिरुक्ता॥ रात्रिशौचे यदाशौचं पूर्वा नधि
कमापतेत्॥ ऊर्ध्वदिनद्वयं पूर्वाद्यामशौचे दिनत्रयमिति॥ अनधिकं समं न्यूनं वा॥ तत्तु छं॥ निर्मूलत्वादंतेपक्षिण्यादे
दिपातेपि द्विरात्रादिवृध्यापत्तेश्च॥ पूर्वाशौचांतवर्धितद्वित्रिदिनमध्ये अधिकशौचांतरपाते तु वर्धितस्या
त्यत्वादधिकेनेव शुद्धिः॥ न च वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शंकनीयं॥ रात्रिशौचे पूर्वशेषशुध्यपवादो नैमित्तिका
वृत्तिन्यायोपि जीवनांत॥ अपवादाभावे तु उत्सर्गस्य प्राप्तेः॥ अपवादांतरमाह शंखः॥ मातर्यग्रे प्रमीताया मशुद्धौ
म्रियते पिता॥ पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात्प्रमातुः कुर्यात्तु पक्षिणी॥ पादत्रयं स्पृष्टं॥ चतुर्थस्य त्वयमर्थः॥ पित्राशौचमध्ये
मातृमृतौ पित्राशौचांतमातुः पक्षिणीमधिकं कुर्यादिति॥ अत्राशुद्धावित्युक्तेरात्माहातेः पितुराशौचाभावात्मात
मरणेन पक्षिणी किंतु पूर्णमेवाशौचं॥ इयंच पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा नाद्यादिनद्वयं॥ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका
वृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणा॥ सपिंडाद्याशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो नास्येव॥

नि. ध. त
२३७

नोपनयनयजनश्राद्धयुधप्रतिष्ठाचूडातीर्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्टेतदर्थः ॥ नाशौचमिति शेषः ॥ सत्री
अन्तसत्रवान् ॥ मुख्यसत्रस्य दीक्षितपदास्त्येव ॥ त्रती अन्तः सत्रादिनियमावाव ॥ नवतीनां त्रते इति विष्णुक्तेः ॥ प्र
चेताः ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्याः दासीदासास्तथेव ॥ राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ कारवः सूपकार
द्याः ॥ शिल्पिनश्चैव निर्वर्तकाद्याः ॥ आतुरस्य व्याधिनाशार्थे दानादौ तु लादानादौः प्रारब्धो नादीश्राद्धसंकल्पो
वा ॥ यजनंतडागोत्सर्गकोटिहोमादि ॥ लघुविष्णुः ॥ त्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमे च नेजये ॥ आरब्धे सूतके न स्यादना
रब्धे तु सूतकं ॥ प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो ब्रतसत्रयोः ॥ नादीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कारयेति पाकस्य परिष्
मंतात् क्रियापाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपः ॥ तन्मंदं ॥ तीर्थेति ॥ आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्ते ॥ विवाहदीर्घय
ज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ॥ न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेदिति पेठीनसिस्मृतेः ॥ अत्र विशेषः प्रागुक्तः ॥ अ
पः पुरश्चरणादिस्तोत्रपाठः ॥ अविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादिश्च ॥ अतएवोक्तं ब्रह्म ॥ गृहीतनियमस्या
दन्यस्य कस्यचिदिति ॥ एवं देवपूजादि ॥ मदनपरिजाते यमोपि ॥ शिवविष्णुर्वचनं दीक्षायस्य चाग्निपरिग्रहः ॥ श्रौ
तकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमाप्नुयादिति ॥ गोडशुद्धित्वे मंत्रमुक्तावल्यां ॥ जपो देवाच न विधिः कार्यो दीक्षा
चित्ते न रे ॥ नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वायतस्मिनां ॥ राघवभट्टीये नारदः ॥ अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागम

२३७

चोदिता ॥ स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ॥ यदिकामानचेत्का
मी नित्यं पूर्ववराचरेत् ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे ॥ सदा मंत्रजपं मुक्तायुदिस्यादशुचिर्नरः ॥ मनसा बहिरुत्तरस्मरे मंत्रं
न तत्र चरेत् तन्मन्त्राद्याशौचपरं ॥ रामार्चनचंद्रिकायां ॥ अशुचिर्वाशुचिर्वापि गच्छेत्तिष्ठ स्वयन्मपि ॥ मंत्रैकस्मरणो
विद्वा न्ननसैव सदाभ्यसेत् ॥ कालानियमाभावे तु हेयमेव ॥ उत्सवोरथयानादिः ॥ एषु नाशौचं ॥ अयं चाशौचाभा
वो अन्यगतिकत्वे आर्ते च ज्ञेयः ॥ अत्र मूलमाकरे स्पृष्टं ॥ अत्र दीक्षितस्यावभृथात् पूर्वमेवाशौचमावः ॥ तदा
दित्वा शौचमस्येव ॥ तेनैव स्नानोपासनाः कार्या इति वैतानलेप्यवभृथादिनभवत्येव ॥ अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे
तद्वद्गृहीतरीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ॥ स्नानं नावभृथे यावत्तावत्तस्य न सूतकं मिति वैतानोपासनाः कार्या
इति अनेव सिद्धेः क्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं याजमानस्वयंकर्तृत्वात् स्नानप्राप्त्यर्थं चेति वि
ज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तु दीक्षणीया संस्कृतस्य प्रागवभृथा कर्मप्राप्त्यर्थं दीक्षितग्रहणं ॥ तथा च छंदोगपरिशि
ष्टे ॥ नदीक्षिण्याः परं यज्ञेन कृद्वा दितपश्चरन्ति ॥ शुद्धित्वेप्येवं ॥ सत्विजां च मधुपर्कार्धमाशौचाभावः ॥
गृहीतमधुपर्कस्य यजमाना तु सत्विजः ॥ पश्चादाशौचे पुनितेन भवेदिति निश्चय इति ब्राह्मणम् ॥ अतएव रामा

नि. ५
२३९

कृनिषेधः ॥ हरदत्तस्वाशौचेपिबहुचैवैषदेवः कार्यः ॥ तस्य द्वावनध्याथोयदात्मसुचिर्यदेशदतिब्रह्मयज्ञस्यैवशौचेवि
शिष्यनिषेधात् ॥ संध्यादिनिमग्न्यपवादमाहापरांकेपुलस्त्यः ॥ संध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ॥ नत्यजेत्सूतकेवापि
युजनाद्येदधोद्विजः ॥ सूतके मृतके चैव संध्या कर्म समाचरेत् ॥ मनसा चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममर्ताद्विजः ॥ यत्तु चंद्रिका
यांजाबालः ॥ संध्यापंचमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ॥ यन्मोहात्प्रापयेतेषां दशां हतिपुनः क्रियेति ॥ यच्च संवर्तः ॥ सूत
के कर्मणो त्यागः संध्यादीनां विधीयते ॥ तच्च विष्णुपुराणं ॥ सर्वकालमुपासातु संध्ययोः पार्थिवेष्वने ॥ अन्यत्र सूतकाशौ
चविभ्रमातुरमीति तद्विहितं सूर्यसंध्यापरं ॥ अर्घ्यात्तामानसी संध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिदीपे यवनोक्तेः ॥ पैठीनसि
स्वर्धे मंत्रोच्चारणमाह ॥ सूतके सावित्र्यां जलं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यानं नमस्कुर्यात् ॥ प्रयोगपतिरिति भरद्वाजोपि ॥ सूतके
मृतके कुर्यात्प्राणायामममंत्रकं ॥ तथा मार्जनं मंत्रास्तु मनसो चार्यं मार्जयेत् ॥ गायत्रीसाम्यगु चार्यसूर्यायाध्यानेवे
दयेत् ॥ मार्जनं तु नृवाकार्यमुपलब्धं न चैव हीति ॥ ग्रहणे आह्लादावप्याशौचापवादमाह व्याघ्रः ॥ स्मार्तकर्मपरित्या
गोराहोरन्यत्र सूतके ॥ इति लैंगेपि ॥ सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ॥ तावदेव भवेत्पुष्टिर्यो वन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥
प्रयोगपतिरिति हस्तिः ॥ कन्याविवाहे संक्रांतौ सूतके न कदाचन ॥ द्वाहशातातपः ॥ यदा भोजनकाले तु अथ २३९

चिर्मवति द्विजः ॥ भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥ भक्षयित्वा तु तं ग्रासं होरात्रेण शुध्यति ॥
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ इदमविशेषात् सूतकादिपरमपीति श्रुतत्वे श्रुतपाणौ च ॥ अथ द्र
व्यतः ॥ मरीचिः ॥ उवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलैश्च ॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्युदधिसर्पिः पयः स्रुचः ॥ तिलो
षधाजिने चैव पक्वाणके स्वयंग्रहः ॥ पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥ स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञायाप्राप्त्यनंतं हस्ता
दित्यर्थः ॥ कथं तु तत्तदपि न दोषः ॥ पुष्कलं दुर्गादि ॥ अपक्वं तु दुर्गादि ॥ एतदन्तः सत्रपरं ॥ अन्तः सत्रं प्रह
ताना मासमन्त्रगर्हितं ॥ भुक्त्वा पक्वान्मेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् इत्यंगिरसोक्तेः ॥ पक्वानामोदना
दि ॥ नृभक्ष्यं ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ उपाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत् ॥ एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुं दोषमुपावहेत् ॥
विवाहास्तवयज्ञेषु त्वं तस्मात्सूतके ॥ परेन्न प्रादातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुजानेषु तु विप्रेषु त्वं तस्मात्सूतके ॥
अन्यगे होदकावांताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥ बृहस्पतिः ॥ विवाहास्तवेत्याद्युक्ता पूर्वसंकल्पिता न्नेषु न दोषः परिकी
र्तितः ॥ षडशीतो ॥ संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्याति क्रांतकालता ॥ तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥ शुद्धि
तत्त्वैश्च दिति अनुवृत्तौ विष्णुः ॥ प्रेक्षणेन पुस्तकमिति ॥ अथ मृतदोषा हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते कोर्मैव ॥ व्या

नि. य.
२४०

सद्वेद्य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ॥ विहितं तस्य नाशौ च नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ शब्ददर्शनं यावदाशौ च म
स्येव ॥ हतानां नृपणा विप्रेर-वक्षं चात्मघातिनां ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शक्षितत्वे कोर्मि ॥ सद्यः शौचं समाख्यातं
शापादिमरणेतथा ॥ आदिपदादभिचारहते ॥ भविष्ये ॥ स्वेच्छया मरणं विप्रान् गिदं हि सरीसृपैः ॥ अंसां य
जविषो ह्यधैरात्मना चैव ताडनैः ॥ पारखंडमाश्रित्वा श्वेव माहापातकं नस्तथा ॥ स्त्रियं श्वयम्भिवारिण्युआ
रूढपतितास्तथा ॥ न तेषां स्नानं संस्कारो न श्राद्धं न सपिंडं ॥ गोतुमः ॥ प्रायोनाशकं शस्त्राग्निविषोदको ह्य
धनप्रपतनाद्यैश्चेच्छतामिति ॥ नाशौ च भित्तिशेषः ॥ अंगिराः ॥ चंडालाद्यैः युतात्सर्पाद्वा स्रप्यादुदकारपि ॥
दंष्ट्रिभिश्च पूशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणां ॥ उदकं पिंडं दानं च प्रेतभ्यो यत्प्रदीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वं मंतरिश्च
विनश्यति ॥ षड्विंशत्येवं ॥ आलेपि ॥ शृंगिदंष्ट्रि नखिव्यालविषवक्त्रिक्रियाजले ॥ व्यालोगजः ॥ सहस्रस्य
रिहतेव्यः कुबज्जीडां मृतस्तयः ॥ नागानां विप्रयन्तु रूतश्चाप्यथ विद्युता ॥ निगृहीतः स्वयं रात्रौ यैरावेण
कुत्रचित् ॥ परदारारूढं तद्वेष्टा तु पुतिभिर्हताः ॥ असमानैश्च संकीर्णैश्चंडालाद्यैश्च विग्रहं ॥ कृत्वा ते नि
हतास्तद्वचंडालादीन् समाश्रिताः ॥ शस्त्राग्निगर्दाश्चैव पारखंडाः रूरबुधयः ॥ क्रोधात्प्रायं विषं वक्ति २४०

कार्यं ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योप्यशुचिर्भवेदिति मन्त्रोक्तेः ॥ छदोगपरिशिष्टेपि ॥ होमः श्रोतेतु कर्तव्यः शुष्कानेन फले
नवा ॥ अकृतं हावयेत्स्मार्तं तदभावे कृताकृतं ॥ अकृतं ब्रीह्यादि ॥ कृताकृतं तुंडलादि ॥ स्मार्तं होमादौ तु विकृत्यो ज्ञेयः ॥ शाळाग्नौ वै के
इति प्रागुक्तेः ॥ यदा करणं तद्वान्यद्वारा ॥ अत्रेदं तत्त्वं ॥ येषां बह्वचदीनां द्वादशरात्रं होमोपि नाग्निविच्छेदः ॥ तैर्न कार्यं ॥ तौ तिरी
याद्यैः कार्यं ॥ त्रिरात्रचतुरात्रमह्यमानेनैर्लौकिकः संपद्यत इति सुदर्शनभाष्ये वचनात् ॥ समारूढे स्वग्नौ तेनापि कार्यं ॥ न
किंतु पुरोनेधानमेव ॥ समारोपप्रत्यवरोहपोराशौ चापवादभावाद नन्यकर्तव्यं कृत्वा ॥ अन्यथा पुनराधानमपि स्यात् ॥
यत्तु आश्वलायनः ॥ तौ चापि स्तुतकेशावेपर्वणीष्टिं महापदि ॥ पुष्पवस्यां च भार्यायां नारुः ॥ नां कदाचन ॥ स्मार्ताग्निः स्तु
तकेशावे स्वयं न जुयाद्विजः ॥ श्रोताग्निस्तु स ह्युत्वासमाप्ते वा स्वयं कुनेदिति तदपि समारूढपरं ॥ तदाह स एव ॥ स्मा
र्ताग्निरात्मनो न्येषामभावे स्तुतकादिषु ॥ समारोप्य तदंते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयमिति ॥ अतीताहुतयः सर्वा पूज्यानिष्कृ
तिर्हवकाः ॥ छते श्वतुर्गृहीते स्तुकार्या नन्ति कृतिर्भवेत् ॥ तथा मनुः ॥ प्रसूहेनाग्निपुक्रिया इति ॥ वैश्वदेवस्य स्व
नाग्नि साध्यै विनिर्गतिः ॥ विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेव विवर्जित इति सर्वतोक्तेः ॥ यद्यपि पंचयज्ञविधानं तु न
पूर्यान्त्यजनां नोरिति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषेधो व्यर्थस्तथाप्यापस्तंबादीनां वैश्वदेवस्य पंचयज्ञाभिन्नत्वात् स्थ

नि. ५२
१४३

क्रियां कृत्वा कुरुंसांतपनंचरेत् ॥ अज्ञाने त्वध्वं ॥ एतदनाहिताग्नेः ॥ आहिताग्नेः कुरु एवेति माधवः ॥ मिताक्षरायां ॥
आत्मनः स्थागिनां नास्ति पतितानां यथा क्रिया ॥ तेषामपि तथा गंगा तोये संस्थापने हितं ॥ आहिताग्नेः स्तुविशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये ॥ वेतानं प्रक्षिपेत् पूज्यं आवसंथं चतुष्पथे ॥ पात्राणि तु दहेद्ग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥ छं
दोगपरिशिष्टेपि ॥ महापतकसंयुक्तो दोरात्म्यादग्निमान्यदि ॥ पुत्रादिः पालयेद्ग्रीन्युक्त आदोषसंक्षयात् ॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः सर्वं कुर्वन्वाप्नोति यत्तदि ॥ गृह्यं निर्वपयेत् क्षौतमश्वस्येत्सर्पिरुद्धं ॥ पात्राणि दद्या
द्विष्टाय दहेत्सर्वं वासिष्येत्समिध्वीये पराशरः ॥ आहिताग्निर्मृतो विप्रश्चांडाले नात्मघातकः ॥ दहे
त्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मंत्रवर्जितं ॥ प्राजापत्यं चरेत्सश्चादि प्राणामनुशासनात् ॥ दग्धास्तीनि पु
नर्गृह्यं क्षीरेण शारयेत्ततः ॥ स्वेनाग्निना स्वमंत्रेण पृथगेन पुनर्दहेत् ॥ हेमाद्रौ तु दाहयित्वा शर्वतेषां शरदैरवि
धिपूर्वकं इत्युक्तं ॥ एतदूर्पादिना मरणे होयं ॥ प्रमादमरणे त्वाशौचादिसर्वं भवत्येव ॥ तदा हांगिराः ॥ अथ
कश्चिन्ममादेन म्रियतां मुदकादिभिः ॥ तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ ब्रह्मेपि ॥ प्रमा १४९

न दारपिनिः शंकस्त्वकस्माद्विचिचोदितः ॥ शरंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः ॥ बंहालेरथवाचोरैर्निहतो
वापिकुत्रचित् ॥ तस्य दाहादिककार्यं यस्मान्नपतितस्तु स इति ॥ प्रमादमरणे त्रिरात्रमाशौचं इति गौडाः ॥ शु
धितत्वादयः ॥ दशाहवित्तिदाक्षिणात्याः ॥ अस्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये ॥ प्रमादादिल्लया वापिन कुर्यात्स
र्पतो मृते ॥ नागपूजां विना कुर्यादित्यर्थः ॥ बोधायनोपि ॥ बुध्दिपूर्वात्सहं तृणां क्रियालोपो विधीयते ॥ क्रियां
त्यकर्म ॥ तत्र दुर्मरणनिमित्तरानादिकार्यं ॥ तत्र विश्वप्रकाशादोशातात्पीये च ॥ व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रक
न्यां विवाहयेत् ॥ सर्पदष्टे नागबलिर्ज्ञेयः सर्पश्च कांचनः ॥ चतुर्निष्कमितं हेमगजंदद्याद्भुजैर्हते ॥ रावि
निहते दद्यात्सुरुषंतु हिरण्यमयं ॥ चोरेण निहते धेनुं वैरिणानि हते ह्वयं ॥ ह्वयेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या
च कांचनं ॥ शय्या मृते प्रदातव्या शय्या तूली समस्त्रिता ॥ निष्कमात्रं स्वर्णं स्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥
शौचहीने मृते वैवद्विनिष्कस्वर्णजं हरिं ॥ संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनापयेत् ॥ निष्कत्रयस्वर्णमितं द
द्याद्दशहया हते ॥ शुना हते क्षेत्रपालरूपापयेन्निजशक्तिनः ॥ स्तक्रेण हते दद्यान्महिषंदक्षिणां चितं ॥

मि. सि.
१४२

कमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्यं चरवारिकाः ॥ वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सोवर्णं वस्त्रं संयुतं ॥ शृंगिणानि हते दद्याद्दृषभं वस्त्रं
संयुतं ॥ शक्रेन हते दद्याद्द्वयं सोपस्करान्वितं ॥ भगुपात मृते वैवप्रदद्यात्धान्यं पर्वतां ॥ अग्निनानि हते कार्यमुदण
नं स्वशक्तिः ॥ शरूणानि हते वैवकर्तव्या सदने सभा ॥ शस्त्रेणानि हते दद्यान्महिषीदक्षिणान्वितं ॥ अश्मनानि हते
दद्यात्सवत्सागां पयस्विनीं ॥ विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मितां ॥ उद्धने न च मृते कपिकनकनिर्मितां ॥ मृते
जले न वरुणं हेमं दद्याद्दिनिष्ठजं ॥ विषूचिकामृते स्वादुभोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ घृतधेनुं प्रदद्यात्तु कंठान्नकव
ले मृते ॥ कासरीणे च मृते अक्षुक्लुव्रतं चरेत् ॥ अतिसारमृते क्षंगायत्र्याः प्रयतो जपेत् ॥ शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते
जपेद्बुधं पथोदितं ॥ विद्युसाते न निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥ अंतरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥ सखास्त्रपुस्तकां
दद्यादस्पृश्यस्य शतो मृते ॥ पतिते च मृते कुर्यात्स्राजापत्यास्तुषोडश ॥ मृते चापत्यरहिते कृष्णाणां नवतिं चरेत् ॥ एवं कृते
विधाने तु विदध्यादोर्ध्वं देहिकं ॥ तथा वैधमरणे विनोषः ॥ तदा हतुर्मनु हृद्गर्ग्यो ॥ हृद्गर्ग्यो च मृते तु सः प्रयास्या
तं भिषाक्रियः ॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवन्मनसा बुभुक्षुः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये तस्मिन् च ॥ तृतीये तद्
कंदर्वाचतुर्थे आधमाचरेदिति हमाद्रौ विष्णुधर्मे वि ॥ नरस्तु याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुं ॥ असूयानामुपलोका अधेन
तमसा हताः ॥ तांस्तु प्रेत्यापि गच्छंतिये केनात्महं नो जनाः ॥ अरिष्टेरात्मनो शोभा मृत्युकालमुपस्थितं ॥ व्याधितो भिषजात्पुनः

१४२

शस्त्रमुद्धनं जलं ॥ गिरिवृक्षाप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥ कुशित्यजीविमो ये च सृतालंकारधारिणः ॥ मुखे भगवत्क
ये केचित् क्लीबप्रायानपुंसकाः ॥ ब्रह्मरंडुहता ये च ये चापि ब्राह्मणे हताः ॥ महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकी
र्तिताः ॥ पतितानां न दारुः स्यान्नात्येष्टिर्नास्ति संचयः ॥ न चाश्रुपातः पिंडो वा कार्यं आधादिकं कंचित् ॥ एतानि
पतितानां तु यः करोति विमोहितः ॥ तमक्षुद्धये नैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥ एतद्बुद्धिपूर्वसर्वेषां करणे
तु माधवी ये वसिष्ठः ॥ य आत्मत्यागिनां कुर्यात्स्नेहास्त्रे तक्रियां द्विजः ॥ स तमक्षुद्धयसहितं चरेत्तं प्रायणं
व्रतं ॥ अज्ञाने तु कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वह्नं कथां ॥ रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तमक्षुद्धयेण शुध्यतीति
ज्ञयं ॥ प्रत्येकं बुद्धिपूर्वं एतदिति मदनपारिजातः ॥ प्रत्येकं तु स्पर्शाश्रुणोर्मिताक्षरायां ॥ तच्छ्रवणं केव
लं स्पृष्टमश्रुवापातितं यदि ॥ पूर्वोक्ता नाम कारी चेदेकरात्रमभोजनां ॥ एकरात्रं तु नास्तीयात्रिरात्रं
बुद्धिपूर्वकं मिति माधवी ये उत्तरार्धे ॥ अन्येषु तु संवर्तः ॥ एषमन्यतमं प्रेतं यो वदेत दहेतवा ॥ कथं दक

ब्राह्मणेवात्यर्गादिमाहाफलं जिगीषया ॥ प्रविशेऽज्ज्वलनं तोयं करोत्स्वनशनंतथेति तत्त्वया गतिरिक्त विषय
 मितिकेचित् ॥ हेमाद्रौ त्वेत्तदग्रे प्रयागवत् ॥ शरवाग्रादित्युक्ते श्रील्लणस्य प्रयागेऽपि नेति प्रतीयते ॥ माधवीये
 अपरांके चादित्यपुराणे ॥ इति श्रुतिर्ये महारोगेऽपीडितस्तु पुमानपि ॥ प्रविशेऽज्ज्वलनं तोयं करोत्स्वनशनंतथा ॥ आगाधतो
 यराशिं च भृगोः पतनमेव च ॥ गच्छेन्महापथं वापितुषारगिरिमादरात् ॥ प्रयागवत् शरवाग्रादेहत्यागं करोति च ॥ स्वयं
 देहविनाशस्य काले प्राप्ते माहा मतिः ॥ उत्तमान्प्राप्तुयाद्भो कान्तात्मघाती भवेत्कचित् ॥ एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां स
 र्वजंतुषु ॥ नराणां मधुनारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ ईदृशं मरणं येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत् ॥ आशौचं स्या
 अहंतेषां च ज्ञानलहते तथा ॥ वाराणस्यां श्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातमिषक्रियः ॥ काद्यापाषाणमध्यस्थो
 जाह्नवीजलमध्यतः ॥ अविमुक्तो न्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ॥ प्रणवं तारकं श्रुतेनान्यथा कुत्रचि
 त्कचित् ॥ हेमाद्रौ चैवं ॥ अत्र काले प्राप्ते इत्युक्ते रप्राप्तमरणकालायाः स्त्रिया अन्वारो हरगे संपूर्ण
 मेवाशौचं ॥ पृथ्वी चंद्रोदयस्त्वत्रापि यद्दमाह ॥ शुद्धितथादिगोडाग्रथेष्वप्येवं ॥ एतच्च पृथ्वीदि
 मरणं कलौ निषिध्य ॥ भृगवग्निरपतने श्रेष्ठस्थितिर्माधवेन पृथ्वी चंद्रेण कलिवर्जे

पृक्तैः ॥ नचात्र यावदुक्तनिषेधः ॥ विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदात् ॥ तेनात्महननस्यैवोद्देश्यनत्र कलौ वानं प्रस्ताश्रम
 निषेधादेव सिद्धे मरणनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यः ॥ सर्ववर्णेष्वित्यादिभिस्तद्भिन्नस्यापि प्राप्तेः ॥ काम्यं भवत्येव ॥
 एवैतन्न १ विस्तजंतीति श्रुतेः ॥ स्मृत्या संकोचाया गाता ॥ नचेयं स्वाभाविकमृत्युपरा ॥ धीरपदोक्तेः ॥ मात्स्यभारतादि
 पुनर्लोकवचनात्तातनवेदवचनादपि ॥ मतिरुत्कृष्टमणा याते प्रयागमरणं प्रतीयते ॥ अतएव विष्णुधर्मोक्तौ
 दिमरणमुत्कृष्टं ॥ यथा युगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति काश्यामप्युक्तं ॥ मात्स्यं ॥ अग्निप्रवेशं यत्कुरुष्वि
 मुक्ते विधानतः ॥ प्रविशंति सुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने ॥ हेमाद्रौ विवस्वान् ॥ सर्वेद्रियविमुक्तस्य स्वयंपाराक्ष
 मस्य च ॥ प्रायश्चित्तमनुज्ञातमनुपातो महोपथः ॥ धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पापं कितस्य च ॥ ब्राह्मणस्या
 प्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणं ॥ अपरांके चैवं ॥ सहगमनं कलौ भवत्येव ॥ कलौ नाग्या गतिः स्त्रीणां सहानु
 गमनादृते इति ब्रह्मवैवर्तत्ति ॥ तेन मरणांति कृपायश्चित्तं काशीखंडादौ चालुवर्णस्य तनुत्यागविधेयश्च
 युगांतरपरा एव ॥ प्रयागेऽपि त्रिस्तुली सेतोत्कां दे ॥ यथा कथंचितीर्थे स्निग्धान्तागं करोति यः ॥ तस्यात्मघात

नि० सिं० ३

२४४

४ प्राणान्

दोषेन प्राप्नुयादिति तान्यपि ॥ पाप्मे विष्णुः ॥ देह त्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ॥ मत्तनुं प्रवित्येव नृपुत्रं तन्म
तेनराः ॥ को मे ॥ व्याधितो यदि वा दीनः कुपो वापि भवेन्नरः गंगायामुनमासाद्य यस्तु प्राणा न्यरित्यजेत् ॥ इति
तान् लभते कामान् वदंति मुनिपुंगवाः ॥ तथा ॥ या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः ॥ सा गतिरस्य
जतः गंगायामुनसंगमे ॥ वाराहे ॥ तत्र यो मुंचति प्राणान् वदमूलेषु सुंदरि ॥ सर्वलोकान् तति क्रम्य मम लोकं प्रप
द्यते ॥ तथा ॥ अकामो वा स कामो वा वदमूलेषु सुंदरि ॥ शिघ्रं प्राणा न्मुंचेत्तपदी छेत्परमां गतिं ॥ तथा ॥ पं
च यो जनविस्तीर्णो प्रयागस्य तु मंडले ॥ अतीतान् पुरुषान् समभविष्य श्वतुर्दश ॥ नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्रा
णा न्यरित्यजेत् ॥ भ्रात्रे ॥ ध्यात्वा विष्णुर्पदं भोजं प्रयौगे विष्णुतत्परः ॥ तनुं त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संश
यः ॥ दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी ॥ हरिं ध्यात्वा त्यजं दहं प्रायशो मुक्तिमान् भवेत् ॥ भविष्यो

राम
२४४

पूर्णे आयुषि चात्मनः ॥ यथा युगानुसारं संत्यजेदात्मनस्तनुं ॥ तस्मिन्कालेन तु त्यागाद्यथेष्टं फलमाप्नुयात् ॥ आयुष
स्तु पुराह मरणं ब्रह्मणस्य च ॥ नेति गोडानामपपाठः ॥ उत्तरार्थे असंगते ॥ क्षत्रियस्य तु संग्रामे मृते भर्तारि यो पितः ॥
अपरांके ब्रह्मे गर्भः ॥ योजि विवृतं न शक्नोति महा व्याधुपपीडितः ॥ सोऽन्युदकं महायात्रां कुर्वन्नात्र न दुष्यति ॥ अ
त्रोक्तं वक्ष्यमाणं चोचि च यास्त्या गतिरिक्तेऽचिकित्स्य रोगाद्युपहृता नामधिकारः ॥ सोऽपि जीर्णवान् प्रसूये
वेति विज्ञानेश्वरदेव्या इति कादयः ॥ अतएव मिताक्षरादो भगुपातान् न शनादिकं वान् प्रसूयेवोक्तं ॥ मनुरपि ॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुं ॥ वीतशोकं भयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥ तेनान्यत्रापि तद्विषयमे
व ॥ मूलं व्यादितिकेचित् ॥ तन् ॥ वान् प्रसूय मरणे आशौचनिषेधात् ॥ तेन गृहस्थादिपरमेवेदं ॥ तेन यतेनाधि
कारैः ॥ काम्येनधिकाराच्च ॥ नेमित्तिकत्वेत्करणे दोषो नित्यता च स्यात् ॥ प्रयोगे त्वरोगिणां रोगिणां च ॥ यत्तु
इति क्षत्रियावेश्या अंत्यजाश्च तथा धमाः ॥ एतेत्यजेयुः प्राणा न्नेवर्जयित्वा द्विजं नृप ॥ पतित्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्र
ह्महात्मा महाभवेदिति तन्निर्मुक्तिमिति भद्राः ॥ तत्तनुं हेमाद्रौ व्रतकांडे लिखनान्निर्मुक्तं च विद्यमेव ॥ प्रक्रम
तु पतित्वेति भगुपातमात्रपरमित्युक्तं ॥ ब्रह्मणस्याप्यनुज्ञा तमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च ॥ यत्वा दित्युपराणे ॥ अ

नि० सि० ३
२४५

रूपे स्वबंधुनिः॥ मार्जंडपादमूले वा श्राद्धं हरिहरोस्मरन्॥ सूर्यपदे इत्यर्थः॥ तत्र वर्षमध्यं कृत्य मुक्तमपराके वायुपु
रणे॥ शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्याच्छ्राद्धं तु वत्सरं॥ द्वादशाहं निवाकुर्याच्छुक्ले च प्रथमे ह नि॥ छागलेयः॥ नारायणव
लिः कुर्यात् लोकगर्हा भवेन्नरैः॥ तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः॥ व्यासः॥ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वाय
त्प्रदीयते॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति॥ स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः॥ तदुक्तं हेमाद्रौ षड्विं
शमते॥ कृत्वा चंद्रायणं सर्वक्रियाकार्या यथाविधि॥ नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हा भवेन्नरैः॥ विंदो ह कः क्रि
याः पश्चाद्दुषोत्सर्गादिकं च यत्॥ एको द्विष्टानि कुर्वत स पिंडीकरणं तथा॥ दिवोदासी ये वृद्धा शाता तपस्तपति ते
ते च मृतेः॥ यैः प्राजापत्यांस्तु षोडश॥ मृते वापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं वरे दित्याह॥ इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादि
विषयी॥ इंदियैरपरित्यक्तये च भूदा विषादिनः॥ घातयंतं स्वमात्मानं चांजालादिहताश्च ये॥ तेषां पुत्राश्च पौत्रा
श्वदयया समनिष्ठताः॥ यथा श्राद्धं प्रतनंति विष्णुनामप्रतिष्ठितं॥ तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयं सुवे

राम
२४५

इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः॥ तत्रैव बौधायनोपि॥ नारायणवलिं संस्थाप्या मोक्षं प्राप्नुयस्तपतितसुरापात्मत्वा गिनो ब्राह्म
णहतानां च द्वादशवर्षाणि चंडलो दुदकास्तर्पाद्वा क्षणाद्देव्युतादपि॥ इंदियैश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणं॥ २५
विषरास्त्ररज्जुपाषाणादिशान्तरमृते वा ४९ त्रीणि वा कुर्वीतेति॥ मृद्वपरिशिष्टे तु चंडलादित्याद्युक्ता॥ दग्
ध्वांशरीरं मेतस्य संस्थाप्या स्त्रीनियततः॥ प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्च चंद्रायणत्रयमित्युक्तं॥ मदनरले ब्राह्मे॥
प्रमादादपि निःशंकस्त्वकस्माद्विधिवो दितः॥ मृगिदंष्ट्रिणखिव्यालविषयुक्ता लादितिः॥ चंडले ब्राह्मणे मृ
गे निहतो यत्र कुत्रचित्॥ तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्नपतितस्तु सः॥ चंद्रायणं तसं कृच्छ्रं यंतस्य विषुधये॥
यद्वा कृच्छ्रं च दशकृत्वा तु विधिना दहेत्॥ बुद्धिपूर्वमृतानी तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् दित्युक्तं॥ स्मृतिरलावण्या
तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा वा गपि अष्टासर्वकार्यमित्युक्तं॥ आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं च चंद्रायणद्वयं॥ तस
कृच्छ्रं चतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः॥ अर्वाक् संवत्सरा कुर्याद्दहनादियथोदितं॥ कृत्वा नारायणवलिं मानि

नि. सि. ३
२४६

त्यत्वात्तदायुष इति ॥ इदं चात्मवधनिमित्तं तत्तज्जातिप्रायश्चित्ते न स मुचितं कार्यं ॥ अतएव बोधायनेनोक्तं द्वाद
शवर्षाणि त्रीणि वेति ॥ मदनपरिजाते स्मृत्यर्थं सारे ब्रह्महादीनां तयो ग्यं प्रायश्चित्तं नारायणबलिः कार्यं इत्यु
क्तं ॥ एवं म्लेच्छीकृतानामपि ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ पुत्ररुतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशो भवति ॥ आत्मघा
ते तु वचनादस्ति ॥ महापातके तु कथं स्यादिति ॥ स स्वयमेवात्मैव धप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन स मुच्यं वदत्
हृदयशून्य एव ॥ न हि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति ॥ पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्लवापत्तेः ॥ प्रायु
क्तबोधाय वचनाच्चेति दिक् ॥ इदं प्रायश्चित्तार्हाणां मेव ॥ प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं ॥ कार्यमिति
केचित् ॥ मदनपरिजातादिस्वरसोप्येवं ॥ वस्तुतस्तु तर्हर्द नर्हयो वचने नुपादानादविशेषात्तत्रापि नारायणब
लिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तं ॥ तद्यथा ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मणे ॥ पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तुतिं कर्तुं मिच्छति ॥ सहिदासी समाह
य सर्वगोदत्तवतनां ॥ अमुं क्षयदहस्तांतां यथावत्तं ब्रवीत्यपि ॥ हेदासि गच्छ मूल्येन तिलानां नयसत्वरं ॥ तोय

राम
२४६

तरे ॥ समाः सहस्राणितुसप्तवैजलेदशैकमसौ पतने च षोडश ॥ महाहवैषष्टिरशीतिगोग्रहे ॥ अनाशके भारत
चाक्षेयागतिरितिसामान्ये तोपि फलं ॥ एवमन्ये विधयो ज्ञेयाः ॥ यत्तु गोडाः ॥ प्रयागदिमरमं ब्राह्मणमिन्नवि
षयमित्याहुस्तद्वृषणं पितामहचरणैः प्रयागविधौ कृतमिति न त्रौच्यते ॥ अत्र दशाहमाशौचं ॥ त्रिरात्रस्याप्रा
प्तकालगोचरत्वात्तुतिभट्टाः ॥ युक्तं तु त्रिरात्रं ॥ दिवो दीप्तीयेष्वेवं ॥ शुद्धितत्वेपिकाश्रयः ॥ अनशनमृताना
मना निहतानामभिजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामे देशांतरमृतानां जातदंतानां च त्रिरात्रमिति ॥ एवं मरणोत्तप्रा
यश्चित्तेपि ॥ पूर्वोक्तश्चात्महृददाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव ॥ वत्सरांते तु सर्वमोर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ॥ गोब्रा
ह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ॥ ऊर्ध्वसंवत्सरात्कुर्यात्सर्वमोर्ध्वदेहिकमिति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मता ॥ ए
वं म्लेच्छीकृतानामपि ॥ गयाश्राद्धमपि कार्यं ॥ ब्रह्महाचरुतश्च गोघातपि पंचपातकी ॥ सर्वे ते निष्कृतिं यांति गया
यां पिंडपातनादित्यग्निपुराणात् ॥ ब्राह्मेपि ॥ क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ॥ देशधर्मप्रमाणत्वाद्गया

नि.सिं.३
२४७

स्रसंगात् ॥ अतो घटस्योटेन बर्हिः कृतस्यापि पित्रादेरहंते नारायणबलिः ॥ निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वं ॥
केचित्तु नारायणबलौ कृतेष्वंतर्कमसिपिंडनवर्जकार्यं ॥ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ॥ व्युत्कर्माच्च प्र
मीतानां नैव कार्यसिपिंडतोतिवचनात् ॥ ब्राह्मणादिह ते ताते पतिते संगवर्जिते ॥ इति आधंप्रकारोक्ते श्रुत्यादुः
ते हेमादिस्तु पूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मताविरोधानिर्मूलत्वाद्वाध्यप्रकारस्य च वृद्धिश्चाध्यविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥ नारा
यणबलिस्तु हेमाद्याद्यनुसारेणोच्यते ॥ शुक्लायां कृष्णायां वैकादश्यां देशकालौ संकीर्त्या मुकगोत्रस्या मुकस्य
दुर्मणात्मघातजदोषनाशार्थमोर्ध्वदिहिके संप्रदानत्वयोग्यता सिध्यर्थमुकप्रायश्चित्तं कर्त्तुं पुनरुक्तं संकल्प
कृतानां नारायणबलिकरिष्यइतिसंकल्पब्राह्मणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं च पंचकुक्षेषु ॥ विष्णुस्वर्णमुषः कार्यो राम
रुद्रस्ताम्रमयस्तथा ॥ ब्रह्मास्तप्यमयस्तत्र मयो लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्यइति देवाः प्रकल्पये

राम
२४७

दिति ॥ गौरुडोक्तास्तु सर्वास्तु हेवमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषस्तुक्तेनाभ्यर्च्यग्निप्रतिष्ठाप्य चारुपुरुषस्तुक्ते
न प्रत्यर्च्य नारायणाय दमिति कुत्वा देवानामग्नेरक्षिणाग्नेरदस्येभुविष्णुरूपं प्रेतस्मरन्नामगोत्राभ्यां मधुघृतातिलयुतादरा
पिंडान्यज्ञोपवीत्येव अमुकगोत्रामुक शर्मन्प्रेतविष्णुत्रपायंते पिंडोपतिष्ठतामिति दत्वा पुरुषस्तुक्तेनाभितेनैव शं
खोदकेनाभिषिञ्च्य भ्यर्च्य मुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषस्तुक्तेन प्रत्यर्च्य तर्पयित्वा एकमा
मानं च ब्रह्मविष्णुमहादेवाय मञ्ज्वैव सकिं करः ॥ ब्रह्मिण्यहोत्वा कुर्वतु प्रेतस्य शुभांगतिमिति निवेदयेत् ॥ मिता
क्षरायां तु द्वौ मवत्यादिकं नोक्तं ॥ ततः प्रतिदेवं त्रिविधं फलशर्करामधुघृतगुडा निवेद्य पिंडानभ्यर्च्य नद्यां क्षि
प्तारात्रौ जागरं कृतवानवसानपंचवा विप्रान्निमं श्रीपोषितः श्योभूते पुनर्विष्णुं यमं च संपूज्यैको द्विष्टविधि
ना आधंपंचकं करिष्ये ॥ मुक्ता विष्णुयमप्रेता स्मरान्विप्रा तु पवेश्य प्रेतस्थानि चैकं विष्णुस्मरन्पाद्यावाह
नार्घ्ययुनेत्यपि प्रश्नातं कृतो ह्येखनादिकृत्वा न विषोषण विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय

नि.सिं३
२४८

चतुरः पिंडान्दत्वाप्रेतसमगोत्रेस्मृत्वा विष्णुनाम्नापंचमंदत्वाभ्यर्च्य चांतेश्योदक्षिणां दत्त्वेकं पेतं स्मृत्वा विशेषतः सं
तोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति स तिलमुदकं दापयित्वा संजीतेति ॥ अत्र विशेषांतरं सदृ
कतात्येष्टिपक्षतौ ज्ञेयं ॥ सर्पहते तु वर्षपर्यंतं पूर्वद्वारे कर्मक्षेत्रं शुक्लपंचम्यामुपवासेन कृतं वा कृत्वा वि
ष्टमयं तागमनंतं वास्तु किंशं खपद्मकं बलकं कौटिकाश्च तरधृत राक्षसां खपालकलियतक्षककपि
लेति नामसिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन विप्रासंभोज्य वत्सरांतं हेमनागंगां च दत्वा नारायणं चालिं कु
र्यात् ॥ मूलैर्द्वहेमाद्रौ ज्ञेयं ॥ बौधायनस्तत्रे स पश्चिमां नमो अस्तु सर्पस्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा उदकं मृ
तानां समुद्राय वायुनायेति दुत्वेति क्रियां कुर्यादिति शेषः ॥ व्यासः ॥ सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथै
व गां ॥ व्यासाय दत्वा विधिं वा तितु रनृण्य मापवान् ॥ हेमाद्रौ न विष्टे ॥ पंचम्यां पंचगं हेमं स्वर्णेनैकेन

राम
२४८

पूर्णघटं चैवं स तिलं दक्षिणामुखी ॥ उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपत्वा कीर्तयेः पातकसंज्ञां त्वं पिबेति मुहूर्त
द ॥ निशम्य तस्य वाक्यं सात्त्विकं मूल्या करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तसिः पतिता नां न चान्यथेति ॥ इदं चात्मना
हेकार्यं ॥ पतितस्य दासी मृताद्विद्यदाघतमपवर्जयेदेतावता यमुपचरितो भवतीति मदनरत्ने विस्मृतः ॥ इदं
चात्मत्यागि विषयं ॥ आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदकभाजस्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना
दिति गौडाः ॥ उपलक्षणत्वात् सर्वेषामिति युक्तं ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ यः पतितो घटस्योदकेन बोधवेः बहिः कृत
स्तद्विषयानि क्रियानिषेधनवाक्यानि ॥ जीवत्येव तस्मिन्नेत्यकर्मणः कृतत्वात् पुनः करणाभावादिति ॥ स्वपु
त्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिविज्ञेयं रोधमपश्यत् ॥ मूर्ख इत्युपेक्ष
णीयः ॥ न बलकृतघटस्योदकस्य संग्रहविधिर्नैति वाच्यं ॥ मनुना कृतस्योदकस्य त्यागमुक्ता प्रायश्चित्ते लुचरिते
पूर्णकुम्भमपांनव ॥ तेनैव सार्धं प्राप्स्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये इत्युक्तेः ॥ अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रेण

ननुदाशादेः॥ सन्यासिनोप्यादिकापुत्रः कुर्याद्यथाविधीति वायवीयोक्तेः॥ पृथ्वीचंद्रोदये प्रजापतिः॥ अह्नये
कादशोप्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥ सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः॥ एषु सपिंडनादिनिषेधा तु वादेषा
र्वणोक्तेः॥ तत्स्थानाय न त्वं पार्वस्येणं गम्यते॥ न गिरा गिरेति ब्रूयाद्देवैरुक्तं तद्व्यतिवृत्तिवत्॥ इदं वाविकादि
विधानं च त्रिदंदिनामेव॥ एकदंडपरमं सादीनां तु न किमपि कार्यं॥ पूर्वोक्तोशनोवाक्ये त्रिदंदिग्रहणादिति
लपाण्यादयो गोडाः॥ त्रिकुंशद्वेन मनोदंडादिदंडत्रयोक्तेः॥ यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंदि ति चोच्यते इति स्मृ
तेः॥ बोधायनः॥ नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो दशोहनि॥ अस्य पार्वणे न समुच्चयो ज्ञेयः॥ तं च सखवाह॥ क
विष्णोर्महापूजापायसं विनिवेदयेत्॥ अष्टौ कृत्वा तु तेष्वप्याहतीभिः समाहितः॥ यतीनाहस्तान्साधून्वानि
मंत्र्यद्वादशावरान्॥ अभ्यर्च्य गंधपुष्पाद्यैर्मंत्र्यद्वादशनामभिः॥ संभोज्य हव्येनानेन दक्षिणी च निवे

दयेत्॥ त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मजं संयतेदियं॥ विष्णुं यथा तथा भ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः॥ दद्यात्पुरुषसूक्तेन गंधपुष्पा
दिकं क्रमात्॥ वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत्॥ उच्छिष्टसंनिधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले॥ सुसुवः स्वः
स्वधायुक्तेस्तस्मै दद्याद्बलित्रयं॥ अश्वमेधसहस्रस्य वा जपेयं शतस्य च॥ यत्कृतं तल्लभैर्देवयः करोति यति क्रि
यां॥ शौनकस्तु शौनको हंप्रवक्ष्यामि नारायणबलिपरं॥ चंडालादुदकात् सर्पाद्वा क्षणाद्वैद्युतादपि॥ दंष्ट्रिभ्यश्च
पशुभ्यश्च रज्जुशस्त्रविषाशमभिः॥ देशांतरमृतानां च मृतानां वा न्यसाधनैः॥ जीवस्य च मृतानां च कनिष्ठानां
तथैव च॥ यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षिकाक्षिणां॥ पुण्याहाद्यक्षयार्थाय द्वादशोहनिकारं तैर्यैः॥ द्वादश्यां
श्रवणे कृते॥ पंचम्यां पार्वणे स्तुवा इत्युक्ता पूर्वोक्तं सर्वविधिमुक्ता तो देवेति षोडशः पुरुषसूक्तेन च प्रत्येवं
पायसं कृत्वा केशवादिद्वादशनामभिः तद्विधिं वित्रेद्वादशविप्रान्संभोज्य तैव द्वादशपिंडान् दद्यादित्यधिकमाह॥

नि. सिं. ३
२५०

युधामतेतुप्रागुक्तं ॥ कृतजीवश्च मृते सपिंडैराशौचादिकार्यनवा ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ लैंगे ॥ मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो
पतः स्वयं ॥ कालं गते हि जेष्ठमौखाने द्वापि दहतवा ॥ पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो न विद्यते ॥ जीवत्यपि विशेषे
षस्तत्रैवोक्तः ॥ नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वासं त्यजेत वा ॥ बांधवेपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥ स्तनकंचनसं
देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥ एतद्योगिविषयः ॥ योगमार्गरतोपिवेति तस्याप्युक्तेः ॥ तथा हि ताग्नौ प्रोषितमृते त
दस्थिदाहात्पूर्वपुत्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति ॥ अनग्निमत उक्तांतेराशौचादि हि जातिषु ॥ दा
हादग्निमतो विद्यात्विदेशस्ते मृते सतीति स्मृतेः ॥ आहिताग्नेर्दाहात्सागविदशाहः ॥ संस्कारांगं च त्रिजोदशाह उ
ति धूर्ते स्वायीरामांडारश्च ॥ तच्चित्यं ॥ मूलैश्चाद्वचो विरोधाच्च ॥ एतत्प्रागुक्तं ॥ अत्र देहस्यैव संनवेदाहः ॥ आहिताग्ने
विदेशस्ते मृते सतीति कस्तेवर ॥ निधेयनाग्निभियां बभूवौ यैरपि दह्यते इति ब्राह्मणैः ॥ तदभावे छंदोगपरिशिष्टे ॥ वि
देशमरणे स्त्रीनि आहत्याभ्यस्य सपिंडा ॥ दाहयद्दहिषा छाद्य पात्रिन्यासादि पूर्ववत् ॥ ॥ अस्मिन्मलाभे पणानि शक

गम
२५०

कारयेत् ॥ ह्यीराज्यपात्रमध्यच्छंष्टस्य विप्राय दापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं प्रागदृष्टस्य शुंक्षनेति ॥ अपरार्कस्मृत्यं
तैरे ॥ तदेव शुध्यति प्रेते नारायणबलौकते ॥ यो ददाति क्रिष्णापिंडं तस्मै प्रेताय वै सुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिश्य ह
मेवन संशयः ॥ विष्णुश्चाक्षसमाप्तौ तु त्रयोदश्यादिनत्रयं ॥ आशौचं पिंडदः कुर्यान्न तत्तु द्धुगोत्रजाः ॥ ॥
॥ अथ विधानादाशौचाभावात् ॥ ॥ यथायति युधामृतादिषु ॥ अयाणां माश्रमाणां च कुर्याद्दाहदिकाः श्रि
याः ॥ येतेः किंचिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति ब्रह्मात्र ॥ उशनाः ॥ एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां वैवस्व
वदा ॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥ त्रिदंडग्र
हाणा देवप्रेतत्वं नैव जायते ॥ तत्संस्कारं वक्ष्यामः ॥ ॥ दत्तात्रयः ॥ एकोद्दिष्टं जनं पिंडमाशौचं प्रेत
सत्क्रियां ॥ न कुर्याद्दार्षिकादन्यद्दस्तीभूताय निक्षवे ॥ वार्षिकादिति पूर्वसा विमासिकादिनिषेधो

॥ नान्यथा कृता ॥ दाह्येदास्त्रिंशत्संख्या निततः प्रकृतिस्तत्कं ॥ हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते ॥ कुर्याद्दुर्ममयं प्रेतं दंभैश्चिंशतशो षड्भिः ॥ पालुशीभिः समिद्धिर्वी संख्यात्वेवं प्र
कीर्तिता ॥ भविष्यो चत्वारिंशद्विंशत्संख्या निततः प्रकृतिस्तत्कं ॥ हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते ॥ कुर्याद्दुर्ममयं प्रेतं दंभैश्चिंशतशो षड्भिः ॥ पालुशीभिः समिद्धिर्वी संख्यात्वेवं प्र
पायोरष्टाधौ शिश्न एव तु ॥ कुर्वीश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजंघयोः ॥ पादांगुलीषु दशव एषा च प्रेतकल्पना ॥ मूदरे न त्रेयस्य पाश्वेः ॥ शिरस्य शीत्यं दद्यात्
द्वीवायां तु दशेव तु ॥ बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्दश चैवांगुलीषु च ॥ उरसि त्रिंशतं दद्याद्द्विंशतं जठरोदरे ॥ द्वादशाधौ षण्णयोरष्टाधौ शिश्न एव तु ॥ कुर्वीश्चैव श
तं दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः ॥ पादांगुलीषु द्वादद्याद्देतस्य कल्पनं ॥ मस्तकेनालिके रंतु अलाबुंतालुके तथा ॥ पंचरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफ
लं ॥ चक्षुषोस्तु कपर्दी द्वौ नासिकायां तु कालकं ॥ कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणिकेशे वटप्ररोहकाः ॥ नालकं कमलानां तु आंत्रस्थाले विनिक्षिपेत् ॥ मृत्तिका तु वसाधा
तु हिरितालकगंधके ॥ शुक्रे तु पारदं दद्यात्पुरीषे पित्तं तथा ॥ संधीषु तिलपिष्टं तु मांसं स्याद्यवपिष्टकं ॥ मधुस्यो लोहितस्थाने त्वचःस्थाने मृगलं च ॥ स्
नयार्गजैरेदेये नासायां शतपत्रकं ॥ कमलेनानिदेशे स्याद्दुताके वृषपाश्रिते ॥ त्रिगोचरं तन्मूलं तु परिधानं दुकूलकं ॥ गामूः त्रंगोमयं गंधं सवौषध्यादि
सर्वत इति ॥ इदं निरुग्नेरपि ॥ तत्रैव बृद्धमनुः ॥ प्रोषितस्य तथा कालागलश्चैद्वादशाब्दिकः ॥ प्राप्ते त्रयोदशवर्षे प्रेतकायाणिकारयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ यस्य
नश्रयते वार्त्तायावद्दशवत्सरात् ॥ कुशपुत्तलदोहनं तस्य स्यादवधारणा ॥ भविष्ये ॥ पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः ॥ ऊर्ध्वे पंचदशादूर्ध्वोक्त
चातत्रतिरूपकं ॥ कुर्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ॥ तदा दीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणिकारयेत् ॥ द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिर्न विषयेति मदन
रत्ने उक्तं ॥ गृह्यकारिकायां तु तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दे धृतः क्रिया ॥ ऊर्ध्वे पंचदशाब्दास्तु मध्यमे वयसि स्मृता ॥ द्वादशाब्दसराद् ऊर्ध्वं मुत्तरवयसि स्मृ
ता ॥ चोद्राय पात्रयंकृत्वा त्रिंशत्कृद्वाणि वासुतैः ॥ कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शोचादिकाः क्रिया इत्युक्तं ॥ पराशरः ॥ देशांतरगतो नष्टास्ति धिने जा

पतेयदि कृष्णाम्नीहमावास्या कृष्णवेकादशी च या उदकं पिंडं दानं च तत्र प्राद्वं चकारयेत् तत्राहिताग्नेः पूर्णाशौचं अनाहिताग्नेस्तत्रिरात्रं अ
 नाहिताग्नेर्दहस्तदाह्यो गृह्याग्निना स्वयं तदभावे पदलाशानां वृत्तैः कार्यः पुमानपि वैष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ऊर्णास्त्रेण बध्नु
 तु प्रलेप्तव्येयवस्तथा स्तुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना असौ स्वर्गाय लोकय स्वाहेत्युक्त्वा सर्वांधवैः एवं पणशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमुष्ण
 विभवेदिति ज्ञातोक्तः इदं त्रिरात्रं न दशाहमध्ये दाहे तत्र प्रापिते कालशेषः स्यादित्युक्तेः किंतु तदूर्ध्वं तत्र पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोर्दशाहोर्ध्वं
 गृहीताशौचयोस्तत्रिरात्रं पत्नी मृतो भर्तुश्चैवं सप्तव्योश्चैव मिति स्मृत्यर्थे सारे अन्यसपिंडानां तु सर्वत्र पणशरं दाहे त्रिरात्रं तदा हांगिराः देशांतर
 मृतं श्रुत्वानाशौचं चेत्कथंचन कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयमिति स्मृत्यर्थे सारे तु गृहीताशौचानां स्नानमात्रमुक्तं बहुच परिशिष्टेऽपि अ
 थातीतसंस्कारः स चेदं दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेद्दूर्ध्वं माहिताग्नेर्दाहात् सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषु पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमा
 शौचं गृहीताशौचयोः कर्मणि त्रिरात्रमिति षडशीतावप्येवं विश्वादर्शे तु प्रतिकृतिदहने त्वग्निदेस्या त्रिरात्रमित्युक्तं द्वादशवर्षादि प्रतीक्षितं दाह
 तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतुरुदिवा दासादयः अथ प्रेतसंस्कारे कालः हेमाद्रोगार्थः प्रत्यक्षशिवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् आ
 शौचमध्ये संस्कारे दिनं शोधं तु संभवे आशौचं विनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते मृतः संशोधयेदित्युक्त्वा मूर्ध्नि संवत्सराद्यादि प्रेतकार्याणि कुर्वीत
 श्रैष्ठं तत्रोत्तरायणा कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयां वारोहं चतुर्थाष्टमगे च द्वादशे च विज्वर्जयेत् प्रेतकृत्स्नं व्यतीपाते वैधृतौ परिधेतथा क
 रणे विष्टिसंज्ञे च शनेश्चरदिने तथा त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारा ज्ञयेत् तथा जन्मदशमे को न विंशानि जन्मताराः भारते नक्षत्रे तु नक्षत्रं तयास्मिन्ना
 ता भवन्नरः न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेयं च भारत दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् कश्यपः भरण्यार्द्रा मघा श्लेषा मूला हि चरणानि च ॥

प्रेतकृत्येति दुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकं फाल्गुनी द्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु आषाढे देविशारवान् च ज्योतिर्नरैश्चतुर्दशैति धिनंदं क्षत्रं शुक्रवारवास
शो सिते ज्येष्ठारस्तमयं द्वात्रिंशं विषमा द्विभं शुक्लपक्षं च संस्पृज्य पुनर्देहनमुत्तमं वसुधैव कुटुम्बकम् पंचनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु पोषु ब्रह्मर्षयो श्रेयं वदन्
नाकुलनाशनं अस्यापवादमाह तत्रैव वैजवापः प्रेतस्पृशाक्ष्मादृग्धस्य प्राप्ते त्वेकादशे ह्यनेन क्षत्रं तिथि वारादिशोधनीयं न किंचन युगमन्वादि संक्रांति
दृष्टेऽत्रैतत्क्रिया यदि देवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् विश्वप्रकाशेऽपि गुरुभार्गवयोर्मोक्षे पोषमासे मालिन्नुचो नातीतः पितृमेधः स्याद्
यांगोदावरी विना हतमपि तत्रैवोक्तं भद्रायां भूमिदानं स्यात्त्रिपादक्षीरिपयः वारेषु तत्तद्वर्णं तु वा सोदानं विधीयते धनिष्ठा पंचकमृतं पंचरत्नानि
दापयेत् एकाशीति पलं कांस्यं तदध्वं वा तदध्वकं नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्दिप्रायशक्ति उत्पलं प्रसंगेन हेमाद्रौ वृद्धमनुः अमृतमृतमाकर्ष्य कृ
तं यस्योर्ध्वं देहिकं प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीते च जीवन्त्यादि समागच्छेत् कृतं कुंभे निमज्जतं उद्धृत्य स्त्रापयित्वा स्पृजात् कर्मादिकारयेत् दू
दशाहं ब्रतं चर्या त्रिरात्रमथ वा स्य तु स्नात्वा हतं तां भार्यामन्यां वा तदभावतः अग्नीनां धाय विधिवद्वायस्तोमेन वा यजेत् अथेन्द्राग्नेन पशुना गिरि
गत्वा च तत्र तु इष्टिमायुष्मतीं कुर्याद्दीप्तितां श्वकृतं स्ततः अनाहिताग्नेरुर्वरुः मृतवात्ता मात्रश्रवणं त्वाश्वलायनः सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्द
इति यस्य तु जीवत एव मृतिवात्तं श्रुत्वा स्त्रिया सह समं कृतं तदा तद्वैधमवभर्त्तमरणज्ञानस्यैव निमित्तत्वात् तस्मात् तत्रैव निमित्तत्वं न चात्र
मरणज्ञानस्य निमित्तत्वं त्रीतानागतयोरपि तत्त्वापत्तेः भर्तुर्वैधदाहभावेन तस्याः सहगमनभावान्न तस्मादाशौचवत्त्वात् मरणस्यैव निमित्तत्वं न चात्र
तदस्ति परं कान्यं मरणमस्ति अतः आत्महननं दापोस्तीति तात्पादाः तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचं तद्विधिं चाह शौचकः अपवक्ष्या
मि सर्पसंस्कारविधिमुत्तमं सिनीवाल्पो पोषमास्यां पंचम्यां वापि कारयेत् कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि वधं प्रख्यापयेत् पापी चरे
त्कृत्वा श्वतुर्दश विप्राय कोहदं च तन्मृत्यं वापि दापयेत् मृत्यमाह निष्कत्रयं द्विनिष्कं त्रिनिष्कं च कनीयसं अनुमत्यादिकं तदुपां निष्कमर्थं

तदर्थं कं। इदं स्वर्णरोप्ययोः शक्त्या ज्ञेयं। संस्कारमाह। प्रियंगु ब्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा पुनः। कृत्वा सर्पकृतिं श्रेष्ठं निधाय प्रार्थयेद्गृहिं। गृहिपूर्वमृतः स
र्पः अस्मिन् पिष्टे समाविशे। संस्कारार्थं महं भक्त्या प्रार्थयामि समासतः। वस्त्रोपवीतिगंधाद्यैः संपूज्य च हरेद्गृहिं। कुर्यात्संस्कारसंयुक्तं प्राणायामपु
स्तं। यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु। लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत्। ततो ग्नेराग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः।
चित्तिं कृत्वा संस्थे स्तीर्य कुक्षौ राग्नेयकार्यकैः। पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परिषिञ्च्य समन्वयेत्। कृत्वेधमाधानमाधारं च क्षुषीच यथाविधि। सर्पं गृह
वायलेन चितिमारोपयेत्क्षुषीः। स्क्रवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभिस्त्रिभिः। सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया। आज्यशेषं स्क्रवे
णे वसर्पदेहे निषिञ्चयेत्। चमसं स्वेज्जलेः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना। अग्नेरक्षाण इत्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत्। उपतिष्ठेद्दृष्ट्वा मानं नमो
स्तु सर्पमंत्रतः। ज्ञानतो ज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया। पूर्वजन्मनि वा सर्पतत्सर्वं क्षंतुं महासि। क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जले। ना
स्तु संवयनं कुर्यात्स्नात्वा च मृगं गृहं व्रजेत्। ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यते। सवेले तु चतुर्थीं स्नात्वा विप्रान्समन्वयेत्। सर्पं नंत
स्तथा शेषः कपिलेनाग एव च। कालिकशंखपोलश्च भूधरश्चेति नामभिः। गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैश्च ये द्विजान्। घृतपायसभक्ष्यैश्चादि
जानं शोभयितुं भोजयेत्। एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि। सर्पं हिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः इति। इति सर्पसंस्कारः। कवित्तु
जीवतोऽप्येकमंशौ चंचलं कार्यं। यथा प्रायश्चित्तानि चोः पतितस्य घटस्फोटे। पतितस्योदकं कार्यं सपिंडैर्वांधवैः सह। निंदितेः हनि सायाङ्गेऽग
त्यतिगुरुस्तानि धौ। दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्तदा। अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं वांधवैः सह इति मन्त्रैः। निंदिते रिक्तादौ। अपरार्के वा सिधौ
पि। वेदावेष्ठावकश्च इयाजकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनिनयनमपात्रसंकरादकृत्स्नं पात्रमादाय दासोऽसवर्णपुत्रो वा बंधुस्सदृशो

वल्क्यः चरितं तत्र आयाते निनयेत् न वंघरां जुगुप्सेत् न वाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः। कृतघ्नस्फोटस्ते वायं परिग्रहविधिरिति मितक्षरायामपरोक्षे च
 अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्संगात्। मनुरपि घटस्फोटमुक्ता निवर्तते स्ततस्तस्मात्संभाषणसहासने इत्युक्ता। प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुंभमपां
 नवां तेनैव साधं प्राप्तेयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये इति तच्छब्दं प्रायुक्तं। अपरोक्षे वा सिद्धोपि। पातितानां चरितं तत्रानां प्रत्यक्षारोधाप्युदाहरंति। अ
 ग्रिभ्युद्धरतांगुष्ठे तर्की उन्निवहसान्निव। पश्चात्पातयतांगुष्ठे चोन्ननिवहदन्निवेत्याचार्यमातृपितृहंतारः तत्प्रसादादपगतयात्पा एषां तेषां प्रत्य
 पत्तिः पूर्णद्विदात्प्रवृत्ता हाकां च न पात्रं माहयवादिः पूरयित्वा ऽपोहिष्ठीयाभिरेनमद्भिभिषिच्युः सर्व एवाभिषिक्तस्य प्रत्यक्षारः पुत्रजन्मना व्याख्या
 त इति। प्रत्यक्षारः परिग्रहः। तत्रोद्धरतां हसन्निवाग्रेसरः स्नात्वा तयतांगुष्ठे स्फोटं कुर्वतां शोचन्निवपश्चाद्भुक्ते। मातापित्रादिहृतृणां परिग्रहो न कार्यः।
 तत्प्रसादे सति चोर्णत्रतानां कार्यः। प्रवृत्तं निर्वहः। पुत्रजन्मनेत्यभिषेकात्तरं जातकर्मादयः संस्काराः पुत्रजन्मवत्कार्या इत्यपरोक्षे व्याचरयेत्। अत
 एव विज्ञानेश्वरः घटः पवर्जिते जातिमध्यस्थे यवसंगवां। प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रियेत्यत्र गवां भक्षणभावे पुनर्ब्रतं चरेदित्येतत्
 कृते एव चरितं तत्र विधौ विशेषो यमिति वदन् घटस्फोटोत्तरपरिग्रह एवैतन्न सर्वत्रेत्याह। तस्मात्कृते पिघटस्फोटे प्रायश्चित्तं परिग्रहविधिः पुनः सं
 स्कारा भवन्तीति सिद्धं। तथा। जीवकुच्छते हेमाद्रौ बोधायनः। तत्राशौचं दशाहं स्यात्स्वस्य जातेर्न विद्यते इत्यलं प्रसंगेन। एवं सापवाद आशौ
 चोक्ते प्रतिशारवं भिन्नेत्येकं कर्मणि साधारणं किंचिदुच्यते। तत्राधिकारिणः प्रायुक्ताः। सर्वाभावे धर्मपुत्रो वा कार्यः। अपुत्रेण सत्कृतः का
 र्यायादृक्तादृक् प्रयत्नतः। पित्रोदकक्रिया हेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति व्यासवचनात्। गृह्यपरिशिष्टे। असंगोत्रः संगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमा
 न्। प्रथमे हनियो दद्यात्सदशाहं समापयेत्। दद्यात्पिंडमिति शेषः। भविष्ये। यत्राद्ये दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेत्। ब्राह्मे पि। प्रथमे हनियो द

द्यात्तेत्यानं समाहितः। अन्नं न वस्त्वान्येषु स एव प्रददात्यपि केचित्तु अग्निं दद्यादिति व्याचक्षते। संगोत्रो वा संगोत्रो वा योगिं दद्यात्सर्वेनरा सो
 पिकुर्यान्न वश्चाङ्गुष्ठोत्तु दशमः हनीति दिवो दासी च वचनाच्च। तेन दशांतरं भवद्वा हे जाते दाहकृताः। तीतश्चेत्तदा दाहकृता दाहोप्यावर्तनीयस्तदाप
 न्याः सहगमनमपि विज्ञानेश्वरमते भवत्येवेति सिद्धं। यथा दशाहं पिंडदाने स्थूलनियमः कर्तुं नियमश्च तथा द्रव्यनियमोऽपि। तदा हशुनः पुच्छः।
 रालिना सक्तुभिर्वा पिशाके वाप्यथ निर्वपेत्। प्रथमे हनियद्वयं तदेव स्याद्दशाहकमिति। तत्रैव। दृष्टा स्थानस्थमा सन्नमर्धोन्मीलितलोचनां भूमि
 छंपितं पुत्रो यद्दिनं प्रदापयेत्। तद्दिशि शृंगया आच्छादयेत् च मेधशतादपि। तानियथा। मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन। मोक्षधेनुप्रदानेन
 मुकुंदः प्रीयतां मम। इति मोक्षधेनुमंत्रः। ऐहिकामुष्मिकं यच्च सप्तजन्मार्जितं क्रणं। तत्सर्वं शुद्धिमाया तु गामेतां ददतां मम। इति क्रणधेनोः। आज
 न्मोपार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः। तत्सर्वं नशमाया तु गोप्रदानेन केशव। इति पापधेनोः। भारते। शुक्लपक्षे दिवा भूगंगायां चोत्तरायणे। ध
 न्यास्तातमरिष्येति हृदयस्थे जनार्दने। हेमाद्रौ वाराहे। व्यतीपातोऽथ संक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युस्तपस्विताः। व्या
 सः। आसन्नमृकनाद्यागोः सवत्सालु पूर्ववत्। तदभावे तु गोरे वनरकोत्तराण्येव। तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणी तु गामां शक्नोत्योऽरुक्ताद
 त्वादद्याच्छेयामृतस्य तु। मदनरत्ने जातकपयः। उक्तात्पादो निदानानि दश दद्यान्मृतस्य तु गोभूतिलाहिरण्याज्यवा सोधान्यगुडानि च। रूप्यं ल
 वणमित्यादुर्दशदानान्यनुक्रमात्। एतानि दशदानानि नराणां मृत्युजन्मनोः। कुर्यादभ्युदयार्थं तु प्रेते पिहि परत्र वै। ब्राह्मे। ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं
 प्रस्थमात्रे द्विजाय च। सहिरपयं च यो दद्याच्छुद्धा वित्तानुसारतः। सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमां। उक्तांतिवैतरण्ये च दशदानानि वैवर्हि। प्रे
 तेषु कृतांतं प्रेतं शवधर्मपादाहयेत्। तत्रैव परिशिष्टे। त्रियमाणस्य कर्णे तु पुण्यमंत्राजपेत्ततः। क्रियानिबन्धे गारुड त्वष्टे दानान्युक्तानि। तुलसी संनि
 धौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा। तिललोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा। सप्तधान्यां क्षितिर्गवैरकेके पावनं स्मृतमिति दशदानवैतरणी धेनूः कर्त्तव्ये

नि.सिं.पं.ते.
२५४

धेनुदानादिमदकलांसेष्टिपुत्रोहेयां कर्त्तात्यकर्मधिकारार्थं त्रीन्कृष्णान्कुर्यादिति तत्रैवोक्तं। अत्र देवयाज्ञिकेन मुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तं। तदुक्तं
वाराहे। दद्यात्सर्वविद्वत्कृतं नमममार्गानुसारिणं। प्रयाणकाले तु नरो मंत्रेण विधिपूर्वकं। मधुपर्कं लरं नृगृह्यमंत्रमुदाहरेत्। ॐ गृहाण नममधु
पर्कमाद्य ससारनाशनकरं त्वमतेन तुल्यं। नारायणे नरवितं भगवत्प्रियाणां दत्ते च शान्तिकरं पांस्करं लोक पूज्यं। अनेनैव तु मंत्रेण दद्याच्च मधुपर्क
कं। नरस्य मृतकाले तु परलोकस्तरवावहं। अथ दुर्मरणो। दिवोदासीयोऽचंडाकादिमृतविश्रुतं तत्रिंशत्तरिक्षमृते पिवा। कृष्णाति कृष्णं चांद्रैस्तु शुद्धिस्त
त्र प्रकीर्तिता। देवजानीये जावालिः। श्रुदणदग्धो यो विप्रो न लभेत्ता श्वती गतिं। प्रायश्चित्तं त्रकुर्वीत ब्राह्मणः पापशुद्धये। चांद्रायणं पराकंच प्राज
पत्यं विशोधनं। गृह्यकारिकायां। उदक्यास्तिका वापि यदि प्रेतं स्पृशंति हि। तस्येष विधिरादिषो वा तस्ये नैव महात्मना। एषः स्तुतिकोक्तः। मदन
रले स्मृत्यंतरे। ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टाभयोच्छिष्टे तथैव च। अस्पृश्यस्पर्शने वै वरवदुर्दिमरणोपि च। श्वानक्रव्यादसंस्पर्शे किमिकीरोद्भवेपि च
एतद्दोषानुसारं प्रायश्चित्तं समान्वरेत्। कृष्णांस्त्रिषट्पंचदशांश्चांद्रयमथापि वा। श्रुद्धे तदानीं संपाद्य शवधर्मे पादाहयेत्। गृह्यकारिकायां। रव
द्यामरणे नैव त्रींस्त्रीन्कृष्णान्कल्पयेत्। सप्तात्यजे स्तु संस्पृष्टो मृतो देवात्कथंचन। एकत्रिंशत्कृष्णैस्तु शुद्धिस्तु मनीषिभिः। कुणपे तथ
दग्धेतु चितास्पृष्टां यजातिभिः। तत्स्पर्शने दूषणं तु त्रिभिः कृष्णैर्विशुद्ध्यति। धर्मप्रदीपे तु चंडाकस्तुतिको दक्यास्पृष्टे प्रेतं तथैव च। तस्य पापस्य
शुद्धार्थं कृष्णान्पंचदशान्वरेदित्युक्तं। मनुः। अस्वर्ग्याह्लादुतिः सास्यान्नुदसंपर्क इषिता। अत्रापि कृष्णत्रयां अस्पृश्यस्पर्शने वै वरवदुर्दिमः। तत्रैव
कर्मप्रदीपे। राज्ञो वारात्रिंशेषे वा म्रियंत वा हि जातयः। दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिंडौ निर्वपेत्स्मृतः। रजस्वला गर्भिण्यादिमृतौ वक्ष्यामः। निर्णयाम
ति मदनपारिजाते च यमः। संध्यायां वा तथारात्रौ दाहः पाथेयकर्म च। न वश्चाहं च नो कुर्यात्कृतानिः फलतां जजेत्। एतद्दिनमृतस्य रात्रिनि

श्रीरामः
२५४

॥

वागुणहीनः सद्येन पादेन प्रहं ताग्रान्दंभी क्लोहितान् चोपस्तीर्या पः पूर्णपात्रमस्मे निनयेन्निनेतारं वास्य प्रकीर्णकेशाज्ञातयोन्वाकभेरन्नपस्यं कृत्वा गृहेषु
स्वेत्नापद्येरन्नत ऊर्ध्वे तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्माणस्तं धर्मयंत इति। उन्नमवर्णाः ब्राह्मणादयः स्त्रियां वर्गः समूहस्तस्मात्सहितता ब्रह्महादयः। अपात्रसक
रः कुत्सितपात्रसमूहः। प्रहंताग्राः किं नाग्राः। स्वेत्यथेकधर्मादिकार्यं कुर्युः। अस्माद्वचनसामर्थ्यात्पात्रनिनयनात्पात्रपतितज्ञातीनां धर्मकार्येषु धि
कारो नास्तीत्यपराकः। तस्य विद्यागुरुयोनि संबंधाश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादि प्रेतकार्याणि कुर्युः। पात्रं वास्य विपर्ययेयुर्दीसः कर्मकरो वा। वकरादम
ध्यं पात्रमाती यदा सी घटात्पूरयित्वा दाक्षिणामुखः पदा विपर्ययेयुर्मुमुदकं करोमीति नामग्राहं सर्वेन्वाकभेरं आचीनावीतिना मुक्तशिरवा अपउ
पस्पृश्य ग्रामं प्रविशयुरिति गौतमात्कृत्वा। उदकादीस्तुक्ते दाहनिवृत्तिः। प्रेतकार्याण्येकादशाह आह्वानानि। दास्याहता बुधरो दासी घटः। तेनोदकेनामध्य
पात्रं पूरयित्वा दासादिन्युजं वामपादेन कुर्यादिति हरदत्तः। अत्र नामग्राहवचनमुदकादि प्रेतकार्यं तद्वर्ज्यं तार्थं। तेन तत्तत्स्त्री भवति। एतच्च प्रायश्चित्तानि को
तस्य गुरोर्बोधवानाराज्ञश्च समक्षं दोषानभिरव्याप्य तमनुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति संपाद्यैव मप्यनवस्थितमितिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्ययेयुर्दि
ति शंखोक्तेः। जीवंतमेवादिश्य पिंडोदक आह्वानिनाम्ना दद्यादित्यपराकः। कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटकृतपिसंग्रहविधिमाह गौतमः। यस्तु प्रायश्चित्ते
तश्रुद्धे तस्मिन्नुदशातकुंभमयं पात्रं पुण्यद्रुदात्पूरयित्वा स्तवंतीभ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथा स्मे तसात्र दधुस्तत्सप्रतिष्ठं जपेच्छां ताद्योः शंता
पृथिवी शंतां विश्वमंतारिक्षं पुरोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समं दीभिः कृशमांश्चाद्यजुर्द्वयादिरण्यं दद्याज्वावायीय।
यस्य तु प्राणांतिके प्रायश्चित्तं समृतः श्रुद्धे त्स्वाप्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः। एतदेव शोक्तदकं सर्वेषूपपादतुकेष्विति। घटस्फोटोत्तरप्राणा
तिकप्रायश्चित्तकृतं तु न त एव श्रुद्धे न तत्र संग्रहविधिः। अतस्तेन विनापि प्रेतकर्म कुर्यादित्यर्थः। उपपातकेषु पिघटस्फोटकृते एवं कार्यमित्यर्थः। पाइ

मासंकल्पयंते यजमानमांसं जायंतु ते हविषसादिताय स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयंति तिमंत्राः प्रणीय पावकं तस्मीं द्वादशोपात्तस्य पिशातस्मीं दुत्वा ततः कुर्यात्प्रेतमाह्वा इति क्रिया। नष्टे अग्निध्वजारण्यो न शिखामीभियेत चेत्। आहरेदरणीं हं हं मनो ज्योतिर्न च्छाततः। प्रेताधानं दाहश्च भवत्येव। प्रतिकृते रग्नीनां च प्रेताधानप्रयोजकत्वाक्षते। यज्ञपार्श्वः। यजमाने चितारुहपात्रन्यासे कृते सति। वर्षाद्यभिहते वक्ष्ये कथं कुर्वंति याज्ञिकाः। तदर्थं दग्धकाश्चनमंधनं तत्र कारयेत्। तच्छेषालाभितो न्येन दग्धशेषेण वा पुनः। दुत्वा ज्यं लोकिके वक्ष्ये दग्धशेषं देहे तु वा। अत्राग्निषु सत्सु पर्णशरेः शरीरोत्पत्तिः। शरीरे वा सति प्रेताधानेनाग्न्युत्पत्तिः। उभयाभावे तु प्रेताधानेऽनाधिकाराद्दाहादिसंस्कारलोपः। उदकदानाद्ये वकार्यमिति केशवीकृशतद्वयी प्रभुरवाः। तत्तद्दाहवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं दाहविधिविरोधात्। तर्हि तत्र देहाग्नयो वा सति। निषेधाद्याः श्मशानां तास्तेषां वै मंत्रतः क्रिया इति विरोधात्। क्रियालोपगता ये चेति निषेधात्तदभावे पलाशानां वृत्तैः कार्यः पुमानपीत्यभावविधानस्याग्न्यभावे पिसाम्याच्च। प्रेतादुत्पभावे पि स्थिषु कृद्व्यांतरे क्तेरदृष्टार्थत्वात् न पत्या अप्येव। दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवती पतिरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। यत्तु द्वितीयां चैव यो भार्या देहे द्वे तानिकाग्निभिः जीवंप्रां प्रथमायां तु सुरापानसमस्मृतमिति तदाधाने सहानधिकृता विषयमिति विज्ञानेश्वरः। मृदरे न लेब्रालोपि। आहिताग्नौ श्वदं पत्योर्यस्त्वादौ न्नियते भुवि। तस्य देहः सपिंडश्च दग्धव्यास्त्रिभिरग्निभिः। पश्वान्मृतस्य देहस्तद्दग्धव्या लोकिके काग्निना। अनाहिताग्निदेहस्तद्दाह्यगृह्याग्निना द्विजैः। त्रिकां उमं उनस्तु विकल्पमाह। ज्येष्ठायां विद्यमानायां द्वितीया ये स्वयोषिते। काम्पानित्याग्निहोत्रं वानकथंचित्प्रयच्छति। त्रीमात्रविशेषया दग्धान्ये वैदिकाग्निभिः। विवाह्यादह्यते यद्वाधानमेवास्ति चेद्दधूरिति। अत्रेदंतत्त्वं। साग्नेः पत्नी मृतो द्वौ पक्षौ। पुनर्विवाहेष्ठायां पूर्वाग्निभिर्देहेदित्येकः पक्षः। भार्या ये पूर्वमारिपयेदत्वाग्नी नंत्यकर्माणि। पुनर्द्वारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव चेति स्मृतैः। दाहयि

त्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवती पतिरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। पुनर्विवाहाशक्तौ निर्मथ्येन तां दग्ध्वा पूर्वाग्निधेवाग्निहोत्रेष्वादि कार्यमित्यन्या आहार्यपांनाहिताग्निपत्नी चेत्याश्वलायनोक्तेः। भरद्वाजोऽपि निर्मथ्येन पत्नीमिति। पूर्वान्न्येव देहेन देहेदित्यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः। यानि च। तस्मादपत्नीकोप्याग्निहोत्रमाहरेदिति श्रुतिः विष्णुः कुंदोगपरिशिष्टेन। मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निर्न हित्यजेत्। उपाधिनापितत्कर्म यावज्जीवं समान्वरेत्। उपाधिर्हमकुशपत्न्यादिः। अन्ये कुशमयी पत्नी कृत्वा तु गृहमेधिनः। अग्निहोत्रमुपासते यावज्जीवमनुव्रता इत्यपरा कस्मृत्यंतरात्। कात्यायनोऽपि। रामोऽपि कृत्वा सौवर्णं सीतां पत्नीं यशस्विनीं। ईजे बुद्धविधेयज्ञैः सह भ्रातृभिरभ्युत इत्यादीनि तानि पूर्वाग्निधेवाग्निहोत्रादिपराणि। नत्वपत्नी कस्याधानार्थानि। क्रतुविधीनामाधानाप्रयोजकत्वात्। अपत्नी कस्याधानाप्रवृत्तिरिति मानवपरिशिष्टाच्च। सोमो न भवत्येव। अपत्नीकोप्यसोमपइति श्रुतेः। यत्तु भरद्वाजोऽपि स्तवसूत्रं। दारकर्मण्यद्युशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयमिति। अस्यार्थः। पुनर्विवाहाशक्तो यद्दग्ध्वाधेयं पूर्वकृतमस्ति तदात्मार्थमेव। न पत्येदद्यादिति। ब्राह्मणभाष्यापरा कशिकरामांजरादितत्त्वमप्येवात्र त्रिकां उमं उनस्तु पक्षद्वयमाह। अन्ये पत्नी कस्याधानमाहुस्तदाशयं न विद्मः। वृद्धयाज्ञवल्क्यः। आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यास्त्रिभिरग्निभिः। अनाहिताग्निरेकेन लोकिकेनापराजनः। क्रतुः। एवं वृत्तां सवर्णं स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणी। दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपार्श्वधर्मावित्काशिकायां। पत्नीमपि देहदेवं भर्तुः पूर्वमृतायदि। अनग्निं कांदहेदेवं कापालेन हविर्भुजा। आशेन च प्रकाशे क्रतुः। विधुरं विधवां चैव कपालस्याग्निना दहत्। ब्रह्मचारिण्यति चैव देहदुत्तपनाग्निना। तुषाग्निना च दग्धव्याः कन्यका बाल एव च। अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत्। करीषादिततो वद्विर्जातो यः सकपालं ज्ञातुं अनुपनीते यदापि जातारण्याग्निः केश्चिदुत्तस्तथापि तस्य कलौ निषिद्धत्वात्। तिरयमेव ज्ञेयः। स्मृत्यंतरे गृहस्थे ब्रह्मचारी च विधुरो विधवास्त्रियः। ओपासनश्चोत्तपनस्तुषाग्निश्च कपालजः। उत्तपनस्तु दग्धभाग्निस्तु प्रज्वालय पुनर्देहे स्तु संयु

नि.सिं.त.प.
२५६

ताः पुनर्देवैस्तृतीयोऽग्निरेष उत्तपनः स्मृतः। यमः। यस्याग्नयति शूद्रोऽग्निं तृणहृकाहृवीषिना प्रेतत्वं च सदा तस्य सन्नाधर्मेणालिप्यते। देवकः।
चंडालाग्निरेष ध्याग्निः स्तुतिकाग्निश्च कर्हि वित। पतिताग्निश्च ताग्निश्च नशिष्टग्रहणो वितः। मनुः। दक्षिणेन मूलं भूद्रं पुरद्वारेणानिहरेत्। पश्चि
मोत्तरपूर्वेस्तथथासंख्यादिजातयः। अत्र प्रातिलोम्येन क्रमः। पूर्वोत्तरवस्तुनेतव्यो ब्राह्मणो बाधवेर्गहात्। उत्तराभिमुखो राजा वैश्यः प
श्चान्मुखस्तथा। दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निहतव्यः स्वबाधवेरित्यादिपुराणादिस्मृत्यर्थः। तेन त्रिशकुल्युक्तो नुलोमक्रमो ह्ययः। आश्वलायनः
ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्यागच्छयुः। अथाधानोत्तरं द्वितीयविवाहकृते यजमानमरणे श्रोतस्मात्तान्येह संसर्गः। बोधायनसूत्रे। अथ यद्याहिता
ग्निर्देवार्थे विंदेत प्राक् संयोगाग्निं येन तौ पासनं परिस्तीर्या ज्योतिष्काम्यवतुर्गृहीतंगृहीत्वा समिद्धयमग्नौ जुहोति संमितं संकल्पे धामिति मि
होत्तुतीर्णाहृतीश्च कुत्वा येन तमाग्निमयं ते यो निरुहिय इति समिधिसमाशेष्यगार्हपत्ये समिधमभ्यादधाति भवतं नः समनसा विति गार्ह
पत्य आज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतंगार्हपत्ये जुहोत्यग्नावाग्नेश्चरति प्रविष्ट इत्यपरं चतुर्गृहीत्वा वितिः स्क्रगितिसग्रहं जुहोत्यथ गार्हपत्ये स्क्रवा
हुती जुहोति ब्राह्मण एकहातेति दशभिरथ प्राचीनावीत्यन्याहार्यपचने जुहोति ये समाना ये सजाता इति द्वाभ्यामथ तत्रैव स्क्रवाहुतिं जुहोत्यग्नये
कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधानमः स्वाहेत्यथ यज्ञोपवीतीहादशगृहीतेन स्क्रवं परयित्वा पुरुषस्तुतेनाहवनीये जुहोत्यथ स्क्रवाहुती जुहोत्य
ग्नये विविधे स्वहाऽग्नयेऽग्निपतयेऽग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये स्वाहाग्नये पथिकृते स्वाहाऽग्नये तंतुमतेऽग्नये वैश्वानरायैत्यथ चतु
र्गृहीतं जुहोति मनोज्योतिरित्यत ऊर्ध्वं पैतृकं कर्म प्रतिपद्यते इति। आहिताग्नेो विदेशमृते पथिकृदिष्टिर्मुताग्नि होत्रं तदाहः पात्रयो जनं च कल्पस्व
नादिभ्योऽस्मापितामहकृतपडते श्वरेयमिति बहुवक्तव्येऽप्युपरम्यते। स्मार्ताग्नेस्तत्तमदनरत्ने छंदोगपरिशिष्टे च। दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धे

श्रीरामः
२५६

वधार्थं। यत्तु स्नांदे। यदि रात्रौ देहस्तस्य समाप्तिर्देहनस्य तु। परे हन्युदिते सूर्ये कार्यं तस्योदका क्रिया। दग्धस्य तु नेवे कार्यं रात्रौ जात एकक्रियेति तान्निर्मु
लं। रात्रि मृतस्य तु तत्रैव संग्रहे। रात्रौ दग्धा तु पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं। वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तनी वपनक्रियेति। वपनं तु प्रातः। तत्र सर्वे पुत्रे
कार्यं। गंगायां भास्करक्षेत्रे माता पित्रोर्गुरोर्मतौ। आधाने सोमयागे च वपनं सप्तस्मृतमिति मिताक्षरायां स्मृतेः। मरणस्यानंगत्वान्नैमिति
कमिदं। तदेव संग्रहवचनेन परे घुरुत्कृष्यते। तीर्थवत्। तेन कस्याचिद्वाहांगत्वाक्तिश्चिंत्या। मदनरत्ने गालवः। प्रथमे हनिकर्तव्यं वपनं चानुम
विना। प्रेतस्यैकेशश्च श्वादिवापायित्वा दहयेत्। आशौचां तेषु पुनः कार्यं। विधिबलात्। मदनपारि। जाते प्येवं। तेन सर्वस्यास्य निर्मूलत्वाक्तिरु
क्तिरेवा स्मृतिरनावल्या। शवं रात्र्युषितं चैत्रीं कृत्वा दहयेत्। मदनरत्ने गिरा। ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टे ह्यंतरिक्षमृते पितृ। कृत्वा त्रयं प्रकु
र्वीत आशौचमरणे पितृ। अथ साग्नेर्विशेषः। करिकायां कृत्वा पक्षे प्रमीयेत यद्यद्भिप्रातराहुतीः। शेषास्तु जुहुयादर्शपर्यं ताः पक्षहोमवत्। प्र
तिपत्प्रातर्होमात्ता इत्यर्थः। यद्याहिताग्निरपरं पक्षे म्रियेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुरित्याश्वलायनोक्तेः। तदानीमेव जुहुयात्सायंकालाहुतीरपि
सायं म्रियेत चेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथा तदानीमेव जुहुयात्प्रातः कालाहुतीरपि। सकृद्गृहीतमत्रेष्टिभिर्न तंत्रं च होमयोः। दार्शनापि प्रकुर्व
तस्वालीपाकतदेव तु। छंदोगपरिशिष्टे। जुहतायां सायमाहुत्यां दुर्बलं श्वेद्गृहीतं वेत्। प्रातर्होमस्तदेव स्याज्जीवे चैव स पुनर्न वा। दुर्बलो मुमूर्खः। त्रिकं
उमंडनः। दर्शं च तदा कुर्याद्विष्टिर्दिनसंभवत्। दवतानां प्रधानानामेकैकस्य जुनेत्यत्र पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुराक्षरं घृताहुतीः। तथा। अ
थावूरपयारारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि। प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जलवापा वराहणां। घृतं च द्वादशोपात्तं लक्षं। दुत्वा शिवक्रिया। विहितं श्रोताग्नेर्मु
तेतु प्रताधानं तत्रैवाक्तं। प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मथित्वाग्निं न लेऽरणी। संनिधाप्यारणीं मेधेयस्येतिय जुषाततः। यस्याग्नयो जुहोतीमांसक

३

शाहिकाः। स्थाने चार्धपथेऽतीतो चितायां शवहस्तके। श्मशानवा सिभूतेभ्यः पञ्चसंचयने तथा। ततः। लंभत कृज्जगद्योने तं लोकपरिपालकः।
 उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गमृतं नयेत्यग्निं दत्वा अस्मात्त्वमिति मंत्रेणाध्वं दग्ने आज्याहुतिरुक्ता। आहिताग्नेः पशुशरः। श्राम्यां शिष्टे विनिक्षिप्य अ
 रणीमुष्कयोरपि। जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तु परमृतं न्यसेत्। - स्रुतलूरवलं दद्यात्पृष्ठे च मुसलं न्यसेत्। उरसि क्षिप्य दृषदं तुलाज्यातिलान्मुरवे। श्रोत्रे
 च प्रोक्षणी दद्याद्वाज्यस्थाली च चक्षुषोः। कर्णे नित्रे मुरवे घ्राणे हि रण्यशकलं न्यसेत्। आग्नेहोत्रोपकरणं मशेषं तत्र निक्षिपेत्। प्रचेताः। स्नानं प्रेतस्य
 पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः। नग्नं दहं दहे नैव किंचिद्देयं परित्यजेत्। यमः। प्रेतं दहे कुभैर्गंधैः स्नापितं स्त्राग्निभूषितं। आश्वलायनसूत्रे। सांस्थिते प्रेता
 लंकारान्कुर्वंतिकेशश्मश्रुलोभनखानि वापयंतिनलदेनानुलिंपंतिनलदमालां प्रतिमुंचंतीति। माधवीये ज्ञात्रोदरिद्रोपिनदग्धव्यो नग्नः कस्यां
 चिदापि दत्ता। निःशेषस्तनदग्धव्यः शेषं किंचित्यजेन्नरः। दाहकालेऽग्निना शेतुमदनरत्वे यज्ञपार्श्वः। यजमाने मृते कापि चिता दौवा प्रवेशिते। वर्षा
 द्यभिहते ग्नौ तु कथं प्रेतविकल्पना। शेषं दग्धाप्रदग्धेषु निमंथ्यैव तु कारयेत्। अधपणशिरादि दाहेऽग्निना शेषं दत्त्वा तदेकलाभे। मदनरत्वे ज्ञात्रो अ
 थपणैर्नरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति। गते घग्निपुतदे होय धूर्ध्वं लभ्यते क्वचित्। तदार्धं दग्धकाष्ठानि तानि निमंथ्य तं दहेत्। यद्यर्धं दग्धकाष्ठं तु त
 दीयं नैव लभ्यते। तदा तदस्मिन् खंडं तु निक्षेप्य महां जले श्ते। दंपती कदा मृतौ विशेषमाहापस्तंबः। तथैव प्रेतसंवेवापि तमेधो द्विवचनलिङ्गान्
 त्रास्यं राधयंति। पितृमेधो दाहं तं कर्म दाहं तमेकं तत्र त्वमिति बोधायनोक्तः। अस्मि संचयनमप्येकं। उदकपि उदानादि पृथगेव। सहगमने चेवं। त
 दाहमदनरत्वे भाष्यार्थसंग्रहकारः। एककालमृतो भार्या भर्ता च यदि वेदयोः। तंत्रेण दहनं कुर्यात्पि उश्राद्धं पृथक् पृथक्। एककालमृतो भार्या पति यदि
 तदापितुः। विभज्याग्निं क्रिया कुर्यादिति यत्तदसांप्रतं। दाहं तमेकं तत्र त्वमिति याज्ञिकसंमतं। मृतं पतिमनुब्रज्य यानां शीघ्रं च लनं गता। अस्मि संचयनं

तोस्या भर्तुः संस्कार एव हि। कीकसानां तु संस्कारो न्यायसिद्धोपिनोमतः। एककालमृते प्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः। नवश्राद्धं सपिंडांतं पिबं क
 लमृतौ यथा। कपर्दि कारिकापि। मृते भर्तारित दाहात् प्राकृपत्नी म्रियते यदि। पत्न्या वा प्राकृपत्नी तायां दाहादवाकृपति मृतः। तत्र तंत्रेण दाहः स्या
 मंत्रेषु द्वित्वमृत्युते। कीकसानां तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत्। एकाहमृत्यो युगपन्नवश्राद्धादिकेतयोः। मृतं पतिमनुब्रज्य पत्नी चेद न लंगता। तत्रापि
 दाहस्तंत्रेण पृथगास्त्रिक्रिया भवेत्। अस्मि संचयनं पृथक् विवृत्यः। सहगमने सर्वत्र पाके कपमाह प्रचेताः। एकचित्त्वां समासूढो म्रियेते दंपती यदि। तं
 त्रे पाश्रपणं कुर्यात्पृथक् पिंडं समान्चेरेत्। अथोदकदानं। वसिष्ठः। शरीरमग्नौ संयोज्या न वेक्ष्यमाणा अपोभ्यवयंति सव्यो त्तराभ्यां पापिभ्यामु
 दकक्रियां कुर्वत्युग्मां। आपस्तंबः। मातुश्च योनि संबंधेभ्यः पितुश्च सप्तमात्पुरुषाद्यावतां वा संबंधो जायते तेषां प्रेते पूदकक्रियेति। याज्ञवल्क्यः। स
 सप्तमादशमाहापि दातयोभ्युपयंतिये। अपनः शोशु च दधमने न पितुर्दिङ्मुरवाः। सकृत्सिचं स्फदकं नाम गोत्रेण वाग्यताः। सप्तमादशमाहापि दिवसा
 दातदंतमिति विज्ञानेश्वरः। कातीयः। सप्तमादशमाहापुरुषादित्याहुः। सप्तमात्पुरुषादशमाहा समानग्रामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरिति पारस्कर
 राक्षः। मंत्रस्नानांगमेव तिहमादिः। प्रचेताः। प्रेतस्य बांधवा यथा चूडमुदकमवतीर्य नोद्वेषयेयु रूदकांते प्रसिंचेयु रप सव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षि
 णामुखा जालणस्योदङ्मुरवाः प्राङ्मुरवाश्च राजन्यवेश्ययाः। स एव। नदीकूलं ततो दगत्वे स्फल्का संचैलसूततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः पाषाणात्त
 आदाय विप्रदद्याद्दशांजलीनं द्वादशक्षत्रिये दद्याद्दशैव पंचदश स्मृतौः। त्रिशङ्कुद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशो चंचकारयेत्। प्रे
 तस्नाने विशेषः श्रुति तत्वे आदिपुराणे आशे वस्त्रं च प्रक्षाल्य तेन वाष्ठादितस्ततः। कर्तव्यं तैः संचैलं तु स्नानं सर्वमत्कापहं। पूर्वपरिहितं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः
 परिधाय स्नायादित्यर्थः। अपन इति वामहस्तानामिकया जला लोउनां अवतरणे चूडपुरः सरोक्षे यथा बालं पुरस्तु सति बोधायनीयं जलादुत्थान
 परमिति हारल तादयः। आश्वलायनः। सव्यावृतो ब्रजं त्यनी क्षमाणा यत्रोदकमहं द्रवति तत्राप्यसकृदुभयैकांजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं ना

मगृहीतेति। प्रवेत्तान्वहमंजलित्रयमप्युक्तं। त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तप्यत्विति। तथा। दिने दिने जली न्यूनां प्रदद्यात् प्रेतकारणात्। तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या वापि
उः समाप्यते। एकवृद्धिस्त्रिकवृद्धिर्वैत्यर्थः। मदनरत्ने भरद्वाजगृह्ये तु द्विकवृद्धिरप्युक्ता। आशौचांतं प्रदद्यात् प्रेतपुत्रस्ति लांजलीन। प्रथमे द्विसकृदद्यात् तिंडयज
वृतादिवा। त्रींश्च दद्याद् द्वितीये द्वितृतीये पंच एव च। चतुर्थे सप्त सखां स्तूपं च मनवोत्सजेत्। षष्ठे द्विचैकादशकाः सप्तमे तु वयोदश। अष्टमे पंचदशका नवमे
दशसप्तच। एकोनविंशतिं चाग्रे शतांजलिमतं स्मृतं। केचिद्दशांजलीन् प्राप्नुवन्ति। केचिद्दशः शतांजलीन्। पंच पंचाशतं चान्ये स्वशारवात्कथ्य वस्थया। कुंदोगप
रिशिष्टे। अथानवेक्ष्यमेत्यापः सर्वे चैव शवस्पृशः। गोत्रनामप्रदांते तु तर्पयामीत्यनंतरं। दक्षिणाग्रान्कुरान्कृत्वा सतिलंतु पृथक् पृथक्। विष्णुपुराणे। स
पिंडीकरणं यावदुजुर्धमैः पितृक्रिया। सपिंडीकरणाद् ध्वं द्विगुणोर्विधिवद्भवेत्। रामायणे। इदं पुरुषशार्दूलविमलं दिव्यमक्षयं। पितृलोकेषु पाप्मनीयं मद्गतमु
पतिष्ठतां। दानवाक्यविकल्पः। याज्ञवल्क्यः। कामोदकं सखि प्रत्तास्व स्त्रीयश्च भुरत्विजां। कामइच्छा। प्रेततृतीयायां देयमन्यथानेत्यर्थः। शंखपारस्करे। आचार्ये
वैवंमातामहयोश्च स्त्रीणां च प्रत्तानां कुवश्च स्ताश्च तेषांमिति। द्विवचनात्मातामह्या अपि। शंखलिखिते। उदकक्रिया कामंश्च भुरमातुल्योः। त्रिष्वेसहाध्यायि
निराजनिचेति। वृद्धमनुः। क्लीबाद्यानोदकं कुर्युः स्तेना ब्राह्म्या विधर्मिणः। गर्भमर्तुद्रुहश्चैव स्फुराप्यश्चैव योषितः। याज्ञवल्क्यः। न ब्रह्मचारिणः कुर्यु रुदकं प
तितास्तथा। पउशीतौ। स्वीयान् चारादपि भ्रष्टाः पतिता ये च दूषिताः। न कुर्यु रुदकं तैवैतेभ्यो अन्येन चैव हि। मदनरत्ने हारीतः। यततामपविडानां चरती
नां च कामतः। प्रत्तानां चैव कन्यानां निर्वर्त्त्या सलिलक्रिया। अपराके शंखलिखिते। अपपात्रितस्या रिवथ पिंडोदकानिव्यावर्त्तते। अपपात्रितः कृतघ
टस्फोटः। तस्यापि सग्रहविधौ कृते आशौचादकादि कुर्यादेवेत्याशौचप्रकाशः। अध्याशौचविनियमः। याज्ञवल्क्यः। इति संश्रुसगळे युगहं बालपु
रः सराः। विदृश्यान्निवपत्राणि नियताहारिवेशमनः। आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा शमनिपदं शनैः। प्रवेशनादिव
कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि। क्रीतलब्धाशनाभ्रमोस्वपेयुस्ते पृथक् कृतिता। इदं चाद्ये द्वि। वसिष्ठः। अद्य प्रस्तरे न्यहमनश्चंत आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वाव

लान्सिंदतं। दक्षिणाशिरसंभूमौ बर्हिषत्यां निवेशयेत्। धृतेनाभ्यक्तमाह्लाव्यशुद्धवस्त्रोपवीतिनां नंदनोक्षितसर्वांगं समनोभिर्विभूष
येत्। हिरण्यशकलान्यस्य भित्त्वा छिद्रेषु सप्तसू। मुख्येष्वधापि धायेत् न निर्हरेयुः सूतादयः। आमपात्रेन मादाय प्रेतमाग्निपुरःसरं। एकेन ग
ठे तस्यार्धमर्धपथ्यसूजे भूवि। ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः। सव्यं जान्वा च्यशनकैः साते लंपि उदानवत्। अथ पुत्रादिरा। सुत्पु
र्याहा रुचयं महत्। तत्रोत्तानं निपात्ये नंदक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यघृणां स्क्रुचं दद्याद् दक्षिणाग्रां न सिक्कवं। पादयोरधरो प्राची मरणी मुरसी तरां। पाश्वर्यो
ः पृथ्वीमसौ सव्यदक्षिणयोः क्रमात्। सूसमे तु न्यसेन्पु। अमंतं सूर्वी सुलूरवत्। वात्रो वीही कमत्रैव अनयोरप्ययं विधिः। अपसव्येन कृत्वेत द्वाग्यतः
पितृदिदुःखः। अथाग्निं सव्यमावृत्को दद्याद् दक्षिणतः शनैः। अस्मात्त्वमधिजातो सित्वदयं जायतां पुनः। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहाते परि
कीर्तयेत्। तथा। एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रन्यासादिकं भवेत्। कृष्णाजिनादिकं चात्र विशेषो ध्वर्युवो दितः। तत्रैवा। अनये वा वृत्ताना रीदग्ध
व्याया व्यवस्थिता। आग्निप्रदानमंत्रोऽस्यानप्रयोज्य इति स्थितिः। इदं कं दोगानामवा पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वं साग्निपरं। निरग्निकं सूयुमा
नधो मुखः। स्त्रीत्ताना दद्यात्। सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्य तेशवः। अधो मुखो दक्षिणादि कुप्रवणं सूयुमानिति। उत्तानदेहानारी तु सपि
रपि बंधुभिरित्यादिपुराणादिति श्रुतित्वं हारल तादयः। उत्तरशिरस्त्वं सामगेतरपरं। वारो हत्वे निदाने न्यामंत्रः। कृत्वा तु उद्धृतं कर्म जानता वा
प्रप्य जानता। मृत्फकालवशं प्राप्य नरपं च। त्वमागतं। धर्मा धर्मसमस्युक्ते लोभमोहसमावृता दहयं सर्वगात्राणि दिव्या लोकांस गच्छतु। ज्वलमानं
महावह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्। तनुवर्णेषु संस्थानमेवं भावति पुत्रिके। अत्र क्रिया निबंधगारुड पुराणि उदानमुक्तं। मृतस्या क्रांतिसमये षट्पि
डानं क्रमशा ददेत्। मृतिस्थाने तथा द्वारि च त्वरेतार्थकारणात्। विश्रामे काष्ठचयने तथा संवयने च षट्। आदो देयास्तु षट् पिडा दशा पिडा द

नि० सि० तृ० प०
२५६

उल्लंघनीपंकां स्य भोजनं प्रेताय दद्यात् आशौचं प्रकाशे भद्रं राजा वा सो न च जलं कुंभं प्रदीपं कां स्य भोजनं न च प्रकृष्टं दद्यात् ब्राह्मणाय निवेदयेत् भृगुः ति
लोदकं तथा पिंडा न च प्रकृष्टं दद्यात् कां राजा न कुंभं सिंध्यायां यदिकुं यानि रथं कं **अथ प्रेतापिंडः** यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण ब्राह्मणे दश पिंडास्तु क्षत्रिये द्वा
दश स्मृताः वैश्ये पंच दश श्रोत्रः शूद्रे त्रिंशत् कीर्तिता इत्युक्तं तथापि प्रेतेभ्यः सर्ववर्णभ्यः पिंडान् दद्याद् दशैव त्वितिते नैवोक्तः सर्वपां दशैव क्रियाः मदनरत्नेष्वेव
तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मणा द्वयोः जास्तु काशौ चतुर्त्यास्तु वर्णानां कुंभे देवा हि देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतापिंडान् च दस पीतुं क्त्वा विप्रान्येषु दशमपिंडो लक्ष्मणः दस्यस्तु
दशमः पिंडो रक्षा वै द्वादशो हनि वैश्यानां वै पंच दशे दस्यस्तु दशमस्तथा शूद्रे दस्य दशमः पिंडो मासे पूर्णो द्वितीयो इति युद्धमृतादिः सद्यः शौचे प्रदातव्यः सर्वपियुगपत्तथा यहा शौचे प्रदातव्यः प्रथमे ह्येक एव हि द्वितीये हनि च त्वारस्तु तीये पंच वैवहि यहे प्रकारांतरं मुः प्रागुक्तं शातातपः
आशौचं स्य च द्वासे पिंडान् दद्याद् दशैव तु तत्रैकपिंडो दद्यात् दश पिंडान् दद्यात् उत्तरीया शिला पात्रकं तु दद्यात् विपर्यये पूर्वदत्तो जली न दद्यात् सर्वपिंडांस्तथैव
चेति गृह्यकारिकायां पात्रविपर्यये दोषोक्तः शिला विपर्यये घटस्फोटादेर्न वृत्तिः अक्षायं न नादिपदकर्मणः एकहायनी नयनवदप्रयोजकत्वात् तद्वत्त्वा
त्रलौकिकग्रहणं केचित्तु न वान्यादाय भांडा नि आरुक् च रुक् तथेति प्रचेतसोक्तः पात्रानेकत्वमाहुः क्रिया कर्तुं न शक्ये तशेषः समापनीयः एव क्रिया प्रवृ
त्तानां यादिकाश्चिद्विषयता तद्धुना क्रिया कार्यं सर्वे वा सहकारिभिरिति शुद्धित्वे बृहस्पतिस्मृतैः पत्न्याः कर्तुं तत्र जो दर्शने च तदंतं कुर्यात् शावादिगुणमा
र्तवमित्युक्तं आशौचांते आर्चयेत् कर्तुं स्वस्थे वा न्येन क्रिया सर्वा वर्तनीया कर्तुं विपर्ययात्कालातिक्रमयोगाच्च वाराहे स्मृतिके प्रतभागतु दद्यात् पूर्वाह्ण
वतु कृत्वा तु पिंडसं कल्पनामगोत्रेण संहरि मशविः प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद् धर्मं प्रावि वर्जितं प्रागुक्तं दीन्यां च रुक्त्वा स्नातः प्रयतमानसः धर्मवर्जनेन मुपनीत परं
असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात् संस्कृतानां कुरोषिति प्रचेतसोक्तः मिताक्षरायां स्मृत्यंतरा भूमौ मात्स्यपिंडं पानीयमुपलेवाद्युः शुनः पुच्छः फलमूलेष्वप्यवसावा
क्तेन च गुडेन वा तिलमिश्रं तु दध्नेषु पिंडं दक्षिणतो हरत् तल्ली प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च ब्राह्मिना सकुम्भिवीपिशके वीप्यथानिर्वपेत् प्रथमे हनि यद्व्यं

२५६

तदेव स्याद् दशाहिकं मदनरत्ने मात्स्योत्तेजसं मयं वाथ पात्रं संशोध्य तत्तः लौकिकाग्नावधि श्रित्य पवेद नं घृतं तु तं स्नात्वा पतिलसंमिश्रं प्रदद्याद् धर्मसंस्तरे
शुद्धित्वे देवजानीयं च ब्राह्मणं प्रथमे हनियो दद्यात् प्रतायान्नं समाहितः अन्नं न वक्तुं न्येषु स एव प्रदास्यापि भूमयं भांडमादाय न वंस्ततः स संयतः तं उल्लं
प्रसूतितं त्रिभिः प्रक्षाल्य पंचेत्स्वयं सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं क्रिमिकेशविवर्जितं द्वारोपाते तत्तक्षि स्वाशुडां वा गोरमृत्तिकां तत्पुष्पं संस्तरे धर्मा न्याग्याग्रीने
शसंभयान् ततो वने जनं दद्यात् संस्मरं गोत्रनामनी तिलसर्विर्मधुक्षीरेः संसिक्तं सुप्तमेव हि दद्यात् प्रेताय पिंडं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः अर्घ्यं पुष्पं स
था धूपं दशपेस्तो ये श्वशीतले ऊर्णांतु मयैः शुद्धे वा सोभिः पिंडं मर्वयेत् दिवसे दिवसे द्यः पिंडं एव क्रमेण तु सद्यः शौचे प्रदातव्यः सर्वपियुगपत्तथा
अहा शौचे पिदातव्यास्त्रयः पिंडाः समाहितैः द्वितीये चतुरो दद्याद् दस्य सं वयनं तथा त्रीस्तु दद्यात् तीये द्वि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः दशहपि वदातव्यः प्रथ
मे त्वेक एव हि एकस्तोयां जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते द्वितीये द्वौ तीये त्री नित्याद्युक्ता एव स्यः पंचपंचाशत्तोयस्यां जलयः क्रमात् तोयपात्राणि ताव
तिसंयुक्ता निति लादिभिरिति पात्रं कुंभः अत्राहः पदमहोरात्रपुरा तेन रात्रावपि देय इति गोत्राः दिवसपदा द्वात्रो नोति मे धित्वाः सरैवेत्युक्तैः सपिंडेन द
शपिंडे प्रकृते पुत्रागमेपि स एव दद्यात् असगोत्रः सगोत्रो वेति प्रागुक्तः दाहकर्त्तव्यं दशाहं कुर्यादिति मिताक्षरायां शुद्धित्वे वायवीयेपि असगोत्रः सगोत्रो
वायुद्वितीयदिवा पुमान् यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात् स एव हीति तत्रैव पूरकेण तु पिंडेन देहो निष्पद्यते यतः कृतस्य करणा योगात् पुनर्न वर्तते क्रिया
शुद्धिप्रकाशे वायवीयेपि निवर्तयति यो मोहा क्रियामन्य निवर्तितो विधिप्रस्तनमवति पितृ हाचोपजायते तस्मात्ते क्रिया मनकनापि च कृता यदि
न तां निवर्तयेत् प्राहुः सतां धर्ममनु स्मरन्ति लि आदिपुराणे पितृशब्दं स्वधां चैव न प्रयुंजी त कर्हि चित् अनुशब्दं तथा चैव प्रयत्नेन विवर्जयेत् उपतिष्ठता
मयं पिंडः प्रतायेति समुत्तरेत् क्रियानिबंधे व्यासः प्रताय पिंडं दत्वा तु ततो श्रीयादिना त्यये भविष्य ओदनामिषसक्तुनां शाकमूलफलादिषु प्रथमे
हनि यदद्यात् तद्यदद्यात् उत्तरे हनि गृहद्वारे शमशाने वा तीर्थे देवगृहेपि वा यत्राद्ये दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेत् ब्राह्मणं शिष्यं स्नाद्येन पिंडेन प्रेतस्या क्रि

यते सदा द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्वसमासतः। गलांसभुजवक्षांसितृतीयेन यथाक्रमं। चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानूजंघेन
 थापादौ पंचमेन तु सर्वदा। सर्ववर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः। दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च। दशमेन तु पूर्णं त्वं तु सताक्षद्विपर्यय इति। या इ
 वत्क्येन तु पिंडायज्ञावृतादेयं प्रेतायान्नां दिनत्रयमित्युक्तं। अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयमिति विज्ञानेश्वरः। तेन अहाशौचपरत्वं देवयाहिकोक्तं चिंत्यं। आ
 शौचस्य च द्वासे पिंडान्दद्याद्दशैवास्त्विति वचनाच्च। दिनत्रयावश्यकत्वात्थमिति हारलतादयः। शातातपः। जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृ
 न्मये। पारस्करः। मृन्मये तारात्रिंक्षीरोदके विहाय सिनिदध्युः। प्रेतात्रस्नाहीत्युदके पिबन्वेदमिति। क्षीरमिदं रात्रावेवेति गौडाः। गारुडे तु अपेक्षे मृ
 न्मये पात्रे दुग्धं दद्याद्दिनत्रयमित्युक्तं। हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं। तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं। सर्वतापोपशान्त्यर्थं मध्वश्रमावेनाशनं। दे
 वजानीये कारिकायां। तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमरवं उतितां कुर्यात्प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्तिकं। भोज्याद्भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत्। नाम
 गोत्रेण संबुद्धा धरित्र्यां पितृयज्ञवत्। तशातातपः। भूलोकात्प्रेतलोकं तु गंतुं श्राद्धं समाचरेत्। तत्पाथे याहि भवति मृतस्य मनुजस्य तु। अधश्च
 दमध्ये दर्शपाते निर्णयः। भविष्ये। प्रवृत्ताशौचं तत्र स्तुत्यदिदर्शं प्रपद्यते। समाप्य चोदकं पिंडान् स्नानमात्रं समाचरेत्। ऋष्यशृंगः। आशौचमंतरा
 दर्शयदित्यात्सर्ववर्णिनां। समाप्तिं प्रेतत्रैतं स्य कुर्यादित्याह गोतमः। पेठीनासिः। आद्ये दावेव कर्तव्या प्रेतपिंडोदकक्रिया। द्विरे देवतु कुर्वाणः पुनः शा
 वंसमश्नुते। मातापित्रोस्तु श्लोकगोतमः। अंतर्देशाद्देदर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत्। पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिंडाक्षतं जली नृ। इदमपि अहमध्ये द
 र्शपाते। तदूर्ध्वे दर्शं तु पित्रोरपि तत्रं समाप्यमेव। पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत्। तावदेवोत्तरं तत्रं पर्यवस्ये अहापरमिति गालवोक्ते। अन्ये
 षांतु अहमध्योपि समाप्तिरिति पाराशरस्माधवीये निर्णयामृतैवोक्तं। कालादर्शे पि। दर्शो दशाहमध्ये स्यादूर्ध्वं तत्रं समापयेत्। त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृता

श्रीरामः
२६०

र्त्तरं। शुद्धितत्वे वैजवापः। शमीमालमंते शमीपापं शमयत्विति। अश्मानमश्मेव स्थिरो भूयासमिति। आग्निमग्निर्नः शर्मयत्विति ज्योगिस्यंतराग
 मजमुपस्पृशतः। क्रीत्वा लब्ध्वा वा न्यगेहादेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा भुंजीरं स्त्रिरात्रं च कर्मापरमणं। क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य। आश्वला
 यनस्तु नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेत्स्त्रिरात्रमक्षराशः। लवणादिनः स्युर्द्वादशरात्रं वेत्याह। अशक्तो रत्नो करे आपस्तंबः। भार्याः परमगुरुसंस्थायां चा
 कालमभोजनानि कुर्वन्। यदामृतिः परदिने तावत्कालमित्यर्थः। बृहस्पतिः। अधः शय्यासनादीनामलिनाभोगवर्जिताः। अक्षारलवणान्नाः स्यु
 र्लब्धक्रीताशनान् स्तथा। भोगोभ्यंगतांबुलादिः। क्षाराः परिभाषायामुक्ताः। यत्तु माकं उयपुराणे। तैत्तिरीयसंहितायां वाधवानामंगसंवाहनं च यत्। तेन चा
 प्यायते अंतुर्यश्चाश्रंतिस्वबंधवाः। प्रथमे द्वितीये च सप्तमे नवमे तथा। वस्त्रत्यागं बहिः स्नानं कृत्वा दद्यात्तिलोदकमिति तदस्य दिनपरं। आशौचं ते
 तिलकलेः स्नाता गृहं प्रविशेयुरिति विष्णुक्तेः। विष्णुपुराणे त्वस्ति सं च योर्ध्वं भोगोप्युक्तः। शय्यासनोपभोगस्तु सपिंडानामपीव्यते। अस्ति सं च यन
 दूर्ध्वं संयोगस्तु न योषितां। भारते। तिलान्दत्तपात्रीयं दीपं दत्तजायत। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभं। मनुः। मांसाशनं च नृश्रीयुः शयीरश्च पृथ
 कक्षितौ। देवजानीये कारिकायां। लवणक्षीरमाषान्तापूपमांसानि पायसं। वर्जयेदाहूतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्विना। उपवासो गुरोप्रेते पत्न्याः पुत्रस्य वा
 भवेत्। मरीचिः। प्रथमे द्वितीये च सप्तमे दशमे तथा। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभं। भोजनं च दिवैव। दिवा चैव तु भोक्तव्यममांसं मनुजैर्भेति
 विष्णुपुराणात्। क्रीत्वा लब्ध्वा दिवान्नमश्रीयुरिति पारस्करोक्तेः। मदनरत्ने हारीतः। पाणिभुजमयेषु पर्णपुटकेषु वा श्रीरं। शुद्धितत्वे आदिपुरा
 णे। आशौचमध्ये येन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्। अंतर्दिने तु मदर्शनं नरत्ने ब्राह्मे। यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यस्यात्यश्चिमेत्यहः। सतत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशु
 द्धिकरोत्यपि। अन्यकर्मकालेन वस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तं। यामाह हिस्तोगत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी। अंत्यानामाश्रितानां च त्यक्ता स्नानं करोत्यथेति। शंखः। दानं प्रति
 यहाहमस्वाध्यायः पितृकर्म च। प्रेतपिंडक्रियावर्ज्यमाशौचे विनिवर्तते। काठकण्ड्यायत्र प्राणोत्क्रमस्तत्राहं महाबलिकुर्यादिति। पारस्करः। तदानीमेव वस्त्रं

दराता ततो यज्ञियवृक्षोऽष्टांशारवामादायवाग्यतः। प्रेतस्यास्त्रीनिगृह्णाति प्रधानांगोऽप्यनिवृत्तिरसो वक्षसः पाण्येः पार्श्वभ्यां चैव पादतः। पंचगव्येन
संस्नाप्यक्षोभस्त्रेण वेष्टयन्। प्रक्षिप्य मृन्मये भांगजेन वेष्टाच्छादिते शुभे। अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयत्यपि। गृहीत्वा स्त्रीनितम्बस्मनीत्वा तोये
विनिक्षिपेत्। ततः संमार्जयेत्। मेः कर्तव्यं गोमयां बुभिः पूजा च पुष्पधूपार्घ्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमादिति। **अथ तीर्थनिक्षेपविधिः।** तत्रैवा तत्स्थानाच्छि
नैकैर्न श्लाकदा विज्जाद्रुवीजले। कश्चिद्विपतिस्तत्पुत्रो दोहित्रो वा सहोदरः। मालुः कुलोपितकुलं वर्जयित्वा नराधमः। अस्त्री न्यन्यकुलस्य नीत्वा चाद्रा
यणं चरेत्। तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे। अस्त्रीनिभातापितपूर्वजानां नयंति गंगामपिये कथां चित्। सदा धवस्यापि दयाभिभूता स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदा
नि। स्नात्वा ततः पंचगव्येन संस्नात्वा हिंसापयमध्वज्यतिलैश्च योज्यं। ततस्तस्मिन् पितृपुत्रनिधाय पश्यन्ति शं प्रेतगणो पशून् दानमोस्तु धर्माय वदेत्। अविश्यज
तं समेप्रीतिरिति क्षिपेत्। उपायभोस्त्वं तमवेक्ष्य सर्वसदृष्टिणां विप्रमुरवाय दद्यात्। एवं कृते प्रेतपुरस्ठितस्य स्वर्गगतिः स्यात्। तुमहे इत्युत्पा। यमः। गंगा
तोयेषु यस्यास्ति क्षिप्यते शुभकर्मपाः। न तस्य पुरनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात्। तथा। अस्तंगते गुरोः शुक्रे तथा मासे मलिच्छुवे। गंगायामस्ति नक्षेपं न कुर्यादि
ति गोतमः। दशाहाभ्यंतरे न दोषः। दशाहाभ्यंतरे यस्य गंगतोये स्निग्धजति। गंगायामं रपां यादृक्तादृक् फलमवाप्नुयादिति मदनरत्ने वृद्धमनूक्तेः। शौनकाः। शौनको हं प्र
वक्ष्यामि अस्ति क्षेपविधिं क्रमात्। आदेशो माद्विर्गत्वा स्नानं कृत्वा सचैलकं। प्रोक्ष्य त्वं च गव्येन भुवं मंत्रैर्विचक्षणाः। गायत्र्याद्यैः पंचगव्यमंत्रैर्निरवातास्ति भूमिं प्रोक्ष्य
दित्यर्थः। उपसर्पादिभिर्मंत्रैः प्रार्थयेत् न वनं तथा। मृत्तिकोद्धरणं चास्त्रां ग्रहणं च यथाक्रमं। उपसर्पति चतुर्भिर्मंत्रैः क्रमेण प्रार्थनादिहेयं। स्नात्वा स्ति शुद्धिकुर्वते। ए
तो न्विति च सूक्तः। स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ततः स्नानं पंचगव्येन शुद्ध्यति। दशस्नानानि कुर्वत तत्तन्मंत्रैर्विचक्षणाः। गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिकुरोदकं। भस्म मृन्मयवादि
निमंत्रतः स्नाति वै दश। कुर्वीः संमार्जयेत्। अस्त्री न्यतो देवेति मंत्रतः। एतो न्विदं शुची वेति न तमं हरतीति च। पावमानीयमाग्नी चरुद्रुक्त्तं यथाक्रमं। एतेः कुशेर्मार्जने। हे
मश्राजं ततः कुर्यात्पितृ उद्दिश्य यत्नतः। पिंडदानं प्रकुर्वत ततश्च तिलतर्पणं। अस्ति क्षेपांगं चेदं। अजिनं कंबलादभीगो केशाः शाणमेव च। भूर्जपत्रं ताजपत्रं

सप्तधा वेष्टनं स्मृतां हेमं च मौक्तिकं रूप्यं प्रवालं नीलकं तथा निक्षिपेदस्ति मध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा। ततो होमं प्रकुर्वत तिलाज्येन विचक्षणा उदीरतेति
सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतं। ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थे स्पर्शदोषो न वैद्यते। मूत्रपुरीषा च मनकुर्वन्नास्त्रीनिधारयेत्। अत्र दशदानं वेतरणी क्रणमाक्षपापधनुदा
नमुक्तं दिवोदासीये काशीखंडे। धनं जयोपि धर्मात्मा मातृभक्तिर्भै परायणः। आदायास्त्रीन्यथो मातृगंगामागी स्ति तो भवतः। पंचगव्येन संस्नाप्य तथा पंचाम
तेन वै यक्षकर्मदं मलेपेन लिप्त्वा पुष्पैः प्रपूज्य च। आवेष्ट्य तत्र वस्त्रेण ततः पीतांबरैः। ततः स्तुरस वस्त्रेण ततो मांजिष्ठवाससा। नेपालकं बलेनाथमृदा
चाथविशुद्ध्या। एतान्संपुटके कृत्वा मातुरंगान्यथो वहेत्। व्यासः। पट्टवस्त्रं च कोशे यमांजिष्ठं चेतवस्त्रं कंबलं शाणपट्टं च अजिनं च तथा उत्तरं। एषां विक
ल्पः। अन्यश्चात्र विशेषास्ति स्थली सेतौ दिवोदासीये च हेयः। संवयनोत्तरं श्राद्धमाहाश्वलायनः। श्राद्धमस्मै दद्यादिति। स्मृत्यर्थं सारा संवयनकृते
मनुष्यलोकं गच्छतः पाथेयश्राद्धमा मेन कार्यामिति। अनुपनीतस्य न संवयनं। **अथ नवश्राद्धः।** पृथ्वी चंद्रोदय आंगिराः। प्रथमे कृत्त तीये च पंचमे
सप्तमे तथा। नवमे कादशे चैव तन्नेव श्राद्धमुच्यते। शिवस्वामी। नवश्राद्धानि पंचादुराश्वलायनशार्वेन। आपस्तंबाः। षडित्याहुर्विभाषा चितरेषु हि। पंच ए
कादशाहिकं विना। मरणाद्विषमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवमाद्यदि नवमां विधिं द्येते कादशे तत्कुर्यादिति मदनरत्ने बोधायनोक्तेः। भविष्ये। नवसप्त
विंशारं शानवश्राद्धान्यनुक्रमात्। आद्यंतयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः। हेमाद्रौ वृद्धवसिष्ठः। अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वा न्नैव मुच्यते। अवर्तुद्वादशाह
स्य लब्ध्वा तदतिदुष्कृतं। अतः षडेव। एतान्येव विषमश्राद्धानीत्युच्यते। नागरखंडे तु पंचमे सप्तमे तद्दृष्टमे नवमे तथा। दशमे कादशे चैव नवश्राद्धानि ता
नि चैतत्कृतं। कात्यायनस्तु चतुर्थे पंचमे चैव नवमे कादशे तथा। यदत्र दीयते जंतोस्तान्नवश्राद्धमुच्यते। प्रथमे सप्तमे चैव तेषां पादे व्यासपाठः। बह्वच
नांतु नवश्राद्धं दशहानि नवमिश्रंतु षडुत्तरं नित्यं नारायणवक्तो। दीपिकायां। अथ तनुयादाद्यं चतुर्थीदिने श्राद्धं पंचमसप्तमाष्टमनवदियुद्रेषु युग्मैर्दि
जे। प्रथमे कृत्त तीये कृत्त पंच सप्त नव स्वपि। द्वौ द्वौ पिंडो प्रदातव्यौ शेषेष्वेकं तु विन्यसेत्। एका विषमश्राद्धं च यवपिंडं चैक इति द्वौ वित्यर्थः। अत्र श

खाभेदाद्यवस्था। अपराके भविष्या नवश्राद्धं त्रिपक्षं नवषण्मासं मासिकानि चानकरोति स्मृतो यस्तु तस्याधः पितरे गताः। वाराहे गतो सिद्धिद्वि लोकं त्वंकृत
तविहितात्पथः। मनसा वायुभूतेन विप्रेलाहं नियोजये। पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमंत्रयेत्। आवाहने पितृत्रेव। इह लोकं परित्यज्य गतो सिपरमं
गतिं। मनसा वायुभूतेन विप्रेलाहं नियोजये। इति। तत्रैव बह्वच परिशिष्टे। अन्तर्यमधुपंच गंधमात्यविवर्जितं। नवश्राद्धमंत्रं च पिंडोदकविवर्जितं।
उदकमर्घ्यः। पिंडोदकं शुद्धं तां पितर इत्यवने जनादि। एकादिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरम्यतां। नाग्नौ करणमंत्रं च एकं चाथतिलोदकं। अनपत्येषु सर्वे
षु न स्वधानाभिरम्यतां। स्वस्त्यस्तु विसृजे देवं सकृत्पुणववर्जितं। एकादिष्टस्य पिंडे तु अनुशब्देन विद्यते। पितृशब्देन कुर्वत पितृहा-चोपजायते।
सपिंडनात्मागिति हेमादिः। तेन न स्वधां च प्रयुं जीत प्रेतशब्दं दशाहिके इति कल्पश्रृंगोक्तो दशाहिकोक्तेर कोदहाशाह स्वधाप्रयोग एवेति हारलता
परास्ता। रत्नावल्यां। आशिषादिगुणादर्भाजयाशीः स्वस्तिवाचनं। पितृशब्दः स्वसंबंधः। रामशब्दस्तथैव च। पात्रालंभो वगाहश्च उल्मुके क्लिरवनादिक। त
त्रिप्रश्नश्च विकिरः। शेषप्रश्नस्तथैव च। प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमांतगमनं तथा। अष्टादशपदार्थश्च प्रेतश्राद्धं विवर्जयेत्। अत्र स्वधापितृ नमः शब्दान्। ति
लोसीति मंत्रे प्रेतशब्दो हेनतुल्यं। वातिलावापनं। तृष्णीमर्घ्यदानं। अमुष्मेत्याहति प्रेतनाम्ना पाणिहोमः। नाम्ना एकः पिंडः। निनयनमंत्र ऊहः। अनुमंत्रणादि
त्वमंत्रकं। अभिरम्यतामिति विसर्जनं। एवं नवश्राद्धवर्ज्ये कोदिष्टेषु। नवश्राद्धं त्वमंत्रकं सर्वमिति नारायणवृत्तिः। क्रिया निबंधे। उत्तानं स्थापयेत्पात्रमे
कादिष्टसदाबुधेः। न्युञ्जंतु पार्वणे कुर्यात्तस्योपरि कुशान्यसेत। नवश्राद्धं गृहे कार्यं भार्यायत्राग्नयोपिवारसपिंडीकरणं तां निप्रतश्राद्धानियानि
वे। तानि स्फूर्तिं किके वक्रा वित्याहत्वा श्वलायनः। इदं संभवेः ज्ञेयं कार्यं। नवश्राद्धेषु यत्किंच गृहपुरुषेण च यत्। दंपत्योभुक्तं शेषं वनतड्डी जीतकहि
वित्यागिरेवचनात्। द्वाभ्यां दत्तदातु कृष्णभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनामिति ब्राह्मणोक्तं। विद्येतु निर्णयामृतकण्वः। नवश्राद्धं मासिकं यच्च दत्तं तदिति

श्रीरामः
२६२

वितिविनिश्चयः। मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौ रसपुत्रादिविषयः। अहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तंत्रसमाप्तिरित्युक्तं। मदनरत्नेष्वेवं ममतु देशाच
राद्यवस्थेति प्रतिष्ठाति। **अथास्थिसंचयः।** तत्राश्वनो लायनेन कृष्णपक्षे एकादशी त्रयोदशी दर्शेषु आषाढा फाल्गुनी प्राषपदाभिर्नक्षत्रैः
क्तं। तदाशौचमध्यसंभवे तदूर्ध्वं च प्रागब्दाकरणे ज्ञेयं। आशौचमध्येतु मदनरत्ने संवर्तः। प्रथमे द्वितीये वा सप्तमे नवमे तथा। आस्थिसंचयनं का
यं दिने तद्वा त्रैः सह। कंदो गपरिशिष्टे तु अपरेद्युस्तु तीये वा आस्थिसंचयनं भवेदिति द्वितीयेप्युक्तं। विष्णुकात्यायनोः। संचयनं चतुर्थीमिति।
साधवीयेयमः। भो माकं मंदवारेषु तिथि युग्मे विवर्जयेत्। वर्जयेत्पक्षपादक्षेत्रे द्विपादक्षेत्रे त्रिपादक्षेत्रे विशेषतः। ब्राह्मे। चतुर्थे
ब्राह्मणानां तु पंचमेऽहनि भूभृतां। नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परा दशमे ह। नीतिवापाठः। शौनकः। पालाशेषस्थि दाहेन सद्यः संचयनं भवेत्। का
म्यमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तं। अंगिराः। प्रीती भूतं तथा दिश्ययः शुचिर्न करोति चेत्। देवतानां तु यजनं तशपत्यपदेव
ताः। तद्विधिः स्वस्वस्त्रेभ्यः कृतो न्वर्जयेत्। हेमाद्रौ नागरवर्जः। त्रीणि संचयनस्यार्थं तानि वैश्रणुस्यो प्रता। यत्र स्थाने भवेन्मृत् स तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्।
एकादिष्टं तथा मार्गविश्रामो यत्र कारितः। ततः संचयनस्यार्थं तृतीयश्राद्धमिष्यते। अपराके मदनरत्ने न ब्राह्मे। सद्यः शौचं तथैकाहे सद्यः संचयनं भ
वेत्। अहाशौचं द्वितीये द्विकर्तव्यं स्वस्थिसंचयः। तत्रैव। श्मशाने देवतायागं चतुर्थे दिवसे चरेत्। मृन्मयेषु च भांडेषु कुंभेषु रुचकेषु वा। स्तूपकैर्भ
क्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा फले मूलैर्वनोत्प्लेष्टैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः। धूपो दीपस्तथा मात्यमर्घ्यं दयं च रान्वितैः। तत्र पात्राणि पूर्णानि श्म
शानाग्नेः समंततः। निवेद्या दिव्यं कृत्यं तैः सर्वैरुहं कृतैः। नमः क्रव्यादमुरव्यो देवैर्भय इति सर्वदा। येऽश्मशाने देवाः स्फूर्तगवतः सनातनोः तेऽस्मत्स
काशाङ्गुलं तु बालिमृणागमक्षयं। प्रेतस्यास्य श्मशानं लोकात्प्रयच्छंतु च शश्वताः। अस्माकमायुरारोग्यं स्मरं च ददता चिरं। एवं कृत्वा बलिं सया
नक्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः। एवं दत्वा बलिं चैव दद्यात्पिंडत्रयबुधः। एकं श्मशानवासिभ्यः प्रतायेव तु मध्यमे। तृतीयं तत्पारिविषयश्च दक्षिणा संस्तुमा

श्रुधारयतां युग्माभवतिसंततिरिति दानधर्मेत्तु काम्यपरं। अनुभाविनः पुत्रादय एवेत्येके। पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादंते यथाविधि। पिंडदानोचितो
न्योपिकुर्यादित्यंसमाहित इत्यपरा के व्यासोक्तेः। यत्तु मिताक्षरायां। द्वितीये हनिकर्तव्यं क्षरकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पंचमेवापि दशमे वा। प्रदानत इति
आप्रदानत इति चतुर्थादीनि। तस्य प्रथमदिने असंभवे इत्यं। अलुप्तकेशेणः पूर्वसोत्रकेशान्प्रवापयत। द्वितीये द्वितीयो द्विपंचमेव सप्तमे पिवा। या
वृक्षां प्रदीयेत तावदित्यपरं मतमिति माधवीये महरत्ने च बोधायनोक्तेः। बोधायनसूत्रे। एतस्मिन्काले मात्याः केशश्मश्रुणि वापयंते ये समवधानी
भवन्त्यनिमित्तरेषु वापयन्वानि च वपेन्वास्तवता उपवस्य मेवासनिधाने पीति बोधायनस्य कल्पेन समावृत्ता वपेन्नन्यत्र विहारादित्येके।
तेनापुत्राणामस्य निधौ चानित्यं। मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुच्चय उक्तः। यत्तु दशमपिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषेषु चिर्भवेदिति तदेकादश
होत्राङ्गा विप्रानि मंत्रणार्थं इत्यं। **अथैकादशाहः।** मनुः। विप्रः शुद्धात्पः स्पृष्टाक्षत्रियो वाहनायुधो वेश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृत
क्रियः शुद्धितत्वे देवकः। अघाहः सुनिवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमंगलाः। आशौचादिप्रमुच्यंते ब्राह्मणान् सति वाच्यं वा। याज्ञवल्क्यः। मृते हने तु कर्तव्यं
प्रतिमासं तु वत्सरं। प्रतिसंवत्सरं चैव आद्यमेकादशहनि। क्षत्रियादेशो नैवेद्येकादशहनि श्राद्धकार्यं। आद्ये श्राद्धमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशे
हनि। कर्तुं स्ताकालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव स इति हेमाद्रेशं वक्तुः। पेशीनासिः। एकादशे द्वियुक्तां तस्यामान्यमुदाहृतो चतुर्णां मापि वर्णानां सूत
कांते पृथक् पृथक्। यत्तु मरीचिः। आशौचादिततः सम्यक् पिंडदानं समाप्यते। ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति तत्सर्ववर्णानां दशाहशौचप
रं। यत्तु विष्णुः। अथाशौचापगम इति। यच्च गौ उग्रं ये हारीतः पृथो भूते एकोद्विष्टं कुर्यात्। यच्च बज्रवापः ऊर्ध्वं दशम्या अपरे दुरिति तद्विप्रविषयं। एतेन दश
मपिंडात्कृत्वा पक्षेऽवयवपिंडा समाप्तौ कथमेकादशाहश्राद्धमिति भूरुक्तेः परास्ता। वचनादाशौचमध्य इव तत्राप्यविरोधात्। भविष्ये। एकादशभ्यो

विप्रेष्यो दद्यादेशो हनि। भोजनं तत्रैवैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने। यत्तु मात्स्ये। एकादशे हनि तथा विप्रानेकादशे वतु। क्षात्रादिः सूतकांते तु भोजये
द्युजो द्विजानिति तद्दुर्गणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातः। गौडास्तस्माच्च नोक्षत्रियादीनामाशौचादित एवेत्याहुः। रामायणेऽपि। समतीते द
शाहेतुकृतशौचो यथाविधि। चक्रेद्वा दशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकं मेव च। द्वादशिकं द्वादशाहेनेनेर्वर्त्यं त्रयोदशाहश्राद्धं। त्रयोदशिकं चतुर्दशाहवि
धेयं सपिंडनपाथेयादि। क्षत्रियाणां द्वादशाहशौचे त्रयोदशाहमेकोद्विष्टं। चतुर्दशे सपिंडने। द्विविधवाक्यादेकादशाहशौचांतयोर्विकल्पइत्ये
के। सद्यः शौचो दोषु हतारदरेकादशाहः। अन्येषामाशौचांत इति वयं। कोर्मै। एकादशे द्विकुवश्च तत्रेतमुद्विश्यभावतः। द्वादशे वा द्विकर्तव्यमनिद्येय
थवा हनि। निद्येयं तत्रैव कुर्यात्काले उक्तं। एकादशे तु निवेद्य इत्युक्तं प्राक्। बृहस्पतिः। वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकं। गंधमात्यैः समभ्य
र्च्य श्राद्धं भोक्ते तदप्येत। श्रात्रियाभोजनीयास्तनवसप्तत्रयोदश। ज्ञातयो बांधवानि स्वास्तथारुचातिथयोऽपरे। देवयाज्ञिकानि बंधे। एकादशसु
विप्रेषु त्रैतमावाह्यभोजयेत्। तत्राद्याय च शय्यादि दद्यादाद्यमिति स्मृतं। विष्णुः। एकवचनं त्रानृहेतौ कोद्विष्टे। बहुवचनां तानेकवचनां तान्वदेदित्यर्थः।
एतच्च दृष्टार्थत्वे। अस्पृष्टे गोणकालमाह हेमाद्रौ बोधायनः। एकोद्विष्टं एव स्याद्वादशाहनिवापुनः। अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुवश्च ताहः सश
क्तः। अर्धमासे थवामासे कृतौ संवत्सरेऽपि वैति। तत्रैव लघुहारीतः। एकोद्विष्टं तु कुवश्च तपाकेनेव सदास्तयं। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपो
षणं। गोभिलः। ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये हातव्यमनलेथवा। पुनश्च भोजयेदं द्विरावृत्तिर्भवेदिति। एतदाद्यमासिकाद्यादिकयोः सिद्धार्थमिति भ
ट्टः। तेन मेहोद्विष्टं षोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव। अत एवाद्यं सर्वैकोद्विष्टप्रकृतिभूतमेकादशे इति विज्ञानेश्वरः। अन्ये वाद्यमासिकाद्यादिकयोरा
द्यमेकादशहनीति नियमादपेदमाहुः। दूयोस्तत्रैव बाधार्थं गालवीयमित्यन्ये। युद्धतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदयवपेशीनासिः। सद्यः शौचे

पिदातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु। एवमेकाहोदो अत्रेते द्वितीयेह्येकादशाहं वदन् ढोढा स्मार्त्तगोऽश्वपरास्तः। एतेनाद्यमेकादशेहनीत्याशौचो नंतरदिनपरं। विष्णुक्तेः। प्रायुक्तशंखादिवचनानां चानाकरत्वादिति वदन्तः कल्पतरुवाचस्पतिभ्यः प्रमुखाः सर्वमहानिबन्धविरोधादुपेक्ष्याः। उशाना। यहाशौचेपि कर्त्तव्यमाद्यमेकादशेहनि। अतीतविषये सद्यस्त्वहोर्ध्ववातदिष्यते। याज्ञवल्क्यः। एकादिष्टदेवहीनमेकार्थकपवित्रकं। आवाहिताग्नेोकरणरहितं च पसव्यवत्। उपतिष्ठतामित्यस्य स्थाने विप्रविसर्जने। अभिरम्पतामिति वदेदुयुक्तेभिरताः स्मह। अग्नेोकरणा निषेधोऽप्यपरः। बहुचानांतु सर्वेकोदिष्टेषु तद्भवत्येवैकं प्राक्। स्तदितमिति तृप्तिप्रश्न इति कात्यायनः। प्रथमपात्रे सस्त्वानित्यस्य तृतीयेणापि धानस्य च पवाधान्न पात्रन्यु अतीतिश्रुत्पाणिः। प्रवेताः। नात्र पात्रे ह्येनाशिर्यः प्रार्थयेत्। अत्र विशेषो हेमाद्रौ वाराहे। श्मश्रुकर्म लुक् कर्त्तव्यं न रचुं दस्तथैव च। स्नपनाभ्यंजनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकं। तथा। उपवेश्यासने भेदे कृत्रं तत्र प्रकल्पयेत्। पश्चादुपाने होदद्यात्सर्वाण्याभरणानि च। विष्णुः। दक्षिणां त श्राद्धमुक्तादत्ताक्षयोदकेषु चतुरंगुलपृथ्वीति स्तः कर्षः कुर्यात्कर्षणां समीपे ग्निमाधाय परिस्तीये के कस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधानमो ग्नये क्यवाहनाय यमायां गिरस्वते इति स्थानं त्रये प्राग्वत्पिंडं निर्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्षं त्रयं पूरायित्वेतत्तज्जपेत्। शेषं न वश्राहवत् अत्र साग्नेरयं ते वैश्वदेव इत्येकं प्राक्। इदं दशाहं कर्त्तुं पुत्रेण न कार्यमित्युक्तं। क्रियानिबन्धे गृह्यकारिकायां। तिलांसि प्रेतदेवत्यः प्रेतलोकां न हि नोदकं मंत्रमुक्ता तिलानेवं प्राक्षिपदध्यपात्रतः। दक्षिणामुदकुं भन्वस्यान्तदत्वात्तथैव गं। तस्मै दद्याद्भुक्तशेषं तद्गान्ध्यापिमाजनं विप्राभावे न्यावेकोदिष्टं तु अग्नेोपायसं श्रपयित्वा ज्यभागां ते तदग्रे श्राद्धप्रयोगं कृत्वाग्नेोपेतमावाह्यगंधाद्यैः संपूज्य पृथ्वीते पात्रमित्यादिना न संकल्प्यादीरताम वरइत्येताभिश्चतुरावृत्ता भिक्षां त्रिंशदाहुतीं कृत्वा पिंडदानादि श्राद्धं समापयेदिति। याज्ञवल्क्यः। एतत्संपिंडं करणमेकोदिष्टं स्त्रिया अपि। अधवृषोत्सर्गः। स चानित्यः का

श्रीरामः
२६४

वत्। तत्तदुत्तरसातं व्यादनुष्ठेयं प्रवक्षते। हेमाद्रौ गालवः। शावेतुस्तके चेत्स्यान्निशायां च मृतौ तथा। न वश्राहानि देयानित्यथा कालं यथाक्रमं निशायामाशौचांते ह्यहवृद्धौ। अचाराहणे तु न वश्राहानि सर्वाणि सापिंडीकरणं पृथक्। एक एव वृषोत्सर्गो गौरैकातत्र दीयते। आशौचांत्यादिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्राह्मे। यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यस्यात्पश्चिमं त्वहः। स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि। समाप्य दशमां पिंडं प्रेतस्पृष्टे तु वा ससी। अस्यानामाश्रितानां च दत्वा स्नानं करोति च। श्मश्रुलोमनरवानां च यस्याज्यं तज्जहात्यपि। गौरस्सर्षपकल्केन तिलकल्केन संयुतं। त्रिशरः स्नानं ततः कृत्वा तोयेना चम्पवाग्यतः। वृषभंगांस्तु वर्णं च स्पृष्ट्वा शुद्धो भवेन्नरः। क्रियानिबन्धे गृह्यकारिकायां। अत्र पिंडत्रयं दद्यात्सर्षपं च भयस्तदादिमं। प्रेताय मध्यमं तद्वत् तृतीयं च यमाय वत्। तथा। कर्त्तव्यं प्राथिताः संतो ज्ञातिसं बंधि बांधवाः। द्युरभ्यंगतः पूर्वजैः स्त्रीन्धर्मैर्दकांजलीन्। पूर्ववन्नाम गोत्राभ्या नियमो न ह कश्चन। मदनरत्ने विष्णुहारीतो। आशौचांते कृतश्मश्रुकर्मणां स्तिलकल्केः सर्षपकल्के वा स्नाताः शुक्लवाससा गृहं प्रविशेयुस्तत्र शांतिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्यादिति। देवलः। दशमहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनरवानि च। अपराकं बृहस्पतिः। न वमेवाससां त्यागो न रवरो म्यां तथांति मे। तत्रैव व्यासः। आशौचांत्यादिने क्षौरं जनन्यां च गुरोर्मते। एतत्प्रेताल्पवयसां मित्याहापस्तपवः। अनुभाविनां च परिवपनमिति। अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञाने श्वरत्नाकरादयः। आशौचमनुभवतां पुंसो सर्वांशे वेमुं उनं। आशयानरपते द्विजन्मनां दारकर्म मृतसूतकेषु च। बंधमोक्षमरवदीक्षणे च पिक्षोरमिष्टमरविलेषु चोडुषु। इति रत्नमालां क्तेर्जननाशौचां पीतिशुद्धित्वादयः। अत्र दशाचारो व्यवस्था। परिवारवावर्ज्यैः केशश्मश्रुलोमनरवानि वापयति शिरवावर्ज्यमिति गोभिलोक्तेः। यत्तापस्तंबः। न समावृत्तावपेयुरन्यत्र विवर्तहोदित्येकं विहारो दशादियागः। तेन विना समावृत्ता गृहस्थान वपयुरित्यर्थः। यच्चावृथा छिनत्तियः केशां समाहुर्ब्रह्मधातिनमिति तत्केशश्म

यंमृतकं यदि पिंडदानं प्रकुर्वीत तबुधोत्सर्गतिथैव चानहंन्यात्स तके कर्म द्वादशैकादशाहिकं शुद्धे वा यदि वा शुद्धः कुर्यादेवा विचारयान्तिता अ
त्रपदानमुक्तं देवजानीये गारुडः। एकादशाहप्रक्रम्य तद्विहीयत सर्वे द्वादशाहविशेषतः पदानि सर्ववस्तुनि वरिष्ठानि त्रयोदशाहो ददाति मृत
स्य हजीवतोप्यात्महेतवे। स्फुरतीभूत्वा महामार्गे विनतो यस्य गच्छति। तथा आसनोपानहो कृत्रं मुद्रिका चक्रमंडलः। भाजनं भाजनो धारो वस्त्राण्य
हविर्धं पदं तथा। भाजनासनसौ दानेन मुद्रिकाभोजनेन च। आज्ययज्ञोपवीतेन पदसंपूर्णतां व्रजेत्। महिषीरथगोदानात्स्फुरतीभवति निश्चितं। स
र्वपिस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदशाहो ददाति मृतस्य हजीवन्तोप्यात्महेतवे। सगच्छति पदस्थानं महाकृष्टविवर्जितः। त्रयोदशपदानि धर्मप्रेता येकाद
शहनि। दातव्या नियथाशक्ति तेना सोप्रीणितो भवेत्। अन्नं चैवोदकं चैवोपानहो चक्रमंडलः। कृत्रं वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदंतं तथा घृणं। अग्नीष्टका च दी
पंचतिलोस्तांबूलमेव च। चंदनं पुष्पदानं च पदानि च तदंशः। योश्च गजं रथं वापि ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत्। स्वमहिम्नो नुसारेण तत्तत्स्फुरन्मवाप्नुय
दिति। अत्रमूलं चिंत्यं। **अथ शय्यादानं** हेमाद्रौ भविष्ये। तस्मान्कृत्वा समासाद्य सारदारुमयीं दृढां। दंतपत्रान्वितारम्यां हेमपट्टरलेक
तां। हंसतूलीप्रतिष्ठनां शुभगंडोपधानिकां। प्रच्छादनपटीयुक्तां गंधधूपारिवासितां। तस्यां संस्थापयेत् हेमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं। अत्र हरिं स्थापयेत्।
उच्छीर्षके घृतमृतकलशं परिकल्पयेत्। तांबूलं कुंकुमं क्षौद्रकं पूरागरु चंदनं। दीपिकापानहो वस्त्रं चामरासनं भाजनं। पार्श्वेषु स्थापयेत्। तस्यां सप्तधान्या
नि चैव हि। शयनस्थं भवति यदन्यदुपकारकं। शृंगारकरकाद्यंतु पंचवर्णवितानकं। मंत्रस्तु यथानुकूलशयनं शून्यं सागरजातया। शय्याममा
प्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मति। यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य वा। अर्धतदेवा दत्त्वं तस्य सकलं प्राणिपत्यविसर्जयेत्। एकादशाहपितथा
विधिरेष प्रकीर्तितः। विशेषं चात्र राजेंद्रकथ्यमानं निशामय। तेनोपभुक्तं यत्किंचिद्दत्त्वा वाहनभोजनं। यद्यदिष्टं तस्यासीत् तत्सर्वं परिकल्पयेत्। त

२६५

मेव पुरुषं हेमंतस्यां संस्थापयेत्तदा। पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्यायथोदिता। पादोभूतकांते द्वितीये द्विशय्यां दद्यात्सुलक्षणां। कान्चनं पुरुषं तद्वत्सु
लवस्त्रं समन्वितं। संपूज्य द्विजदंपत्यं नानाभरणभूषितं। उपवेश्य तु शय्यायां मधुपकृतं तोवदेत्। रजतस्य तु पात्रेण दधि दुग्धं समन्वितं। अस्थि
लालाटिकं गृह्य सक्षमकृत्वा संपायसं। भोजयेद्द्विजदंपत्यां विधिरेष सनातनः। एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीये द्विजोत्तमे। एतत्प्रतिग्रहे तत्रैवोक्तं। गृही
तायां तु तस्यां वै पुनः संस्कारमर्हतीति। शय्यादानफलं भविष्ये। स्वर्गपुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा। स्फुरन्वसत्यसौ जंतुः शय्यादानप्रभावतः।
आभूतसंछवसावतिष्ठत्यातंकवर्जित इति। **अथोदकुंभः** हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चये। एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः। दिने दिने प्र
दातव्यो यावत्संवत्सरं कृते। लोगाक्षिः यस्य संवत्सरं द्वावृक्षपिंडीकरणं भवेत्। मासिकं चोदकुंभं नंदेयं तस्यापि वत्सरं। उत्तरार्द्धे तस्याप्य
न्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति याज्ञवल्क्यपाठः। सपिंडनापकर्षः स्यापकर्षप्राप्तेर्वाधकमिति दमिति श्रुलपाणिः। तन्न। प्रकृतिविकाराभा
वेन तदंतरन्यायाविषयत्वात्। मात्स्ये। यावद्वृत्तयो दद्यादुदकुंभं विमत्सरः। प्रेतायान्नसमायुक्तं सोश्वमेधफलं लभेत्। केचिन्त्रयोदशाहमारभ्या
दुत्तानिर्मूलं। अत्र देवयाज्ञिकः। सपिंडनापकर्षं सोवत्सरं यावदुदकुंभमर्वागेव दद्यान्नो ध्वं। प्रेतलोकागतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छतेति गोविंदराज
धृतविष्णुकेः। अन्नं चैव स्वशक्त्या तु संख्यां कृत्वा बि. कावधि। दातव्यं ब्राह्मणे स्कंदघटादो निष्कृतं वा। अपि आशुशते दत्ते रूदकुंभं विनानराः।
दरिद्रादुःखिनस्तात भ्रमति चमवाणं। वे। तेनापकृष्य दातव्यं प्रेतस्याप्युदकुंभकमिति गोभिलभारव्ये स्कादात्र सपिंडनाप्रागेव तस्य विधा
नादध्वनिषेध इत्याह। तन्ना। उदकुंभपार्वपाविधानानुपपत्तेरेवं व्याख्यायमाना भावान्मिताक्षरादिविरोधाच्च। वचनं तु यादिसमूलं तदा कृत्वा
पकर्षविधत्ते। प्रेतश्चाहानि सवीणि सपिंडीकरणांतथेति हेमाद्रौ शाट्यायनोक्तेः। तस्याप्यन्नं सोदकुंभमिति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च। मदनर
लोकातमा। अदेवपार्वणाशु सोदकुंभमधर्मकं। कुर्यात्प्रत्याबि. का. का. दात्संकल्पविधिगान्वहं। अधर्मकं ब्रह्मचर्यादिनियमहीनं। एतन्मासिक

नि० सि० त० प०
२६६

वेदेकोद्विष्टं पार्वणं वा कार्या अपराकृत्त सपिंडीकरणे वृत्ते पृथक्कनोपपद्यते। पृथक्ते तु कृते पश्चात्पुनः कार्यसपिंडतो तिलधुहारीतोक्तावपि त
स्याप्यनसोदकुंभं देयं संवत्सरं द्विजे इति याज्ञवल्कीये तस्यैकलोके सपिंडोत्तरमप्येकोद्विष्टमेवेत्याह। अत्रपिंडदानं कृताकृतां अहरहर
नमस्मै ब्राह्मणाया दकुंभं च दद्यात्पिंडमप्येके निष्ठांतीति हमाद्रो पारस्करोक्तेः। आह शक्तोपिंडदानमात्रमिति गोडा। तन्ना अपिशब्दबाधोपत्तेः। हा
रीतः। मृतोपितरिव पुत्रः पिंडमवसमान्वरेत्। अने कुंभं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः। प्रेतशब्दोच्चारणनेति हलायुधः। यद्वा प्रेतस्य निर्देशो यत्र त
देकोद्विष्टं तद्धर्मकमित्यर्थः। अत्राशौचांतदिनाद्यव्यंतयावद्वत्सरात्पुनः शौचान्नाधिकारिविशेषणं। तेन मृतिदिनमारभ्येतत्कार्यमिति केचित्।
तन्ना। हमाद्रिधृतवचोविरोधात्। मध्ये आशौचादिना बाधेतुलोपरवदाश्वित्। तथा प्रथमाब्दे दीपदानमुक्तं देवजानीयेदं गास्ते। अत्र हंदि
पकोद्विष्टो मागेतु विषमेनरेः। यावत्संवत्सरं चापि प्रेतस्य स्मृत्तलिख्यया। प्राञ्जुरवोदञ्जुरवदीपं देवागारे द्विजालये। कुर्याद्याम्यमुरवंपिच्ये
आग्निः संकल्प्य स्मृतिता। अधमासिकानि। तानि च कृत्वेव सपिंडनं कार्यं। तथा च गोपिललोकाक्षी। आह निषोडशादत्तानेव कुर्या
त्सपिंडनं। आह गनिषोडशापाद्यविधेर्दधीत सपिंडनं। तानित्वाह जातकप्यः। द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिकेतथा। नैपाक्ष
कादिके चेति आहान्येतानिषोडश। आद्यषाण्मासिकादिकश्चाब्दः। कुनमासिकेन षष्ठो नादिकपराः। हेमाद्रौ तु सपिंडीकरणं चैव इत्येतच्छाब्दोड
शमित्युत्तरार्धपाठः। तदाऽद्य मूनमासिकं द्वादशाहं। षाण्मासिकं कुन षष्ठो नादिके इत्यर्थः। कात्यायनस्तु न्यथाह। द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषा
ण्मासिकेतथा। सपिंडीकरणं चैव इत्येतच्छाब्दोडशं। एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपिवात्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरस्येव स्यातां षाण्मासिकेतथा। द्वा
वचनाद्न षष्ठो नादिके इत्यर्थमाह पृथ्वीचंद्रः। यासस्तु न्यथाह। द्वादशाहत्रिपक्षेन षण्मासे मासिकादिके। आह गनिषोडशेतानि संस्मृतानि मनीषि
भिः। द्वादशाहपदमूनमासिकपरां तस्य द्वादशाहेष्युक्तेरितिका लादर्शः। मदनरत्ने प्राप्ते त्वन्यथाक्तं। नृपांतु त्यक्तदेहानां आहः षोडशसर्वदा। चतुर्थे

श्रीरामः
२६६

म्यः न करोति वृषोत्सर्गस्फुटीर्थे वाजलांजलिं। न ददाति स्तुतोयस्तु पितुरुच्चारणवत्सः। उच्चारः पुरीषां यष्टव्या बहवः पुत्राय द्ये कोपि गयां जजेता यजेत वाश्व
मधेन नीलं वा वृषमुत्सृजदिति मात्स्यकोर्मिक्तेः। एकादशदिने प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं स्मृतिरंतस्य दत्ते आह शतेरपीति षष्ठं त्रिंशमेते निंदाश्रु
तः। एवं कृत्वा धवाप्नोति फलं वाजिमुखोदितं। यमुद्विश्योत्सृजे नीलं सलभेत परांगतिं। वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशगतीतो नृशपरांतिदेवी पुराणमवि
ष्यादो फलश्रुतेश्च। अयं द्वादशाहेष्युक्तो भविष्यो नैत्र्यां वा पितृतीयायां वैशाखां द्वादशाहं विविधधर्मतु मृताहेष्युक्तः। विषुवद्वितीयं चैव म
होत्वां धवस्य चेति। अयं गृहे न कायः। न गृहे नान्युयनीलं कामयन्पुत्रं फलमिति कालिकापुराणात्। कामधो नो। वत्सराभ्यंतरे पित्रो वृषस्यो
त्सर्गकर्मणि। वृद्धिश्चाह न कुर्वततदप्यत्र समारभता। तल्लक्षणं तु ब्राह्मणं। लोहितोयस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां सनीले
वृष उच्यते। श्वेतवर्णस्य मुखवादी निश्यामानि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य सोपि नील उक्तो मात्स्यादो। चतस्रा वात्सिको भद्राद्वे वा संभवतोपि वा।
यत्तु पतंति। वृषोत्सर्गस्य वेलायां वृषाभावः कथंचन। मृद्भिः पिष्टं श्वदभैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत्। न शक्यं ते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेदिति त
न्निर्मलं। तद्विधिं हेमाद्रौ भद्रकृतो च होयः। अत्र देव यादिकेन वृषोत्सर्गोत्सवं पुरुषसूक्तेन विष्णुपिप्रतो देशेन विष्णु तर्पणमुक्तं तत्र मूलं चित्यां पार
स्करः। सव्येन पाणिना पुच्छं समालंभ्य वृषस्य तु। दक्षिणाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः। प्रेतगोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मै इति ब्रुवंत्वा वृष एष मया दत्तस्तं ता
रयतु सर्वदा। स हेमसालिलं भस्मा विष्कृत्वा र्यविनिक्षिपेत्। तथा। विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत्। न दोहयेच्च ता भेदं न च कश्चिन्न बंधयेत्।
स्त्रीषु विशेषः संग्रहापाति पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृताय दि। वृषोत्सर्गं न कुर्वत गांतु दद्यात्पयस्विनीं। पाति पुत्रयोः साहित्या विवक्षितं। अन्वारो
दपोपि गोदानमेवेत्यक्तं प्राक्। आशौचांतरे पिष्टवृषोत्सर्गाद्यमासिकशय्यादिदद्यादवेत्यक्तं क्रियानिबंधस्मृत्यंतरे। सूतके मृतके चैव द्विती

नि० सि० तु० प०
२६८

त्वस्येवतनिवृत्तिः। अन्यथा वृद्धसंभवादिति श्रुलपाणिः। काष्ठीजिनिः। सपिंडीकरणादवगपकृष्य कृतान्यपि। पुनरप्यपकर्षते वृद्ध्युत्तरति
बधनात्। निषेधं वाहकात्सायनः। निर्वर्त्य वृद्धितंत्रं तु मासिकानि तंत्रयेत्। अथातया मंमरणं न भवेत्पुनरस्यात्विति। द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषां
मेव न पूर्वेषां स्वकालकृतानां। तदाह माधवीये काष्ठीजिनिः। अर्वागव्याजयत्र सपिंडीकरणं कृतं। तद्धर्धमासिकानां स्याद्यथा काल म
नुष्ठितिरिति। हेमाद्रौ शाखायानिः। प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिंडीकरणं तथा। अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नादी मुरवं द्विजः। राक्षिं विनापकर्षेदो
षमाहोशना। वृद्धिश्चाह विहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्। सश्राद्धी नरके धोरे पितृभिः सह मज्जतीति। आधानेऽपकर्षमाह हेमाद्रावुशना। पि
तुः सपिंडीकरणं वार्षिके मृतिवासरे। आधानाद्युपसंप्राप्तावेतस्यागपिवत्सरात्। विशेषस्तुतो विवाहनिर्णये। कण्वः। नवश्राद्धमासिकं
चयद्यदंतरितं भवेत्। तत्तदुत्तरसातं व्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते। गारुडोपि। आपदाद्यकृतं यत्तु कुर्याद्द्वर्धमासिकं मृताहनि। अथ सपिंडीकरणं। माधवी
येहरीतः। यत्तु पूर्वममावास्यामृताहादशमी भवेत्। सपिंडीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतो ग्निमान्। मृताहाद्वर्धमासिकं दशमीऽएकादशी इत्यर्थः। सपिं
डीकरणं कुर्यात्पूर्ववच्चान्निमान्कृतं। परतो दशरात्रात्वेत्कुहू रब्दोपरीतरे इति काष्ठीजिनिस्मृतः। आहिताग्नेस्तनविना श्रोतपिंडपितृ
यज्ञासिद्धः। तदाह गालवः। सपिंडीकरणात्ते पेत कं पदमासिके। आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते। मदनरत्ने प्रजापतिः। नासपिं
ड्याग्निमान्युत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्। अपरार्के कासायनः। एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वदर्शाद्यथाविधि। प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिं
डुनं। आशौचांत प्रथमदर्शयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदङ्गीत्यर्थः। पित्रादीनां सपत्नीकानां देवतात्वेन मातुरपितृनुप्रवेशान्मातुरपि प्राग्दर्शात्सपिं

श्रीरामः
२६८

पंचमेवैव नवमेकादशेतथा। ततो द्वादशमिमांसैः श्राद्धाद्वादशसंख्ययेति चतुर्थादीनि दिनानि भविष्ये त्वन्यथोक्तं। आसि संवयनं श्राद्धं त्रिपक्षमा
सिकानितु। रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानिषोडशेति। रिक्तयोस्तिथ्योरिति न्यूनपक्षो नाबिक परमिति हेमाद्रिः। अत्र देशकुलशारवाभेदाद्यव
स्थितिसर्वनिबन्धाः। गालवः। ऊनषाणमासिकं पक्षमासे वा पूनमासिकं। त्रैपक्षिकं त्रिपक्षस्यादूना बं द्वादशेतथा। ऊनमासिकं तु गोभिलः। मरणाद्वा
द्वादशस्यान्मास्युने वोनमासिकं। मदनरत्ने कालादर्शचक्रावगोतकः। एकद्वित्रिदिनेरूने त्रिभागेनान एव वा। श्राद्धान्मासिकं दीनि कुर्यादित्याह
गातमः। क्रियानि बंधेकतुस्तु सार्धे एकादशमासे सार्धे वै पंचमेतथा। ऊना बमः। नषणमासं भवेत्। श्राद्धकर्मणीत्कृतं। तत्र मूलं चित्यं। ऊनेषु वज्या
न्याहमरीचिः। द्विपुष्करं च नंदसुसिनीवाल्यां भृगोर्दिने। चतुर्दश्यां च नानानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे। ज्योतिषे। त्रिपादुक्षान्तिथिर्भद्राभौ मज्जयतिभिः
सह। तदा त्रिपुष्करयोगो द्व्ययोगि द्विपुष्करः। गालवः। त्रिभिर्वा दिवसेरूने लेकेन द्वितये न वा। आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्दूना बिकार्दिकादि। एकपू नपक्षे पंच
म्यामृतस्य तृतीयायां त्रिभिर्न्यूनै प्रतिपदि द्वौ ने द्वितीयायामितिके चित्। माधवस्तु। षाणमासिका बिके श्राद्धे स्यातां पूर्वधुरे वतो मासिकानि स्वकीयेतु
दिवसं द्वादशपिवेति पेठी नसि वाक्ये ऊनषाणमासिकं मृताहात्पूर्वधुः कार्यमित्याह। पूर्वधुर्मृताहादित्यर्थः। मासिकानि स्वकीयेतु दिवसे
इत्युक्ते। इदमेव युक्तं। मदनरत्ने पंचं। या इव लक्ष्यः। मृतहनि तु कर्तव्यं प्रतिभासेतु वत्सरं। प्रतिसंवत्सरं वैवमाद्यमेकादशहनि। अत्राद्यमासिकमासि
कं वैकादशादि इति निर्णयामृतादयः। ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनले थवा। पुनश्च भोजयेद्विप्रादिरवृत्तिर्भवेदिति गोभिलीयं चतुर्विषय
माहुः। अन्येतु मासपक्षान्तिथिस्पष्ट इत्यादिविराधादा बिकं वर्षेति एव। मासिकं तु मासादे। द्विरावृत्तिस्तु एकादशाहिकाद्यमासिकपरादेव याज्ञिके
प्येवमाह। लोगाक्षिरपि। मासादेमासिकं कार्यमा बिकं वत्सरं गतं। आद्यमेकादशकार्यमाधिकं त्वधिकं भवेत्। द्वापिकायातु आद्यरुद्रमितेर्कस
मितदिनवास्यादित्युक्तं। गोडास्तु मृतातिथ्यवधिके एकदिनादिके माससंवत्सरपदगोणं। पूर्णं वै इति इषदसमास परत्वाति श्रुलपाणिः। तेन

येवामासिषष्ठे वैकादशे वा द्वादशे वा द्वादशे वैकादशे वेति। एतत्प्रक्रमे विष्णुः मासिकार्थं द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशाहं वा कुर्यान्मंत्रवर्ज्यं हि
 श्रद्धाणां द्वादशे हि संवत्सरभ्यंतरे यथा धिमा सो भवेत्तदा मासिकार्थं दिनमकं वर्धयेदिति। आशौचोत्तरं द्वादशस्वरूपः स मासिकानिते वैवाद्य
 षष्ठे द्वादशदिने पूनमासिकादीनि कृत्वा त्रयोदशे हि सपिंडं न कुर्यात्। अधिकमासे तु चतुर्दशे हि कुर्यात्। श्रद्धास्त्रयोदशे। द्वादशे द्वीत्यस्य मासिकांत्य
 दिनपरत्वादिति पृथ्वीचंद्रः। पृथ्वी न सि। संवत्सरांते संसर्जनं न भवमेमासीत्येके। अत्र साग्न्येन नग्नेर्वैतककालभावे त्रिपक्षादिसंवत्सरांता अनुकृत्या
 ज्ञेयाः। कल्पतरुस्त्वग्रे वृद्धिनिश्चय एव सर्वेऽपकर्षप्रकारा इत्याह। तन्नायदहर्वतिस्पातं यश्चुतेः। यद्यपि वृद्धिनिमित्तोपकर्षानिरग्न्येरेवोक्तस्तथा
 पिसाग्न्यावपि ज्ञेयः। उक्तकालासंभवे वषां तादृशेण कालवृद्धिरपि प्राप्तेः। वक्ष्यमाणगोभिलवचनात्। अयातयामं भरणं न भवेत्पुनरस्य
 त्विति द्रोषश्चुत्पविशेषाच्च। अपरार्कपृथ्वीचंद्रादिस्वरसोप्येवं। अत्र वृद्धिपदं विवाहचूडोपनयनमात्रपरं। सीमंतादौ तु वृद्धिः श्राद्धलोप एवेत्या
 वार्यचूडामभ्युपेयः। पुंसवनाद्यनप्राशनांते स्वावेश्यकेषु पकर्ष इति श्राद्धविवेकः। स्मृतिसागरेऽपि वृहस्पतिः। प्रत्यवायो भवेद्यस्मिन्नकृते वृद्धिक
 र्मणि। तन्निमित्तं संमाकृष्य पित्रोः कुर्यात्सपिंडं। गर्भाधानस्य तु कृत्वंतरेपि संभवात्। अन्यश्राद्धपरान्तं च गंधमात्यं च मेधुनं इति देवलेन प्रथ
 माद्ये मेधुननिषेधाच्च न तत्रापकर्ष इति श्राद्धकोमुद्यादयः। तन्ना। ऋतुस्नातां तु यो भार्यामिति निषेधाच्च न चार्यवपवोप्याद्या श्वतस्वश्ववर्ज
 येदिति मेधुने दोषाभावाच्च। पितामहमरणे पितृस्य लुडोनापकर्षः। तस्य महागुरुत्वाभावात्। तत्र दत्तद्वयं भयो वृद्धिः श्राद्धमिति श्राद्धचंद्रिका। त
 न्नाश्रातावेत्यादौ तदभावेऽप्यपकर्षोक्तः। तेन निर्देशोऽप्युपलक्षणः। व्याघ्रः। आनंत्यात्कुलधर्माणां पुंसां वैवाद्युषः क्षयात्। अस्थितेश्वशरीरस्य

द्वादशाहः प्रशस्यते। एतदशौचांतत्तृतीयदिनोपलक्षणां। सर्वेषामेव वर्णानामाशौचांतं सपिंडं न मिति निर्णयामृते कात्यायनेऽन्तेः सर्वेषामि
 ति त्रैवर्णिकपरं। श्रद्धाणां त्वाशौचमध्ये। मंत्रवर्ज्यं हि श्रद्धाणां द्वादशेऽहनि कीर्तितमिति विष्णुः। एतदशौचाहं कारि श्रद्धाविषयमित्यप
 रार्ककल्पतरेऽन्य। वृद्धमनुः। द्वादशेऽहनि विप्राणां माशौचांतं तु भूभुजां। वेश्यानां तु त्रिपक्षादौ वधवास्यात्सपिंडं। निर्णयामृते गोभि
 लः। द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितं। सपिंडीकरणं कुर्यात्काले पूतरभाविषु। इदं साग्न्येन कृतकालासंभवे गोणाकालविधानार्थमि
 ति मदनपारिजातः। मदनरत्नेऽप्येवं। ऋष्यक्रं गः। सपिंडीकरणं श्राद्धमुक्तकालेन चेत्कृतं। रोहिणी रोहस्तेषु मेव भवेवापित चरेत्। कात्याय
 नेऽपि। एकादशे द्वादशे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा। षष्ठे वैकादशे वा। संपूर्णवायुभागमे। सपिंडीकरणं स्थेयमष्टाकालाः प्रकीर्तितः। साग्न्येन कर्तव्यमा
 वाद्योऽत्र ते साग्न्येन तृतीयकः। अत्र नग्नेऽहनि द्वितीयाद्याः सप्तकाला मुनीरिताः। रोहिणी रोहस्तेषु मेव भवेवापित चरेत्। नारदसंहितायां तु सपिंडीकर
 णं कार्यं वत्सरे वार्धवत्सरे। त्रिमासे वा त्रिपक्षे वा मासि वा द्वादशाहं वैत्कृतं वत्सरेऽतीते ज्ञेयं। ततः सपिंडीकरणं वत्सरात्परतः स्थितमिति भाविष्यो
 क्तः। पितुः सपिंडीकरणं वत्सराद्धृतः स्थितमिति नागररवंडोक्तेः। पितुः सपिंडीकरणं वार्षिके मृतवासरे इत्युक्तं सोक्तेः। पूर्णसंवत्सरे पितुः षोड
 शः परिकीर्तितः। तेनैव च सपिंडं त्वं तेनैव वा बिक्रमिष्यते इति हेमाद्रौ वचनाच्च। अस्यानाकरत्वात्किमूर्वाक्तिरेव। यत्तु पूर्णसंवत्सरे कुर्यात्सपिंडीक
 रणं कृतः। एकाद्विष्टं वत्सरे वमृताहानिसमापयेदिति धवलनिबंधे जाबाल्युक्तेः। पुनः सपिंडं न कृत्वा कुर्यात्स्नानं सचैलके। एकाद्विष्टं ततः कुर्यात्कुत
 पंतविचारयेदिति स्वल्पमात्स्योक्तेः। श्वगर्भिकं तद्दिने पुनः कार्यमिति केचित्। तन्निर्मूलत्वाच्चेमादिविरोधान्नोपेक्ष्यं। षोडशत्वं च सपिंडं न स्यात् षोडश
 श्राद्धांतभावपक्षे। स्मृत्यर्थसारे तु वर्षास्यादिने संवत्सराविमोक्षश्राद्धं सपिंडं न कृत्वा परेद्युर्मृताहं वार्षिकं कार्यमित्युक्तं। गोडा अथेवमा

इतत्सर्वविरोधाच्चित्तं तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्। आहानिषोऽशादत्तानतु कुर्यात्सपिंडतां। प्रोषितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपीति वा
यवीयोक्तेः। वाऽशश्राद्धानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेपितान्यदत्तानतु कुर्यात्किंतु दत्तत्वेन। तानियदिकानिष्ठभ्रात्रादिना कृतानितदा सपिंडनमेव कु
र्यादित्यपरार्कः। सपिंडने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः। तत्रैव। अज्ञानादथ वामोहान कृतानेव सपिंडता। तत्रापि विधिवत्कार्या काला
दतिचिरादपि। तेषां पिज्येष्वप्येवाधिकारः। ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति मन्त्रेः। अपरार्कः प्रचेता अपि। एकादशाद्याः क्रमशो
ज्येष्ठः स्रविधिवत्क्रियाः। कुर्यान्नैकैकशः श्राद्धमादि कंतु पृथक् पृथक्। मरीचिः। सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं। द्वयेण चाविभक्ते
न सर्वेरेव कृतं भवेत्। यत्तु वाचस्पतिश्चूलपाणिभ्यामुक्तं। इव्यदो नानु मत्तभावे कनिष्ठेः पृथक् कार्यमिति। तन्ना। एवकास्य तदभावेपि पृ
थक् करणाभावात्तत्वात्। अंधादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानां मनीधिकाराच्च। अतस्तेषां प्रत्यवायमात्रं। आह न हि ताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्याद
वा। अन्यथा पितृयज्ञासिद्धिः। एवमावश्यं कृत्वा वापि कनिष्ठो न्यः सपिंडो वा कुर्यात्। भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः। शिष्य एव वा। स
हपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सराख्यमादत्ते इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात्। वृद्ध्यनंतरे प्रथमाब्दे मध्येपि
काम्यं कुर्यात्। वृद्धभावे तु प्रथमाब्दादूर्ध्वमेवैत्यर्थः। काम्योत्तरनावश्यं केषां प्रतीतिना पक्षः। एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्रासाधिकारस्य नोदी
श्राद्धाधिकारार्थं। अभ्युदयपदं च नोदीश्राद्धनिमित्तकर्ममात्रपरमिति हेमाद्रिः। तेन ज्येष्ठे देशांतरस्थे कनिष्ठः सपिंडनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसं
स्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः परास्ता। भ्रातृशिष्याद्युक्ते नोदीश्राद्धे ज्येष्ठेन मात्रपरोपकर्ष इत्यपास्तं। अस्मिन् क्रममात्रपरत्वाद् वृद्धिं कृत्वा स
पिंडनं कुर्यादिति न नियम इति गोडाः। अतएव कन्यायोमातृमरणे भ्रात्रा सपिंडने कृतोपि तु दत्ताधिकारः। शूलपाणिस्तु महापुरुषे प्रेतभूते च

उनं युक्तमित्यपरार्कः। एवंपितामहादेरपि सपिंडनं प्राग्दर्शित्वा कार्यं तेन विना पार्वणायोगात्। द्वादशाहे वा कार्यं साग्निकस्त्यदा कर्त्ता प्रेत
श्चानग्निमान भवेत्। द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिंडीकरणं स्मृतैरिति गोभिलोक्तेः। साग्नेः प्रेतस्य तु त्रिपक्षे। प्रेतश्च दग्धाग्निः स्यात्कर्त्ता नग्निर्
दा भवेत्। सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके इति स्मृतं तैः। मदनरत्ने लघुहारीतोपि। अनग्निस्त्यदा वीर भवेत् कुर्यात्तदा गृही। प्रेतश्च
दग्निमांस्तस्या त्रिपक्षे वै सपिंडनं। **द्वयोः साग्नित्वे द्वादशाह एव। साग्निकस्त्यदा कर्त्ता प्रेतो वाप्यग्निमान भवेत्। द्वादशाहेन दा कुर्यात्स**
पिंडीकरणं पितृतेनैवोक्तेः। द्वयोरनग्नित्वे तु भविष्ये। सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान्। अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णः। बभूव
र्षभा। द्वादशाहनिषण्मासो त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा। एकादशेपि वामासिमंगल स्यात्पुपुषितो। कात्यायनगोभिलौ। यदहर्वा वृद्धिरपद्यते। त
च्च वृद्धिदिने एवेति वाचस्पतिः। तन्ना। प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति नियमात् सपिंडनस्य चापराह कालीनत्वेन पूर्वत्वबाधापत्तेः। वृद्धिदिने तत्पूर्
वदिनेवेति श्रीदत्तः। स्मार्तगोऽस्तु वृद्धिपूर्वः वर्षात्यश्रद्धाः सपिंडनस्य प्रेतत्वनाशे सहकारी। तेन परेद्युर्विघ्नाद्वाद्वाभावेपितत्कर्त्तव्यः
तानि श्रव्यसहितमेव कालांतरक्रियमाणं वृद्धिपूर्वक्षणासहकृतं प्रेतत्वनाशकमित्याह। तन्ना। अकालकृतस्य फलाजनकत्वात्। एतेन
निमित्तनिश्चयवत् एवाधिकाराद्वाद्वाभावेपि न क्षतिरिति मिश्राक्तिः परास्ता। वृद्धिपूर्वदिनस्य वर्षांतस्य च कालस्यांगत्वेन निमित्तत्वाभावात्
तेन पुनः कार्यमित्यन्ये। मदनरत्ने पुलस्तः। निराग्निकः सपिंडनं पितृमर्तुश्च धर्मतः। पूर्णसंवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वायदहर्भवेत्। वतुर्विंशतिम
ते। सपिंडीकरणं वाचे संपूर्णेभ्युदयेपि वा। द्वादशाहे तु केषां विन्यतं वैकादशे तथा पृथ्वी चंद्रोदये बोधायनः। अथ सपिंडीकरणं त्रिपक्षे वा तृती

डीकृतिरिष्यते। यदि मातायदि पितामहत्तनिषविधिः स्मृत इति माधवीये स्कांदोक्तेः। मदनरत्नादौ चैवं अत्र प्रपितामहादिभिः पितुः सपिंडने
 कृते पितामहमृतं तत्सपिंडने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिंडनं कार्यमिति हेमाद्रिर्मतमाह। अन्ये नैतन्मन्यन्ते। तत्तु पितुः सपिंडनाभावे पि
 तामहं सह पुनः कार्यं न तत्सत्त्वे। त्रयाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडने। पितृत्वमश्रुते प्रत इति धर्मे व्यवस्थित इति विष्णुधर्मेक्तेः। पि
 तामहं प्रपितामहं वा पुत्रांतरं संस्कृते प्यसंस्कृताभ्यामेव पितुः सपिंडनं कुर्यात्। असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वपौत्रपौत्रकेः। पितरं तत्र संस्कृत्य
 दितिकात्यायनो ब्रवीदिति छंदोगपरिशिष्टात्। असंस्कृतौ दाहाद्यैरितिकेचित्। असपिंडीकृताविति तु तत्त्वात्। अत एवोक्तं तत्रैव। पापिष्ठ
 मापिशुनश्चुं पाफुतापि वा। पितामहं पितरं संस्कृत्य दिति निश्चयः। पापिष्ठं अकृतसपिंडनं न तु पतितादि। अभिशस्तपति तृणाधान
 स्त्रियश्चातिचारिणी न संसृजेति दिव्ये जवापोक्तेः। पापकर्मिणो न संसृजेरिति गौतमोक्तेः। स्वस्मृतिं निर्णयामृतो। पूर्वयोः पुत्रापावे तु पौत्रः कु
 र्यादेव। पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रं च त्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यं श्राद्धपौत्रं। नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेति पितामहः। पितुः स
 पिंडतां कृत्वा कुर्यात्मासानुमासिकमिति कात्यायनोक्तेः। अपराकं श्रुत्वा पापोऽप्येवं। तेन सपिंडनस्या नित्यत्वात् कृतसपिंडनयोरेव पावणानु
 प्रवेश इति मूर्खोक्तिः परास्ता। कृते सपिंडीकरणे प्रतः पावणं भवेदिति हारीतवचनविरोधाच्च। केचित् पुत्रांतराभावे पितामहवार्षिक
 मप्याहुः। तन्ना। श्राद्धपौत्रं मिति नियमात्। इच्छया भवत्येव। पितामहस्य चेद् दद्यादकोटिं न पार्वणमिति वाचस्पतिधृतगर्भोक्तेः। त्रया
 णां योगपद्ये तु प्राधान्यात् पितुः सपिंडनं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात्। पितामहमृतं दशाहांतः पितुर्मृतो पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्व
 मावर्त्तयेत्। कृते दशाहेनैव। अशक्त्यापि त्रानुशातेन पौत्रेण पितामहश्राद्धप्रकांते पितृमृतो तदाशेनैव हनेव पौत्रः पितामहकर्मकु

र्यात् प्रकांतत्वादिति मदनपारिजातपृथ्वीचंद्रौ। यत्तु उत्तरात्रितयरोद्गरोहिणीयाम्यसर्पपितृभेषु चाग्निभेः श्मश्रुकर्म सकलं च वर्जयेत् तत् कार्य
 मपि बुद्धिमान्नर इति सपिंडनप्रकरणपाठा मुख्यकारणे निषिद्धं सपिंडनापकर्णः। सर्वकालेषु तद्व्यतिरेकं न्येव प्रपूर्वोक्तं ब्राह्मोक्तानि पौत्र
 श्राद्धनिकार्याणीति वाचस्पतिमिश्राः। तन्न। अस्य परिभाषात्वेन वाक्यात्सावकाशकर्म परत्वात्। अस्य प्रतमात्रं देव्यत्वात्सावान्ना। **अथ**
स्त्रीष्वप्येतेः हेमाद्रौ ब्रह्मपतिः। भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिंडनं। यत्तु भाविष्ये। पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्यात्। इत्तं गोत्रं तदिति तदास्मृतादि
 विवाहादपरं। आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मो विदितिवृद्धशातातपोक्तेः। तच्चानेकवचनेषु पितामह्यापत्यामातामहेन वा सहोक्तं। तत्र व्यव
 स्थाक्ताभाविष्ये। जीवति तापितामह्यामातुः कुर्यात्सपिंडनं। प्रमीतपितृकपि। ज्ञातापित्रा पुत्रिकास्ततः। तपित्रामातुः पित्रा। लोगाक्षिः। पिताम
 ह्यादिभिः सार्धं मातरं तु सपिंडयेत्। पितरि श्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति। शंकरः। मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्स्मृतेः। पितामह्यादिभिः सार्धं
 सपिंडीकरणं स्मृतं। येन केनापि मातुः सपिंडयेत् पुत्रान्वष्टक्यो मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तत्र पितामह्यासहकार्यं नादीमुखेष्टकाश्राद्धिगयायां च मृ
 तहनि। पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेदिति शातातपोक्तेः। अपुत्रायां तु पौत्री न सः। अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं। श्व
 श्रादिभिः सह वास्याः सपिंडीकरणं भवेत्। यत्तु लघुहारीतः। पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः। पुरुषस्य पुनस्त्वन्येभ्यः पुत्रादयोपिये इति। यत्र मार्क
 डेयपुराणे। सपिंडीकरणं स्त्रीणां पुत्राभावेन विद्यते इति तत्पुत्रपत्यभावेनैव। अत्र सपत्नी पुत्रोपि नैव। बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रीणी भवेत्। सर्वास्ता
 स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती। मनु रिति मनुस्मृतौ तत्परत्वात्। यत्तु शातातपोः। मृतिपितरि मातुश्च न कार्या सहपिंडता। पितुरेव सपिंडते तस्या अपि कृते भवेदि
 तितदंशमपरे कृष्णचिह्नममृतमिति हेमाद्रिः। **अन्यारोहणे तु भर्तृवत् सपिंडनं।** मृतायां तु गतानां धंसातेन सहपिंडता। अहंस्वर्गवास च यावद
 भूतसंज्ञवमिति शातातपोक्तेः। पत्यावैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः। सामृतापि हितेनैव्यंगतामंत्राहु रित्येव त्रियमोक्तं। अत्रैकशब्दः पिता

मह्यदिपक्षनिवृत्त्यर्थः। पतिपदं वर्गपरं। सपिंडनस्य पार्वण्यैकोद्विष्टरूपत्वादिति माधवकल्पतरुमदरेण लादयः। अन्येतु भर्त्रैवैकनाड्यः। स्वेन
भर्त्रासिंहेवास्याः सपिंडीकरणं भवेदिति वकारश्च वपात्। पृथ्वीचंद्रोदयोपिविकल्पउक्तः। इदं तु तत्रो यदा हेमाद्र्यादिमते द्वयोरैकः पिंडस्तदा
वर्गेण सह। यदा माधवपृथ्वीचंद्रादिमते पृथक् पिंडस्तदैकेन पत्येव। वचनाच्चेकेनापि। अतो मातृपिंडं असपिंडी कृते नैव पतिपिंडेन संयोज्येकी
कृतं पिंडं द्वयंतत्पित्रादिभिः संयोजयेत्। अंत्यपक्ष एव युक्तः। स्मृत्यर्थसारे तु अन्वारोहणेनैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् सपिंडनं नास्ति। भर्तुः कृ
तस्त्रिया अपि कृतं भवतीत्युक्तं तन्मतान्तरमस्ति। इदं ब्राह्मणविवाहेषु ज्ञेयं। आसुरादिषु तु शातातपः। तन्मात्रातपितामह्यातपः। आसुरादि विवाहेषु विना नां योषितां भवेत्। मातामह्यामातुः पितामह्यातपितामह्यावत्यर्थः। स्मृतुः। पितापितामहयो ज्यः पूर्णसंव
त्सरे स्मृतैः। मातामातामहस्तद्वदित्याह भगवान् शिवः। इदमासुरादिपरं पुत्रिकादिपुत्रपरं चोक्तं प्राक्। हेमाद्रिस्तु ब्राह्मणदिषु पितृसर्वत्र देशभेदाद्विक
ल्पमाह। अतएव गुजरेषु कोकिलमता नुसारिणां मातृमातामहप्रमातामहा इति श्राद्धप्रयोगः सपिंडनं न दृश्यते। हेमाद्र्यावापस्तंबोपि। कोकिल
स्य यथा पुत्रा अन्यसं वयजीविनः। पुण्यास्तस्वकुलं यांति एवं नारी मृता सती। यदपि विज्ञानेश्वरो मातामहनमातुः सपिंड्यपितृश्राद्धवत्मात
श्राद्धनित्यमित्याह। यच्च वृद्धिः श्राद्धं कुंदागपरिशिष्टे। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदिति तदेतद्विषयमेव मातुः पृथक् श्राद्धभावात्।
अतएव हेमाद्रौ भाविष्ये। मातुः सपिंडनं प्रक्रम्य उदितेनुदिते चैव हेमभेदा यथा भवेत्। तथा कुलकृमायातमाचारं च वरे दुधइत्युक्तं। अस्पृ
ष्टावपवादमाह तत्रैव व्याघ्रपातः। कुर्यान्मातामहश्राद्धं सर्वदा मातृपूर्वकं। विधिज्ञो विधिमास्थाय वृद्धो मातामहादितेत्। केविदेतत्पुत्रिकापुत्रप
रमाहुः। पत्युः सपिंड्यः पुत्रमाह लोकाक्षिः। सर्वाभावे स्वयंपत्यः स्वभर्तृणामभर्त्रकः। सपिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेति। यन्नु वचनां अपुत्र
स्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिंडतामिति। यच्चापस्तंबः। अपुत्रा ये मृताः केचित्पुत्रसंवास्त्रियापिवा। तेषां सपिंडनाभावादेकोद्विष्टनं पार्वणमिति तस्य

दिकर्मन युज्यते। इति निषेधान्मृतस्य भ्रात्रादि सपिंडनं कृत्वा तत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्कारे। संस्कार्यपितुः सपिंडनं विना
वृद्धो देवतात्वाभावादित्याह। तन्ना देवताप्रयुक्तापकर्षस्य निरस्तत्वात्। वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते तु विदेशस्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यं। यवीयसा
कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु। तज्यायसापि सकृत्कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुनरिति स्मृतं। ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिंडीकरणे कृते। आद्यपादे मा
तापित्रोः कनिष्ठेनेति वा पाठः। देशांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत्। श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहं तंतिलोदकं। ततः सपिंडीकरणं कुर्यादे
कादशेऽहनि। द्वादशाहेन कर्त्तव्यमिति शातातपो ब्रवीदिति वचनाच्चेति भट्टः। शिंगाभट्टीयेप्येवं। पूर्ववचनेऽवचमूलं चित्यं। स्मृत्यर्थसारे तु
विभक्ताः क्रुद्धिका माश्चेत्पुत्राः पृथक् सपिंडीकरणं कुर्युर्नित्यं। अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां च विशेषः प्रागुक्तः। केचित् वृद्धिं विनापि कनिष्ठ
स्य सपिंडनमाहुः। मातापित्रोर्मृतेः काले ज्येष्ठे देशांतरे स्थिते। कनिष्ठेन प्रकर्त्तव्यं सपिंडीकरणं तदेतिका कर्त्ताजिनि स्मृतं। गते वारो धिते ज्य
ष्ठेपित्रा वा प्रविते सति। षणमासा न निवर्त्तत तदा कार्यं कनीयसा। संवर्त्तः पुनः सपिंडीकरणं श्राद्धं पार्वणं वच्चरेत्। अर्घ्यसंयोजनं नैव पिंडसं
योजनं न चेति ते वचसां निर्मूलत्वात् शोषितावसिते पुत्रइत्यादिविरोधाच्चोपेक्ष्याः। व्युत्क्रममृतो तु हेमाद्रौ ब्राह्मणे मृते पितरियस्याथाविद्यते
वपितामहः। तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रापितामहपूर्वकः। तेष्वश्वपेतकः पिंडो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत्। मातर्यथ मृतायां च विद्यते वपितामही। प्रापि
तामही पूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः। एवं प्रापितामहजीवने तत्पित्रादिभिर्ज्ञेयं। तदा हस्तमंतुः। त्रयाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडने। पितृत्वं
मश्रुते प्रेतइति धर्मे व्यवस्थितं। यत्तु व्युत्क्रममातुः प्रमाता नानैव कार्यं सपिंडतेति तन्मातापितृभर्त्रे भिन्नविषयं। व्युत्क्रमेण मृतानां सपि

इष्टां कुर्वीत। एतन्मलमासेपिकार्यं। अधिमासेन कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयंतथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते इति हेमाद्रौ हारीते क्तेः॥
 ॥ इतिकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधोः सपिंडीकरणं। अथ प्रथमाब्दे निषिद्धानि। हेमाद्रौ। स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं वा नित्यं
 प्रथमाब्देन कुर्वीत महागुरुनिपातने। स्नानं समावर्तनं। आग्निर्तर्पणं लक्ष्मणमादि। नत्वाधानं। तत्तु प्रथमाब्दे भवत्येव। तदा हेमाद्रौ वृशना। पितुः
 सपिंडीकरणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपसंक्रान्ता वेतलागपि वत्सरात्। अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्वे पाठः। आदिपदे वृद्धिनिमित्तमित्येक
 मपरं। दिवोदासीये। महातीर्थस्पर्गमनमुपवासं ब्रतानि च। संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने। इदं श्राद्धं को मुद्यां देवीपुराणसमुक्तं। गौडनि
 बंधे मास्ये। सपिंडीकरणाद्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग् भवेत्। वृद्धिपूतयो ग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्। वर्षांतसपिंडनाभावेनाधिकारीत्यर्थः। गृह
 स्थः सपिंडोपीत्यर्थः। अतएव प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य नरेनाभ्युदयक्रिया। आचतुर्थततः पुंसि पंचमेशु भद्रं भवेदिति ज्योतिषे उक्तं। माधवी
 ये देवतः। प्रमीतोऽपि तस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। न देवं नापि वापि ज्ञेयावत्पूर्णानवत्सरः। इदं वर्षांतसपिंडनपरं। तथैव काम्यं यत्कर्म
 वत्सरात्प्रथमादृते इति हारीताद्येकवाक्यत्वात्। वृद्धनंतरं प्रथमाब्दमध्येपि काम्यं कुर्यात्। वृद्धभावे तु प्रथमाब्दाद्ध्वमेवेत्यर्थः। काम्यत्वे
 यनावश्यकं पृथगेनापेक्षः। श्रूलपाणिः। महागुरौ प्रेतभूते वृद्धि कर्म न युज्यते इति निषेधात् मृतस्य श्राद्धादिः सपिंडनं कृत्वा तत्पुत्रात्का
 म्यादेराभ्युदयं कुर्यान्ने स्वस्त्यं संस्कारत्वात्। वृद्धिनिमित्तापेक्षे तु वर्षमध्ये काम्यादि भवत्येवेति गोडाः। पित्र्यं सपिंडनं। अतएव लोचगाक्षिः
 अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने। कुर्यात्संवत्सरादवां कृश्राद्धमेकं तु वर्जयेत्। दाहाद्येकादशाहं तं कार्यं। तत्राशौचांतरस्याप्रतिबं
 धकत्वात्। आद्यं श्राद्धमभ्युदयेपि कुर्यादेकादशहनीत्युक्तं। एकं सपिंडनं। पत्न्यादौ तु पवादमाह माधवीये कृष्यशृंगः। पत्न्याः पुत्रस्य

तत्पुत्रश्चात्रोत्ततनयस्य वा स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि। अवगिब्वान्मातृपितृपूर्वसापिंड्यमाचरेत्। लोचगाक्षिः। पत्नीपुत्र
 स्तथापित्रोश्चातातत्पुत्रका अपि। पितरो न च यदेकस्मिन्त्रिये रन्वासरतदा। आद्यमेकादशे कुर्यात्त्रिपक्षे तु सपिंडनं। धवलनिबंधे। महा
 गुरुनिपाते ते प्रेतकार्यं यथाविधि। कुर्यात्संवत्सरादवां गेकोद्विष्टं न पार्वणं। भृगुः। माता चैव तथा श्राताभायां पुत्रस्तथा स्नुषा। एषामृते च
 रेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः। एतदपि सपिंडनपरं। पितुर्मृतावन्यस्य श्राद्धं न चरेदित्यर्थः। शुद्धितत्वे श्राद्धं को मुद्यां च देवतः। अन्यश्राद्धं पर
 नं च गंधमाल्यं च मेथुनं वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूर्णानवत्सरः। पारस्करभाष्ये बृहस्पतिः। पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धानि वृत्तं। मा
 तर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादृते समं। समं पितरं विना। अन्यश्राद्धं नेत्यर्थः। महागुरुनिपाते तु काम्यं किंचिन्नकारयेत्। आर्चिज्यं ब्रह्म
 चर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा। एतत्सपिंडनात्यागितिकेचित्। तदुत्तरमपीत्यन्ये। श्राद्धं को मुद्यां कालिकापुराणे। पूर्वग्रे। विशेषतः शिव
 पूजां प्रमीतपितृको नरः। यावद्देवत्सरपयं ते मनसापि न चान्वरेत्। कंचित्पित्रोरब्जमशौचं स्यात्पणमासं मातुरेव च। त्रेमासिकं तु भार्या
 यास्तद्धर्मात् पुत्रयोरिति स्मृतं। सपत्नमातुरर्धाब्दमाहुः। श्राद्धं को मुद्यां कारस्तु द्वयोरेव महागुरोरेव मकर्मशौचं। नान्येषामधिकारो
 चं स्वजातिविहिता किलेति समूलजातकपयविरोधान्निर्मलमाह। हेमाद्रौ भविष्ये। गयाश्राद्धं मृतानां तु पूर्णत्वे प्रशस्यते। त्रिस्थली सतो
 गारुडे। तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यं च पैतृकं। अब्जमध्येन कुर्वीत महागुरुविपातने। इदं वृद्धार्थं सपिंडनाभावे। वृद्धो सपिंडनापेक्षे
 ब्जमध्येपि दार्शदिकार्यमेव। पितुः सपिंडनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकमिति छंदोगपरिशिष्टात्। सपिंडीकरणाद्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग् भवेदिति
 मात्स्यात्। ततः प्रभृतिवै प्रेतः पितृसामान्यमेव च। विंदते पितृलोकं तु च ततः श्राद्धं प्रवर्तते इति हारीताच्चेति श्रूलपाणिः। यत्तु कातीयं। स

पिंडीकरणादूर्ध्वनदद्यात्प्रतिमासिकं। एकोद्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकर इति। तत्रैकोद्विष्टविधानेन दद्यादित्यन्वयः। तुर्यपादेन पार्श्वे
विकल्प उक्तः। अत्रेदं तत्त्वं। वृद्धिं विनाऽर्वागपि सपिंडना पकर्षे पितृत्वप्राप्तिर्वर्षांत एव। कृते सपिंडीकरणेनरः संवत्सरात्परं। प्रेतदेहं
परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत इति विष्णुधर्मोक्तेः। अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं भवेत्। प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं वत्सरं नृपेत्याग्निपु
राणाञ्च। तेन तत्सत्त्वेपि वृद्धिर्देवपितृयेष्वनाधिकारः। वृद्धिनिमित्तत्वनंतरमेव। अर्वाक् संवत्सराद्दोषपूर्णं संवत्सरपि वा। ये सपिंडीकृताः प्रे
तान्तेषां तु पृथक् क्रियेति शातातपोक्तेः। तथैव काम्यमिति हेमाद्रिधृतहारीतादिवशाच्चैवमिति। तथा। अस्मिन्क्षेपंगयाश्चाङ्गश्चाङ्गवापरप
क्षिकं। प्रथमेन कुर्वन्त यदि स्याद्भक्तिमान्कृतः। अतपारव्यंश्चाङ्गं तद्वानिति मदनपारिजातादयः। अन्ये यथाश्रुतमाहुः। तत्तु यदीदं समू
लंतदा वृद्धिं विना पकर्षे पूर्ववृद्धये तु परमिति योज्यं। पतितानां गयायां विशेषो ब्राह्मे। क्रियते पतितानां वृगते संवत्सरे क्वचित्। देशधर्मप्र
माणत्वाद्गयाश्चाङ्गं च बंधुभिः। अत्र विधानानि। तत्र पंचकमृते मदनरत्ने गारुडे। आदौ कृत्वा धनिष्ठा धर्मे तत्र मृत् पंचकं। रेवत्यंत सदाह
ष्यमशुभदाहकर्मणि। शवस्य तु समीपे तु क्षेमव्याः पुतलास्तथा। दर्भमयास्तु चत्वारः। ऋक्षमंत्राभिर्मंत्रिताः। ततो दाहः प्रकृतव्यस्तैश्च पुतलकैः स
ह। सूतकांतेततः पुत्रैः कार्यं शांतिकपोष्टिकं। पंचकेषु मृतेषु वै न गतिलभते। नरः। तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं ददेत्। क्रियानिबन्धे भाज
नोपातहोत्रं हेममुद्रां च वाससी। दक्षिणादीयते विप्रे सर्वपातकमोचनी। मदनरत्ने गारुक्यः। यदि भद्रातिथीनां स्याद्गानुभोगशने श्वरेः। त्रिपादक्षैश्च सं
योगोदयेर्गोद्विपुष्करः। द्वित्रिपुष्करयोगे तु मृतिर्नृत्पतरावहा। दहने मरणे चैव त्रिगुणं स्यात्त्रिपुष्करे। रवनने चैव मेव स्यादतद्वोषोपशांतये।
तिलापिष्टैर्वैवीपिशरीरं कारयेत्ततः। शूर्पे निधायालं कृत्वा दाहयेत्ततः कोपरि। तदाहमंत्रमाह बोधायनः। अस्मात्त्वमिति मंत्रेणातिष्ठपिष्टं प्र

त्रोत्पादनविधिप्रशंसार्थमिति माधवः। सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्विष्टविधीयते। अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव चेति हेमाद्रौ प्रचेतसोक्तेश्च। अ
न्यतु द्विविधवाक्यदर्शनाद्विकल्पमाहुः। स्मृत्यर्थे सारपि। ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिंडनं नास्ति। तेषां सदेकोद्विष्टमेव। व्युत्क्रममृतानां सपि
ण्डं कार्यं न वा। केचित्सर्वत्र सपिंडनमादुरिति। अपुत्रेषु व्युत्क्रममृते विशेषेण कारिकायां। आतावाभात्पुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा। सपिंडीकर
णं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति। सर्वबंधुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिंडनं। ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापि वा। वस्त्ररुद्रादिति स्मृतेः कार्यं तेषां सपि
डता। व्युत्क्रममात्रं प्रसीताये तादृना प्रतताश्रवं। पुनः सपिंडनं तेषां कुर्यात्प्रेते पितामहे इति। अत्र मूलं मृग्यं। यतीनां सपिंडनं नास्ति किं त्वेकादश
क्षिपावर्णकार्यं। तदपि त्रिदंडेन। एकदंडादीनां तदपि न त्यक्तं प्राक्। दंडग्रहणात्पूर्वमृते तु दाहादिसपिंडनां तं सर्वकार्यमिति भट्टवरणाः। स
पिंडनविधिमाह ब्रह्मजवापः। समाप्ते संवत्सरे चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्त्येकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यः प्रतपात्रं पितृपात्रे घ्रासिन्वाति ये समाना इति
होभ्यामेवं पिंडो धाभिर्मृशति। एषो नुगतः प्रेतः पितरस्तदं दामिका। दिवं भवतु शेषाणां जायंतां चिरजीविनः। समानीवः संगच्छंस्वदधमि
ति। यद्यपि यच्चापि देवरहितमेकार्घ्यं कपवित्रकं। नैवाग्नौ कुर्यात्तत्र यच्चावाहनवर्जितमिति मार्कंडेयेनोक्तं तथापि सपिंडीकरणंश्चाङ्गं देवपूर्वमित्यो
जयेदित्यादिविराधाद्विकल्पः। प्रेतांशे वा हेयं। अत्र कामकालावैश्वदेवावित्युक्तं प्राक्। मेत्रायणीयपरिशिष्टे। पित्राविप्रकरे होमः सागैरपि भवेद्विह
यत्तु गोभिलः अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि। आमेन वापि सपिंडं देव्यावापि प्रकल्पयेदिति तदापि मातापितृभिन्नपरा आपन्नोपिन के
वस्तश्चाह मा मेन कर्हि विदिते नेवोक्तेः। शुद्धितत्वे कामधेनौ च लघुहारीतः। सपिंडीकरणं यावत्सत्त्वाङ्गं तुषोऽङ्गं पक्वान्नेनैव कर्तव्यं सामिषे
षादिजातिभिः। विश्वप्रकाशे। प्रेतः सपिंडनादूर्ध्वं पितृलोके तु गच्छति। कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीयोद्विष्टसपिंडनान्। स्मृत्यर्थे सारपेवं। ततो व

लाय सर्वभूतक्षयाय च। ओदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वैक्रमाय। विधिनाश्रपणं कृत्वा एकैका
माहुतिं कुनेत। कृष्णांगं कृष्णवर्णं च हं मनिष्कसमन्वितां। दद्याद्विप्राय शांताय प्रीतो भवतु मेयम्। त्रिपादक्षेप्येते देवा अपरार्के। पुवनर्वसूततरा
षाढा कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी। पूर्वाभाद्राविशाखा च ज्येष्ठा तत्रिपादमं। मयूरचित्रे गर्गः। मृतः श्मशानं यानीत उपजीवति मानवः। गृहे यस्य
प्रतिष्ठा सौमित्रे देय कदाचन। अत्रिराम् लम्पमायाति हृत्तुहारपरिग्रहः। तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि धर्मराज मतं यथा। सक्षीराणां घृताक्तानां अग्ने
कुत्वा मुरवे भुधः। ओदुंबरीणां विधिवत्ततः शांतिः कृता भवेत्। सा विज्य स हस्ते पाक्षी रशांतिं चकार येत। कपिलांतिलकां स्पृच्यतां ते भूरि
दक्षिणेति। अथ ब्रह्मचारि मृतौ। शौनकः। ब्रह्मचारि मृतौ रीतिं कथयामि समासतः। तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशांतये। द्वादशाब्दं
षडब्दं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवा चरेत्। स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि। संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यो तौ ततः परं देशकालौ स्मृत्वाऽमुक
गात्रामुकनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचारिणो ब्रतविसर्गं करिष्ये इत्युक्त्वा हेम्नानां दीश्राद्धं कृत्वाऽग्निप्रतिष्ठाद्याधारांते च तस्य भिर्य्याहृतिभिरग्नये
ब्रतपतयेऽग्नये ब्रतानुष्ठाने संपादनाय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चाज्यं कुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्य पुनर्देशकालौ स्मृत्वाऽर्कविवाहं करिष्ये इत्युक्त्वा
हेम्नानां दीश्राद्धं कृत्वाऽर्कशारवां शवं च हरिद्र्या लिप्त्वा पीतसूत्रे पावस्त्रयुग्मेन वा वेष्ट्याग्निप्रतिष्ठाद्याधारांतेऽग्नये बृहस्पतये विवाहवि
धियोजकाय च यस्मै ताकाम कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं कुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्य अर्कशारवां शवं च दहेत्। विधानमालायां। येषां कु
लब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि। तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् मृतस्य नियमाणस्य षडब्दं ब्रतमादिशेत्। त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारि

भ्यो दद्यात्कोपीनकान्वान्। हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च। पादुकाश्च त्र्यमात्यानि गोपीचंदनमेव च। मणिप्रवालमालाश्च भूष
णादिसमर्पयेत्। एवं कृते विधाने च विघ्नः कोऽपि न जायते। अत्र मूलं मृग्यं। कुक्षि मृतौ लुप्यम्। मृतस्य कुक्षिने देहं निरवने जाह्नूमि
षु। वासरत्रितयं पश्चादुत्थान्यत्र तं दहेत्। नगंगाप्रवनं कार्यं निक्षेपे विधिरुच्यते। षडब्दं ब्रतपूर्णेन विधिना संक्रतुं चरेत्। ततोऽस्त्रिंशत्संवत्सरे
गायां प्रक्षिपेत्स्वधीः। मासि मासिततः कुर्यान्मासि श्राद्धं निपावपात्। इत्येतत्कुक्षि मरणे कथितं शास्त्रकोविदैः। शुद्धित्वे भविष्ये। शृणु
कुक्षगणं विप्रउत्तरोत्तरतोरुहं। विचर्चिका तु दुश्चर्मा बर्बरीयस्तृतीयकः। विकर्चुर्ब्रणताम्रो च कृष्णश्चेत्तथाष्टकमित्युक्त्वा। मृते च प्राप्येती
र्थमथवा तस्मूलकं। नपि उन्मोदकं कार्यं न च दानक्रियां चरेत्। षण्मासीयत्रिमासीयमृतः कुक्षी कदाचन। यदि स्नेहाच्चरेद्दाहं याति च। दायणं
चरेत्। अकृतप्रायश्चित्तकुक्ष्यादिदाहे इदं प्रायश्चित्तं। अतएव कुनरव्यादिव कुक्षिनोऽपि द्वादशरात्रं शूलपाणिनोक्तं। अतएवाप्यदीयं कुक्षि
नो मरणांतमशौचमुक्तं कौर्मि। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारे गिण एव च। यथेष्टाचरणस्यादुर्मरणांतमशौचकं। महारोगास्तु वातव्याध्य
श्मरी कुष्ठमेहोदरभगंदराः। अशोसिग्रहणी त्यष्टो महारोगाः प्रकीर्तिता इति। रजस्वलायास्तु द्वादशरातातफः। रजस्वलायाः प्रेतायाः
संस्कारादीनि नान्वरेत्। ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तां शवधर्मेण दाहयेत्। अतः प्रक्षाल्य काष्ठवद्गन्धार्घ्यं दाहयेत्। संकटे तु मदनरले स्मृत्यंत
रे। उदस्यास्तुतिकावापि मृतास्याद्यदि तां तदा। आशौचे त्वनतिं क्रांते दाहयेदंतुरायदि। उद्धृतं तु तोयेन स्नापयित्वा तु मंत्रतः आपो हिंसेति
तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्च तस्य भिन्नपवमानानुवाकेन यदतीति च सप्तभिः। ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाथ च द्विजाः। स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां
कायशवधर्मतः। दाहादिकंततः कुर्यात्सजापतिवचो यथा। यज्ञपवित्रं आपो अस्मानिति मिताक्षरायां। पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां

रजस्वलाः। वस्त्रांतरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं। गृह्यकारिकायां। अंतरिक्षमृताये च वस्त्रावप्रमादतः। उदक्यास्तृप्तिकानारीचरेच्च
 द्रायणत्रयं। ततो यवपिष्टेनानुलिप्ताष्टोत्तरशतश्रृणोदकैः संस्नाप्य भस्मगामयम्। कुशोदकपंचगव्यकुशोदकैरापोहिष्ठापावमानी
 मिः संस्नाप्यान्यवस्त्रे धृतदेहदिति भट्टः। अत्र प्रायश्चित्तमाह बोधायनः। उदक्यास्तृप्तिकामृतोच्चरेच्च द्रायणत्रयमिति। स्त
 तिकायास्तृप्तिमाक्षरायां। स्तिकायामृतायां तु कथं कुर्वेत्तियाजिकाः। कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं क्षिपेत्ततः। पुण्याग्निं रभिमंज्या
 पोवावाशुद्धिलभेत्ततः। तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि। आर्क्षे गावो मंत्रियाभिर्वा मदेव्याभिरेव च। अन्यैश्च वारुणे मंत्रैः संस्ना
 प्यविधिना देहं। गृह्यकारिकायां। स्तिका मरणे प्राप्ते सर्वेष्वध्वनुलेपनं। असूतकी तु संस्पृष्टः श्रृणोपां तु शतं क्षिपेत्। प्रायश्चित्ते विशेष
 स्तत्रेव। स्तिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणंगता। त्रिवर्षपूर्णा पर्यंतं शुद्धे कृकेण सर्वदा। इदं चाद्ये व्यहे। स्तिका तु यदा नारी रजसा तु परि
 झुता। त्रियते चेत्तु सानारी द्विवर्षं कृकृमाचरेत्। इदं द्वितीयं व्यहे। स्तिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणंगता। त्रिषण्णवदिना दर्वी गेकाब्दे
 न विभुज्जाति। ऊर्ध्वं तु स्तिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत्। मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृकेर्विशुध्यतीति। गर्भिणी मृतौ तु मर
 नरत्ने शौनकः। गर्भिण्या उदक्या संस्कारं शिशुसंस्कारमेव च। प्रवक्ष्यामि समासेन शौनकेनाहं हि जन्मना। गर्भिणी मरणे प्राप्ते गोमूत्रेण ज
 लेः सह। आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैः प्राक्ष्य भर्ता समास्थितः। प्रतश्मशानेनी तथोक्षिरव्यसव्योदरंततः। पुत्रमादाय जीवंश्चेत्तनंदत्वा कृता
 यतु। यस्ते स्तनः शत्राय इत्युवाग्रमिति धाय च। उदरं चात्र पां कुर्यात्पृषदाज्येन पूर्य च। मृद्भस्म कुशोदकमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः स्ना
 प्य चाच्छाद्य वा सोभिः शवधर्मणा दाहयेत्। तत्रैव षडशीति मते गद्यानि। गर्भिण्यां मृतायां दक्षिणशिरसे निधाय तस्यानाभिरध्वात्सव्य

दाहयेत्। द्वित्रिपुष्करयोर्दोषास्त्रिभिः कृकेर्व्यपोहति वा सवे मरणं चेत्स्याद्देवापि पुनर्भूतिः। स्वर्णं दक्षिणां दद्यात्। कृकृवस्त्रमथापि वा वासवं ध
 निष्ठा। ब्रह्म। कुंभमीनास्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते। न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा स ततो न शुभं भवेत्। न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशात्स्वेषु जंतुषु। अथ वा
 तद्दिने कार्यो दाहस्तद्विधिपूर्वकं। धानिष्ठा पंचके जीवो मृतो यादिकथंचन। त्रिपुष्करेयाम्यभवाकुलजान्मारयेद्भुवं। तत्र त्रारिषु विनाशाथं वि
 धानं समुदीर्यते। दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पंचोपां स्तत्र वेष्टिताः। यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवदं देहं। प्रतवाहः प्रतसरयः प्रतपः प्रतभूमिपः।
 प्रतहता पंचमस्तु नामान्येतानि चक्रमात्। अत्र प्रतिमाः गंधपुष्पैः पूजयित्वा प्रथमां शिरसि। द्वितीयां नेत्रयोः। तृतीयां वामकुक्षौ। चतुर्थी
 नाभौ। पंचमी पादयोर्न्यस्य तदुपरि नामाभिर्धृतं कृत्वा यमाय सोमं चक्रमिति मंत्राभ्यां प्रत्येकं तास्वाज्यं दुनेदिति भट्टः। स्तकां तततः पुत्रः कुर्या
 त्कांतिकपोष्टिकं। कांस्यपात्रं स्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद्दिजन्मने। ब्रह्मविष्णुमहेशं देवस्य प्रीतयेततः। माषमुद्रयवजीहिप्रियंगवादिप्रयच्छति। स्वर्पादा
 नं रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनं। गोभूदानं च देतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये। अपराकं। धानिष्ठा पंचक मृते पंचरत्नानि तन्मुखे। प्रास्याद्भुतित्रयं तत्र दु
 नेद्देहवपामिति। ततो निर्हरणं कुर्यादेष साग्नेर्विधिः स्मृतः। इतरं निखने देवजले वा प्रतिपादयेत्। त्रिपादक्षमृते तद्वा द्विरप्यशकलं मुखे। न्यस्य
 पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः। होमं प्रति मुखं कुर्यात्तथा वहवपामिति। काष्ठां यसं च कापी संकुसुं भं प्रतिपादयेत्। त्रिहृत्साग्ने संकुर्वा दुव्यग्ने
 वान्यमुत्सजेत्। तत्रैव। कनकं हीरकं नीलं पद्मं रागं च मोक्तिकं। पंचरत्नमिदं प्राक्तनं। त्रिभिः पूर्वद्विभिः। रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्पाधमेव वा। स्व
 र्णस्याप्यभावे तु आज्यं देवां विवक्षणे। मदनरत्नेष्वेव। तथा। एकाशीति फलं कांस्यं तदर्थं चार्दतैर्धकं। नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्दिनाय शक्तिः। त
 था न्यत्र। स्वर्गस्थास्तु विधानेन कृत्वाग्नेः स्थापयेत्ततः। अन्वाधानं निर्वपणं देवतानां तथा कृतिः। यमाय धर्मराजो मम पुत्रवै च तकाय च। वैवस्वताय का

खेमुक्ताफलं न्यसेत् । ततोऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन निश्चितं । स्वाहासं श्लेषनिर्विघ्नं शर्वगोत्रं दुताशनं । सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां प
 स्फुरंतिकं । ततोऽग्नावाज्येनाग्नयेते जोधिपतये विष्णवे सत्त्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्यै लोकाधिपतये अश्विनोसाधिप
 त्रीभ्यो ब्रह्मणे वेदाधिपतये वायवे बलाधिपतये आकाशाय सर्वोधिपतये कालाय धर्माधिपतये । इन्द्रः सर्वसाक्षिणीभ्यो रुद्राय शमश
 नाधिपतये चंद्रोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दृष्टमुपसीतां च संपूज्य पुष्पांजलिं गृहीत्वाऽग्निं प्रार्थयेत् । त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि सा
 क्षिवत् । त्वमेव देवजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः । अनुगच्छामि भर्तारं वेधमभयपीडिता । सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां भर्तुरंतिकं । मंत्रमुच्चार्य श
 नेकैः प्रविशेच्च दुताशनं । गोडास्तु इमानारीरविधवा इति । ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियोयायाः सुशोभनाः । सहभर्तृशरीरेण संविशंति वि
 भावसं इति च विप्रः पठेदित्याहुः । कातरांतु प्रेतोत्तरे सुप्तां देवः शिष्यो वा उदीर्षेति द्वाभ्यामुच्चार्ययेत् । एतन्महिमा मिताक्षरादौ ज्ञेयः । पृथ्वी चं
 द्रोदये स्फांदे । अनुव्रजंती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा । पदे पदेष्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । यच्चंगिराः । यास्त्री ब्राह्मणजातीयामृतं पतिमनु
 व्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नान्मानेन पतिं नयेदिति । यच्च व्याघ्रपात्रं नम्रियेत समं भर्तृ ब्राह्मणशिकोककम्पशिता । न ब्रह्मगतिमाप्नोति मर
 णादात्मघातिनीति तत्पृथक् क्वचित्परां । पृथक् क्वचित्परां समासं न विप्रागंतुमर्हति । अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मो यः परः स्मृत इत्युक्तं सोक्तेः ।
 पृथक् क्वचित्परां स्तुतिं त्रियादिपरां । तद्विधिब्राह्मणेशांतरं मृते पत्यो सा ध्वी तत्पादुकाद्वयं । निधायोरसि संशुद्धां प्रविशेज्जातवेदसां । ऋग्वेदवादात्सा ध्वी
 स्त्री न भवेदात्मघातिनी । अथाशौचं निवृत्तैस्तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् । इमानारीरविधवा इत्युग्वेदवादाः । अथाशौचमन्वारो हण परमिति स्मार्तः । निषे
 धवाक्यानि प्रायश्चित्ताधे मृतेन पतितेन वा सह मरणानिषेधपराणीत्याहुः । अस्मिन् दोहे पलाशदाहे वा न पृथक् क्वचित्पराः । अंगत्वेन स्थानापत्यावा

शरीरतुल्यत्वात् । यत्तु ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनस्त्यविधवानारी तमादाय मृता तु या इति हारीतीयंतत्पतितदाहादिनिषे
 धेन सहगमनस्य दूरापास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वी चंद्रः । जन्मांतरीयपापवत्सहमरणेनोद्धार इति स्मार्तं गोडाः । शुद्धितत्वे व्यासः । दि
 नेकगम्य देशस्था सा ध्वी चित्कृतनिश्चया । न दहेत्स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् । तत्रैव भविष्ये । तृतीयो द्विउदकपायामृते भर्तृरिवे द्विजाः ।
 तस्यांतु मरणार्थायिस्थापयेदेकरात्रकं । एकां चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति । तत्रर्तुर्यः क्रियाकर्ता स तस्याश्च समं चरेत् । एतदुशाहां
 तं । यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव हीतिया इव तस्योक्तेः । आपस्तंबः । चित्तिभ्रष्टा तु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत् । प्राजापत्येन शु
 धेत तस्माद्वै पापकर्मणः । तथा । अन्वारो हेतु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिंडदानक्रियास्तव दृष्ट्वा प्रत्यादिकं तथा । अन्वारो हेतु पत्याः
 पृथक् पिंडांस्तिलांजलीनां पृथक् शिलेन कुर्वन्त दद्यादेकशिलेतथा । अन्यस्यागुक्तं । इदं गार्ग्ये । बालापत्यासूतिकारजस्वला व्याभि
 वारिणीभिर्न कार्यः । स्वेरिणीनां गर्भिणीनां पतितानां च योषितां । नास्ति पत्याग्नि संवेशः । पतितो हितथा उभा विति मदनरत्ने स्मृतिसंग्र
 होक्तेः । बृहस्पतिः । बाल संवर्द्धनं मुक्ता । बालापत्यान गच्छति । व्रतोपवासनियतारक्षे भर्तृ च धारिष्य गर्भिणी । तृतीयपादे रजस्वला सूतिका चे
 ति पृथ्वी चंद्रोदये गोडीय शुद्धितत्वे च पाठः । तत्रैव बृहन्नारदीयेपि । बालापत्याश्च गर्भिण्यो हृष्टाः कृतवस्तथा । रजस्वलारजस्वते नारो हंति
 चितांतुता इति । अत्र पतिव्रतासासंदीप्तं प्रविशेच्च दुताशनमिति भारतादुग्वेदवादात्सा ध्वी स्त्रीति ब्राह्मणं पतिव्रतानामेवाधिकारेन दु
 दितानां । यत्तु अवसत्य च्याः पूर्वपतिं दुष्टेन चेतसा । वर्त्तते याश्च सततं भर्तृणां प्रति कूलतः । अत्रानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथा विधाः । का

३०८
 १३५० १३५०

सा को ध्याया नो हा सर्वाः प्रतापवन्तस्तेति भारतंतत्कैमुतिकन्यायेन सावकमिति प्राथी चंद्रः। ब्राह्मण्या एकवितिरिवानपृथक्चित्तिः।
 क्षत्रियादीनां पृथगेकावेतिकल्पतरुलोकरमदनपारिजातादयः। शुद्धिचिंतामणौ चैव। तत्रान्वारोहणे भर्तृशोचमभ्येतदूर्ध्ववाकृते
 त्रिरात्रमध्ये एव दशपिंडाः। सहगमने तु भर्तृशोचमभ्येतदूर्ध्ववाकृते। अन्वेतायाः प्रदातव्या दशपिंडास्त्रयहणतु। स्वाम्याशो
 चव्यतीते तु तस्याः श्राद्धं प्रदीयत इति शुद्धितत्त्वेश्वरपाणोचपैठीनासिस्मृतेः। संस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्वाहुताशनं। तस्याः पिंडा
 द्विकंदेयं क्रमशः पतिपिंडवदिति श्रुलपाणि शुद्धितत्त्वधृतव्यासोक्तेः। अन्यत्रागुक्तं। यदा तुरजसलापि पत्नी मृते पत्यो देशकालवशात्
 देवानुगच्छति न शुद्धिप्रतीक्षते तत्र विधिः। देवयाज्ञिकनिबन्धे। यदा स्त्रिया मुदक्यायां पतिः प्राणान्समुत्सृजेत्। द्रोणमेकं तं तुलानाम
 वह्न्या द्विशुद्धये। मुसलाघाते स दसकस्त्रवते यो निमंडलात्। विरजस्कामन्यमानास्वेचिते त दसकक्षयः। दृष्टाशोचं प्रकुर्वत पंचमृत्ति
 कया पृथक्। त्रिशद्विंशतिर्दशवगवो दत्वा त्वहः कमात्। विप्राणां वचनाकुक्ष्यासमारोहे हुताशनं। नारीणां सरजस्कानां मियं शुद्धिरुदाहता। अत्र श्रा
 द्धादो निर्णयः पूर्वमुक्तः। इति श्रीमद्भट्टकमलाकरेण निर्णयसिंधौ वंशकर्मनिर्णयः। अग्निप्रवेशशक्तौ तु विष्णुः। मृते भर्तृरिव श्रवणं
 तद्वारोहणं वेति। ब्रह्मवेवेत्ता। सहानुगमनं शस्तं वैधव्यस्याथ पालनं। यत्तु तत्रैव। कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादते इति ब्रह्मचर्याशक्य
 त्वपरं। तथा च मनुः। ब्रह्मचर्यं चरेद्वापि विशेषाद् हुताशनं। काशीरवंडेपि। पत्यो मृते पियायोषि द्वैधव्यं पालयेत्केचित्। सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलो
 कं समश्नुते। अनुयाति न भर्तारं यदि देवात्कथंचन। तत्रापि शीलं संरक्षेच्छीलभंगोऽप्यतः। तद्गुण्यादपि स्वर्गोत्पत्तिः पतति नान्यथा। तस्याः पित

श्रीरामः
२७८

मुदरं चतुरंगुलं हिरण्यगर्भः समवर्ततेति छिन्ना गर्भश्चेदप्राणस्तं प्रक्षाल्य निरवनेत्स यदि जीवं जीवत्वं मम पुत्रकेत्यक्ता क्षत्रियेति पंचभिः
 स्नापयित्वा हिरण्यमंतर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत्। गर्भं छेदस्त्वं
 लेशतयुधायति पंचाहुतीं कृत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्टे स्वाहेत्यनुवाक्या व्याहृत्या चान्यद्गुत्वा भिन्नमुदरं सूत्रेण संग्रथ्य घृतेनानुलिप्य
 ब्राह्मणाय तिलान्गं भूमिं सवर्णं दद्यादथ यथोक्तकल्पेन दहेत्। बोधायनेन तु शतायुधायति पंच होमानंतरं प्रयासायासायासायवियासा
 यस्यासायोद्यासायावयासायश्रुचेशोकाय तपते तपत्ये ब्रह्महत्यायै सर्वस्ये इति स्वाहांतेराहुतयोप्यधिका उक्ताः। गृह्यकारिकायां। य
 दा गर्भवती नारी स शल्या संस्थिता भवेत्। कुम्भक्षिं भित्वा ततः शल्पं निर्हरेद्यदि जीवति। प्रमीतं निरवने तंतु प्रायश्चित्तमतः परं। सात्रयस्त्रि
 शताहुत्वे शुद्धतेशल्पदोषतः। स गर्भं दहने तस्यावर्णं जंघपातकं। प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुद्धांति पापकारिणः। दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां वि
 रवं कुक्ष्याचरेत्। अथान्वारोहणं स्त्रीणां विशेषः। अथान्वारोहणं स्त्रीणामात्मनो भर्तुरेव च। सर्वपापक्षयकरं निरयोत्तारणाय च। अ
 नेकस्वर्गफलदं मुक्तिदं च तथैव। जन्मान्तरं च सौभाग्यधनुः पुत्रादिवृद्धिर्दशकालोऽस्मत्त्वाऽरुंधती समाचारत्वस्वर्गलोके महीयमानत्वमनुष्य
 लोके समसंख्याद्वावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसाहित्यतर्देशां वाच्छिन्नकालिकेऽउमानत्वमातृपितृश्वशुरकुलत्रयपूतत्वब्रह्मघ्नैर्हृतघ्नप
 तिपूतत्वपत्न्यावियोगकामाभर्तृज्वलचित्तारोहणं करिष्ये। अनुगमने तु फलमुखिरव्यान्वारोहणं करिष्ये इत्युक्त्वा हरिद्राकुंकुमांजनादि
 युतश्रृणोषिणो वासिनीभ्यो दद्यात्। मंत्रस्तु। लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्त्वगुणाश्रयः। गाढं सत्त्वं मे देयाद्वाणकेः परितोषितः। सोऽपस्करा
 णि श्रृणोषिणो वाणकेः संयुतानि च। लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामाददाम्यहं। अग्नेः समीपमागत्य पेयं वरलानि प्लव। नीलोजनं तथा ब्रह्ममु

मित्रघ्न

खेमुक्ताफलं न्यसेत्। ततोऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन निश्चितं। स्वाहासंश्लेषनिर्विघ्नं शर्वगोत्रद्वुताशन। सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां प
 त्करंतिकं। ततोऽग्नावाज्येनाग्नयेते जोधिपतये विष्णवे सत्त्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्यै लोकाधिपतये अश्विनो रसाधिप
 त्रीभ्यो ब्रह्मणे वेदाधिपतये वायवे बलाधिपतये आकाशाय सर्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतयेऽऽः सर्वसाक्षिणीभ्यो रुद्राय शमश
 नाधिपतये च दुर्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दृष्टमुपसीतां च संपूज्य पुष्पांजलिं गृहीत्वाऽग्निं प्रार्थयेत्। त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि सा
 क्षिवत्। त्वमेव देवजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः। अनुगच्छामि भर्तारं वेधमभयपीडिता। सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां भर्तुरंतिकं। मंत्रमुच्चार्य श
 नेकैः प्रविशेच्च दुताशनं। गोडास्तु इमानारीरविधवा इति। ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियोऽयायाः सुशोभनाः। सहभर्तेशरीरेण संविशंति वि
 भावसं इति च विप्रः पठेदित्याहुः। कातरांतु प्रेतोत्तरे सुप्तां देवः शिष्यो वा उदीर्ष्येति द्वाभ्यामुक्ता पथेत्। एतन्महिमा मिताक्षरं दैत्यैः। पृथ्वी च
 द्वादये सुप्तां दे। अनुव्रजंती भर्तारं गृह्णाति त्वनं मुदा। पदे पदे स्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं। यत्तु गिराः। यास्त्री ब्रालणजातीयामृतं पतिमनु
 ब्रजेत्। सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेदिति। यच्च व्याघ्रपात्रं न म्रियेत समं भर्त्रा ब्रालणशोककम्पशिता। न ब्रालगतिमाप्नोति मर
 णादात्मघातिनीति तत्पृथक् क्वचित्परां। पृथक् क्वचित्परां समासं न विप्रानंतुमर्हति। अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मो यः परः स्मृत इत्युक्तं सोक्तेः।
 पृथक् क्वचित्परां स्तुतिं त्रियादिपरां। तद्विधिब्रालो देशांतरे स्मृते पथे साध्वी तस्याहुः काद्वयं। निधायोरसि संश्रुद्धा प्रविशेज्जातवेदसां। ऋग्वेदादासाध्वी
 स्त्री न भवेदात्मघातिनी। अहं शोचो न वृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्। इमानारीरविधवा इत्युक्तं वेदवादाः। अहं शोचो न वृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति स्मार्तः। निषे
 धवाक्यानि प्रायश्चित्ताधे मृतेन पतितेन वा सह मरणानिषेधपराणीत्याहुः। अस्मिन् दोहे पलाशदाहे वा न पृथक् क्वचित्परां। अंगत्वेन स्थानापत्यावा

शरीरतुल्यत्वात्। यत्तु ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः। पुनस्त्यविधवानारी तमादाय मृता तु या इति हारी तीयंत्यतितदाहादिनिषे
 धेन सहगमनस्य दूरापास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वी चंदः। जन्मांतरीयपापवत्तु सहमरणे नोत्तर इति स्मार्तगोडाः। शुद्धितत्वेन्यासः। दि
 नेकगम्य देशस्था साध्वी चित्कृतनिश्चया। न दहेत्स्वामिनं तस्यायावदागमनं भवेत्। तत्रैव भविष्ये। तृतीये द्विउदकपायामृते भर्तुरेवे द्विजाः।
 तस्यांतु मरणाथयिष्ठा पथे देकरात्रकं। एकां चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति। तद्भर्तुर्यः क्रियाकर्ता स तस्याश्च समन्वरेत्। एतदुशाहां
 तं। यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव हीतिया इव तस्योक्तेः। आपस्तंबः। चित्तिभ्रष्टा तु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत्। प्राजापत्येन शु
 धेत तस्माद्देवपापकर्मणः। तथा। अन्वारो हेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया। पिंडदानक्रियास्तव हृदोऽं प्रत्यादिकं तथा। अन्वारो हेतुपत्याः
 पृथक् पिंडांस्तिलांजलीनां पृथक् चैशिले न कुर्वत दद्यादेकशिले तथा। अन्यथा गुक्तं। इदमभिपी बाला पत्यास्तुतिकारजस्वला व्याभि
 वाशिणीभिर्न कार्यः। स्वेरिणीनां गर्भिणीनां पतितानां च योषितां। नास्ति पत्याग्नि संवेशः पतितो हितथा उभा विति मदनरत्ने स्मृतिसंश्र
 होक्तेः। बृहस्पतिः। बाल संवर्धनं मुक्तां बाला पत्या न गच्छति। व्रतोपवासनियतारक्षेद्भर्तुं च धारिष्य गर्भिणी। तृतीयपादे रजस्वला स्मृतिका चे
 ति पृथ्वी चंदो द्ये गोडीय शुद्धितत्वे च पाठः। तत्रैव बृहन्नारी येपि। बाला पत्याश्च गर्भिण्या दृष्ट कृतवस्तथा। रजस्वला रजस्वते नारो हंति
 चितांतु ता इति। अत्र पतिव्रता सा संदीप्तं प्रविशेच्च दुताशनमिति भारतादुक्तं वेदवादासाध्वी स्त्रीति ब्राला च पतिव्रतानामेवाधिकारो न दु
 र्दाना। यत्तु अवसत्य च्याः पूर्वपतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः। अत्रानुमरणं काले याः कुर्वंति तथा विधाः। का

जाबालश्रुतेः। आत्मन्यग्नी समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति मन्त्रेऽप्येति विज्ञानेश्वरादयः। वृद्ध्या जवल्क्योऽपि चत्वारो ब्राह्मण
 स्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः। क्षात्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वैवेको वैश्यश्च द्वयोरिति। माधवस्तु ब्राह्मणः क्षात्रियो वाधु वैश्यो वा
 प्रव्रजेद्गृहादिति कोर्माद्युक्तेर्वर्णत्रयस्याप्याधिकारः। पूर्ववाक्यं तु काषायदंडादिनिषेधार्थं। मुखजानामयं धर्मो यदि ह्योर्लिङ्गधा
 रणं। सजन्यवैश्यो नैति दत्तात्रेयमुनेर्वच इति बोधायनोक्तेरिति पक्षान्तरमाह। तत्तु कुटीचकादिपरमेतदिति। योऽपि सन्या
 संपलेपैतकमिति कुलो निषेधः सोऽपि त्रिदंडादिपर इत्युक्तं प्राक्। स च सन्यासश्चतुर्थोऽप्यहं हारीतः। कुटीचको बहूदको हंसश्चे
 वत्तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो योयः पश्चात्स उत्तमः। आद्यः पुत्रादिना कुटीकारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषायवसाः शिरवे
 पवीतदंडवान् बंधुषु स्वगृहे वा भुंजान आत्मशोभवेत्। एतदसंतापकं परं। **द्वितीयस्तु** बंधून् रहित्वा सप्तागाराणि भिक्षं चरं
 नृपूर्वोक्तवेषः स्यात्। **हंसस्तु** पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदंडः। एकदंडवेषा वंदंडं धारयेन्नित्यमादरादिति स्फांदात्। विष्णुरपि यज्ञोपवी
 तदंडं च वस्त्रं जंतुनिवारणं। तावान्परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः। **चतुर्थोऽपि** स्फांदे। परं हंसश्चिदंडं चरं भुंजो वा कनि
 र्मितां। शिरवां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्मपरित्यजेत्। अयमप्येकदंड एव। यत्तु शिरवोपवीतादिस्फोगानिषेधास्ते कुटीचकादिपराः।
 यत्तु मेधातिथिः। यावन्नस्पृश्यो दंडास्तावदेकेन वर्तयेदिति तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः चतुर्थोऽपि भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदं

उनिशतितद्वागदंडादिपरं। नयापि परं। वागदंडो धमनो दंडः कर्मदंडस्तथैव च। यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडीति चोच्यते इति मन्त्रेः।
 तस्मात्परमहंसस्येकदंड एव। सोऽप्यविदुष एव। विदुषस्तु सोऽपि नास्ति। न दंडं न शिरवां नाच्छादनं चरति परमहंस इति महोपनिषद्यु
 क्तः। ज्ञानमेवास्य दंड इति वाक्यशेषाच्च। यत्तु यमः। काष्ठदंडो धृतो येन सर्वांशी। ज्ञानवर्जितः। स्यात्तिनेरकान्धोरा न्महोरेव संज्ञितो
 नितितद्वैराग्यं विना जीवनार्थं सन्यासपरं। एकदंडं समाश्रित्य जीवंति बहवो नराः। नरकरोरेव धारे कर्मत्यागात्पतंतिति इति स्मृतः। यच्चा
 श्वमेधिकं। एकदंडं त्रिदंडं वा शिरवीमुंति एव वा। काषायमात्रं वा सोऽपि यातिः प्रज्यायुधिसिरोतेत स्यापि पूर्वोक्ताव्यवस्थाज्ञेया। **आ
 ध्यातव्यं**। बोधायनः। कृत्वा आश्रानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक्। वापायित्वा च केशादीन् मार्जयेन्मातृका इमाः। सर्वाणीति स्वस्य
 नवश्राद्धोऽश्राद्धादिकृतेत्यर्थः। स्मृत्यर्थं सारपि। एकोऽपि ह्यविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश। आग्निमान्पावणेनेव विप्रधिनानि व
 पत्स्यमिति। कात्यायनः। कृच्छ्रास्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थं मनोऽश्रमी। आश्रमी चेत्तत्तु कृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत्। बोधायनः। स देव
 भार्षकं दिव्यं पित्र्यं मातृकमानुषं। भौतिकं चात्मनश्चांते अष्टोऽश्राद्धानि निर्वपेत्। **अवक्रममाह** हेमाद्रौ शैलकः। देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुम
 हेश्वरादेवताः। आर्षे देवर्षिब्रह्मर्षिक्षत्रर्षयः। देवर्षिक्षत्रर्षि मनुष्यर्षयो वा। मरीच्यादिऋषय इति सन्यासपद्धतौ तच्चिंत्यां दिव्यवस्तु
 श्राद्धाः। मानुषे सनकसनंदनसनातनाः। भूतश्राद्धे पृथिव्यादिभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधा भूतग्रामश्चेति तिस्रः। पित्र्ये पित्रादित्रये
 मातृमहश्वा मातृके मात्रादयस्तिस्रः। आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहादेवताः। आत्मश्राद्धपरमात्मदेवतामित्यस्य सन्यासपद्धतौ तच्चिंत्यां

सर्वत्र च नोदी मुरव तं विशेषणं ज्ञेयं। सर्वत्र पिंडदाता युग्मविप्रः। दक्षकृतसत्यवस्त्रवाविश्वेदेवो। अन्यन्नादी श्राद्धवदिति हेमाद्रिः। स्मृत्यर्थसा
रा केशश्मश्रुलोमनखं वापयित्वा पकल्पयेत्। दंडं जलपवित्रं च शिष्यं पात्रं कमंडलुं। आसनं कौपीनमाकादनं कंथांच पादुके इति दश पंचवा। एत
च्च पूर्वधुनो दी मुरवं कृत्वा परे धुपुण्याहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकः बोधायनः। त्रीन् दानं गुलीं सूतान्वेणवान्मर्धसंमितान्। एकादशनवादि
त्रिचतुःसप्तान्यपर्वकान्। वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्ज्वा लुचतुरंगुलान्। एको वातादृशो दंडो गोवालसदृशो भवेत्। अनग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन वि
धिना ततः। पृष्ठो दिवि विधानेनेत्यर्थः। स्वाग्नाववाग्निमान् कुर्यादपवर्गोक्तमादितः। आज्यं पयोदधीत्येतां त्रिवृद्वा जलमेव वा। ॐ भूरित्यादिना प्रैष
शत्रिं वोपवसेततः। अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीराविहृत्य सः। आज्यमग्नेर्गो गार्हपत्ये संस्तुत्येतेन च स्तुत्वा। पूर्णया हवनीये तु जुहुयात्
णवेन ततः। ब्रह्मन्वाधानमेतत्पादग्निहोत्रे दुतेततः। संस्तीर्य गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो जतु। पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतन एव तु। जागृया
द्रात्रिमेतां तु यावद्वा लोमुहूर्तकः। अग्निहोत्रं स्वकाले तु दुधत्वा प्रातस्तनंततः। इष्टिं वैश्वानरी कुर्यात्प्राजापत्यामथापि वा। जाबालश्रुतो तु तद्वै के प्रा
जापत्यामेव इष्टिं कुर्वेति तत्तु तथान कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्पश्चात्त्रेधातवीयामेव कुर्यादित्युक्तं। तेनात्र विकल्पः। अत्राहुः। त्रेताग्नेः प्राजापत्या
तद्वाक्ये शेषेऽग्नीनिति बहुत्वश्रुतेः। एकाग्नेस्त्वाग्नेयीति। अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयो वाचरुरिति माधवः। कात्यायनः। आत्स
न्यग्नीक्षमारोप्य वेदिमध्यस्थो हरिः। ध्यात्वा हृदित्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमारयेत्। कपिलः। विधिवत् प्रेषमुक्ताथात्रिंशोऽशुत्रिरुच्यैः। अभयं स
र्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथो भुवि। निनीय दंडं शिष्यादिगृहीत्वा ध्वजं बहिर्ब्रजेत्। बोधायनः। सरवामेत्यादिना दंडं युनेदेवाः पवित्रकं। यदस्य पार
शिष्यं तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा। युवा सुवासाः कौपीनं गृहीत्वा बांधवांस्तपजेत्। अथक्रमः। तत्र सन्यासेऽधिकारसिद्धयर्थं स्वस्वनवशः

चमाता च भ्रातृवर्गस्तथैव च। अथ विधवाधर्माः। मदनरत्ने स्कांदे। विधवा कबरी बंधो भर्तृ बंधाय जायते। शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं वि
धवया सदा। एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। मासोपवासं वा कुर्याच्चंद्रायणमथापि वा। पर्यंकशायिनी नारी विधवा पातयेत्यति।
नेवांगो हर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कविता। गंधद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुस्तिलकुरोदकैः। तापितुस्त
पितुश्चापि नाम गोत्रादि पूर्वकं। इदमपुत्रापरमिति मदनपारिजातः। नाधिरा हेदन दूहं प्राणेः कंठगतैरपि। कंचुकं न परीदध्याद्वा सो न वि
कृतं वसेत्। वेशारवकारि के माघे विशेषनियमं चरेत्। अचेताः। तां बृलाभ्यं जनं चैव कां स्य पात्रे च भोजनं। यातिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च वि
वर्जयेत्। श्राद्धो तु विशेषः प्रागुक्तः। यत्तु बोधायनः। संवत्सरं प्रेतपत्नी मिधुमां संवि वर्जयेत्। अधःशयी तपणमासा निति मोक्षल्यभाषित
मिति तदसवर्णा परमित्यपराधः। अथ सन्यासः। तत्र याज्ञवल्क्यः। वध्नाद्वा हृद्वा कलेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां। प्राजापत्यां तदंतेतान
ग्नीनारोप्य चात्मनि। अधीतवेदो जपकृत्युत्रवानग्नेर्दोग्निमान्। शक्त्या च यश्च कृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा। एतदाश्रमसमुच्चयप
क्षे जाबालश्रुतो त्वन्येपि पक्षा उक्ताः। यदि चेत्तथ रथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वाऽस्नातको वा स्नातको
वात्सनाग्निरनाग्नि को वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति। अंगिराः। प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेच्च गृहादपि। वनाद्वा प्रव्रजेद्दिद्वाना
तुरो वा यदुःखितः। आतुरो मुमूर्षुः। दुःखितश्चैव व्याघ्रादिभीतः। भारते। आतुराणां च सन्यासेन विधिर्नैव चक्रिया। प्रेषमात्रं समुच्चार्य स
न्यासं तत्र पूरयेत्। जाबालश्रुता वापि। यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्यसोदिति। अत्र विप्रस्ये वाधिकारः। ब्राह्मणाः प्रव्रजतीति

प्राणायामाहेति पंचाङ्गाङ्गीकुत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्युचमाज्यं चरुं च जुहुयात्। अत्र विरजाहोमं केचिदाहुः। यथोक्तं शिवगीतास्माज्जुहुया
द्विरजामंत्रैः प्राणायामादिभिस्ततः। अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यं चरुं च जुहुयात्। आत्मन्यग्नीन्मारेण्ययाते अग्नेति मंत्रतः। भस्मादायान्गिरि
स्याद्यैर्विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत्। पापैर्विमुच्यते सत्यं मुच्यते च न संशयः। यथा। प्राणोपानव्यानोदानसमानामेभ्युध्यंतं ज्योतिरहं विरजावि
पाप्राभ्यासः स्वाहा। सर्वत्र लिंगोक्तं देवताभ्या इदमितित्यागाः। वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रजिह्वा प्राणरेतो बुद्ध्या कृतिसंकल्पामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। त्व
क्वचर्ममोसरुधिरमेदोमज्जास्नायुस्त्रीनिमेषुं ध्यंतं ज्योतिः। शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरुदरजंघाविश्रोपस्थपायवोमेभ्युध्यंतं ज्योतिः। उत्तिष्ठ पुरुषद
हहिपिंगललोहिताक्षिदेहिदेहिददापयितामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। पृथिव्यं ज्योतिः। वाय्वाकाशमेभ्युध्यंतं ज्योतिरहं विरजाविपाप्रा०। शब्दस्पर्शरूपरसगंधामे
भ्युध्यंतं ज्योतिः। मनोवाक्कायकर्मापिमेभ्युध्यंतं ज्योतिः। अव्यक्तभावैरहंकारेज्योतिः। आत्मामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। अंतरात्मामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। परमा
त्मामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंतदमयात्मामेभ्युध्यंतं ज्योतिः। क्षुधे स्वाहा। क्षुत्पिपासाय स्वाहा। विविधे स्वाहा। न
विधानाय स्वाहा। कपोत्काय स्वाहा। क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहं। अभूतिमसमृद्धिं च सर्वो निर्णयमेवाप्मानः स्वाहा। इति। ततः सिद्ध
रुदादिङ्कुत्वा ब्रह्मणे हिरण्यमाज्यपात्रं धेनुं च दत्त्वा समासिंचात्विष्पतिष्ठेत्। अत्र केचिदग्नेः सावित्री प्रवेशं पूर्णाङ्गिति वाहुः। ततो याते अग्नेयसि
यातनृशितित्रिस्त्रिरेकं जिघ्रन्नात्मन्यग्नीन्मारेण्यगुरवे सर्वस्वदत्त्वाः यो ब्रह्मणा विदधाति पूर्वं यो वेवेदांश्च ब्रह्मणोति तस्मात्तं हृदयमात्मबु
द्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहंप्रपद्ये इत्युपस्थाय दक्षिणं जान्वा न्यपादाबुपसंगृह्या धीहिभगवो ब्रह्मेति वदेत्। ततो गुरुरात्मानं ब्रह्म रूपं ध्यात्वा शं
खं द्वाशे प्रणवे रभिर्मंत्र्यते नाशियमभिषिच्य शंनो मित्र इति शोतिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तेन जलामम जते हृदयं ते दधाम्।

ति च जलौहदधूरवः प्रपावार्थमनुसंदधं स्तदक्षिणकर्णे प्रणवमुपदिश्य तदर्थं च पंचीकरणाद्यवबोधय अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि प्रज्ञानं ब्रह्मेत्या
द्युपदिशेत्। तदर्थं च वदेत्। ततो नाम दद्यात्। ततः शिष्यस्तेनोपदिष्टो हरिस्मरन् नृध्वं वाहुस्तिष्ठने वा साक्षिणः कृत्वा ॐ भूर्भुवः स्व सन्यस्तमयेति
त्रिरुपांशु त्रिरुचोस्त्रिरुत्पन्नैश्चोक्ता जलसमीपं गत्वा स्नात्वा अभयं सर्वभूतेभ्यो मनः स्वाहेति त्रिरजलं क्षिप्वा युवास्तु वासा इति काषायं कौ
पीनं वा सश्वपरिधाय सरवामागोपायेति मुरव्यं वेणवं पालाशं बैल्वमोदुंबरं वा दंडं गृहीयात्। अत्र पुत्रकामो गृहस्थः शरवेन पुरुषसूक्ते
नंदं उमभिषिच्य दद्यादित्याचारः। ततः शिरवामुत्पाद्या ॐ भूः स्वाहेत्यग्ने जले वाहुत्वा तथैवोपवीतं हुत्वा येन देवाः पवित्रेणोति जलपवित्रं यद
स्य पार इति शिष्यं सावित्र्या कनडलुं सप्तव्या हृतिभिर्भोजनपात्रं इदं विष्णुरित्यासनं वृशी वा गृहीत्वा ॐ भूस्तर्पयामीति व्यस्तसमस्तव्या हृति
भिर्महर्नम इति तर्पयित्वा ॐ भूः स्वधो भुवः स्वधो स्वस्वधो भूर्भुवः स्वधो हर्नमः स्वधोति पितृस्तर्पयित्वा दुत्यं विव्रंतं ब्रह्म हंसः शुविषनमो मि
त्रस्योति स्नात्वा स्मरन्भिर्मतीभिरापो हिष्ठेति हिरण्यवर्षाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिश्च मार्जयित्वा ऋतं शतमघमर्षणं प्राणायामांश्च कृत्वा
ॐ भूर्भुवः स्वरिति पठित्वा नमः सावित्रे इति च सूर्यमुपस्थाय पुनः स्नात्वा जंघेक्षालयित्वा ॐ मिति ब्रह्मो मिति दः स्वमोमिति ब्रह्मवाणवज्यो
तिर्यणवे दोयण्यतपति वेद्यमेवेतद्यणवे दोयदवनमस्तीति जपित्वा षष्ठसहस्रं गायत्रीं जपेदिति। अथ याति धर्माः। प्रातरुत्थाय ब्रह्मण
स्पते इति जपित्वा दंडादीनि मृदं च निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थं चतुर्गुणं शौचं कृत्वा चम्यपर्वद्वादशीवर्ज्यं प्रपावेन दंतधावनं कृत्वा तेनैव मृदा
बहिः कटिप्रक्षाल्य जलतर्पणं ज्येष्ठात्वा पुनर्जंघे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा यजनांतं कृत्वा केशवादिनां तनामभिस्तर्पयित्वा ॐ भूस्तर्प
यामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्या हृतिभिर्महर्नमस्तर्पयामीति तर्पयेत्। ॐ भूः स्वाहेति स्वाहाशब्दांते स्वधाशब्दांते श्वेभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित्।

ततः आचम्यांजलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिर्गुह्यगायत्र्यात्रिः क्षिप्वा गायत्रीं जपेत्ता उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वर्षात्रिं
 त्वामित्रस्य च वर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिदंबो ब्रह्मजज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नमः इति प्रदक्षिणामावर्तते ततो नत्वा
 आदित्याय विभेदसहस्राक्षाय धीमहि तन्नः सूर्यः प्रचोदयादिति त्रिजपेत् एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् अथ भिक्षा वि
 धूमे सन्नमुसले व्यंगारे भूक्तवर्जने काले उपराक्तभूयिष्ठे नित्यं भिक्षायति श्वरेत् इत्युक्ते काले जह्यमिति च तत्पुत्रभिरादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्या
 त्वाऽकृष्णेनेति प्रदक्षिणां कुर्यात् ये ते पंथान् इति जपित्वा यो सो विष्णुर्व्य आदित्ये पुरुषो वर्हो दिक्षिधतः सो ह नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य
 तं त्रिदं उदक्षिणे त्वंगततः संधाय बाहुना पात्रं वामकरे क्षिप्वा श्लेषयेद्दक्षिणेन त्विति बोधायनोक्तदिशा त्रीन्यं च सप्तवाग्हाणि गत्वा भवत्पूर्वाभि
 क्षां याचयित्वा पूर्णमासि पूर्णमेभया इत्यागत्य शुचिरन्तं प्रोक्ष्य ॐ भूः स्वधानमइत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिदेवैर्नाभ्यो हृतेभ्य
 श्वभूमे क्षिप्वा भुक्ता प्रणवेन षोडश प्रणया यामां कुर्यादिति संक्षेपः गौतमव्याख्यायां भृगुः यतिहस्तज्ञलंदत्वा भैक्षं दद्यात्पुनर्जलं भैक्षं पर्वत
 मात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमां अत्र सर्वत्र मूलं माधवा परा कर्मदनरत्नस्मृत्यर्थं सा शो दो ज्ञेयं कपकः एकत्र वसेद्भामेन गरे पंचरात्रकं वर्षा
 भ्यान्वत्र वर्षां सुमासां स्तुतुं चतुरो वसेत् जाल बाल श्रुतेः श्रुत्या गार देव गृह तृण कुटीर वल्मीक वृक्ष मूल कुला लशालाग्नि होत्र गृह नदी पुलि
 नगिरि कुहरानि र्भरं ॐ इले धनिके तन इति मात्स्ये अष्टो मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मना एकत्र च चतुरो मासान् चार्षिकानि वसेत्पुनः
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते अत्रिः भिक्षा न जपः स्नानं ध्यानं शौचं स्मरणं कर्तव्यानि षडेता नि सर्वधानुपदं उवता मं वक्तुं शुक्
 वस्त्रं वस्त्री कथालो लपमे वत्वा दिवा स्थापंचयानं च यतीनां पतनानि षड् आसनं पात्रलाभश्च संवयः शिष्य संग्रहः दिवा स्थापानं च ध्या जलपानं यते

श्रीरामः
२८२

इषोडशश्राद्धसंपिंडानि साग्निपार्वणा न्यनग्निस्त्वेको द्विष्टविधिना कृत्वाऽनाश्रमीचेत्कृच्छ्रचतुष्टयं अन्यस्तत्तत्कृच्छ्रं कृत्वा दगयने एकादश्यां
 द्वादश्यां वा साग्निरमावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां वा यथा पर्वणि प्राजापत्या स्यात् तत्र देशकालोऽस्मृत्वा परमहंसादिसन्यासग्रहणं
 करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृका पूजां वृद्धिश्चाज्जं च कृत्वा स्तमया त्रागोपासनं समिध्या हिताग्निस्तृगाहं पत्यं
 विधुराग्निहोत्री तु त्रिकां उमं उक्तदिशा कुशपत्या सह पवमाने स्थितं पूर्णां दुप्यं तं वाधानं कुर्यात् ब्रह्मचारी चेत्लोकिके विधुरश्चेद्वाहृतिभिः
 प्रणवेन चाग्निमादायान्वाग्निरुष सामित्यानीय पृष्टो दिवीति निधाय तेनैव समिध्या तत्सवितुस्तो सवितुर्विश्वानिन इति तिस्रः समिधो
 भ्यादध्यात् एवमग्नौ सिद्धे कक्षोपस्थवर्ज्यं वपनं कृत्वा पयोदधियुतमाज्यं पयोवा ॐ भूः सावित्री प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्राश्या
 चम्य पुनरादाय ॐ भुवः सावित्री प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ति द्वितीयं ॐ स्वः सावित्री प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयं सम
 स्तया चतुर्थं ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्री प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यमिति सन्यासपद्धतौ तु त्रिवृदसीति प्रथमं प्रवृदसीति द्वितीयं त्रिवृदसी
 तितृतीयं प्राश्यापः पुनं त्विति जलं प्राश्य सावित्री प्रवेश उक्तः ततः आहवनीयं विहृत्य ब्रह्माणमुपवेश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्दशवाग्हादीनां
 समित्पूर्वामो स्वाहा परमात्मन इदमिति कुत्वा पवसेत् ततः सायं होमं वैश्वदेवं च कृत्वाऽग्नेरुदकुशानां स्तीर्य दंडादीनि दशपंचवाऽसाद्य ब्रह्म
 सने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्होमानंतरं प्राजापत्यां वैश्वानरी वा कृत्वा स्तुतिभ्यः सर्वस्वं ब्रह्मणो च मधुपूर्णं तेजस
 पात्रं च दत्वा दारुपात्रा प्याहवनीयेऽश्ममृन्मयानि च जले क्षिपेत् कृष्णाजिनं त्वाददीत् अनाहिताग्निस्तु वैश्वामरमाग्नेयं वस्त्रं कृत्वा पात्रा प्यग्नौ
 क्षिप्वा भूर्भुवः स्वरित्यपः स्पृष्ट्वा तत्समं दीति जह्वा विप्रान्संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वाऽत्र वा वपनं कृत्वा हिमरूपं कुशजले स्नात्वा पुरुषाय च संकृत्वा

कुटीवकस्य तु दाहः कार्यः यथा सर्वभोगवत्कृत्वाऽग्निं प्रक्षाल्य साग्नेर्दक्षिणकरे उपावरो हेत्यवरोह्य निर्मथ्य वागेर्नीचितं कृत्वाऽ
 ग्निनाग्निः सामिध्वत इत्यग्निं दत्त्वा सावित्र्या प्रणवेन वादहेत् । ततोष्टशतं प्रणवनारायणः परं ब्रूते त्वं जह्या सशिरः प्रणवव्याह
 र्या गायत्र्या तद्भस्मास्तीर्णं तीर्थे क्षिप्त्वा स्नानाच्छुद्धिः । नास्यान्यदोर्ध्वं देहिकं । त्रिदं उग्रहणा देव प्रेतत्वं नेव जायत इत्युक्तं शतः स्मृतः ।
 एकादशे दक्षिणार्धे । तदापि त्रिदं उग्रहणं । हंसपरमहंसादीनां पार्यणादि कमपिन कार्यमिति श्रुलपाणिः । श्राद्धाचिंतामणोदनात्रे
 यः । एकोद्विष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियां । न कुर्याद्दार्षिकं दान्यं द्रुमीभृतान्यभिक्षवे । वार्षिकपदं दर्शमहालय तीर्थं श्राद्धाद्युप
 लक्षणां र्थमिह तं प्रयोगपारिजाते । प्रेतक्रिये ये कोद्विष्टनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणमादिकपरां तेन तत्पार्यणमेव । त्रिदं उग्रहणं
 दक्षिणार्धे । तद्विधिरन्यश्च विशेषः प्रागुक्तः । इत्यलं ब्रुवन् ॥ एवमनिरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य वचनेनैव नयेत्तस्यैव सम्यक् ।
 तद्दोषदृष्टिं पहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु १ श्रीभद्रामेश्वरसूरिस्तु श्रीभद्रनारायणसूरिस्तु नोः । श्रीरामकृ
 णस्य सुतः कृती मं व्यधानि बंधं कमलाकराख्यः २ नानानिर्णयवत्तानिर्णयसिंधुः प्राच्यतां विबुधाः । निर्णयसरोजवत्त्वानिर्णयकम
 लाकरोप्यस्तु ३ वसुक्तु ४ क्रतु ५ भू १ मिते गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतो ध्याति रोद । तपसि शिवतिथौ समापितो यं रघुपतिपादस
 रारुहेर्षितश्च ४ जगति सकलविद्यासिंधुमुद्धिध्यानां परभाषितपरीक्षायुज्यते स जनानां । तदिह मम निबंधे दूषणं भूषणं वा य
 दि भवति विगदधेस्तद्व्यवश्या विमर्ग्य ५ ७ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिस्तु नारायण

महसुतविद्वन्मुकुटहीसंकुश्रीरामकृष्णमहात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ तृतीयपरिकेदः समाप्तश्चायं नि
 बंधः ॥ ७ ॥ ॥ शके १७३० वर्षे विभवनाम संवत्सरे भाद्रपदपूर्वादि द्वितीयायां इदं मणेरिकरोपाहूतं ब्रह्मण्ययज्वनः पुस्तकं प्र
 वेसाधद्विशतपत्राणिलेखितानि अधुना तदग्रे धोपेश्वरोपाहूतं तयज्वस्तुतस्वरवारा मसूरिणा लिखितं समाप्तिमागतं ॥ ७ ॥
 श्रीविजयादुर्गापूजामस्तु ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसांबसाधिशिवार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इति

कमलाकरभट्टप्रणीतः

॥ इति तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

निर्णयसिन्धुः

समाप्तः

श्रीरामः
२८४

धकराणिषट्। दक्षः। नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथं च न। याज्ञवल्क्यः। यतिपात्राणि मृद्वेषु दावला बुभुष्यानि। चामदनरत्नेऽत्रिः। पित्रर्थं
कल्पितं पूर्वमेनं देवादिकारणाल। वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबालधाकरी तथा। बृहस्पतिः। नतीर्थवासी नित्यं स्यान् नोपवासपरो यतिः। नवाध
मनशीलः स्यान् नव्यारव्यानपरो भवेत्। एतद्द्वयार्थं भिन्नपरं। अत्रिः। स्नानं स्नानं न ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः। भिक्षाटनं जपः संध्या
त्यागः कर्मफलस्य च। एते यतिधर्मा इत्यर्थः। अन्येपि माधवीयामिताक्षरादोज्ञेयाः। यतिधर्मसमुच्चये। न स्नानमाचरेद्विष्णुः पुत्रादिनिध
ने श्रुतौ। पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा श्रुत्या तिसां वरः। अथ यतिसंस्कारः। स्मृत्यर्थे सारः। सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य
दहनं कार्यं नाशो च नोदकक्रिया। तथा। कुटीचकं तु प्रदेह्युर्येष्वबहूदकं। हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत्। पलाशमूलं नदीतीरे न्यत्र वा
गंधपुष्पालं कृत्वा शवं वाद्यघोषे पानीत्वा दंडमात्रं व्याहृतिभिः खालो समव्याहृतिभिः स्त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानां स्तीर्य नवधरे पंचरत्नलोदकं क्षिप्वा
नारायणोः परं ब्रह्मेत्यभिमुख्यते नैव संस्थाप्या क्षाक्षरेण वस्त्रगंधपुष्पधूपदीपान्दत्वा विष्णो हव्यं रक्षस्वेति शवं गर्ते निधाय दंडं विष्णुरिति
दक्षिणहस्ते दंडं दत्त्वा परे इति सव्ये विष्णवे न देवाः पवित्रेणेति मुखे जलपवित्रं सावित्र्यो हरे पात्रं भूमिः श्वभ्रेति गुह्ये कर्मदंडं निधाय
चित्तिः स्कागिति दशहोत्राभिमुख्येदिति विश्वादर्शदीकायां स्मृत्यर्थे सारः। बृहच्छो न कस्त यतिपुरुषस्तत्तेन स्तापयित्वाऽवटंततः। प्रण
वेनाष्टवारं च प्रोक्ष्येदथ सर्वतः। विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुषा प्रणवेन च गर्ते प्रेतं विनिक्षिप्य वेदं विष्णुर्विवक्रमे। इति मंत्रेण दंडं तु दद्यादक्षिण
हस्तके। मूर्धानं भर्भुवः सश्वेत्कत्काशं रवे न भेदयेत्। गते पुरुषस्तत्तेन लवणेन प्रपूरयेत्। शृगालश्चादिरक्षार्थं सम्यगगर्तं प्रपूरयेदिति ॥